

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL- ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL NO. *Sa 35 / New / B.M.*
ACC. NO. *14287*

D.G.A. 79.

GIPN—S4—2D. G. Arch. N. D./57.—25-9 58—1,00,000.

~~A384~~

Vol 93

Vol. I

Ac No. 14287

Nityacāra-pradīpa

of

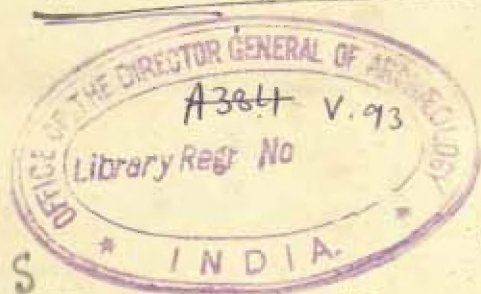
Narasimha Vājapeyī

Vol. I

Ed. by

Vinoda Vihara Bhattacharyya

Bib. Indica. Work 160

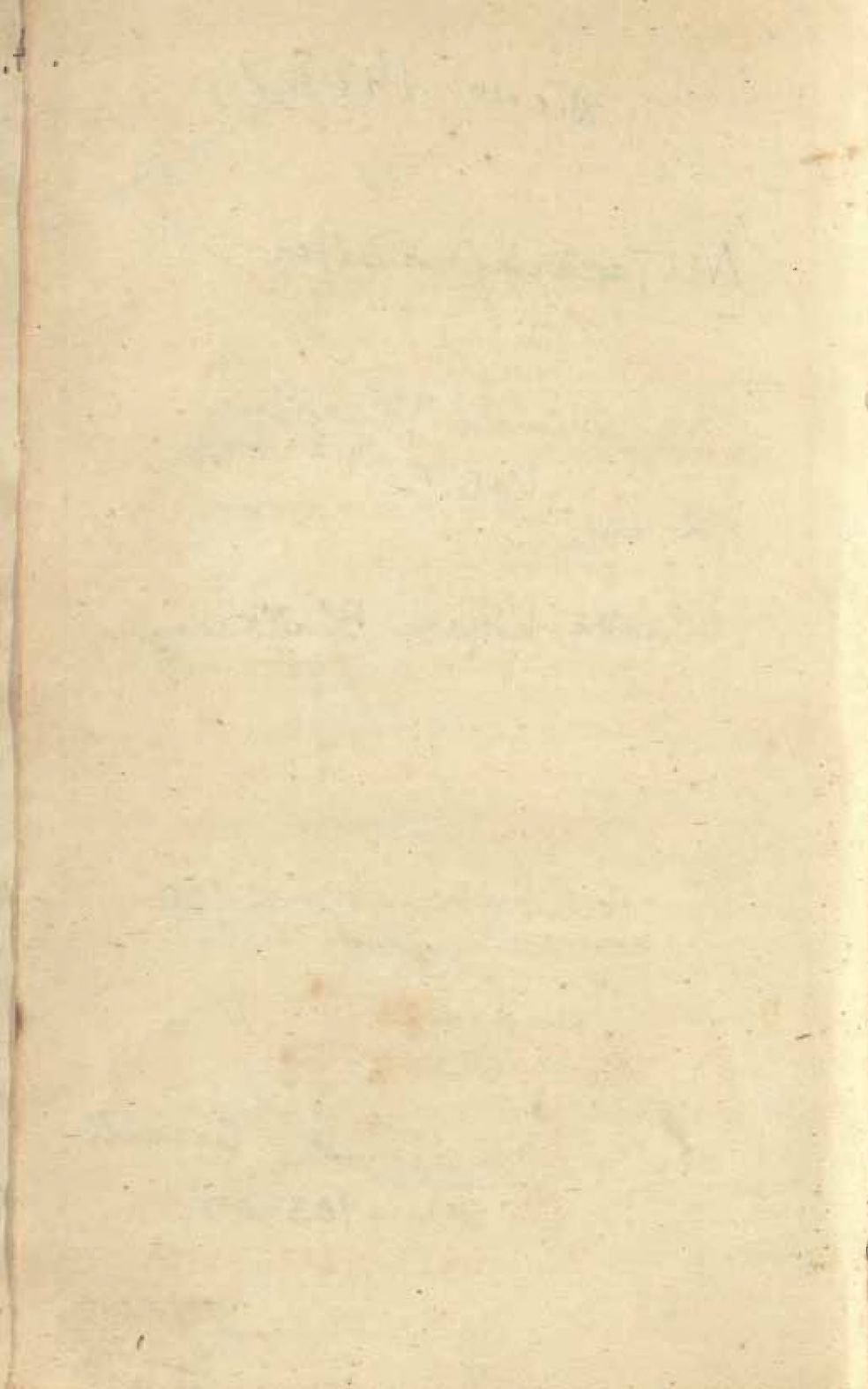
Calcutta

Sa 35

Nar/B.M.

1903-07

21.4.61

नित्याचारप्रदीपः । A.

14287

श्रीमन्नीलाद्रिपतये जगन्नाथाय नमः । श्रीशिवाय नमः ।

शाखाभिः सकलाभिरुक्तमहिमा नीलाद्रिमूलस्थितिः

पीनस्तन्वष्टतप्रसूनविभवः स्नानन्दकन्दोदयः ।

यः शोणाधरपल्लवोऽयं विबुधैः सेव्यः श्रिया शोभितो

भक्तेभ्यो वितरन् फलं विजयते कोऽप्येष कल्पद्रुमः ॥ १ ॥

एकचूतविपिनस्य नायकं दर्शनलयितपुष्पसायकम् ।

पुत्रभावगतसिद्धिनायकं संश्रयेऽभिमतसिद्धिदायकम् ॥ २ ॥

रूपं दधत्यतिमनोहरनारसिंहं

दैतेयदारणपरं पुरुषे पुराणि ।

श्रेयः समादिशतु सागरसम्भवायाः

सानन्दसन्धितैससम्भ्रमदृङ्निपातः ॥ ३ ॥

कालिन्दीपुलिने कदम्बसुतरोर्मूले मनोजाशुग-

ज्वालाभिः कवलीकृतोऽपि कथमप्याधाय धीरं मनः ।

स्वैरं वेषमुदीरयन्नयं दृशा साकूतमालोकयन्

गोपस्त्रीपरिवेष्टितो दिशतु नः श्रेयः श्रियो नायकः ॥ ४ ॥

(556)

अमत्सरः सत्समयप्रणेता

कौत्सस्य वंशो वसुधावतंसः ।

प्रासादमीमांसकयज्ञयूपै-

र्येनोत्कलो भूषित एष देशः ॥ ५ ॥

प्रासादे स्वकृते हरिं^(१) परिचरन्नासीदमुष्मिन् कुले

मीमांसार्णवकर्णधारतरुणो मृत्युञ्जयः पण्डितः ।

विद्याभिः सकलाभिरुज्ज्वलमतिर्यः शुद्धिसुक्तावली-

ग्रन्थेनाविलमेव पूतमकरोत् स्वीयं कुलञ्चेज्यया ॥ ६ ॥

अमुष्य पुत्रः^(२) किल गोपिनाथ-

मित्रो गुणैर्यस्य वग्ने वसन्तौ ।

जलेशनारायणनामयोगात्

पुत्रौ तु मित्रावरुणावुपेतौ ॥ ७ ॥

अष्टाब्दे सुकविर्गते च नवमे तर्काब्धिपारङ्गमो

मीमांसाद्वयसत्प्रपञ्चरचनासम्पूर्तिक्लृप्ताद् द्वादशे ।

यत्नैरल्पदिनैर्विजित्य विदिशो यः षोडशे वत्सरे

योगाभ्यासरतः पुराणपुरुषं नारायणः प्राविशत् ॥ ८ ॥

सिद्धेश्वरीदत्तवरा स्वतन्वा

षड्दर्शनी यस्य कुले चलासीत् ।

कापीवनेऽहीनमखे^(३)ऽग्निचेता

जलेश्वरः कृष्णपरायणोऽभूत् ॥ ९ ॥

(१) C. हरं ।

(२) A. अनप्रां ।

(३) C. जलैः ।

(४) A. B. अस्त्राग्निः ।

Acc. No 14287.....

Date 27.4.61.....
निर्वाचनपदीयः ।

Call No..... 5A.35 / Mar / B.M.

नरसिंहधनञ्जयाभिधावथ गङ्गाधरतोऽन्वखण्डलः ।

तनयाः किल वाजपेयिनोऽस्य च मृत्युञ्जयपञ्चमास्त्रिमे ॥१०॥

अद्वैतागममुक्त्वोऽवतरयन् संचिपशारीरके

कृत्वा वार्त्तिकमध्वरेषु निरतः षण्मासदीक्षाव्रतौ ।

मोमांसा यत एव वृद्धिमममत् काश्यां नृसिंहः सुर-

स्रोतस्त्र्युदकैकजीवनविधिर्योगिन सिद्धिं गतः ॥ ११ ॥

देवानन्दः सुतोऽस्याजनि कृतचयनो यज्ञविद्याधुरीणो

वेदाभ्यासप्रयासी परिषदि विजये यः कृतः पण्डितेशः ।

नानादेशादुपेताः सुनिपुणमतयः सङ्गुणो यस्य शिष्या

मोमांसातर्कविद्याश्रुतिशिखरमतं प्रौढमध्यापयन्ति ॥१२॥

अनुजोऽस्य च पौण्डरीकयज्वा

बलभद्रो विदितः श्रुतो नयेन ।

सदृशः श्रुतिमौलिभट्टतन्त्रे

किमु संवत्सरदीक्षया क्रतौ च ॥ १३ ॥

अपरेऽपि नृसिंहसूनव इह चत्वार उदारचेतसः ।

स्वकुलोचितविद्ययोजिताः सततं कृष्णकथापरायणाः ॥ १४ ॥

आनन्दपुत्रा वसुतेजसोऽष्टौ वसूत्तमाः किं वसुधासुपेताः ।

यदीयशिष्यादनवाप्तविद्या ये केऽपि तल्लक्षणमज्ञतैव ॥ १५ ॥

सर्वे च पुत्रा विगतारिमित्रास्ते वाजपेयादिमखैः पवित्राः ।

काले यथावद्विहिताग्निहोत्रा महद्भिराशासितसच्चरित्राः ॥१६॥

ते वामदेवाभिधवर्द्धमानौ
 समाधवौ तौ भुवनेश्वरी ।
 धराधरस्यानु गदाधराहो
 रविश्च तेषामिह चाष्टमोऽभूत् ॥ १७ ॥
 धराधराख्याप्रथितस्य जैमिने-
 जैगन्निवासैकजुषो दशात्मजाः ।
 गरिष्ठविघ्नेश्वरनामसंहृतो
 वशिष्ठ एव व्यजनिष्ट पूर्वजः ॥ १८ ॥
 मुरारि-पीताम्बर-वासुदेव-
 नारायण-श्रीपति-केशवाख्याः ।
 वक्रेश्वर-श्रीजयदेव-कृष्णाः
 स्वाचारविद्यास्तनया नवान्ये ॥ १९ ॥
 मुरारिपूजार्जितविद्ययोजितो
 मुरारिरासीत् श्रुतिमौलिपारगः ।
 निरन्तरं श्रीनरसिंहसेवया
 नृसिंहनामाजनि तस्य चात्मजः ॥ २० ॥
 श्रीमद्विघ्नेश्वरगुरोः प्राप्तविद्येन तेन च ।
 नित्याचारप्रदीपोऽयं नृसिंहेन प्रणीयते ॥ २१ ॥
 तत्र निमित्तोद्देशेन विहितं कर्म नैमित्तिकम् । तन्मध्ये
 नियतनैमित्तिकं यत् तन्नित्यमुच्यते । तत्र यावज्जीवमग्निहोत्रं

जुहुयात् । अहरहः सन्ध्यामुपासीत । अहरहर्जुहुयादाकाशात् ।
 अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरिहत् । इत्यादि नित्यम् । नियतनिमित्त-
 त्वात् । यस्वनियतनिमित्तकं तत् गृहदाहे क्षामवत्या यजेत ।
 रविसंक्रमणे स्नायात् । चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् । इत्यादि । तदनि-
 यतनिमित्तत्वान्नैमित्तिकमात्रम् । तत्र यावज्जीवमग्निहोत्रं
 जुहुयादित्यादौ धातुसम्बन्धाधिकारविहिततन्मूलश्रुत्या धात्वर्थयो-
 र्जीवनहोमयोः सम्बन्धः प्रतीयते । स च नाङ्गाङ्गिभावो जीवनस्य
 कर्तृत्वनिर्वाहकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् । न च 'जीवनलक्षित-
 कालस्याङ्गत्वं लक्षणादोपात् । न च जीवनस्य होमोऽङ्गवैयर्थ्यात् ।
 परिशेषान्निमित्तनैमित्तिकभावः सम्बन्धः । गृहदाहादेश्च कश्चित्
 सप्तमीश्रुत्या 'नित्यनैमित्तिकत्वप्रतीतिः । कश्चित् यत्शब्दोप-
 बन्धनादनुवादबुद्धौ परिशेषादेव निमित्तताप्रतीतिः । निमित्तस्य
 चैतद्वरूपं यत् तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं कर्त्तव्यम् । नचैवं-
 रूपत्वे मानाभावो वेदव्याख्यातसम्प्रदायस्यैव मानत्वात् । यच्चावश्यं
 कर्त्तव्यं तत्र नानियतकामनाया विषयं स्वर्गादि फलं भवितुमर्हति
 विरक्तस्य स्वर्गमनिच्छो जीवने गृहदाहे वा निमित्ते सति होम
 क्षामवत्योरकरणे निमित्तश्रुतिबाधात् । न च सरक्तविषयेयं
 श्रुतिर्न चैकं प्रतिशिष्यत इति न्यायात् । विश्वजिदादौ निमित्त-
 श्रुत्यभावेन लाघवेन भावरूपस्वर्गफलकल्पनात् । तेन सर्वेषां
 सर्वदापेक्षित उपात्तदुरितक्षय एव फलम् । यत्तु वैश्वानरं

(१) C जीवनस्य होमाङ्गलक्षितस्य कालस्याङ्गत्वं ।

(२) C निमित्तत्वप्रतीतिः ।

द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्व-
पति पुत्र एव स तेजस्वीत्यादिफलमार्थवादिकं । तत्रार्थवाद-
प्रामाण्यादेव फलान्तरमिति नैमित्तिकत्वेऽपि नोपात्तदुरितजय-
फलं । नैमित्तिकस्य च होमस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रकरणा-
दग्निहोत्रेतिकर्तव्यता क्षामवत्यादिष्वतिदेशदैष्टिकी विव्वन्तः ।
तत्र निमित्तश्रुत्या अवश्यकर्तव्यत्वेन ज्ञातायां भावनाया-
मङ्गानि सम्बध्यमानानि न सर्वाणि सम्बन्धयोग्यानि । न हि
गृहदाहे जाते तत्कालं सर्वाङ्गसम्पत्तिः सर्वस्य । वाक्यान्तरोक्त-
सायंप्रातःकालावच्छिन्ने वा निमित्ते जीवने सर्वाङ्गसम्पत्तिः
सर्वस्य । तेन यथाशक्तिकृताङ्गसहितानीति सम्बन्धः । न च
यथाङ्ग-विनियोग-मधिकार-कल्पनात् सर्वाङ्ग-विनियोगानन्तरं
सर्वाङ्गसम्बन्धस्यैवाधिकार इति । यथान्यपङ्खादिव्यतिरिक्ताना-
मधिकारः । एवं गृहदाह-सायं-जीवनादि-निमित्ते काले यस्य
सर्वाङ्गसम्पत्तिस्तस्यैवाधिकार इति किं न स्यादिति वाच्यम् ।
स्यादेवं यदाङ्गविनियोगानन्तरमवश्यकर्तव्यतान्वयः स्यात् ।
समानवाक्यश्रुतेन निमित्तेन प्रथमं भावनाया अन्वये वाक्यान्तर-
श्रुतानामङ्गानां पञ्चादेवान्वयात् । तेनावश्यकर्तव्यतान्वितायां
भावनायामङ्गानि सम्बध्यमानानि यथाशक्तिकृतान्येव सम्बध्यन्ते ।
किञ्च यदि निमित्ते सति किञ्चिदङ्गहानौ नैमित्तिकं न कर्तव्यं
कोऽर्थोऽवश्यं कर्तव्यमिति । अकरणव्यावृत्तिर्हि अवश्यशब्दार्थः ।
न च निफलं कर्तव्यं भवति । तेनावश्यशब्दार्थमहिम्ना

अकरणव्यावृत्तिः । कर्त्तव्यताप्रतीत्या च फलवत्त्वं निमित्तश्रुते-
रेव गम्यते इत्याशङ्क्याङ्गहीनेऽपि फलम् । 'अतएवाकरणव्या-
वृत्तिरकरणे भयात् भयञ्चानिष्टज्ञानादित्यकरणादनिष्टरूपदुरिता-
पूर्वद्वारकनरकादिकल्पनमपि निमित्तश्रुतिमूलकमेव । तथाच
स्मरन्ति,—

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

अनियहाञ्चेन्द्रियाणां नरः पतनमुच्छति ॥

इति । नचैतद्वाक्यप्रामाण्यादेव नित्याकरणे प्रत्यवाय
इति वाच्यम् । काम्यस्यापि विहितत्वेन काम्याकरणेऽपि प्रत्य-
वायापत्तेः । न च दुरितानुत्पाद एव नित्यकर्मणां फलं स्यादिति
वाच्यम् । अनादित्वेन कारणानपेक्षत्वात् । उत्पादनात्मिकायां
भावनायासुत्पाद्यस्यैवान्वयात् । तस्मादुपात्तदुरितक्षय एव कर्मा-
नुरूपेण नित्यनैमित्तिककर्मणां फलम् । यत्तु भविष्यपुराणे,—

फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामीष्यते स्फुटम् ।

काम्यानां स्वफलार्थन्तु दोषघातार्थमेव च ॥

नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणां फलम् ।

क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥

अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ।

नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम् ॥

(१) C अत्याकरण ० ।

(२) A. B. दुरितद्वारकं नरकादि ० ।

फलं विना स्वर्गादिकाम्यफलं विना । दीपघातार्थं
विद्यमानादियज्ञानां यथापापक्षयार्थम् । नैमित्तिकानामित्यत्र
नैमित्तिकपदं निमित्तविहितत्वा^(१)साम्यान्नित्यनैमित्तिकोभयपरम् ।
अयं केचिदुपात्तस्येति सिद्धान्तः । अन्यत् पक्षविकल्पमात्रम् ।
अनुपपन्नफलं आयुरादिवक्ष्यमाणफलं तेन भविष्यपुराणस्वरसादप्यु-
पात्तदुरितक्षय एव फलम् । तच्च यथाशक्त्युताङ्गसहितानाम् ।
नचैवमाधानमध्ययनं विना । शूद्रस्यापि नित्याग्निहोत्राधिकारः
स्यात् । ब्राह्मवर्णीयकर्मज्ञानयोरप्यङ्गत्वेन तत्त्यागिनाङ्गान्तरसहि-
तानां फलजनकत्वादिति वाच्यम् । नैमित्तिकविधिना हि यः
कुर्यादित्युच्यते तत्र यथाशक्तौतिसम्बन्धः । न चाग्निविध्यो-
र्नित्यप्रयोगविधिनानुष्ठानमुच्यते किन्त्वाधानाध्ययनविधिसिद्धयो-
रनेन स्वीकरणम् । गृहदाहे साक्षां क्षामवतीं कुर्याद् यथा-
शक्तौत्सुक्तेऽग्निविध्योः कर्त्तव्यत्वाप्रतीतेरेव न यथाशक्त्या सम्बन्धः ।
एवं शौचयज्ञोपवीतशिखादेरपि विध्यन्तरसिद्धत्वात् तत्रापि न
यथाशक्त्युपबन्धः । एवं देशकालयोरपि स्वतःसिद्धयोरेवाङ्गत्वेन
स्वीकारेण कर्त्तव्यत्वमिति । तत्रापि न यथाशक्तौति सम्बध्यते ।
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादौ जातेरनुपादेयत्वात् तत्रापि न यथा-
शक्तौति । विष्मृतमपि चाङ्गस्मरणाशक्तेरेव विष्मृतमिति
तत्त्यागेऽपि भवत्येव फलम् । कदाचित् कस्यचिदंशस्य हानिरित्यत्रा-

(१) C. विहितत्वे ।

(२) A. C. अन्यच्च यथाशक्त्युताङ्गसहितानाम् ।

शुभमकमशक्याङ्गत्वमिति न शक्याङ्गहानौ फलम् । प्रधानस्य तु
श्रूयमाणत्वात् तत्रावश्यकर्तव्यत्वं प्रतीयत इति प्रधानैकदेशाकरणे
न फलम् । अतएव सर्वाङ्गत्यागेन प्रधानमात्रानुष्ठाने श्रुतप्रधाना-
करणस्यैव दुरितहेतुत्वात् दुरितानुत्पत्तिः । नतु पापक्षयरूपं
फलम् । साङ्गादेव फलोत्पत्तेः । यत्तु गौतमस्मरणमशक्तौ
मनसाप्येनमाचारमनुपालयेदिति नानेन प्रधानानुष्ठानाभावे
फलं प्रत्यवायानुत्पादो वा कथ्यते । किन्तु प्रधानाङ्गेषु च सर्वथा
सामर्थ्याभावे मनसा तत्कर्मचिन्तनं तद्व्याख्यायत्वेन विधीयते ।
पशुभोमाभावे वैश्वानरीवत् । तेन सर्वथा सामर्थ्याभावदशायां
कस्मानुसन्धानस्यानुकत्यरूपत्वमुच्यते । सामर्थ्ये सति तु

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मते विद्यते फलम् ॥

इति न्यायेन न फलं न वा प्रत्यवायपरिहारः । तत् सिद्धं
नियतनिमित्तानि कर्माणि सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादीनि नित्यानि ।
नैमित्तिकेष्वशक्तिकृताङ्गत्यागेऽप्यधिकारः । प्रधानमात्रकरणेऽपि
प्रत्यवायानुत्पत्तिः । काम्ये तु सर्वाङ्गसम्पत्तावधिकारः । प्रारब्धे
काम्येऽङ्गहानौ यस्तप उपेत्य न यथार्थं तपस्यति असमाप्ती वा
विरमेत तत्राग्नेयो विधिश्चान्द्रायणं वेति । श्रुतिश्च यो यच्च इत्युक्ता
न यजते तत्र त्रैधातवी प्रायश्चित्तिरिति । प्रायश्चित्तविधिकल्पित-
प्रारब्धमवश्यं समापयेदिति विधी भाव्यापेक्षायां तत्फलकामना-
सत्त्वे तदेव कल्पति । तदभावे दुरितक्षय इति षष्ठतन्त्रत्वे
निर्णीतमङ्गहानात्तु फलं न्यूनम् । तद् यथा पुत्रकामस्य मनो-

रिष्टौ होतुरपचारादिलानामकन्या जज्ञ इति पुराणेषु लिङ्ग-
दर्शनम् । अन्यथा विगुणकाम्यस्य निष्फलत्वे तत्र भिक्षे जुहोति
स्तन्धे जुहोति यदुक्तो यज्ञ आर्त्तिमियाद् गार्हपत्यं चरेद् भूः
स्त्राहति जुहुयादित्यङ्गविधिवैयर्थ्यं स्यात् । एवं कालस्थानुपादेयत्वे-
नान्याङ्गवैलक्षण्येऽपि काले प्रारब्धस्य देवात् कालातिक्रमेऽकाले-
ऽपि समापनम् । तच्च फलजनकम् ।^१ अन्यथा सान्तापनीयात्कर्त्तव्य-
दग्निहोत्रं षोडशीचोक्थ्यसंयोगादित्यादौ विहितकालातिक्रमे
क्रमविचारो व्यर्थः स्यात् । नहि निष्फलस्य क्रमोऽङ्गम् ।
एवं मुख्यकाले करणायत्तौ गौणकालेऽपि कर्त्तव्यत्वम् ।^२ यदाह
मण्डनः,—

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

गौणकालस्तु कचिद् वाचनिकः । यथा स्मार्त्तहोमे आसाय-
माहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति । कचिद्विधायमूलः । सायमाहुत्यां
हुतायां चेदुर्व्वलः स्यात् तदैव प्रातर्होम इत्यादौ ।^३ अतएव योगि-
याज्ञवल्काः,—

(१) A. C. जननम् ।

(२) E. Adds here, यथाह मण्डनः, सत्यः कालोऽनुकल्प्य सर्वेष्वपि
कर्मेषु । अन्यथा अपराङ्गविहितकर्मणः आहस्य रालौ प्रवृत्ताभावात् रालौ
आहं न कुर्वीत इति निषेधो व्यर्थः । तेन देवादपराङ्गे आहोकरणे गौणकालत्वेन
रालौ प्रवृत्ते निषेधशफलम् ।

(३) E. Adds here, यदाहर्वाशिकाः पितृषु, सजातीयकर्म्यान्तरकालप्राप्ति-
पर्यन्तपूर्वकर्मणो गौणकालः । तस्मिन् हि प्राप्ते पूर्वकर्मणोऽतिपातशुद्धिर्भवति ।

अज्ञानाद् यदि वा मोहात् प्रचवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः^१ ॥

स्कान्दे,—

यस्य स्मृत्या च नामोक्तया तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

तथा गृह्यान्तरं,—

यत्र मन्त्रभ्रंशो यज्ञभ्रंशो वा तत्र पुरुषं चिन्तयन् तत्कृतं जपेदिति प्रायश्चित्तं विदधाति । मुख्यकालगौणकालयोरकरणमेव दुरितहेतुरिति द्वयोरतिक्रमे । एतेषामाचाराणामेकैकापचारेण गायत्र्यष्टसहस्रजपेन पूतो भवति । वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति वा सामान्येन प्रायश्चित्तम् । विशेषेण तु तत्र तत्र वक्ष्यते ।

यत्तु बौधायनः,—

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांशु निरुद्धे भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांशु द्रव्याभावे यज्ञा जपेत् ॥

इति । तत्रात्यन्ताशक्तस्य सङ्घाविषदि मन्त्रजपमात्रेणाग्निहोत्रलोपप्रत्यवायपरिहार इत्याशयः ।

मसङ्गमिच्छाद्य गौचेल्लेतेषु कालेषु कर्म्यं षोडितमाचरेत् प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् प्रायश्चित्तमज्ञाना वा कर्म्यं षोडितमाचरेत् नित्येष्टिमाग्निहोत्रं वा भारद्वाजीवभाष्यतः ।

विष्णुपुराणे,—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्ततोपकारकः^१ ॥

यच्च मनुः,—

आचारात्मभते ह्यायुराचारादीक्षिताः प्रजाः ।

आचारादनमत्तस्यमाचारो हन्वत्यलक्षणम् ॥

तथा सर्वस्मात्कथंश्चानभिधायाह मनुः,—

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥

इत्यादिकं सस्यावन्दनादेः संयोगपृथक्त्वेन फलान्तरम् ।

यत्तु गौतमः—

वर्णाश्रमाः स्वधर्मेनिष्ठाः प्रत्येककर्मफलमनुभूय ततः श्रेष्ठेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपासु श्रुतिवित्तवृत्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते^२ विघ्नञ्चो विपरीतानि विनश्यन्ति । मेधो वीर्यम् । विश्वञ्चो यथेष्टचेष्टाः । विनश्यन्ति पापफलमनुभवन्ति । अत्र तच्छ्रेष्ठेणेति तस्यैव नित्याचारकर्मणः श्रेष्ठेणेति भर्त्सयज्ञः । तेन दुरितक्षयादि-फलान्तरं जन्मान्तरे विशिष्टजन्मलाभ इति तस्य मतम् । भट्टाचार्यासु प्रथमपादे तस्मादन्येन कर्मणेति । गौतमीये तु तच्छ्रेष्ठे स्तस्माच्च तदपेक्षयेत्याहुः । तेन नित्यकर्मणा पापक्षये

(१) B. कारणम् । E. F. नान्यत् सन्तोषकारणम् ।

(२) A. B. प्रतिप्रपद्यन्ते ।

(३) A. C. D. तस्माच्चित्वाद्यपेक्षयेत्याहुः ।

प्रतिबन्धविगमात् कर्मान्तरेण विशिष्टजातिलाभ इत्याशयः ।
एतेन ततः परिहृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं बलं मेधां प्रज्ञां
प्रतिपद्यन्त इत्यापस्तम्बीयं व्याख्यानम् । अत्र च नित्यकर्मणां
नानाफलसम्बन्धेऽपि योगसिद्धाधिकरणन्यायेन एकस्मिन् प्रयोगे
एकमेव फलम् ।

यत्तु,—

काम्ये कृते नित्यमनुष्ठितं स्यात् ।

इति नित्यकाम्याग्निहोत्रयोः सकृदनुष्ठानम् । तत्रायं न्यायः ।
काम्याग्निहोत्रे 'स्वर्गफलार्थमनुष्ठिते तत्कालेऽग्निहोत्राकरणा-
भावादकरणनिमित्तदुरितानुत्पत्त्या' 'नित्यमिदं तु पापक्षयरूपं
नित्यफलम् ।

स्वकाले यदकुर्वन्सु करोत्यन्यदचेतनः ।

प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते ॥

इत्यस्मिन्नपि पक्षे काम्याग्निहोत्रकालेऽन्यकरणाभावादेव न
दुरितोत्पत्तिः ।

भगवद्गीतायाम्,—

यत्करोषि यदग्रापि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

(१) D. स्वर्गफलार्थमनुष्ठिते भवति । तत्काले ०

(२) D. दुरितानुत्पत्त्या ०

(३) C. नित्यं सिद्धम् ।

तथा,—

यन्नार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तथा,—

सर्वकर्मस्थपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपात्रयः ।

मग्नसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥

तेन सर्वाण्येव कर्माणि भगवति श्रीकृष्णे समर्पितानि भगवद्भक्तिरूपत्वेन पापक्षयप्रकर्षं कुर्वन्ति । अत्र स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वाध्यायस्वाध्ययनसंस्कार्यत्वावगमात् संस्कारस्य च फलाभावे वैयर्थ्यात् भक्षणयुक्तफलं चमसे यागसम्बन्धद्वारा फलसम्बन्धवत् अधीतस्य स्वाध्यायस्य फलपिचायां यत् शक्यते तत्कुर्यादिति न्यायेन फलकल्पनादशायामचरावाप्तिरानन्तर्येऽपि विनाप्यक्षरग्रहणं शिवादिना कर्मज्ञानेनानुष्ठानेन फलसिद्ध्यर्थमिचारिण फलसाधनत्वेनाज्ञानात् स्वतश्चापुरुषार्थत्वादप्यचरावाप्तिर्नाध्ययनफलम् । न च तव्यप्रत्ययस्य कर्मणि विधानात् प्राप्यकर्मणि प्राप्ते शाब्दत्वेनाचराव्याप्तिः फलं स्यादिति वाच्यम् । शाब्दत्वेऽप्यपुरुषार्थसाधनत्वेनाफलत्वात् । यथा व्रीहीन् बहन्तीत्यत्र श्रुतानामपि व्रीहीणां वैतुष्यस्य वा न फलत्वं किन्त्वपूर्वसाधनरूपस्येति तज्जन्यवाक्यार्थीभूतकर्मज्ञानस्य तु लिङ्गेन ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीतेति स्मृत्या यद् विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुत्या च क्रतुफलं प्रति पारम्पर्येण साधनत्व-प्रतीत्या-ऽक्षरा-वाप्ति-द्वाराध्ययन-जन्यत्वाच्च फलत्वं कल्पते । यस्य तु भागस्वार्थज्ञानं नानुष्ठानोपयोमि

न वा ब्रह्मभागजन्यब्रह्मज्ञानवत् स्वतः पुरुषार्थं तदंशेऽध्ययनस्था-
 चरावामिद्वारा ब्रह्मयज्ञपारायणाद्युपयोगिसंस्कारपाटवरूपाचर-
 धारणमेव फलम् । अध्ययनेन यत् शक्यते तत्कुर्व्यादित्येवमेकरूपेण
 ज्ञानधारणयोः फलत्वम् । तथाच सति ब्राह्मणादीनां त्रयाणा-
 मुपनयनश्रुतेः कांश्चभोजिन्यायेनाध्ययनस्यापि ब्राह्मणादित्रय-
 गामित्वम् । एवञ्च विधिसिद्धज्ञानं वर्णत्रयं लब्ध्वा कृतार्थाः कर्म-
 विधयो न शूद्रस्य प्रकारान्तरेण कर्मज्ञानमाक्षिप्याधिकारमापा-
 दयन्ति तेनार्थात् शूद्राद्यधिकारनिवृत्तिरध्ययनविधिफलं पर्य-
 वस्यति । येषामन्वयरग्रहणमेवाध्ययनफलं तेषामन्वयरग्रहणे स्वाध्याय-
 नियमेऽपि कर्मज्ञानेऽध्ययननियमाभावेन शूद्राधिकारप्रसङ्गो
 दुर्वारः । अन्यभावेऽप्यनग्निसाध्यवैदिक-कर्मस्वधिकारापत्तेः ।
 रथकारस्थोत्तरक्रत्वधिकारापत्तेश्चेति । एवञ्च स्वाध्यायपदस्य
 स्वशाखापरत्वात् स्वशाखाविहितं यत्कर्म वेदादेव ज्ञात्वानुष्ठेयम् ।
 इतरक्तु परिगणितधर्मशास्त्रेभ्यो गुरुशिक्षया ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । मानवे च,—

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।

इत्याहृत्यवचनम् । योगियाज्ञवल्क्यः,—

वेदांश्चैव सवेदान्तान् वेदाङ्गानि तत्रा स्मृतीः ।

अधीयाद् ब्राह्मणः पूर्वं शक्तितोऽन्यानि वा पठेत् ॥

आत्मज्ञाननिमित्तानि सिद्धान्तानि च चिन्तयेत् ।

तथा,—

अनन्तज्ञाप्रमेयञ्च वेदशास्त्रं समानवम् ।

अध्येतव्यं प्रयत्नेन चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥

बृहस्पतिः,—

वेदमध्यापयेद् यद्वात् शास्त्रं मन्वादिकं तथा ।

वशिष्ठः,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

एवञ्च वेदवेदाङ्गपुराणेतिहासपञ्चरात्रादिसिद्धान्तधर्मशास्त्रेभ्यो-
ऽधीतेभ्यो ज्ञात्वा धर्मोऽनुष्ठेयः । भट्टाचार्याः,—

तस्माद् यान्येव शास्त्राणि वेदमुद्रानतिक्रमात् ।

अवस्थितानि तैरेव ज्ञातो धर्मः फलप्रदः ॥

वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येषामिव प्रवक्तृता ।

नित्यानामभिधेयानां मन्वन्तरयुगादिषु ॥

तेषां विपरिवर्त्तेषु कुर्वतां धर्मसंहिताः ।

वचनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः ॥

ते च परिगणिताः । यदुक्तं जैमिनिना न शास्त्रपरिमाणत्वा-
दिति । परिगणनञ्च यथा मनुः,—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

अखिलः साङ्गः । स्मृतिर्मन्वादिः । शीलं स्मृतिश्रुति-

प्रत्यक्षदृष्टनिषेधपरिपालनं' स्वभावकृतम् । यत्तु भारते
अद्रोहः सर्वभूतानामित्यादि शीललक्षणमुक्तम् । यच्च हारीतेन
ब्रह्मस्थता देवपितृभक्तता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता
सृदुताऽपारुष्यमित्याद्युक्तं शीलत्वेन । तच्च ब्रह्मस्थताऽब्रह्मस्थता-
व्यावृत्तिरित्येव' निषेधपरिपालनपरमेव । उपलक्षणञ्चैतत् ।
निषेधव्यावृत्तिमात्रं शीलमित्येव तत्त्वम् । अतएव याज्ञवल्क्येन
सम्यक् सङ्गत्यजः काम इति शीलस्वरूपमुक्तम् । सङ्गत्यो निवृत्ति-
सङ्गत्यः । तज्जन्यः कामो निवृत्तीच्छा । आचारः श्रुतिस्मृति-
प्रत्यक्षदृष्टव्यतिरिक्तधर्मानुष्ठानं आत्मतुष्टेधर्मसन्देहे निर्णायक-
त्वम् । भट्टाचार्येण श्रुतिस्मृत्यविवेचयत्वेन पूर्वमसदेव धर्मत्व-
मुत्पद्यते नकुलदन्तस्फुटौषधिवत् [इत्युक्तम् ।^१] एतच्च प्रत्यक्षश्रुति-
स्मृत्यविरोधिविषये । याज्ञवल्क्यः—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिच्छिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

विष्णुपुराणे,—

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वो दण्डनीतयः ।

इत्यधिकम् । पुराणान्यष्टादश । विष्णुपुराणे,—

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यं नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ॥

(१) A. B. C. D. * प्रत्यक्षदृष्टनिषेधव्यतिरिक्तनिषेधपरिपालनं * ।

(२) [] C. omits the portion bracketed.

आग्नेयमष्टमश्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।
 दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥
 वाराहं द्वादशश्चैव स्कान्दश्चैव त्रयोदशम् ।
 चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्भं पञ्चदशं स्मृतम् ॥
 मात्स्यञ्च गारुडश्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ।

मात्स्ये,—

पाद्मे पुराणे यन्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् ।
 तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥

प्रसिद्धनारसिंहस्याष्टादशसाहस्रसंख्या यद्यपि नोपलभ्यते
 किञ्चित्कालकमानुसमिति प्रतिभाति । तथा,—

नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्ण्यते ।
 नन्दीपुराणं तत्प्रोक्ते नन्दास्थमिति चोच्यते ॥

तच्च स्कान्दैकदेशः ।

यत्र शास्त्रं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
 प्रोच्यते तत्पुनर्लोकं शास्त्रमेव मुनिव्रतैः ॥
 एवमादित्यसंज्ञा च तत्रैव परिपाठ्यते ।
 अष्टादशेभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्तु दृश्यते ।
 विजानीध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥

विनिर्गतं समुद्भूतम् । यथा कालिकापुराणादीनीति^१ लक्ष्मी-
 धरः । एवञ्च सति भगवत्या इदं भागवतमिति कालिकापुराणं
 भागवतपदेनोक्तमिति ये वदन्ति ते निरस्ताः । यदि परं प्रसिद्ध-

भिन्नं पुराणान्तरं भागवतं शङ्केत । यच्च वायुपुराणदेवौपुराणादि
तदप्येतेष्वन्तर्गतम् । भविष्योत्तरं भविष्यपुराणस्यैकदेशः^(१) । कूर्म-
पुराणे उपपुराणान्यष्टादशोक्तानि ।

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि वै ।

अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विज^(२) ॥

इत्युक्त्वा गणितं सनत्कुमारीयं नारसिंहं^(३) नन्दीपुराणं शिव-
धर्मशास्त्रं दुर्वासःपुराणं नारदीयं कापिलं वामनं चौशनसं ब्रह्माण्डं
वारुणं कालिका माहेश्वरं शास्त्रं^(४) सौरं पराशरोक्तं मारीचं
भार्गवाख्यम्^(५) । ब्रह्मपुराणञ्च कल्पतरौ यद्वाक्यान्यादृतानि तद्वति-
रिक्तब्रह्मपुराणं पुरुषोत्तममाहात्म्योपवृंहितं हेमाद्र्यादिनिबन्ध-
परिगृहीतं शिष्टपरिग्रहादेव प्रमाणं तदप्युपपुराणान्तर्गतमेव ।
न्यायपदं न्यायवैशेषिकपरम् । मीमांसा कर्मब्रह्मविषया । धर्म-
शास्त्राणि च याज्ञवल्क्यः,—

वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विश्वरूपमोऽङ्गिराः ।

वशिष्ठदत्तसम्बर्त्तशातातपपराशराः ॥

आपस्तम्बोशनोव्यासाः कात्यायनबृहस्पती ।

गौतमः शङ्खलिखितौ हारीतोऽत्रिरहं तथा ॥

(१) B. पुराणैकदेशः ।

(२) B. द्विजाः ।

(३) A. C. read पाद्मं नारदीयपुराणं in the place of नन्दीपुराणम् ।

(४) A. C. कौर्म्यं ।

(५) A. C. भार्गवाह्वयं ।

'शङ्खलिखितस्मृतौ प्रचेता गणितः । यमस्मृतौ^१ देवलसुमन्तु-
जैमिनि-जमदग्नि-प्रजापति-विश्वामित्र-पैठौनसि-पितामह बौधा-
यन-क्रागलेय-जाबाल-च्यवन-मरीचि-कश्यप-नारद-दत्ताः । एते
षट्त्रिंशत् । भविष्यपुराणे,—

मन्वादिस्मृतयो यासु षट्त्रिंशत् परिकीर्त्तिताः ।

इत्यभिधानात् । योगियाज्ञवल्कर-बृहन्ननु-बृहदशतातप-प्रस्मृ-
तौनि तैरेव कृतानि । एतद्व्यतिरिक्ता या स्मृतय उपलभ्यन्ते शिष्ट-
परिगृहीताः^२ शुनःशेफशुनःपुच्छकार्ष्णाजिनि-व्याघ्रकण्ट-जतु-
कर्ण-लोगाक्षि-व्याघ्रपाद-गर्ग-^३गार्ग्य-नाडीजङ्गपुलस्त्य-पुलह-शृगु-
गोतम-शौनक-यज्ञपार्श्व-वैजवाप-शाव्यायन-भीष्मश्लोक-^४भस्मकतु-
ऋथ्यशृङ्ग-गोभिलाश्वलायन-प्रणीतास्तासामपि तथा स्मृत्यन्तरेषु
चैत्यनेन भविष्यपुराणे एव परिगणनम् । योगियाज्ञवल्काः,—

साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भी योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥

पञ्चरात्रस्य कृतस्त्रस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

(१) A. C. शङ्खलिखितौ प्रचेताः ।

(२) A. C. Add here नारदः ।

(३) B. शिष्टपरिगृहीताः ।

(४) A. C. पार्श्व ।

(५) A. C. भीष्मकतुः ।

श्रीकाराधिकारि तत्रैव,—

पञ्चरात्रे स्थितो ह्येष भगवद्वाचकः स्मृतः ।

देवीपुराणे च,—

पञ्चरात्रार्थकुशलो मातृचक्रविशारदः ।

स भवेत् साधकश्चेष्टः

इत्युक्तम् । यच्च भट्टाचार्यः साङ्ख्ययोगपञ्चरात्रशास्त्र-
निर्णयेत्याद्युदाहृत्याप्रमाणमध्ये गणितम् । वेदविरोधोपक्रमाद्
वेदविरुद्धवामाचारादिपरपञ्चरात्रपरमेव । साङ्ख्ययोगस्य तु
वैधर्हिंसानिवेधप्रतिपादनांशेन वेदविरोधादेव तदंशेऽप्रामाण्य-
परम् । अतएव स्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गे एतेन सामुद्रिकवास्तुविद्यादि-
व्याख्यातमिति वास्तुविद्यारूपघटनाङ्गमप्रामाण्यं भट्टाचार्यैरेव
कथितम् । न ह्येतन्मन्त्रपुराणविषयम्^(१) । पुराणप्रामाण्येन साधित-
त्वात् । यच्च कल्पतरौ पाञ्चरात्रिकपूजाघटनादिकं न लिखितं
तत्प्रस्थानान्तरत्वेन । कथमन्यथा

मुक्ता तु मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभाषते ।

तथा—

मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ।

इति वराहपुराणीयं भागवतापराधे मम शास्त्रं मदुक्तं
पञ्चरात्रमिति कल्पतरावेव व्याख्यातम् । तेन ह्ययशीर्षमयसङ्ग-

(१) A. C. निरुद्धः ।

(२) B. पुराणादिविषयम् ।

हादिघटनाशास्त्राणि प्रपञ्चसारसारदादिमन्त्रागमाश्च पञ्चरात्र-
त्वेन महाजनपरिगृहीताः सर्वदेगीयाविगीताचारविषयाः
प्रमाणमेव । भविष्यपुराणे,—

अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मोदिशास्त्राणि शिवधर्मोश्च भारत ॥

कार्ण्व पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

तत्र विष्णुधर्मोत्तरं विष्णुधर्मस्य भेद इति न पृथक् निर्दिष्टम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

एते ये वैष्णवा धर्मा दालभ्येन प्रकीर्त्तिताः ।

उत्तरं कथितं तुभ्यं भयैतत् परिपृच्छते ॥

विष्णुरहस्यशिवरहस्यादिकं गृह्यसूत्राणि पञ्चरात्राणि च । भविष्य-
पुराणं तथा स्मृत्यन्तरेषु चित्तनेनैवोपात्तानि । शिखा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं हन्दी ज्योतिषश्चेत्यङ्गानि । कल्पपदं कल्पसूत्रो-
भयपरं माणकादिकं ऋषयः कात्यायनलाट्यायनादिकं सूत्रम् ।
यच्चात्र स्मृतिरत्र श्लोक इति प्रामाणिकानां लिखनं तदपि प्रमाणं
श्लोकाः सूत्राणीति काण्वपाठात् । महाभाष्ये च भ्राजा नाम
श्लोका इति प्रमाणमुपन्यस्य किन्तु खलु भोः श्लोका अपि प्रमाण-
मिति पृष्ट्वा महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्यं प्रतिपादितम् । यत्तु
षट्त्रिंशन्मतादि तत् कैचिदेव परिग्रहाद् विगानाच्चाप्रमाणमिति
लक्ष्मीधरः । विज्ञानेश्वरादियोगीश्वरलिखनात्तु तद्वाक्यान्व-
य्याद्रियन्ते । तत्रास्मदादिप्रवृत्तावाक्यतुष्टिरेव प्रमाणम् ।

[याज्ञवल्क्यः^(१)]

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वत् त्रैविद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्वादेको वाध्यात्मावित्तमः ॥

तेनैतैर्ज्ञात्वा धर्मोऽनुष्ठेयः । यत्तु स्मृतिवाक्यसदृशवाक्यान्तरं
पुरुषकृतं स्मृतिवाक्यालोचनात् पूर्व्यं न प्रमाणं ततः परं तदेव ।
तदुक्तं भट्टाचार्य्यः,—

प्रतिकक्षुकरूपेण पूर्व्यशास्त्रार्थगोचरम् ।

यदन्यत् क्रियते तस्य धर्म्यं प्रत्यप्रमाण्यात् ॥

इति । एवञ्च स्मार्त्तेश्वपि कर्मसूपनयनानन्तरमेवाधिकारः ।

याज्ञवल्क्यः,—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्व्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्ययेत् ॥

इत्युपनयनानन्तर्य्यं शौचाचारान् दर्शयति । षष्ठे जैमिनिः,—
अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्त्तेरन् । स्मृतीनां वेदतुल्यत्वात् ।
उपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्तेरन्नित्यर्थः । दक्षः
अनुपनीतमधिकृत्य

भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथादृते ।

तस्मिन् काले न दोषोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ॥

उपनीतस्य दोषोऽस्ति क्रियमाणैर्विगर्हितैः ।

अनुपनीताधिकारि मनुः,—

नाभिध्याहारयेद् ब्रह्म स्वधा निनयनादृते ।

गौतमः,—प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्षः । अहुतादः
ब्रह्मचारी । नास्याचमनकल्पो विद्यते । अन्यत्रापमार्जनप्रधावन-
प्रोक्षणेभ्यः । न तदुपस्पर्शनादशौचम् । न त्वेवैनमग्निहवन-
बलिहरणयोर्नियुक्तात् । अहुतादः । न हुतशेषभोजननियमः ।
ब्रह्मचारी मैथुनं वर्जयेत् । मूत्रपुरीषे न दिङ्नियमाद्यपेक्षा
आचमनधर्मकं करोति । अपमार्जनमुच्छिष्टानाम् । सोदकेन
पाणिना प्रधावनं क्षालनं मूत्रपुरीषयोः । अशुचिस्पृष्टस्योदकेना-
भ्युक्षणम् । एवं कृतेऽस्य स्पर्शनेनाशौचम् ।

ब्राह्मे,—

मातापितरयोच्छिष्टं बालो भुञ्जन् न दूषति ।

वृद्धशतातपः,—

प्राक् चूडाकरणाद् बालः प्रागन्नप्रागनाच्छिशुः ।

कुमारः स तु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ।

शिगोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादिसंस्पर्शं स्नातव्यं तु कुमारकैः ॥

गौतमः,—मर्द्यं नित्यं ब्राह्मणो वर्जयेदित्यर्थो जातिपुरस्कार-
प्रवृत्तत्वादनुपनीतस्यापि निषेधः । इदमुपलक्षणं यान्यत्र पतनी-
यानि तानि वर्जयेत् स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तदर्शनात् । वसुतो हिज-
मधिकृत्य ये निषेधास्तेषूपनयनादूर्ध्वमधिकारः । जातिमात्र-
पुरस्कारेण ये प्रतिषेधास्तेषूपनयनात् पूर्वमपि । भक्ष्याभक्ष्यादिषु
वचनात् पर्युदासाज्जातिपुरस्कारप्रवृत्तिनिषेधा अपि न प्रव-
र्त्तन्ते । स्त्रीशूद्रयोर्विवाहादूर्ध्वं स्मार्त्तविधिनिषेधाः । तत्पूर्व-

मनुपनीतधर्मा इति । विश्वस्मरणतन्नामकीर्तनादिधर्मस्य तु
तत्तत्पुराणेभ्यः सर्वदशास्त्रधिकारः । किं बहुना
नाशीचं कीर्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ।
इति वचनादशीचमध्येऽपि ।

अथ परिभाषा ।

स्मृतिः—

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।
नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत् ॥

तथा—

अपवित्रः पवित्रो वा सर्ववस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न चोच्यते^१ ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥
यत्र दिङ्निगमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु ।
तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता^२ ऐन्द्री सौम्यापराजिताः ॥

सौम्या उत्तरा । अपराजिता ऐशानी । यथा—

आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता ॥

(१) D. • तृच्यते ।

(२) B. प्राप्ता • ।

तथा,—

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानकतु यजमानः स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः^१ ॥

यजुर्विधाने,—

अनादेशे तु संख्याया अयुतं परिकौर्त्तितम् ।

शिष्टाः पठन्ति,—

अनिर्दिष्टे शतं प्रोक्तं सहस्रमपि वा पुनः ।

एषां शतयपेक्षयानुष्ठानम् ।

संख्यानूक्तौ शतं साष्टं सहस्रं वा जपादिषु ।

नारायण्यभिदं प्रोक्तं मानं पुरस्क्रियां विना ॥

तापनीयश्रुतौ, — यः प्रणवमधीते स सर्व्वमधीते । अत्र सर्व्व-
मन्त्रजपं प्रत्याम्नातत्वेन प्रणवजपो विधीयत इति शङ्कराचार्य्य-
व्याख्यानम् । आंकार इत्यनुवृत्तौ आपस्तम्बः,—यज्ञेषु चैतदादयः
प्रणवाः^२ । प्रणवे^३त्याद्यनुज्ञावचनानि च ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

विमात्रेषु प्रयोक्तव्यः कर्म्मरश्मेषु सर्व्वशः ।

विस्त्रः सार्वाणु कर्त्तव्या मात्रा तत्त्वार्थचिन्तकैः^४ ॥

देवताज्ञानकाले तु मृतं कुर्यान्न संशयः ।

(१) A. B. शास्त्रादु विनिश्चयः ।

(२) E. F. प्रणवेत्या • ।

(३) E. F. प्रणवाः ।

(४) C. D. • चिन्तकैः ।

लोके भूतिकर्मसु चैतदादीन्येव वाक्यानि स्युः । यथा पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति । भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु श्रीकारादीनि स्वस्थादिवचनानि भवेयुः । यमः,—

पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

एतदेव निरोद्धारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः ॥

'सम्पूज्य गन्धमाल्याद्यै ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।

धर्म्यं कर्मणि माङ्गल्ये सङ्ग्रामाद्भुतदर्शने ॥

ब्राह्मणे,—

आदावन्ते पञ्चभिर्विप्रवर्यैः

पुण्याहश्च स्वस्ति ऋद्धिश्च वाच्यम् ।

दद्यात्तेभ्यो दक्षिणां जातरूपं

वासी धान्यं भोजयेद् ब्राह्मणांश्च ॥

वशिष्टः,—

स्नातोऽधिकारी भवति देवे पित्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विविचोदिते ॥

स्नानं प्रातः स्नानं तदभावे स्नानान्तरम् ।

वायुपुराणे,—

क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।

'भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥

(१) A. C. संवत्स्र ० ।

(२) A. C. ० चम्येद् ० ।

(३) A. C. क्रियते ० ।

(४) A. C. भवन्ति तु तथा तस्य ० ।

वशिष्ठः,—

जपहोमोपवासेषु धीतवस्त्रधरो भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्मौनी आह्लादी विजितेन्द्रियः ॥

विष्णुपुराणे,—

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥

शातातपः,—

सव्यादंशात्परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्याद् दैवे पित्रे च वर्जयेत् ॥

योगिगान्धर्वः,—

परिधानाद् वह्निःकक्षा निवह्य ह्यासुरी भवेत् ।

धर्म्यं कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

व्यासः,—

आर्द्रवासास्तु यः कुर्याज्जपहोमप्रतिग्रहम् ।

सर्वं तद् राक्षसं विद्याद् वह्निर्जानु च यत् कृतम् ॥

बौधायनः,—

काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं भवति हव्यकव्येष्वथो हविः ॥

अत्रार्द्रवस्त्रनिषेधः स्थलकर्ममात्रविषयः । तथा वशिष्ठः,—

जले च शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।

जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

जपादिपदं वैदिककर्म्ममात्रोपलक्षणम् । कापायवस्त्रपदं
कौपीनाद्युपलक्षणम् । तथा च स्मृत्यन्तरे,—

नग्नः कापायवासाः स्यान्नग्नः कौपीनवानपि ।

नग्नो मलिनवासाः स्यान्नग्नश्चाहंपटस्तथा ॥

नग्नो द्विगुणवासाः स्यान्नग्नः स्यूतपटस्तथा ।

अकचोऽनुत्तरीयश्च नग्नो वर्ज्यो विवस्त्रवत् ॥

वर्ज्यः कर्ष्माधिकारे । मनुवैधायनपैठीनसयः,—

अग्न्यागारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ।

स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुदरेत् ।

आपस्तम्बः,—

देवागारे तथा आदि गवां गोष्ठे तथाध्वरे ।

सन्ध्ययोरुभयोः साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥

अग्न्यागारे विवाहेषु स्वाध्याये भोजने तथा ।

उदरेदक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ॥

सन्ध्येऽंशे वस्त्रं निधाय दक्षिणं बाहुमुत्तरीयाद् वह्निः कुर्यादित्यर्थः । एवञ्च द्वितीयाश्रुत्या वस्त्राद् वह्निः करणं दक्षिणपाणि-
संस्कारः^(१) स कर्ष्मासौकर्यार्थः^(२) । न च निष्फलस्य संस्कारविधि-
रर्थात् कर्ष्माङ्गदक्षिणपाणिसंस्कार इति कल्पनादग्रायां देवा-
गारादिपदोपस्थाप्यदेवार्चनादिकर्म्मसम्बन्धित्वलाभात् । एतद्-
वाक्योपात्तव्यतिरिक्तकर्म्मसु नायं नियमः । तथा शीतत्राणार्थ-
वस्त्रान्तरादप्युदरणमविशेषात् । नञ्चेतद्वस्त्रसंस्कारो वस्त्रस्या-

श्रुतत्वाद् येन फललाभाय कर्माङ्गमुत्तरीयमेव गच्छेत् । 'वस्त्र-
संस्कारस्तु लौकिकेनाप्यविशेषात् । अतएवाचमने कण्ठप्रावरण-
'निषेधार्त्तिवारणार्थं शीतवस्त्रस्यापि दक्षिणांशाद् बहिःकरणम् ।
भोजनेऽपि प्राणाहुत्यङ्गमेव संस्कारः ।

महाभारते,—

अन्यदेव भवेद् वस्त्रं शयनीये सदैवहि ।

अन्यद् रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेवहि ॥

अत्र शयनकालीनरथापदोक्तयथेष्टलौकिकाचारकालीनवस्त्र-
योरन्यत्वविधौ फलकल्पनाप्रसङ्गात् तदनुवादार्थं देवार्चनोप-
लक्षितवैदिककर्मकाले ताभ्यामन्यद् वस्त्रं विधीयते । तेन शयन-
कालीनवस्त्रं यथेष्टाचारकालीनवस्त्रं कर्मकाले त्यक्त्वा वस्त्रान्तरं
धार्यम् । तथा,—

स्वयं धौतेन कर्त्तव्याः क्रियाः सर्व्या विपश्चिता ।

न निर्णेजकधौतेन नाहतेन कदाचन ॥

अत्र स्वयं धौतस्य कर्माङ्गत्वेन विधौ निर्णेजकधौतस्य प्रसङ्गा-
भावात् तन्निषेधो नित्यानुवादस्तुल्यः । न च प्रतिनिधित्वेन
प्राप्तस्य निषेधार्थो वाक्यभेदापत्तेः । नापि पुरुषार्थवस्त्रधारणे
निषेधो वाक्यभेदादेव । कारुहस्तः सदा शुचिरिति दोषाभावाच्च ।
केवलं रजकधौतपरिधाने कर्मवैगुण्यं पुत्रादिधौत इव स्वयं
धौतत्वाभावाद्वाधर्म्यः । यस्तु भट्टाचार्यः,—रजकधौतगर्हभारुद्-
वस्त्रपरिधानं दुराचारमध्ये गणितं तद्गर्हभस्मर्गदोषमभिप्रेत्य ।

गर्हभस्यास्त्वत्वात् । नचास्त्वत्त्वसर्गने पुरुषस्यैव दोष न वस्तस्येति
वाच्यं 'चण्डालादिस्त्वष्टवस्तस्य पुरुषवदेव दुष्टत्वोक्तेः । तदुक्तं
भट्टैः,—

पुरुषस्य सचेलस्य स्नानं यस्माद्विधीयते ।

तस्मात्पुरुषवद् वस्त्रं न गवाश्वादिवस्त्रतम् ॥

केवलं मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपान् रेतसो लेपान्
प्रक्षाल्याचम्य प्रयतो भवतीत्यापस्तम्बवचनादन्नपदस्य मूत्रपुरीषादि-
साहचर्येणाभोज्यान्नपरत्वाद् रजकान्नलितच्चाधीतं न ग्राह्यम् ।

कात्यायनः,—

सदोपवीतिना भाव्यं सदाववशिखेन तु ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

श्रुतिः,—यन्नोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्वा जपेद् यजेच्च ।

मनुः—

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्विवृतं त्रिवृतम् ।

त्रिवृता यन्विनैकेन तस्यैको यन्विरिष्यते ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्मूत्रयमधीवृतम् ।

त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात् त्रिवृता यन्विना युतम् ॥

पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद् विन्दते कटिम् ।

यन्नोपवीतं तज्ज्ञेयं नातिहस्तं न चोच्छ्रितम् ॥

वामावर्त्तं त्रिशुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तं नवगुणं कुर्यात् । तदेव च त्रिसरं कार्यम् । वामस्कन्धे धृतं नाभिपृष्ठवंशयोर्धृतं यथा कटि-
पर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । आपस्तम्ब,—
उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जपकर्म्मणि भोजने च
आचमने च स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् । निगमपरिशिष्टे,—
वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं देवे । प्राचीनावीतमितरथा पितृपत्ने ।
नाभ्यादिकण्ठावसक्तमभिचारे निवीतम् । आपृष्ठदेशावलम्बं
ग्राम्यधर्म्षु । कण्ठपदेन लक्षणया स्तान्य उक्तः । द्विस्कन्धावसक्त-
मित्यर्थः । ग्राम्यधर्म्षां मैथुनम् । गोभिलः,—दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य
सन्धेऽंगे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बं भवति एवं
यज्ञोपवीती भवति । सन्धं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंगे
प्रतिष्ठापयति सन्धं कक्षमवलम्बं भवति एवं प्राचीनावीती भवति ।
मनुः,—निवीती कण्ठमज्जने । शिष्टाः पठन्ति,—

यज्ञोपवीते द्वे धार्यं त्रयीते स्नात्ते च^१ कर्म्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

लघुहारीतः,—

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

सुवर्णरजतबहुत्वमवयवापेक्षम् । कुशे तु बहुत्वं वाक्यान्तर-
पर्यालोचनया हस्तद्वयाभिप्रायम् । अत्र न सुवर्णमनग्रं धारये-
दिति पर्युदासादयं शुद्धमेव सुवर्णं कर्म्माङ्गम् ।

कालिकापुराणे,—

कायस्थेन तु हिम्ना च कर्म यत्कुक्षितं नरः ।

आचरेत् तस्य तत्पापं वज्रलेपं भविष्यति ॥

अनामिकायां तद्वर्णं दक्षिणस्य करस्य तु ।

तेनानामिकाव्यतिरिक्तस्थाने स्वर्णधारणे देवात् पापकरणे
तस्य गौरवम् । बहुप्रायश्चित्तापनोद्यं भवति । शुभे रौक्मे च
कुण्डले इति मनूतकुण्डलद्वयधारणम् । न वहिर्मात्रं धारये-
दन्यत्र रुक्ममय्या इति वशिष्ठोक्तस्नातकधर्मरुक्ममालाधारणम् ।
गुरुणानुज्ञातोऽलङ्कारादीनि गृह्णीयात् यद्यर्थं चैतानि विभ्रया-
दिति हारीतोक्तेः पापाचरणकाले परिहार्यम् ।

अनामिकायाः प्रथमं पर्वं स्वर्णेन पूरयेत् ।

इति वाक्यदर्शनात् प्रथमपर्वस्थाने सुवर्णं धार्यम् । तथा,—

तर्जनीं रूप्यसंयुक्तां हेमयुक्तात्वेनामिका ।

इति वाक्यात् समाचाराच्च तर्जन्यां रजतधारणम् ।

अथ कुशाः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्पाषा वैश्वदेविकाः ॥

ऋक्षाः प्रचरणैयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिषः ।

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ॥

यज्ञिया दर्शादियज्ञार्थाः । वर्हिषि वेद्यास्तरणादिकुशे
दीर्घत्वविधिस्तदन्यत्र प्रचरणेऽनुष्ठाने ऋक्षाः । यतः कर्मविशेषे

दर्भविशेषा हरितादयो विहिता अतः सन्ध्यादिकस्यैव दर्भमात्रं
पवित्रञ्च यद्योक्तलक्षणं सन्ध्याप्रकरणे उक्तम् । तत्र,—

सन्धः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ।

इत्यभिधानात् तथाविधकुशमात्रं ब्राह्ममित्यर्थः । आदि-
पदेन यन्नपाकयज्ञपित्राव्यतिरिक्तानि कर्माणि । ऋस्वत्वन्तु
सन्ध्यादावपि । बर्हिःकार्यव्यतिरिक्तानुष्ठानरूपत्वात् । ऋस्वत्व-
मरन्निन्यूनत्वम् । दीर्घत्वं तदधिकत्वम् ।

गोकर्णदीर्घहरिताः आदे साधाः समूलकाः ।

इति वायुपुराणात् आदे गोकर्णमात्रत्वऋस्वत्वम्^१ । अत्र
पर्वं प्रतिलुनातीति श्रुतेः पित्राव्यतिरिक्ते सनाभिदलग्रहणम् ।
पित्रोऽप्युपमूले क्केदितं भवतीति पिण्डपितृयज्ञे महापितृयज्ञे च
श्रुतेर्वाजसनेयिनां मूलसमीपे च्छिन्नस्य ग्रहणम् । यत् समूलं
तत् पितृणामिति तैत्तिरीयश्रुतिमूलं कन्दोगपरिशिष्टीयं
शाखान्तरविवयम् । शृङ्गपरिशिष्टम्^२,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्वा ब्राह्मणा हविरम्बयः ।

अयातयामान्वेतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

ये तु पिण्डास्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्वागो विधीयते ॥

लघुहारीतः,—

(१) B. • ऋस्वत्वात् ।

(२) B. D. शृङ्गपरिशिष्टोक्तम् ।

(३) D. E. F. गोकर्णमात्रत्वं सूक्तत्वम् ।

चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यन्नभूमिषु ।
स्तरशासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
मूलोच्छिष्टौ^१ वृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ।

शिष्टाः पठन्ति,—

वस्त्रीकोदकहायासु भूमिदग्धाश्च ये कुशाः ।
शूद्रोत्पाटितगोचुष्मा चाप्नुता स्वेदिता^२ नखैः ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भाः ये दर्भाः पितृकर्मणि ।

ते त्वाग्या इत्यर्थः । दर्भमात्रस्यायातयामत्वोक्तौ तत्राय-
मपवादः ।

लघुहारीतः,—

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये स्थिताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद् यथा कायस्तथा कुशाः ॥
^३अनन्तगयनादूर्ध्वं न पठेत् सप्तमं क्रतुम् ।
क्षेदनं बर्हिर्बिधानां नारोहिचर्मपादुके ॥

नकारः काकाचिन्त्यायेन उभयत्रान्वेति । अयं च निषेधः
कर्मसम्बन्धप्रमाणाभावात् पुरुषार्थः । तेन पुरुषदोषमतिलङ्घ्य
क्षेदने कर्मविनियोगे न वैगुण्यम् । मरीचिः,—

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

(१) A. C. D. मूलोच्छिष्टैः वृता ये च ० ।

(२) A. C. चाप्नुतास्वेदिता ० ।

(३) E. F. Add here शिष्टाः पठन्ति,—

नभस्यामावास्या कृष्णादिमासाभिप्रायेणैव । तस्यैव मुख्य-
त्वात् । तेनानन्तशयनमध्ये तस्याममावास्यायां छेदने न पुरुष-
दोषः । अत्र छेदिता दर्भा अयातयामा इत्युक्ते अनन्तशयनमध्ये
अन्यतिथौ छेदिता यातयामा इत्युक्तं भवति । अन्यथा दर्भमात्र-
स्यायातयामत्वान्नभस्यामावास्याच्छिन्नेषु अयातयामत्वोक्तिर्व्यर्था
स्यात् । न च सामान्यस्य विशेषणोपसंहारः । लक्षणादोषस्यागती
स्त्रीकारात् । तद् यथा दौक्षितः क्रीतराजको' भोज्यान्न इत्युक्तम् ।
पुनश्चाग्निषोमीये संस्थिते यजमानस्य गृहे भोक्तव्यमित्युक्तम् ।
नानयोरुपसंहारः । किन्तु मध्ये निषेधान्तरकल्पनया व्यवस्थापद-
आपद् विषयत्वेन । तदुक्तं भट्टैः,—

द्वितीयात्राशनानुष्ठादर्थनादनुमीयते ।

भोजनस्य विधिमूलमस्वन्योऽप्यान्तरालिकः ॥

अथवानन्तशयनमध्ये छेदननिषेधस्यातिक्रमेऽनिष्टफलकल्पना-
दशायां तत्र छेदितानां यातयामत्वं दोषः कल्प्यते । नभस्या-
मावास्याच्छिन्नानामयातयामत्वविधानसामर्थ्यात् । अतएवास-
हेशे चातुर्मास्यच्छिन्नकुशैः सद्य एव कर्म कुर्वन्ति न दिनान्तरे ।
तेन 'सामर्थ्यादिदृष्टस्य पवित्रीपद्महादे हौमादौ विनियोगेन
निरिष्टिकविनियोग इति सिद्धम् । शिष्टाः,—

संग्रहाद् वत्सरं यावच्छुद्धिः स्यादिधवर्हिषाम् ।

अतःपरं न गृह्णीयाद् यज्ञादौ जपकर्मणि ॥

(१) C. क्रीतराजको ।

(२) B. कन्यादिदृष्टस्य ।

(३) E. F. विधिन्मूलम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

अनन्तर्गभिर्णं सायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

एतदेव च पिबन्त्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

यत्तु,—

चतुर्भिर्दर्भपिबन्तैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

इति तच्छन्दोगपरिशिष्टविरोधात् प्रामाण्यसन्देहाच्च नादेयम् ।

एवम्,—

पत्रत्रयेण वा कार्यमेकपत्रेण^१ कर्हिचित् ।

इति कचिन्निखिलमनादेयम् । पराशरः,—

स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्मणि ।

सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रकरो^२ द्विजैः ॥

शिष्टाः,—

सन्त्यज्य वैष्टरं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् ।

सकृद्वदन्तिषौक्यं पवित्रमभिधीयते ॥

दक्षावर्त्ती भवेद्ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ।

इति यन्त्रिमार्गद्वयम् । तत्र सकृदिति वचनाद्ब्रह्मयन्त्रिरूपता नास्ति । द्विवेष्टने हि ब्रह्मयन्त्रिप्रसिद्धिः । तेन ब्रह्मयन्त्रिव्यतिरिक्तयन्त्रियुक्तपवित्रद्वयं सर्व्यकर्मोद्भवं कुशवटुरूपम् । यत्तु,—

उभाभ्यामेव पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रकौ ।

धारणीयौ प्रयत्नेन ब्रह्मयन्त्रिसमन्वितौ ॥

इति । तत्

ब्रह्मयज्ञे जपे होमे ब्रह्मयन्त्रिविधीयते ।

इति विधौ कुत्र ब्रह्मयन्त्रिरित्यपेक्षायाम् । हस्तद्वयपवित्रयो-
र्ब्रह्मयन्त्रिविधिपरमिति न कुशवटुरूपे सर्व्वकर्मोद्धारपवित्रे ब्रह्म-
यन्त्रिप्रसङ्गः । एवम्

भोजने वर्तुलं प्रोक्तमेवमाचमने स्मृतम् ।

इति वटुपरमेव ।

यन्त्रिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ।

इति निषेधो ब्रह्मयन्त्रिविषयः ।

न भुञ्जीयान्नचाचामेत् ब्रह्मयन्त्रौ करे स्थिते ।

इति वचनात् ब्रह्मयज्ञजपाङ्गाचमने ब्रह्मयन्त्रेः प्रधानानु-
ष्ठानादनुज्ञा । शिष्टाः,—

अनामिकायाः प्रथमं पर्व्वं स्वर्णेन पूरयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्य्यं विप्रेण नित्यशः ॥

इति मध्यपर्व्वणि कुशधारणं पुरुषार्थे कर्मोद्धारविशेषात् ।

कामनामेदे तु,—

अयपर्व्वस्थिते दर्भे तपःसिद्धिः सदैव हि ।

मध्ये चैव प्रजाकामो मूले सर्व्वार्थसाधनम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

सथ्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

इदञ्च सन्ध्योपक्रमेऽभिधानात् सन्ध्याङ्गमेव । तत्रायमर्थः ।

अन्यत्र 'सव्यपाणावपि पवित्रकम् । इह तु सन्ध्याकर्माणि सव्य-
पाणौ बहवः कुशाः करणीयाः । आचमनक्रियामिति सन्धोप-
क्रमाचमनानुवादादाचमनादिकां सन्ध्याक्रियामित्यर्थः । तेन
दक्षिणकरे कुशनिवृत्तिः । तस्यैव विवरणं सव्यः सोपग्रह इति ।
उप समीपे गृह्यन्ते मार्जनाद्युपयोगिनः कुशा इत्युपग्रहः । तेन
बहुकुशवारणं दृष्टार्थमित्युक्तम् । दक्षिणः सपवित्रक इति तु
यन्ययुक्तपवित्रनिवृत्त्यर्थं पुनर्वचनम् । अत्र यद्यपि ब्रह्मयज्ञजप-
होमेषु ब्रह्मयन्ययुक्तपवित्रस्य विशेषविधिस्तथापि

दर्भः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्माणि ।

इत्यत्रादिशब्दोपादानादादिशब्दस्य च प्रकारान्तरेण बुद्धिस्थ-
वाचकत्वाद् बुद्धिस्थस्य च सर्व्वनामवद्विशेषात्मनोपस्थितिः वाम-
हस्तबहुदर्भाः दक्षिणहस्तपवित्रादिशब्दोक्तेषु जपहोमस्वाध्याया-
दिषु विहितमिति ब्रह्मयन्ययुक्तपवित्रद्वयं पवित्रोपग्रहरूपञ्च
तुल्यबलत्वाद् वैकल्पिकमेव । तेन ब्रह्मयन्यं विनापि पवित्रोप-
ग्रहाभ्यां ब्रह्मयज्ञाद्यवैशुष्यम् । केवलं ब्रह्मयज्ञजपहोमव्यतिरिक्तेन
ब्रह्मयन्यप्रसङ्गः ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ।

इति वचनात् करद्वयकुशधारणस्य कर्माङ्गत्वम् । आचमनेऽपि

वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणेनोदकं पिवेत् ।

रक्तपानसमं ज्ञेयं प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥

इति व्यासवाक्यं केवलवामहस्तगतकुशनिषेधकम् ।

उभयत्र स्थिते दर्भे समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानसमं ज्ञेयं भुङ्क्ते यज्ञफलं तथा ॥

इति तस्यैव वचनात् । समाचाराच्च अन्विरहितकुशधारणं मध्यमानामिकयोः । यत्तु कात्यायनः,—साह्ये हस्तैकसाध्ये कक्षेणि वेदोपग्रहः । अन्यत्र सोपग्रहः । कुशैरसत्सु । इति असत्सु वेदस्त्रोप^१ कुशोपग्रहविधिः । स त्र्यौताग्निहोतादिस्मार्त्त-स्थालीपाकादिविषयः । इदं पुरुषार्थमपि कुशधारणम् ।

कुशहस्तः सदा तिष्ठेद् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः ।

इति वचनात् । तथा भनुः धारयेदित्यनुवृत्तौ,—

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले ।

अत्र वेदः कुशमुष्टिः । अत्र ब्रह्मयज्ञादाविन्द्रियोपस्पर्शनं दर्भेरित्याद्युपयोगार्थम् । तेन वामहस्ते कुशमुष्टिः पुरुषार्थधारणे ।

तिलकधारणम् ।

स्नातश्च वर्णकं हृद्यं नित्यं कुर्व्याद् विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां वा विल्वेन तमरेण वा ॥

तथा—

अशुचिर्वाप्यनाचारः पापं वा यदि चिन्तयेत् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥

तथाच शौचसम्पादकत्वेन सर्व्वकस्माद्भूत्वम् । फलवत्त्वात्
पुरुषार्थत्वञ्च ।

यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रविवर्जितम् ।

द्रष्टव्यं नैव यत् किञ्चित् श्मशानमदृशं हि तत् ॥

कर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।

आपस्तम्बः,—द्वादशाङ्गुलदीर्घं दशाङ्गुलदीर्घं वा षडङ्गुल-
विस्तृतं^१ मत्स्याकृतिं कूर्माकृतिं वा । एतच्च फलातिशयार्थम् ।

सामान्यतस्तु

उत्तमो मध्यमो हीनश्चतुस्त्रिद्व्याङ्गुलैः क्रमात् ।

वर्त्तिदीपाकृतिं वापि वेणुपत्राकृतिं तथा ॥

पद्मस्य मुकुलाकारं कुमुदस्योत्पलस्य च ।

अथवा—

ललाटे दण्डवत् कुर्यात् हृदये कमलाकृतिम् ।

वेणुपत्राकृतिं बाह्वोः कुर्यादन्यत्र दीपवत् ॥

इत्याकाराणि ।

ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ।

माधवं हृदये चैव गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

^१हृदये दक्षिणे पार्श्वे विष्णवे नम उच्यते ।

^२तद्वत्पार्श्वे बाहुमूले शरैर्द वै मधुसूदनम् ॥

(१) A. C. तत् ० ।

(२) D. उदरे दक्षिणे ० ।

(३) A. C. विस्तारम् ।

(४) B. D. तत्पार्श्वे बाहुमूले तु शरैर्द ० ।

त्रिविक्रमं कण्ठपाशं वामे कुक्षौ च^१ वामनम् ।

श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशन्तु कण्ठके ॥

पृष्ठतः पद्मनाभं तु दामोदरं ककुदपि ।

लक्ष्मीं वक्षस्थले देवीं वासुदेवञ्च मूर्धनि ॥

नामानि द्वादशैतानि नमस्कारयुतानि च ।

प्रयुञ्जीत हरिं ध्यात्वा वासुदेवेति मूर्धनि ॥

इत्येवं विहितस्थानमन्त्राणि । अत्र गङ्गाभृत्तिकाद्येव तिलक-
द्रव्यम् । महाभारते,—

जाङ्गवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्द्धि विभर्त्ति यः ।

विभर्त्ति रूपं सौर्वाक्ष्यं तमोनाशाय केवलम् ॥

विष्णुधर्मो,—

तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।

तथा—

चन्दनं धूपशेषश्च सर्वपापापहारकः^२ ।

इति । एतदपि तिलकरूपत्वेऽप्यविरोधात् तिलकार्थं शास्त्रम् ।

स्मृत्यन्तरे,—

चन्दनेन मृदा वापि कुर्वात् पञ्च ललामकम् ।

ललाटकण्ठहृद्बाह्वोः सर्वकलत्रनाशनम् ॥

ललाटे वासुदेवास्त्रं कण्ठे विष्णुमयाव्ययम् ।

प्रयुञ्जानिरुद्धञ्च बाह्वो र्हृदि तथाच्युतम् ॥

(१) B. • कुक्षौ च • ।

(२) A. C. D. • हारकम् । E. F. सर्वरोगापहारकः ।

तथा,—

गङ्गातीरमृदा चैव स्नात्वा कुर्यान्नलामकम् ।

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

नाभौ नारायणं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तत्र तिलकद्रव्ये द्वारवतीसृत्तिकारूपे फलविशेषः । कर्मणि
फलातिशयश्च^१ । तथाच स्कन्दपुराणे,—

यो धारयेद् द्वारवतीसमुद्भवां
सदा पवित्रां कलिकल्पपापहाम् ।

नित्यं ललाटे हरिमन्त्रसंयुतां
यमं न पश्येद् यदि पापसंयुतः ॥

अहो न हिंसन्ति न रक्षसां गणाः
यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः ।

यस्यान्तकाले खग गोपिचन्दनं
बाहौ ललाटे हृदि मस्तके च ॥

प्रयाति लोकं कमलालयाप्रभोः
स बालघाती यदि ब्रह्महा नरः ।

यो सृत्तिकां द्वारवतीसमुद्भवां
करे समादाय ललाटपट्टके ।

करोति नित्यं तनुशुद्धिनीः
क्रियाफलं कीटिशुणं लभेत सः ॥

क्रियाविहीनं यदि मन्त्रवर्जितं
 अद्याविहीनं यदि भक्तिवर्जितम् ।
 कृत्वा ललाटे यदि गोपिचन्दनं
 करोति तत्कर्म सदाक्षयं बुधाः ॥

तुलसीप्रक्रमे,^१—

तस्मृदा रचितं पुण्ड्रं ललाटे सर्वसिद्धिदम् ।
 मुमुक्षुस्तु सदा कुर्यात् प्रदेशिन्या यथाक्रमम् ॥

इति वचनात्

सर्वान् कामानभिलषन् सदानामिकया बुधः ।
 इति वाक्यदर्शनात् प्रदेशिन्यानामिकया वा ग्रहणम् ।

^२नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।

कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तानि तु ॥

चक्राङ्किततनुर्भूत्वा यः आहं कुरुते नरः ।

तत्सर्वं प्रतिगृह्णाति गयायान्तु गदाधरः ॥

इति वचनात् सर्वकर्मानुष्ठाने फलातिशयार्थं शङ्खचक्रादि-
 धारणमङ्गभूतम् । वचनान्तरात् पुरुषार्थञ्च । तथाच स्मरन्ति,—

नारायणायुधैर्नित्यं भूषितो यस्य विग्रहः ।

पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥

यस्तु निषेधवचनं पठन्ति,—

एकजातेरयं धर्मी न दिजातेः कथञ्चन ।

(१) D. Adds here, स्कन्दपुराणे,—

(२) D. Adds here, एवम्,—And E, F, वदन्पुराणे,—

इति ।

उपवीतादिवहार्थाः शङ्खचक्रादयः सदा ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य च तदुभवेत् ॥

चक्राद्विततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वैष्मनि ।

तदन्नं स्वयमग्राति पितृभिः सह केशवः ॥

इति वचनाद् ब्राह्मणव्यतिरिक्तद्विजातेः क्षत्रियवैश्ययोर्निषेधः ।

तेनैकजातेः शूद्रस्य ब्राह्मणस्य च चक्रादिधारणं विहितं न क्षत्रिय-
वैश्ययोः । तयोरपि विहितप्रतिषेधाद् विकल्पः ।

एतैर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकाले द्विजातयः ।

इति लिखनात्^१ । तस्मिन्निखनञ्च^२ ।

विलिखेद् देवचिह्नानि तुलसीगोपिकामृदा ।

इति वचनात् तुलसीमृदा गोपीचन्दनेन वा । यच्च,—

^३[शङ्खं चक्रञ्च यः कुर्यान्मृदा कार्णायसेन च ।

स शूद्रवद् वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥

तत्रापि कार्णायससाहचर्यान्मृत्युदमपि विस्मयरम् । तेन
कृत्वा काष्ठमयं विस्वमिति विहितकाष्ठमयविस्वाभावे प्रतिनिधि-
त्वेन प्राप्तयोर्मृन्मयलोहविस्वयोर्निषेधः । तेन तास्मादिना
प्रतिनिधित्वेन करणे न दोषः । तेन,—

दक्षिणे तु करे विप्रो विभ्रयाद् वै सुदर्शनम् ।

सव्ये शङ्खञ्च विभ्रयादेवं ब्रह्मविदो विदुः ॥

(१) A, C, D. इति लिङ्गात् । (२) D. Omits the portion bracketed.

(३) A. तस्मिन्निखनञ्च ।

शङ्कोपरि कृते पद्मे प्रत्यहं दक्षिणे करे ।

वामे गदाधरद्वन्द्वे वासुदेवः स्वयं भवेत् ॥

इति वचनादुभयत्रोभयं धार्यं न च विकल्पः । 'एकार्धा-
ज्ञानात् । तथा,—

सर्वाङ्गं चिह्नितं यस्य नारायणकरायुधैः ।]

वैष्णवत्वं कृतं तस्य पापं न प्रविशेद् हृदि ॥

इति वचनात् सर्वाङ्गे याद्वयम् ।

अत्र मन्त्रः ।

पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।

त्राहि मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातिनम् ॥

सुदर्शनं निजज्योतिर्ध्वस्तपातकसञ्चय ।

अज्ञानात्स मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥

संसारभयभीतानां योगिनामभयङ्करः ।

पद्महस्तेन यो देवो योगेशस्तं नमाम्यहम् ॥

पद्ममन्त्रः ।

ब्रह्माण्डभुवनारम्भमूलस्तम्भगदाधर^१ ।

कौमोदकी करे यस्य तं नमामि गदाधरम् ॥

गदामन्त्रः ।^२

(१) B. एकार्धा ० ।

(२) B. C. गदाधरः ।

(३) A. B. C. द्योतध्वज ० ।

(४) A. C. गदाधरमन्त्रः ।

^१कृष्णमुद्राधारणम् ।

कृष्णनामाङ्किता मुद्रा अष्टाक्षरसमन्विता ।

शङ्खाद्यैरायुधैर्युक्ता स्वर्णरौप्यमयी तथा ॥

यस्य पुंसः करे नित्यं तत्समो नास्ति वैष्णवः ।

कृष्णमुद्राप्रयुक्तश्च करोति पिष्टदेवतम् ।

^२नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सर्व्वं भवति चाचयम् ॥

[इति वचनात् पुरुषार्थं कर्म्मार्हञ्च ।]^३

अथ रुद्राक्षधारणम् ।

रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं सन्ध्यादिषु च कर्म्मसु ।

अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद् यत् कर्म्म च वैदिकम् ॥

करोति जपहोमादि तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ।

इति वचनात् सर्व्ववैदिककर्म्मार्हञ्च रुद्राक्षधारणम् । पुरुषार्थञ्च
संयोगपृथक्त्वात् । तथाच शिष्टाः,—

पुष्पानां परमं पुष्पं पवित्रं पापनाशनम् ।

रुद्राक्षधारणं त्रैलोक्यलोके परत्र च ॥

मूर्खो वाप्यन्यजातो वा युक्तो वा सर्व्वपातकैः ।

रुद्राक्षं धारयेद् यस्तु स रुद्रो नात्र संशयः ॥

(१) A. B. C. कृष्णमुद्रा ।

(२) A. C. नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चत् सर्व्वं ० ।

(३) A. B. C. Omit the portion bracketed.

धारणस्थानञ्च ।

इस्ते बाहौ तथा कण्ठे मूर्ध्नि रुद्राक्षधारणात् ।

अवध्यः सर्वभूतानां रुद्रवद् विचरेद् भुवि ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः 'स याति परमां गतिम् ।

यज्ञोपवीतस्थाने च विप्राणां धारणं हितम् ।

दशकोटिगुणं पुण्यं धारणात्प्रभते जपे ॥

तत्र विप्राणां यज्ञोपवीतस्थाने धारणं जपाच्चयम् । [तच्च]^१

दशकोटिगुणफलरूपकाम्यफलार्थम् । तेन पुरुषार्थधारणे कश्चा-
न्तराङ्गधारणे जपेऽप्युक्तकामनां विना धारणे न यज्ञोपवीतस्थान-
नियमः । तत्र विशेषः,—

यावत् षोडशवक्त्रान्तमेकवक्त्रादितः स्थिताः ।

दुर्लभस्वेकवक्त्रसु तथैकादश षोडश ॥

त्रिचतुःपञ्चमुखाः सुलभाः शेषाश्च मध्यमाः ।

एकवक्त्रः शिवः साक्षाद् ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

भक्तरन्ध्रकाले तु स्थाव्यूहं स्थाप्यते यदि ।

अग्निस्तथास्तदा नूनमेकवक्त्रस्य लक्षणम् ॥

स्रोतसि प्रतिस्त्रोतश्च स च याति सुहुर्मुहुः ।

स च यावच्छरीरस्यस्तावन्मृत्युर्न बाधते ॥

द्विवक्त्रो गोवधं हन्यात् त्रिवक्त्रः स्त्रीवधं तथा ।

चतुर्वक्त्रो नरवधं मोचयेन्नात्र संग्रहः ॥

(१) B. D. स गच्छति परां गतिम् ।

(२) B. = वक्त्राः । C. स्रक्ताः ।

(३) A. C. Omit the portion bracketed.

अगम्यागमनश्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः षड्वक्त्रस्य धारणात् ॥
 'षड्वक्त्रं कार्तिके यस्तु धारयेद् दक्षिणे करे ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 सप्तवक्त्रमैश्वर्यदं महापातकनाशनम् ।
 जीवेद् वर्षशतं साष्टमष्टवक्त्रस्य धारणात् ॥
 नश्यन्ति सर्वपापानि न विघ्नः कुत्रचिद् भवेत् ।
 नववक्त्रं वामबाहौ धारणात्कुक्तिदं मतम् ॥
 लक्षकोटिसहस्रञ्च ब्रह्महत्यां करोति यः ।
 तत्सर्वं दहते शीघ्रं दशवक्त्रस्य धारणात् ॥
 तथैकादशवक्त्रस्य शिखायामेव धारणात् ।
 सर्वे दुष्टाश्च नश्यन्ति वाजिमेधसहस्रजम्^(१) ॥
 तथा द्वादशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ।
 नचैवाग्निभयं तस्य न च व्याधिः प्रवर्त्तते ॥
 गोमेधफलसौभाग्ये^(२) हिंसापापक्षयस्तथा ।
 तत्त्रयोदशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ॥
 सर्वकामफलावाप्तिः सर्वपापक्षयस्तथा ।
 वक्त्रं चतुर्दशं यस्य पुण्येन प्राप्यते यदि ॥

(१) A. B. C. षड्वक्त्रः कार्तिके वस्तु धारणाद् ।

(२) B. D. सहस्रजम् ।

(३) B. = सौभाग्यं ।

धारयेत् सततं मूर्ध्नि सर्वपापप्रणाशनम् ।

अमन्त्रधारणादिषां गुणा यन् प्रकीर्तिताः ॥

समन्त्रं धारयेद् यस्तु फलं वक्तुं न शक्यते ।

एवञ्चामन्त्रधारणेऽप्युक्तफलसिद्धिः । फलवाक्ये [सर्वकाम-
दञ्च]^१ मन्त्रसम्बन्धाववर्णनामन्त्रधारणफलवाक्यस्य सुतित्वा-
योगात् ।

यत्तु,—

विना मन्त्रेण यो धत्ते स याति नरकं भुवम् ।

इति तत्समन्त्रकविधिप्ररोचनार्थममन्त्रकनिन्दारूपमेव ।

उदितहोमप्रशंसार्थमनुदितनिन्दा यथा ।

प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति

पुरोदयान्नुदति येऽग्निहोत्रम् ।

इति । तदुक्तं नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते^२ अपि
तर्हि सुखं स्तोतुम् ।

अमन्त्रधारणेऽपि प्रतिष्ठा कार्या । साचैवम्,—

पञ्चासृतं पञ्चगव्यमघोरस्य तथा मनुः ।

एतैः प्रतिष्ठा रुद्राणे धारयेत्तु जपेच्च तान्^३ ॥

अघोरमन्त्रेण पञ्चासृतपञ्चगव्याभ्यां स्नापनं^४ पूर्व्वकं धारयेत् ।
जपेऽचमनां वा कुर्यादित्यर्थः ।

(१) B. D. Omit the portion bracketed.

(२) C. प्रवर्त्तने ।

(३) C. जपे च तान् ।

(४) A. B. C. D. स्नान ।

समन्वधारणे उक्तप्रतिष्ठानन्तरं मन्त्रेण धारणम् । मन्त्रः,—
 ॐ हं ह्रीं । ह्रः हं लं गं माङ्गा यो ल मां च मां ईं ॐ
 ह्रीं । श्रीं वीं श्रीं हं श्रीं ह्रीं । श्रीं हां ह्रं ह्रीं । ऋं ह्रं । श्रीं
 ह्रं श्रीं श्रीं । श्रीं ह्रं श्रीं ह्रीं श्रीं ह्रीं । वा हुं सं नमः । श्रीं ऐं
 श्रीं श्रीं श्रीं ह्रीं श्रीं हं श्रीं ऋं । ॐ वं श्रीं ह्रं श्रीं स्वः । श्रीं चीं ।
 श्रीं श्रीं श्रीं चं । इति मन्त्रान् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं तदर्द्धं वा जप्त्वा
 धारयेत् । तथा,—

रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनपरिमितान् मस्तके विंशतीं हे
 षट् षट् कर्णोपकण्ठे करयुगलगतान् हादशहादशैव ।
 बाह्वोरिन्दोः कलाभिः पृथग्भिगदिता ह्येकमेकं शिखायां
 वचस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः ॥

पद्माक्षधारणम् ।

तदपि कर्माङ्गं पुरुषार्थञ्च । तथाच शिष्टाः,—

पद्माक्षं धारयेद् यस्तु विशेषेण जपादिषु ।

अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

ये शङ्खचक्रपरिचिह्नितबाहुमूलाः

कण्ठावलम्बिसरसीरुहबीजमालाः ।

ये वा ललाटफलकोलसदूर्ध्वपुण्ड्रा-

स्ते वैष्णवा भुवनमाश्रयविचयन्ति ॥

इति वचनात्कण्ठे धारणं कर्माङ्गं फलार्थञ्च ।

अथ धात्रीफलधारणम् ।

धात्रीफलकृतां मालां कण्ठे वहति मानवः ।

सोऽम्बमेधायुतं पुण्यं यामि यामि लभेन्नरः ॥

इति वचनात् फलार्थमेव ।

अथ तुलसीकाष्ठधारणम् ।

तत्र शिष्टाः,—

तुलसीकाष्ठमालया भूषितः पुण्यमाचरन् ।

पितृणां देवतानाञ्च कृतं कीटिगुणं भवेत् ॥

इति वचनाद् यत्र कापि धारणं कर्माङ्गम् । शिरसि बाहौ
च धारणं फलार्थम् ।

तुलसीकाष्ठसम्भूतं शीर्षे बाहौ च भूषणम् ।

वहति यस्तु वै मर्त्या देहे तस्य सदा हरिः ॥

इति वचनात् । 'तच्च विष्णवे समर्प्य धार्यम् ।

निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

वहते यो नरो नित्यं तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

तथा—

(१) B. D. यङ्गणम् ।

(२) B. ततः ।

तुलसीकाष्ठमालान्तु कण्ठे लग्नां वहेत्तु यः ।

अशुचिर्वाप्यनाचारो' मामिवैति न संशयः ॥

स्कन्दपुराणे,—

तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या सदा मया^१ ।

इति चन्द्रशर्म्भेणा प्रतिज्ञानाद् वैष्णवेनावश्यं धार्या । अधारणे

च दोषः,—

धारयन्ति न ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धाः क्रोपाग्निना हरिः ॥

अथ विष्णुनिष्ठात्यधारणम् ।

तदपि धर्माचरणे फलातिशयार्थम् । [स्कान्दे,—]^१

यः कृत्वा तुलसीपत्रं शिरसा विष्णुतत्परः ।

करोति धर्मकर्मणि^२ फलमाप्नोति चाक्षयम् ॥

इति वचनात् । पुरुषार्थञ्च फलश्रवणात् ।

विष्णुमूर्द्धि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहेत्तरः ।

अपत्युषितपापः स्याद् यावद् युगचतुष्टयम् ॥

विष्णोरङ्गात् परिभ्रष्टं मालतीकुसुमं^३ खग ।

यो धारयति शिरसा सर्वधर्मफलं लभेत् ॥

(१) C. ° धनाचान्तो ° ।

(२) A. B. D. ° कार्याणि ° ।

(३) A. B. D. मया सदा ।

(४) D. तुलसीकुसुमं ° ।

(५) A. C. Omit the portion bracketed.

यस्य नाभिस्थितं पथं मुखे गिरसि कर्णयोः ।

तुलसीसम्भवं नित्यं तीर्थैस्तस्य मखैव किम् ॥

तुलसीदलमालान्तु कृष्णोत्तीर्णां वहेत्तु यः ।

पत्रे पत्रैश्चमेधानां दशानां लभते फलम् ॥

अहोरात्रस्थितं यस्य पत्रं तुलसीसम्भवम् ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाश्रया ॥

इति वचनादहोरात्रधारणे मूत्रपुरीषादिकालेऽपि धार्यम् ।

द्रोणाक्षपत्रश्रीवृक्षपत्रं मूर्द्धि न धारयेत् ।

न च जिघ्रेन्नचाक्रामेत् तद्वीजं न च भक्षयेत् ॥

स्कान्दे,—

निर्गन्धं गिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया ।

इति वैष्णवप्रतिज्ञालिखनात् तेनावश्यं धार्यम् ।

शिखावन्धनम् ।

विशिखी व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ।

इति कात्यायनवचनात् शिखावन्धनं कर्माङ्गम् । अतएव
कात्यायनः स्नाने वदशिखीत्यनुवादः । एवञ्च सति

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापितृर्मृतेऽहनि ।

मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थैश्चयं विधिः ॥

इति यन्मुण्डनविधानं तत्रापि शिखावर्जनमेव मुण्डनम् ।

अतएव कात्यायनः केशश्मश्रू वपते बाशिष्ठमिति शिखां
वर्जयित्वा केशश्मश्रुवपनस्य दर्शाङ्गत्वमाह । सर्व्यदेशेऽप्यित्यमेव
समाचारः ।

यत् त्वं यते ब्रह्मचारिणो मुण्डनं शिखा वेति विकल्पश्रवणं
तत् पक्षे तदभावात् कर्म्मसु तदीयेषु बह्वशिखत्वं पक्षे नाङ्गम् ।

एवं नीचकेशनखश्मश्रुः तथा कुम्भकेशनखश्मश्रुरिति मनु-
याज्ञवल्क्योक्तेः अनूद्दशश्रुर्नाकस्त्रादिति च स्मृतः स्नातकधर्म्मत्वेन
केशनोचत्वार्यं वपने कर्त्तव्ये शिखावर्जितमेव कर्त्तव्यम् ।

ननु संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनञ्च केशान्त इति पारम्पर्येण याव-
ज्जीवमवपनमुक्तं केशान्तादूर्द्ध्वं कथमन्तरा चौरम् । मैवम् ।
संवत्सरपदस्य ब्रह्मचर्यवदवपनेऽपि सम्बन्धात् । अतएव द्वादश-
रात्रं षड्वरात्रं त्रिरात्रमन्तत इत्यादावपि ब्रह्मचर्यावपनयोरपि
सम्बन्धः । तेनावपने यावज्जीवपदाध्याहारि मानाभावः । आप-
स्तम्बः—न समावृत्तौ वापयेदन्यत्र विहाराद् वापयेदित्येक इति
विकल्पमाह । कुम्भकेशनखश्मश्रुरित्यत्र भेदातिथिना कल्पनं
छेदनमिति व्याख्याय तच्च न नियमतः किन्तु स्नानादिसौकर्याङ्ग-
मतएव शुचिरित्युक्तम् । एवञ्च दीर्घकेशत्वेऽपि स्नानसहिष्णोर्न
वपननियम इति व्याख्यातम् । दानधर्म्मं,—

केशश्मश्रूधारयतामग्रा भवति सन्ततिः ।

इत्यभिधानादवपनं काम्यम् । अतएव ज्योतिःशास्त्रे नित्य-

(१) B. • वर्जयित्वेव • ।

(२) B. D. आपस्तम्बस्तु ।

(३) D. • वपनबोह्वयोः ।

चौरंऽनुकूलविधानम् । धर्मशास्त्रे च तिथिविशेषे चौरनिषेधः ।
कस्माद्वैषम्यसम्भवात् पुरुषार्थप्राप्तचौरविषयः । पैठीनसिः,—न
पर्वसु तैलं चौरं मैथुनं मांसमित्युपेयात् । वृहशातातपः,—

षट्पष्टमी अमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे चुरे भगे ॥

वामनपुराणे,—चौरं रिक्तासु वर्जयेत्^१ । तथा [चौरं शुक्ले
वर्ज्यमित्यर्थः । तथा,—]^२

चौरं विशाखास्त्रभिजित्सु वर्ज्यम् ।

देवकार्ये पितृयागे रवेरंशपरिचये ।

चुरकर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥

न चैवमादिषु विशेषनिषेधो दोषातिशयार्थः । दोषातिशय-
कल्पनाया अदृष्टकल्पनात्वेन तदपेक्षया पारस्करवाक्ये अवपनविधौ
संवत्सरपदसम्बन्धकल्पनाया एव लघुत्वात् । तद् यथा नामार्था-
स्थातार्थयोः फलपदान्वयविचारं नामार्थस्य फलान्वये धात्वर्थस्य
नामार्थं प्रति दृष्टोपकाराभावेनादृष्टद्वारा तदुपकारकत्वप्रसङ्ग-
इत्यदृष्टान्तरकल्पनाभिया धात्वर्थस्य फलान्वयो नामार्थसु धात्वर्थे
निवर्त्तयन् तदुपकारक इति कल्प्यते । तदुक्तम्,—

बह्वादृष्टप्रसङ्गादि धर्मो नेष्टः पदे पदे ।

नाम्नः फलेन सम्बन्धे परिहारो न तस्य च ॥

(१) A. C. चौरञ्च रिक्तासु परिवर्जयेत् ।

(२) B. D. Omit the portion bracketed.

इति । एवमिह । वीधायनः,—कर्मयुक्तो नाभिरधः स्थानं
वर्जयेत् । करेणेत्यर्थः । योगियाज्ञवल्काः —

रौद्रपैवासुरान् मन्त्रान् तथा चैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

पितृमन्त्रानुद्रवणे आत्मात्मने अवेक्षणे ।

अधोवायुमसुत्सर्गे प्रहर्षेऽनृतभाषणे ॥

मार्जारमूपिकस्यर्शं आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेयु सर्वेषु कर्म कुर्व्वचपः स्पृशेत् ॥

पितृमन्त्रानुद्रवणे पितृमन्त्रोच्चारणे । आत्मात्मनः आत्मा-
धिष्ठानहृदयात्मनो यज्ञादौ । अवेक्षणं हृदयस्वैव । आक्रुष्टे
परुषभाषणे । योगियाज्ञवल्काः,—

यदि वाग्यमलोपः स्याद् व्रतादियु कथञ्चन ।

व्याहरेद् वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद् वा विष्णुमव्ययम् ॥

तथा,—

न कुर्व्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिषेकन्तु कर्माख्यान्यान्याचरन् ॥

वायुपुराणे,—

दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च ।

साङ्गुष्ठेन सदा कार्य्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥

साङ्गुष्ठेन अङ्गुलिसहिताङ्गुष्ठेन ।

एतान्येव च कार्याणि दानादीनि विशेषतः ।

अन्तर्जानु विमेषेण तद्वदाचमनं नृप ॥

अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये यथा बाह्व भवतः । वीधायनः,—

भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥

शाध्यायनः,—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायपिठकर्मणी' ॥

आसनारुढपादसु जान्वीर्वा जङ्गयोस्तथा ।

कृतावसक्तिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ।

अग्नेर्विहरणञ्चैव कृत्वभावश्च लक्ष्यते ॥

अत्र सूर्योदयपदेन उपःकालो लक्ष्यते । तं विना रात्रौ स्नानदानादिकं न कार्यमिति लक्ष्मीधरः । वस्तुतः सूर्योदय-
प्राक्कालीनप्रभातकृत्ये विमेषविहिततरकर्मसु'

सम्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

(1) B. ° पिठकर्तृके ।

(2) B. विशेषविहितप्रभातकृत्येतरकर्मसु ° । D. ° सूर्योदयप्राक्कालीन-
विशेषविहितप्रभातकृत्येतरकर्मसु ।

इति नाधिकार इति सूर्योदयपदेनोपकाललक्षणावीर्ज-
प्रयोजनं च न दृश्यते । अङ्गिराः,—

सन्ध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने ।
पितृकार्यं च दैवे च तथा भूतपुरीषयोः ॥
गुरुणां सन्निधौ दाने योगे चैव विशेषतः ।
एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गमाप्नोति मानवः ॥

भविष्यपुराणे,—

सम्यक्संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।
निष्कामेन सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन तु ॥
आचारयुक्तः यदायान् देशिकोऽध्यात्मवित्तमः ।
कर्मणां फलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः ॥

सम्यक्संसाधनं यथाविहितसाधनम् । अधिकारिणा प्रत्य-
वायपरिहारार्थिना । निष्कामेन स्वर्गपञ्चादिकाभ्यान्भिलाषु-
क्तेः । अध्यात्मवित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्यय-
वान् । योगियान्नवक्ताः,—

ॐकारो व्याहृतयो गायत्री सशिरास्तथा ।
वैदिकश्च तथा ब्रह्म अवलिङ्गान्यधमर्षणम् ॥
प्राणायामस्तथा सन्ध्या मार्जनान्तर्जलं जपः ।
सर्वमेवहि कर्त्तव्यं ब्राह्मणैर्ब्रह्मचिन्तकैः ॥

वैदिकश्च तथा ब्रह्मेत्यन्यदपि यद् ब्रह्मप्रतिपादकं मन्त्र-

वाक्यम् । अत्रोङ्कारादिपदेन तत्साध्यं कर्म लक्ष्यते । तेन सर्वकर्मणां ब्रह्मचिन्ताकृत्वेन विधानं सायुज्यफलाय ।

विधिदृष्टन्तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

फलं न किञ्चिदाप्नोति लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥

छन्दोगानुक्रमस्थाम,—छन्दोदैवतमार्गञ्च विज्ञाय यत्किञ्चि-
ज्जपहोमादिकं करोति तस्य फलमश्रुतं । तथा कर्मराम्भे
मन्त्राणां देवता वेदितव्या । योगियाज्ञवल्काः,—

आर्घं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्याद् याजनाध्यापनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चास्यफलं भवेत् ॥

आपद्यते स्थाणुगतिं स्वयञ्चापि प्रमीयते ।

यातयामानि छन्दांसि भवन्त्यस्यफलानि च ॥

तेन छन्दोदेवतार्थविधियोगमात्रज्ञाने सम्पूर्णं फलं तदज्ञाने-
ऽस्यफलं नतु फलानुत्पत्तिः । स्थाणुगतेरापत्तिः प्रमीतत्वञ्चार्थवाद-
मात्रकम् । यत्तु ऋष्यादिस्मरणकाले शिरसि मुखे हृदये च
हस्तन्यासं कुर्वन्ति तत्तत्साधारमूलकम् ।

ऋषिं गुरुत्वात् शिरसैव धार्य-

च्छन्दोऽचरत्वाद् रसनागतं स्यात् ।

धियावगन्तव्यतया सदैव

हृदि प्रदिष्टा मनुदेवता तु ॥

इति प्रपञ्चसारवाक्यं प्रस्थानान्तरत्वेऽपि समाचारादेवाद्रियत
इत्याहुः । यत्तु तत्रैव

यस्य जानाति तत्त्वेन आर्षं हृन्द्य देवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानमेव च ॥

इति ब्राह्मणमन्त्रार्थज्ञानयोरपि ज्ञानमुपयोगित्वेनोक्तं तत्

श्रियञ्च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह ॥

सन्तिष्ठते तु तैः सार्धं तत्तुल्यश्चैव जायते ।

इति फलविशेषार्थमेव यद्यपि ऋष्यादिज्ञानं 'क्रियारूपफल-
साधनाय नाश्रयमपेक्षते । तदुक्तं

आत्मनो ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रियते क्रिया ।

इति । तथापि

एवं पञ्चविधं योगं जप्यकाले ह्यनुस्मरेत् ।

होमे चान्तर्जले योगे स्नाध्याये याजने व्रते^१ ॥

इति फलार्थस्यापि ऋष्यादिपञ्चयोगज्ञानस्य जप्यादिकाल
एव कालः । तद् यथा यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः
स्वर्गकामः स सौभरेण सुवीतेति क्रियारूपस्यापि सौभरस्य
फलसाधनायाश्रयानपेक्षणेऽपि वाक्योपात्तसोमाङ्गस्तुतिकालीनस्य
फलसाधनत्वम् । तत्र

येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्थकम् ॥

हृन्दोगायत्र्यादिरक्षरन्थासः' । यं मन्त्रः प्रधानेन वदति सा देवता । विनियोगस्तु,—

पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थ एव च ।

अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते' ॥

इति वचनात् प्रसुते श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मणि विनियोगः । न च पुराकल्प इति वचनात् श्रौतविनियोगस्यैव स्मार्त्तेऽपि स्मरणं स्मार्त्तविनियोगस्यापि पुराकल्पे समुत्पन्नत्वादनादित्वाविशेषात् । यत्तु तत्रैव वचनम्,—

अश्वमेधावभृथे विनियोगोऽस्य कथ्यते ।

इति तदुदाहरणमात्रप्रदर्शनपरम् । न हि दृष्टे सत्यदृष्ट-
कल्पना । अन्ये तु,—सम्बोधक्रमे तैत्तिरीयश्रुतिगतगायत्रार्थादि-
कथने उपनयने 'विनियोगकथनात् श्रौतविनियोग एव विनि-
योग इत्याहुः ।

निरुक्तं यत्तु मन्त्रस्य समुत्पत्तिप्रयोजनम् ।

अधिष्ठानं श्रुतिवैव ब्राह्मणज्ञाभिधीयते ॥

निरुक्तं निर्वचनम् । अधिष्ठानं आश्रयः । एतत् प्रत्येकयुक्तं
वाक्यं ब्राह्मणम् । एतज्ज्ञानमदृष्टार्थद्वारा मन्त्रार्थज्ञानलिङ्गादेव
कर्मोद्गमम् । योगियाश्चवल्कावचनस्यान्यपरत्वेऽपि

अविदित्वा तु मन्त्रार्थं यत् किञ्चित् कर्म नाचरेत् ।

(१) A. विन्यासः ।

(२) A. C. * विनियोगस्तु उच्यते ।

(३) B. D. विनियोग इति वचनात् श्रौतविनियोगपदेन उच्यते इत्याहुः ।

इति स्मृत्यन्तरात् ।

न च श्रौतकर्मस्यैव मन्त्राधिकरणोक्तनीत्यामन्त्रार्थज्ञानोप-
योगो न स्मार्त्तकर्मस्थिति वाच्यम् । तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैरित्यादौ
तल्लिङ्गपदादिवैयर्थ्यापत्तेः । यथाकथञ्चित् दृष्टसम्भवेऽदृष्टकल्पना-
नुपपत्तेः । विनियोगबलेनाप्यक्तलिङ्गानामिधेत्वेत्यादिना हिनद्धी-
त्यादिपदाध्याहारकल्पनेन दृष्टार्थत्ववत् । ऐन्द्रा गार्हपत्यमुप-
तिष्ठत इत्यत्र गौस्याहस्यार्थपरत्ववच्च । स्मार्त्तकर्मस्यपि यथा-
कथञ्चित् कर्मस्मारकत्वं सर्वतः कल्पनीयम् । शन्नीदेवोरित्यस्य
शनिपूजायां विनियोगे शनिरस्मारकत्वेऽपि पूजाफलशान्ति-
प्रकाशकत्वेन कर्मस्मारकत्वसम्भवात् । तेन मन्त्रार्थज्ञाने वैशुष्यं
स्यादेव । यच्च याज्ञिकाः पठन्ति,—

खाते लूने तथा ऋन्वे सान्नाथ्ये मार्त्तिके तथा ।

पञ्चाम्बुः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥

इति । नैतावता मन्त्राणामदृष्टार्थता किन्तु दृष्टार्थानां
क्रियाणां खननादीनां कार्यस्य पूर्वनिर्वृत्तत्वेऽपि' कियदप्यंश-
मसिद्धं कर्तुमिदानीं क्रिया । तत्र मन्त्रस्य दृष्टार्थतैव । क्रिया-
याश्च सिद्धेऽपि कार्ये नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं पुनरनुष्ठानमिति ।

हारीतः,—आचमनहोमतर्पणानि प्राजापत्येन कुर्यात् ।
मार्जनाचनवलिकर्मभोजनानि दैवेन । पितराश्च पित्रेण ।
प्रतिग्रहमाग्नेयेन प्रतिगृह्णीयात् ।

कमण्डलूपस्पर्शनं दधिप्राशनमेव वा ।

सोमतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्याद् विचक्षणः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥

मनुः,—

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृजेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

ब्राह्मे,—नाजादिहवनं सोमतीर्थेन विहितम् । बीजवपनं
चयनादौ च । याज्ञवल्क्यः,—

कनिष्ठादेशिन्बहुष्ठमूलान्वयं करस्य यत् ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्वनुक्रमात् ॥

हारीतः,—अहुष्ठस्योत्तरे रेखा ब्राह्मं तीर्थम् । कनिष्ठिकायाः
पश्चात् प्राजापत्यम् । अग्रेऽङ्गुलीनां देवम् । अहुष्ठप्रदेशिन्बो-
'रन्तरा पितृम् । मध्ये आग्नेयम् । [मध्ये पाणिमध्ये ।]
अङ्गुल्यग्रेषु मानुषम् ।

अहुष्ठमूले च तथा प्राजापत्यं प्रकीर्त्तितम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् । बौधायनः,—
अङ्गुलीमूलं देवमङ्गुल्यग्रमार्गम् । एवं कनिष्ठिकामूलस्य प्राजा-
पत्यकायदेवसंज्ञा । हस्तमध्यस्याग्नेयसौम्यब्रह्मतीर्थसंज्ञा । अङ्गु-

(१) A. C. हस्तरा = ।

(२) B. Omits the portion bracketed.

स्वयस्य दैवमानुष्यार्पसंज्ञा । तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यस्य पिटतीर्थसंज्ञे-
त्युक्तम् । वृन्दोगपरिशिष्टे,—

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चान्यथाक्रिया ॥

स्वशाखाययमुत्सृज्य परशाखाययन्तु^१ यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं^२ तस्य तु चेष्टितम् ॥

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मसु ॥

परोक्ता परशाखोक्ता । अन्यथाक्रिया विहितेतरप्रकारेणा-
नुष्ठानम् । परशाखोक्ताकरणे शाखान्तराधिकरणविरोधमाशङ्क्योक्तं
स्वशाखाययमुत्सृज्येति । तेन स्वशाखोक्तसम्भवे तद्विरोधि
परशाखोक्तं न ग्राह्यम् । तस्यैव व्याख्या यन्नाम्नातमित्यादिना ।
यद्यपि शाखान्तराधिकरणे स्वशाखाविहितमङ्गं परशाखाविहितञ्च
तुल्यबलमेवोक्तम् । तथाच उदितहोमे प्रायश्चित्तविधाने विरोध-
माशङ्क्य प्रायश्चित्तं विधानेन^३ प्रक्रमाङ्गाद् विनियोगेन इति
सूत्राभ्यां येनानुदिते होत्र्यामीति^४ प्रक्रान्तं तेनोदये सति प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यम् । न त्वनुदितहोमिनामुदयकालो नाङ्गमित्युक्तम् । तथा
न चैकं प्रतिशिष्यत इत्यत्र न च यत् काठके अग्निहोत्राङ्गं तत्
काठकीयमग्निहोत्रे प्रतिशिष्यते किन्तु तैत्तिरीयस्यापीत्युक्तम् ।

(१) D. = वङ्ग ।

(२) A. B. निमित्तेन ।

(३) D. तत् तस्य चेष्टितम् ।

(४) B. प्रकारान्तरेणोदये सति ।

तथापि न्यायतस्तावदेवमेव । केवलं परशाखागतकर्मान्वेष-
 वचनस्य निरवकाशत्वात् । 'स्वशाखानुष्ठानसम्भवे' ['परशाखाश्रितं
 नानुष्ठेयम् । अनुदितहोमानुष्ठानसम्भवे] उदितहोमो नानु-
 ष्ठेयः । तदसम्भवमालोच्योदिते होष्यामीति प्रक्रम्योदितहोमेऽपि
 वाजसनेयिनां न च कर्मान्वेषगुण्यम् । अतएव बलावलाधिकरणे
 स्वशाखाश्रयेण परशाखाश्रयं बाध्यत इति यदुक्तं तदपि मुख्यानु-
 कल्पपरमेव । स्वशाखाश्रयसम्भवे परशाखाश्रयं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
 यथाग्निषोमीयस्य प्रशोरतिदेशेनान्वाहार्यदक्षिणा यद्यप्यङ्गं
 तथापि 'सोमदक्षिणया प्रसङ्गसिद्धेरनुष्ठानमेव । परशाखा-
 श्रितस्याङ्गत्वेऽपि स्वशाखाश्रितसम्भवे नानुष्ठानम् । यद्यप्येकग्रत
 मध्यर्धशाखानां सहस्रं सामशाखानामिति तावतां ज्ञानाभावे
 कथं कर्मानुष्ठानमिति भाति तथापि कल्पाध्ययनस्यापि विहित-
 त्वात् तस्य दृष्टद्वारकल्पने परशाखागताङ्गोपसंहारस्वशाखा-
 गतसन्देहनिवृत्तिपरत्वात् । कल्पसूत्रेषु यावदङ्गमुपनिबद्धं ताव-
 तापि कर्मान्सादृगुण्यम् । तथा वाजसनेयिपञ्चदशशाखोप-
 संहारेण कात्यायनसूत्रं 'तदुक्ताङ्गानुष्ठानेन काण्वमाध्यन्दिनादि-
 वाजसनेयिनां कर्मान्सादृगुण्यम् । यजुःशाखान्तरे तैत्तिरीयादौ
 श्रुतमप्यङ्गं त्याज्यम् । शाखान्तरन्यायः पञ्चदशशाखाविषयः ।
 यदा तैत्तिरीयागतमप्यङ्गं सति सम्भवे क्रियमाणं फलातिशयाद्यं

(१) B. स्वशाखाश्रयानुष्ठानम् ।

(२) B. D. Omit the portion bracketed.

(३) B. सोमदक्षिणायां प्रसङ्गसिद्धेरनुष्ठानमेव ॥

(४) D. तदुक्ताङ्गानुष्ठानेन ॥

शाखान्तरन्यायप्रयोजनम् । अतएव कात्यायनेन भवेहिमेवेति वा यथालिङ्गमिति तैत्तिरीयभक्ष्यमन्त्रो वैकल्पिकत्वेन 'सौम-
भक्षणे दर्शितः । यत्तु काण्डश्रुतौ वैकङ्कतीश्रुवाः कथिताः
कात्यायनेन शाखान्तरानुसाराद् वारुणादहोमसंयुक्तानीति
वारुणी कथिता । तथा दीक्षायामदीक्षिष्टाऽयं ब्राह्मण इति
काण्डश्रुतौ कात्यायनेन दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्युच्चैस्त्रिजपेदिति
मन्वान्तरमुक्तम् । तथाविधेषु मुख्यत्वात् स्वशाखाययं कर्तुमुचितं
कल्पसूत्रस्य वाजसनेयिशाखान्तरे सावकाशत्वादिति प्रतिभाति ।
तदुत्सृज्य सूत्रोक्तकरणे च शाखान्तरीयस्यानुकल्परूपत्वानुस्था-
सम्भवे चानुकल्पस्यापि कार्यत्वात् स्वादेव फलम् । कथं मुख्या-
सम्भवे इति चेत्—इत्यम्,—किं स्वशाखागतत्वात् कल्पोक्तत्यागेन
श्रुत्युक्तं कार्यं किं वा

वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदपि ।

ऋषिभिर्निश्चिते तत्र का शङ्का स्यान्ननौषिणाम् ॥

इत्यादिव्यासवचनरीत्या स्वशाखागतस्य कल्पानुपसंहृतत्वेन
निर्विचिकित्स्यमज्ञानाच्च कार्यं वेति सन्देहेन स्वशाखोक्ते मुख्ये
करणासामर्थ्यमस्त्विवेति स्वादेव फलम् । यस्य तु निर्विचिकित्स्यः
'श्रुत्युक्तेन कर्तव्यतानिश्चयो व्यासवचनस्य 'स्मृतिप्रशंसार्थवचनत्वात्
न च परम्परानुष्ठानाभिन्नयान्त्रिकनिवारणप्रतिबन्धोऽस्ति स

(१) B. सोम ० ।

(२) D. श्रुत्युक्ते ।

(३) D. स्मृतिप्रशंसार्थवचनत्वात् ।

कुर्यादेव वैकङ्कतीं शुवां दीक्षायां [चादीचिष्टायं] ब्राह्मण इति
मन्त्रजपम् । मुख्यानुष्ठानाच्च प्राप्नुयादेव फलम् । यत्तु

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छन् तरिष्यति ॥

इति मनुवचनं तद् वैकल्पिकेषु समेषु पूर्वपरिगृहीतग्रहण-
विषयं नतु मुख्यानुकल्पविषयम् । शुत्यर्थव्याख्यासन्देहेऽन्यतरपक्ष-
परिग्रहविषयं चेति मेधातिथिना व्याख्यातम् । एवञ्च सति
बहुवेदगतन्यायविवेकज्ञो यदब्रवीत्

कात्यायनो न तद् वाच्यमन्याय्यमिति मादृशैः ।

वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति कर्षः कर्माणि याज्ञिकाः ॥

इत्यादिवाचित्तिकमप्यनुकल्पाभिप्रायं व्याख्येयम् । स्मृतीनां
तु सर्वासां सर्वं प्रति प्रामाण्यं होलाकाधिकरणे प्रतिपादितम् ।
तत्र सर्वशाखास्वेकाग्निहोत्रवत् किं सर्वस्मृतिष्वेकमेव सन्ध्याकर्षं
किं वा भिन्नमिति सन्देहे सर्वस्मृतीनां तुल्याध्येतकत्वेन क्वचित्
सन्ध्याकर्षोत्पत्तिविधौ स्मृत्यन्तरे तद् विधिवैयर्थ्याच्च च शाखान्तर-
न्यायः तुल्याध्येतकतावशात् ।

सर्वशाखाविधित्वं हि स्थितमध्येतभेदतः ।

इत्युक्तदिशा प्रतिस्मृतिभिन्नमेव कर्मेति प्राप्ते अभेदहेतोः
प्रत्यभिज्ञानस्य सत्वेन क्वचित् कर्मानुवादेन गुणविधिरिति ।
यथा त्रिष्वपि वेदेषु तुल्याध्येतकेष्वेकमेव ज्योतिष्टोमकर्षभूय-

स्वेनोभयश्रुतीति न्यायात् तथा सर्वस्मृतित्विकमेव 'सन्ध्याकर्म्म' ।
तदङ्गानि सर्वेभ्यो ज्ञात्वा कार्याणि । न चैवं सति सर्वस्मृत्यनु-
सरणं विना सन्ध्याकर्म्माद्यकरणप्रसङ्गः । श्रुत्यर्थोपसंहारे कल्प-
सूत्रवत् स्मृत्यर्थस्याप्यनुष्ठानाय पूर्वपूर्वशिष्टनिबन्धानामेवोप-
संहारफलानामादरणीयत्वात् । तथाच मनुः,—

दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

त्रयवरा वापि वृत्तस्यास्तं धर्मं न विचालयेत् ॥

[परिकल्पयेदिति ।] अनुष्ठानक्षमनिर्णयविषयं कुर्यात् ।

पर्यङ्गक्षणं तत्रैव,—

त्रैविद्यो हैतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयसायमिणः पूर्वं पर्यदेषा दशावरा ॥

त्रयसायमिणः पूर्वं वृत्ता ब्रह्मचारिणं विना । ब्रह्मचर्या-
त्रमादूर्ध्वमित्यङ्गिरोवचनात् । धर्मपाठकः

अनेन धर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ।

इत्यङ्गिराः । एवं सति पूर्वपूर्वधर्मशास्त्रनिपुणमहानुभाव-
पर्यङ्गिर्यावदङ्गोपेतं नानास्मृतिपर्यालोचनया निर्णीतं तदधिकमङ्ग-
क्षेत् प्रामाणिके स्मृत्यन्तरे संप्रति दृश्यते तदकरणेऽपि न वैगुण्यम् ।
शास्त्रान्तरन्यायाङ्गत्वादङ्गाधिक्यात् करणे फलातिशयः । एतदेवा-
भिप्रेत्य भविष्यपुराणे स्मर्यते

अदृष्टार्थविकल्पस्तु व्यवस्थासम्भवेऽसति ।

स्मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकाङ्क्षापूरणे सति ॥

व्यवस्थायाः संभवः संभावना तस्यामसत्यामदृष्टार्थस्य स्मृत्यर्थस्य
विकल्पः । तद्यथा

कुर्व्यात् कृताञ्जलिर्वापि जड्वाङ्मुरयापि वा ।

इति सूर्योपस्थाने विकल्पश्रुतावपि सायंप्रातःप्राञ्जलिर्मध्याह्ने
जड्वाङ्मुरिरिति वाक्यान्तराद् व्यवस्था । यत्र तु न व्यवस्थासंभवः
अधमर्षणसूक्तं त्रिः सक्तद् वा जपेदित्यादौ तत्र यथेच्छविकल्पः ।
तथा स्मृतिशास्त्रस्याधिकबोधकस्य विकल्पः स्यात् पूर्वस्मृत्या
क्रियमाणस्य कर्मण आकाङ्क्षापूरणे सति । यथा योगियाज्ञ-
वल्कास्थानुसारेण सन्याकर्मणि क्रियमाणे शङ्खस्मृतेर्माज्जनान्तरं

व्याहृतीः कौर्त्तयेदेवं तथैवाक्षरमव्ययम् ।

इति व्याहृतित्रयप्रणवजपविधानम् । न हि प्रणवव्याहृति-
जपं प्रत्याकाङ्क्षास्ति मानाभावात् । आकाङ्क्षायान्त्वपूर्णायां स्मृत्य-
न्तरोक्तं नित्यवदनुष्ठेयम् । तद् यथा योगियाज्ञवल्कीये

प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

इति याज्ञवल्केन सन्याप्राणायामान्तरमाचमनमाचमुक्तं
न तत्र मन्त्रः । अस्ति चाचमनस्य जलसाध्यस्य स्मारकमन्त्रा-
काङ्क्षा तेन शङ्खस्मृतौ

उपसृशेत् ततः पश्चान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।

इति अन्तश्चरसीत्यादि मन्त्रविधानं साकाङ्क्षत्वान्नित्यवदेव
थाहम् । एवमन्यत्र कल्पनीयम् ।

उपनयनादिगृह्योक्तकर्मविषये तु गृह्यपरिशिष्टम्,—

बहुत्वं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वैः कृतो भवेत् ॥

गृह्योक्तानामपि स्थालीपाकादीनां शास्त्रान्तरन्यायेन सर्वै-
पसंहारः । कपालं भगालमिति ब्रूयादित्यादिस्नातकव्रतानां
हीलाकाधिकरणन्यायेन सर्वसाधारणत्वाद्देतदुवाक्यविषयत्वं परि-
शेषात् ।

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छाखाध्ययनं कुर्यात्

इति स्मृतेः संस्काराणां स्वशाखाध्ययनाङ्गत्वादितरशाखा-
संस्कारं परिगृह्यान्तरगताङ्गस्थानङ्गत्वादेव नापेक्षा । तेन न्याय-
मूलमेवेदं वचनं '[विकल्पं वेत्युपनयनादिकर्मविषयम् ।]

कन्दोगपरिशिष्टे,—

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद् यदि 'मोहात् कथञ्चन ।

यत्रैतदन्यथा जातं तदारभ्य समापयेत्' ॥

समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदन्यथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्याद्वावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

(१) B. D. Omit the portion bracketed.

(२) A. C. होमादि किञ्चन ।

(३) C. समापरेत् ।

अन्यथा 'मन्त्रक्रमादन्यत्वम् । क्रियायाः करणे सत्येव । प्रधानस्याक्रिया अकरणम् । अत्रापि समाप्त इति सम्बन्धः । कर्ममध्ये प्रधानाकरणे तावन्मात्रं कृत्वा तदुदीच्यङ्गप्रसृतिकरणं न पूर्वाङ्गावृत्तिः । तदपि क्रमान्यत्वादन्यथाकरणरूपमेव । समाप्ती तु प्रधानाकरणज्ञाने साङ्गप्रधानस्य पुनः करणमित्यर्थः । अङ्गाकरणं समाप्ती ज्ञातं चेन्नावृत्तिर्न च तत्क्रिया किन्तु प्रायश्चित्तमित्यर्थः । मध्येत्वङ्गाकरणज्ञानमन्यथाकरणमेव । यत्तु शतपथ-श्रुतौ स यदि मन्येत न्यूनं मे यज्ञमभूदिति प्रजननं न एतत् प्रजनिष्य इत्येव 'तदुपासीत । अथ यदि मन्येतातिरिक्तं मे यज्ञेऽभूदिति' श्रियै न एतदामाश्रीस्तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन परिहृतो गमिष्यामीत्येव तदुपासीतेति चोक्तान्ते सयोहैवमेतां यज्ञस्य ससृष्टिं वेद सर्वससृष्टेनैवास्त्र यज्ञेनेष्टं भवति । तेन एतादृशोपासनाविशेषादेव न्यूनादिसमाधानमुपासनाङ्गाव्ययणात् तदुक्तमिति न्यायाद् यावज्जीवम् । भास्कराचार्य्यमतेन संवत्सरं वा । जैमिनिः, उदगयनपूर्वपक्षाहःपूर्वाङ्गेषु दैवानि स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् । अत्रोपनयनादीन्युदाहरणमिति शबरस्वामी । अत्र दक्षिणायन-कृष्णपक्षादिषु विशेषविहितकर्मान्यतिरेकेणाविशेषविहितानीति

(१) A. मन्त्रजपादन्यत्वम् ।

(२) A. B. D. यज्ञेऽभूदिति ।

(३) A. तदुपासीत C. तदुपासीत ।

(४) D. Reads here—यद्यप्यं न एतत् पशुभान् भविष्यामीत्येव तदुपासीताश्च यदि मन्येत संकलनं मे यज्ञेऽभूदिति ।

सम्बध्यते । वस्तुतो यान्येवोदगयनादिषु विहितानि स्मृत्यन्तरेषु
तद्विषयमेवेदम् । तथा इतरेषु तु पित्राणि । दक्षिणायनकृष्ण-
पक्षापराह्नेषु काम्यानि पित्राणीत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे,—

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्तितः ।
अहीरात्रेण वैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥
रविराश्विभोगेन सौरो दिवस उच्यते ।
चन्द्रनक्षत्रयोगेन नाक्षत्रो दिवसः स्मृतः ॥
चतुर्विधैश्च दिवसैर्मासोऽपि स्याच्चतुर्विधः ।
सौरः संक्रान्त्यवच्छिन्नः सावनस्त्रिंशता दिनेः ॥
चान्द्रो राकान्तदर्शान्तौ नाक्षत्रो भान्त उच्यते ।
रवेर्द्वादशराशीनां भोगः सौराब्द उच्यते ॥
शतानि त्रीणि षष्ठ्यन्तदिवसानां तु सावनः ।
त्रिंशत्तिथ्यान्वकैश्चान्द्रो मासैर्द्वादशभिर्भवेत् ॥
सप्तविंशतिभैर्भास्त्रो मासैर्द्वादशभिर्भवेत् ।
बृहस्पतेरेकराशिभोगोऽब्दश्च बृहस्पतेः ॥

तथा,—

वेदव्रतवृषोत्सर्गमेष्वलोडाहमङ्गलम् ।
सौरमानेन कर्त्तव्यमभिषेकं नवाब्धिकम् ॥

अध्यायनन्तु ग्रहचारकर्म्म सौरिण । सत्राणि तु सावनेन ।
सत्रशब्दोच्चाहःसंख्यावच्छिद्ययज्ञपरः । अङ्गो मुहूर्त्ता यामाः
प्रायश्चित्तोपवामाश्च आयुर्दायश्च नृणां गमनागमने च सावनाश्वा-
नात् ।

शतानन्दः,—

‘[चूडार्वाक् मङ्गलं कथं मलमासेऽपि कारयेत् ।]

तेषां सावनमानेन ऋषिभिः परिकीर्तितम् ॥

जाते सृतौ चाशौचस्य दिनमात्रं^१ च सावनम् ।

नक्षत्रव्रतकल्पेषु नाक्षत्रं मानमिष्यते ॥

षष्ठाब्दादिविधानञ्च^२ बार्हस्पत्याह द्रव्यते ।

पितामहः,—

आम्बिके पितृकार्ये च मासचन्द्रमसः स्मृतः ।

तेन सौरसावनविहितं यत् कथं तद्व्यतिरिक्तं यदाब्दिकं
वर्षविहितं व्रतपूजादिकं पितृकार्यञ्च याहादिकं चान्द्रमासे
कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा यत्तावत्तिथिविशेषविहितमुपजीव्य विहितं
यच्चैत्रादिमासपुरस्कारेण विहितं तत्रावश्यं चान्द्रमासादरः ।
तियैवान्द्रत्वात् । चैत्रादिपदञ्च चान्द्र एव मुख्यम् । लोकप्रसिद्धेः
व्याकरणस्मृतेश्च । नक्षत्रेण युक्तः काल इति विहिताणप्रत्ययेन
मघायुक्तां माघीं व्युत्पाद्य सास्मिन् पौर्णमासीति विहिताण-
प्रत्ययान्तरेण माघो मास इति व्युत्पत्तेः

पुथ्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।

नाम्ना स पौषो माघाद्याद्यैवमेकादशापरि ॥

इति कोषाच्च । यद्यपि कदाचिन्माघपौर्णमास्यां न मघा-

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) D. दिनमासञ्च ० ।

(३) D. बार्हस्पत्याह उच्यते ।

योगः कदाचिच्च फलुन्यामपि मघायोग इति व्यभिचारस्तथापि मघायोगयोग्यतैव निमित्तम् । योग्यता यद्यप्यन्यत्र तथापीह तावदस्ति । यथोद्भिदादिपदस्य योगरूढत्वम् । तदुक्तमर्थोपपत्ति-
वशेन एतद्गतमेवोद्भेदनं निमित्तम् । चान्द्रस्य दर्शान्तत्वेऽपि दर्शान्तचान्द्रो न मघादिशब्दवाच्यः । माघी पौर्णमासी यत्र स माघ इति 'यो नाम तस्य दर्शान्ते बाधात् । सौरस्य तु 'माघादि-
शब्दवाच्यत्वसमर्थनसाहसं लोकवेदाधिकरणविरोधमपश्यतामतीव भ्रान्तिविजृम्भितम् । यत्तु,—गमेर्डी गच्छतीति गौरितिवत् साधुत्वार्थमनुशासनमिति तदपि मन्दम् ।

यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेण प्रतीयते ।

स्वरसंस्कारमात्रार्थात् तत्र व्याकरणस्मृतिः ॥

इति भट्टाः । न चात्रार्थविसंवादः शीष्णादिकेषु हि यथा-
कथञ्चिद्व्युत्पादनं स्वरसंस्कारार्थं 'नार्थपरत्वनियमस्तद्धितेषु 'सर्व्वे-
त्रार्थपरत्वमाश्रितमिति स्वमनीषामात्रेण निराकरणमशक्यमेव ।
प्रसिद्धयौगिकाहीनप्रोक्षणीशब्दादिष्वपि व्यभिचारस्य दर्शयितुं
शक्यत्वेनायौगिकत्वेऽहीनो वा प्रकरणाद् गौणः । प्रोक्षणीष्वर्थ-
संयोगादित्यधिकरणविरोधः स्यात् । एवञ्च सति श्रुतिस्मृतिषु
दर्शान्तचान्द्रे माघादिशब्दयोगो गौण एव यथा कृते शब्दार्थं
लोकादवगते व्यक्ती प्रयोगो वेदेऽपि लाक्षणिकः । यासी
वैशाखस्य सामावास्या रोहिण्या सम्पद्यत इति श्रुतौ दर्शान्त-

(१) D. योगस्य दर्शान्ते ० ।

(२) B. नान्यपरत्वं ० ।

(३) D. माघादित्वसमर्थन ० ।

(४) B. सर्व्वान्तरत्वं ० ।

वैशाख एव रोहिष्यमावास्यायोगाद् वैशाखशब्दो गौणः । एषा
वै संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्या फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरा एषो-
त्तमा या पूज्येति पूर्वायां पौर्णमास्यां मुख्य एव फाल्गुनीशब्दः ।
ब्रह्मपुराणे कार्तिकपौर्णमासीपर्यन्तकृत्यमभिधाय

मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।

नववर्षसमारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः ॥

इति पौर्णमास एव मुख्यः कथितः । श्रुतिश्च,—चतुर्थं चतुर्थं
मासेषु 'चातुर्मासस्य या इति पौर्णमासान्तमासमभिप्रेत्य । एवं
“तद्यत्स्वन्ते द्विजोऽध्वरै”रिति मानवे । ऋग्वन्ते चातुर्मासस्य
विधानं पौर्णमासान्त एव पौर्णमासान्ते मधुय माधवश्च वास-
न्तिको ऋतुरिति श्रुते ऋतुशब्दः ।

दयार्थं सर्वभूतानां वर्षाश्वेकत्र संवसेत्

इति मनुना यतिधर्मे वर्षाशब्दोऽपि पौर्णम्यन्ते प्रयुक्तो
लक्ष्यते । अश्वमेधप्रकरणे च वसन्त एवाभ्यारभेत्युपक्रम्य सा
या फाल्गुनी पौर्णमासी भवति तस्यै पुरस्तात् षड्विंशे वा सप्ताहे
वर्त्विजः उपसमापयन्तीति पौर्णमास्यन्ते वसन्तशब्दः प्रयुक्तः । तेन
मेघगरविसंक्रान्तिर्मासि यत्र तच्चैत्रम् । एवं वैशाखाद्या वृषादि-
संक्रान्तियोगिनेति ब्रह्मशुसवचनम् । चैत्रादिपदस्य रुदिशक्ति-
प्रदर्शनपरं न योगनिषेधपरं योगरूढित्वद्योतनाय । सौरपरत्वे
संक्रान्तिपदवैयर्थ्यम् । मेघगरवित्वेन सौरत्वात् ।

किञ्च

एकमंशौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे क्वचित् ।

आषाढस्तु द्विभौ मासः ।

हिराषाढः सविज्ञेय इत्यादिनिर्देशाः सौरे न घटन्ते । नहि सौरे मासवृद्धिरस्ति । एवञ्च तपश्च तपसश्च शैशिराहूत् । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकाहूत् । शुक्रश्च शुचिश्च शैमाहूत् । अथैतदुदगयनं देवानां दिनमिति श्रुतिनिर्देशे सौरे तपस्तपस्यादिपदं गौणपरमेव । लोकवेदाधिकरणानुरोधादित्यवधेयम् । यद्वा चान्द्रमासे होता षड् ऋतून् कल्पयतीति श्रुतेः ऋतोर्विस्तरेण चैतद् वर्षप्रदीपे प्रपञ्चितमस्माभिः । एवञ्च सति

माघकार्तिकयोश्चैव चान्द्रमासौ विधीयते ।

इति वचने मुख्यत्वात् पौर्णमास्यन्तमासग्रहणम् । माघ-
स्नानादिकं कृष्णादिमासे कार्यम् । यत्तु पारस्करः,—

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद् ब्राह्मणस्य तु ।

संक्रान्तिपौर्णमासाभ्यां तथा चत्त्रियवैश्वयोः ॥

इति तत्कर्त्तव्यविशेषमासव्यवस्थावचनविरोधादत्र कर्त्तव्यं
दर्शान्तमासविधिः । यथा—

माघासिते पञ्चदशी कदाचि-

दुपैति योगं यदि वारुणेन^१ ।

(१) A. C. माघस्नानम् ।

(२) A. B. वारुणेन ।

(३) A. B. D. = इत्यत्र ० ।

इति । शतभिषायुक्तमाघदर्शे आहविधानं तद् ब्राह्मण-
स्याधिकारार्थकमित्यर्थः । एवं सौरे यद् विशेषविहितं चलि-
यस्य प्रगस्तम् । पौर्णमास्यन्तमासकर्तव्यं वैश्वस्याधिकफलद-
मित्यर्थः । हारीतः,^१

मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधे यदा भवेत् ।

तत्रोत्तरोत्तमा आह्वा पूर्वात् तस्मान्मलिन्युचः ॥

मासादिति यै वर्षादिति यै द्वैधे यत्कर्मभारव्यं तत्कर्मयुक्त-
कालस्य दिनद्वये सम्भव इत्यर्थः । बृहयाज्जवल्यः,—

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्मणि कुर्वीत ज्ञासद्ब्रह्म न कारणम् ॥

तथाच लक्ष्मीधरः,—देवपितृकृत्ययोः पूर्वाह्वापराह्नयोर्वि-
हितत्वात् तत्काले विहिततिथ्यादरः । यत्तु बराहपुराणे,—

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

वर्तमानस्य पक्षस्य ज्ञासे त्वस्तमुपस्थिते ॥

इति वर्तमानस्य पक्षस्येति तिथिवृद्धावित्यर्थः । तेनोदय-
कालीना तिथिरहोरात्रकार्यक्रमेत्यर्थः । एवं यास्तमने तिथिः
सा तिथिचयेऽहोरात्रकार्यक्रमेत्यर्थः । ^२इदञ्चोपवासाद्यहोरात्र-
साध्यकर्मविषयम् । यत्र तु^३

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञानदानजपादिषु ॥

(१) B. D. अधिकफलदमित्यर्थः ।

(२) B. D. एवञ्चो ० ।

(३) B. D. श्रुतिः ।

(४) A. C. तत्र तु ।

दिनद्वये कर्मकालाभावे बोद्धव्यम् । द्वैधन्तु तिथेर्न यथाकथ-
ञ्चित् किन्तु त्रिमुहूर्तादिरूपत्वेन । पैठीनसिः,—

पञ्चद्वयेऽपि तिथयः स्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्बिध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

स्कान्दे,—

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिः स्तथा ।

भूताष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम् ॥

चतुर्दशी पञ्चदशी दशमी च तथा तिथिः ।

पूर्वां तिथिं दूषयति त्रिभिरेव मुहूर्तकैः ॥

एकादशीविषये तु निगमे,—

सर्वप्रकारविधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।

साईसप्तमुहूर्तैस्तु विधोऽन्यत्र व्रतान्तरे ॥

शिवरात्रिजन्माष्टमीविषये विधो वक्ष्यते ।

श्रावणां पौर्णमास्यां वा प्रतिपत् षण्मुहूर्तकैः ।

विवा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत् ॥

एवं द्वैधे निर्णयः । निगमः,—

युग्माग्नियुगभूतेषु षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपदाष्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

एतद् व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

युगं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी ।
षट् षष्ठी । सुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रन्ध्रं नवमी । रुद्र
एकादशी । एषु सप्तयुग्मेषु पूर्वतिथिरुत्तरविहा ग्राह्या । उत्तर-
तिथिश्च पूर्वविहा ग्राह्या । वृहस्पतिः,—

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

गार्ग्यः,—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविहा तु कर्त्तव्या परविहा न कुत्रचित् ॥

पैठीनसिः,—

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या साम्युखी तिथिः ॥

साम्युखी सायाह्नव्यापिनी । कौश्लः,—

नागविहा तु या षष्ठी रुद्रविहो दिवाकरः ।

कामविहो भवेद् विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासराः ॥

कामस्तयोदशी । विष्णुर्द्वादशी । एतानि चोपवासविषयाणि ।

पूर्वविहायाम्—

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मसु ॥

इति देवलवचनात् प्रातःकाले तिथ्यभावेऽप्यारम्भः । अत्र
माधवाचार्यसंग्रहश्लोकाः,—

सोदयत्रिमुहूर्त्तायां कुर्याद् दानं व्रतानि च ।
 उभयत्र तथात्वे तु^१ पूर्वेंदुस्तदनुष्ठितम्^२ ॥
 परत्रैव तथात्वं चेत् पूर्वा आह्वा तिथिचये ।
 तिथेः साम्ये च तृती च गृह्यतां तिथिरुत्तरा ॥
 पूर्वेंदुरसती प्रातः परेंदुस्त्रिमुहूर्त्तगा ।
 सा द्वितीया परोपाध्या पूर्वविदा ततोऽपरा^३ ॥
 रश्माद्वितीया पूर्वा स्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे ।
 परेऽङ्गि नास्ति चेत् पूर्वविदाप्यसु व्रतान्तरे ॥
 मुहूर्त्तमात्रसत्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।
 शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥
 चतुर्थी तु परोपाध्या गणनाद्यव्रते पुनः ।
 मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तदवन्नागचतुर्थ्यपि ॥
 परेंदुरेव मध्याह्नव्याप्तौ विघ्नस्य सोत्तरा ।
 अन्यथा पूर्वविदैव^४ मातृयोगप्रशस्तितः ॥
 पूर्वेंदुरेव तद्व्याप्तौ पूर्वा सर्पप्रिया तिथिः ।
 नोचेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगोऽत्यन्तं प्रशस्यते ॥
 सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा आह्वा स्कन्दव्रते परा ।
 नागविदा स्कन्दपत्नी सा निषिद्धा व्रतान्तरे ॥

(१) B. तिथित्वेन • ।

(२) A. C. • दनुष्ठितः ।

(३) B. पूर्वविदां ततोऽपरा ।

(४) A. मातृयोग • ।

उत्तरस्या अलाभे तु नागविद्यापि गृह्यते ।
 सप्तमी पूर्व्वविद्यैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ॥
 अलाभे पूर्व्वविद्यायाः परविद्यापि गृह्यताम् ।
 व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा ॥
 दूर्वाष्टमी तु शुक्लापि पूर्व्वविद्या विधीयते ।
 पञ्चदशेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे ॥
 नवमी पूर्व्वविद्यैव पञ्चयोरुभयोरपि ।
 कृष्णा पूर्व्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ॥
 कलाकाष्ठादि'वेधोऽपि ग्राह्या एकादशीव्रते ।
 अरुणोदयवेधोऽपि^१ वज्र्यो वैष्णवदीक्षितैः ॥
 सार्द्धसप्तमुहूर्त्तैस्तु वेधोऽन्यत्र व्रतान्तरे ।
 द्वादशी पूर्व्वविद्यैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ॥
 शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णत्रयोदशी ।
 अलाभे सापि पूर्व्वैव परानङ्गत्रयोदशी ॥
 या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां सा पराङ्गिकी ।
 चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णचतुर्दशी ॥
^१[उदये द्विमुहूर्त्तापि ग्राह्या नक्तव्रते तिथिः ।]
 शुक्लापि रात्रियुक्ता स्याच्चैवश्रावणमासयोः ॥

(१) D. वेदोऽपि • ।

(२) D. • वेधोऽत्र = ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

शक्ता सदापि पूर्व्वेव यदि स्यादापराह्निकी ।
 पर्व्वप्रतिपदोः सन्धिर्मध्याह्ने वा ततः पुरा ॥
 अन्वाधानं पूर्व्वदिने यागः सन्धिदिने भवेत् ।
 ऊर्द्धं मध्याह्नतः सन्धावन्वाधानं च तद्दिने ॥
 दृष्टिं परदिने कुर्यादन्यो वाजसनेयिनः ।
 यस्तु वाजसनेयी स्यात् तस्य सन्धिदिनात् पुरा ॥
 न आप्यन्वाहितिः किन्तु सदा सन्धिदिने हि सा ।
 सन्धिद्येत् सङ्गवादूर्द्धमर्वागावर्त्तनाद् रवेः ॥
 सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिः ।
 तद्विः प्रतिपदो यास्ति तदर्द्धं पर्व्वणि चिपेत् ॥
 चयस्यार्द्धं तथा हित्वा सन्धिर्निर्णीयतां सदा ।
 'दृष्ट्यादि विज्ञतिः सर्वा पर्व्वस्थेवेति निश्चयः ॥
 यन्निबस्तमियाद् भानुस्तत्रतत्रमुपोषणम् ।
 मुख्यं तस्यासम्भवेन यहीतव्यं निगीययुक् ॥
 उपवासे यदृचं स्यात् तद्वि नक्तैकभक्तयोः ।
 उदये त्रिमुहूर्त्तस्थं नक्षत्रं त्रतदानयोः ॥
 दिनद्वये तथात्वे तु पूर्व्वं स्याद् बलवत्तरम् ।
 अवशन्तूत्तरं ग्राह्यमुपाकरणकर्मणि ॥

(१) B. D. निगीयतां ।

(२) B. दृष्ट्यादि विज्ञतिः ० ।

(३) A. तस्याभवेत् तत्र यही ० C. तस्याभवेत् तस्य यही ० । D. तस्या-
 सम्भवे तु ० ।

'पित्रोऽपि तिथिवत् सर्वो नक्षत्रस्य विनिर्णयः ।

पूर्वं स्यादुपवासादावुत्तरो व्रतदानयोः॥

करणं यदुदिने तत्तु याज्ञं रात्रौ यदा तदा ।

दिनद्वयैकभक्ताभ्यामुपवासः प्रसिध्यति ॥

वारेषु संगयाभावात् ग्रहीतव्यं यथास्थितम् ।

स्कन्दपुराणे,—

तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादियु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्दशीम् ॥

[पूर्वविज्ञायान्तु*]

तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यत्र चोच्यते ।

यामत्रयोर्द्ववर्तिन्यां प्रातरेवहि पारणम् ॥

देवलः,—

दिनार्हसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं यासत्रयेष तु ॥

ब्राह्मे,—

मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा एवभक्तव्रते तिथिः ।

भविष्यपुराणे,—

सुहृत्तीर्त्तं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

नक्षत्रदर्शनात्तत्रमहं मन्ये गणाधिप ॥

(१) B. पित्रोऽपि । D. पित्रोः तु ।

(*) B. Omits the portion bracketed.

स्मृत्यन्तरे,—

नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्यात् तत्सदिवाकरम् ॥

वत्सः,—

प्रदोषव्यापिनी आह्वा सदा नक्तव्रते तिथिः ।

स्कान्दे,—

प्रदोषव्यापिनी आह्वा दिवा नक्तं विधीयते ।
आत्मनो द्विगुणां क्षायामतिक्रामति भास्करे ॥

सूर्यव्रते विशेषः कौष्मे,—

नरस्य द्विगुणां क्षायामतिक्रामेद् यदा रविः ।
तदा सौरं चरेन्नक्तं न सक्तन्निशि भोजनम् ॥
उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमियाद् रविः ।
युज्यते यत्र निशि वा शशिना सहितं यदा ॥

स्कान्दे,—

तदेवोपवसेद्वृत्तं यन्निशीयादधो भवेत् ।
उपवासे यथैव स्यात् तथा नक्तैकभक्तयोः ॥

पद्मपुराणे,^१—

दिवारात्रिव्रतं यत् स्यादेकस्यामेव चेत् तिथौ ।
तस्यासुभययोगिन्यामाचरेच्च व्रतं व्रती ॥

व्यासः,—

एकोद्दिष्टादिब्रह्मादौ वृद्धिज्ञासादिचोदना ।

द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु ॥

['पित्रे चयवृद्धिप्राधान्येन निर्णयः । दैवे युग्माग्नीत्यादि-
शास्त्रनिर्णयः । गोभिलः,—

खर्वा दर्पा तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्वदपे परे ग्राह्ये हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी ॥

मात्स्ये,—

देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणान्तु मध्यमे ।

पितृणामपराह्णे तु कार्याख्येतानि यत्नतः ॥

त्रेधा विभागो नायं पक्षः ।] पञ्चधाविभागं व्यास आह,—

मुहूर्त्तान्तु त्रयः प्रातस्तावानिव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्वादपराह्नय तादृशः ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् सर्वकर्मवहिष्कृतः ।

त्रिधाविभागोऽभावास्यायाद्वादौ । प्रत्याब्दिके पञ्चधाविभागः ।

हारितः,—

शामश्रावन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यमे ।

पार्वणश्चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥

मात्स्ये,—

अह्नी मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपाद् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते ॥

प्रत्याब्दिकपार्वणविषयमिदम् । माधवाचार्य्यव्यवस्था

एकोद्दिष्टे तु मध्याह्ने युक्ता स्यादेकभुक्तिवत्^१ ।

एकदेशे समाव्याप्तौ ज्ये पूर्वन्यथोत्तरा ॥

कुतपाद्यपराह्णान्तव्याप्तिरब्दिक उक्तमा ।

तदभावेऽपराह्णस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः ॥

ज्ये पूर्वात्तरा वृद्धौ व्याप्तिष्वेदपराह्णयोः ।

नै याह्नौ तिथिगौ वृद्धिस्तयादूर्ध्वं तिथेभु तौ ॥

साम्ये तूर्ध्वं तिथिर्षाह्णा परविद्धा च वृद्धिमतः ।

न स्पृशत्यपराह्णौ चेत् पूर्वा स्यात् कुतपा वृद्धा ॥

वैषम्येणैकदेशस्य प्राप्तौ याह्णा महत्वतः ।

साम्येन चेत् ज्ये पूर्वा परा स्याद् वृद्धिसाम्ययोः ॥

^२वृद्धिसाम्यञ्चमा याह्णा स्तीर्यगा नोर्ध्वगा इह ।

दर्शनाहे कन्दोगपरिशिष्टे,—

पिण्डान्याहार्य्यकं याहं चीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

चतुर्दश्यष्टमांशे ज्यः । अमावास्याष्टमांशे वृद्धारम्भः ।

(१) B. देकभुक्तिवत् ।

(२) A. वृद्धिसाम्यञ्चवा याह्णातिथिनाशोर्ध्वगा इह । C. वृद्धिसाम्यञ्चवा याह्णातिथिना शोर्ध्वगा इह । D. वृद्धिसाम्यञ्चवा याह्णातिथिगानोर्ध्वगा इह ।

चतुर्दश्यष्टमांशमारब्धाष्टमांशात् पूर्वं आहकालः । मार्गशीर्षमा-
वास्यायां [ज्यैष्ठामावास्यायां] चतुर्दश्यष्टमांशेन चयः । किन्त्वमा-
वास्यायामेव । अधिकमाससंवल्लरे तु तयोरप्यमावास्यायोश्चतु-
र्दश्यष्टमांशे चयारब्धः । एवञ्च सति चन्द्रचययुक्तापराह्णे आहम् ।

तदुक्तम्,—

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ।

तदन्ते चतुर्दश्यन्ते । तथा—

वर्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

चन्द्रचयाभावेऽप्युत्तरदिने विप्रवचनात् ।

अथ कर्मानर्हकालाः ।

ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्री मासो ह्यसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात्

द्विसंक्रान्तमासः चयास्थः कदापि ।

(१) D. * मारब्धामावास्याष्टमांशात् * ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

लयः कार्तिकादित्रये नान्यदा स्यात्
तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं स्यात् ॥

अधिमासद्वयं-असंक्रान्तमासद्वयम् ।

अत्र माधवीये,—

अधिमासोऽदिसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति त्रीक्षरे ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः ॥
लयमासो द्विसंक्रान्तः स चाहस्यतिसंज्ञकः ।
त्रयस्याज्या विवाहादौ संसर्पाहस्यतौ उभौ ॥
द्वौ त्रौते तथा स्नात्ते मलमासो विविच्यते ।
काम्यारभं तत्समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत् ॥
आरभ्यं मलमासात् प्राक् कृच्छ्रं सत्वादिकञ्च यत् ।
तत् समाप्यं सावनस्य मानस्यान्यत्र लङ्घनात् ॥
आरभ्यस्य समाप्तेऽथ मध्ये स्याच्चेन्नलिम्बुवः ।
प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदानुष्ठेयमेव तु ॥
कारीर्यादि तु यत् काम्यं तस्यारभ्यसमापने ।
कार्यं कालविलम्बस्य प्रतीक्षाया असम्भवात् ॥
अनन्यगतिकं नित्यमग्निहोत्रादि न त्यजेत् ।
गत्यन्तरयुतं नित्यं सोमयागादि वर्जयेत् ॥
अगति ग्रहणस्नानं जातेष्टिर्मृतसूतकम् ।
द्वयं [त्रयं] नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन्मता ॥

शुद्धमाससृतानां स्यान्मल्लिने प्रथमाब्धिकम् ॥

मलमाससृतानान्तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् ।

वृहस्पतिः,—

बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्ले चास्तमुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥

अथ मलमास इवैतानि वर्जयेदिति दृष्टान्तोपादानात् मल-
मासे यावद्विषिष्टं तत्सर्वमिह निषिध्यते । सकलकाम्यवर्जना-
दिकमपि । [तथा]^१

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्नुर्नष्टभार्गवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

शौनकः,—

स्नानं तीर्थगतं व्रतचुरमहादानप्रतिष्ठादिकं

सिंहस्थे विबुधार्चिते न शुभदं कर्तुंस्तथा सूर्य्यगे ।

विबुधार्चिते वृहस्पतौ । सूर्य्यगे गुर्वादित्ये । शातातपः,—

माघ एव यदा माघी सिंहे चैव यदा गुरुः ।

व्रतं चौरं तथोद्वाहं गृहकर्म च वर्जयेत् ॥

शतानन्दस्तु,—

माघे च माघी यदि पौर्णमासी

तस्यां तिर्यौ^२ सिंहगते च जीवे ।

(१) A. C. Omit the portion bracketed.

(२) A. B. C. तिर्यौ

नोद्वाहकश्चात्र च कामरूपे

समाचरेद् दाम्पत्यदिशि प्रशस्तम् ॥

महामार्घीं विनैवाह माण्डव्यः सिंहगे गुरौ ।

विवाहवर्जं कर्माणि कुर्यादिति वचः शृणु ॥

श्रुतिबिधव्रतचूडानवगृह्ययज्ञप्रतिष्ठार्चाः^१ ।

रविभवनस्थे जीवे कार्यं वर्ज्यं विवाहसु ॥

कल्पतरौ तु,—^२

सिंहसंस्थं गुरुं शक्र सर्वारम्भेषु वर्जयेत् ।

प्रारब्धञ्च न सिध्येत महाभयकरं भवेत् ॥

पुत्रभ्रातृकलत्राणि हन्यात् शीघ्रं न संशयः ।

कारको व्रजते नाशं सन्तानः क्षीयते चिरात् ॥

देवारामतडागेषु प्रपौद्यानगृहेषु च ।

सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥

इति प्रतिष्ठादौ मकरवृहस्पतिरपि वर्जनीय उक्तः ।

पुनः शतानन्दः,—

गुरुभार्गवयोरैको यदि स्वादुदितो युवा ।

विवाहवर्ज्यमन्यानि कुर्यादित्याह चाङ्गिराः ॥

एतदुक्तं भवेद् यत्र बाले वृद्धेऽस्तगे भृगौ ।

अग्न्याधियादिकं सर्वं वर्जयेन्मलमासवत् ॥

गुरावस्तं गते वज्याः प्रतिष्ठीदुवाहमेखलाः ।

गृहारभ्रप्रवेशी च चूडेत्येवं षडेव तु ॥

अग्न्याधेयादिकं सर्वं गुरावस्तं गतेऽपि च ।

कुर्वीत तन्निषेधोक्तेरभावादिति निश्चितम् ॥

रविस्वराशिं सन्त्यज्य^१ उदितः स्वाद् युवा^२ गुरुः ।

रविराशिसमेतोऽपि कदाचिदुदितो युवा ॥

‘गुर्वादित्येऽपि गुरुदये कार्यं गृहादीति गम्यते । उत्तर-
सौर,—

गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनघान्द्रोऽधिवत्सरः ।

वज्यानि तत्र यच्चार्ध^३ प्रतिष्ठादीनि नाकिनाम् ॥

स्फुटसंक्रान्तिहीनबेल्केऽप्याहुरधिमासवत् ॥

चाद्रसंवत्सरमध्ये मध्यगणनया स्फुटगणनया गुरुसञ्चाराभावे
इदं बोध्यम् । ज्योतिः शास्त्रे,—

कृत्वातिचारं यदि पूर्वराशिं

नायाति मन्त्री विबुधाधिपस्य^४ ।

दानं विवाहं व्रतबन्धगेहं

सर्वं तदा हन्ति मतं मुनीनाम् ॥

शतानन्दः,—जीवस्य पूर्वराशिफलप्रदत्वेन कस्मानर्हत्वं तत्तु
लुप्तसंवत्सरत्वं च नास्तीत्याह,—

(१) B. सन्त्यज्यं ।

(२) B. द्विवा = ।

(३) B. = यच्चार्ध = ।

(४) B. D. वत्सधाधिपस्य ।

सत्त्वं विवाहयज्ञादिविषयं वचनं च तत्^१ ।

^२किन्तु नष्टहृतावाप्तौ मनोरथवचः शृणु ॥

यथाचारगताः सर्वे ग्रहाः स्युः स्वफलप्रदाः ।

नष्टप्राप्तौ तु फलदः पूर्व्वराशिगतो गुरुः ॥

लुप्तसंवल्लराधिकसंवल्लरमकरहृत्स्थितिषु कर्मकरणसमाचाराः
शिष्टाचारमूलत्वादाद्रियन्ते ।

सर्वकर्मज्ञत्वेन द्रव्यशुद्धिरभिधीयते ।

द्रव्यशुद्धिश्च कर्मज्ञद्रव्यसंस्कारः प्रचालनादिक्रियाजन्यो-
ऽदृष्टरूपोऽतिशयः । ज्वालनादिक्रिया विधेया । शोधनक्रिया च
न कर्मज्ञं प्रकरणाद्यभावात् । नचैवमाधानवत् । स्वकृतशोधन-
जन्याया एव शुद्धेः कर्मज्ञत्वप्रसङ्गः । आदधीतेत्यात्मनेपदवदिह
नियामकाभावात् । न च शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिनीत्या विधेय
स्वगामिफलत्वावगमात् परकृतशुद्धेर्न कर्मज्ञत्वम् । विधिवशाच्च
कर्तुः स्वकीयं फलम् । तच्चेहापि । परद्रव्यशोधनकर्तुर्दामस्य
द्रव्यशुद्धिरूपं फलं स्वस्य^३ वेतनलाभोपयोगित्वात् स्वकीयमेव ।
मेधातिथिस्तु नात्र शोधनक्रियाविधिर्विध्यश्रवणात् किन्तु ^४सव्या-
पसव्यविभागवत् सरस्वतीविनयनपुच्छप्रसवणादिदेशविभागकथन-

(१) E. F. ० यत् ।

(२) A. B. C. शब्दापशब्दविभाग ० ।

(३) A. B. C. किञ्चित् ० ।

(४) B. वेग ० ।

(५) B. D. तस्य ० ।

वत् कश्चापेक्षितत्वात् सिद्धार्थकथनमप्येतत् प्रमाणम् । शुद्धैः
कश्चै कुर्व्यादित्युक्ते न ज्ञायते के शुद्धा इति तत्रैवमुपतिष्ठते
भस्मनाङ्गिर्मृदा चैव शुद्धिरित्यादि ।

भूशुद्धिः ।

देवलः,—

यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यतेऽपि वा ।

चाण्डालाध्युषितं यच्च यत्र विष्ठादिसङ्कृतिः ॥

एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरभेधा प्रकीर्त्तिता ।

श्वशूकरखरोद्गादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥

अङ्गारतुषकेशास्त्रिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ।

एवं शोध्या भूमिस्त्रिधा । तत्र शुद्धिमाह । यत्र मनुष्या
दह्यन्ते यत्र चाण्डालैरध्युषितं तयोर्दहनकालेष्वेपगोकमणसेको-
लेखैः शुद्धिः । यत्र मनुष्या जायन्ते वा म्रियन्ते यत्रात्यन्त-
विष्ठादिसङ्कृतिः तासां दाहवर्जितैस्त्रैरेव शुद्धिः । श्वशूकरखरैश्चिर-
मध्युषिताया गोकमणसेकोलेखैस्त्रिभिः । उद्ग्रयामकुक्कुटादिभि-
श्चिरमध्युषितायाः सेकोलेखाभ्यां शुद्धिः । सेकयोदकेन गोमूत्रेण
वेति मेधातिथिः । अङ्गारतुषादिभिश्चिरमध्युषिताया उल्लेखनेन ।
मार्जनानुलेपने सर्व्वत्र समुच्चीयेते । याज्ञवल्काः,—गृहं मार्जन-
लेपनात् । पृथगुपादानात् प्रत्यहं तयोः क्रियेति विज्ञानेश्वरः ।
स्मृत्यन्तरे,—अतिशयोपघाते तत्क्षणं सूर्य्यरश्मयनुप्रवेशोऽग्निज्वाला-

दर्शनमिति मेधातिथिः । वीधायनः,—अनेकोदाख्यं दारुणैले
भूमिसमे दृष्टकाश्च सङ्कीर्णकृताः । अनेकैरेव पुरुषैरुत्तोलयितुं
यद्-दारुणि वा शिलायां शक्तिरित्यर्थः । मनुः,—

ग्रामाद् दण्डशतं त्यक्त्वा नगराच्च चतुर्गुणम् ।

भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्वाद् यत्र लेपो न दृश्यते ॥

शिष्टाः,—

ब्राह्मणावसथे भूमिर्गवां गोष्ठे च या भवेत् ।

मेध्या वै सर्व्वदा भूमिर्देवागारे तथैव च ॥

अत्र देवागारशुद्धत्वोक्त्या सुधालिप्तस्यापि शुद्धत्वमुक्तं गोमय-
लिप्त इव सुधालिप्तेऽपि भूशुद्धयनपायात् । अतएव मार्जनोपार्ज-
नैर्वैश्चेति मानवीये । उपार्जनं सुधागोमयादिभिरुपलेपनमिति
मेधातिथिः । चूर्णस्थास्थिमयत्वात् पञ्चमखव्यतिरिक्तास्थूरां
क्षालनादेव शुद्धेः कर्म्मार्हत्वम् ।

याज्ञवल्करः,—

रथ्याकर्हमतीयानि स्पृष्टान्यन्यजवायसैः ।

भारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

धवलगृहादीनि । नात्र प्रोक्षणं दृष्टादिगृहे प्रोक्षणम् ।

सौवर्णराजताजानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥

पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

अन्नं मुक्ताफलगङ्गशुक्लादि । वैदलं वैश्वसूर्पादि ।
 चरसुक्स्वसस्नेहपात्राख्येन वारिणा ।
 स्फासूर्पाजिनधान्यानां सुषलोदूखलानसाम् ॥

मनुः—

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमङ्गिरेव विशुद्धाति ।
 अजमशमयच्चैव राजतञ्चानुपस्कृतम् ॥

अत्यन्तानुपहतम् ।

प्रोक्षणं संहतानाञ्च वङ्गनां धान्यवाससाम् ।

संहतानां कठिनानाम् । अथवा 'सजातीयद्रव्यसमुदाय
 रूपाणाम् । 'वासोयहणं' शाकचर्मादेरप्युपलक्षणम् । स्मृतिः,—

वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे ।
 तावन्मार्चं समुद्धृत्य श्रेष्ठं प्रोक्षणमर्हति ॥

अल्पानान्तु चालनमेव । अनेकपुरुषवाह्यानां धान्यराशिवस्त्र-
 गृहप्रभृतीनां प्रोक्षणमेवेति प्राञ्चः । सलेपानां शुद्धिमाह

मनुः,—

तेजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याशमयस्य च ।
 भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥

तथा,—

ताम्बायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सौमकस्य च ।
 शौचं यथाहं कर्त्तव्यं चाराब्जोदकवारिभिः ॥

वपुरङ्गम् । कृष्णशकुनिमुखावमृष्टं निर्लिखेत् पातम् ।

खापदमुखावमृष्टं न प्रयुञ्जीत पातम् । मार्जारमुखावमृष्टे
मार्जारश्चैव दर्वी च भारुतश्च सदा शुचिः ।

इति वचनाद् दोषः । मनुः,—

गवाघ्रातानि कांस्यानि श्वकाकोपहतानि च ।

[शुद्धान्ति दशभिः चारैः शूद्रोच्छिष्टानि यानि च^१ ॥]

अङ्गिराः,—गण्डूपादगौचयोः कांस्यपात्रे करणे पश्मासं
यावद् भूमौ निक्षिप्य पुनरग्नौ करणम् । शूद्रभोजने कांस्यस्य
चतुर्भिर्मार्जनैः^२ । अग्नौ च निक्षेपात् । अप्रक्षालितहस्तेन ग्रहणे
गोशृङ्गेण स्पर्शनाच्छुद्धिः । वौधायनः,—मूत्रपुरीषरेतःप्रमृत्युप-
हतानां पुनः पाको गोमूत्रेण वा सप्तरात्रं वासो महीमयानाम् ।^३
हारीतः,—श्वचाण्डालोदक्यादिस्पर्शं निर्लेपयोरपि त्रिः सप्तकृत्वः
परिमार्जनम् । शङ्खः,—तैजसानां कुणपरेतोमूत्रपुरीषोपहताना-
मावर्त्तनमुज्जिखनमथवा त्रिः सप्तकृत्वः परिमार्जनम् । आवर्त्तनं
चिरकालं मूत्रादिसंस्पर्शं । [आकारनाशः सद्यः^४ ।] अत्रास्त्रादीनां
न नियमो यस्य येनोपहृत्यत इति शास्त्रान्तरात् । [विष्णुः,—
शारीरैर्मलेर्मद्यैः सुराभिर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् । सर्व-

(१) A. C. निर्निषेत् * । E. F. न प्रयुञ्जीत * ।

(२) B. Omits the portion bracketed.

(३) C. चतुर्भार्जनैः ।

(४) A. C. Add here. महामहानद्यां वा ।

(५) A. Omits the portion bracketed.

लोहमयभाण्डमग्नौ प्रतप्तं शुष्येत् । अन्नमयमश्रममयं मणिमयञ्च
सप्तरात्रं महीनिखननेन । दन्तशृङ्गास्थिमयं तक्षणेन । दारवं
सुन्धयं च जह्यात् ।

‘अत्यन्तोपहतस्यैव वस्त्रं चालितं यत्र वर्ज्यते तच्छिन्द्यात् ।
लोहभाण्डं यन्तावृष्टधातुमयम् ।]’ याज्ञवल्करः,—

तक्षणं दारुशृङ्गास्थ्यां गोवालैः फलसन्धुवाम् ।

अस्थिपदं दन्तस्याप्युपलक्षणम् । ‘सृष्ट्यानां शृङ्गास्थिदन्तानां
हस्तिमहिषादिसम्बन्धिनाम् । तथा,—

उपरोदकगोमूत्रैः शुद्धात्याविककौशिकम् ।

सथौफलेरंशुपटं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥

उपरष्टत्तिकासहितेन उदकेन गोमूत्रेण वा आविकमूर्णा-
भवं कम्बलादि कौशिकं क्षमिकीशीलं पट्टादि । अंशुपटं वल्कल-
तन्तुलतम् । कुतपः पर्वतीयज्ञागरोमनिर्मितः कम्बलः । तथा
सगौरसर्वपैः क्षौमम् । अल्पोपघाते तु देवलः

ऊर्णकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलजाः ।

अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

क्षौमवदेव शाणस्य समानयोनित्वात् । हारीतः,—आदित्ये-
नोर्णामयानाम् । [यमः,—

(१) A. C. अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रं चालितं यत्र वर्ज्यते तच्छिन्द्यात् । लोह • ।

(२) B. Omit the portion bracketed,

(३) A. B. C. शृङ्गास्थां • ।

कृष्णाजिनादीनां बालैर्वालानामङ्कुराभ्रसा ।
वालानां चामरादीनाम् ।] मनुः,—

क्षौमवत् शङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।
शुद्धिर्विज्ञानता कार्या गोमूत्रेषोदकेन वा ॥

देवलः—

तूलिकामुपधानञ्च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।
शोषयित्वातपे किञ्चित् करैः सन्मार्जयेन्मुहुः ॥
पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य नियुञ्जीत स्वकर्म्मणि ।
तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत् ॥

पुष्परक्तानीति हरिद्रारक्तस्याप्युपलक्षणम् । शङ्खः,—राग-
द्रव्याणि शुचीनि प्रोक्षितानि । एतच्च रागलोपभयाभ्यास्त्रिष्ठादौ
तु चालनमेव । मनुः,—पुनः पाकान्महीमयम् ।

शङ्खः,—

मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा छौवनैः पूयशोक्षितैः ।
संस्पृष्टं नैव शुद्धेत पुनः पाकान्महीमयम् ॥

तत्र परित्याग इत्यर्थः । तथा,—

द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतम् ।

कीटाद्युपघाते च वस्त्रेणाच्छाद्य गालनम् । यशस्वान्तरे
शुद्धिः प्राप्नोति द्रवस्य द्विति जले भाण्डस्त्रैव मज्जनम् । भाण्डदोषे

(१) B. D. Omit the portion bracketed.

(२) B. D. सन्मार्जयेन्मुहुः ।

(३) B. शुद्धयति ।

बीधायनः,—मधूदकपयस्तद्विकाराः पात्रात् पात्रान्तरनयने
शुद्धाः । मतुः,—

प्रोक्षणात् लवणकाष्ठञ्च पलाशञ्चैव शुद्धयति ।

[देवलः,—

सर्वद्रवाणां^१ पक्वानां लवणस्य गुडस्य च ।

नान्यत् प्रोक्तं परित्यागादशुद्धानामिति स्थितिः ॥

तदत्यन्तीपघाते । वृद्धशतातपः,—

तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धयत् कठिनञ्च पयो दधि ॥

अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं अपण्णेन च ।

ब्राह्मे,—

द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिप्लाव्यानि चाश्रसा ।

शस्यानि व्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च ॥

त्वक्ता तु दूषितं भागं परिप्लाव्य जलेन तु ।

विष्णुः,—प्रोक्षणेनैव पुस्तकम् ।^२] याज्ञवल्क्यः—

रश्मिरग्नीरजन्त्याया गौरश्चो वसुधानिलः ।

विष्णो मल्लिका स्पर्शं वत्सः प्रस्त्रवणे शुचिः ॥

रजः श्वादिव्यतिरिक्तस्य ।

(१) A. सर्वद्रव्याणां • ।

(२) B. D. Omit the portion bracketed.

श्वकाकोट्टखरोलूकशूकरघास्यपक्षिणाम् ।

अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीय हीयते ॥

सम्यार्जनीस्त्रीपादरजयैवम् । अश्वग्रहणं हस्तिनोऽश्वतरस्या-
प्युपलक्षणम् । विप्रुषः क्षीरादिविन्दवः । एते स्पर्शे शुद्धाः ।

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौ न नरजा मलाः ।

पयानश्च विशुद्धान्ति सोमसूय्याशुमारुतैः ॥

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तलग्नं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

[तथा,—

कारुहस्तः शुचिः पश्वं भैक्षं योषिन्मुखं तथा ।

मनुः,—शकुनिः फलपातने श्वा सृगयहणे शुचिः ।^१]

शकुनिरमेध्यमुग्व्यतिरिक्तः । श्वपदं व्याघ्रादेरुपलक्षणम् ।

तथा,—

पल्लिजन्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च सृष्ट्रक्षेपेण शुद्धान्ति ॥

एतदन्नविषयम् । अवधूतं मुखश्वासहतम् । अवक्षुतं क्षुत-
सन्निहितम् ।^२ सजलं भस्म सृद्ध्वापि प्रक्षेप्तव्यमिति याज्ञवल्क्यः ।

मनुः,—

(१) B. Omits the portion bracketed.

(२) A. C. संनिहितम् ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृदुवार्धुपादेयं सर्व्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

लेपस्तत्कृत इति वचनात् कुङ्कुमादिगन्धलेपस्य पूर्वस्थस्य सत्वेऽपि नाशौचम् ।

तथा,—

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णितं यच्च वाचा प्रशंस्यते ॥

यदृष्टत्वेनादृष्टमज्ञातम् । केनापि प्रमाणेन यत्र दोषो न ज्ञात इत्यर्थः । दोषशङ्कायां निर्णितं चालितम् । शुद्धौ कृतायामपि शङ्कायां वाचा प्रशंसायां शुद्धिरित्यर्थः ।

यान्नवस्कारः,—

शुचि गोष्ठमिच्छतीयं प्रकृतिस्यं महीगतम् ।

प्रकृतिस्यं रूपरसान्तरमनापन्नम् । महीगतं नाशुद्धभूमिगतम् । आकाशस्थमपि शुद्धमेव । इदं गोष्ठमिच्छमं चेत् शुचि ।

आचमनाहं देवतः,—

उद्धृता अपि शुद्धान्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषिता आपस्त्यान्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥

[तथा,—

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ।

कश्मलशब्दादियुक्तं यत्र तत्र तीर्थान्तराञ्जलं ग्राह्यम् ।']

शान्तातपः,—

अन्वैरपि कृते कूपे तद्गङ्गीषु सरःसु च ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

‘स्मृत्यन्तरे,—

वापीकूपतद्गङ्गीषु दूषितेषु सरःसु च ।

उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

सृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहृतात् तथा ।

अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् ॥

[वज्रिप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्षेष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत् पद्यान्नवतोयं समुद्धरेत्^१ ॥]

जलाशयेषु चान्येषु स्थावरेषु चरेषु च ।

कूपवत् कथिता शुद्धिं मंहत्सु च न दूषणम् ॥

[दशरात्रेण शुद्ध्यतीत्यधिकृत्य यमः,—भूमिष्ठञ्च नवीदकम् ।

ब्राह्मे,—नवखातजलं दशरात्रेण शुद्ध्यति^१ ।]

तथा,—

आसनं शयनं यानं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु ॥

गीतमः,

(१) E. F. Here add :—

रुधिरक्षेत्रविषमूलस्त्रीरजोमद्यमेव च ।

* एभिस्तु दूषिते कूपे कुम्भानां षट्सहस्रेत् ॥

(२, ३) B. D. Omit the portions bracketed.

आसनं शयनं यानमन्तर्हय समाचरेत् ।

परकीयमित्यर्थः । वस्त्रे निर्णिज्याशक्ताविति परकीयस्य निर्णेजने नाधिकारः । तथा पादौ शुचिर्ब्राह्मणानाम् । एतच्च^१ पदा स्पृष्टञ्च कामत इति यदशुद्धत्वं तस्यापवादः । इति द्रव्य-
शुद्धिः ।

अथ कर्तृशुद्धिः ।

देवताः,—

जनने मरणे नित्यमशीचमनुधावति ।

सपिण्डान् पितृवन्भूय यत्र कचन तिष्ठतः ॥

अशीचं द्विविधं प्रीतं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

तत्राभ्यन्तरमुपलक्षणम् । बाह्यगरीरस्य कश्चानर्हत्वम् ।

तदीयसत्त्वाश्रयद्रव्याशुद्धिरेति द्विविधा । सपिण्डाश्च मात्स्ये,—

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥

मनुः,—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावश्च जम्बनाम्नोरवेदने ॥

(१) B. D. एतत् ० ।

(२) E. F. तदीयसत्त्वाश्रयद्रव्याशुद्धिरेति द्विविधा ।

स्वप्रपितामहस्य यः प्रपितामहस्तदन्वये यावन्तः सप्तमास्ते
स्वस्य सपिण्डा इति मेधातिथिः । बृहस्पतिः,—

समानोदकभावश्च निवर्त्तताचतुर्द्दशात् ।

एतत्

मन्वर्धविषरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ।

इति बृहस्पतिवचनादनादेयम् । चतुर्द्दशपुरुषादूर्ध्वं जन्मनाम-
ज्ञानेऽपि न समानोदकभाव इति विकल्प इत्येके । इदञ्च जननं
मरणञ्च ज्ञातमेवाग्नौचनिमित्तम् । आदित्यपुराणे,—

अपि दातृग्रहीत्वोद्य सृतके सृतकेऽपि वा ।

अविज्ञाते न दोषः स्यात् आह्वादिषु कथञ्चन ॥

न चैवं विदेशमरणे ज्ञानावधिदशरात्रप्रसङ्गः ।

अन्यदेशसृतं ज्ञातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गते दशाहं तु शेषाहोभिर्विशुद्धाति ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । एवञ्च सति—

एकेनापि परिज्ञाते' भोक्तुर्दोषमुपावहेत् ।

इति दातुरज्ञानेऽवस्थादुष्टत्वेऽपि वचनाहोयः । एवम्,—

अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहसु यथातिथि ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणादग्निमतो दाहात् पूर्व्वमग्नौचाभावः ।

जातुकर्णः,—

एकाग्नेर्मरणादूर्ध्वमशीचं यावन्मैव च ।

यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्ध्वं दाहकर्मणः ॥

ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद् यत् यावन्मृताहन्त्येव तद् भवेत् ॥

^१अधस्तु कारयेद् दाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

एवञ्च पुत्रस्य दाहादूर्ध्वमशीचं ज्ञातीनाञ्च मरणादूर्ध्वमिति व्यवस्थापक्षोऽपि शुद्धिगुच्छलिखितो नादेयः । एवमाहिताग्नेर्दे-
वान्नौकिकाग्निना दाहेऽपि पश्चात् श्रौताग्निना यदास्थिदाहस्ततः
प्रभृत्येवाशीचम् । तत्पूर्वमशीचं नास्ति । एवञ्च दम्पत्योः
पूर्वमृतस्य वैतानेन दाहेऽपि ^२पश्चात्प्राप्तस्येति वचनान्तरेणारणि-
जन्यलौकिकाग्निना दाहेऽपि मरणदिनावधेवाशीचम् । अशीचे
च कर्मणां न निषेधो येन विहितप्रतिषेधे विकल्पः स्यात्
किन्तु पर्युदासः । तदयमर्थः । यत्सम्यामुपासीत तदन्यत्राशीच-
दिनेभ्यः । कर्मविधीनां शेषः । ^३[जावालः,—]

सम्यां पञ्चमहायज्ञं नैत्यिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत् तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥

नैत्यिकं स्मृतिकर्मैत्यनेन नैमित्तिकमप्युपलक्ष्यते । तथाच
कालिदासचयनिनः स्मार्त्तञ्च कर्म त्रिधा त्याज्यमिति । त्रिधा
नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्च । एवञ्च सति

न च नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्योहि कथञ्चन ।

(१) D. अधस्तात् कार ० ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) D. पश्चात्प्राप्तवचनान्तरेणा ० ।

इति वाक्यस्य प्रामाण्येऽपि सूतकादिमध्यपलितजातकर्मणादि-
सञ्चयनादियाहपरमेव । यमशङ्को,—

दानं ग्रहग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमशीचे विनिवर्त्तते ॥

तेनाष्टकामावास्यादिश्राद्धं पितृकर्मत्वान्विवर्त्तते । 'मासिक-
वार्षिकथाहयोर्वचनान्तरादशौचानन्तरं क्रिया । ऋथ्यशृङ्गः,—

'शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कार्या वै नत्वन्या तु कदाचन ॥

इति । तथा,—

मासिकार्थे तु संप्राप्ते कदाचिन्मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि^१ मनीषिणः ॥

विपचाद्युपलक्षणञ्चैतत् । ग्रहणे स्नानं दानं वचनान्तरादशौ-
चेऽपि स्यादिति वक्ष्यते । संक्रान्तिस्नानदानादिकं वर्ज्यम् ।

यत्तु,—

अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम् ।

इति वाक्याद् भोजननिमित्तयोर्जपस्नानयोरशीवेऽपि
कार्यत्वमिति तत्र नैमित्तिकानामपि निषिद्धत्वात् ।

सूतके मन्त्रवल्ग्वं स्मार्त्तं नैव समाचरेत् ।

आपोशानद्वयं मुक्ता तथा प्राणाहुतीरपि ॥

(१) B. D. मासिकवार्षिकयोः श्राद्धयोः ।

(२) B. D. शुद्धभूतेन ।

(३) A. C. = दर्शेनापि ।

इति सर्व्वत्यागस्मरणाच्च विश्रुतीस्सर्गनिमित्तशौचचण्डा-
लादिस्सर्गननिमित्तस्य च स्नानस्यामन्दकत्वात् प्रतिप्रसवः ।
किञ्च शक्तविषये न मुहूर्त्तमप्यप्रयतः स्वादित्यापस्तम्ब-
स्मृतेः निषेधपरिपालनरूपेण शौचस्य कर्त्तव्यत्वम् । [नतु
नैमित्तिकत्वात् ।]^१ एतेन कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिरित्यादौ महा-
पापप्रायश्चित्ते^२ शौचपदप्रयोगात् मुहूर्त्तमप्यप्रयतः स्वादिनि
निषेधपरिपालनरूपेणाशौचेऽपि प्रायश्चित्तमिति निरस्तम् ।

शौचलक्षणमित्याहुर्मृदभोगोमयादिभिः ।

इत्यादिना शौचस्य मलक्षालनाचमनरूपत्वेन पापप्रायश्चित्ते
शौचत्वाभावात् । नहि कस्मान्नर्हतापादकमात्रं शौचं^३ सपिण्डी-
करणे शौचपदाप्रयोगादशौचनिरासप्रतीक्षणाच्च ।

पितरौ प्रमिती यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न देवं नापि पित्रं स्याद् यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

इति कस्मान्नर्हतावचनात् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्वणभाग् यतः ।

वृद्धिपूर्त्तेष्टियोग्यं गृहस्वयं ततो भवेत् ॥

इति सपिण्डीकरणस्य कस्मान्नर्हतापादकत्वात्^४ । शौचरूपत्वे
चास्याशुचित्वविलम्बनिषेधभयेन सूतकेऽपि कार्य्यतापत्तिः ।

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) B. D. प्रायश्चित्तेः ।

(३) B. A. C. = नात्रशौचम् ० ।

(४) B. D. = सम्प्रदायकत्वात् ।

जार्तष्टेऽशाशौचापगमप्रतीक्षाविचारस्तुर्थाध्याये विरुद्धः^१ स्यात् ।
नैमित्तिकस्य वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतत्त्वस्याशौचे कर्त्तव्यत्वं
स्यादिति । छन्दोगपरिशिष्टे,—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

होमः त्रीते तु कर्त्तव्यः पक्षादिनाद्यवा फलैः ॥

अकृतं हावयेत् स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतम् ।

कृतमोदनशक्नादि तण्डुलादि कृताकृतम् ॥

व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ।

सूतके च प्रवासं च स्वाशक्तौ आहभोजने ॥

एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत्^२ ।

सन्ध्यानिषेधे पैठीनसिः,—सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं
कृत्वा सूर्यं नमस्कुर्यात् । एतावत् कार्यम् । देवलः,—

जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।

शालाग्नौ केवलो^३ होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥

केवलशब्दाद्^४ यज्ञादिपिण्डपितृयज्ञयोर्निषेधः ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ।

इति जातूकर्णवचनात् चरुपिण्डयज्ञयोर्विकल्पः । पौर्ण-
मासे चरौ कृते त्वमावास्यायामशौचपाते त्वारब्धत्वात् समा-

(१) B. विरुद्धः ० ।

(२) B. ० हावयेद् विनियोजयेत् ।

(३) B. ० केवले ० ।

(४) D. ० यज्ञादिपिण्डयज्ञयोर्निषेधः ।

पनमेव । पारस्करः,—नित्यानि निवर्त्तरन् वैतानवर्जम् ।
वैतानिकानि नित्यानि दर्शपौर्णमासाश्रयणाग्निहोत्रचातुर्मास्या-
दीनि । निरुदिपशुवन्धहोमयोः पर्वान्तरसावकाशत्वाद्वाग्नीचे
ऽनुष्ठानम्^१ । आश्रयणमप्यन्तिमपर्वपर्यन्ते गतमनन्यगतिकत्वा-
दन्ते कार्यम् । व्याघ्रपादः,—

त्र्यैते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

अशीचमध्ये ऋत्विक् यजमानश्चेत्यर्थः । मनुः,—

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ।

सनाभ्यः सपिण्डः । तत्कर्म त्र्यैतेष्वर्त्विन्यम् । प्रवासश्चाशीचे
निषिद्ध एव । आत्ययिककार्यं च शुद्धिविधानादेव विपत्तौ
प्रवासं कार्येऽन्युपस्थानं कार्यम् । प्रवेशोपस्थानञ्च पर्व्यादि-
सन्निधावावश्यकत्वात् कार्यमेव । स्कान्दे चन्द्रशर्मणो वैष्णवार्चा-
प्रतिज्ञायाम्,—

मया भक्त्या प्रकर्त्तव्यं प्रत्यहं पूजनं तव ।

इति यावज्जीवमङ्गल्यनात् विश्वपूजाऽशीचेऽपि कार्या ।

असपिण्डगृहे नीत्वा पूजनीयः सदाशिवः ।

इति प्रामाणिकलिखनात् 'देवतान्तरपूजान्येन कारयि-
तव्या । यद्यपि हयशीर्षं,—

प्रतिष्ठितार्चा न त्याज्या यावज्जीवं तदर्चनम् ।

(१) A. C. = रनुष्ठानम् ।

(२) A. C. देवान्तरः ।

इत्यविशेषोक्तं तथापि देवतान्तरपूजनं ब्राह्मणान्तरद्वारैव ।'

इन्दोगपरिशिष्टे,—

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित् ।

न दीक्षणात् परं यज्ञे न कच्छादितपश्चरन् ॥

आदिपदं प्रारब्धकर्मापलक्षणम् । विशुः,—न देवप्रतिष्ठा-
विवाहयोः पूर्वसंहृतयोः । याज्ञवल्काः,—

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञे कर्माणि कुर्वताम् ।

*यतिव्रतिब्रह्मचारिदाढब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्रवे ।

आपद्यपि तु कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥

ब्राह्मे,—

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहकर्मणि ।

देहे पिष्टेषु तिष्ठन् न शौचं विद्यते क्वचित् ॥

इदञ्च सहस्रनामादिजपकर्मणि वरणस्याप्युपलक्षणम् ।
तत्रापि व्रतस्य नाशौचम् । स्मृतिः,—

प्रारब्धो वरणं यागे^१ सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आहे तु स्यात् पचिक्रिया^२ ॥

(१) D. ब्राह्मणान्तरद्वारैव ।

(२) B. C. D. सती ० ।

(३) B. वस्त्रे ० ।

(४) A. प्रतिक्रिया । B. आहे पाकपरिष्कृया ।

ब्राह्मे,—

अकालमृत्योः शान्त्यर्थं महादाने च रोगिणाम् ।

महादानपदं शान्तिमात्रोपलक्षणम् ।

दुर्भिक्षे प्राणरक्षार्थं कृतयज्ञस्य देहिनः ।

राद्रभङ्गे स्थितस्याय पुनर्दारांश्च रक्षतः ॥

अहोपतापशान्त्यर्थं क्रियमाणे च कर्मणि ।

तद्योपसर्गात् सन्देहं रक्षमाणस्य नो भवेत् ॥

नित्यं व्रतपरस्थापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

सततं कृच्छ्राद्याचरणशीलस्य कृच्छ्रारम्भेऽप्यशौचं नास्ति ।

कृच्छ्रहोमादिसमाप्तौ ब्राह्मणभोजनकर्मणि दातुर्भोक्तुश्च ना-
शौचम् ।

पैठीनसि,—

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तदवत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥

अनापद्यपि । प्रजापतिः,—

अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वशौचं न बाधकम् ॥

एवं प्रतिक्रिया या तु पूर्वशौचं न बाधकम् ।

हारीतः,—प्राङ्नाडीच्छेदनात् संस्कारपुष्कार्यान् कुर्वन्ति ।

संस्कारं जातकर्म । पुष्कार्या दानादयः । शङ्खलिखितौ,—कुमार-

प्रसवे नाशामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रप्रावरणगोधान्यप्रति-
ग्रहेष्वदीपः । मनुः,—

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

यदन्नमस्ति तेषान्तु दशाहेन विशुद्धयति ॥

यमः,—

सूतके तु कुलस्यान्नमदीपं मनुरन्नवीत् ।

स्वकुलस्य स्वयं भोज्यमित्यर्थः । षट्त्रिंशन्मते,—

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

भुक्तानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

अन्यगोहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

अङ्गिराः,—

अशौचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तत्र न लुप्यन्ते गृह्याणां न च तद् भवेत् ॥

'अन्यगोत्रमातुलादिनिमित्ताशौचं परकीयश्वस्पर्शादिनिमि-
त्ताशौचं यस्य तत् तस्य स्वस्यैव न तु तद्गृहस्यपुत्रादीनाम् ।
वैश्वदेवक्रिया च न लुप्यते पुत्रादिनैव कार्या सर्वार्थत्वादित्यर्थः ।

एवम्,—

पितरौ प्रमितौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न देवं नापि पित्रं स्याद् यावत् पूर्वो^(१) न वत्सरः ॥

(१) B. D. असंगोत्र ० ।

(२) C. पूर्वो ० ।

पितुरब्दमशीचं स्वात् षण्मासान् मातुरेव च ।

मासत्रयन्तु भार्यायास्तदहं भ्रातृपुत्रयोः ॥

इति सामान्यतोऽशौचस्मरणेऽपि

तथैव कास्यं यत्कस्यै वक्षरात् प्रथमादृते ।

इति स्मृतेः कास्येष्वनधिकारो न नित्यनैमित्तिके । सपिण्डी-
करणादूर्ध्वं कास्येऽधिकारः संवत्सरमध्येऽपि ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्ष्णभाग् यतः ।

ब्रह्मपूज्येष्टियोम्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत् ॥

इति वचनात् । केवलम्

दीपदानं गयात्र्याहं 'पिण्डश्चापरपाक्षिकम् ।

प्रथमेऽन्दे न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

अङ्गाशौचम् ।

सम्बन्धः,—

ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यर्शो विधीयते ।

ततः पूर्वमङ्गाशौचमुक्तम् । अङ्गिराः,—

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य तु ।

क्षत्रस्य पञ्चमे ज्ञेयः सप्तमे च तथा विप्रः ॥

गृहस्थस्य दशमेऽप्येवं खण्डाशौचे विभागतः ।

देवलः,—

अशौचकालाद् विज्ञेयं स्पर्शनम् त्रिभागतः ।

अशौचयोः सन्निपातेऽप्यङ्गाशौचम् । ब्राह्मे,—

सर्वमङ्गमसंस्पृश्यं तत्र स्यात् सूतके सति ।

सूतकमध्ये सूतके नितरां सूतकमध्ये सती । अङ्गिराः,—

सूतके सूतकीवर्जं संस्पर्शो नैव दूष्यति ।

शङ्खलिखितौ,— स्नानोपस्पर्शनादेव पिता शुचिः ।

अथ शुद्धिः ।

मनुः,—

शुद्धेऽद् विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥

ब्राह्मे,—

शौचाशौचं प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसङ्कराः ।

सङ्करा अनुलोमजाः । प्रतिलोमजास्तु विध्यनधिकारिणः ।

मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मलापकर्षे कुर्युरित्याहुः । अङ्गिराः,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके सूतके तथा ।

दशाहाच्छुद्धिरथवा इति गातातपोऽब्रवीत् ॥

पराशरः,—

एकाहाच्छुद्धान्ते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।

ब्रह्मात् केवलवेदसु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ।

तथा सम्पूज्यस्तानां न प्रेतं नैव मृतकम् ॥

मनुः,—

दशाहं श्रावमाणौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

अर्वाक् सञ्चयनादस्यां ब्रह्मैकात्म्यमेव वा ॥

एते च कुसूल-कुम्भी-धान्यक-वैश्वदेविकाश्चस्तनिकवृत्तिमत्-
क्रमेणाशौचकालाः ।^१ ब्राह्मे,—

षण्मासाभ्यन्तरं यावद् गर्भस्त्रावो भवेद् यदि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमशौचं तासु विद्यते ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥

तासामिति बहुवचनात् स्वजात्युक्तमितिलिङ्गात् सर्व्ववर्ण-
साधारणमिदम् । तेन पञ्चमषष्ठयोर्गर्भपाते कुलस्य सद्यः
शुद्धिः । हारीतः,—जातमृते मृतजाते वा कुलस्य त्रिरात्रम् ।
इदं सप्तमाष्टममासविषयं जातशब्दात् । स्मृतिः—

आचतुर्याद् भवेद् स्त्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अपप्रसवसंज्ञा तु सप्तमाष्टममासयोः ॥

(१) D. Here adds—

एतत् सर्व्वं युगान्तरविषयम् । हारीतः,—

दशाहं एव विप्रस्य सपिण्डवरणे सति ।

कल्याणराणि कुम्भायः कनौ स्थानोद्धकस्त्रिणी ॥

तेन युग्यतारतम्यादिनाशौचसङ्कोचो न कनौ । अत्र सरण्यपहर्षं जन्मनो-
ऽप्युपलक्षणं विप्रस्यकृतं ज्ञातादेरपि ।

तेन जातशब्दलिङ्गात् सपिण्डानां त्रिरात्राशौचं सप्तमाष्टम-
मासविषयमेव । ब्राह्मवचनात्मातुः [पष्टादूर्द्ध्वं] दशरात्रं सर्व्वत्र ।
सप्तमाष्टमयोरपि बालजीवने सर्व्वेषां दशरात्रम् । पुनर्हारीतः,—
जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहम् । इदं नवम-
दशममासविषयम् । सप्तमाष्टममासयोस्त्राहाशौचविषयत्वात् ।
नवमादिमासविषयमृतजाते पारस्करः,—

गर्भं यदि विपत्तिः स्याद् दशाहं सूतकं भवेत् ।

नवमादिमासजातमृतौ कौश्लं,—

जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितुः ।

मातुश्च सूतकं तस्मात् पिता त्वसृश्य एव च ॥

सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ।

अत्र पित्रोर्दशरात्रं सपिण्डानां सद्यः । वचनात् पितुरप्यङ्गा-
शौचं दशाहान्तम् । कात्यायनः,—

अनिर्वृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नैव सूतकम् ॥

प्रचेताः,—

मुहूर्त्तं जीवितो बालो यदि पञ्चत्वमृच्छति ।

मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यःशौचासु गोत्रिणः ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) E. F. नवमदशमादिमासः ।

(३) E. F. नवमादिविषयमासमृतजाते ।

सुहृत्तपदं नाङ्गीच्छेदीपलक्षणम् । नाङ्गीच्छेदनात् पूर्व्वन्तु
बालमरणे जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमिति
हारीतोक्तेः ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमृते' तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्यशौचं विधीयते ॥

इति ब्रह्मसूत्रवचनाच्च सपिण्डानां दशरात्रमेव । जातमात्र-
स्येति कौश्ववचनात् नाङ्गीच्छेदनात् पूर्व्वमपि सद्यःशौचमिति
विकल्पो देशकुलाचारव्यवस्थितः । विज्ञानेश्वरेण तु पञ्चमषष्ठयो-
र्गर्भपाते कुलस्य त्रिरात्रं 'भ्रममाष्टमादिषु जातमृते मृतजाते वा
विशेषाद् दशरात्रम् । दशरात्रिर्बालमरणेऽपि कुलस्य सूतका-
शौचमिति स्मृत्यन्तरसंवादेन व्यवस्थापितम् । यमजजननेऽप्येकस्य
जीवनेऽन्यस्य मृते समानो न्यायः । एकस्य मृतजननेऽन्यस्य
जातमृतौ पित्रोर्दशाहं सपिण्डानां सद्यः शुद्धिर्मृते बलीयस्त्वात् ।
गर्भस्त्रावे तु पितुः स्नानमात्रम् । पैठीनसिः,—सूतिकां पुत्रवर्तीं
विंशतिरात्रेण कर्त्तव्यं कारयेत् मासेन स्त्रीजननीम् ।

बालाद्यशौचम् ।

कौश्वं,—

अजातदन्तमरणे पित्रोर्दशाहमिच्छते ।

जातदन्ते त्रिरात्रं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानान्तु शङ्कः,—प्राङ्नामकरणात् सद्यःशौचम् ।

यात्रवल्काः,—

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडावैशिकी स्मृता ।

निराचमाव्रतादेशाद् दशरात्रमतःपरम् ॥

अत्र दन्तजन्मादयः कालोपलक्षका इति लक्ष्मीधरः ।
पश्मासो दन्तजन्मकालः । तत्र दन्तानुत्पत्तावपि बालमरणे-
ऽहरशौचम् । एवं तृतीयोऽब्दचूडाकालः । तत्र चूडाया
अकरणेऽपि त्रिरात्रम् । प्रथमवर्षस्य चूडाकालत्वेऽपि दन्तजन्मा-
नन्तरं [तत्र] चूडाकरणाभावेन त्रिरात्रम् । दन्तजाते त्वक्त-
चूडेऽहोरात्रमिति विष्णुस्मृतेः ।

अतएव—

यद्यप्यक्तचूडोऽपि जातदन्तश्च संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमशौचं ब्रह्माचरेत् ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणं त्रिवर्षचूडाकरणाभावे बोध्यम् । एवं
हिमासाधिकपङ्चवर्षाद्गर्हसुपनयनकालः । तत्रोपनयनाभावेऽपि
सम्पूर्णशौचम् । तथा च ब्राह्मे,—

अनुपनीतो विप्रसु राजा चैवाधनुर्यहः ।

अगृहीतप्रतीदसु वैश्वः शूद्रस्त्ववस्त्रधृक् ।

स्त्रियते यत्र तत्र स्यादशौचं ब्रह्मेव तु ॥

द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणान्तु षडाब्दिकः ।

पञ्चाब्दिकसु शूद्राणां स्वजात्युक्तमतःपरम् ॥

अत्र हि गर्भाष्टमवर्षे ब्राह्मणादिवयाणामुपनयनधनुर्ग्रहण-
प्रतीदयग्रहणकालः । [शुद्धस्य षष्ठे वस्त्रग्रहणकालः ।]^१ ततः
पूर्वे बालमृतौ तिरात्रम् । तदूर्ध्वं बालमरणे सम्पूर्णाशौच-
मित्युक्तम् । एवञ्चोपनयनस्य कालोपलक्षकत्वमुक्तं भवति । एवं
दन्तजन्मादिषु बोध्यम् । यदि तु, — चतुर्थपञ्चममासे दन्तजन्म
संदृश्यते चूडोपनयनयोरपि निमित्तान्तरेण स्वकालात् पूर्वं
करणं यथा ब्रह्मवर्चसकामस्य पञ्चमे । तत्र जावालः,—

व्रतचूडादिकानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम् ।

दशाहचरहएकाहेः शुद्धान्वपि हि निर्गुणाः ॥

अकालेऽपि तत्प्रतीतौ यथोक्ताशौचम् । अद्विवर्षस्य दाहः
पाक्षिकः । दाहपक्षे उदकदानमपि । द्विवर्षादूर्ध्वं दाहनियमः ।

कन्याशौचम् ।

कौशं,—

अजातदन्तमरणे पिचोरेकाहमुच्यते ।

यस्तु याज्ञवल्कीयं अहस्त्वदन्तकन्यास्त्रिति तदपरिणीतकन्या-
मृतौ सपिण्डाशौचपरमिति । शुद्धिचन्द्रिकाकारस्याजातदन्त-
कन्यापरत्वव्याख्या किंमूलिति न विद्मः । दन्तजन्मोर्ध्वं स्मृत्य-
न्तरे,—

(१) B. Omits the portion bracketed.

अप्रत्तासु च प्रत्तासु संस्कृतासंस्कृतासु च ।
मातापित्रोश्चिरात् स्यादितरेषां यथाविधि ॥

कन्यामरणाधिकारे कौश्लं,—

आदन्तात् सोदरे सद्यः आचूडादेकरात्रकम् ।
आप्रदानात् तिरात्रं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानान्तु ब्राह्मे,—

आजन्मनस्तु चूडान्तं सद्यः शीघ्रं विधीयते ।
ततो वाग्दानपर्यन्तं भवेदेकाहमेव च ।
अतः परं प्रवृत्तानां तिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाग्दानोत्कर्षे वाग्दानात् पूर्वं तत्कालेऽपि तिरात्रमित्यर्थः ।

वाग्दाने तु कृते तत्र त्रैयं चोभयतः समम् ।

उभयतः पितृकुले भर्तृकुले च । ब्रह्मसूतिः,—

प्राणिष्वहणिक्रा मन्त्रा भर्तृगोत्रापहारकाः ।
भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

एवं सप्तपदीकरणानन्तरम् । तत्पूर्वं तिरात्रमुभयतः ।

वद्यप्यादिपुराणे,—

सापिण्डं स्यात्तु कन्यानामदत्तानां त्रिपूष्वम् ।

इत्युक्तं तथापि मन्वर्थविरोधादनादरसमाचारः । ब्राह्मे,—

पित्रा दत्ता तु या कन्या स्वातन्त्र्यादन्यमाश्रिता ।

यं यं श्रितवती भूयस्तस्याशीचं भवेत् चाहम् ।

सूतायां वा प्रसूतायां नान्येषामिति निश्चयः ॥

पदे च सप्तमे 'काचिद् बलाद् यदि धृता भवेत् ।

स्वामिगोत्रं भवेत् तस्यास्तच्च भूयो विशिष्यते ।

पैतृकत्वं प्रसूतायां ततः पौर्व्विकमर्त्तकम् ।

तथा,—

आदावन्धस्य दत्तायां कुत्रचित् पुत्रयोर्द्वयोः ।

पितुस्तत्र त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं सपिण्डिनाम् ॥

पुत्रयोरिति 'वचनादुभयजनितपुत्रायाः पुत्रमरणे प्रसवे
द्वितीयपितुस्त्रिरात्रम् । मरीचिः,—

मात्रैकया द्विपिण्डिकौ भ्रातरावन्धगामिनौ ।

एकाहः सूतके प्रोक्तं त्रिरात्रं सूतके तयोः ॥

पित्रा सह तिष्ठतोः पैतृकम् । मात्रा सह मातृकम् ।
[अविभक्तयोरपि मातृकम् ।] ब्राह्मे,—अपरिणीता या
रजस्वला तन्मृतौ पितुर्दशरात्रम् । [विष्णुः,—पत्नीनां दासीनां
दासानामानुलोभ्येन स्वामितुत्वमशीचम् ।] स्मृतिः,—

(१) D. ° काहि बाला यदि ° ।

(२) B. D. कदाचित् ° ।

(३) A. B. C. वचनादुभयजन्त जनित ° ।

(४) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(५) B. D. Omit the portion bracketed.

मृते सूते च दासीनां दामानाञ्चैव कामतः ।

स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि तत्^१ स्वकम् ॥

ब्राह्मे शङ्कः —

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वव्यगतासु च ।

परपूर्व्यासु च स्त्रीषु विरात्रात् शुद्धिरिष्यते ॥

कचिच्च—

पुत्रिकायास्तु दत्तायाः प्रसवे मरणे तथा ।

पित्रोश्च दशरात्रं स्यादेकाहश्च सपिण्डिनाम् ॥

व्याघ्रपादः,—

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥

वयोनिमित्ताशौचाल्पत्वम् । दशाहातिक्रमे विरात्राद्य-
शौचम् । अतिकालजं पुरुषपरम्परातिक्रमजं समानोदका-
शौचम् । तथातिकालजं अन्तरा जन्ममरणाशौचं प्रोषितशेष-
कालाशौचञ्चोपनीतविषयेऽपि । सर्वमेतत् सर्ववर्णसाधारणम् ।
उपनीताशौचमेव वर्णक्रमेण विषममित्यर्थः । समानजातीया-
शौचसन्निपाते विष्णुः,—जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्
पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः । रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते दिनत्रयेण ।
अशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम् । ज्ञातिमरणमध्ये मृतकाना-

रेऽपि पूर्वशेषेण शुद्धिः । रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते दिनत्रयेण ।
 रात्रिशेषो दशमाहः । प्रभातपदेन तदहः कल्प्यम् । एवं दशमेऽ-
 हनि तदुषसि सजातीयनिमित्त'सहणे द्वित्रिदिनवृद्ध्या शुद्धि-
 र्यद्यपि स्मृतिषु विहिता तथापि न वर्द्धयेदघाहानीति मनुना
 निषिद्धा । तथाच विहितप्रतिषेधादिकल्पः । तदुक्तं भट्टैः,—

अथवान्तर्यदाशौचनिमित्तं किञ्चिदापतेत् ।

तत्र शेषेण या शुद्धिस्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥

न वर्द्धयेद् दशाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

विकल्पे च सति यथादेशाचारं व्यवस्थेति । अस्मद्देशे दशमाह-
 स्तप्रभातयवणे द्विचिदिनवृद्धिर्नाद्रियते । देवलः,—

परतः परतः शुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।

स्याच्चेत् तत्पञ्चमादङ्गः पूर्व्वेणाप्यनुशिष्यते ॥

सपिण्डाशौचमेव द्विविधं भवति । किञ्चिदघवृद्धिरहितं
 किञ्चिदघवृद्धिमत् । सपिण्डमध्येऽपि सहोदरभ्रातृपितृव्य-
 तत्पुत्रसूतकमन्तरङ्गम् । तथा भार्यायाः पत्युः । पत्युश्च
 भार्यायाः । तथा सपिण्डत्वाविशेषेऽपि विद्यायज्ञसदाचार-
 वयोवृद्धत्वादिगुणवतः जननमरणे गुरुतरमशौचम् । एवमन्त-
 रङ्गत्वकृतं गुणवत्कृततन्त्राशौचस्य गुरुत्वम् । एवञ्च सति पूर्व्वस्याघ-
 वृद्धिरहितस्याशौचस्योत्पन्नस्य पूर्व्वभागे कथितद्विधाघवृद्धि-
 मदशौचान्तरपाते पूर्व्वेण शुद्धिः । द्वितीयभागे तादृशाघवृद्धि-
 मदशौचपाते द्वितीयेन शुद्धिः । तदुत्तरभागपतितमप्यशौचं

द्विधाकृत्वा तदुभाग्रहये तदपेक्षयाधिकाघट्टहिमदशौचपाते पूर्व्वं
चेत् पूर्व्वेण परतः परेणेत्येवं शुद्धिः । एवं ततः परमपि
विचार्यमिति परतः परत इति वीक्षया दर्शितम् ।

तथा च ब्राह्मे,—

‘आद्यं भागद्वयं यावन्मृतकस्य तु स्मृतके ।

द्वितीये पतिते चाघान्मृतकात् शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं द्वितीयात्तु स्मृतकात्तु शुचिः स्मृतः ।

एवमेव विचार्यं स्यान्मृतके स्मृतकान्तरे ॥

एतदपि न वर्धयेदघ्राहानीत्यनेन निषिद्धत्वाद् वैकल्पिकं यथा-
चारं देशेषु व्यवस्थितमिति नास्मद्देशे विचार्यते । अन्तरङ्गगुण-
भावेन शुद्धिविचारः कर्त्तव्यः नास्तीत्यप्याहुः । अङ्गिराः,—

अनिर्दशाहं जनने पश्चात् स्यान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं तत्राशौचं स्वबन्धुभिः ॥

देवलः,—

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।

ब्राह्मे,—

शवेन शुद्ध्यते स्मृतिर्न स्मृतिः शवशोधिका ।

तदेतत् सर्व्वमालोच्योक्तम्,—

दीर्घाद्यापि पुरा परापि सततं स्मृतेर्मृतिः शोधिका ।

(१) E. F. आद्यं भागद्वयं यावत् स्मृतकस्य तु स्मृतके ।

द्वितीये पतिते चाघात् स्मृतकात् शुद्धिरिष्यते ।

(२) B. D. गुणवद्भावेन ।

[इति ।]^१

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद् यदि ।

न च पूर्व्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुद्ध्यति ॥

इत्युशनसोक्तं सजातीयविषयम् । स्वल्पकालीनमरणाशौचस्य
दीर्घकालसूतकं बाधकमिति हारलताकारव्यवस्था नादेया ।
ब्रह्मनुः,—

गुरुणा लघु शुद्ध्यत लघुना नैव तद्गुरुः ।

सजातीयदीर्घाल्पकालीनशौचविषयमिदमपि । ब्रह्मन्निः,—

सूतकाद् द्विगुणं शावं शावाद् द्विगुणमार्त्तवम् ।

मार्त्तवाद् द्विगुणा सूति स्ततोऽधि^२ शवदाहकः ॥

दाहकः दाहादिप्रेतकर्मकर्त्ता । स्मृत्यन्तरे,—

शेषाहोभिर्विशुद्ध्यत उदक्यां सूतिकां विना ।

सर्व्वत्र पूर्व्व्याशौचेन शुद्धौ सूतिकां रजस्वलो क्रियाकर्त्तारं
त्यक्तान्येषां शुद्धिरित्यर्थः । विगतन्तु विदेशस्त्वं कौन्तेय,—

देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शावमेव च ।

तावदप्रयतो मर्त्यो यावत् शेषं समाप्यते ॥

शेषं अशौचदिनशेषम् । यत्तु स्मृत्यन्तरे गिरिनदीव्यवहित-
पट्टियोजनाद्यात्मकदेशान्तरमरणे सद्यःशौचविधानं तदत्र समा-
चाराच्चाद्रियते । मनुः,—

अतिक्रान्ते दशाहे तु तिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

(१) A, C. Omit the portion bracketed.

(२) B. अत्राधि ।

वृद्धवशिष्ठः,—

मासत्रये विरात्रं स्यात् यस्मासे पक्षिणी तथा ।

अहस्तु नवमादर्वागूर्हं स्नानेन शुद्धाति ॥

इति । एतच्चातिक्रान्ताशौचं मृतके न मृतके । अस्मदेशे समाचाराभावान्न व्यवस्थाप्यते । अतएव विज्ञानेश्वरो नानादिवस-
शीघ्रकवाक्यानुदाहृत्य समाचाराभावादेतानि न व्यवस्थाप्यन्त-
इत्युक्तम् ।

पितृगाद्यशौचे विशेषः ।

पैठीनसिः,—

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मृतकी भवेत् ॥

आग्नेये,—

'पितृमातृप्रपाते तु आर्द्रवासाद्युपोषितः ।

अतीतेऽब्देऽपि कुर्वीत प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

स्मृत्यन्तरे,—

मातर्यग्रे प्रसूतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

मातरि मृतायां पश्चात् पितृमरणे उत्तरभाविनापि पितृ-
मरणेनैव शुद्धिः । द्वयोरेकादशाहकृत्यं पितुरेकादशाहे कार्य-

[मिति विज्ञानेश्वरः ।]^१ पितृमरणाशौचमध्ये पञ्चाश्राद्धमरणे-
ऽपि^२ पितुरशौचं समाप्य पञ्चात् पक्षिणीं प्रक्षिप्य शुद्धिः । न पूर्व-
शेषमात्रेण दशाहानन्तरम् ।^३ स्मृतिः,—

पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तम ।

संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

संवत्सरात् पूर्वं दशरात्रमित्यर्थः । अङ्गिरा यमव,—

द्विसन्ध्यं सद्य इत्याहु स्त्रिसन्ध्यमहक्ष्यते ।

एकरात्रिर्दिने हे च पक्षिणीत्यभिधीयते ॥

विरात्राशौचम् ।

हारीतः,—एकाहमसपिण्डतः । अनुपनीतपरम् । जावालः,—
समानोदकानां ब्राह्मम् । कौश्लं,—मातामहश्चशुश्रुश्चशुरमरणे
विरात्रम् । प्रचेताः,—मातृष्वसृमातुलयो ऋत्विजि त्रिरात्रम् ।
गीतमः,—^४आचार्यपूर्वस्त्रीयाज्यशियेषु चैवम् । अङ्गिराः,—
दौहित्रे भगिनीपुत्रे त्रिरात्रम् । एतेषां मातामहादिभगिनी-

(१) A. C. D. Omit the portion bracketed.

(२) D. + वरणे तु ।

(३) B. D. Add here पक्षिणीं समाप्य इत्योकादशाहकृतं कार्यमिति
विज्ञानेश्वरः ।

(४) B. D. आचार्यतत्पूर्वम् ।

सुतान्तानां स्वगृहे स्थितानां मरणे त्रिरात्रम् । 'स्वगृहे तु त्रिरात्रं
स्यादित्यङ्गिरोवचनात् । एतेषामेव स्वगृहादन्यत्र सुतानां संस्कृते
पक्षिणी रात्रिरिति 'तद्वचनबलादेव पक्षिणी । मनुः,—

अथोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

अथोत्रियेत्वहः कृतस्म

उपसम्पन्ने स्वगृहस्थे । वशिष्ठः,—प्रत्तानां स्त्रीणां त्रिरात्र-
मगौवम् । पितृोरित्यर्थः । बृहस्पतिः,—पितृोर्मरणे विद्वानां
'स्त्रीणां त्रिरात्रम् । कश्यपः,—अनशनजलाम्बादिप्रमादहतानां
त्रिरात्राशुदिमाह । तथा 'रणे पराङ्मुखहते लोष्टलगुडादिडिम्बा-
हवहते तु त्रिरात्रम् । सम्मुखहतस्यापि कालान्तरमृतौ त्रिरात्रम् ।
शुनःपुच्छः,—

अग्न्यादिना विपन्नस्य चातुर्वर्णस्य रोगिणः ।

सपिण्डास्तस्य शुद्धान्ति त्रिरात्रेण न संशयः ॥

भोतमः,—प्राणान्तिकप्रायश्चित्ते त्रिरात्रम् । 'प्रमादादग्न्या-
दिना मरणे सम्पूर्णाशीर्चमङ्गिरसोक्तं सगुणमृतविषयम् ।

(१) D. स्वगृहेषु त्रिरात्रं ।

(२) D. 'तद्वचनादेव' ।

(३) D. इहिवृणां ।

(४) D. मरणे ।

(५) D. प्रमादादग्न्यादिमरणे ।

(६) D. 'मङ्गिरः शोक्तं' ।

पक्षिणी ।

मनुः,—

श्वशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।

पितृोः श्वभरि च प्रेते पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥

मनुः,—शित्थत्विक्वान्धवेषु च पक्षिणीत्वर्थः । बान्धवानाह
कात्यायनः,—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मवान्धवाः ॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृवान्धवाः ॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृवान्धवाः ।

एतेषु पक्षिणीत्वर्थः ।

एकाहः ।

विष्णुः,—आचार्यपत्नीपुत्रीपाध्यायमातुलमातुःस्वसुश्श्वशुर-
'सहाध्यायिशिष्येभ्येकरात्रेण । अत्र श्वशुरादिपदं विदूरपरम् ।'

अहरित्यनुवृत्तौ जावालः,—

मातृवन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाधिपतौ तथा ।

(१) D. चक्षुसज्ञा ० ।

(२) A. दूरपरम् ।

मनुः,—

सत्रद्व्यचारिष्येकाहमतीति क्षपणं स्मृतम् ।

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः ॥

सूर्यज्योतिर्मृतौ यावत्सूर्यालोकमशीचम् । एवं नक्षत्र-
ज्योतिषि मरणे यावन्नक्षत्रदर्शनम् ।

सद्यः ।

डिम्बाहवहतानाञ्च तथैव प्राणसन्निभम् ।

नदीष्वापददंष्ट्रिभ्यः सद्यःशौचं विधीयते ॥

सद्यःशौचं स्नानमात्रम् । हे सज्ये सद्य 'इत्यस्य नादरः ।

एतच्च बुद्धिपूर्वमरणे । पराशरः,—

विषोदन्धनशस्त्रेण आत्मानं योऽभिघातयेत् ।

मृतोऽमेध्येन लेसव्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥

*पतितानां न दाहः स्यान्नान्वेष्टिर्न च सञ्चयः ।

न चान्युपातः पिण्डो वा कार्यः यावादिकं तथा ॥

षट्त्रिंशन्वति,—

गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

(१) B. इत्यनादरः । D. इति नादरः ।

(२) D. Here adds. — ब्राह्मे — पतितानां ।

(३) D. = नास्ति सञ्चयः ।

ऊर्ध्वं संवसरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥

नारायणवलिपूर्वकमित्यर्थः । सुमन्तुः,—अग्निजलसङ्ग्राम-
देशान्तरस्थसवरास्थनशनिमहाध्वनिकानामुदकदानं कार्यं सद्यः
शौचं भवति । सवरासिमरणे पुत्रस्यापि तद्दिने उदकदानमात्रं
श्रवणे सद्यःशौचमेव । महाध्वनिको महाप्रस्थानमृतः ।

विष्णुपुराणे,—

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीपतौ ।

श्यालके तन्मृते चैव सद्यः शौचेन शुध्यति ॥

मित्रे वैवाहिकव्यतिरिक्ते । कौश्लं,—

देशान्तरमृते चैव क्लीवे वैखानसे यतौ ।

सद्यः शौचं समाख्यातं श्यालादिमरणे तथा ॥

आदिशब्देनाभिचारमृतानां ग्रहणम् ।

ब्रह्मचारिणि भूपे च शत्रौ शिल्पिनि दौक्षिते ।

नाशौचमित्यर्थः । कात्यायनः,—

अशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात् चण्डं वा ब्रह्मचारिणाम् ।

[तथा,—

आदिष्टा नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते नूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

तथा,—

आचार्यपितृपाध्यायान् निहृत्वापि व्रती व्रती ।

शकटान्नञ्च नाश्रीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥

आदिष्टा ब्रह्मचारी । पितृपदमेकशेषात् पितृमात्रपरम् ।
'आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेते कार्यं न कार्यम् । शकटान्नं प्रेता-
न्नम् ।]^१ पराशरः—

कारवः शिल्पिनो दासा वैद्यामात्यास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥

दातारो नियमी चैव^२ ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ ।

दातारो नित्यदातारः । एवं नियमाः ।^३ वीधायनः,—पर-
श्वोपस्पर्शनेऽभिसन्धिपूर्वकं सचेत्तोऽपः स्पृष्ट्वा शुचिर्भवति ।
अभिसन्धिपूर्वके त्विरात्रम् । अभिसन्धिर्धनग्रहणादि । तथा
पुष्पवतीश्वस्पर्शने त्विरात्रम् । मनुः,—

शवं तत्स्पर्शकञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति ।

याज्ञवल्काः,—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ।

नारं स्पृष्ट्वास्त्रि सस्नेहं सवासा जलमाविर्जित् ॥

आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य च ।^४

विजातीयास्त्रि वशिष्ठः,—मानुषास्त्रि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्विरात्रम् ।
अस्निग्धे त्वहोरात्रम् । गौतमः,^५—अवरयेत् पूर्वं वर्णमुपस्पृशेत्

(१) E. F. आचार्यादिव्यतिरिक्तत्वात् तत् कार्यं न कार्यम् ।

(२) B. D. Omit the portion bracketed,

(३) A. C. नियमाचैव ।

(४) D. = नियमः ।

(५) B. निष्यते C. भीष्यते ।

(६) B. D. गौतमः ।

पूर्वो वाऽवरं तदा स्वजात्युक्तमशौचम् । उपस्पर्शनं निर्हरणम् ।
ब्रह्मस्मृतिः,—

यस्तैः सहासपिण्डोऽपि प्रकुर्व्यात् शयनासनम् ।

संदेशाहेन शुद्ध्यति । सजातीयविषयमिदम् । सर्वे वर्णाः
सजातीयं दग्धा ब्रह्मशौचिनः । विजातीयञ्च निर्देष्टावरजाति-
वत् । मूत्रेण सजातीयं परजातीयं सर्वथा । मनुः,—प्रेतानुगमने
सचेलस्नानं वज्रुपस्पर्शनं घृतप्राशनम् । शूद्रशवानुगमने पराश-
रोक्तं त्रिरात्राशौचम् । क्षत्रियवैश्वशवानुगमने वशिष्ठोक्तमेकाहः ।
ब्राह्मे,—

मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्नाहृतान्यपि ।

तावत् तडान्यवस्तत्र रौति चेत् स्नानतः शुचिः ॥

ऊर्ध्वमाचमनम् । अस्त्रिसञ्चयनात् पूर्वं क्षत्रवैश्वशवे रोदने-
ऽहः । तदूर्ध्वं सचेलस्नानम् । अनस्त्रिसंस्थिते शूद्रे रोदने त्रिरात्रं
तदूर्ध्वमेकाहः । कात्यायनः,—

अस्थ्यामलाभे पर्णानां शकलान् पूर्व्वया वृता ।

दाहयेदस्त्रिसंस्थानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥

इदमाहिताग्निविषयम् । दाहादूर्ध्वमाहिताग्नेरशौचमित्य-
स्यैवानुवादः । [यत्तु]^(१) ब्राह्मे,—अनाहिताग्नेर्देहस्य दाहो
वाह्याग्निर्नैत्युपक्रम्य पर्णैर्नरदाहमुक्ता

(१) D. = मित्यस्यानुवादः ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

एवं पर्णनरे दग्धे त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इति वचनं पर्णदाहे निमित्ते त्रिरात्रशौचविधायकम् ।
 श्रौताग्नेरपि 'पर्णदाहोत्तराशौचस्य समान'विषयत्वेन बाधकम् ।
 निरग्नेस्तु दशाहमध्ये पर्णदाहे मरणज्ञानावधिकस्याशौचस्य भिन्न-
 विषयकतया पर्णदहननिमित्ताशौचेन बाधः । किन्त्वशौच-
 सन्निपातन्यायेन दशरात्रस्य बहुकालीनत्वेन दाहनिमित्तत्रिरात्र-
 बाधकत्वम् । न च दाहनिमित्तकत्रिरात्रं दशरात्रबाधकं किं
 न स्यादिति वाच्यम् । निरग्नेर्दशाहोर्द्विपतितपर्णदाहसावकाश-
 त्वेन भिन्नविषयतया बाधकत्वासम्भवात् । श्रौताग्नेस्तु दाहावध्य-
 शौचस्य समानत्वाद् बाधकत्वमित्युक्तम् । चातुरस्रग्रासिमरणे-
 ऽपि सद्यःशौचमिति केचित् । वस्तुतः समन्तुवचने सन्नग्रासिपदो-
 पादानेऽपि सन्नग्रास्ते सद्यःशौचं विधीयत इति वचनात् । सन्नग्रास्त-
 पदे निष्ठान्ते साङ्गप्रधानक्रियोपरमप्रतीतिः । दीक्षितनियमे
 साङ्गदीक्षाव्यापारोपरमप्रतीतिवत् । सर्व्वेति कर्त्तव्यतायुक्तसन्नग्रास-
 स्थापवर्गे सन्नग्रास्तत्वमिति । तदुक्तं परेण,—वेदनादीक्षितः
 स्यात् सर्व्वे दीक्षाभिः सम्बन्धादित्यत्र पञ्चमे । तथाहि तान्निधनैः
 'साङ्गाभिधानाभिनिवृत्त्यनन्तरमेव । तदुक्तं संस्कृते कर्मसंस्काराणां
 तदर्थादित्यपि पञ्चमे । ग्रैयोच्चारणमात्रे सन्नग्रास्तत्वाभावादप-
 वादाभावेन दशाहाशौचमेव । अतएव साङ्गप्रधानाभिनिवृत्त्या-

(१) D. पर्णदाहे त्रिरात्रस्य समानविषयत्वेन ० ।

(२) A. ० विषयत्वबाधकम् ।

हिताग्नित्वमिति तन्मध्यमरणे नाहिताग्निविधिः । एवं सुमन्तु-
वचने सत्रासिपदं सत्रास्तपरमिति प्रतिभाति ।

सर्वौषधिगणः ।

विष्णुपुराणे,—

ब्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः ।
प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमाः सकुलत्थकाः ॥
श्यामाकास्त्वथ नीवारा ^१जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ॥
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ॥
^२श्यामारण्यास्तृता ह्येता औषध्यन्तु चतुर्दश ।

^३जर्त्तिलाः पर्वततिलाः । स्कान्दे,—

यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुकुलत्थकाः ।
माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः ॥^४
गवेधुकाः सनीवारा आदक्योऽथ कुलत्थिकाः ।
चणकास्तिलकाश्चेति धान्यान्यष्टादशैव तु ॥

(१) B. जम्बलाः ० ।

(२) E. P. श्यामारण्याः स्तृता ह्येता ० ।

(३) B. जम्बलाः ।

(४) A. निष्पावाश्चत्यसर्षपाः ।

निष्ठावः सितसिम्बिः । आदकी तितुङ्गी । छन्दोगपरि-
शिष्टे,—

ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।
यवाद्यौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ॥

तथा,—

कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दनम् ।
शठीचम्पकमुस्तञ्च सर्व्वौषधिगणः स्मृतः ॥

गारुडे,—

कर्पूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमञ्च समांसकम् ।
सर्व्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरदुर्लभम् ॥

दर्पः कस्तूरिका ।

कर्पूरमगुरुश्चैव कस्तूरी चन्दनं तथा ।
कक्कोलञ्च भवेदेभिः पञ्चभिर्यज्ञकईमः ॥
कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य त्र ।
कुङ्कुमस्य त्रयैकं शशिनः स्याच्चतुः समम् ॥

शशिनः कर्पूरस्य । कालिकापुराणे,—

कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम् ।

एतानि पञ्चरत्नानि । आदित्यपुराणे,—

कनकं रजतं मुक्ता राजावर्त्तप्रवालकम् ।

पञ्चरत्नसुक्तम् । तथा,—

अभावे सर्व्वरत्नानां हिम सर्व्वत्र योजयेत् ।

ब्रह्माण्डे,—

अश्वत्थोदुम्बरपञ्चचूतन्यग्रोधपल्लवाः ।

पञ्चभङ्गा इति प्रोक्ताः सर्व्वकर्मसु शोभनाः ॥

शिवधर्म,—

पञ्चासृतं दधिक्षीरशितामधुष्टतं नृप ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यमिति प्रोक्तं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरणू रजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिख्या तु तास्मिन्सो राजसर्पप उच्यते ॥

गौरस्ते तु त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

पलं सुवर्णाक्षतारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम् ।

हे कृष्णले रूप्यमापो धरणं षोडशैव ते ।

अतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ।

निष्कं सुवर्णाक्षतारस्ताम्रिकः कार्ष्णिकः पणः ॥

रूप्यस्य सुवर्णमानाद्विचित्रं मानमित्यभिप्रायेणाह हे कृष्णले रूप्यमापः । सुवर्णस्य द्वितीया मञ्जा कर्षक इति सुवर्णमानमितं ताम्रं पण उच्यते । ताम्रकर्षकता मुद्रेति बृहस्पतिवचनात् ।

नारदः,—

‘कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्त्तते ।

पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणस्य तु ॥

एवं ताम्रषोडशकर्षेण कार्पापणः । लौकिकमादृहाविंश-
न्मितं ताम्रमित्यर्थः ।

काकणौ तु चतुर्भागे मापकस्य पलस्य च ।

मापकचतुर्भागे पलचतुर्भागे च काकणीशब्दो मानार्थं
इत्यर्थः । विश्वगुप्तः,—रूप्यपलं दश धरणिकं तत्पलानां शतं
तुला तुलाविंशतिभिर्भारः । अष्टादमितं रूप्यं पलं तच्छतं
तुल्येति । तथा,—

दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः ।

सुवर्णस्य सप्ततितमो भागो रोपक उच्यते । विश्व-
धर्माक्षरे,—

पलञ्च कुडवः प्रस्य आदको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते ।

कुम्भैस्तु दशभिर्बाहो धान्यसंख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

(१) The original text of नारदधृति published by the A. S. B.
reads :—

कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते ।

पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां विंशतिस्तु पणाः स तु ॥

See page 229 verso 57.

गोपयब्राह्मणे,—

पञ्चलक्षलको माषस्तैश्चतुःपञ्चभिः पलम् ।

पलैर्द्वाविंशभिः प्रस्थो मागधेषु प्रकीर्त्तितः ॥

आढकस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणः स्याच्चतुराढकः ।

अत्र लौकिकाष्टाढमितपलं तेन द्वाविंशत्पलैः प्रस्थम् ।
एवञ्च प्रस्थषोडशपलत्वं षोडशमात्राकपलाभिप्रायम् । वैद्य-
शास्त्रे तथैव व्यवहारात् । तथा,—

खारिद्रोणाढकः प्रस्थः कुडवश्च पलं पितुः ।

माशको माषकश्चेति यथापूर्वं चतुर्गुणाः ॥

द्रवद्रव्यविषये स्तान्दे,—

पलद्वयेन प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्थ आढकस्तैश्चतुर्गुणैः ॥

चतुर्गुणो भवेद् द्रोण इत्येतद् द्रवमाणकम् ।

भूमानम् ।

आगमे,—

असरणुरथ रेणुर्वालायं तदनु लिख्या च ।

यूका यवोऽङ्गुलमिति परिमाणानि क्रमशोऽष्टगुणानि ।

आदित्यपुराणे—एतादृशमङ्गुलिमुक्ता

द्वादशाङ्गुलमात्रो वै वितस्तिस्तु प्रकीर्त्तितः ।

अङ्गुलस्य प्रदेशिण्या व्यासः प्रादेश उच्यते ॥

तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णस्वस्वनामया ।
 कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलिकः स्मृतः ॥
 रत्नस्वङ्गुलिपर्व्याणि विज्ञेयस्वेकविंशतिः ।
 चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु ॥
 किष्कुः स्मृतो हिरत्नस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलिः ।
 षट्पञ्चत्यङ्गुलैश्चैव धनुर्दण्डः प्रकीर्तितः ॥
 धनुर्दण्डयुगं नाली वेदा न्यूनं यवाङ्गुलैः ।
 [धनुषा विंशतानल्पमाहुः संख्याविदो जनाः ॥]^१
 धनुःसहस्रे हे वापि गव्यूतिरुपदिश्यते ।
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनन्तु प्रकीर्तितम् ॥

मार्कण्डेये,—

क्रोशो धनुःसहस्रे हे गव्यूतिश्च चतुर्गुणा ।
 [बृहस्पतिः,—]^२

दशहस्तेन दण्डेन विंशदण्डानि वर्त्तनम्^३ ।
 दश तान्येव गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ॥

वशिष्ठः,—

दशहस्तेन दण्डेन दशवङ्गान् समन्ततः ।
 पञ्चकाभ्यधिकान् दद्यादेतद् गोचर्म चोच्यते ॥

(१) B. Omits the portion bracketed,

(२) D. Omits the portion bracketed,

(३) C. ० वर्त्तनम् ।

मन्त्रदीक्षाद्युपयुक्तमण्डपादिकं लिख्यते ।

तत्रादौ दिक्साधनम् । कात्यायनः,—समे शङ्खं निस्त्राय
शङ्खसन्धितया रज्ज्वा मण्डपं परिलिख्य यत्र रेखयोः शङ्ख-
च्छाया निपतति सा प्राची ।

घटनागमे,—

सारदखदिराद्येन दारुणा द्वादशाङ्गुलः ।
मूले षडङ्गुलस्थूलः शङ्खः स्याद् द्वादशाङ्गुलः ॥
क्रमेण ऋष्यध्यायेऽसौ यवमात्रः प्रकीर्तितः ।
तं समे भूतले न्यस्य शङ्खं तत्परितः क्रमात् ॥
द्वादशाङ्गुलमानेन वृत्तान्यष्टौ समालिखेत् ।
शङ्खच्छायां वृत्तरेखां प्रविशन्तीं प्रतीचीतः ॥
प्राच्यां विनिष्क्रमन्तीं चाप्यङ्गुयेद् विषुवे गुरुः ।
प्रथमे मण्डले चिह्नात् प्राची स्याद् विषुवेऽन्यदा ॥
पञ्चवत्यङ्गुलिमिते त्वष्टमे मण्डले क्रमात् ।
पञ्चवत्याध्रुवा प्राची ततो हीना चलत्यपि ॥
विन्दुद्वये सूत्रदानात् पूर्वरेखा प्रसिद्धाति ।
विन्दुद्वयान्तरालस्थं सूत्रं नीत्वास्य मूलकम् ॥
पूर्वविन्दौ च संस्थाप्य तदयान्मण्डलं लिखेत् ।
एवं पश्चिमविन्दौ तन्मूलं दत्त्वा च मण्डलम् ॥

(१) D. निषाय ० ।

(२) A. वृत्ता ० ।

(३) D. मण्डलं ० ।

मण्डलयोर्यत्र योगो दक्षिणोत्तरयोर्भवेत् ।

तत्र सूत्रप्रदानेन रेखा स्याद् दक्षिणोत्तरा ॥

सूर्यसिद्धान्ते,—

शिलातलेऽम्बुसंश्लिष्टे वज्रलेपेऽपि वा समे ।

तत्र शङ्खकुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् ॥

तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्खं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् ॥

तच्छायायं स्मृतेद् यत्र वृत्ते पूर्वोपरार्धयोः ।

तत्र विन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वोपरार्धयोः ॥

तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा ।

याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा ॥

दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तददेव हि ।

यत्र छायायसंस्पर्शनस्थानस्य विन्दुद्वयान्तरालम्वितसूत्रेण विन्दु-
द्वये मण्डलद्वयं तत्र मण्डलद्वयसम्बन्धान्मत्स्यो दृश्यते तन्मत्स्यमुख-
पुच्छसूत्रा दक्षिणोत्तरं रेखा । विन्दुद्वयान्तरा तस्यां रेखायां चिह्नं
कृत्वा तच्चिह्ना दक्षिणोत्तरयोर्विन्दुद्वयान्तरालम्वितसूत्रार्थमाननव-
चिह्नद्वयं तच्चिह्नद्वयान्तरालम्वितसूत्रे तच्चिह्नद्वयवेष्टनेन मण्डलद्वयं
कार्यं तन्मण्डलद्वयसन्निपातेन मत्स्यो दृश्यते तन्मत्स्यमुखपुच्छयो-
रेखा कार्या सा पूर्वोपरारेखा । विदिक्साधनं वक्ष्यते । स्मृत्यन्तरे,—

कृत्तिकारोहिणीपुष्याचित्रास्त्रात्योर्यदन्तरम् ।

एतत् प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदितेऽस्मरे ॥

युगमात्रं षडंशोत्पङ्गुलम् ।

उदौची ध्रुववेधेन मत्स्यवेधेन वा भवेत् ।

दीक्षामहादानलक्षहोमाद्युपयुक्तमण्डपे शारदानुसारेण वास्तुपूजा ।

आचार्यसु षष्टिपदमितं मण्डलं कृत्वा कोणसूत्रद्वयं दत्त्वा पञ्चवर्णेनालङ्कृत्य मध्यकोष्ठचतुष्टये ब्रह्माणं तत्पूर्वादिषु कोष्ठ-
द्वन्द्वचतुष्टके क्रमेणार्यमणं विवस्वन्तं मित्रं महीधरं ब्रह्मचतुष्पदा-
ग्न्यादिकोणार्धकोष्ठद्वन्द्वेषु क्रमेण सावित्रं सवितारं इन्द्रमिन्द्रजयं
रुद्रं रुद्रजयं आपं आपवत्सं तद्वहिःकोणार्धकोष्ठसहितकोष्ठद्वन्द्वेषु
प्राच्यां शर्वं शुक्लं दक्षिणेऽर्यमणं जम्भकं पश्चिमे पिलिपिञ्जं चरकं
उत्तरे विदारीं पूतनाम् । अन्तिमपंक्तौ कोणार्धकोष्ठमादायाष्टाष्ट-
पदेषु ईशानपर्जन्यजयन्तशक्रभास्करसत्यशृगान्तरीचान् प्राच्याम् ।
अग्निपूषवितथ्यश्वहस्ततगन्धर्वशृङ्गराजशृगान् दक्षिणे । निर्ऋति-
दीवारिकसुग्रीववरुणपुष्यदन्तासुरशोषरोगान् पश्चिमे । वायु-
नागमुख्यसोमभक्ताटार्गलमुख्यदित्यदितय उत्तरे । पूजयित्वा
पयोऽन्वेन बलिदानम् । ब्रह्मादिभ्यः क्रमेण एष पयोऽन्नबलि-
ब्रह्मणे नम इति मन्त्रैः । एतावन्मात्रम् । शृङ्गादौ मत्स्य-
पुराणोक्तो वास्तुबलिः । सोऽग्रे वक्ष्यते । अयं वास्तुबलिः सर्व-
सम्पत्करः । तत्र दीक्षायां प्रपञ्चसारानुसारेण पञ्चसप्तनवहस्त-
मितो वा मण्डपः । अयुतादिहोमत्रये अष्टषोडशचतुर्विंशति-
हस्तः । प्रतिष्ठासु,—

दशाष्टहस्तं हीनन्तु मध्यं द्वादशषोडशम् ।

चतुर्विंशतिहस्तं स्यादुत्तमं द्विजपुङ्गव ॥

धूमनिर्गमनोपेतं विचित्रस्तम्भनिर्मितम् ।

शारदायाम्,—

षोडशस्तम्भसंयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यगाः ।

अष्टहस्तसमुच्छ्रायाः संस्थाप्या द्वादशान्ततः ॥

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते निम्बिद्रा ऋजवः समाः ।

यदा मण्डपविस्तारस्यार्धा चत्वार उच्छ्रिताः ॥

चूडान्विताश्च तेषाञ्च बलीका मूर्ध्नि सुस्थिताः ।

मण्डपस्य चिभागेण स्तम्भा द्वादश चान्ततः ॥

तत् पञ्चमांशं निखनेभेदिन्यां मन्त्रवित्तमः ।

चूडान्विता बलीकाप्रवेशनोचितशिखान्विताः । बलीका च
श्रेणीस्थापनोचितान्युत्तरासङ्गदारुणि ।

द्वारेषु तोरणानि स्युः क्रमात् क्षीरमहीरुहाम् ।

अश्वत्योदुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च ॥

पञ्चहस्तप्रमाणान्ते सप्तहस्तास्तथोत्तमे ।

तिर्थ्यक्फलकमानं स्यात् स्तम्भानामूर्ध्वमानतः ॥

ऊर्ध्वमानं पञ्चांशं प्रीतं त्यक्त्वा दृश्यमानस्तम्भस्योर्ध्वमान-
मित्यर्थः ।

द्विहस्तमन्तरालं स्थान्मध्यमे च षडङ्गुलम् ।

अधिकं चोत्तमे तदद् द्वादशाङ्गुलमुच्यते ॥

हयशीर्षे,—

वर्तुलं चतुरस्रं वा तीरणं परिकल्पयेत् ।
 चतुःपञ्चाङ्गुलं कुर्याद् द्वैगुण्यं तीरणस्य च ॥
 नवाष्टदशभिर्वापि कुर्याद् द्वादशभिस्तथा ।

द्वैगुण्यमित्यर्थः ।

मस्तके द्वादशांशेन शङ्खचक्रगदास्युजम् ।
 प्रागादिक्रमयोगेन न्यसेत् तेषां स्वदारुतः ॥

हयशीर्षे,—

त्रिभागेनाथवाहेन कुर्याद् वेदीं सुशोभनाम् ।
 द्वादशाङ्गुलमुक्तेषां विन्यसेत् परिकीर्तिता ॥
 चतुरङ्गुलया वृद्धा मध्यमोत्तमयोर्भवेत् ।
 पञ्चेष्टकचितां वेदीं सुधालेपेन सुप्रभाम् ॥

योगशिवीये,—

विस्तारार्कांशतः कुर्यादैष्टिकीमुपजङ्गिकाम् ।
 मण्डपप्रान्तेषु स्तम्भवहिरित्यर्थः । मण्डपे पूर्वादिषु ध्वजाः ।
 अरुणोऽग्निर्नभस्यैव कृष्णः शुक्लोऽथ पीतकः ।
 रक्तवर्णस्तथा श्वेतः सर्व्ववर्णस्तथैव च ॥
 मध्ये सिन्दूरसदृशं ध्वजं समभिकल्पयेत् ।
 पञ्चहस्ता ध्वजाः कार्या विस्तारे षोडशाङ्गुलाः ॥

भवः,—

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णा विन्यसेत् द्विकरायतिः ।

(१) C. त्रैगुण्यं ।

(२) B. D. सम्यक् प्रकल्पयेत् ।

(३) B. ० सन्तोषा ।

(४) B. पञ्चवर्णध्वजाः ० ।

एते च मण्डपस्य बाह्ये तोरणवहिः समहस्तदण्डे भूमिर्ग
बन्धनीयाः । तथा प्रतिस्तम्भं लोकेयवर्णाः समहस्ताः पताकाः
द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णा भूमिप्रोतदण्डहस्तदण्डेन बन्धनीयाः ।
ध्वजपताकयोर्दण्डा वंगमयाः । नवचित्तवस्त्रेण वितानं शृङ्गेन
मध्ये पद्मभूषितं मण्डपमानमुत्तमं वेदीमानं मध्यमं मण्डलमानं
कनीयसम् । कलशाः,—सुवर्णरीप्यौडुम्बराः स्युर्जलातकसुपू-
रिताः (१) । अष्टाविंशत्यधिकशतपलपूराय सृज्मयाः । अवकाः
स्फोटरहिताः । कालमण्डलवर्जिताः ।

अथ कुण्डानि ।

देवीपुराणे,—

वेदीपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च वा ।

कुण्डवेद्यन्तरालं वेदीचतुर्थांशमितमित्यर्थः । शारदातिलके
वेदीवाह्यं मण्डलावशिष्टं त्रिधा विभज्य मध्येऽग्रे कुण्डानीत्युक्तम् ।

[नारदीये]^१ कुण्डवेद्यन्तरालं सपादकरमात्रमुक्तम् ।

चतुरस्रं योनिमर्धचन्द्रं त्र्यस्रं सुवृत्तकम् ।

षड्रस्रं षड्जकारमष्टास्रं प्राक्क्रमेण तु ॥

आचार्यकुण्डं मध्ये स्याद् गौरीपतिमङ्गलयोः ।

चतुःकुण्डानि दिक्षु स्युरीशाने पञ्चमो भवेत् ॥

(१) भूमिगतेषु ० । D. ० इच्छेषु भूमिषु ० ।

(२) A. B. अष्टाविंशाधिक ० ।

(३) B. D. Omits the portion bracketed.

मन्त्रागमे,—चतुरस्राईचन्द्रत्रयपद्माकाराणि [दिक्षु ।
 घटनागमे,—चतुरस्राईचन्द्रवृत्तपद्माकाराणि]^१ प्रागादिदिक्षु ।
 अथ प्रपञ्चसारे,—अथवा दिशि कुण्डमुत्तरस्यां प्रविदध्या^२ चतु-
 र्हस्तमेकमेव ।

अथ कुण्डनिर्माणम् ।

कुन्दोगपरिशिष्टे,—

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
 तत्र तत्र वृहत्पर्व्वग्रन्धिभिर्मिनुयात् सदा ॥

शारदातिलके,—

कर्तुर्दक्षिणहस्तास्य मध्यमाङ्गुलिपर्व्वणः ।
 मध्यस्य दीर्घमानेन मानाङ्गुलमुदीरितम् ॥

कात्यायनः,—

अङ्गुलस्य प्रमाणन्तु षट्यवाः^३ पार्श्वसङ्गताः ।
 कुन्दोगपरिशिष्टाङ्गुलं स्मार्त्तग्रहयज्ञादिविषयम् । मध्यपर्व्व-
 ङ्गुलं तान्त्रिकविषयम् । षट्यवाङ्गुलं त्रैतमानविषयम् । यवाष्टा-
 ङ्गुलन्तु साधारणत्वादनाम्य विधानात् सर्व्वत्र वैकल्पिकम् ।
 मध्यमाङ्गुलिकूपरयोर्मध्ये प्रामाणिकः कर इति बौधायनोक्तं

(१) A. Omits the portion bracketed.

(२) D. प्रागादिषु ।

(३) D. = चतुरस्रमेकमेव ।

(४) D. = पार्श्वसङ्गिताः ।

स्मार्त्तविषयमेव । यत्तु कात्यायनवचनम्,—यजमानेनोर्ध्वबाहुना
समस्थितेन प्रपदस्थितेन वा पुरुषसंस्थितरज्जुमित्या तस्य पञ्चमांशः
करः तस्य चतुर्विंशाङ्गुलमिति तदग्निचयनस्थलमानाधिकारात्
तद्विषयमेव । अत्र सर्वकुण्डानां ऋजुस्थानज्ञानाय मण्डपे
द्वारमध्ये शङ्कुं दत्त्वा दक्षिणोत्तरसूत्रदानम् । [एवं पूर्वपश्चाद-
द्वारमध्ये शङ्कुः सूत्रदानेन पश्चिमोत्तरसूत्रदानम् । एवं कोण-
सूत्रद्वयदानम् ।]^१ तेषु सूत्रेषु च वेदीपादान्तरं त्यक्त्वा वेदी-
वाङ्गं त्रिधा विभज्य मध्यभागे वा दिक्षु विदिक्षु च कुण्डानि ।
चतुरस्रं शारदायाम्,—

हस्तमात्रमितां भूमिं पूर्ववत् परिसूत्रयेत् ।

समन्तात् कुण्डमेतस्याश्चतुरस्रं सुशोभनम् ॥

दिक्साधनीकरीत्या प्राचीरेखादक्षिणरेखयोः साधनं मध्य-
द्वादशाङ्गुले चतुर्दिक्षु लाञ्छनम् । तन्नाञ्छनोपरि सूत्रमूल-
दानेन द्वादशाङ्गुलमितरज्जुभ्रामणेन चतुर्दिक्षु मण्डलं मण्डल-
द्वयसन्निपातस्थाने कोणचिह्नम् । तेषु सूत्रचतुष्कदानाश्चतुरस्रम् ।
एतदेवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिश इति ।
हयशीर्षे च पूर्वस्यां दिक्षु दङ्मुखयोनिकम् । आग्नेये योनि-
कुण्डम् । तत्र,—

(१) A. Omits the portion bracketed.

(२) A. ० मेव स्याच्च ० ।

(३) A. द्वादशाङ्गुलमितसूत्रदानेन चतुर्दिक्षु मण्डलं ० ।

चतुरस्रे करमिते 'अङ्गुलानां समन्ततः ।

षट्सप्तत्युत्तरा पञ्चशती चैत्रस्य विद्यते ॥

तथा योन्यादिकुण्डानि तावत्त्रैत्रमितानि च ।

मूलभूतमतस्तोषां चतुरस्रं लिखेद् बुधः ॥

तथाच तन्धराजि,—

चतुरस्रेऽभितो या च व्यक्ता भूयान्यतस्तथा ।

लभ्यते सर्वकुण्डेषु तेन सर्वाणि सर्वतः ॥

तथाच शारदातिलकादौ योन्यादिकुण्डलक्षणं चतुरस्रं
न्यूनत्रैत्रत्वादेनादेयमिति रामवाजपेयिदेवेन्द्रायमादयः । तत्त्व-
युक्तं 'चतुरस्रस्यास्य शास्त्रस्य कुण्डान्तरे सावकाशत्वाच्चिरव-
काशशारदातिलककाठिन्ययुक्तयोन्यादिकुण्डलक्षणस्य बाधक-
त्वान्मत्वात् तद्वलेनान्यथा व्याख्यानादिपरत्वकल्पनानुपपत्तेः ।
अन्यथा यल्लुहोति तदाहवनीय इत्यादि 'सामान्यस्य शास्त्रस्य
बाधभयेन पदे जुहोतीत्यादावपि पदस्याहवनीये जुहोतीत्येवं
लक्षणाकल्पनापत्तेः । तेन सम्भवे चतुरस्रे साम्यं विकल्पो वा ।

शारदातिलके योनिकुण्डम्,—

चतुरस्रीकृतं चैत्रं पञ्चधा विभजेत् सुधीः ।

न्यसेत् पुरस्तादेकांशं कोणाहार्द्धप्रमाणतः ॥

(१) B. = अङ्गुलानाम् समन्ततः । D. अङ्गुलानाञ्च समन्ततः ।

(२) D. = द्वादादरणीयमिति ।

(३) B. चतुरस्रस्य च शास्त्रस्य ।

(४) = A. B. D. सामान्यशास्त्रस्य ।

भ्रामयेत् तेन मानेन तथान्यदपि साधकः ।

सूत्रयुग्मं ततो दद्यात् कुण्डं योनिनिभं भवेत् ॥

चतुरस्त्रीकृतचित्रस्य ब्रह्मसूत्रं चतुर्विंशङ्गुलम् । तस्य पञ्चमो-
ऽंशो यूकात्रयाविकषट्-यवसहितमङ्गुलचतुष्टयम् । पूर्वभागे
ब्रह्मसूत्रेण तावद् बन्धनीयम् । नैर्ऋतकोणे कोणसूत्रचतुर्थींशे
लाञ्छयित्वा तन्नाञ्छनन्यस्तम्बूलसूत्रस्याग्रचतुरस्त्रपदिमरेखामध्ये
दत्त्वा परिभ्राम्य मण्डलं कार्यम् । [एवं वायव्ये मण्डलं
कार्यम् ।]^१ पश्चिमरेखामध्यं मण्डलद्वयसन्निपातस्थानम् ।
कोणस्था च मण्डलरेखा । ब्रह्मसूत्रप्रागग्राम्ण्डलद्वयस्पर्शरेखा-
द्वयं दक्षिणोत्तरयोः । एवमखत्यपलाभं योनिकुण्डम् । अत्र
दक्षिणे योनिरुदङ्मुखी

प्रागग्नियाम्यकुण्डेषु प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी ।

इति वचनात् । एवञ्च ब्रह्मसूत्रे यूकात्रयाधिक्यं परित्यज्या-
ष्टत्रिंशयववर्धनं त्रेखोद्योनविंशतियववर्धनेन मण्डलं राम-
बाजपेयिनो देवेन्द्राश्रमस्य च नादरणीयम् । योनिकुण्डम् ।
शारदायाम्,—

चतुरस्त्रीकृतं चित्रं दशधा विभजेत् पुनः ।

एकमेकं त्यजेदंशमध ऊर्ध्वं च मन्त्रवित् ॥

ज्यासूत्रं पातयेदग्रे तन्मानाद् भ्रामयेत् ततः ।

अर्धचन्द्रनिभं कुण्डं रमणीयं ततो भवेत् ॥

चतुर्विंशाङ्गुलमितदक्षिणोत्तरकुण्डसूत्रस्य दशधाभागेन दशमी-
 ऽंशः । पञ्चलिस्थ्याधिकैकयूकायुक्तयवत्रयसहितमङ्गुलद्वयमिति
 न दक्षिणोत्तरयोरैकैकांशत्वाग्नि मध्यसूत्रं लिस्थ्यापञ्चकयुक्तयूका-
 धिकीनविंशाङ्गुलमितं भवति । उदङ्मुखस्य कर्तुरग्रे मध्य-
 दक्षिणोत्तरसूत्रस्य दक्षिणाग्रे पूर्वपश्चिमायतं ज्यासूत्रम् ।
 [दक्षिणोत्तरायतसूत्रदक्षिणपाते सूत्रमूलं दत्त्वा तस्य सूत्रस्योत्तराग्रे
 सूत्रायं दत्त्वा भ्रमणेनार्द्धचन्द्रम् ।]^१ [दक्षिणे मण्डलमुत्तरे ।]^२
 देवेन्द्रान्नमेण ज्यासूत्रं पश्चिमे मण्डलं पूर्वं दर्शितम् । अस्य
 दक्षिणस्या उदङ्मुखी योनिः । शारदातिलके,—

चतुर्धा भेदिते क्षेत्रे न्यसेदुभयपार्श्वयोः ।

एकैकमंशं तन्मानादग्रतो लाञ्छयेत् ततः ॥

सूत्रद्वयं बुधः कुर्व्यात् त्रासं कुण्डमुदाहृतम् ।

पश्चिमसूत्रस्य दक्षिणे षडङ्गुलवद्वया चिह्नम् । एवमुत्तरे ।
 यथा पूर्वापरायतकुण्डमध्यसूत्रस्य पूर्वदिशि षडङ्गुलवद्वया
 चिह्नम् । तेषु सूत्रत्रयदानात् त्रासम् । अस्य पश्चिमे योनिः ।

(१) A, B, C. Omit the portion bracketed.

(२) D. Omits the portion bracketed.

वृत्तकुण्डः ।

त्रिपुरासारः,—

दिग्गजाभ्यधिकपंक्तिभागतः चैत्रतो निशितधीर्वह्निर्न्यसेत्
भागमेकमनेन सर्व्वतो भ्रामयेद् भवति वृत्तमुत्तमम् ॥

दिग्गजाधिकपंक्तिभागः अष्टादशभागः । पञ्चयूकाधिकयव-
इययुक्तमेकाङ्गुलम् । चतुर्दिक्षु तावद् वर्द्धयित्वा कुण्डमध्ये सूत्रं
दत्त्वा वर्द्धितांशे सूत्राग्रं दत्त्वा भ्रामणेन वृत्तं कुण्डम् । पश्चिमेऽस्य
योनिः । शारदातिलके,—

अष्टधा विभजेत् चेत्त्रं मध्यसूत्रस्य पार्श्वयोः ।

भागं न्यसेदेकमेकं मानेनानेन मध्यतः ॥

कुर्यात् पार्श्वद्वये मत्स्यचतुष्कं तन्त्रवित्तमः ।

सूत्रषट्कं ततो दद्यात् षड्भुजं कुण्डमुत्तमम् ॥

हस्तमितकुण्डस्य दक्षिणोत्तरमध्यसूत्रचतुर्विंशाङ्गुलं तस्याष्ट-
भांगमङ्गुलत्रयम् । दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः प्रत्येकं वर्द्धयित्वा चिह्नं
कार्थ्यम् । तत्र दक्षिणचिह्ने सूत्रमूलं दत्त्वा कुण्डमध्ये सूत्रान्तर-
दानेन पञ्चदशाङ्गुलमितरज्जुभ्रामणेन वृत्तम् । एवं कुण्डमध्ये
सूत्रमूलं दत्त्वा [दक्षिणचिह्ने सूत्राग्रं दत्त्वा] भ्रामयित्वा वृत्तं
कार्थ्यम् । तथाच वृत्तद्वयसन्निपातस्थाने पूर्व्वान्नेयमध्ये एकी
मत्स्यः । नैर्ऋतपश्चिममध्येऽपरो मत्स्य इति मत्स्यद्वयसिद्धिः ।
पुनश्च उत्तरचिह्ने सूत्रमूलं दत्त्वा कुण्डमध्ये सूत्राग्रप्रदानेन भ्राम-

यित्वा वृत्तं कुण्डमध्ये सूत्रमूलं दत्त्वा उत्तरचिह्नसूत्राय दत्त्वा
 भ्रामणेन वृत्तम् । वृत्तद्वयसन्निपातस्थाने पूर्वैशानमध्ये एको
 मत्स्यः । वायव्यपश्चिममध्ये चापरो मत्स्यः । एवं मत्स्यचतुष्टयम् ।
 मत्स्ययोरुपरि एकं सूत्रम् । मत्स्याद् दक्षिणचिह्नं यावत् सूत्रम् ।
 दक्षिणचिह्नात् पश्चिमनैर्ऋतमध्ये मत्स्यपर्यन्तं सूत्रम् । प्रतीच्यां
 मत्स्ययोरुपरि सूत्रम् । तन्मत्स्यादुत्तरचिह्नं प्रतिसूत्रम् । उत्तर-
 चिह्नात् 'पूर्वैशानमध्ये मत्स्यं प्रतिसूत्रम् । तत् सूत्रषट्कमध्ये
 षड्रसं कुण्डम् । 'एवं वायव्ये पश्चिमे योनिः ।

पद्मकुण्डम् ।

शारदातिलके,—

चतुरस्रीकृतं चैत्रं विभज्याष्टादशांशतः ।

^१एकं भागञ्च विन्यस्य भ्रामयेत् तेन वर्तुलम् ॥

वृत्तानि कर्णिकादीनां वहिस्त्रीणि प्रकल्पयेत् ।

पद्मकुण्डमिदं प्रोक्तं विलोचनमनोहरम् ॥

अत्र खाताद् वहिः केशरादिपत्रान्तं खातन्तु कर्णिकास्थाने ।

तद् वहिः कण्ठमेखलादि । ^२यदाह कामिके,—

(१) D. पूर्वैशानमध्यमत्स्यं प्रतिसूत्रम् ।

(२) A. B. D. इदं ०

(३) D. एकं भागं वहिर्न्यस्य भ्रामयेत् ०

(४) A. C. D. यदा ।

चतुरस्राष्टभागेन कर्णिका स्याद् विभागशः ।

वह्निस्त्वेकेन भागेन केशराणि प्रकल्पयेत् ॥

तृतीये दलमध्यानि तुरीये दलकोटयः ।

भ्रामणात् पञ्चकुण्डं स्याद् दलाग्रं दर्शयेदह्निः ॥

वह्निश्चतुरस्रचेत्वाद् वह्निरष्टभागेन दलाग्रणि वृत्तरेखा च । एवञ्चाष्टमांशवृद्धा मण्डलं कृत्वा तन्मध्ये कर्णिकार्थं भागद्वयेन वृत्तम् । केशरार्थमुभयतो भागद्वयेन वृत्तं दलमध्याग्र-मुभयतो भागद्वयेन वृत्तं दलकोट्यर्थमुभयतो भागद्वयेन वृत्तमिति कृत्वा कर्णिकास्थाने खननकाले एकांशिनोच्चता कार्या । अतएव पञ्चकुण्डे नाभिर्नास्ति । पत्राकारपरित्यागेन केशरस्थानावधि-खननम् । पत्रमध्ये केशरद्वयदर्शनम् । अनुपातरीत्या खनने दलाग्रं कण्ठसमभूमौ दर्शयित्वा तत्र कण्ठस्ततो मेखला । पञ्चमुत्तरे पश्चिमेऽस्य योनिः । हेमाद्रिदानप्रकाशादिस्वरसादेवं लिखितम् ।

अष्टास्रम् ।

शारदातिलके —

पूर्वोक्तं विभजेत् चेन्न चतुर्विंशतिभागतः ।

एकभागं वह्निर्यस्य चतुरस्रं प्रकल्पयेत् ॥

अन्तश्चतुरस्रस्य कोणाद्वाह्निप्रमाणतः ।

वाह्नस्य चतुरस्रस्य कोणाभ्यां प्रतिलाञ्छयेत् ॥

दिशं प्रति यथान्यायमष्टौ सूत्राणि पातयेत् ।

अष्टास्रं कुण्डमेतदि तन्त्रविद्विक्कदाहृतम् ॥

कामिके तु द्वादशभागस्यैकं भागं वह्निर्यस्येत्युक्तम् । तेनाष्टाविंशत्यङ्गुलं बाह्यचतुरस्रम् । शारदामते षड्विंशाङ्गुलम् । तत्र चान्तस्यचतुरस्रकोणादीर्घं चतुर्थ्यवाधिकमङ्गुलाष्टकम् । तेन मानेन कोणपार्श्वेषु चिह्नाष्टकम् । अन्तस्यचतुरस्रं मार्जयित्वा बाह्यचतुरस्रस्य पूर्व्यचिह्नाद् दक्षिणचिह्नं प्रतिसूत्रे दत्ते वज्रिकोणं त्यक्त्वा कुण्डस्याग्नेये सूत्रम् । एवं प्रतिकोणं विदिक्-सूत्रदाने कोणप्रोञ्चनम् । अस्य पश्चिमे योनिः । अथ विज्ञानललिते त्रिपुरासारसमुच्चये चाधिकं कुण्डद्वयम् ।

पञ्चास्रम् ।

विज्ञानललिते,—

सप्तमांशं वह्निर्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् ।

चतुर्थभागन्यूनेन पूर्व्यक्षेत्रेण सन्धितैः ॥

धनुर्ज्यालतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चास्रकुण्डकम्' ॥ इस्तकुण्डमध्य-सूत्रस्य सप्तमो भागः । अङ्गुलत्रयं त्रयो यवा यूकात्रयञ्च । चतुरस्रं चतुर्दिक्षु दत्त्वा तत्र सूत्राग्रदानेन वृत्तं कार्यम् । पूर्व्यक्षेत्रस्य चतुर्विंशाङ्गुलस्य चतुर्थभागन्यूनेनाष्टाङ्गुलेन सन्धितानि पञ्च सूत्राणि [वृत्तस्यष्टोभयान्तानि धनुर्ज्यालतीनि समन्ताद् वृत्त-

मध्ये दत्त्वा सूत्रद्वयस्थानि कोणं कल्पयित्वा वृत्तरेखां चतुरस्रां च
मार्जयित्वा पञ्चसूत्रं रक्षयित्वा पञ्चसूत्रपरिच्छिन्नं पञ्चास्रकुण्डं^१
वृत्तमध्ये दत्त्वा यत्र वृत्तस्थं सूत्रद्वयसन्निपातस्थानं तत्कोणमिति
पञ्च कोणानि तानि च सूत्राणि ^२धनुर्गन्धाकाराणि । वृत्तरेखा
धनुः । वृत्तरेखाञ्च प्रोच्छ्रयित्वा पञ्चसूत्रलक्षणेन वृत्तं पञ्चधा
विभागं कृत्वा पञ्च विज्ञानि कृत्वा तेषु चिह्नात् चिह्नान्तरं यावत्
एकसूत्रं [एवमन्यानि चत्वारि सूत्राणीति ।]^३ पञ्चसूत्रपरिच्छिन्नं
पञ्चास्रं कुण्डं वायव्यकोणे वैकल्पिकम् । भूतग्रहशास्त्र्यर्थाहीमे
शस्तमिदम् ।

सप्तास्रम् ।

त्रिपुरासारसमुच्चये,—

क्षेत्रव्यासे दशांशैर्वहिरिह विनिधायैकमंशञ्च वृत्तं
मानेनैतेन कृत्वा पुनरपि च चतुःषष्टिभागीकृते तु ।
^४उक्ता यावत्प्रमाणं दृढमतिरमुना सत्रिकैस्त्रिंशदंशैः
कुर्यात्सप्तास्रकुण्डं भवति हि तदिदं सप्तसूत्रप्रयोगात् ॥

(१) A. B. D. Omit the portion bracketed.

(२) D. धनुर्गन्धाकाराणि ।

(३) D. Omit the portion bracketed.

(४) त्रिपुरासारसमुच्चये Published by Rasik Mohan reads षड्वाध-
प्रमाणं दृढमति • See page 30 verse no. 14.

हस्तचतुरस्रस्य सार्धयूकाधिकयवत्रययुक्ताङ्गुलद्वयं दशमांशं
चतुरस्रं वह्निर्विन्ध्यस्य तत्र सूत्राद्यदानेन वृत्तं कृत्वा चतुरस्रस्य
चतुःषष्टिभागान् कृत्वा यवत्रयमितस्य तस्य भागस्य त्रयस्त्रिंशता
यवत्रयाधिकद्वादशाङ्गुलमानेन सप्तसूत्राणि वृत्तरेखास्पृष्टोभया-
न्तानि धनुर्ज्याकृतीनि वृत्तमध्ये समन्ताद् दत्वा सूत्रद्वयसन्निपात-
स्थाने कोणं कल्पयित्वा 'मण्डलं रेखाञ्च चतुरस्रञ्च सम्भाज्यं
सप्ताक्षरम् । विज्ञानललितेऽप्येवम् । तन्त्रान्तरेऽपि,—

चतुःषष्टिषु भागेषु त्रयस्त्रिंशंशमानतः ।

वृत्ते निधाय चिह्नानि सप्तसूत्राणि पातयेत् ॥

इदमीशानेऽष्टाक्षेण सह वैकल्पिकम् । पश्चिमेऽस्य द्योनिः ।

अभिचारशान्त्यर्थहोमे शस्तमिदम् ।

कण्ठमानम् ।

कालोत्तरे,—

खाताद्वाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः ।

विहस्तादिकुण्डेषु 'कुण्डचतुर्विंशंशोऽङ्गुलम् । एवं मेखला-
दावपि । तथा च मोहनचूडोत्तरे,^१—

चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलिं 'परिकल्पयेत् ।

चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ॥

(१) D. मण्डलरेखाञ्च चतुरस्रञ्च सम्भाज्यं ० ।

(२) A. B. मोहनचूडोत्तरे ।

(३) D. कुण्डचतुर्विंशं ० ।

(४) D. ० परिकल्पयेत् ।

हस्तमात्रं खनेत्तैर्यगूर्ध्वं मेखलया सह ।

एवञ्च कण्ठाद्यङ्गुलमानं कुण्डचतुर्विंशंशरूपपरिभाषिका-
ङ्गुलपरम् । खातं वैधम् । शारदादिमते 'मेखलां विना ।

यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् ।

मेखलासहितः खातः 'पक्षो बहुसुसम्मतः ॥

प्रतिष्ठासारे,—

पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् ।

विश्वकर्मा,—

व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निम्नस्तिथ्यङ्गुलेन तु ।

तिथ्यङ्गुलानि पञ्चदशाङ्गुलानि । मेखलोच्छ्रायो नवाङ्गुलाभि-
प्रायेण । वशिष्ठसंहितायाम्,—

वितस्तिद्वयखातं यत्कुण्डः स चतुरङ्गुलम् ।

विप्राणां चत्रियाणां तदङ्गुलित्वयसंयुतम् ॥

वैश्यानां द्वाङ्गुलाधिक्यं शूद्राणां हस्तमात्रकम् ।

इति तत्प्राशस्त्यपरम् । सामान्यवचनानां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

मेखलालक्षणमुक्तं कामिके,—

'क्षेत्राकांशेन तस्यौष्ठस्तथा वेदत्तुं भागतः ।

मेखला पृथुतोच्छ्रायैः कुण्डाकारा तु मेखला ॥

सर्वेषां सा तु कर्त्तव्या मेखलैका च लाघवात् ।

(१) D. ० मेखलादिना ।

(२) D. ० पक्षोऽत्र बहुसम्मतः ।

(३) D. पक्षाकांशेन ० ।

अस्य मते षष्ठकुण्डेऽङ्गुलद्वयं कण्ठः । षडङ्गुलविस्तृतचतुर-
ङ्गुलोच्छ्राया चैका मेखला सर्वकुण्डेषु । पिङ्गलामते तु,—

एका षडङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मता ।

उन्नतापि षडङ्गुला । 'द्वित्रिमेखलं क्रियासारं,—

नाभियोनिसमायुक्तं कुण्डं येष्टं त्रिमेखलम् ।

मध्यं द्विमेखलं कुण्डं नीचं स्यादेकमेखलम् ॥

एतेनागतविषयत्वेनैकद्विमेखलपक्षः । कामिके तु लाघवा-
दिति कर्मलाघवं प्राप्यैका मेखला ।

एकमेखलकं कुण्डं ग्रस्तं संचेपकर्मणि ।

इति ग्रन्थान्तरात् । यत्तु सोमग्रन्थतन्त्रे,—

'त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं चतुर्यस्य द्विमेखलम् ।

मेखलैका तु वैश्यस्य

इति । तत् तेषां विशेषफलदमित्येवं रूपमेव ।

मेखलानां त्रयं वापि द्वयमेकमयापि वा ।

इत्यविशेषेण वायुसंहितापाठात् । वैश्यः सप्तदशसामिधेनौ-
रनुनूयादितिवन्निरवकायत्वाभावात् । द्विमेखलापक्षे च त्रि-
मेखलस्य द्वितीयतृतीयमेखलाद्वयमिति सम्प्रदायः । लक्षण-
संग्रहे,—

प्रथमा षडङ्गुलव्यासा उन्नता सा नवाङ्गुला ।

मध्या तु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीया षडङ्गुला मता ॥

(१) A. D. द्विमेखलम् । B. त्रिमेखलम् ।

(२) D. = परमेष्ठ ।

(३) C. द्विमेखलं ।

(४) D. = नवाङ्गुलैः ।

एकद्विहस्तादिसर्वकुण्डेषु कुण्डविस्तारचतुर्विंशभागा-
त्मकेनाङ्गुलेन प्रथमा । कुण्डसन्निहिता मेखला द्वाङ्गुला चतुरङ्गुल-
विस्तृता । नवाङ्गुलोच्चा । मध्या वाङ्गुलपार्श्वं चाङ्गुलविस्तृता
षडङ्गुलोन्मेषा । तृतीया द्वाङ्गुलविस्तारा त्र्याङ्गुलोन्मेषेत्यर्थः ।
तदुक्तमन्यत्र—स्वाति चतुर्विंशतिधाविभाजिते समन्ततः कण्ठवह्निश्च
मेखला 'तिस्रश्चतस्रः क्षणभागविस्तृता नवत्युत्तरांशत उन्नता
मताः । तथा पञ्चमेखलापक्षे तत्रैव

मेखलाः पञ्च वा कार्या पट्पञ्चद्वित्रिपचकैः ।

भागैर्विस्तारतो ज्ञेया उन्नता या नवाङ्गुलैः ॥

तत्पञ्चमांशोना द्वितीया पञ्चमांशद्वयोना तृतीया पञ्चमां-
शत्रयोना चतुर्थी पञ्चमांशचतुष्टयोना पञ्चमीत्याहुः ।

अथ योनिः ।

प्रपञ्चसारे,—

योनिस्तत्पश्चिमस्यामथ दिशि चतुरस्रस्वलारम्भनाला^१
तन्मध्योक्तासिरन्योपरि विरचिताश्चतुष्टयपदानुकारा । (?)
उन्मेषायामकाभ्यां प्रकृतिविकृतिसंज्ञाङ्गुलाष्टाङ्गुला स्या-
द्विस्तृत्याद्वादशाङ्गुलमितनमिताया निविष्टे च कुण्डे ॥

(१) C. तिस्रश्चतस्रश्चतुष्टयभागः ।

(२) A. • लक्षजाला । B. • लक्षनाला । C. • लक्षनाली ।

शारदायाम्,—

अष्टारत्नैकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ।
 षट्चतुर्दशकुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ॥
 एकाङ्गुलान्तु योन्यर्धं कुर्यादीपदधोमुखम् ।

तथा—

कुण्डार्द्धनायता योनिस्तत्त्रिभागेण विस्तृता ।
 कुण्डाष्टमांशेनोच्चा सा मूले कुम्भद्वयोपमा ॥
 क्रमात् सङ्कोचमापन्ना बोधिपत्रनिभा च सा ।
 योनिरन्तर्बलं वाङ्मैत्रिणांशकतमेखला ॥
 खलादारभ्य नालं स्यात् योनिमूलस्य धारणे ।
 नालमेखलयोर्मध्ये रन्ध्रं योनिरधस्तथा ॥
 रन्ध्रं परिधिभार्गाथं द्वितीयमेखलोपरि ।

तथा—

कुण्डानां कल्पयेदन्तर्नाभिमम्बुजसन्निभम् ।
 तत् तत् कुण्डानुरूपं वा मानमस्य निगद्यते ॥
 अष्टारत्नैकहस्तानां नाभिरुत्सेधतारतः ।
 नेत्रवेदाङ्गुलीपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ॥
 योनिःकुण्डे योनिमज्जकुण्डे नाभिश्च वर्जयेत् ।

शारदायाम्,—

(१) E. F. Reads before it—अन्त्ये च,—

सर्वकुण्डेषु योनिः स्यात् कुण्डसार्द्धं न दीर्घतः ।

then तथा,—

सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् ।

पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धचन्द्रं शुभप्रदम् ॥

शत्रुघ्नये वास्त्रम् । वर्तुलं शान्ती । छेदने भारणे षड्भस्त्रम् ।
पद्माभं पुष्टिदम् । अष्टास्रं रोगशान्ती । इदञ्च गुणफलार्थम् ।
तथासत्याश्रयान्नाभे वाक्येनाश्रयदाने वाक्यभेदापत्तेः । किन्तु
यथा हिंसीति वृष्टिकामाय निधनं कुर्याद् दुर्गन्धवाद्यकामायेति^१
तत् तत् फलकसौभरे निधनव्यवस्था । एवं तत् तत् फलकहोमे
कुण्डव्यवस्था ।

विप्राणां चतुरस्रं स्याद् राज्ञां वर्तुलमिष्यते ।

वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां वास्त्रमीरितम् ।

वैश्यः सप्तदशसामिधेनौरनुब्रूयादिति वत् कर्तुर्विशेषनिमि-
त्तेन विशेषविधिः । चतुरस्रन्तु सर्वेषामिति वचनाद्
वैकल्पिकम् । एतेन

स्त्रीणां वर्णानि राजेन्द्र योन्याकाराणि कारयेत् ।

इति लैङ्गोक्तं^२ व्याख्यातम् । स्त्रीणां यजमानरूपाणाम् ।
तथा मुष्टिमानं शताहं शतेऽरत्निमितम् । सहस्रे हस्तमितम् ।
द्विहस्तमयुते । चतुर्हस्तं लघे । दशलघे षट्करम् । कोट्या-
मष्टकरं स्मृतम् । अथवा

(१) D. Here adds स्वर्गकामायेति ।

(२) D. = कुण्डानि ० ।

(३) C. लैङ्गेनोक्तम् ।

एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते ।

हस्तानां दशकं यावत् तावदस्तेन वर्धयेत् ॥

‘दशहस्तमितं कोटिहोमे ।

द्विहस्तादिकुण्डविधिः ।

समचतुरस्रस्याक्षयारज्जुर्द्विकरणीति कात्यायनेन यद्यपि हस्तमात्रचतुरस्रस्य कोणसूत्रं मध्यसूत्रं कृत्वा द्विहस्तक्षेत्रं साधितम् । तथा प्रमाणं तिर्यक् द्विकरणायामस्तस्याक्षयारज्जु-
स्त्रिकरणीति । यस्य क्षेत्रस्यैकहस्तादिरूपस्य त्रैगुण्यं चिकीर्षितं तत् प्रमाणं तिर्यक्सूत्रं तत् कोणसूत्रायां मसूत्रं कृत्वा चतुरस्रं कृत्वा तस्य कोणसूत्रेण मितं चतुरस्रं द्विहस्तक्षेत्रमुक्तं तथापि तस्य कुण्डविषयशास्त्रत्वाभावात् । कुण्डविषये द्विहस्तादिविधिः
‘एकहस्तद्वैगुण्यपर इति ।

हस्तक्षेत्रे द्वाङ्गुलानां षट्सप्तत्या सहैव हि ।^१

शतानि पञ्च विद्यन्ते तन्मूलं मध्यसूत्रकम् ॥

‘चतुर्विंशत्यङ्गुलानि विदध्याद् द्विकरे पुनः ।

अङ्गुलानि द्विपञ्चाशदेकादशशतानि च ॥

तन्मूलमुच्यते दीक्षा चतुष्कं चाईसंयुतम् ।

(१) D. दशहस्तमितं कोटिहोमे ।

(२) D. क्षेत्रद्वैगुण्यपर इति ।

(३) C. = कदेव हि ।

(४) C. चतुर्विंशत्यङ्गुलानि = ।

‘चतस्रश्च यथा यूका यवाः सप्त तथैव च ॥

अङ्गुलानि त्रयस्त्रिंशन्मानं सूत्रे तु मध्यमे ।

एवं त्रिहस्तस्य मध्यसूत्रम् । अङ्गुलान्येकचत्वारिंशत् चतुर्यवा यूकाचतुष्टयं किञ्चिदूनं लिख्याचतुष्टयं चतुर्हस्तचेतस्य मध्यसूत्रम् । अष्टचत्वारिंशदङ्गुलानि । पञ्चहस्तचेतरे मध्यसूत्रं त्रिपञ्चाशदङ्गुलानि । पञ्च यवाः षट् लिख्याः । षट्करे अष्टपञ्चाशदङ्गुलानि । षट् यवाः किञ्चिद्भागाधिकयूकादयं सप्तहस्ते मध्यसूत्रं त्रिषष्ट्यङ्गुलं चतुर्यवाः । अष्टकरे मध्यसूत्रं सप्तषष्ट्यङ्गुलानि सप्तयवाः किञ्चिदूनाः । नवहस्ते ब्रह्मसूत्रं द्विसप्तत्यङ्गुलानि दशहस्ते ब्रह्मसूत्रं पञ्चसप्तत्यङ्गुलानि सप्तयवाः एका यूका लिख्याचतुष्टयश्च । न्यूनाधिक्यपरिहाराय तथा यन्नः कार्यः । विश्वकम्भा,—

खातेऽधिके भवेद् रोगी हीने धेनुधनक्षयः ।

वक्रतुण्डे तु सन्तापी मरणं क्षिप्रमेखले ।

मेखलारहिते शीकोऽभ्यधिके वित्तसंचयः ॥

भार्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विनाशकम् ।

अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम् ॥

मानाधिके भवेन्नृत्युर्मानहीने दरिद्रता ।

न्यूनाधिकप्रमाणां यत् कुण्डं भर्भरमेखलम् ॥

शृङ्गाररहितं यच्च यजमानविनाशकम् ।

(१) B. ततस्तस्य ० ।

(२) D. द्विहस्तस्य ० ।

शृङ्गारपदं योनिपरम् । क्रियासारे,—

क्षत्रियोऽथ समर्थो यः कुण्डं ताम्ब्रेण वन्धयेत् ।

तदभावे दृष्टकाभिर्वा सम्बध्य सुवृत्तं तथा समर्थो ब्राह्म-
णादिरपि । त्रिपुरासारे,—

‘नित्यनैमित्तिके होमे हस्तमात्राणि बालुकाः ।

स्थण्डिलानि चतुरङ्गुलीचान्येकाङ्गुलीचानि वा चतुरस्र-
योनिवृत्ताद्याकाराणीत्युक्तम् । शारदातिलके,—

नित्यं नैमित्तिकं ‘होमं स्थण्डिले वा समाचरेत् ।

हस्तमात्रेण तत् कार्यं बालुकाभिः सुशीभनम् ॥

अङ्गुलीक्षेधसंयुक्तं चतुरस्रं सुशीभनम् ।

महादानाधिकारे लैङ्गे स्थण्डिलं केवलम् वा । अयुतादि-
होमे स्थण्डिलस्यापि द्विहस्तादिवद्विरुहनीया । प्रतिष्ठादि-
कर्मासु हयशीर्षोक्तकुण्डानि चतुरस्राहचन्द्रवृत्तपद्माष्टास्त्राणि ।
सौरकाण्डे चतुरस्रसाधनमुक्ता

खातं कुण्डस्य कर्त्तव्यं मेखलोच्छ्रायसन्निभम् ¹।

अङ्गुलद्वितयं त्यक्त्वा मेखला चतुरङ्गुला ॥

कर्त्तव्या प्रथमा रम्या चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता ।

अङ्गुलद्वितयं त्यक्त्वा मेखला कर्त्तव्येतिच्छेदः । तेन चतुरङ्गुला
प्रथमेति सम्बन्धः । प्रथमा च प्रथमवहिरावरणरूपा ।

अष्टाङ्गुला द्वितीया च तृतीया द्वादशाङ्गुला ।

(१) D नित्ये नैमित्तिके ० ।

(२) B. D. ० संकुतम् ।

(३) D. ० कर्मा ० ।

तृतीया कुण्डपार्श्वस्था ।

सर्वांसामेव विस्तारं कुर्वीत चतुरङ्गुलम् ।

केचित्तु यथान्युतशब्दस्वरसात् कुण्डपार्श्वं चतुरङ्गुलोच्चेति
वदन्ति । [अन्येतु]^१

योनिर्दशाङ्गुला कार्या पश्चिमाशाव्यवस्थिता ।

अश्वत्थपत्रसदृशा षट्चतुर्दशाङ्गुलायका ॥

किञ्चित्कण्ठे निविष्टा सा गजाष्टसदृशीमता ।

नाभेर्भागं परित्यज्य कार्या कुण्डस्य मेखला ॥

नाभिरत्र योनिः ।

एकमेखलकं कुण्डं शस्तं संक्षेपकञ्चिणि ।

अथार्द्धचन्द्रकुण्डम् ।

सौरे,—

चतुरस्रे समे क्षेत्रे चतुःकोणीकृते गुरुः ।

मध्ये सूचन्तु संस्थाप्य कोणे संस्थापयेत् ततः ॥

ततो यदतिरिच्येत तदर्धं गृह्य लाञ्छयेत् ।

पूर्वतः पश्चिमे चैव त्यक्तोदीचीक्ष्व भ्रामयेत् ॥

^१अथमर्थः—हस्तमात्रं चतुरस्रं चतुःकोणं कृत्वा तस्य मध्ये
हस्तमात्रसूचं दत्वा तदेव सूत्रं कोणे दत्वा ततश्चतुर्विंशाङ्गुलमूचात्
कोणपर्यन्तं सूत्रशून्यं यावत् क्षेत्रमवशिष्टं दशाङ्गुलात्मकं तदर्धं

(१) A. C. D. Omit the portion bracketed. D. Reads here तथा ।

(२) D. Here reads तेन दक्षिणे चतुराकार उत्तरे ज्यः सूत्रम् । अथमर्थः •

पञ्चाङ्गुलं सूत्राद् गृहीत्वा सूत्रशून्यक्षेत्रे प्रवेश्य सूत्रे लाञ्छयेत् ।
 [तथाचोनविंशाङ्गुले सूत्रे लाञ्छनं भवति ।]^१ तथाचोनविंशाङ्गुल-
 मितरज्जुमूलं चतुरस्त्रीत्तरसूत्रमध्ये दत्त्वा तत्सूत्राद्येण पूर्वतः
 पश्चिमपर्यन्तं मण्डलम् । एवञ्चोत्तरे रज्जुसूत्रमष्टविंशाङ्गुलं
 धनुर्विस्तार जनविंशाङ्गुलं भवति । चतुःकोष्ठकरणं सूत्रस्य
 कोणपात्रे रज्जुप्रज्ञानार्थम् ।

अथ दत्तकुण्डम् ।

सौरकाण्डे,—

चतुरस्त्रेसमे कुण्डे पूर्ववत्परिकल्पयेत् ।

कुण्डार्धे कर्णभागाधं दिशि स्थाप्य विचक्षणः ।

भ्रामयेत्पूर्णचन्द्राभं कुण्डं स्यात् सुमनोहरम् ॥

अयमर्थः—चतुरस्रं चतुःकोष्ठं कृत्वा कुण्डार्धे कुण्डप्रान्तसूत्रे
 [द्वादशाङ्गुलमिति]^१ [कर्णभागाधं]^२ चतुःकोष्ठकरणसामर्थ्या-
 चतुःकोष्ठैककोष्ठकोणसूत्रस्य भागचतुर्थोऽंशस्तदर्थं यवाङ्गुलद्वयरूपं
 कुण्डप्रान्तसूत्रात् बद्धयित्वा यवाधिकचतुर्दशाङ्गुलसूत्रमूलं चतु-
 रस्त्रमध्ये स्थाप्य तदयं दिशि स्थाप्य भ्रामयेत् ।

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) D. ज्यासूत्रमष्ट ० ।

(३) B. C. D. Omit the portion bracketed.

(४) A. Omit the portion bracketed. D. कर्णभागाधं सूत्रे द्वादशाङ्गुल-
 मिति चतुः ० ।

पद्मकुण्डम् ।

तत्रैव,—

वर्तुले मेखलायाञ्च कुर्यात् पद्मदलानि च ।

षोडशातिसुरम्याणि यथागोभान्वितानि च ॥

पद्माभमेवं कुण्डं ^१तदुभवेदतिमनोहरम् ।

अस्य पश्चिमे योनिः ।

अष्टाष्टास्रम् ।

ईशाने । तत्रैव,—

चतुरस्रे समे क्षेत्रे परिधीकर्णभूषिते ।

अष्टास्रं वर्धयेद् येन विधिना तच्छृणुष्व मे ॥

कर्णात्कर्णगतं सूत्रं ^२समस्याख्यात् समं बुधः ।

कुण्डार्धसूत्रमानेन कर्णसूत्राणि लाञ्छयेत् ॥

एकत्र लाञ्छने स्थाप्य सूत्रं कुण्डार्धसन्धितम् ।

लाञ्छयेज्जीवरेखासु ततस्तेन विचक्षणः ॥

लाञ्छनान्निर्गतान् दिक्षु ततोऽन्यानि समालिखेत् ।

परिध्याख्यानि सूत्राणि दिग्विदिक्षु समन्ततः ॥

अष्टास्रमेवं कुण्डं तु कथितं तन्त्रवेदिभिः ॥

अथवा पद्ममालिख्य हस्तमात्रं समन्ततः ।

पद्मवत् स्वातयेत्कुण्डमष्टास्रं ^३सुमनोहरम् ॥

(१) B. ° त्व ° ।

(२) D. ° त्व मनोहरम् ।

(३) E. F. समस्याख्यात् °

कर्णसूत्राणीतिबहुवचनात् कुण्डमध्यात् कोणसूत्रोपरि
कुण्डार्धसूत्रं पातयित्वा तदन्ते चिह्नं कार्यम् । एवं चतुःकोणे
कृत्वा तेषु चिह्नेषु कुण्डार्धसूत्रस्य मध्यं यथा भवति एवं
विदिक्स्मररेखयोः पातयित्वा

चतुरस्त्राद् वह्निर्यत्र सूत्रायं तत्र लाञ्छयेत् ।

जीवरेखास्त्विति निमित्तसप्तमी जीवरेखानिमित्तम् । क्षेत्र-
वृद्धार्थत्वात् करिष्यमाणरेखा जीवरेखा । ततस्तेषु चिह्नेषु दिक्षु
सूत्रचतुष्टयं विदिक्षु च सूत्रचतुष्टयमिति सूत्राष्टमिति ।
कोणप्रोञ्चनेन जीवरेखामध्यरेखाप्रोञ्चनेनाष्टास्रं भवति । नात्र
चतुरस्त्रसमानक्षेत्रतानियमः । पञ्चवत्खातपत्रे सर्वथाऽसम्भवात् ।
इत्यष्टास्रम् । अत्र पञ्चवत्खातपत्रेऽपि मेखला वृत्तरूपैव न तु
पद्मदलानुरूपेण पद्मनिर्गतत्वात् । प्रतिष्ठागमे च कुण्डमध्ये
नाभिविधानाभावात् नाभिर्नास्ति । अन्यत् सर्वं मन्त्रागम-
वदवगन्तव्यम् । स्थण्डिलं घटनागमेनोक्तमेव । अत्यन्तासम्भवे
मन्त्रागमादेवानुसर्तव्यम् ।

अथ मण्डलम् ।

शारदातिलके पूर्वोपरायताः सप्तदश रेखाः पश्चिमोत्तरायता-
स्तावत्तः । तैश्चभितः षोडशकोष्ठव्यवस्थया षट्-पञ्चाशदधिकशत-
व्यमितानि पदानि जायन्ते । मध्ये षट्त्रिंशत्पदैः पद्मम् । पद्मपार्श्वे

एकपंक्त्याभितः पीठं तद्वाङ्मे पंक्तिद्वयेन वीथिम् । अवशिष्टपद्माभ्यां
मध्ये द्वारं षट्पदैः । तत्पार्श्वद्वये च चतुर्भिश्चतुर्भिः शोभा । पद-
षट्केन कोणमेवं चतुर्दिक्षु । पद्मचैत्रस्य द्वादशभागमभितः
सन्त्यज्य मध्ये वृत्तत्रयं समान्तरम् । 'वृत्तमध्ये कर्णिका । द्वितीयं
केसरस्थानं तृतीयं पत्रस्थानं त्यक्तांशेन दलायाणि । मध्यवृत्ते
युग्मगः केसरषोडशकरणम् । बाह्यवृत्तेः केसरार्धे सूत्रमूलं दत्वा
वृत्तवाङ्मरेखायां सूत्रार्धं दत्वा र्धचन्द्राकृतिकरणम् । अर्धचन्द्राष्ट-
सन्धिस्थाने मध्यवृत्ते रज्जुरेखाकरणम् । त्यक्तांशप्रान्ते वृत्तं कृत्वा
दलायाष्टलिखनमनुपातरौत्या । पद्मपार्श्वे अपीठपंक्तौ ^१[पदत्रय-
मुपान्ते ।] कोणचतुष्के पत्रत्रयमेकीकृत्य पीठपादकरणम् । अव-
शिष्टपदैरेकीकृतैः प्रतिदिशं पीठपात्राणि । वीथिपदपंक्तिद्वयस्य
पदानां प्रतिपंक्त्येकीकरणम् । सन्त्यपंक्तौ ^२[पदचतुष्कमुपान्ते
पंक्तौ] पदद्वयमिति षट्पदैर्द्वारम् । द्वारपार्श्वयोरुपान्त्यपंक्तौ
पदत्रयमन्त्यपंक्तौ च पदमिति चतुष्पदैः शोभा । तत्पार्श्वयो-
रन्त्यपंक्तौ पदत्रयमुपान्ते पदमेकमिति चतुःकोष्ठेनोपशोभाद्वयम् ।
पंक्तिद्वयपार्श्वं पदद्वयसहितं कण्ठकोष्ठे कोणम् ^३ । एवं चतुर्दिक्षु ।
रजसांशे विशेषः ^४ । कर्णिकाः पीतवर्णाः केसराः पीतरक्ताः

(१) D. मध्यवृत्ते ।

(२) B. = चन्द्राकृतिकरणपचार्यचन्द्राष्ट ।

(३) A. C. Omit the portion bracketed.

(४) D. Omits the portion bracketed.

(५) A. B. D. पंक्तिद्वयपार्श्वपदद्वयसहितकोष्ठकोष्ठेन कोणम् ।

(६) A. रजसां पान्ते विशेषः ।

केवलारुणवर्णा वा । शुक्लानि पत्राणि पत्रसन्धीनि श्यामलानि ।
 पीतरक्तकर्णिकापक्षे कृष्णवर्णदलसन्धयः । पत्राण्यरुणानि ।
 पीठपादा अरुणाः । पीठपत्राणि पीतानि शुक्लानि कृष्णानि वा ।
 वीथिषु पत्रपुष्पफलयुक्तकल्पलता नानावर्णेन । द्वाराणि शुक्लानि ।
 शोभा रक्ताः । उपशोभाः पीताः । कृष्णानि कोणानि ।
 शुक्लरक्तकृष्णवर्णा रेखास्तिस्त्रो वहिः । अङ्गुलीक्षेधविस्ताराः ।
 समा रेखाः शुक्लाः । एतत् सर्वतोभद्रमण्डलम् । मण्डलरजांसि
 तत्रैवोक्तानि । पीतं हरिद्राचूर्णं ब्रीहियवादितण्डुलचूर्णं शुक्लं
 कुसुमचूर्णं रक्तं दग्धपुलाकजं कृष्णं विष्वादिपत्रजं श्यामम् । यत्तु
 मण्डलाधिकारे देवीपुराणे,—सुक्ताफलचूर्णं शुक्लं प्रवालचूर्णं
 मरकतचूर्णं वा रक्तं पुष्परागचूर्णं कुङ्कुमचूर्णं वा पीतं नीलमणि-
 चूर्णं कृष्णं मरकतचूर्णं श्याममित्युक्तं तन्महाव्यविषयमेव । तत्रैव
 शालिपिष्टकचूर्णं वा यवगोधूमजैरित्यादिप्रकारान्तरकथनात् ।

सुक्स्तुवलयक्षणम् ।

शारदातिलके, देवीपुराणे च,—अश्वत्थपलाशवैकङ्कतखदिर-
 भवं तदन्यक्षीरशाखिभवं वा काष्ठं हस्तमितं आह्वयम् । देवी-
 पुराणे तु सार्वहस्तं सुगर्थं । तस्य षट्द्विंशता भागः । विंशत्यङ्गै-
 र्दण्डः । वेदी चाष्टभिः । एकाग्निं कण्ठः । सप्तभागेन मुखम् ।

‘दण्डस्य मूले त्रिभागेण कुम्भः । तथा दण्डमूलाग्रयो खण्डी ।
कण्ठो युगांशेनांशद्वयेन । यमांशेनांशद्वयेन तथा दण्डस्य बाह्वी-
वैष्टनरज्जुपरिमाणम् । षड्भिरंशैर्वेदी । मध्ये एकांशेन वृत्तरूपा
कर्णिका । तदहिरंशेन खातरूपं वृत्तम् । खातस्य गभीरता
त्रांशेन । तदहिरर्द्धांशेन वृत्तम् । वह्निःपद्मदलान्यंशेन । अर्द्धांशेन
परितो मेखला । [षड्भिरंशैः]^(१) वेद्याः पृष्ठे कूर्माकृतिः ।
कण्डस्य विस्तारो वेदीत्रांशेन । वेदीविस्तारं त्रिधा विभज्य
तस्य मध्यभागसमः कण्डविस्तारः । मुखस्यापि कण्डसमी
विस्तारः । मुखे वेदीगर्तप्रभृतिकनिष्ठाङ्गुलिमितो दृढनिर्गम-
मार्गः । मुखस्य परितोऽर्द्धांशेन मेखला । मुखपृष्ठभागे हंसस्य
हस्तिनो वराहस्य वा मुखं लेख्यम् । सूचश्चतुर्भिरंशैः सूचः । देवी-
पुराणे,—हस्तमितः । अस्य द्वाविंशत्यंशेन दण्डः । तस्या बाह्वी-
वैष्टनमंशचतुष्टयेन । अंशद्वयेन शिरः । तन्मध्ये दृढकर्षपूरयोर्ग्यं
खातं पङ्के षट्पदाकारम् । मध्ये भित्तिः । दण्डमूलाग्रयो-
र्गण्डश्च स्यात् । अंशद्वयेन ‘कङ्कणभूषिता च सा । खण्डीशब्दश्च
कङ्कणावच्छिन्नदण्डैकदेशवाचकः ।

(१) D. Here reads दण्डस्य मूले त्रिभागेण कुम्भम् । दण्डस्य मूले त्रिभागेण
कुम्भः । दण्डस्य मूले चतुर्धभागेण कुम्भः । तथा दण्डस्य ०

(२) A. Omits the portion bracketed.

(३) A. ० पुराण ०

(४) D. कङ्कणभूषिता च सा ।

श्रौतस्मात्तयोः सुवलक्षणम् ।

सुवोऽरन्निमात्रोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रः पुष्करः । बाहुमात्रः सुचः
पाणिमात्रा पुष्करा । त्वग्बिला हंसमात्रप्रसेका । वैकङ्कतो यज्ञ-
कर^१ इति वचनात् वैकङ्कती । प्रणीतापात्रं वारुणम् । चतुरङ्गुल-
विलङ्घनमवत् संवृत्तं वारुणमेवारन्निमात्रम् । स्फोऽस्याकृतिः
खादिरोऽरन्निमात्र^२ उल्लेखनार्थः । उलूखलं जानुमात्रं वारुणम् ।
मुषलं वारुणमेव यथेच्छमानम् । प्रतिष्ठाद्वयन्तु हयग्रीपे,—

हस्तमात्रं सुवं कुर्याच्चटुकेन समन्वितम् ।

तस्मात् तदङ्गुलं वृत्तं कार्यं निम्नं यथा भवेत् ॥

यज्ञे तु गोषदं यावत् कुर्यान्निम्नं तथाकृतिम् ।

अङ्गुष्ठकपरीणाहं सुवदण्डं प्रकल्पयेत् ॥

चटुकेनेति सुवशिरसि मण्डलाकारं चटुकं कृत्वा तदुपरि
द्वाङ्गुलं वर्तुलं कृत्वा तन्मध्ये यज्ञे गोषदाकारं मध्यभित्तिसहितं
खातं कुर्यादित्यर्थः ।

सुक्लक्षणम् ।

तत्रैव,—

सुवं कुर्यात्तु होमार्थं बाहुदण्डमितं सदा ।

सप्ताङ्गुलप्रविस्तारं चतुरस्रं समन्ततः ॥

(१) A. वैकङ्कतो यज्ञावकरः । D. वैकङ्कतो यज्ञवरः ।

(२) A. D. लेखनार्थः ।

पञ्चाङ्गुलानि विस्तारं^१ कुर्याद् वा चतुरस्रकम् ।
 त्रिभागेण ततो वृत्तं कुर्याद् गर्त्तन्तु^२ मध्यतः ॥
 खनेत् त्रियङ्गुलं निम्नं तिर्यग्गूढं^३ समन्ततः ।
 यवद्वयं परित्यज्य कुर्याद् वै मेखलात्रयम् ॥
 अर्धाङ्गुलप्रविस्तारं^४ तदाह्वं शोभयेत् ततः ।
 'तथा शोभानुरूपेण चतुः^५ कोष्ठेषु सर्वतः ॥
 त्रिभागविस्तारं कण्ठं सुचोऽङ्गुष्ठ^६ समायतम् ।
 तत्समं विस्तृतञ्चाग्रे मुखं तस्य षडङ्गुलम् ॥
 आयामे च तथा कुर्यात्^७ कण्ठान्तेन द्विविस्तरम् ।
 आयनिर्गमणं मध्ये तद्धि कुर्यात् षडङ्गुलम् ॥
 तन्मानेनैव तन्निम्नं क्रमाद् यावद्द्विरङ्गुलम् ।
 कुर्यात् कण्ठे तु शूपिरं विशेद् यावत् कनीयसी ॥
 सूच एवं कृतायाश्च मूलं कुर्यात् सुशोभनम् ।
 दण्डन्तु कारयेच्छेषमवक्रं निर्व्रणं शुभम् ॥
 कलसं कारयेन्मूले वेष्टनञ्च षडङ्गुलम् ।
 सुङ्मूले मकरास्यन्तु कारयेत् सुमनोहरम् ॥
 शेषमन्यच्च कर्त्तव्यं यथाशोभानुरूपतः ।

सुगर्थे सप्ताङ्गुलपञ्चाङ्गुलान्यतमविस्तारं चतुरस्रं वेदी

(१) A. B. D. पञ्चाङ्गुलप्रविस्तारं । (५) D. ० कोष्ठेषु ०

(२) B. D. ० वृत्तञ्च ०

(६) A. ० ऽङ्गुल ०

(३) D. तद्द्वारं शोभ ०

(७) A. ० कण्ठान्ते द्विविस्तरम् ।

(४) D. यथा ०

ततस्त्रिभागेण तृतीयांशेन मध्ये वृत्तरूपं खातम् । गर्तस्य गभीरत्वं
 त्र्यङ्गुलम् । गर्तविस्तारोऽपि पक्षे त्र्यङ्गुलः । गर्तस्य समन्ततः
 यवद्वयं परित्यज्य मेखलात्रयम् । अर्धाङ्गुलविस्तृता मेखला ।
 कोणेष्ववशिष्टस्थाने पुष्पादिलिखनेन शोभा । वेदीतृतीयांश-
 विस्तृतं वेदिलग्नं कण्ठम् । दीर्घमङ्गुष्ठमितम् । तदनन्तरं षड्-
 ङ्गुलदीर्घं मुखम् । मुखस्य विस्तारोऽग्रे कण्ठसमः । मूले
 पञ्चाङ्गुलवेदीपक्षे द्वाङ्गुलं समाङ्गुलवेदीपक्षे त्र्यङ्गुलम् । तद्वि मुख-
 रूपं षड्ङ्गुलम् । मध्ये आज्यनिर्गमणम् । आज्यं निर्गम्यते
 अनेनेति व्युत्पत्त्या तदुपयोगिखातमित्यर्थः । मुखस्य द्वाङ्गुल-
 पर्यन्तं खातं तन्मानेन तच्चिह्नम् । तन्मानविस्तारं तन्माननिम्नञ्च ।
 उपरि खातस्य निम्नविस्तारयोरनियमः । कण्ठे शुषिरं कनिष्ठा-
 ङ्गुलिमितम् । स्तुचो दण्डस्य वेष्टनं षड्ङ्गुलम् ।

तच्चैव,—

स्रुवाथे खदिरं शस्तं चन्दनं मधुकं तथा ।

चम्पकं चूतकं सीषं पालाशं समिदेव च ॥

अन्येऽपि याज्ञिका वृक्षाः शस्यन्ते सारवदृष्टदाः ।

द्वादशाङ्गुलविस्तारं कारयेच्च समं बुधः ॥

मूले षड्ङ्गुलं दण्डं कुर्यात् समतलं शुभम् ।

अष्टाङ्गुलप्रविस्तारं द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥

उल्लेखनार्थं कुर्वीत खड्गं हस्तमितं शुभम् ।

अथ जपधर्माः ।

योगिद्यान्नवल्काः,—

गृहेष्वेकगुणं जाप्यं नद्यान्तु त्रिगुणं^१ स्मृतम् ।
 गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे दशाधिकम्^२ ॥
 सिद्धक्षेत्रे पुण्यतीर्थे देवतायाश्च सन्निधौ ।
 सहस्रशतकोटीनामनन्तं विष्णु^३सन्निधौ ॥

पञ्चरात्रे,—

पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा पर्वतमस्तकम् ।
 तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् ॥
 उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूलं तटं गिरिः ।
 तुलसीकाननं गोष्ठं वृक्षशून्यः शिवालयाः ॥
 अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला तीर्थं^४मध्यतः ।
 देवतायतनं तीरं^५ समुद्रस्य निजं गृहम् ॥
 गुरुणां सन्निधानञ्च चित्तैकाग्रस्थलं तथा ।

(१) B. द्विगुणं ° D. नद्यादौ द्विगुणं °

(२) B. D. ° शताधिकम् ।

(३) B. D. ° शिव °

(४) A. ° जल °

(५) A. ° कुलं ।

आसनानि ।

पञ्चरात्रे,—

सर्वसिद्धेय व्याघ्रचर्मं मोक्षसिद्धेयं मृगाजिनम् ।
 वस्त्रासनं रोगहरं चित्रजं वैश्वकर्म्मणि^१ ॥
 विहेपे जाम्बुकं प्रोक्तं कम्बलं दुःखमोचनम्
 अभिचारे कृष्णवर्णं रक्तं वश्यादिकर्म्मणि ॥
 शान्तिके धवलं प्रोक्तं चित्रकं सर्वकर्म्मसु ।
 स्तम्भने गजचर्मं स्यान्भारणे माहिषं तथा ॥
 मेघचर्मं तथोच्चाटे खड्गजं वैश्वकर्म्मणि ।
 विहेपे जाम्बुकं प्रोक्तं भवेद् गोचर्मं शान्तिके ॥
 वंशासने च^२दारिद्र्यं दौर्भाग्यं दारुजासने ।
 धरण्यां दुःखसम्भूतिः^३ पाषाणे व्याधिसम्भवः ॥
 वृक्षासने यशोहानिः पक्षवे चित्तविभ्रमः ।
 इष्टकायामथाधिः स्यादेतत् साधारणे जपे ॥
 कुशाजिनाम्बरेणापि चतुरस्रं समन्ततः ।
 एकहस्तं द्विहस्तं वा चतुरङ्गुलमुन्नतम् ॥

(१) A. B. D. • श्रीविदर्शनम् ।

(२) B. D. कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं कम्बलं दुःखमोचनम् । A. कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं •

(३) A. B. D. सम्भूतिः • ।

(४) A. कृष्णाजि • ।

‘पद्मकं स्वस्तिकं वीरं मिहञ्चेति चतुष्टयम् ।

जपे प्रशस्तमित्युक्तमासनं मुनिसत्तमैः ॥

स्मृतिः,—

सहस्रगुणितो ज्ञेय ऊर्ध्वपुण्ड्रवतो जपः ।

ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं स्यात् क्षत्रियस्यार्धचन्द्रिका ॥

वैश्यः पुण्ड्रं तथा कुर्याच्छूद्रस्यापि त्रिपुण्ड्रकम् ।

अत्र ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं जपाद्वतया विधीयते । तेन पुरुषार्थ-
भस्मत्रिपुण्ड्रकस्य न बाधः ।

अक्षमाला ।

योगियाञ्जवल्काः,—

स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पूतञ्जीवसमुद्भवैः ।

अक्षमाला प्रकर्त्तव्या प्रशस्ताह्युत्तरोत्तरा ॥

कोट्यादिका भवेद् वृद्धिरक्षमालाविशेषतः ।

जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठः परः परः ॥

स्फाटिकापेक्षया इन्द्राक्षे कोटिगुणं फलम् । रुद्राक्षे इन्द्रा-
क्षाद्विदगुणमित्यादिरूपेण । तथा

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थाथ पाणिना ।

इति । शिवपुराणे,—

अङ्गुल्या जपसंस्थानमेवमेकगुणं स्मृतम् ।
 रेखयाष्टगुणं विद्यात् पूतञ्जीवैर्दशाधिकम् ॥
 शतं स्यात् शङ्खमालाभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
 स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
 पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
 कुशग्रन्थमाथ रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ॥

अन्यत्र च,—चतुर्वर्गामये पद्माक्षमाला शतुनाशाय वा
 '[अणिमादिगुणामये वा] मोक्षाय च । सर्वकामामये रुद्राक्षाणि
 मोक्षाय च । स्फाटिकैर्मौक्तिकैरक्षमाला राज्यदा सौभाग्यदा च ।
 रुद्राक्षमाला राज्यदा । पूतञ्जीवमाला पुत्रदा । कुशग्रन्था
 पापक्षयो मोक्षश्च । अरिष्टरूप्यमाला शान्तिके । स्वर्णरजतमाला
 सर्वकामदा । प्रवालमाला धनलाभाय । मुक्ताभिः पुत्राय ।
 शङ्खैर्यगः । ताम्रमाला मेधावीर्यतेजःप्रदा । रत्नैर्विभूतिः ।
 तेषां नारदकल्पे—अष्टाक्षरे विशेषः,—

कुशग्रन्थैर्जपेद् विप्रः सुवर्णरजतैर्नृपः ।
 पूतञ्जीवैर्जपेद् वैश्यः पद्माक्षैः शूद्र एव च ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) A. B. D. स्त्रीपुत्राय ।

(३) A. तथा अष्टाक्षरे विशेषः,—कुशग्रन्थैर्विप्रः सुवर्णरजतैर्नृपः पूतञ्जीवैर्वैश्यः
 पद्माक्षैः शूद्रैः । नारदसिद्धे •

(४) B. D. सर्व एव च ।

नारसिंहे,—कोटिर्भवेत्तु रुद्राक्षपद्माक्षैः ।

वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गणेश्वरे ।

इन्द्राक्षैश्चिपुरायाः । सारस्वते पद्मरागैः प्रबालैर्वा ।

गर्हमाश्ववराहाणां दन्तैस्तैराभिचारिके ।

नीलसारस्वते महाशङ्खैः । सर्व्वरुद्राक्षादिभिर्मोक्षाय ।
मातृकया मन्त्रसिद्धिः । अत्र कोट्यादिका वृद्धिरिति याज्ञ-
वल्कीयगुणफलमविरुद्धसर्व्वपापक्षयाणां वृद्धिमभिप्रेत्य । अन्यत्र
कामनाभेदेन व्यवस्थितानां न वृद्धिः सजातीयापेक्षत्वात् ।
भविष्यपुराणे,—

सर्व्वसामक्षमालानां जपे यत् फलमुच्यते ।

तत् फलं शतमादेयं जपेनाङ्गुलिपर्व्वभिः ॥

एतत् सर्व्वमङ्गलामन्त्रपरम् । तत्प्रकरणादित्याहुः ।

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थाय पाणिना ।

इत्यनुकल्पत्वविधानात् । अत्राङ्गुलिजपादष्टगुणो रेखाभि-
र्जप इति पाणिजपो द्वेधा । रेखापदमत्र पर्व्वपरमेव ।

अनामिकाया मध्यादि मध्यादधः क्रमेण तु ।

तर्ज्जन्या आदिपर्व्वान्त अक्षमाला प्रकीर्त्तिता ॥

इति स्मृत्यन्तरात् । रेखासु चैव सर्व्वसु न च मध्यमाद्य-
पर्व्वणोरिति रेखानिवेधाच्च । तेनाङ्गुलिभिरविशेषात् पञ्चभि-
र्गणनम् । पर्व्वभिर्वा यथोक्तम् । मध्यमाद्यपर्व्वद्वयं मेरुः ।

अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चित् सङ्कोचयेत् तलम् ।

पद्मसूत्रं पट्टसूत्रं क्षीमं कार्पासिकं 'तथा ।

द्विजस्तत्रिन्धितं सूत्रं त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥

इति सूत्रञ्च सम्पाद्य पञ्चगव्यैः सूत्रमक्षांश्च प्रक्षाल्य नवभि-
रश्वत्थपत्रैर्निर्भिर्भित्ते पद्माकारे पत्रे स्थापयेत् । प्रणवं शक्तिवीजं
मातृकां सूत्रे मणिषु च विन्यसेत् । मूलमन्त्रेण सूत्रे मणिषु
निर्जटदेवस्य पूजनम् । तेनैव तिलसर्पिषा होमः । होमाशक्तौ
द्विगुणजपः ।

ततो ग्रथनम् ।

मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् ।

[एकैकमणिमध्ये तु ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥]^१

इत्येवंरूपेण गोपुच्छसदृशी सर्पाकारा वा कार्या । तत्-
सजातीयमेकं मेरुत्वेन कल्पयेत् । कालोत्तरे तु,—

मेरुहीनाक्षमाला वा कर्त्तव्या च प्रयत्नतः ।

भवेच्छतगुणं पुण्यं न दोषो मेरुलङ्घने ॥

आग्नेयेऽपि,—

समेरु मेरुहीनं वा जप्यसूत्रन्तु कारयेत् ।

(१) A. ० टु वा ।

(२) B. D. Omit the portion bracketed

अथाक्षमालाप्रतिष्ठा ।

विराचं पञ्चरात्रं वा पञ्चगव्येऽधिवासनम् ।

शुभदिने पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य गन्धतोयेन प्रोक्षणम् । शुभपक्षे
अवस्थाप्य कवचेनावगुण्टा धेनुमुद्रयामृतीक्ष्णत्वास्त्रेण रक्षणम् ।
मूलमन्त्रस्याक्षमालायां न्यासः । तेनैव तत्रेष्टदेवतापूजनम् ।
तिलसर्पिषा होमः । होमाशक्तौ जपः । तत्त्वसारसंहितायाम्,—

प्रतिष्ठामक्षपूत्रेषु रक्षां विद्यासु च शृणु ।

आलिख्य चतुरस्रन्तु रजसा मण्डलं भुवि ।

पद्ममध्येऽत्र वा लिख्य पूज्यस्योपरि विन्यसेत् ॥

सौवर्णे राजतश्चान्यद् विपुलं पात्रमुत्तमम् ।

अन्यत् ताम्बादि ।

पात्रन्तु तत्र यत्तत्त्वं तेन सर्वाः क्रिया भवेत् ।

यत्तत्त्वं या या देवता तत्तन्मन्त्रेण सर्वा वक्ष्यमाणक्रियाः ।

अस्त्रेण पूरयेत् पात्रं शालितण्डुलकैः शुभैः ॥

तस्योपरि लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ।

अश्वत्थस्य तु पत्राणि पद्मपत्रेषु विन्यसेत् ॥

लिखितपद्माष्टपत्रेष्वष्टावश्वत्थपत्राणीत्यर्थः ।

तत् पुनर्गन्धपुष्पाद्यैः पूज्य तन्मध्यतो न्यसेत् ।

‘[पञ्चरत्नानि हैमं वा अक्षसूत्रं ततो न्यसेत् ॥]

अभ्युक्ष्य मूलमन्त्रेण पुनः शुद्धोदकेन च ।

सम्पूज्य मूलमन्त्रेण तत्स्वन्यासञ्च कारयेत् ॥

प्रतिग्रन्थि प्रतिमणीन् त्रिःकृत्वो वैकरीऽपि वा ।

स्पृशन् मन्त्रजपं कुर्यात् तत्स्वन्यासोऽयमीरितः ॥

पुनः पञ्चोपचारेण पूज्य मुद्रां प्रदर्शयेत् च ।

अक्षमालां समादद्याद्वर्त्मकामार्थमोक्षदाम् ॥

मुद्रा च तत्तद्देवतामुद्रा । अत्राप्यधिवासनप्रवृत्तिः । तद्विधिः ।

त्रिदिनं पञ्चदिनं वा पञ्चगव्येऽधिवास्य शुभदिने स्वस्ति वाच्यं
संकल्प्य उपलिप्ते चतुरस्त्रमध्ये यथोक्तं पञ्चं लिखित्वा पद्माय नमः
इति पूजयित्वा तदुपरि सौवर्ण्यं राजतं तदभावे ताम्रादिपात्रं वा
विन्यस्य तत्पात्रं शुभैः शालितण्डुलैर्वस्त्रेणापूर्य्य शालितण्डुलोपरि
सकर्णिकमष्टदलपत्रं लिखित्वा तत्पद्मपत्रेष्वष्टावश्वत्थपत्राणि
विन्यस्य तत् पत्रं पद्माय नम इति गन्धपुष्पाद्यैः पञ्चभिः सम्पूज्य
तत्र पद्मरत्नं स्वर्णं वा विन्यस्य तदुपरि अक्षसूत्रं विन्यस्य पञ्चगव्येन
शुद्धोदकेन च क्रमात् प्रोक्ष्य तत्र मूलमन्त्रेणैष्टदेवं सम्पूज्य प्रति-
ग्रन्थि प्रत्यक्षञ्च स्पृशन् सकृत् त्रिर्वा मूलमन्त्रं जप्त्वा तत्र पुनरिष्ट-
देवं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य तन्मुद्राः प्रदर्शयेत् । ततोऽक्षमालां
गुरुहस्ते दत्त्वा गुरुदत्तां प्रतिगृह्णीयात् । शान्तिकरणमच्छिद्राव-
धारणञ्च । शैवे तु विशेषः,—

चालयेद् पञ्चगव्येन सद्योजातं सज्जलैः ।

चन्दनागुरुगन्धाद्यैर्वामदेवेन घर्षयेत् ॥

'पूजयेत् तामघोरिण लेपयेत् पुरुषेण तु ।
मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकान्तु शतं शतम् ॥
मेरुश्च पञ्चमेनैव मन्त्रेणैव च मन्त्रयेत् ।

इति ।

जीर्णे सूत्रे पुनः पत्रे अथयित्वा शतं जपेत् ।
नवे सूत्रे तथा च्छिन्ने सहस्रं जप उच्यते ॥
जपान्यकाले तां मालां पूजयित्वा तु गोपयेत् ।
अक्षमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ॥
प्रमादात् पतिते हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

तथा करभङ्गे गन्धवारिणा चालनम् । गायत्रीं शतं जप्त्वा
नमस्तस्य स्थापनम् । अशुचिस्पर्शे तीर्थोदकेन चालनम् । नोच्छि-
ष्टेन स्पर्शः स्त्रीणां हस्ते न कारयेत् । शूद्रस्पर्शे तु पुनः संस्कारः ।

आकाशे स्थापनं कुर्याद् यदीच्छेत् परमां गतिम् ।

अङ्गुष्ठेन जपेज्जाप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥

अन्याङ्गुलयस्तर्जनीवर्जिताः । तर्जनीवर्जिताभिरिति प्रपञ्च-
सारात् । अतएव,—

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन जपं कुर्याच्च वाचिकम् ।

वाचिकजपस्य द्वेषोच्चाटनादिगतस्य तर्जनीयोगोऽङ्गम् । कचिच्च

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन विद्वेषोच्चाटने जपेत् ।

इति स्फुटं वाक्यम् । तथा

अङ्गुष्ठस्यामलमालां चालयेन्नध्यमाग्रतः ।

तर्जन्या न स्पृशेत् सोऽयं मुक्तिदो गणनाक्रमः ॥

भुक्तौ मुक्तौ तथाकृष्टौ मध्यमायां जपेत् सुधीः ।

अनामिकाङ्गुष्ठयोगात् स्तम्भने । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगान्धारणे ।

तथा,—

अनामाङ्गुष्ठमाक्रम्य जपं कुर्यात्तु मानसम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठमाक्रम्य जपं कुर्यादुपांशुकम् ॥

जपभेदाः ।

नरसिंहपुराणे,—

यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेद् व्यक्तं जपयज्ञः स वाचिकः^१ ॥

शनैरुच्चारयेन्नन्त्रमीषदोष्ठी प्रचालयेत् ।

^१किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥

धिया यदक्षरयेष्टा वर्णाद् वर्णं पदात् पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥

तयाणां जपयज्ञानां श्रेयः स्यादुत्तरोत्तरम् ।

शब्दचिन्तनं जपः । अर्थचिन्तनं तदङ्गम् । मानसं वैधमुक्तं

(१) C. ० स उच्यते ।

(२) A, B, C. कचिच्छब्दं •

पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्,—

जिह्वया चिन्तयेन्नक्तं मनसा केवलेन वा ।

योगियाज्ञवल्काः,—

उपांशुजपयुक्तस्य संख्या शतगुणं भवेत् ।

साहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद्वानसमो हि सः ॥

अन्यत्र

उच्चैर्जपाद् विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।

जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥

[एवञ्च सति]^१

मानसः सिद्धिकामैस्तु पुष्टिकामैरुपांशुकः ।

वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥

इति प्रागस्त्यपरं न व्यवस्थापरम् । योगियाज्ञवल्काः,—

न चक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।

न चाश्रितो न जल्पन् न प्रावृत्तशिरास्तथा ॥

न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।

न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥

उत्तिष्ठन् वीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात् समाहितः ।

अन्यथा प्राक्षुषः कुर्यात् वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥

प्राक्कूलेषु कुशेष्वेवमासीनः स्वासने शुभे ।

तथा,—

(१) B. D. Omit the portion bracketed.

ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरोभीवं दन्तान्वैव प्रकाशयेत् ॥

तथा,—

स्त्रीशूद्रपतितांबैव रासभञ्च रजस्वलाम् ।
जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
तूष्णीमासीत च जपं द्याण्डालपतितादिकान् ।
दृष्ट्वा तान् वार्युपसृष्ट्वाभाञ्च स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान् मन्त्रान् यथोक्ताहं पावमानीञ्च शक्तितः ॥
यदि वाग्यमलोपः स्याद् व्रतादिषु कथञ्चन ।
व्याहरेद् वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद् वा विष्णुमन्त्रयम् ॥

कौशे,—

गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं भयात् ।
एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः,—

असंख्यातन्तु यज्जप्यं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ।
इति जपसाधारणधर्माः । [तान्त्रिकाः साधारणधर्मा वक्ष्यन्ते ।]†

[†] B. D. Omit the portion bracketed.

अथ होमपरिभाषा ।

होमो नाम देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः प्रक्षेपार्थकः । तदुक्तं
'यदा तु चोदनाद्रव्यदेवताक्रियासमुदाये कृतार्थत्वात् तदुक्तेः
अवणाज्जुहोतिरासेचनार्थकत्वात् द्रव्यदेवताक्रियाणां समाहारः ।
द्रव्यदेवताक्रिया क्रिया च त्यागः । आसेचनं प्रक्षेपः । तेन
जुहोतीत्युक्ते एतदुक्तं भवति । देवतां चतुर्थ्यन्त्यपदेनाभिधाय द्रव्यं
न भवेति बुद्धिं कृत्वाग्नीं प्रक्षेपेदिति । तदन्वत् सर्व्वं तदङ्गम् ।
छन्दोगपरिशिष्टे,—

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

मन्त्रस्य देवतायाश्चानादेशे प्रजापतिर्देवता प्राजापत्यो मन्त्रश्च
समस्ता व्याहृतयः । मन्त्रविधाने देवतानां स्नाने मन्त्रवर्णकी^१
देवता । मन्त्रस्यास्पृष्टलिङ्गत्वे तु देवतानामनादेशे अग्निरिन्द्रः
प्रजापतिरिति याज्ञवल्क्योक्तं ग्राह्यम् । देवताज्ञाने मन्त्रानादेशे
तु गारुडे,—

प्रणवादिनमोऽन्तश्च चतुर्थ्यन्तश्च सत्तमः ।

देवतायाः स्वरं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

(१) A. यजति चोदना देवता • C. यजन्ति वेदना द्रव्य • D. यजन्ति
चोदना • रासेचनार्थकः स्वात् । द्रव्य • समाचारः ।

(२) B. D. Here read इति । मन्त्रस्य •

(३) A. • वर्णिका •

मन्त्रेणोक्त्वा पूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ।

मन्त्रावसाने जुहुयाद् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥

ब्रह्मोपनिषदि, —

पाश्चाद्भुतिर्द्वादशपर्वपूरिका

द्रवादिना चेत् शुवमात्रपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ज्ञयते हविः

स्वङ्गारिणि स्त्रिंशि तच्च पावके ॥

गोभिलः,—

गोवक्त्रवत्कारं कुर्यात् तर्जनौकन्यसादृतं ।

अधोमुखेन तेनैव ब्रीह्यादीन् होमयेत्ततः ॥

पञ्चरात्रे,—

होमे मुद्रात्रयं प्रोक्तं सृगी हंसी च शूकरी ।

करमङ्गोचः शूकरी हंसी मुक्तकनिष्ठिका ॥

मुक्ता कनिष्ठातर्जन्यौ सृगीमुद्रा प्रदर्शिता ।

शान्तिपौष्टिककर्म्मार्थं सृगी हंसी प्रकीर्त्तिता ॥

आभिचारिककर्म्मार्थं शूकरी कथिता बुधैः ॥

कर्षमात्रं घृतं होमे शक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ।

उक्तानि पञ्चगव्यानि तत्समानि मनोषिभिः ॥

तत्समं मधुदुग्धाद्यमर्घ्यपात्रमुदाहृतम् ।

दधि प्रसूतिमात्रं स्यात्ताजाः स्युर्मृष्टिमश्विताः ॥

पृथुकास्तत्प्रमाणाः स्युः शक्तवोऽपि तथोदिताः ।

गुडं प्लवर्हमानं स्यात् शर्करा हि तया स्मृताः ॥

आसाहं चरुमानं स्वादिक्षुः पर्व्यावधिः स्मृतः ।
 एकैकं पत्रपुष्पाणि तथापूपानि कल्पयेत् ॥
 कदलीफलनारङ्गफलान्येकैकशो विदुः ।
 मातुलुङ्गं चतुःखण्डं पनसं दशधाकृतम् ॥
 अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्वुधाः ।
 त्रिधाकृतं फलं वैष्णवं कपित्थं खण्डितं द्विधा ॥
 [उर्व्वारकफलं ह्रीमे गदितं खण्डितं त्रिधा ।]
 फलान्यन्यानि खण्डानि समिधः स्युर्दशाङ्गुलाः ॥
 दुर्व्व्यावयं समुद्दिष्टं गुलुची चतुरङ्गुला ।
 ब्रीहयो मुष्टिमात्राः स्युर्मुद्गा माषा यवा अपि ॥
 तण्डुलाः स्युस्तदर्द्धांशाः कोद्रवा मुष्टिसंश्रिताः ।
 गोधूमरक्तकलमा विहिता मुष्टिमानतः ॥
 तिलाबुलुकमात्राः स्युः सर्षपास्तत्रमाणाकाः ।
 शुक्तिप्रमाणं लवणं मरीचान्येकविंशतिः ॥
 पुरं वदरमानं स्वाद्रामठं तक्षसं स्मृतम् ।

पुरं गुग्गुलुम् ।

चन्दनागुरुकर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमानि च ।
 तिन्तिहीवीजमानानि समुद्दिष्टानि देशिकैः ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) B. ० माना । ० ।

(३) A. B. ० फल ० ।

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत्समिहोमेषु साधकः ।

शयानमाज्यहोमेषु निषण्णं शेषवस्तुषु ॥

आस्ये तु होमयेदङ्गेर्विपश्चित्तर्त्तकर्मसु ।

कर्णहोमे भवेद्वाधिनैवेऽन्वत्सुदाहृतम् ॥

नासिकायां मनःपीडा मस्तके धनसंचयः ।

तथा,—

स्वर्णसिन्दूरबालार्ककुङ्कुमचौद्रसन्निभः ।

हिरण्यरेतसो वर्णः शोभनः परिकीर्तितः ॥

भेरीवारिदहस्तौन्द्रध्वनिर्वक्त्रेः शुभावहः ।

नागचम्पकपुत्रागपाटलीयूथिकानिभः ॥

पद्मेन्द्रीवरकल्हारसर्पिर्गुग्गुलसन्निभः ।

पावकास्य शुभो गन्ध इत्युक्तं तन्त्रवेदिभिः ॥

प्रदक्षिणाङ्घ्रिर्निष्कम्पश्चक्राभः खसनः शिखी ।

शुभदो यजमानस्य राज्यस्यापि विशेषतः ॥

कुन्देन्दुधवलो धूमो वक्त्रेः प्राप्तः शुभावहः ।

हृत्पङ्कः कृष्णगतेर्धर्मो यजमानं विनाशयेत् ॥

श्वेतो राष्ट्रं निहन्त्यात्तु वायसस्वरसन्निभः ।

खरस्वरसमो वक्त्रेर्ध्वनिः सर्वविनाशनः ॥

पूतिगन्धो हुतवहो होतुर्दुःखप्रदो भवेत् ।

क्षिप्त्वा हत्ता शिखा कुर्यान्मृत्युं धनपरिचयम् ॥

(१) D. ° सुदीरितम् ।

(२) D. निहन्त्यायु ।

शुकपक्षनिभो धूमः पारावतसमप्रभः ।

हानिं तुरगजातीनां गवाक्षं कुरुते चिरात् ॥

एवंविधेष्वरिष्टेषु प्रायश्चित्ताय देशिकः ।

मूलेनाज्येन जुहुयात् पञ्चविंशतिसंख्यया ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

अङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।

^१न विशीर्णा त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्यादृद्धिशाखिका ।

न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु तद्विजानता ॥

ब्राह्मे,—

पलाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।

काश्मर्योदुम्बरौ विल्वचन्दनः सरलस्तथा ॥

सालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञिकाः ।

मरीचिः,—

प्राग्ग्राः समिधो ज्ञेयास्ताश्च कामेषु पाटिताः ।

शान्त्यर्थेषु सशल्काद्रा विपरीता जिघांसतः ॥

विशीर्णा विदला कृष्णा वक्राः ^२सशुषिराः कुशाः ।

दीर्घा स्थूला ^३युगैर्जुष्टाः सर्व्वसिद्धिविनाशकाः ॥

^४नाशुष्कक्लिन्नपूतिभिर्दारुभिरग्निसिद्धितः ।

(१) B. न निर्वर्णत्वचा चैव । (२) D. Here reads हारीतः,—नाशुष्कः ।

(३) C. सशुषिराः । D. शिशुषिराः ।

(४) A. C. । युगैः ।

आपस्तम्बः —नामोचितमग्नावादध्यात् । भविष्यपुराणे,—

भूमौ स्थितेन पात्रेण विष्टब्धेन च पाणिना ।

वामेन यदुशाहूँल 'नान्तरीक्षेण ह्रियते ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयाही च दरिद्रश्चाभिजायते ॥

जुह्वयं हुतश्चैव पाणिसूर्पस्य दारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्यात्तु व्यजनादिना ।

मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद् ह्येषो व्यजायत ॥

नाग्निं मुखेनेति तु यस्मैौकिके योजयन्ति तत् ।

कौश्लं,—वस्त्रेण नैवोपधमेत् । आदित्यपुराणे,—

जुत्तल्लङ्क्रोधत्वरायुक्तो मन्त्रहीनं जुहोति यः ।

अग्रहणे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्नि ॥

अथानुकल्पप्रतिनिधिविचारः ।

अनुकल्पो नाम यत्र साधनमविशेषेण विधीयते तदसम्भवे साधनान्तरं विधीयते । यथा खादिरो यूषो भवति इति विधाय खादिराभावे पालाश इति सोमे । यत्र व्रीहिभिर्यजेतेति

(१) B. C. D. • नान्तरीक्षे च • ।

(२) A. B. D. • ह्रियते चैव • ।

ब्रीह्यादिसाधनविधौ तदसम्भवे कर्मलोपप्रसङ्गे तत्सदृशं द्रव्या-
न्तरं साधनमुपादीयते स्वीत्येक्षया तत्र प्रतिनिधिः । यथा नित्य-
कर्मणि ब्रीह्यपचारे नीवारादिः । तत्र प्रतिनिधौ विधिख्यापारी
नास्ति अनुकल्पे त्वस्ति । यत्र तु सोमाभावे पूतिकानभिषुण्णया-
दिति श्रूयते तत्र सोमाभावे सादृश्येन पूतिकाः प्राप्ता एवं किन्तु
पूतिकावदन्येऽपि सोमसदृशास्तत्र पूतिका नियम्यन्ते । एवं
काश्वेषु यद्यपि सर्व्वाङ्गसम्पत्तावधिकार इति न प्रतिनिधि-
सम्भवस्तत्राप्यारम्भानन्तरमवश्यसमापनीयत्वात् प्रतिनिधिप्रवेशः ।
अनुकल्पस्य तु शास्त्रीयसाधनत्वादनुकल्पमादायाप्यारम्भः ।

केवलं,—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्यरायिकं तस्य 'दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

इति मुख्यकल्पसम्भवे नानुकल्पाधिकारः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ कार्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहौणामिव शालयः ॥

ब्रीहयः पट्टिकाः । पैठीनसिः,—काण्डमूलपर्णपुष्पफल-
प्ररोहरसङ्गन्धानां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् । सर्व्वालाभे यवः
प्रतिनिधिर्भवति । काण्डं नालं प्ररोहा अङ्कुराः । मैत्रायणीय-
परिशिष्टे,—घृतमाज्यार्धे प्रतिनिधिः । तदभावे दधि पयो वा

(१) A. B. C. = दुर्मतेः ।

(२) D. = नन्वादीनां ।

तण्डुलपिष्टयवपिष्टनाभिः सममाज्यार्थान् कुर्वन्ति । दर्भास्तरणार्थं
काशः प्रतिनिधिस्तदभावे 'यववतीभिः काण्डवतीभिरोषधीभि-
स्तरणार्थान् कुर्वन्ति । कटोशीरतन्दनीपनलवस्वजावोलय (?)
वर्जम् । इधार्थं पलाशाश्चत्यस्त्रदिरलोहितकोदुम्बराणाम् । तद-
भावे सर्व्ववनस्पतीनाम् । तिन्दुकनीपवित्स्वराजवृक्षशास्त्रलीरजतक-
कपित्थकोविदार^१हरीतकश्लेष्मातकसर्व्वकण्टकिवर्जम् । कटा-
दयस्तृणविशेषाः । राजवृक्षः करवाल इति कान्यकुब्जे प्रसिद्धः ।
^२तथा ब्रीहियवौ पुरोडाशार्थं 'तदभावे तुषवतीभिस्तण्डुल-
वतीभिरोषधीभिः पुरोडाशार्थान् कुर्वन्ति । कुशूलशाकमास-
मसूरकुरवक(?)कोद्वकोरदूषकवर्जम् । दक्षिणालाभे फलानां
मूलानां दक्षिणां ददाति न त्वेवं यजेत ।

बौधायनः,—

आज्यहोमेषु सर्व्वत्र गव्यमेव घृतं स्मृतम् ।
तदभावे माहिष्यन्तु आजमाविकमेव वा ॥
तदभावेऽपि तैलं स्यात् तदभावेऽपि जर्त्तिलम् ।
तदभावेऽपि कौमुधं तदभावेऽपि सार्षपम् ॥

इति । वृद्धपराशरः,—

(१) A. B. B. यव (?) प्रतिनिधिः । ताभिः काण्डवतीभिः * ।

(२) D. * विभीतकक्षेत्रा * ।

(३) A. B. C. यवा * ।

(४) D. तदलाभे * ।

दर्भलोहितदर्भश्च काशवीरणवल्खजैः ।

शुक्लधान्यदणैर्वापि दर्भं कार्यं श्रिये बुधैः ॥

एवञ्च वल्खजादिनिषेधस्तरणकार्यं न सर्वत्र कुशकार्यं ।

अथ प्रतिनिध्यपवादः ।

जैमिनिः,—‘न देवाग्निशब्दक्रियमन्थार्थसंयोगात् ‘देवता-
वधिगम्यासादृश्येन न प्रतिनिधिः । स्मरणस्यैवास्मरणे सादृश्याज्ञाने
कः प्रतिनिधिः । अग्नेराहवनीयादेरलौकिकस्य सादृश्याज्ञानान्न
प्रतिनिधिः । अन्यभावे विप्रपाणिजलाकीर्णविधानमनुकल्पमेव ।
शब्दो मन्त्रो नास्य प्रतिनिधिः स्मरणास्मरणयोर्वैयर्थ्यात् । क्रियाणां
यागहोमादीनां न प्रतिनिधिः । अदृष्टार्थत्वात् ।

कुमानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे ।

इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्

इत्यनुकल्परूपमेव । तथा प्रतिषिद्धञ्च न प्रतिनिधीयते ।
दर्शं ब्रीहियवविधेरिव माषादिनिवृत्तेरयज्ञिया माषा इति
निषेधः प्रतिनिधिप्राप्तस्यैव । तथा स्वामिनः फलसमवायात्
फलस्य कर्मयोगित्वात् स्वामिनः प्रतिनिधिर्नास्ति । सत्वे तु
यजमानमरणे सप्तदशसंख्यपुरुषकर्तृत्वस्याङ्गत्वेन कर्तृत्वांशेन
प्रतिनिधिः । तथा प्रतिनिधिना कर्म्मोपक्रमे प्रतिनिध्यपचारै

(१) B. न देवताग्निः ।

(२) B. देवतावधिगम्यात् सादृश्येन । A. देवतावधिगम्यात् तत्सादृश्येन ।

तत्सदृशं नोपादेयम् । किन्तु मुख्यसदृशं प्रतिनिध्यन्तरम् । तदुक्तं न प्रतिनिधौ समत्वात् । वैकल्पिके तु त्रीहिणा कर्म्मोपक्रमे त्रीह्यपचारे यवलाभेऽपि न यवादरः किन्तु त्रीहिः प्रतिनिधिर्यवस्य तत्प्रयोगेऽङ्गत्वात् । प्रतिनिधिना कर्म्मरम्भे प्रतिनिधौ कतिपय-संस्कारेऽपि मुख्यलाभे मुख्येनैव प्रधानकर्म्म । प्रधानसमाप्तौ मुख्यलाभेऽपि न संस्कारलाभाय मुख्यादरः । द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् । संस्कारसमर्थस्यापि मुख्यस्य ग्रहणम् । मुख्यप्रयोजनासमर्थत्वे प्रतिनिध्यादरः । 'तथा हि व्यवधान-मात्रयोग्यत्रीहिलाभेऽपि न प्रतिनिध्यादरः । तथा—

मुख्यकालानुरोधेन गौणमध्यस्तु साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥

टडिथ्याइम् ।

शातातपः,—

नानिद्धा तु पितॄन् याहे वैदिकं किञ्चिदाचरेत् ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

विष्णुपुराणे,—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा ॥

(१) D. तथाह्युपदानमात्रयोग्यः ।

(२) D. नववेश्मनि ।

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेन्नयतो गृही ॥

चूडाकर्मादिक इत्यादिशब्दः संस्कारमात्रोपलक्षणः । तेन वहिर्निष्क्रामणान्नप्राशनचूडादिकेष्वपि च श्राद्धम् । तथा,—

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृषोक्तर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

अत्र महादानादौ यज्ञशब्दप्रयोगाद् वृद्धिश्राद्धमित्याहुः । यद्यपि शातातपेन वैदिककर्म्ममात्रे वृद्धिश्राद्धमुक्तं तथापि विष्णु-पुराणीयवाक्योपात्तवैदिककर्म्मपरं वैदिकपदम् । पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्याग्नेयं चतुर्धा करोतीत्येतेनोपसंहारवत् ।

एवञ्च छन्दोगपरिशिष्टे,—

नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिच्छते ।

न सोऽथन्तीजातकर्म्मप्रोषितागतकर्म्मसु ॥

बृहत्सत्रक्षुद्रपशुपुष्ट्यर्थं परिविश्रयतोः ।

सूर्येन्द्रोः कर्म्मणीये च तयोः श्राद्धं न विद्यते ॥

इति प्रतिषेधोऽत्यन्ताप्राप्तविषयत्वावित्यानुवादः । अतएव यथाप्राप्तानुवादत्वाज्जातकर्म्मणि तिलपूर्णपात्रश्राद्धविधानादन्न-श्राद्धप्रतिषेधात् तस्यानुवादः । 'इत्तां अतितिष्ठया सन्तिष्ठत इत्युक्तेऽनुयाजान् यजन्तीत्यस्य नित्यानुवादत्ववत् । तथा—

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्या-
च्छाङ्गं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥

इति गर्भाधाने निषेधोऽपि नित्यानुवाद एव । केवलं

असकृद् यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिणा ।
प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः आहमेव च ॥
आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।
बलिकर्माणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥
नवयज्ञे च यज्ञाङ्गा वदन्त्येवं मनीषिणः ।

इति वाक्योपात्तकर्मणां पुनः प्रयोगे न आहम् । सोमयागे
तु,—पुनः पुनः प्रयोगेऽपि आङ्गं भवत्येव । तथा,—

प्रदीपे आहमेकं स्वाद् योनिष्कालप्रवेशयोः । (?)
न आङ्गं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्माणि ॥
हलाभियोगादिषु तु षट्कं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
[न दशाग्रन्यिके नैव विषवद्दृष्टकर्माणि ॥
क्षमिदष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ।

एष्वपि निषेधो नित्यानुवाद एव ।] तथा,—

गणशः क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सकृत् ।
इति । यानि कर्माणि विधिवशेनार्थवशेन वा एकस्मिन्नेव

दिने क्रियन्ते । यथा आधानं होमश्च यद्वोक्तृषु क्रियमाणं जात-
कर्मैः तत्र न्यायेन सङ्गदेव करणं प्राप्तमनूयते । वह्निः
प्रयोगगतत्वेन सर्वान् प्रत्यवशिष्टत्वादिति । वस्तुतोऽथातो
गोभिलोक्तानामित्युपक्रमेऽभिधाय कन्दोगपरिशिष्टे,—

कर्मैःदिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनैयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ।

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र तु मातरः ॥

इति गोभिलोक्तगृह्यकर्ममात्रे वृद्धिश्चाहं विधीयत इति ।
आह्वादिष्वपि तदुक्तेः प्रसङ्गाद्विषेधः । गृह्यान्तरकर्मणां शास्त्रान्तर-
न्यायेन तदभिन्नान्येवेति तत्रापि आहविधिनिषेधौ । एवं विष्णु-
पुराणीयं स्मृत्यन्तरं कतिपयेषु प्रापकमिति न तदतिरिक्तगृह्य-
कर्मैस्त्वप्राप्तिरिति । भविष्यपुराणे,—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आत्मदेवता कुलदेवता इति पाठस्तु बहुसम्मतः ।

पूज्यादिर्नेऽयवार्चायां वरदाभयपाणयः ।

इति । 'अक्षतपुत्रेषु वा कन्दोगपरिशिष्टात् । सगणाधिपा
इति वचनाद् गणपतिना सहाष्टादश । बह्वचपरिशिष्टे,—

आदौ विनायकः पूज्यः अन्ते तु^१ कुलदेवता ।

(१) B. अक्षतपुत्रेषु वा । A. अक्षतपुत्रेषु वा^१ ।

(२) A. C. D. ० च ० ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

कुड्यलग्नां वसोधारां सप्तवारान् घृतेन तु ।
कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

अथ मधुपर्कः ।

तत्र पारस्करः,—पट्वर्या भवन्ति आचार्यी ऋत्विक् वैवाहो
राजा प्रियः स्नातक इति । प्रतिसंवत्सरानर्हैर्युय्यमाणानु
ऋत्विजः । आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामी
भवन्तमिति । आहरन्ति विष्टरं पादं पादार्थमुदकमर्घ्यमाचमनीयं
मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्यं कांस्येनेति । अन्यस्त्रिस्त्रिः
प्राह विष्टरादौन् । विष्टरं प्रतिगृह्णाति वस्त्रोऽस्मि समानानामुद्य-
तामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठामि यो माकद्याभिदासति ।
एनमभ्युपविशति पादयोरन्धं विष्टरमासनाय । सूर्यं पादं प्रक्षाल्य
दक्षिणपादं प्रक्षालयति ब्राह्मणवेदं दक्षिणं प्रथमम् । विराजो
दोहोमि विराजो दोहमसीय मयि पाद्यायै विराजो दोह इति ।
अर्घ्यं प्रतिगृह्णाति आपः स्व युष्माभिः सर्वान् कामानवाप्नुवानीति
निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत
अरिष्टास्त्राकं वीरा मापरासेचि मत्पय इति । 'आचामति

आमागन् यशसा संसृजवर्चसा तं माकुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं
 पशूनामरिष्टं तनूनामिति । मित्वस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते ।
 देवस्य त्वेति प्रतिष्ठह्णाति । मध्ये पाणी कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया
 त्रिः प्रक्षालयति नमस्वावाश्यायान्यशने यत्त आविर्बं तस्ते निष्कृ-
 त्तामि अनामिकयाङ्गुष्ठेन विनिर्ज्ञपति । तस्य त्रिः प्राश्नाति ।
 यन्मधुनो मध्व्यं परमं रूपमन्नाद्यं तेनाहं मधुनो मध्व्येन परमेण
 रूपेणाद्वाद्येन परमो मध्व्योऽन्नादोऽशानीति । मधुमतीभिर्वा
 प्रत्यृचम् । पुत्रायास्तेवासिने चोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् ।
 सर्वं प्राश्नीयाद् वा । संचरे निनये वाचम्य प्राणान् संस्पृशति
 वाक्त्र आस्ये नमोः प्राणोऽस्थोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाह्वोर्वलं
 उर्व्वारोजो मेऽरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सहत्याचान्तो-
 दकाय गां समादाय गौरिति त्रिः प्राह । प्रत्याह माता रुद्राणां
 दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्रनुवोचं चिकितुषे
 जनाय मा गामनागामदितिं बधिष्टेति । मम चासुष्य च पाप्मानि
 हतोमौति यद्यालभेत । यद्युत्सृजत मम चासुष्य च पाप्माहत
 श्रीमुत्सृजत तृणान्यसु इति ब्रूयात् । नचैवामागुंसोर्ध्यः (?) स्यात्
 अधिवज्रमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् । यद्यसक्तत् संवत्सरस्य
 सोमैर्न यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः ।
 तत्र साधु भवानिति यजमानस्य वचनम् । अर्चयतेत्युत्तरं
 आसने उपवेशनं विष्टरः पादार्थमुदकं पुनर्विष्टरः अर्घ्यः आच-
 मनीयं मधुपर्कं इति । स्थापयित्वा । अन्येन यजमानपुरुषेण
 विष्टरो विष्टरो विष्टर इति त्रिरुक्ते प्रतिष्ठह्णातामिति यजमानः ।

प्रतिगृह्णामीति विष्टरग्रहणम् । मन्त्रेण तत्रोपवेशनम् । एव-
मन्यत्र । नमोर्मे प्राणोऽस्वित्वादिप्रयोगः । यज्ञविवाहादन्यत्र
गोरुत्सर्गालम्बयोर्विकल्पः । यज्ञे विवाहे चालम्बनियमः । केवलं
निषेधात् कलौ वर्जनम् । उत्सर्गपक्षे गौरिति त्रिरुक्ता गोरुप-
स्थानम् । माता रुद्राणामित्वादिमन्त्रस्य ओमुत्सृजत दृष्टान्य-
त्त्वित्यस्य जपः । यज्ञविवाहयोर्न गोरुपस्थानं न वा जपः ।

द्वन्द्वोगपरिशिष्टे,—

कतिभिस्तु भवेद् ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरो मतः ।

पञ्चाशद्विभवेद् ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥

ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥

यज्ञपाशे,—

गर्भाधानादिसंस्कारे ब्राह्मणान् भोजयेद् दश ।

आवसथ्ये त्रयोविंगमन्याधिये शतात् परम् ॥

आग्रयणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दश पञ्च च ।

सहस्रं भोजयेत् सोमे ब्राह्मणानां शतं पथी ॥

चातुर्भास्ये च चत्वारि तथा पञ्च सुराग्रहे ।

अयुतं वाजपेये तु अश्वमेधे चतुर्गुणम् ॥

चत्वारि शतानि सुराग्रहे सौत्रामण्याम् । मैत्रायणीयपरि-
शिष्याम्,—दक्षिणाभावे फलानां मूलानां भक्ष्याणां वा दद्यान्-
त्वेवं यजेत । एवं अदक्षिणम् । उक्तदक्षिणासम्भवे अनुकल्पः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,—

ब्रह्मणे दक्षिणा देया या च यज्ञोपदिश्यते ।
 कर्मन्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
 यावत्तावत्तु भोक्तुं हस्तिरन्नेन जायते ।
 नापरार्द्धमतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥

१[गोभिलः,—

अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ १ तु पुष्कलम् ।
 पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥

तथा,—कांक्षं चमसं वावस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य
 वा अपिवा १फलानामेव एकं पूर्णपात्रमाचक्षते । इति श्रुत्यपेक्षया
 परिमाणविशेषाः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

विदध्यादौतमन्यसेदक्षिणार्द्धहरो भवेत् ।]

स्वयन्नेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

यत्र कर्मणि या दक्षिणा सा ब्रह्मणे देया । अन्यथेक्षेत्रं
 कुर्यात् होमं कुर्यात् तदा आम्नातदक्षिणार्द्धं ब्रह्मणे देयम् ।
 अर्द्धं होमकर्त्तॄणां । स्वयमुभयं ब्रह्मत्वं होतृत्वञ्च यदि यजमानः
 कुर्यात् तदा अन्यस्मै ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । तेन स्मार्त्त-
 कर्मसु स्वयं कर्त्तृत्वं मुख्यमित्युक्तं भवति ।

(१) A. B. Read the portion bracketed after कुर्यान्नेदौतमन्यसेदक्षिणार्द्धहरो भवेत् ।]

(२) D. ० च ०

(३) D. पञ्चानामेव पूर्णपात्र ०

अथाङ्गरार्पणविधिः ।

शारदातिलके,—

दीक्षायामभिषेके च नववेष्मप्रवेशने ।
 उल्लवेषु च सर्वेषु विद्वद्वादङ्गरार्पणम् ॥
 मण्डपस्योत्तरे भागे शालां पूर्वोत्तरायताम् ।
 'गूढां कुर्यात् ततस्तस्यां मण्डलं रचयेत् सुधीः ॥
 पञ्चहस्तप्रमाणानि पञ्चसूत्राणि पातयेत् ।
 पूर्वोत्तरायतान्येषामन्तरं द्वादशाङ्गुलम् ।
 दक्षिणोत्तरसूत्राणि तद्देकादशार्पयेत् ॥
 पदानि तत्र जायन्ते चत्वारिंशत् प्रमार्जयेत् ।
 पन्था वीथीश्चतस्रस्तु चतुष्कोभयपार्श्वयोः ॥
 वीथ्यौ द्वे द्वे चतुःकोष्ठत्रयमत्रावशिष्यते ।
 पदानि रञ्जयेत् तानि श्वेतपीतारुणासितैः ॥
 रजोभिः श्यामलेनाथ वीथीरारचयेत् सुधीः ।
 पात्राणि त्रिविधान्यस्मिन्नुद्गरार्पणकर्मणि ॥
 पालिकाः पञ्च मुख्याश्च शरावाश्च चतुःक्रमात् ।
 प्रोक्ताः स्युः सर्वतन्त्रज्ञैर्हरित्रिद्व्यग्निवात्मकाः ॥
 एषामुल्लेध उन्नेयः षोडशद्वादशाष्टभिः ।
 अङ्गुलैः क्रमशस्तानि शुभान्यावेक्ष्य तन्तुना ॥

(१) D. सुचं कुर्यात् ०

(२) D. त्रिविधान्याङ्गरङ्गरा ०

प्रक्षाल्य देशिकस्तेषु पादेष्वाहितशालिषु ।
 सगन्धदर्भजूर्ध्वेषु पश्चिमादि निवेशयेत् ॥
 करीषवालुकामृद्भिस्तानि पात्राणि पूरयेत् ।
 सुधाबीजेन बीजानि दुग्धे प्रक्षाल्य मन्त्रवित् ॥
 मूलमन्त्राभिजप्तानि पञ्चघोषपुरःसरम् ।
 आशीर्वादैर्द्विजातीनां मङ्गलाचारपूर्वकम् ॥
 निर्वपेत् तेषु पात्रेषु देशिको यतमानसः ।
 शालिश्चामादकीमुद्गतिलनिष्ठावसर्षपाः ॥
 कुलत्थकङ्कुमाषाद्य बीजान्यङ्गुरकर्ण्णणि ।
 हरिद्राभिः समभ्युक्ष्य वस्त्रेराच्छाद्य देशिकः ॥
 वलिं त्रिविधपात्राणां दिक्षु पूर्वोदितः क्षिपेत् ।
 'प्रणवाद्यैर्नमोऽन्त्यैश्च रात्रौ रात्रीशनामभिः ॥
 भूतानि पितरो यक्षा नागा ब्रह्मा शिवो हरिः ।
 सप्तानामपि रात्रीणां देवताः समुदौरिताः ॥
 भूतेभ्यः स्युर्लाजतिलहरिद्रादधिगतवः ।
 साक्षाः पितृभ्यः सतिलास्तण्डुलाः परिकीर्त्तिताः ॥
 करभलाजा यक्षेभ्यो नारिकेलोदकान्वितम् ।
 शक्तुपिष्टञ्च नागेभ्यो ब्रह्मणे पङ्कजाक्षतम् ॥
 साणूपमन्नं शर्वाय विष्णवे स्याद् गुडोदनम् ।
 ततो लोकेश्वरेभ्योऽपि विधिवद्विकिरद्वलिम् ॥

[सप्तदिनात्पूर्वमारभ्य सप्त देवताः क्रमेण । नव दिनात्पूर्व-
मारभ्य हरयेऽधिकदिनद्वये बलिः ।^१]

अथ ग्रहयज्ञः ।

स च बहुप्रयाससाध्यकश्चाङ्गम् । ग्रहयज्ञाधिकारे मत्स्य-
पुराणे—

विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्त्तव्यम् ।

निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तथोद्देशाद्भुतेषु च ॥

याज्ञवल्क्यः,—

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्त्तव्या फलमाप्नोति श्रियश्चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

ग्रहयज्ञश्चतुर्विधः । ग्रहातिथ्योऽयुतहोमो लक्षहोमः कोटि-
होमश्च तत्र ग्रहातिथ्यो याज्ञवल्क्यकात्यायनबृहस्पतिव्यादुक्तः ।
तत्र यद्यपि याज्ञवल्कीय आर्ज्यहोमोऽधिदैवत-प्रत्यधिदैवतहोमश्च
नोक्तस्तथाप्ययुतहोमादेवातिदिश्यते । न च निराकाङ्क्षत्वेनाति-
देशानपेक्ष्यत्वम् । ग्रहवर्ण-ग्रहस्थान-ग्रहस्थापन-दिगभिमुखत्वा-
दीनां याज्ञवल्क्यानुक्तत्वेन तदर्थमतिदेशापेक्षायामधिदेवतादीना-
मप्यतिदेशात् । नचैवं व्याहृतिकरणकतिलहोमातिदेशप्रसङ्गः

(१) B. D. Omit the portion bracketed.

(२) D. त्रिवं प्राप्नोति ।

(३) B. • होमादिप्रसङ्गः ।

‘प्रधानत्वेनातिदेशायोम्यत्वात् । अधिदेवतहोमादीनां त्वङ्गत्वे-
नातिदेशसम्भवात् । अतएव कल्पतरुकारेणोक्तं ‘ग्रहातिथ्यो
ग्रहाणां स्थापनदेशाय मध्ये तु भास्करं विद्यादित्यादिनाऽयुत
होमे वक्ष्यत इति । अतएव यावत्क्षत्रिपातसमास्त्रानलक्षण-
मपूर्वतालङ्घं ग्रहातिथ्ये नास्ति ग्रहवर्णवेशादीनामनास्त्रानात् ।
यथाहि प्रयाजादौ यावत्क्षत्रिपातिद्रव्यसंस्कारविधिसत्त्वादव्यक्त-
चोदनात्वेऽपि न सोमधर्मातिदेशः । नैवमिह । यथाहि दर्श-
पौर्णमासपशुसोमप्रवर्गादौ यावत्क्षत्रिपातिसमास्त्रानानपेक्षत्वान्न
कस्यचिदर्थस्याहकत्वमिह तु वैषम्यम् । ‘चोदनानिङ्गमूलयुक्त-
मस्त्वेव ।

स्मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकाङ्क्षापूरणे सति ।

तत्रापीयमेव युक्तिः । किञ्च ‘ग्रहातिथ्ये बहुचण्डो एकै-
कस्याष्टहस्तमष्टशतम् । अष्टाविंशति समिध आन्यच्च इत्थोप-
हारान् दद्यादित्याज्यहोमः समिधोमसमो विहितः । अपिच
दानविवेके ग्रहातिथ्ये कात्यायनोक्तत्वेनाधिदेवतप्रत्यधिदेवता
दर्शिताः । आश्वलायनेनाम्यादयोऽधिदेवता रुद्रादयः प्रत्यधि-
देवता इति क्रमभेदेन दर्शिताः । एवञ्चाष्टहस्तशालाहृद्विश्राह-
मधुपर्कहस्तमात्रैकहस्तकुण्डकलसस्थापनवितानवन्धनाभिषेकादि-

(१) A. B. D. तस्य प्रधानत्वे ० ।

(२) A. C. ग्रहातिथ्ये । ग्रहाणां ०

(३) D. Here reads—शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन बहुचण्डो यात्रवल्कीवञ्च
कस्य न भिद्यते । अस्ति च बहुचण्डो एकैकस्या ० ।

कमत्राप्यतिदेशेन प्रवर्त्तत एव । अधिकदक्षिणा न प्रवर्त्तते
दक्षिणान्त्रानात् । भूर्धनुर्दक्षिणेत्यादावधिकदक्षिणा न प्रवर्त्तते ।
किञ्च नारदेन ग्रहमन्त्रेण षट्त्रिंशत्संख्यकः समिद्धोमः ।
अधिदेवतमन्त्रेण तावत्संख्यहृतहोमः । प्रत्यधिदेवतमन्त्रेण तावां-
शरुहोम इति पक्षान्तरं दर्शयताधिदेवतादिसद्भावो ग्रहातिथ्या
दर्शितः । अत्र दक्षिणात्यनिबन्धेषु ग्रहेभ्यः शतहोमेऽधिदेवता-
दिभ्यो दश दश तिस्रस्तिस्र इति ग्रहापेक्षयाधिदेवतादिभ्यो
न्यूनपक्षो दर्शितः ।

अथ प्रयोगः ।

यजमानताराचन्द्रशुद्धौ शुभलग्ने कार्यः । औत्सुक्ये शुभ-
सूहर्त्तेऽपि वा प्रारम्भः । पूर्वदिने ऋत्विक्-यजमानानां हविष्य-
भोजनम् । प्रातर्नित्यकृत्यानन्तरं गणपत्यादिपूजा स्वस्तिवाचनं
सङ्कल्पः—अमुककामोऽहं ग्रहातिथ्याख्यग्रहयज्ञेन यज्य इति ।
मातृपूजा । वसोर्धारा । आयुष्यमन्त्रजपः । वृद्धिश्राद्धम् ।
नामगोत्रोच्चारणेन अस्मिन् ग्रहयज्ञे ऋत्विक् भवेति द्वयोर्वरणम् ।
मधुपर्कः ।

आचार्यकर्म ।

यजमानगृहेशानप्रदेशे शिवायतने वा प्रागुदक्प्रवणे सम-
चतुरस्त्राष्टहस्तमण्डपकरणम् । तत्राश्वत्थोदुम्बरञ्जचवटशाखाभि-

स्तोरणचतुष्टयम् । तस्मैशानि हस्तमात्रेखातविस्तारं समचतुरस्रं
कुण्डम् । तत्र 'चतुरङ्गुलोच्छायविस्तारा सर्व्वत्र' समा एका
मेखला । पश्चिमे मेखलोपरि द्वादशाङ्गुलदीर्घा षट्समान्य-
तमाङ्गुलविस्तृता कूर्चपृष्ठोवतमध्याङ्गुलोच्छ्रितप्रान्ता गजोष्ठसदृशी
अश्वत्थपत्रनिभा वा योनिः । कुण्डेशानि देवस्थापनाय वेदी ।
हस्तविस्तृता वितस्थुच्छाया चतुरस्रा उदक्-प्रवणा वप्रद्वयवृता^१
कार्या । प्रथमो वप्रो द्वाङ्गुलोच्छायः द्वितीयस्त्राङ्गुलोच्छायः ।
द्वावप्यङ्गुलविस्तारौ । आत्ययिककार्य्यं गृहादावेकशालां कल्प-
यित्वा हस्तमात्रे चतुरङ्गुलोच्छ्रिते [वा]^२ बालुकास्थण्डिले होमः ।
ग्रहवेदिरुक्तरूपैव । कुण्डमुपलिप्य बालुकाभिः 'प्रपूर्य्य देवीपुरा-
णोक्तमन्त्रैः परिसमूहनादिपञ्चभूमिस्कारं कृत्वाग्निस्थापनम् । अथ
वेद्याः पश्चिमे उपविश्य पूजा । वेद्या मध्ये पूर्वापरायतसूत्रद्वयं
दक्षिणोत्तरायतसूत्रद्वयञ्च दत्त्वा नवधा विभागः । 'मध्ये ताम्रवर्ण-
तण्डुलैर्मण्डलाकारं कृत्वा सूर्य्यस्थापनम् । आग्नेये शृङ्गतण्डुलै
चतुरस्रं सोमस्य । दक्षिणे रक्ततण्डुलैस्त्रिकोणं भौमस्य । ईशानि

(१) A. B. C. चतुरङ्गुलोच्चविस्तारा ।

(२) A. सर्व्वत्रः • D. सर्व्वत्रैका मेखला ।

(३) B, D. • वृता • ।

(४) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(५) D. प्रकीर्य्य ।

(६) D. मध्यमागे • ।

पीततण्डुलैर्वाणाकारं बुधस्य । उत्तरे पीततण्डुलैर्दीर्घचतुरस्रं
शुरोः । पूर्वे शुक्लतण्डुलैः पञ्चकोणं शुकस्य । पश्चिमे कृष्णतण्डुलै-
र्धनुराकृति शनेः । नैर्ऋते कृष्णतण्डुलैः सर्पाकृति राहोः ।
वायव्ये धूस्रतण्डुलैर्ध्वजाकृति केतोः । एवं स्थानं कृत्वा मध्ये
ताम्रमयपूर्वाभिमुखसूर्यप्रतिमास्थापनम् । स्फटिक^(१)[रजत]रक्त-
चन्दनस्वर्णमयरजतलोहसीमकांस्यमयानां सोमाद्यष्टप्रतिमानां
सूर्याभिमुखानां स्वस्वमण्डले स्थापनम् । चित्रघटानां वा
स्थापनम् । स्वस्वगन्धैर्वा लिखनम् । ग्रहदक्षिणेऽधिदेवताः ।
वामे प्रत्यधिदेवताः । ^१राहृत्तरे विनायकः । शनैरुत्तरे दुर्गा ।
सूर्योत्तरे वायुः । राहुदक्षिणे आकाशः । केतुदक्षिणेऽश्विनी ।
एताः प्रतिमाः शिल्पशास्त्रप्रसिद्धद्रव्यमयाधिवलिखिता गन्धमया
वा ।

अथावाहनम् ।

^१रक्ततण्डुलपुष्पाण्णादाय

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।

सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात् सदा रविः ॥

(१) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(२) D. राहोर्दक्षिणे आकाशः । केतोर्दक्षिणे • ।

(३) A. B. C. चित्र • ।

इति ध्यात्वा श्रीं भूर्भुवः स्वः कलिङ्गदेशोद्भवं काश्यपगोत्रं
धनिष्ठानक्षत्रं रक्तवर्णं ईश्वराधिदैवतं अग्निप्रत्यधिदैवतं कपिल-
नामाग्निकं सूर्यभट्टारकमावाहयामि सूर्यभट्टारक इहागच्छ
इह तिष्ठ

कलिङ्गदेशसम्भूत दाडिमीकुसुमप्रभ ।

काश्यपान्वय मार्तण्ड मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं श्वेतं श्वेतवस्त्रं दशाश्वरयं हेमभूषणं गदावरदपाणिं
हिभुजं सोमं ध्यात्वा श्रीं भूर्भुवः स्वः यमुनातीरसञ्ज्ञातमात्रेय-
गोत्रं रोहिणीनक्षत्रं श्वेतवर्णमुमाधिदैवतमप्प्रत्यधिदैवतं पिङ्गल-
नामाग्निकं सोममावाहयामि सोमभट्टारक इहागच्छ इह
तिष्ठ

‘भिण्डीरपिण्डसंकाश यमुनातीरसम्भव ।

आत्रेयगोत्र गीतांशो मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

‘एवं रक्तमाल्याम्बरधरं शक्तिशूलगदाधरपाणिं मेघस्थं भीमं
ध्यात्वा श्रीं भूर्भुवः स्वः अचन्तीपुरसञ्ज्ञातं भारद्वाजसगोत्रं स्वाती-
नक्षत्रं रक्तवर्णं स्कन्दाधिदैवतं क्षितिप्रत्यधिदैवतं धूम्रनामाग्निकं
भीमभट्टारकमावाहयामि भीमभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठ

(१) A. मण्डार • B. भिङ्गार •

(२) D. रक्तपद्मतण्डुलं गृहीत्वा दक्षिणे भीमं मेघस्थं रक्तमाल्याम्बरधरं
चतुर्भुजं दक्षिणाधःक्रमेण वरखड्गशक्तिगदाधरं अचन्तीदेशसञ्ज्ञातं स्वातीनक्षत्रं
भरद्वाजसगोत्रं स्कन्दाधिदैवतं क्षितिप्रत्यधिदैवतं धूम्रनामाग्निकं • ।

सुरेन्द्रगोपवर्णाभ अवन्तीदेशसम्भव ।

भारद्वाज महीपुत्र मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं पीतमाख्याम्बरधरं कर्णिकारप्रभं खड्गचर्मगदावरकरं
बुधं ध्यात्वा ओं भूर्भुवः स्वः मगधदेशसञ्ज्ञातमात्रेयगोत्रं विशाखा-
नक्षत्रं पीतवर्णं ह्यर्धधिदैवतं विष्णुप्रत्यधिदैवतं जठरनामाग्निकं
बुधभट्टारकमावाहयामि बुधभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठ
इत्यावाह्य

विशुद्धकाञ्चनाभास मगधोद्भव सोमज ।

आत्रेयगोत्र सर्वज्ञ मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं पीतं दण्डवराक्षसूत्रकमण्डलुधरं वृहस्पतिं ध्यात्वा ओं
भूर्भुवः स्वः सिन्धुदेशसञ्ज्ञातं अङ्गिरसगोत्रं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रं
पीतवर्णं ब्रह्माधिदैवतमिन्द्रप्रत्यधिदैवतं शिखिनामाग्निकं वृह-
स्पतिभट्टारकमावाहयामि वृहस्पतिभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठ
इत्यावाह्य

शुरो गोरोचनाभास सिन्धुदेशसमुद्भव ।

अङ्गिरोऽन्वयसम्भूत मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं श्वेतवर्णं दण्डाक्षसूत्रवरकमण्डलुधरं शक्रं ध्यात्वा ओं

(१) D. ओं भूर्भुवः स्वः । सुरेन्द्रगोप ० ।

(२) D. विष्णुधिदैवतं ० ।

(३) B. पीताम्बराक्षसूत्रकमण्डलुधरं ० D. पीतं वराक्ष ० ।

(४) A. शितं दण्डाक्ष ० C. पीतं दण्डाक्ष ० ।

भूर्भुवः स्वः 'भोजकट(क)देशसञ्ज्ञातं भार्गवसगोत्रं पुथानक्षत्रं
शुक्लवर्णमिन्द्राधिदैवतं^१मिन्द्राणीप्रत्यधिदैवतं हाटकनामाग्निकं
शक्रभट्टारकमावाहयामि शक्रभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठेत्यावाह्य

^२महिषीक्षीरवर्णाभ भृगो न्यग्रोधसम्भव ।

भार्गवान्वय दैत्येन्द्र मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं^३इन्द्रनीलवर्णं शूलवरबाणधनुर्वरं गृध्रस्थं शनिं ध्यात्वा
ओं भूर्भुवः स्वः सौराष्ट्रदेशसञ्ज्ञातं काश्यपसगोत्रं कृत्तिकानक्षत्रं
कृष्णवर्णं यमाधिदैवतं प्रजापतिप्रत्यधिदैवतं महातेजोनामाग्निकं
शनैश्वरभट्टारकमावाहयामि शनैश्वरभट्टारक इहागच्छ इह
तिष्ठेत्यावाह्य

नीलाञ्जनचयाभास सौराष्ट्रदेशसम्भव ।

काश्यपान्वयसञ्ज्ञात मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

करालवदनं खड्गशूलाभयवरहस्तं नीलसिंहासनस्थं राहुं
ध्यात्वा ओं भूर्भुवः स्वः मलययाद्रिसञ्ज्ञातं^४पाठीनसगोत्रं
भरणीनक्षत्रं कृष्णवर्णं कालाधिदैवतं सर्पप्रत्यधिदैवतं हुताशन-
नामाग्निकं राहुभट्टारकमावाहयामि राहुभट्टारक इहागच्छ इह
तिष्ठेत्यावाह्य—

(१) B भोजरावटदेश । D. भोगवट् ।

(२) B. ° मिन्द्राग्निप्रत्य ° C. ° मिन्द्राक्षीप्रत्य ° ।

(३) B. D. माहिषक्षीर ° ।

(४) A. दैत्येन्द्रनीलवर्णः ° ।

(५) A. पाठीनगोत्रः ।

कृष्णाम्बुधरसङ्काश मलयाचलसम्भव ।

पाठीनगोत्र सीमारे मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

धूम्रं विवृताननं गदावरहस्तं गृध्रस्थं केतुं ध्यात्वा ओं भूर्भुवः
स्वः अन्तर्वेदिसमुद्भवं जैमिनिसगोत्रं अश्लेषानक्षत्रं धूम्रवर्णं
चित्रगुप्ताधिदैवतं ब्रह्मप्रत्यधिदैवतं 'रौद्रनामाग्निकं' केतुभट्टारक-
मावाहयामि केतुभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठेत्यावाह्य

पलालधूम्रवर्णाभ अन्तर्वेदिसमुद्भवं ।

जैमिन्यन्वयसम्भूत मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

इति अष्टावाहनम् ।

अथाधिदेवतावाहनम् ।

ओं भूर्भुवः स्व ईश्वरमावाहयामीति सूर्योदक्षिणभागे । एव-
मुमास्कन्दहरित्रयोन्द्रयमकालचित्रगुप्तानामधिदेवतानां सीमादि-
ग्रहदक्षहस्तभागे आवाहनम् । एवम्,—

अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवता ।

प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदैवतम् ॥

इति सूर्यादिग्रहाणां वामभागे क्रमेण प्रत्यधिदेवतावाहनम् ।
राहोः उत्तरे विनायकावाहनम् । शनोः उत्तरे दुर्गावाहनम् । सूर्यो-

(१) धूम्रनामाग्निकं ।

(२) C. पलालधूम्रसङ्काश ० ।

क्षरे वायोः । राहोर्दक्षिणे आकाशावाहनम् । केतोर्दक्षिणेऽश्वि-
नयोरावाहनम् । सर्वेषां शुक्लपुष्पाक्षतैर्व्याहृतिभिरावाहनम् ।
ग्रहाणां याज्ञवल्क्योक्तमन्त्रैः पूजा । अधिदेवतादीनां मत्स्यपुरा-
णोक्तमन्त्रैः । सर्वेषां स्नानमचतुर्थ्यन्त्यमन्त्रेण वा ।

षोडशोपचाराः ।

आसनं सम्भवे स्वस्वमण्डलाकारं यथासम्भवं वा । स्वा-
गतम् । पादौ—श्यामाकदूर्वाजविशुक्रान्ताभिः । गन्धपुष्पा-
क्षतयवकुशाद्यतिलश्चेतसर्वपदूर्वापयःफलयुक्तमुदकमर्घ्यः । आच-
मनीयम्—जातिलवङ्गककीलयुक्तं जलम् । दधिमधुघृतं कांक्षे
कांक्ष्यापिहितं मधुपर्कः । पुष्पगन्धयुक्तजलं पुनराचमनीयम् ।
गन्धपुष्पयुक्तमुदकं स्नानीयम् । सम्भवे पञ्चानृतञ्च । वस्त्राणि ।
रवे रक्तं चन्द्रशुक्रयोः शुक्लं भौमस्यातिरक्तं बुधगुर्वीः पीतं
शनिराहुः कृष्णं केतोर्धूमम् । आभरणम्—यथावर्णरत्ननिष्किं-
तम् । सौवर्णं वा सर्वेषाम् । गन्धः,—सूर्यभौमयो रक्त-
चन्दनम् । चन्द्रशुक्रयोः शुक्लचन्दनम् । बुधगुर्वीः कुङ्कुम-
चन्दनम् । शनिराहुकेतूनां कस्तूरिकागन्धः । यथालाभं वा
सर्वेषाम् । जवापाटलिपलाशादिरक्तपुष्पाणि रविभौमयोः ।
शुक्लजातिमल्लिकादीनि सोमशुक्रयोः । पीतकुरुण्टकादीनि
बुधहहस्यत्योः । कृष्णापराजिताकृष्णतुलसीप्रभृतीनि शनि-

राहोः । धूम्रवर्णसिन्धुवारजवाविशेषार्कवकुलानि केतोः । कुन्द-
रुधूपो रवेः । मयूरशिखा विधोः । सर्जरसो भौमस्य । अगुरु-
बुधस्य । बृहस्पतिसुरस्कम् । शुकस्य विस्वसारम् । शनिर्गुग्गुलुः ।
राहोर्मदः । केतोर्लाक्षा । एवं विधानामसम्भवे सर्वेषां गुग्गुलुः ।
दौपो घृतेन तिलतैलेन वा । नैवेद्यानि यथावर्णं बलय इति वच-
नात् रक्तवर्णपिष्टादियुक्तमन्नं गुडान्नञ्च रवेः । शुकवर्णपिष्टकादि-
युक्तमन्नं पायसञ्च भौमस्य । हविष्यानं रक्तवर्णपुलिकादिभक्ष्य-
सहितं भौमस्य । पीतवर्णपिष्टकादियुक्तं क्षीरोदनं बुधस्य ।
पीतवर्णपिष्टकयुक्तमन्नं दध्नीदनं गुरोः । शुकवर्णपिष्टकादियुक्त-
मेव माषान्नसहितमन्नं शुकस्य । कृष्णवर्णपिष्टकादियुक्तमेव तिल-
पिष्टमियमन्नं सघृतं शनिः । कृष्णवर्णफलपिष्टकयुक्तं छागमांस-
युक्तमन्नं राहोः । धूम्रवर्णफलपिष्टकयुक्तमन्नं चित्रान्नञ्च केतोः ।
अजाक्षीरस्त्रितिलतण्डुलसर्पिषा अजाकर्णरक्तयुक्तं चित्रान्न-
मधिदेवतानाम् । वस्त्राणि । शुकगन्धपुष्पधूपदीपा यथासम्भवं
शास्त्रोक्ताः । नैवेद्यं यथालाभफलमूलभक्ष्यादिमृष्टान्नम् । ताम्बूलं
सर्वेषाम् । पूजाय सर्वेषां पदार्थानुसमयेन । ग्रहानन्तर-
मधिदेवतास्ततः प्रत्यधिदेवतास्ततो विनायकादयः पूजनीयाः ।
वक्ष्यमाणनवग्रहस्तोत्रेण स्तुतिस्ततः प्रणामः । [तत्र मन्त्राः,—]

(१) B. D. * वकुलादीनि * ।

(२) D. राहोः ।

(३) D. * युक्तचित्रान्नं केतोः । अधिदेवतादीनां वस्त्राणि शुक * ।

(४) D. Omits the portion bracketed.

दाडिमीपुष्पसङ्काशं काश्यपेयं कलिङ्गजम् ।
 धनिष्ठातारकं देवं मार्त्तण्डं प्रणमाम्यहम् ॥
 यमुनातीरसञ्जातमाचैयं क्षीरसन्धवम् ।
 रोहिणीतारकं देवं सुधाशुं प्रणमाम्यहम् ॥
 अवन्तीदेशसन्भूतं भारद्वाजसगोत्रकम् ।
 लोहितं स्वातिनक्षत्रं भूचतुर्ं प्रणमाम्यहम् ।
 विशुक्काञ्चनाभासमात्रेयसमगोत्रजम् ।
 विशाखातारकं देवं सोमजं प्रणमाम्यहम् ॥
 अङ्गिरोगोत्रसन्भूतमुत्तराफाल्गुनीयकम् ।
 सिन्धुदेशोद्भवं पुण्यं वाक्पतिं प्रणमाम्यहम् ॥
 भोजकटकसन्भूतं भार्गवैयं सिताङ्गजम् ।
 पुष्यतारोद्भवं देवं दैत्येन्द्रं प्रणमाम्यहम् ॥
 सौराष्ट्रदेशसन्भूतं कृष्णं काश्यपगोत्रजम् ।
 कर्त्तिकातारकं देवं सौरि तं प्रणमाम्यहम् ॥
 मलयाचलसन्भूतं पाठीनान्वयसन्धवम् ।
 भरणीतारकं देवं स्वर्भानुं प्रणमाम्यहम् ॥
 पलालधूमसङ्काशमन्तर्वेदिसमुद्भवम् ।
 अश्लेषातारकं देवं कीर्तुं तं प्रणमाम्यहम् ॥

(१) D. भोगवटुसङ्कटभूतं ० ।

(२) D. सौराष्ट्रदेशजननं कृष्णं ० ।

(३) B. D. मलवाङ्गिसङ्कटभूतं ० ।

(४) D. जैमिन्थान्वयसन्भूतं कुण्डलीपसङ्कटभवम् ।

इति मन्त्रैः प्रत्येकं दण्डवत् प्रणामः । वेद्या उपरि फलपुष्प-
युक्तपञ्चवर्णवितानवन्धनम् ।

अथ कलसस्थापनम् ।

धान्यमसीति मन्त्रेण धान्याधारकल्पनम् । तत्र तीर्थ-
जलपूर्णकुम्भस्थापनम् । कलशश्च 'कालमण्डलरन्ध्रशून्यः । वह्नि-
र्दध्यक्षतविभूषितः । भूरसीति सप्तसृत्तिकाप्रक्षेपः । अश्वस्थान-
गजस्थान(रथ्या)वल्मीकनदीसङ्गमाकृतिमजलाशयरूपद्गुग्गुल-
सम्भवाः सप्त सृदः । यदा वध्नश्चिति पञ्चरत्नप्रक्षेपः । या ओषधी-
रिति सव्यौषधिप्रक्षेपः । गन्धहारिति चन्दनम् । त्रीक्षत इति
पुष्पम् । वनस्पतिव सृजोप इति (चूत)वटाश्वत्योदुम्बरप्लक्षपप्लवानां
निधानम् । यदश्वाय इति वस्त्रद्वयेनावेष्टनम् । पूर्णादर्वीति
कुम्भोपरितण्डुलपूर्णशरावस्थापनम् । याः फलिनीति नारिकेल-
फलम् । वरुणस्योत्तम्भनमिति वरुणस्थापनम् ।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

इति तीर्थावाहनम् । देवीपुराणोक्तमन्त्रैस्तदुक्तदेवतास्मरण-
पूर्वकं ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं तत्र ब्रह्मोपवेशनप्रणीताग्रण-

(१) B. मन्त्रादिमन्त्रैः ।

(२) A. B. ° कालमण्डलः रन्ध्रशून्यः °

यनपरिस्तरणं कृत्वा पात्रासादनम् । सूर्यं हविर्यज्ञणी^१ ।
 पवित्रच्छेदनानि पवित्रे आज्यस्थाली द्वाविंशच्चरुस्थाल्याः सम्भा-
 र्जनकुशाः उपयमनकुशाः तिस्रः समिधः सूवः आज्यं व्रीहयो
 यवा वा दक्षिणा । सूर्यं गृहीत्वा सूर्यं हविर्यज्ञणीं दत्त्वा
 वामहस्ते गृहीत्वा व्रीहिभ्यः 'प्रतिदेवतं चतुर्मुष्टिग्रहणम् ।
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुण्यो हस्ताभ्यां सूर्याय
 जुष्टं गृह्णामीति मन्त्रेण मुष्टित्रयं तृष्टीं चतुर्थम् । एवमन्येषां
 ग्रहाणाम् । 'ततोऽधिदेवतानां ततः प्रत्यधिदेवतानां ततो विना-
 यकादीनाम् । भूसौ स्थापनम् । पवित्रकरणम् । प्रोक्षणी
 संस्कारः । एवमाज्यप्रोक्षणानन्तरं सूर्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामी-
 त्यादिद्वाविंशन्मन्त्रैर्हविःप्रोक्षणम् । कृष्णाजिनमास्तीर्य तदुपरि
 उदूखलं निधाय हविर्निर्वापः । सुपलावधानम् । अवघातः ।
 निःपवनम् । 'तुषनिरसनम् । त्रिः फलीकरणम् । 'द्वाविंशधा
 विभज्य इदं सूर्यस्येत्यादिमन्त्रैर्यथादेवतं निर्देशः । आज्यनिर्वापः ।
 सोदकचरुपात्रेषु चरुतण्डुलप्रक्षेपः । आज्याधिश्रयणं 'ब्रह्मणः ।
 सूर्यचरोराचार्य्यणाधिश्रयणं विश्वचरुणां ब्राह्मणान्तरैः पर्यग्नि-

(१) B. D. हविर्यज्ञणी सूर्यं ।

(२) B. D. प्रत्यधिदेवतं ।

(३) D. ततोऽधिदेवतप्रत्यधिदेवतविनायकादीनां प्रत्येकम् । भूसौ • ।

(४) A. C. तुषनिरासः ।

(५) D. द्वाविंशद्विभज्य ।

(६) B. D. ब्रह्मणः शेषचरुणां ब्राह्मणान्तरैः पर्यग्निकरणं जुष्टं •

करणम् । स्तुवं प्रतप्य संवृज्य पुनः प्रतप्याभ्युज्जान्यमुदास्वीत्-
पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीनामुत्पवनम् । अभिघार्य्यचरुनुदास्वीपयमन-
कुशानादाय समिधोभ्याधाय पर्य्युज्जग्निं संयुज्य प्रजापतये
इन्द्रायान्नये सोमायान्तरीक्षाय हुत्वा 'भूः स्वाहा भुवः स्वाहा
स्वः स्वाहेति होमः । इत्यग्निमुखम् । पुखाह्वाचनम् । आदित्य-
होमाङ्गत्वेन कपिलनामाग्निपूजनम् । मध्वाज्यदध्यक्तानां
मध्वाज्यपयोक्तानां वा वक्ष्यमाणसमिधां होमः । अर्कसमिधा-
मष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशति वा होमः । आलष्टेन इति
मन्त्रेण । समिद्धोमसमाप्तौ आज्यादपि समित्समानसंस्थो
होमः । आज्यहोमसमाप्तौ चरोरपि समित्समानसंस्थो होमः ।
अनामिकामध्यमातर्जन्यग्रपर्व्वभिरधोमुखैश्चरुहोमः । सोम-
होमाङ्गत्वेन कपिलनामाग्निपूजा । इमं देवा इति मन्त्रेण
पलाशसमिधां पूर्व्ववत्संस्थो होमः । ^१चरुहोमश्च तत्संस्थः ।
भौमहोमाङ्गत्वेन धूम्रनामाग्निपूजनम् । अग्निर्मूर्त्तादिव इति
खदिरसमिद्धोमः । ^२तत आज्यचरुहोमौ । बुधहोमाङ्गत्वेन जठर-
नामाग्निपूजनम् । उद्बुध्यस्तेतिमन्त्रेण पूर्व्ववदपामार्गसमिद्धोमः ।
आज्यहोमश्चरुहोमश्च । बृहस्पतिहोमाङ्गत्वेन शिखिनामाग्नि-
पूजनम् । बृहस्पतेऽतीति मन्त्रेण पिप्पलसमिद्धोमः । आज्यहोम-

(१) D. भूर्भुवः स्तरितिव्याहृतित्वयहोमः । इत्यग्निः ।

(२) D. ' पूजनम् ।

(३) D. तत्ताज्यहोमश्चरुहोमश्च तावत्सहस्रस्यः । भौमः ।

(४) D. तत्ताज्यः ।

यहोमय । शुक्रहोमाङ्गत्वेन हाटकनामाग्निपूजनम् । अन्नात्
परिस्तुत इति मन्त्रेण उदुम्बरसमिद्धोमः । आज्यचरुहोमौ ।
अग्निहोमाङ्गत्वेन महातेजो-नामाग्निपूजनम् । शबोदेवीरिति
शमीसमिद्धोमः । आज्यचरुहोमौ । राहुहोमाङ्गत्वेन हुताशन-
नामाग्निपूजनं काण्डात् काण्डादित्यनेन दूर्वासमिद्धोमः ।
[तत आज्यचरुहोमौ ।] केतुहोमाङ्गत्वेन रौद्रनामाग्निपूजनं
केतुं कण्वविति मन्त्रेण कुशसमिद्धोमः । आज्यचरुहोमौ ।
एवं यहोमं समाप्य अधिदेवतप्रत्यधिदेवतहोमः । पलाश-
समिधः सर्वेषाम् । सश्वे यहोमसमसंस्थोऽधिदेवताहोमः ।
असश्वे यहोमः सहस्रहोमोऽधिदेवादिभ्यः शतं यहोमः
शतहोमोऽधिदेवतादिभ्योऽष्टाविंशतिः । अष्टाविंशतिहोमोऽधि-
देवतादिभ्यस्त्रिंशः । एकैका वा । दुस्यग्रहस्य सहस्रहोमोऽन्येषां
शतम् । अधिदेवतादीनां ततो न्यूनत्वम् । 'आवोराजानमिति
ईश्वरस्य 'चरुणा होमः । आपोहिष्ठेत्युमायाः । स्योना
पृथ्वीति स्कन्दस्य । इदं विष्णुरिति हरिः । 'त्वमित्युग्रथा

(१) D. ० दितिमन्त्रेण दूर्वा ० ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) B. तमोराजानमिति मन्त्रेण ईश्वरस्य समिदाञ्चरुहोमः । D. तमोराजानमिति
मन्त्रेण ईश्वरस्य समिदाञ्चरुहोमः ।

(४) A. समिदाञ्चरुहोमः ।

(५) D. आवज्ज्ञादिति जज्ञास्यः ।

इति ब्रह्मणः । ^१[^१वातारमिन्द्रमितीन्द्रस्य । आद्यं गौरिति
यमस्य । ब्रह्मजिन्वतमिति कालस्य । अनाज्ञातं यदज्ञातमिति
चित्तगुप्तस्य ।

अथ प्रत्यधिदैवतहोमः ।

अग्निं द्रुतमित्यग्नेः । उदुत्तममित्यपाम् । पृथिव्यन्तरीक्ष-
मिति चितेः । सहस्रशीर्षेति विष्णोः । इन्द्रायेन्द्र इतीन्द्रस्य ।
उत्तानपर्णे सुभगे इतीन्द्राख्याः । प्रजापते नत्वदिति प्रजापतेः ।
नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति सर्पाणाम् । एव ब्रह्माय ऋत्विज इति
ब्रह्मणः ।

अथ विनायकादीनाम् ।

आतेन इन्द्र इति विनायकस्य । जातवेदसे सुनवाम
सोममिति दुर्गायाः । क्राणा शिशुर्महीनामिति वायोः ।

(१) B. Reads in the place of bracketed portion. सृजोति इन्द्रस्य यमेन
दत्तमिति यमस्य कालस्य कर्षिर्वसीति चित्तगुप्तस्य चित्तावसो इति अग्निं द्रुत-
मित्यग्नेः । उदुत्तममित्यपाम् । भूरसीति भूमेः । सहस्रशीर्षेति विष्णोः । वातार-
मिन्द्रमितीन्द्रस्य । इन्द्राख्यैर्वीरितीन्द्राख्याः । प्रजापते नत्वदिति प्रजापतेः ।
नमोऽस्तुसर्पेभ्य इति सर्पाणां ब्रह्मयज्ञानमिति ब्रह्मणः । गणानां लेति विना-
यकस्य । इहस्य देवीति दुर्गायाः । ओनोनिशुभिरिति वायोः । तमोशानमित्वा-
कायस्य । विष्टे अस्या इत्यधिन्योः । तथा ० D. सजोषा इन्द्र इति इन्द्रस्य ।
यमेन दत्त इति यमस्य । वातोवा इति वायोः । कालस्य कर्षिर्वसीति चित्त-
गुप्तचित्तावसोरिति । अग्निं द्रुतमित्यग्नेः then follows the reading of Ms. B.

(२) A. C. इन्द्रमिन्द्रे वेति इन्द्रस्य ।

'तमीशान इति आकाशस्य । 'विष्णे अस्या इत्यश्विनयोः । अत्रा]धिदेवतादीनां पलाशसमिध एव भूपालादिनिबन्धप्रामा-
ख्यात् । अधिदेवताप्रत्यधिदेवतादीनां स्वस्वयहसमिधः ^१[इति
केचित् ।] दानप्रकाशादौ दिक्पालहोम उक्तः कचिदस्मद्देशेऽपि
"समाचारः । सर्व्वचरुणामुत्तरार्द्धेभ्यः सोमं राजानमिति खिष्ट-
कहोमः । ततो भूरादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः ।

पूर्णाहुतिः ।

चतुर्गृहीतमान्यं गृहीत्वा शुक्पूरणम् । गन्धपुष्पाक्षतसमिद्ध-
यहणम् । मूर्धानं दिव इत्यनेन स्वाहावौषडन्तेन होमः । वेदी-
शान उपविष्टं यजमानं हेमस्त्रग्भूषणं स्थापितकलसोदकेन
स्नापयेयुः । ओं

सहस्राक्षं शतवारसृषिभिः पावने कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥

भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्य्यो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥

यत्ते केशेषु दीर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्षोरपस्ते घ्नन्तु ते सदा ॥

(१) A. C. आदिप्रयत्नस्य रेतस इति आकाशस्य ।

(२) A. C. सय उषा इत्यश्विनयोः । E. F. सयो उषा इत्य ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

(४) A. B. C. समाचारात् ।

सुरास्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कषर्णः प्रभुः ॥
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय १ते ।
 आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा ॥
 वरुणः एवमथैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
 २ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
 कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा बुद्धिर्लज्जा क्रिया मतिः ।
 पुष्टिः श्रद्धा चमा शान्तिसुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥
 एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मपत्न्याः समाहिताः ।
 आदित्यचन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
 चहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः ॥
 ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ।
 देवपत्न्यो ध्रुवो नागा दैत्याश्चप्सरसां गणाः ॥
 अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ।
 ३श्रीपद्मानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥
 सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥

(१) D. च ।

(२) D. ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक् ।

(३) D. ० पद्मगाः ।

(४) A. श्रीपद्मेनि च ० ।

अश्विन्यौ भैषज्येन । इत्यादिना । एवं मन्त्रेण स्नापयित्वा
तृष्णीं सर्वोषधिसर्व्वगन्धजलैः स्नापयेयुः । यजमानः 'शुक्लमाल्या-
म्बरधरो गन्धानुलेपनो दक्षिणां दद्यात् ।

धेनुः शङ्खस्तथानङ्गान् हेम वासो हयस्तथा ।

कृष्णा गौरायसम्प्लाग एता वै दक्षिणा क्रमात् ॥

अविशेषोक्तेऽपि रक्ता धेनुः । रक्तोऽनङ्गान् । पीतं वासः ।
वङ्गचण्डिकापाठात् । बुधे रजतस्पर्शयोर्विकल्पः । इमां रक्तां
धेनुं 'भवद्भ्यां ददानि सूर्यः प्रीयतामित्यादिवाक्येनाचार्य्य-
'ब्रह्मणोरिकैकस्य दानम् । आचार्य्याय वा देयम् । दक्षिणा
ब्रह्मणे किञ्चिद्देयमित्येके । एतद्-दक्षिणासम्भवे भूहिरस्यादि-
द्रव्यान्तरं वा । इदं हिरण्यं भवद्भ्यां ददानि 'सूर्यादयः
प्रीयन्तामित्यादि । वस्त्रमाल्यादिभिराचार्य्यब्रह्मणोस्तोषणम् ।
यज्ञोपकरणमाचार्य्यस्य । अथ यजमानोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदी-
समीपे उपविश्य अहाधिदेवप्रत्यधिदेवविनायकादीन् पूजयेत् ।
[नमस्कुर्याच्च^१ ।]

यान्तु देवगणाः सर्व्वे पूजामादाय पार्थिवात् ।

इष्टभोगप्रदानार्थं पुनरागमनाय च ॥

(१) A. शुक्लमाल्यानुलेपनो दक्षिणां । D. शुक्लमाल्याम्बरगन्धानुलेपनो ।

(२) D. भवद्भ्यो ।

(३) A. B. C. ब्राह्मणयोः ।

(४) D. सूर्यः प्रीयता ।

(५) B. D. Omit the portion bracketed.

यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनम् । शान्तिकरणम् । 'इति यथा-
तित्याख्यग्रहयज्ञः ।

यदा तु स्वल्पवित्तः सर्वग्रहदक्षिणादानासमर्थः सर्वग्रहहोम-
सम्भारासमर्थश्च दुःस्वग्रहं द्वौ वा त्रीन् वा दुःस्वग्रहान् विशेषेण
होमवत्तिदक्षिणादिभिः सन्तोष्य शेषेभ्यः स्वल्पपूजाहोमादि
कुर्यात् । अथवा दुःस्वद्वित्रिचतुर्यहमात्रस्वस्वाधिदैवतप्रत्यधि-
दैवतविनायकादिपञ्चकसहितं होमादिभिः पूजयेत् न ग्रहान्तरं
मात्स्ये वचनात् ।

दानप्रकाशे,—

तस्माद्वातुमशक्तोऽसौ दक्षिणाश्चान्वमेव च ।

जपैः प्रणामैः स्तोत्रैश्च तोषयेत् तर्पयेद् ग्रहान् ॥

जपप्रणामस्तोत्रतर्पणानि ग्रहपूजापूर्वकाणि ब्राह्मणद्वारा
कार्याणि होमतुल्यसंख्यानि । तदन्ते ग्रहदक्षिणा । यथाशक्ति
हिरण्मूलादि वा । इति परिभाषा ।

दक्षः,—

उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् ।

नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।

अज्ञानाद् 'यदि वा लोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥

तत्र कालविभागक्रमश्च स एवाह

(१) B. D. Here add अग्निद्रावधारणम् ।

(२) D अथवा ० ।

उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालस्त एव हि ।
 दिज्ञानान्तु हितार्थाय दक्षसु स्वयमब्रवीत् ॥
 दिवसस्याद्यभागे तु ^१ कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
 द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
 षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च षष्ठक् षष्ठक् ।
 विभागेष्वेयु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यदा यदा ।
 तदा तदा तु कार्याणि ^२ न कालसु विधीयते ॥

उक्तं कर्म मन्वादिभिः । क्रमो नोक्तस्तैरेव । यतः कर्ममात्र-
 मुक्तमतएव कालोऽपि नोक्तः । दक्षसु स्वयमब्रवीत् कालं
 क्रमञ्च । अतः

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

इत्यनेन उपदिश्यत इत्याख्यानानेन तत्तद् वक्ष्यमाणकर्मणां
 क्रमो विधीयते । क्रमवतां स्वरूपं वक्ष्यमाणवचनैः

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

इत्याद्यैरेवावगम्यते । ^३ [विभागेष्वेयु यत्कर्म तत् प्रवक्ष्या-
 मीति साकाङ्क्षात् ।] वक्ष्यमाणवचनैस्तु कालविधिः । तच्च
 क्रमस्यापि विधाने प्राप्ते ^४ कर्मस्थानेकगुणविधानाद् वाक्यभेदा-

(१) D. ज्ञेयं कर्मोपदिश्यते ।

(२) D. तत्कालस्तु ० ।

(३) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(४) D. कर्मस्थानेकविधानात् ।

पत्तेः । न च तत्र क्रमोऽर्थप्राप्तः । इहोपक्रमे क्रमकालयोर्द्वयो-
र्विधेयत्वप्रतीतिः । अतएव क्रमविधाने कालोऽर्थप्राप्त इति
निरस्तम् । नित्येषु कालविधानाभावे नैमित्तिककाव्येषु
“न कालस्तु विधीयत” इति वचनासङ्गतः । नित्यकर्म्मणा-
मेवाष्टधाविभागकालोऽङ्गं न काव्यनैमित्तिकयोरित्येव हि
तस्यार्थः । न चानुपादेयकालं प्रति प्रकरणान्तरे कर्म्म-
विधाने कर्म्मभेदप्रसङ्गः । उक्तं कर्म्मेत्यनेन मन्वाद्युक्तकर्म्मप्रत्यभि-
ज्ञानात् । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यादौ यथा कर्म्मान्तरत्वे रूपालाभ एवमि-
हापि फलकल्पनाप्रसङ्गश्चाधिकः । किञ्च उक्तं कर्म्मेत्यनेन
मन्वाद्युक्तकर्म्मानुवादो विधेयसम्बन्धार्थ इति ज्ञातम् । तदुद्दिश्य
किं विधेयमित्येव नावगतम् । तच्छब्दान्तराः क्रमकालरूपमित्यव-
गम्यते । तच्चैकवाक्येनाशक्यमिति नानावाक्यैरित्यवगम्यते । तेन
न कर्म्मभेदसम्भावनापि । यथा तस्मात् तपस्ते पनात्(?)च्यो वेदा
अजायन्त इत्युपक्रम्य वेदस्य श्रुती तदुद्दिश्य किञ्चिद् विधेयमित्या-
काङ्क्षायां उच्चैरुपक्रियत इति निगमनैरुच्चैस्त्वविधिमात्रं गृह्यते ।
रूपादिपदं वेदपरमेव वेदा एवोद्दिश्यकोट्यो न रूपादयः । एवमि-
हापि मन्वाद्युक्तकर्म्मणामेवाप्राप्तक्रमकालविधानम् । न चैवं
पारणादौ भोजनापकरणेऽपि स्वकाले तर्पणादिक्रियाप्रसङ्गः

(१) D. कर्म्मकाल ० ।

(२) B. D. इति निगम्य नैर्हतेष्वविधिमात्रं ०

(३) B. D. कर्म्मणामेव । प्राप्तक्रमकाले विधानम् ।

क्रमस्य विधेयत्वेऽपि 'कालदुर्व्यलत्वादिति वाच्यम् । बौधायनेन
सर्वावश्यकवसाने भोजनविधानात् । न चैतदपि क्रमरूपं
'कालाद् दुर्व्यलं सर्वावश्यकपदस्य भोजनप्राक्कालीननित्यकर्त्त-
व्यत्वादावश्यकत्वेन दत्तस्मृतिसापेक्षत्वात् तेनैव भोजनस्य तदु-
त्तरस्य सिद्धौ यस्य वैयर्थ्यभयेन भोजनप्रकरणवाधेन तत्पूर्व्यकर्त्तव्यं
भोजनाभावस्याधिकारसम्पादनपरत्वात् । एवञ्च देवात् तर्पणादि-
विलम्बे पञ्चमभाग आगते तर्पणात् पूर्व्वं भोजनप्रसङ्गः प्रत्युक्तः ।
अत्र दिवसस्याद्यभाग इति वचनात् उदयास्तमयं यावदिति
वचनाच्च दिवसस्याष्टधा विभागः [न तूपःकालप्रदोषप्रवेशने-
नाष्टधा विभागः^१ ।]

अतएव,—

अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निः सन्ध्या ततःपरम् ।

इत्यष्टमभागानन्तरं सन्ध्योक्ता । न चैवम्,—

उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं तत्र विधीयते ।

इत्युषःकालादिषु कर्त्तव्यविधानमप्रतिज्ञातोक्तं स्यादिति
वाच्यम् । विभागकथनात् पूर्व्वमेव

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद् द्विजेन दिने दिने ।

तत् सर्व्वं संप्रवक्ष्यामि

(१) A. C. कालाद् दुर्व्वलत्वा ।

(२) B. कालदुर्व्वलं ।

(३) A. B. D. Omit the portion bracketed.

इति सर्वेषामादावेव प्रतिज्ञानात् । अन्यथा यामद्वयं शयान
इति रात्रेरष्टधाविभागभिन्नायाः कर्मकथनस्यासङ्गतेः ।

तत्र रात्रेरन्तिमे यामे शयनादुत्थानम् ।

नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तव चेति दिने दिने ।

भूमिमाक्रमते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ।

स सर्वकामलक्ष्माया सुखं याति यमालयम् ॥

इति मन्त्रपाठपूर्वकं भूमौ पादन्यासः । वस्त्रान्तरं परिधाय
'लालादिप्रोञ्जनपादप्रक्षालनादिशुद्धिसम्पादनम् ।

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥

इतिवचनात् प्रथमं नारायणनमस्कारः ।

शयनादुत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनम् ।

कीर्त्तनात् तस्य पापानि नाशमायान्त्यशेषतः ॥

इतिवचनान्मधुसूदननामकीर्त्तनम् । अथ करिष्यमाण-
यावत्-कर्मणां भगवते समर्पणम् ।

यदुच्छ्वासादिकं कर्म तत् त्वया प्रेरितो हरे ।

करिष्यामि त्वदाज्ञेयमिति विज्ञापनं मम ॥

साधु वासाधु वा कर्म यद् यदाचरितं मया ।

तत् सर्वं भगवन् विष्णो गृह्णाणाराधनं परम् ॥

प्रातः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत् त्वया ।
यद् यत्कारयसीशान तत् करोमि तवाज्ञया ॥

त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव
श्रीनाथ विष्णो भगवन् प्रसीद ।
प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं
संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥
संसारयात्रामनुवर्त्तमानं
त्वदाज्ञया श्रीवृहरेऽन्तरात्मन् ।
'स्पर्द्धातिरस्कारकलिप्रमाद-
भयानि मां नाभिभवन्तु भूमन् ॥
जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
केनापि देवेन हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करिष्ये ॥

दक्षः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
इति वचनाद् वेदाभ्यासः कार्यः ।

ब्राह्मे मुहूर्त्तं बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

‘ब्राह्मो मुहूर्त्तो रात्रेः पश्चिमयाम इति स्मृतिरन्नमालाकारः ।

विष्णुपुराणे,—

ब्राह्मे मुहूर्त्तं स्वस्थे च मानसे मतिमान् नृप ।

विवुहश्चिन्तयेत्तन्ममर्थं तदविरोधनम् ॥

अपीडया तयोः कामं

तेन पश्चिमे यामे किञ्चिद् वेदाभ्यासं कृत्वानुष्ठानार्थं धर्म्मं
सोपायं चिन्तयित्वा धर्म्माविरोधेनार्थं सोपायं चिन्तयित्वा तयोर-
विरोधेन कामं चिन्तयित्वा वेदतत्त्वार्थस्य ब्रह्मणो ध्यानं
[कर्त्तव्यम् ।] अतएव तस्य ब्राह्म इति समाख्या ब्रह्मणोऽयं
ध्यानीपायिकस्तेन ब्राह्मः । समाख्यापि प्रमाणमङ्गविनियोगे ।

यत्तु,—

‘रात्रेःसुरीययामस्य मुहूर्त्तो यस्तृतीयकः ।

स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः संप्रबोधने ॥

इति तद् रोगादिना प्रबोधसहत्वेऽनुकल्परूपं बोध्यम् ।
निराकारध्यानाशक्तस्य ‘साकारस्य विष्णोर्ध्यानम् । योगाभ्यास-
श्चात्र वक्ष्यमाणविधिना ‘कर्त्तव्यः ।

(१) B. ब्राह्मे मुहूर्त्तं रात्रेः पश्चिमे याम इति कति ।

(२) B. D. कार्यम् । A. Omits the portion bracketed.

(३) D. रात्रेः पश्चिमयामस्य ।

(४) B. ‘साकारस्य ध्यानं योगाभ्यासस्य वक्ष्यमाणविधिना कर्त्तव्यं यथा
ब्राह्मे मुहूर्त्तं ।

(५) A वक्तव्यम् ।

तथा—

ब्राह्मि मुङ्गर्त्ते बुध्येत स्मरेद् देववरान् ऋषीन् ।

एवञ्च प्रातरुत्थाय यः पठेदित्यादिरूपेण यत्र स्तोत्रेषु
तदपि पठनीयम् । भगवन्नामकीर्त्तनं कियत्कालं कर्त्तव्यम् । एषां
मन्त्रविशेषविहितत्वात् सम्याहीनोऽश्चिरित्येतद्दोषाप्रसङ्गः ।

महाभारते,—

सततं कीर्त्तयन्ती मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

विष्णुपुराणे,—

यन्नामकीर्त्तनं पुंसां विलायनमनुत्तमम् ।

मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥

तथा,—

यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।

मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः

किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्त्तिते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

आर्त्ता विशीर्णा विषयाभिभूता

घोरेषु च व्याधिषु पच्यमानाः ।

(१) B. D. Omit यत्र ।

(२) B. = वर्त्तमानाः ।

सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्रं
विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति ॥

तथा,—

मङ्गल्यं सर्वपापघ्नमायुष्यं कीर्त्तिवर्द्धनम् ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं पुंसां वासुदेवस्य कीर्त्तनम् ॥
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरैर्ऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥

विष्णुधर्म,—

नामसङ्कीर्त्तनं विष्णोः क्षुतप्रसन्नलनादिषु ।
यः करोति महाभाग तस्य तुष्यति केशवः ॥
कलेर्दोषनिधे राजन्वस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव लण्यस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥

विष्णुपुराणे,—

कमलनयन वासुदेव विष्णो
धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे ।
भवशरणमितीरयन्ति ये वै
त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥

तथा,—

अवशेनापि यन्वान्नि कीर्त्तिंते सर्वपातकैः ।
पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहवस्तैर्मृगैरिव ॥

कचिच्च,—

साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभ्यं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषावहरं विदुः ॥

तेन भक्तिग्रहाव्यतिरेकेण कीर्त्तनमात्रादेव पापक्षयः ।

यावज्जीवं ग्रन्थवमथवा व्याहरेद् रौद्रियं वा

‘याजुर्वेद्यं वसतिमथवा वारणस्यां विदध्यात् ।

त्यक्त्वा लज्जां कलिकलुषमलच्छेदकानीरयेद् वा

विष्णोर्नामान्यनिग्रममृतप्राप्तिरेषा चतुर्धा ॥

अत्र नामकीर्त्तनस्य मुक्तिहेतुत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पादक-
त्वेन बोध्यं तच्चाशौचेऽपि कार्यम् । तदुक्तम्,—

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वेन कीर्त्तयेत् ।

नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥

नारसिंहे,—

इति सङ्कीर्त्तिते विष्णौ नारकैर्भक्तिपूर्व्वकम् ।

नारकी यातना सर्व्वा तेषां नष्टा च तत्क्षणात् ॥

अत्यन्ताशुचीनां नारकिणामप्यधिकारदर्शनात् । ‘दृसिंह-
कल्पे,—

यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नन्दं न तूच्चरेत् ।

मनो हि सर्व्वजन्तूनां सर्व्वदैव शुचि स्मृतम् ॥

(१) A. यावज्जीवं वसति । B. याजुर्वेदं ।

(२) E. F. यद् वा दृसिंह ।

इति मनसा वाशीचे । लेपाशीचे मनसा । सूतकादी
नैवेति व्यवस्था । तेन नाशुचिर्देवर्षिपितृनामानि कीर्त्तयेदिति
लेपाशीचविषयम् ।

श्रीषधे चिन्तयेद् विष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।

शयने पद्मनाभञ्च मैथुने च^१ प्रजापतिम् ॥

सङ्ग्रामे चक्रिणं देवं प्रवासे च चिविक्रमम् ।

^२नारायणमसुत्यागे श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥

दुःस्वप्ने स्मर गोविन्दं विपत्तौ मधुसूदनम् ।

^३कानने नरसिंहन्तु पर्वते रघुनन्दनम् ॥

जलमध्ये च वाराहं पावके जलशायिनम् ।

मायासु वामनं देवं सर्वकार्यं च माधवम् ॥

इति षोडशनामानि प्रातस्त्याय यः पठेत् ।

सर्वकार्यमवाप्नोति विष्णुलोकं^४ च गच्छति ॥

एषां^१ तत्तत्काले विधानादेव नाशीचदोषः । तथा,—

वासुदेवाच्यतानन्त सत्याज पुरुषोत्तम ।

परमेश्वरत्याद्यैश्च स्तौति नामभिरच्युतम् ।

विभक्तभावं भगवान् विमुक्तो यात्यधोलजम् ॥

(१) B. विवाहे च ० ।

(२) B. C. D. नारायणं प्राणत्यागे ० ।

(३) A. Reads “अन्धकारे नरसिंहं कानने रघुनन्दनम् ।” After जलमध्ये

e. t. c.

(४) C. ० ह ० ।

(५) B. D. तत्र काले ० ।

विष्णुधर्म, —

धर्मगुप् धर्मकृद्दर्शी धर्मात्मा धर्मवित् शुचिः ।
 शुचिषड्विणुयज्ञाद्यः पुष्कराक्षी ह्यधोक्षजः ॥
 शुचिश्चवाः शिपिविष्टो यज्ञेशो यज्ञभावनः ।
 नाम्नामित्येवमादीनां समुच्चारणतो नरः ॥
 धर्मं महान्तमाप्नोति पापबन्धक्षयं तथा ।
 श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीधरः श्रीनिकेतनः ॥
 श्रीयः पतिः श्रीपरमः श्रीमान् श्रीवत्सलाब्धनः ।
 नृसिंहो दुष्टशमनो जयो विष्णुस्त्रिविक्रमः ॥
 सुतः प्रयच्छते चार्यमेवमादिभिरच्युतः ।
 कामः कामप्रदः कान्तः कामपालस्तथा हरिः ॥
 आनन्दो माधवश्चैव कामसंसिद्धये जपेत् ।
 रामः परशुरामश्च नृसिंहो विष्णुरेव च ॥
 त्रिविक्रमश्चैवमादीनि जप्यानि विजिगीषुभिः ।
 विद्यामभ्यसता नित्यं जप्तव्यः पुरुषोत्तमः ॥
 दामोदरं बन्धगतो नित्यमेव जपेन्नरः ।
 केशवं पुण्डरीकाक्षं नेत्रवाधासु संस्मरेत् ॥

(१) B. ° मादीनामुच्चारणद्वुतो नरः ।

(२) B. D. ° श्रीनिधिः ° ।

(३) A. चिवः प्रीतिः ° ।

(४) E. F. ° दुःखशमनो °

(५) A परमरामश्च ° ।

(६) C. ° मादीन् जप्यानि ° ।

भयेष्वन्येषु सर्वेषु ह्यपीकेशं सदा स्मरेत् ।
 अच्युतश्चासृतश्चैव स्मरेदौषधकर्माणि ॥
 भ्राजिष्युमग्निहानौ च 'जपेदालम्बने स्थितः ।
 सङ्ग्रामाभिमुखो गच्छन् संस्मरेदपराजितम् ॥
 पाताले नरसिंहश्च जले क्रोडितनुं स्मरेत् ।
 चक्रिणं गदिनश्चैव शार्ङ्गिणं खड्गिनं तथा ॥
 चेमार्थी प्रवसन्नित्यं दिक्षु प्राच्यादिषु स्मरेत् ।
 अजितं गदिनं सर्वं सर्वशं व्यवहारतः ॥

व्यवहारे ऋणादिप्रयोगविवादे ।

नारायणं सर्वकालं क्षुतप्रसन्नलनादिषु ।
 ग्रहनक्षत्रपीडासु चौरव्याघ्रादिसङ्कटे ॥
 अटवीष्वन्धकारे च नरसिंहमनुस्मरेत् ।
 तरत्यखिलदुःखानि तापात्तीं जलशायिनम् ॥
 गरुडध्वजानुस्मरणाद्विषवीर्यं प्रणश्यति ।
 स्नाने देवार्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ॥
 कौर्त्तयेद्भगवन्नाम वासुदेवेति नित्यशः ।
 स्थापने चात्र धान्यादेरपक्वानि च दुष्टजे ॥
 क्रियेत तन्मना भूत्वा अच्युतानन्तकौर्त्तनम् ।
 नारायणं शार्ङ्गधरं श्रीधरं पुरुषोत्तमम् ॥

(१) A. D. • जपेदालम्बनस्थितः । B. • जपेदालम्बनस्थितिः ।

(२) B. D. • वादे ।

(३) A. • अतथान्वादे • ।

वामनं शङ्खिनश्चैव दुःस्वप्नेषु च कीर्त्तयेत् ।
 एकार्णवेऽहिपर्यङ्के शयानं हि परं स्मरेत् ॥
 वाय्वग्निगृहदाहादिप्रवृद्धिमुपलभ्य च ।
 विद्यार्थी मोहविभ्रान्तचित्तो ह्यश्वधिरः स्मरेत् ॥
 बलभद्रं सम्पदर्थी मारकश्रेणि 'चिन्तयेत् ।
 'जगत्स्थितिमपत्यार्थी सुप्रजास्यं विवाहकृत् ॥
 श्रीशं सर्वार्थुदयिके सर्वानिष्टेष्वगोककम् ।
 मृत्युकाले च तच्चित्तो वासुदेवं जपेद्बुधः ॥
 सर्वार्थशक्तियुक्तस्य वासुदेवस्य चक्रिणः ।
 यथाभिरुचते नाम तत् सर्वार्थेषु कीर्त्तयेत् ॥
 सर्वस्थितानि नामानि परस्य ब्रह्मणो यतः ।

एवम्,—

कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
 भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोटयः ॥

तथा,—

प्राणकान्तारपाथेयं संसारव्याधिभेषजम् ।
 दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
 [जितं तेन जितं तेन जितं 'तेनेति' निश्चितम् ।
 जिह्वाये वर्त्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥]^१

(१) D. ° कीर्त्तयेत् ।

(२) A Omit the portion bracketed.

(३) D. जगत्स्थितिमपत्या ° ।

(४) D. ° तेन सुनिश्चितम् ।

नरसिंह नरसिंह नरसिंह जनार्दन ।

वासुदेव हृषीकेश त्राहि मां भवसागरात् ॥

श्रीशब्दपूर्व्यं 'जयशब्दमध्यं

जयहयानन्तरमेतदेव ।

त्रिःसप्तशतौ नरसिंहनाम

जपविहन्त्याद् द्विजकोटिहत्याम् ॥

तथा,—

ध्यायन् कृते जपन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरैर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥

तथा,—

तत्रास्ति कर्मजं लोके वाग्जं मानसमेव च ।

यत्तु न क्षीयते पापं कलौ गोविन्दकीर्तनात् ॥

गोविन्देति तथा प्रोक्तं भक्त्या वा भक्तिवर्जितैः ।

हरते सर्वपापानि कल्यान्ताग्निरिवोत्थितः ॥

अत्र भक्तिराराध्यत्वज्ञानपूर्व्यकमाराध्ये स्वात्मसमर्पणम् । न च भज सेवायामिति स्मृतेः सेवैव भक्तिः । भक्त्या समाराधयते भक्त्या पूजयते भक्त्या स्तोतीत्यादौ पीनरुक्त्यापत्तेः । 'नापि भावः प्रीतीरतिरित्यादिपर्यायवाच्यः पदार्थविशेषो भक्तिर्गोपीनां च

(१) B. C. = जयशब्दपूर्व्यं ।

(२) A. = जपविहन्त्याद् ।

(३) B. यदि भावः । D. यदि भावः प्रीतिरिति पर्यायवाच्यः ।

यथा श्रीकृष्ण इति वाच्यं लोके कामिन्यादौ तथाभाववतो
भक्तत्वाप्रसिद्धेः । लोकवेदाधिकरणन्यायविरोधापत्तेः । अतएव
तदेकशरणत्वं भक्तिरिति गीताभाष्ये शङ्कराचार्यैर्यथाख्यातम् ।

यत्तु विष्णुपुराणे,—

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयात्रापसर्पतु ॥

यच्च पादौ,—

युवतीनां यथा यूनि यूनाश्च युवती यथा ।

मनोऽभिरमते तद्वन्नो मे 'रमतां त्वयि ॥

इति । गीतायाम्,—

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ।

इति । नैतावता रतेर्भक्तित्वं किन्तु रतेरनवच्छिन्नतच्चिन्ता-
ध्यायकत्वेन बहुतरपापक्षयहेतुत्वात् भक्तित्वाभावेऽपि पुरुषार्थ-
साधनत्वेन स्वतः प्रियरूपत्वेन च प्रार्थनीयत्वम् । यथा शिशु-
पालस्य निरतिशयद्वेषः श्रीकृष्णसन्ततानुस्मरणहेतुत्वात् तस्य
मुक्तिप्रदोऽपि न भक्तिः । एवं गोपीनां प्रेमापि सन्ततानुस्मरण-
हेतुत्वाद् भक्तिरूपत्वाभावेऽपि ।

तच्चिन्ताविपुलाद्वादक्षीणपुण्यचयास्तथा ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातकाः ॥

चिन्तयन्ति जगत्सृतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुद्धासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥

इतिविधया मुक्तिरूपफलसाधनम् । अन्यथा शिशुपालदेव-
स्यापि भक्तित्वापत्तेः । किञ्च साहित्यशास्त्रे,—

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

उद्बुद्धमात्रस्वायी च भाव इत्यभिधीयते ॥

इति देवादिविषयरतेरेव भावत्वम् । गोपीनां पुनः श्री-
कृष्णविषयरतेर्निरुपमरमणीयप्रियतमविषयत्वेन तच्चरितास्वादस्य
सम्भोगविप्रलम्भशृङ्गारमध्यपातित्वमिति न भक्तित्वसम्भावनापि ।
न चाराध्यत्वज्ञानमेव भक्तिरिति वाच्यं निर्व्यापारस्य परमेश्वरे
चाराध्यत्वज्ञानेऽपि भक्तित्वाप्रसिद्धेः । नापि स्वात्मसमर्पणमात्रं
भक्तिः कार्य्यागुरोधेन नीचे स्वात्मसमर्पणे भक्तित्वाप्रसिद्धेः ।
तथा च भगवदुवाक्यम्,—

सर्व्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्व्वपापिभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

तथा,—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ॥

तथा,—

माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

यत्तु,—

ये च धर्मानामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

अद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे मताः ॥

इति । नानेन धर्माणां भक्तित्वम् । स्वात्मसमर्पणापरपर्याय-
तत्परमत्वस्य 'धर्मानुष्ठानत्वे तु 'फलजनकत्वेनातिशय'भक्तित्वा-
दतीवभक्तत्वम् । एवं ज्ञानित्वात् सैव मे मत इत्यादीनि व्याख्ये-
यानि । तदेवंविधभक्तियोगेन कृतस्य नामकीर्त्तनस्य बहुतरपाप-
क्षयहेतुत्वं भक्तिं विनापि कृतस्य पापक्षयहेतुत्वं वचनप्रामाण्या-
द्देवावगम्यते । नचाबुद्धिपूर्वकतस्यानिच्छाकृतस्य भगवन्नाम-
कीर्त्तनस्य पापक्षयहेतुत्वे उपदेशवैयर्थ्यं शास्त्रस्य ज्ञानेच्छाद्वारा
प्रवृत्तिफलत्वादिति वाच्यम् । हितैषिभिर्ज्ञात्वा 'कस्यानिच्छो-
रपि प्रवर्त्तयितुं शास्त्रव्यापारात् । यथा स्वाध्यायविधेः पितृद्वारा
माणवकप्रवृत्तिफलत्वमिति सर्वज्ञैतदस्माभिर्विस्तरेण भक्तिप्रदीपे
प्रपञ्चितमिति नेह प्रणीयते । तदेवं नामकीर्त्तनरूपाणि स्नानस-
न्ध्याद्यधिकार'सम्पादनानपेक्षणाच्छ्रयनादुत्थानमात्रे कर्त्तव्यानि ।
यानि तु स्तोत्ररूपाणि जपरूपाणि वा प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यत्वेन
विहितानि तानि

(१) D. धर्मानुष्ठानत्वहेतुफलजनकः ।

(२) B. ° फलयोगेनातिशयः ।

(३) A. ° भक्तित्वादतीवः ।

(४) A. B. C. ज्ञानस्थानिच्छोः ।

(५) B. ° सम्पादकानपेक्षयाः ।

स्वातोऽधिकारी भवति देवे पित्रे च कर्मणि ।

सम्याहीनोऽशुचिर्विप्रो नित्य—

मित्वादिवाक्यात् सम्योत्तरं कर्त्तव्यानि । उत्थानानन्तर-
मात्रकर्त्तव्यत्वेन लेपाशौचापनयनवस्त्रपरिवर्त्तनादिव्यवधानस्यापि
दोषत्वापत्तेः । नहि सत्रादुद्वसाय पृष्ठसवनीयेन यजेरन्नित्यादौ
कालशौचाद्यनादरेणानन्तर्यमाद्रियत इति । हृन्दोगपरिशिष्टे,—

पापिष्ठं दुर्भगां दीनं नमनमुत्कृत्तनासिकम् ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम् ॥

श्रोत्रियं सुभगां गाक्ष अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापदभ्यः स प्रमुच्यते ॥

एवम्,—

कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः संसृशेद्गां घृतं दधि ।

सर्षपांश्च प्रियङ्गुञ्च कल्पपात् स प्रमुच्यते ॥

कल्यमुत्थायेति वचनादुपसि स्नानाद्यप्रतीक्षाप्रतीतिः ।

विष्णुपुराणे,—

ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।

नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

मैत्रं विङ्-विसर्गः । मित्रोऽपाने समाश्रित इति वचनात् ।

अत्र भोजनाश्रितदिङ्नियमवद् देगकालनियमः पुरुषार्थः । 'स
च नित्यकर्ममध्यपाठात्तत्रायेन दुरितक्षयफलः । न परिसंस्था

(१) A. स च पुरुषार्थनित्यकर्म ० ।

(२) B. ० परिसंस्थातिदोषदुष्टत्वादेव ।

त्रिदोषदुष्टत्वादेव । अतएव देवलेन सन्ध्याकाले निषेधः स्मर्यते ।
अन्यथा कथञ्चित्तिरिक्तकाले निषेधादेव सन्ध्यायामपि निषेधात्
पृथङ्निषेधो दोषातिशयार्थः कल्प्यत तच्च गौरवम् । एवञ्चान्य-
दाकरणे दोषाभावः । सन्ध्यायामप्यावेगो कर्त्तव्यम् । 'पक्वाशयास्य
स्थानच्युतस्यावेगकरत्वात् । स्थानाच्चैव मलाद्युपता इत्यशौचकर-
त्वात् । नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठेदिति शौचस्य विधेयत्वेनावेगो
सति सन्ध्यायामुत्सर्गस्य विहितत्वान्न निषेधविषयत्वम् । आप-
स्तम्बः,—'दूरादावसथाम्बूतपुरीषे कुर्याद् दक्षिणां दिशं गत्वेति
शेषः । अस्मिन्नेव बहिर्ग्रामादाराद्यावसथाम्बूतपुरीषे वर्जयेत् ।
आराद् दूरे । विष्णुपुराणे,—

अयन्नियैस्तृणैः काष्ठैः पत्रैर्लोष्टैरथापि वा ।

आस्तीर्य वसुधाच्चैव वस्त्रप्रावृतमस्तकः ॥

हारीतः,—घ्राणास्ये संवेष्टयित्वा मूर्धानं ग्रीवायामासन्ध
'दक्षिणबाहुपार्श्वे कमण्डलुमाधाय उत्सर्गं कुर्यात् । घ्राणास्ययो-
र्वेष्टनं वस्त्रादिना । साङ्ख्यायनशृङ्गम्,—यद्येकवस्त्रो यन्नोपवीतं
कर्णे कृत्वा । एतेनात्र नोत्तरीयनियमः । मनु,—

तिरस्कृतोच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्टं तृणानि वा ।

निवस्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥

(१) A. B. शब्दाशयात् ।

(२) D. निषेधविहितत्वम् ।

(३) D. दूरादावसथाम्बूतं मूलम् ।

(४) D. बाहुदक्षिणपार्श्वे कमण्डलुमाधाय उत्सर्गम् ।

संवीताङ्गः—कण्ठसक्तयज्ञोपवीतः । संवीतं मानुषमिति
तैत्तिरीयश्रुतेः । बौधायनः,—शुष्कलणमयस्त्रियं काष्ठं लोष्टं वा
तिरस्कृत्य । मेहनानुवृत्तौ वायुपुराणे,—

शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वण्डलेन वा ।
सन्मयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्हाय वसुन्धराम् ॥

यमः,—

प्राङ्मुखस्तु पूर्वाङ्गे अपराङ्गे तु प्राङ्मुखः ।
उदङ्मुखस्तु मध्याङ्गे निशायां दक्षिणामुखः ॥

[देवलः,—

सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाङ्गे दक्षिणामुखः ।]
विण्मूत्रमुक्तृजन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

अत्रेयं व्यवस्था—देवलवचनात् विमुहूर्त्तात्मकप्रातः-सायं-
कालयोरुदङ्गदक्षिणामुखत्वम् । यमस्मृतेस्त्रिमुहूर्त्तादूर्ध्वं पूर्वाह्न-
घटिकाद्वये प्रत्यङ्मुखत्वम् । सायाह्निमुहूर्त्ताधोघटिकाद्वये
प्राङ्मुखत्वं मध्याह्ने उदङ्मुखत्वं रात्रौ दक्षिणामुखत्वमिति ।
गौतमः,—न वायुग्निविप्रादित्यापोदेवता गाव प्रतिपश्यन् मूत्र-
पुरीषामेध्यान्मुक्तृजेत् । एतत्-सन्मुखो न कुर्व्यादित्यर्थः ।

यान्नवल्कलः,—

न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमवाव्यग्निसौहिजम्भनः ।

एतेषामुत्सर्गमार्गाभिमुख्यं वर्ज्यम् । यमः,—प्रतिपन्नानमेव च ।

मेहयन्ति य एतांश्च ते भवन्ति गतायुषः ।

अत्र पूर्व्याह्ने प्रत्यङ्मुखत्वे आवरणादिना व्यवधानमित्येव-
मन्यत्र^१ । मनुः,—

क्षायायामन्यकारि वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यद्यासुखमुखः कुर्यान्प्राणवाधभयेषु च ॥

हारौतः,—

आहारश्च रहः कुर्यान्निर्हारश्चैव सर्वशः ।

निर्हारं—मूत्रपुरीषोत्सर्गम् । मनुः,—

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥

चित्त्वामग्निचयने ।

न जीर्णदेवायतने न बल्मीके कदाचन ।

भ्रमत्वेषु च गर्त्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥

गमनस्थाननिषेधे प्रपन्नत्वस्थाननिषेधः । उपविष्ट एव कुर्या-
दित्यर्थः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

पुनः पर्वतमस्तकनिषेधो दोषातिशयार्थः । नचान्नेयं
चतुर्धा करोतीति श्रुत्वा यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति
सामान्यश्रुतिरान्नेये विशेषे उपसंक्रियते तथेह किं न स्यादिति

वाच्यम् । तत्र शाखाद्वयवाक्ययोः पुरुषभेदेन सार्थकत्वात् तथा
इह त्वेकग्रन्थे वाक्यद्वयमित्येकवैयर्थ्यभयेनादृष्टातिशयकल्पना ।
पर्वतमस्तकयोरवयवावयवित्वभेदाच्च नोपसंहारः । देवलः,—

वापीकूपनदीगोष्ठचैत्याश्वःपथिभस्मसु ।

अग्नौ काम्ये श्मशाने वा विस्मृतं न समाचरेत् ॥

चैत्यो ग्रामप्रसिद्धो वृक्षः । काम्यः कामनीयप्रदेशः । यमः,—

यस्त्वलानि तडागानि नदीप्रस्रवणानि च ।

नखगोमयभस्मानि फालकृष्णञ्च वर्जयेत् ॥

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च मलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत च्छायादृश्यं चतुष्पथम् ।

दृश्यं शोभितम् ।

उदकञ्चोदकान्तञ्च पत्न्यान्तञ्च विवर्जयेत् ।

वर्जयेद् वृक्षमूलानि चैत्यस्वप्नविलानि च ॥

राजमार्गचतुष्पथनिषेधो दोषातिशयार्थः । हारीतः,—न
चत्वारोपहारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् । न तीर्थे न शस्त्रपूर्णे न यज्ञ-
भूमौ यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् । तीर्थं जलावतरणमार्गः ।
वशिष्टः,—नोप्ते न शादलोपजीव्यच्छायासु । शादलः हरितः
स्निग्धो भूभागः । विष्णुः,—नोपरि न परशुचौ तथा नाकाशे ।
आकाशे अटालिकादौ । यद्वा

यथाकाशः स्मृतो भीमस्तस्मान्नासंहर्तुं क्वचित् ।

कुर्याद्भूतं पुरीषं वा न भुञ्जीत स्वपेन च ॥

इति वायुपुराणवचनादसंहतदेश एवाकाशपदार्थः । काया-
धिकारे आपस्तम्बः,—स्वाच्च न मेहेत । स्वां कायां प्रतीत्यर्थः ।
न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात् । यमः,—

प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः गच्छत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षित गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥

तच्च शौचानन्तरम् । अशुचेषु सूर्यादिदर्शने

दृष्टेतानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपसृजेत् ।

गात्राणि चैव सर्वानि 'नाभिं पाण्डितले नहि ॥

इति प्रायश्चित्तं मनूक्तम् । कामतोऽधिकप्रायश्चित्तम् ।

शौचम् ।

हारीतः,—गुदं लोष्टेन प्रसृज्य शृङ्गकाष्ठेन वा ।

यमः,—

शुद्धार्थञ्च त्रिभिः काष्ठैस्तृणैर्वापि निघर्षयेत् ।

आपस्तम्बः,—अश्मानं कां लोष्टमाद्रौषधिवनस्पतीन् दूर्वा-
माच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शोधनं वर्जयेत् । गौतमेन पत्रेण निघर्षणं
निषिद्धम् । व्यासः,—

अश्ममूलफलाङ्गारैरुष्णान्वास्त्रिवर्हिषाम् ।

(१) D. नाभिपाण्डितले न त ।

(२) D. अ(थ)शौचम् ।

(३) B. D. अश्मानं लोष्टमाद्रौषधिवनस्पतीदूर्वाणाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः
शुद्ध्यर्थं वर्जयेत् ।

एवं शुष्ककाष्ठेन शुदमार्जनम् । तदभावे चक्षुमूलफलाङ्गा-
रास्त्रिकुगाद्रौषधिवनस्पतिदूर्वालोष्टव्यतिरिक्तेन द्रव्येण । तदभावे
लोष्टेन शुदमार्जनम् । लोष्टस्य विहितनिषेधादनुकल्पत्वम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद् रात्रौ चेहचिणामुखः ॥

शौचमिति सम्बन्धः ।

आहरेभृत्तिकां विप्रः कूलात् समिकतां तथा ।

नाखूत्कृष्टान्न वल्लीकान्न पांशुलान्न कर्दमात् ॥

न मार्गान्नोषराञ्चैव शौचशिष्टात्परस्व च ।

विष्णुपुराणे,—

वल्लीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्तेपसम्भवाम् ॥

अन्तःप्राण्यवपन्नाच्च हलोत्खाताच्च पार्थिव ।

शातातपः,—

‘शुचौ देशे तु संघ्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता ।

रक्ता गौरा तथा खेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥

न मृदं नोदकं वापि निशायां न च गोमयम् ।

(१) D. शुचौदेशे तु संघ्राह्याः शर्कराश्मादिवर्जिताः ।

रक्ता गौरा तथा खेता मृत्तिकास्त्रिविधा स्मृताः ॥

(२) D. च न गोमयम् ।

न गोमूत्रं प्रदोषे च गृह्णीयाद् बुद्धिमान् नरः ।

अष्टाङ्गुलानि खानित्वा उदरेक्षु सृदं^१ततः ॥

इति पठन्ति तस्य प्रामाण्येऽपि दृष्टार्थत्वाय यत्राशुद्धिशङ्का
तत उदरेण तद्विध्यम् ।^२ प्रकरणाविशेषेऽपि दृष्टार्थत्वाय ब्रीह्यादि-
सम्बन्ध इवावधातादेः । अन्यथा शौचशिष्टादिनिषेधोऽप्राप्तत्वाद्
व्यर्थः स्यात् । देवलः,—

आशौचान्नोत्सृजेत् शिशं प्रस्नावोच्चारयोः स्वयम् ।

याज्ञवल्काः,—गृहीतशिश्वद्योत्याय अन्यन्नोपविश्य शौचं
कुर्व्यादित्यर्थः । शिष्टाः,—

धनंविद् दक्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥

वामहस्तेन शौचम् । ब्राह्मे,—

सुनिर्णिक्ते सृदं दद्यान्मृदन्ते त्वप एव च ।

सुनिर्णिक्ते काष्ठादिघर्षणेन सम्यक्क्षालिते । दक्षः,—

एका लिङ्गे तु सव्ये त्रिरभयोर्मृद्वयं स्मृतम् ।

सव्ये वामे । उभयोर्हस्तयोः ।^३ एतत्

मूत्रे शौचं समाख्यातं शुक्रे तु द्विगुणं स्मृतम् ॥

(१) B. ० तथा ।

(२) D. तत्र ।

(३) D. प्रकरणाविशेषे ०

(४) C. एतत्तु ।

[मनुः,—]

एका लिङ्गे गुदे ^१तिस्त्रो दश वामकरे तथा ।

उभयोः सप्त दातव्या सृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

दत्तः,—

^२अर्द्धप्रसूतिमात्रा तु प्रथमा सृत्तिका भवेत् ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः ॥

^३लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिषर्व्वी पूर्य्यते यथा ।

आर्द्रामलकमानेन सृदं गात्रविशोधनम् ॥

इति वाक्यात् शेषसृत्तिकापरिमाणं तन्मात्रम् । हारौतः,—

षट् पृष्ठे । ^४पृष्ठे वामहस्तपृष्ठे । शङ्कः,—

तिस्त्रसु सृत्तिका देया कृत्वा नखविशोधनम् ।

शङ्कः,—लिङ्गे द्वे एकेन गन्धलेपानुवृत्तौ । एवमुत्तरत्राधिक-
संख्यत्वे बोध्यम् । पैठीनसिः,—अपाने पञ्च । शङ्कः,—मैहने सप्त ।

^५त्रयेणाशुची पञ्च । पञ्चभिः शुद्धभावे सप्त देया इत्यर्थः । यमः—
वामे पाणौ चतुर्दश । शङ्कः,—

एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्देयाश्चतुर्दश ।

(१) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(२) D. ° तिस्त्रस्तथा वामकरे दश ।

(३) D. अर्द्धप्रसूतिमात्राभिः प्रथमा °

(४) D. लिङ्गेऽप्यर्द्धसमा °

(५) D. वामहस्तस्य पृष्ठे ।

(६) A B त्रयेणाशुची ° ।

ब्राह्मे,—

‘द्वाविंश वामहस्ते तु । द्वयोः षोडश पुनः सप्त च ।

देवलः—

यावत् साध्विति मन्येत तावत् शीचं विधीयते ।

प्रमाणं शीचसंख्याया न शिष्टैरनुमन्यते ॥

१[संख्यामात्रेण न तुष्टिः ।]

गन्धलेपानुवृत्तौ न्यूनसंख्यां त्यक्त्वाधिकसंख्याव्ययणम् । तावता-
प्यनुवृत्तौ पुनरन्तिमसूक्तसंख्या^१ अभ्यसनीया] । न्यूनसंख्यया गन्ध-
लेपत्रये विहितसंख्यापर्यन्तं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं दक्षेण,—

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शीचं शुद्धिमभीप्सता ।

हारीतः,—तिसृभिः पादौ प्रक्षाल्य गोमयेन सृदा कमण्डलुं
परिसृज्य पूर्ववदुपस्पृश्य आदित्यं सोममग्निं वीक्षेत । शङ्ख-
लिखितौ,—आचम्य ईशानं मनसा ध्यायेत् । ईशानः सर्वेश्वरो
विष्णुः । स्मृत्वा विष्णुं सनातनमिति ब्रह्मपुराणात् । सोमसूर्याग्नि-
वीक्षणं यथासम्भवम् । विष्णुस्मरणञ्च विष्णुमूलशुक्रशीचाङ्गम् ।

जत्वाचमनमात्रे । दक्षः,—

यथोक्तान्तु दिवाशीचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धञ्च पयि स्मृतम् ॥

आतुरोऽत्र जलसंसर्गवर्द्धिष्णुरोगवान् । स्वस्थस्य चतुर्थांश

(१) D. द्वाविंशद्व. वाच ।

(२) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(३) A. B. C. Omit the portion bracketed.

आतुरस्य दिवा रात्रौ च । एवं पथिकस्यानातुरस्य दिवा रात्रौ च
तदष्टमांशेन शुद्धिः । मनुः,—

एतत् शौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणञ्च वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥

शङ्खः,—

शौचमेतद् गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् ।

द्विगुणं स्याद् वनस्थानां यतीनां त्रिगुणं भवेत् ॥

एतच्छौचं विष्णुत्वोत्सर्गनिमित्तम् । 'विष्णुत्वलेपे तु सृज्-
जलाभ्यां शुद्धिः न संख्यानियमः । मनुः—सृद्वाव्यादियमर्थव-
दित्युक्ता

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ।

तथा,—

वसाशुक्रमसृङ्मलामूत्रविट्कर्णविन्नृन्मलाः ।

श्लेष्मानुदूपिकास्त्रेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

अत्र,—

पक्षां क्रमेण चैतेषां शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।

सृद्वारिणा तु पूर्वेषामितरेषान्तु वारिणा ॥

इति वाक्यात् समाचारः । अत्रोद्धृतोदकासम्भवेऽनुवृत्तेनापि ।

तथा च पठन्ति,—

कुर्यादनुवृत्तेनापि यदि निर्जन्तुकं जलम् ।

वितस्तिमात्रं सन्त्यज्य कुर्यात् शौचं जलाशयात् ॥

(१) D. विष्णुत्वलेपने तु सृज्जलाभ्यां शुद्धिः ०

कचिच्च,—

‘अरन्निमात्रं सन्त्यज्य कुर्याद् वारिष्यनुवृत्ते ।

इति । केवलम्,—

क्षिप्त्वाग्नावशुचिद्रव्यं तथैवान्नासि वा पुनः ।

मासमात्रं व्रतं कुर्यात्

इति गुरुदोषाज्जले शौचोदकपरिहाराय यत्रः कार्यः ।
 मृन्मयकमण्डलुसम्भवेऽप्येतन्न कार्यम् । कमण्डलुशब्दो ह्याकार-
 निमित्तः । तथा च भेदातिथिः,—आकारनिमित्तः कमण्डलुशब्दो
 न जातिनिमित्तः । तेन मृन्मयस्य मौवर्णस्य राजतस्य वा तथैव
 शुद्धिः । ताम्रगङ्गुकादिकमपि कमण्डलुरेव । केवलं तस्य शौचे
 यत्रः कार्यः । बौधायनः,—

कमण्डलुं परिहरित् सर्व्वावस्थोऽप्यशौचतः ।

न चैवं कुक्षयेद् विद्वान् न च शङ्केत् दूषयेत् ॥

तथा,—

तस्माच्छौचं ततः कृत्वा परिमृज्य कमण्डलुम् ।

पर्यग्निकरणं ह्येतदूर्ध्वन्तत्परिमार्जनम् ॥

हस्तपरिमार्जनमुच्छिष्ट-पुरुषसंयोग-निमित्तं कमण्डलु-
 संस्कारः । सूत्रादिलेपे तु कमण्डलुर्यद्रव्यजातस्तदुक्तं शौचम् ।

(१) D. वितस्त्रिमात्रं ।

(२) B. D. न शङ्केत् च दूषयेत् ।

(३) D. ह्येतदूर्ध्वपरिमार्जनं । (१)

एवञ्च सति धारणञ्च कमण्डलोरिति निषेधः काष्ठस्य समा-
चारमूलकः ।

इति शौचम् ।

अथाचमनम् ।

देवलः,—

शौचलक्षणमित्याहुर्मृदम्भोगोमयादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपलष्टे सुदूरतः ॥

पश्चादाचमनं वापि शौचार्थं वक्ष्यते विधिः ।

गोमयेन शरीरोपघातशुद्धिर्वक्ष्यते । तद्विषयं गोमयग्रहणम् ।
एतेनाचमनानन्तरमेव कर्म्मार्हतालक्षणं शौचं सिद्धं भवति ।

देवलः,—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैलके दक्षिणामुखः ॥

दैवकर्म्माचमनाङ्गपादप्रक्षालने प्राङ्मुखत्वमुदङ्मुखत्वञ्च वै-
कल्पिकम् । एवं पितृगाचमनाङ्गपादप्रक्षालने दक्षिणामुखत्वं
प्राङ्मुखत्वञ्चैव वैकल्पिकमित्यर्थः । प्रत्यङ्गपादावनेजनमिति
त्वापस्तम्बीयमाचमनार्थक्रियमाणव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथा,—

इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

हस्तौ चामणिवन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ॥

तथा,—

शिखां बद्धा वसित्वा द्वे निर्णिक्ते वाससी शुभे ।

तूष्णीं भूत्वा समाधाय नोद्गच्छन् न विलोकयन् ॥

उद्गच्छन् उत्तिष्ठन् विलोकयन् दिश इति शङ्कस्मृतेः ।

न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान् स्पृशन् ।

न हसन् नैवाकलयन्नात्मानं न विलोकयन् ॥

आकलयन् कम्पमानः । आत्मानं हृदयं विलोकयन्निति
स्वार्थे निच् ।

केशाक्षीवीमघः कायमस्मृशन् धरणीमपि ।

‘[सोपानको जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा नरः ।

उष्णीषो वापि नाचामेद् वस्त्रेणावेष्ट्य वा शिरः ॥]

अथातः प्रथमात् तीर्याद् दक्षिणात् त्रिः पिबेत् समम् ॥

अशब्दमनवस्त्रावमवहिर्जान्वतुदुदम् ।

प्रथमात् तीर्यात् ब्राह्मतीर्यात् ।

द्विस्ततोऽङ्गुष्ठमूलेन परिसृज्यात् ततो मुखम् ।

नाथाङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिसृज्यात् कथञ्चन ॥

आपस्तम्बः,—तिष्ठन् प्रह्वो वा नाचामेत् । मरीचिः—
न शयानसनस्थो न पादुकस्थः । मरीचिः,—

मुक्तासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ।

व्यासः,—

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

तथा,—

सोपनत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा नरः ।

उष्णीषौ वापि नाचामेदं वस्त्रेणवेष्ट्य वा शिरः ॥

^१गौतमः,—वाग्यतो हृदयस्यशस्त्रिचतुर्वा अप आचामेत् ।

^२त्रिचतुर्वेति भावशुद्धापेक्षया । हृदयगामिन्योऽपः ।

^३भविष्ये,—

समौ च चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखो नृप ।

घनाङ्गुलिकरं कृत्वा "एकाग्रसुमना हिजः ॥

नारसिंहे,—

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णकृतिवत् पुनः ।

त्रिः पिवेद् वीक्षितं तोयं आस्थं हिः परिमार्जयेत् ।

दत्त,—

संवृत्वाङ्गुष्ठमूलेन हिः प्रसृज्यात् ततो मुखम् ।

संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत् ॥ ॥

(१) D. गौतमः,—

(२) D. त्रिचतुर्वेति भावशुद्धापेक्षायां ।

(३) B. D. भविष्यपुराणे ।

(४) D. एकाग्रः सुमना ०

मुखं संवृत्य 'प्रसृज्यात् । एवम्,—संवृत्यास्यमुपसृशेत् ।

आपस्तम्बः,—त्रिरोष्ठौ परिसृजेत् द्विरित्येके । सक्तदुपसृशेत् द्विरित्येके । दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियान्युपसृशेत् । पादौ शिरश्च प्रोक्षयेदित्यन्वयः । सक्तदुपसृशेदोष्ठाविति सम्बन्धः । ओष्ठस्पर्शादनन्तरं दक्षः,—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयन्तु तलेन वै ।

'सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद् बाह्व चाग्नेण संसृशेत् ॥

प्रदेशिनी तर्जनी । अत्र आस्यं स्पृष्ट्वा पश्चाद् घ्राणं तदनन्तरं चक्षुषी पुनः श्रोत्रे पुनर्नाभिमित्यर्थः । 'नतु चक्षुःश्रोत्रयोः स्पर्शनावृत्तिरिति 'भ्रमः कार्यः । नाभिस्पर्शानन्तरं व्यासः,—पुनरप्यस्य संसृशेत् । हृदयस्पर्शादनन्तरं चाज्जालभादुदकस्पर्शनम् । भविष्ये,—

यद्गृह्णावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रमुखान् नागान् तेन प्रीणाति पार्थिव ॥

शिष्टाः पठन्ति,—

तावन्नोपसृशेद् विद्वान् यावत्सव्येन न स्पृशेत् ।

(१) D. संसृज्यात् ।

(२) B. D. संस्पर्शानानन्तरं दक्षः ।

(३) D. सर्वाभिश्च ।

(४) A. B. C. अनन्तरं चक्षुः ।

(५) A. B. C. न भ्रमः ।

मनुः,—

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

ब्राह्मतीर्थस्य व्रणादिदोषे इदमनुकल्परूपं कायत्रैदशिकाभ्या-
मिति ।

अपः पाणिनखस्पर्शः पिवेदाचामिति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमपिरवधीत् ॥

इति वचनाद्वस्पर्शपरिहारः कार्यः । कमण्डलूपस्पर्शनं
सोमतीर्थेनेति ^१हारीतवचनादुद्धृतोदकेन कमण्डलुर्गृहीतेनाचमने
सोमतीर्थाख्येन करमध्येन । ^२कमण्डलुशब्दश्च संस्थानवचन
इत्युक्तं तेन ताम्रपात्रादिभ्योऽपि ग्रहणे तथा मन्तव्यम् ।

अतएव स्मरन्ति,—

कांस्येनायसपात्रेण त्रुपसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कांस्यादिपात्राणामाकारेण ^३कमण्डलुत्वेन प्रसङ्गे निषेधः ।
अन्यथा प्रसङ्गाभावात् । आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्कलिखितौ,—उद्धृत-
परिपूताभिरद्विरेवेजिताभिरनधिस्थिताभिरबुद्बुदाभिः शूद्राश्चैक
पाश्चावर्जिताभिः शूद्रावर्जिताभिरश्चावर्जिताभिरैकपाश्चावर्जि-

(१) B. D. • हारीतस्य वचनाद् • ।

(२) A. कमण्डलुशब्दश्च संस्कारमित्युक्तम् ।

(३) B. कमण्डलुप्रसङ्गनिषेधः । D. कमण्डलुप्रसङ्गे निषेधः ।

ताभिश्च नाचामेत् । परिपूतत्वमपद्रव्यनिरामेन । आपस्तम्बः,—
भूमिगतास्त्रिषुचम्य प्रयतो भवति यद्वा प्रयत आचामेत् । एतेन
स्वयमाहूतेनाचमनं नाशुद्धितु । वशिष्ठः,—

तस्मादुदकपाणिभ्यां परिसृज्य कमण्डलुम् ।

पर्यग्निकरणं ह्येतत् मनुराह प्रजापतिः ॥

कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेत् प्रयतस्ततः ।

ततः कमण्डलोः । आपस्तम्बः,—न वर्षधारास्वाचामेत् । तथा
प्रदरोदके । तस्माभिश्चाकारणात् । प्रदरः स्वयं दीर्घो भूभागः ।
अकारणाद् व्याधिव्यतिरेकेण । वशिष्ठः,—प्रदरादपि या आप-
स्तर्पणसमर्थाः स्युर्न वर्णरसदुष्टा याः स्युरश्वभागमाः । वौधायनः,—
पादप्रक्षालनात् शेषेण नाचामेत् यदाचामेद् भूमौ स्नावयित्वाचा-
मेत् । आपस्तम्बः,—अग्न्युदकशेषेण इथा कर्माणि कुर्यात् ।
आचामेद् वा 'पाणिसंचुब्धोदकेन नाचामेत् । अग्निपर्युक्षणाथी-
पान्तजलशेषेणेत्यर्थः । विश्वः,—

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शूद्रेण स्त्री च शूद्रश्च 'सकृत्स्मृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्ततः ओष्ठप्रान्ते । ब्राह्मे स्त्रीशूद्राधिकारि,—क्षालनाच्च
करोष्ठयोः । शूद्राधिकारि 'गौतमः,—आचमनार्थे पादप्रक्षालन-
मेवके ।

(१) D. पाणिचंचुब्धोदके नाचामेत् ।

(२) D. गौतमः,—

(३) D. सकृत् स्मृष्टाद्वि ।

(४) D. क्षालन ।

आचमनक्रमः ।

दक्षिणपूर्वक्रमेण पादप्रक्षालनं प्राङ्मुखत्वेन । 'पितृर्थाचमनाङ्गपादप्रक्षालनमुदङ्मुखत्वेन वा । आमणिवन्धात् पाणिप्रक्षालनम् । शिखावन्धनम् । यज्ञोपवीतानुसन्धानम् । वासोद्वयधारणम् । उष्णीषशिरःकण्ठप्रावरणपरीहारः । उपानत्पादुकत्यागः । भोजनान्तराचमनव्यतिरिक्ताचमने आसनत्यागः । न प्रौढपादत्वम् । [शुचिदेशे पादद्वयदानम् ।] दिशां हृदयस्य चानवलोकनम् । गमनीत्यानप्रवृत्ताशयनकम्पनहासत्वरात्यागः । केशनीवीनाभ्यधोभागपरदेहभूमीनां हस्तेन स्पर्शनपरीहारः । स्नानाङ्गाचमनेऽन्तरेकं वह्निरिकं पादं दत्त्वा । पुरुषार्थाचमनेऽप्यार्द्रवस्त्रस्य जलमध्येऽपि जानुदध्ने तदधिके वा । वाग्यतः समाहितचित्तः प्रसन्नचेता भवेत् । उर्व्वरिरन्निकरणम् । संहताङ्गुलि गोकर्णाकृति हस्तकरणम् । कांस्थायसत्रपुसौसपित्तलव्यतिरिक्तस्वकीयदारुमृत्तैजसान्यतमकमण्डलीरसम्भवे सम्भृज्य परकीयस्य वामहस्ते धारणम् । तत्र 'वामहस्तशूद्रानीतव्यतिरिक्तपरजनानीतजलधारणम् । दिवोदृतमेव । असम्भवे अग्निदर्शनपूर्व्वकं रात्रादृतमपि । शीदतुदुदुदवर्षधाराद्रथान्तरसंसर्ग-

(१) D. पितृर्थाचमनाङ्गपादप्रक्षालनं दक्षिणाभिमुखत्वेन वा । देवकर्माङ्गाचमनार्थं पादप्रक्षालनमुदङ्मुखत्वेन वा । आमणिः ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) D. वामहस्तशूद्रव्यतिरिक्तपुत्रपरजनानीतजलधारणम् ।

(४) D. रात्रानीतमपि ।

दूषितपादक्षालनशेषव्यतिरिक्तम् । असम्भवे पादक्षालनशेषमव-
 स्थावितैकदेशं नखसंस्पृष्टाग्निपर्युक्षणशेषप्रदरीदकभिन्नं प्रदरादपि
 गोष्ठसिसमर्थादविकृतरसगन्धं जलं कमण्डलोर्हस्ते कार्यम् ।
 वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्पर्शनम् । तोयस्य वीक्षणम् । करमध्येन
 सोमतीर्थेन पानम् । यथा हृदयं यावद् गच्छति । एवं द्विरपरं
 त्रिर्वा । भूमिष्ठादीदृशोदकं गोकर्णाकृतिहस्तेनादायाङ्गुष्ठकनि-
 ष्ठाभ्यां किञ्चिदवस्त्राव्य ब्राह्मतीर्थेन पानम् । तदसम्भवे प्राजा-
 पत्येन । तस्याप्यसम्भवे नखस्पर्शपरीहारेण देवतीर्थेन पानम् ।
 कमण्डलोराचमने सोमतीर्थनियमः । मुखं संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन
 द्विः परिमार्जनं त्रिर्वा । भोक्ष्यमाणस्य द्विरेव । ततः सव्यपाणिः
 पादयोः शिरसः क्रमेण प्रोक्षणम् । मुखं संवृत्य संहतमध्याङ्गुलित्रयेण
 द्विः सकृद् वा स्पर्शनम् । भोक्ष्यमाणस्य सकृत् । तर्जन्याङ्गुष्ठाभ्यां
 नासिकयोः । अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां नेत्रयोः श्रोत्रयोश्च । कनिष्ठा-
 ङ्गुष्ठाभ्यां नाभिं स्पृष्ट्वा जलस्पर्शनम् । सर्वाङ्गुलिभिः शिरः अङ्गुल्य-
 ग्रेण बाहुमूलद्वयस्पर्शनम् । भूमौ किञ्चिदुदकप्रक्षेपः । इन्द्रिय-
 स्पर्शनशेषजलस्य सव्यपाणौ प्रक्षेपः । ततः सर्वेश्वरस्य विष्णोः
 स्मरणम् । आदित्यसोमाम्नीनां यथासम्भवमीक्षणम् । एतच्च
 पुरीषोत्सर्गाचमनाङ्गं न सर्वत्र । देवलः,—

रेतोमूत्रशक्ताभ्यो वै भोजनेऽध्वपरिचये ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमीषक्षान्यत्र वर्त्तते ॥

उक्तनिमित्तपञ्चकातिरिक्तनिमित्ते किञ्चिदङ्गसहितमप्याच-
मनं सगुणं भवति केवलं शिरःकण्ठप्रावरणमुक्तकक्षशिखायज्ञोप-
वीतत्वपादशौचानामावश्यकत्वम् । एतैर्विनाचमनं शुद्धिकरं न
भवति । उक्तपञ्चनिमित्ते सर्वाङ्गादर इत्याहुः ।

अथाचमननिमित्तानि ।

ब्राह्मे,—

क्षुत्तं श्लेष्मपरित्यागिऽधीते वा भक्षिते सति ।

अववर्णस्य संलापे स्वप्ने वा दन्तधावने ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ।

अधीते पाठे । 'अववर्णस्य चण्डालादेः । हारीतः,—रथ्या-
माक्रम्य कृतमूत्रपुरीषो भोक्षन् (भोक्षमाणः) वा पाणिपादं
प्रक्षाल्याचामेत् । पैठौनसिः,—उच्छिष्टरेतोमूत्रसर्गं उत्सृज्याचम्य
प्रयतो भवति त्रिः प्रक्षाल्य च तं देशम् । तं देशमुच्छिष्टादि-
लिप्तम् । बौधायनः,—नीवीं विग्रंस्व परिधायोपसृजेत् ।

वायुपुराणे,—

निष्ठौविते तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्यप्रयतस्य वा ॥

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्ता तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृजेत् ॥

सन्देहः आचमनं कृतं न वा । आचमननिमित्तं न वेति च ।

तथा,—

उच्छिष्टस्य च संस्पर्शं 'दर्शने चान्यवासिनाम् ।

मनुः,—अध्येयमाणश्चाचामेत् । आपस्तम्बः,—रिक्तपाणि-
र्वायसमुद्यम्य अप उपस्पृशेत् । तथा,—श्यावातपर्यन्तावोष्ठी
चोपस्पृश्य । श्यावातपर्यन्तावलोमकौ । यमः,—

उत्तोर्योदकमाचम्य अवतीर्य उपस्पृशेत् ।

उत्तोर्यं जलाबिष्कुम्य । अवतीर्य जले प्रविश्य । हारीतः,—
“नोत्तरेदनुपस्पृश्य” उत्तरेत् सन्तरेत् । देवलः,—

यदश्वः शौचनिर्मुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याशुचिलितञ्च स्पृष्ट्वाचम्य विशुद्धाति ॥

शौचनिर्मुक्तं 'शौचस्थानादन्यत्र गतम् । संवर्त्तः,—

चक्षुरारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

आपस्तम्बः,—सिंहाणिकाद्यालम्बे लोहितस्य केशानामग्ने-
र्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाद्यालम्बे महापथं गत्वाऽमेध्यचोपस्पृश्या-
प्रयतञ्च मनुष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् । आर्द्रे वा शक-
दोषधिं भूमिं वा । अमेध्यं चतुर्विधम् । देवलः,—

दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलञ्चेति लिङ्गिनाम् ।

चतुर्विधममेध्यं स्यात् सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥

(१) B. D. • दर्शनेऽप्यनवासिनाम् ।

(२) D. शौचगत्यादन्यगतम् ।

शुच्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
 अभक्ष्याभोज्यापेयानि वर्जितानीह चक्षते ॥
 त्वक्ताः पतितचाण्डाला ग्रामकुटुशूकरौ ।
 स्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः पङ्क्तिर्धर्मतः समाः ॥
 सव्रणः सृतिकासृतीमत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।
 सृतवन्धुरशुद्धश्च वर्ज्याद्याष्टौ स्वकालतः ॥
 नेचाशु विप्रुषः केशा निरस्तं नखलोम च ।
 आर्द्रं चर्मासृगित्येतद् दुष्टमाहुर्मनीषिणः ॥
 मानुषास्त्रि शवं विष्ठां रेतो मूत्रार्सवानि च ।
 कुणपः पूयमित्येतत् कश्मलं समुदाहृतम् ॥
 दूषिते प्रोचणेनापि शुद्धिरुक्ता विधानतः ।
 दुष्टे मार्जनसंस्कारैः कश्मले सर्वथा भवेत् ॥

लेपापकर्षणादिभिर्यथोक्तशुद्धेः पूर्वं स्पर्शनमाचमननिमित्तम् । सव्रणोऽत्र कुष्ठभगन्दरादिरोगयुक्तः । सृती प्रसवकारयित्री । मत्तो मादकभक्षणेन । उन्मत्त उन्मादरोगी । सृतवन्धुर्मृतकाशौची । 'एतेषां यथोक्तशुद्धेः पूर्वं स्पर्शनमाचमननिमित्तम् । अत्र सव्रण इति वचनात् क्षताशौचं केचिदिच्छन्ति तत्र दुष्टव्रणविषयत्वेनोपपत्तौ व्रणमात्रेऽशौचकल्पनानवकाशात् । दन्त-
 लम्बाधिकारे च देवलवचनम्,—

(१) D. एषां ० ।

(२) D. ० लम्बाधिकारे देवल ० ।

न तत्र बहुशः कुर्याद् यत्नेमुद्धरणे पुनः ।

भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद् व्रणे कृते ॥

इति रुधिरस्य सुखप्रवेशादत्यन्ताशौचप्रतिपादनार्थम् ।
कालिकापुराणवचनात् न कचिन्निवन्धे कचिद्देशे चादरो दृश्यत
इति 'क्षेपग्रहै(व)नावतिष्ठते' देवलः,—

ततः 'शरीरयोत्रेभ्यो मलनिःस्यन्दविस्त्रवात् ।

अन्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादशुद्धिर्विशेषतः ॥

तथा,—

शौचलक्षणमित्याहुर्मृदम्भोगोमयादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ॥

पश्चादाचमनं चेति शौचार्यं कथ्यते विधिः ।

'शरीरयोत्रेभ्यः शरीरच्छिद्रेभ्यः । मलं द्वादशविधम् ।
निःस्यन्दो लालादि । तयोर्विस्त्रवः स्थानाच्चलनम् । अन्नादीनां
प्रवेशो सुखद्वारा । 'तेन भोजनादावशुद्धिराचमनेनापोह्यते ।
एतदाचमनं त्रिविधम्,—शुद्ध्यर्थं नैमित्तिकं कर्माङ्गञ्च । तत्र
शुद्ध्यर्थाचमननिमित्तानि,—स्निकीयविष्मूचरतमासुखर्गः । तेषां
स्पर्शनम् । अशौचोदकतदारद्रभूमिस्पर्शनम् । क्षुतम् । श्लेष्मत्यागः ।
भोजनम् । पानम् । चाण्डालादिभाषणम् । निद्रा । दन्तधावनम् ।
अनृतभाषणम् । ^१[परुषभाषणम् ।] वस्त्रपरिवर्त्तनम् । रथ्याक्रम-

(१) A. B. C. क्षेपग्रहैवावतिष्ठते । (a) D. तत्र न भोजनादाः ।

(२) D. शरीरस्रोतोभ्योः ।

(k) D. Omits the portion bracketed.

(३) D. शरीरस्रोतोभ्यः ।

णम् । द्वादशविधमलानां स्त्रस्थानात् प्रच्यवनम् । मानुषेतरनिः-
स्नेहपञ्चनखास्त्रिस्पर्शनम् । निर्लोमोष्ठादिदेशस्पर्शनम् । उच्छिष्ट-
ब्राह्मणस्पर्शनम् । बुद्धिपूर्वकातिक्षुद्रनिःस्नेहमानुषास्त्रिस्पर्शनम् ।
चाण्डालादिस्पर्शनम् । चाण्डालादिस्पृष्टस्य बुद्धिपूर्वं स्पर्शनम् ।
अमेध्यलेपप्रदेशस्य त्रिःचालनपूर्वकमाचमननिमित्तत्वम् । अस्त्रि-
सङ्ख्यनादूर्ध्वं रोदनम् । जलाशयप्रवेशः । तत उत्तरणम् । भुक्त-
मात्रवसनं चाण्डालोदक्यासृतकीपतितशवतत्स्पृष्टस्पर्शनम् । पर-
कीयशुक्लादिद्वादशविधमलस्पर्शनम् । रथ्याकर्हमस्पर्शनम् । भास-
काक-बलाक-वानर-मार्जारखरोट्ट-श्व-शूकर-कुक्कुट-वराह-चेल-
निर्णोजक-रजक-चर्मकद्व्याधकैवर्त्ततैलकतृसुराविक्रयिनटनपुंसक-
वैश्यानां स्पर्शनम् ।

नाभेरूर्ध्वं करी मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानमधस्तात्तु चालनेनैव श्रवति ॥

इति वचनादुत्तमाङ्गे स्नानमधिकम् । एवञ्च,—

एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्ज्यं द्विजातिषु ।

इत्यत्र शिरःपदं नाभ्यूर्ध्वभागपरमेव । तथाचमनकृताकृत-
सन्देहः । आचमननिमित्तसन्देहश्च । एतानि शुद्धार्थाचमन-
निमित्तानि ।

(१) D. • इत्तमाङ्गस्नान • ।

(२) D. शुद्धार्थान्वाचमन • ।

अथ पुरुषार्थचमननिमित्तानि ।

व्यासः,—यमकृतविकृतश्वासः । ब्राह्मणस्पर्शनम् । अग्नि-
स्पर्शनम् । गोस्पर्शनम् । लोटादिरहितस्य हस्तस्य पक्षिणं
प्रत्युदयम् । पादप्रक्षालनम् । शिखावन्धनम् । नीवीविच्यंशनम् ।
वस्त्रपरिधानम् । यज्ञोपवीतवहिष्करणम् । स्नानं भोजनारम्भः ।
उच्छिष्टदोषरहितताम्बूलादिभक्षणम् । शयनारम्भः । श्मशाना-
क्रमणम् । अभ्यङ्गस्याशुचिकरत्वे मानाभावादेव तत्राचमनं
पुरुषार्थः । 'श्मशानाक्रमणं नाशुचिकरम् ।

न च मेध्यतरं किञ्चित् श्मशानादिह विद्यते ।

इति दानधर्मवचनात् । एतेषु निमित्तेष्वचमनस्य दुरित-
क्षयः फलम् । कर्माङ्गाचमनञ्च सामान्यतः

क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः ।

इति वायुपुराणोक्तम् । विशेषतश्च

प्राणस्याचमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

इत्यादौ सन्ध्यान्तर्गतप्राणायामस्य निमित्तत्वम् । तत्त्वसागर-
संहितायाम्,—

अर्चयित्वा महेशानमनाचम्य क्रियान्तरम् ।

कुर्वन् कित्त्वपमाप्नोति सत्यमीश्वरभाषितम् ॥

(१) D. श्मशानाक्रमणमपि नाशुचि ।

(२) D. ° मनस्योपात्तदुरित ।

तथा,—

आदित्यञ्च गणाध्यक्षं चैवपालञ्च पार्वतीम् ।

आराध्याचमनं कार्यं सुधिया 'कार्यसिद्धये ॥

लङ्घयित्वा च निर्माणाद्यमेतेषां चिदशाधिप ।

सद्य आचमनं कार्यं कर्मान्तरविशुद्धये ॥

इत्यादौ 'कर्माङ्गमाचमनम् । तथा आङ्गे 'पिण्डदानादौ कर्माङ्गमाचमनम् । अतएव पैटके दक्षिणामुख इति पादचालने दिङ्नियम उक्तः । यत्तु शुद्धार्थाचमनमेव कर्माङ्गं न पृथक् कर्माङ्गमाचमनमस्ति । अतएव शिष्टाः कीपाधिकरणे,—

वेदिरेव ह्यनाचम्य कुर्वतो विगुणौ भवेत् ।

तानिव सगुणां कर्त्तुं शुद्धा न व्यवधास्यते ॥

इति शुद्धार्थाचमनस्य 'क्रमविरोधो विचारितः । तदुक्तं तत्र तत्र कर्माङ्गाचमनमध्ययनाङ्गमेव । एवञ्च चुतादौ शुद्धार्थाचमनस्यापि न व्यवधायकत्वमित्यतिशयार्थम् । शुद्धेः कर्माङ्गत्वेऽपि तदार्थाचमनस्य न कर्माङ्गत्वम् । आहवनीयस्य कर्माङ्गत्वेऽप्या-

(१) D. ° कर्मासिद्धये ।

(२) D. कर्माङ्गाचमनम् ।

(३) D. पिण्डदानार्घ्यदानादौ कर्माङ्गाचमनम् ।

(४) B. क्रमविरोधो ° । D. क्रमविरोधो विचारितः । तदुक्तं तत्र तत्र कर्माङ्गाचमनस्य दर्शितत्वात् । अतएव भाव्यकारेणापत्तौ न कर्त्तव्यमित्यविशेषेणाङ्गत्वबोधकं आहवनीयस्युदाहृतम् । वास्तविककारेण ब्रह्मवशाङ्गमाचमनं जपमालाङ्गमित्युक्तम् । अतएवाध्यैष्यमाद्यारम्भे प्रथमः सच्चित्त्वध्यवनारम्भो आचमनमध्ययनाङ्गमेव । एवञ्च ° ।

धानस्य न कर्माङ्गत्ववत् । अतएव विध्यन्तरसिद्धत्वादशौचस्य च यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वमिति । त्रीष्ट्याद्यपचार इव शौचापचारे न कर्माधिकारः । न चैवं निरग्नेरिवाशुद्धस्याधिकाराभावादग्नि-
होचाद्यकरणे दोषाभावः स्यादिति वाच्यम् । शक्तिविषये न सुहर्तृमप्यप्रयतः स्यादित्यापस्तम्बवचनादशुचरेव स्थानस्थाधर्म-
हेतुत्वादग्निहोवादिलोपवत् । शौचविलम्बे त्रिरात्रोपवासादि-
विधानाच्च । एवञ्च देवान्मुख्यगौणकालयोः शौचाभावे कर्म-
लोपदोषो नास्ति । अशुच्यवस्थानदोषः स्यादेव । अशक्तौ
नाशुचित्वदोषोऽपि । मुख्यकाले शुद्धाभावे गौणकाले शुद्धौ
कर्माधिकारः स्यादेव । मुख्यकालेऽसन्निहितान्नेर्गौणकालेऽग्नि-
होत्रवत् । यथा च शौचस्य वैदिककर्मत्वेऽपि जननाद्यशौचेऽपि
कर्तव्यत्वं तथा च तत्रैवोक्तम् ।

अथ हिराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेत् वासोऽपि परिधाय च ॥

आपस्तम्बः,—भोज्यमाणस्तु प्रयतोऽपि हिराचामेत् । द्विः
परिमृजेत् । सकृदुपसृजेत् । भोजनपूर्व्वाचमने द्विः परिमार्जन-
नियमः । अन्यत्र द्विस्त्रिर्वा । ओष्ठस्पर्शनमत्र सकृदन्यत्र सकृत्

'त्रिर्वा । पैठीनसिः,—कलिलकासश्वासापगमे रथ्याचत्वरश्म-
शानाक्रान्तेश्वाचान्तः पुनराचामेत् । कलिलं कठिनं श्लेष्म ।
श्वासो व्यायामादिकाले विकृतः । चत्वरं भृत्यादीनां वलिदान-
स्थानम् । शङ्खलिखितौ,—मूत्रपुरीषष्ठीवनादिषु शुक्तवाक्याभि-
धानेषु पुनरुपसृशेत् । शक्तं परुषम् । आदिपदं शुक्रोत्सर्गस्याप्युप-
लक्षणम् । हिराचमनाधिकारि विशिष्टः,—

ओष्ठी संस्पृश्य च तथा यत्र स्थातामलोमकौ ।

ज्ञानम् । पानम् । क्षुतम् । श्वासः । भोजनान्तः । रथ्योप-
सर्पणम् । वस्त्रपरिधानम् । भोजनारम्भः । कठिनश्लेष्मत्यागः ।
कासः । विकृतश्वासः । चत्वरक्रमणम् । श्मशानाक्रमणम् ।
मूत्रोत्सर्गः । पुरीषोत्सर्गः । ष्ठीवनम् । शुक्रोत्सर्गः । परुषवाक्याभि-
धानम् । इत्यष्टादश हिराचमननिमित्तानि । शुद्धार्थे नैमित्तिके
च यथासम्भवम् । 'तत्र हिराचामेदिति हित्वविधौ विधेस्त्रय-
विशिष्टभावनाविषयत्वादितिकर्तव्यताया अपि हित्वं विधीयत
इतीन्द्रियस्पर्शनमपि हिः कर्तव्यमित्याहुः । वस्तुतो विधिर्भावना-
विषयत्वेऽपि हिराचामेदित्वमेतिकर्तव्यतांशस्यास्यवगेन धात्वर्थ-
'भात्रोपदेशेनैव हित्वविधिः । न चाचमनानुवादेन हित्वविधा-
वाचमनेऽङ्गमाहित्यमुद्दिश्य विशेषणं विवक्षाहम् । तथा च सति
न तौ पशौ करोतीत्याख्यभागनिषेधस्य पञ्चङ्गपुरोडाशे प्रसङ्गात् ।

(१) D. द्विर्वा ।

(२) A. B. C. विलुप्तः ।

(३) A. मूपादीनां = ।

(४) D. चत्वर ।

(५) D. मात्रोद्देशेनैव = ।

किञ्च यथायज्वेणादौ कास्या इष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या न ती-
 पशी करोति । दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोमस्येत्यादौ सर्वचेति-
 कर्त्तव्यताकप्रधानभावनायां विध्यन्वयेऽङ्गानामप्युपांशुत्वमाज्य-
 भागनिषेधो दक्षिणासम्बन्धश्च स्यादिति तत्तदधिकरणविरोधः ।
 ननु चाचान्तः पुनराचामेदिति ऋप्रत्ययस्य क्रियोपरमवाचित्वे
 'साङ्गाचमनक्रियोपरमवतः पुनराचमने कर्त्तृत्वविधानात् पूर्वा-
 चमनस्येन्द्रियस्पर्शादिसमाप्तावेव पुनराचमनं विधीयत इति चेत्
 न कदन्तानां भावनानभिधायित्वेन 'धात्वर्थापवर्गविशिष्टस्यैव
 कर्त्तृत्वात् । नह्यभिषुत्य इत्वा भक्षयतीत्याद्यभिषवहोमकर्त्तुर्भक्षण-
 विधानेऽपि साङ्गाहोमभावनोत्तरं भक्षणम् । किन्तु होमाभिषव-
 धात्वर्थमानोत्तरत्वेन विध्युपपत्तावर्थाक्षिप्तभावनोत्तरत्वं न
 विधीयते । यत्त्वग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यत्र साङ्गाभि-
 निवृत्तिः शब्दार्थस्तत्राग्निमिति द्वितीयाश्रुत्या चयनसंस्कार्यत्व-
 मग्निस्यलस्य ज्ञातमिति साङ्गादेव संस्कारोत्पत्तेस्तथात्वम् । एव-
 माहिताग्निर्नानृतं वदेदिति कर्मणि निष्ठाप्रत्ययात् साङ्गाधान-
 निवृत्तिः शब्दार्थः । यत्तु दीक्षितधर्माणां साङ्गादीचापवर्गेऽनुष्ठान-
 मिति तत्र 'दीक्षितत्वस्यालौकिकसंस्काररूपत्वात् साङ्गाक्रियोपरम
 एव तत्संस्कारादिति विशेषः । नाचान्तत्वमलौकिकं माना-
 भावात् । किञ्च तथा सति पादप्रक्षालनमप्यावर्त्तत । न च वह्निः-

(१) A. B. C. आचमन ० ।

(२) C. धात्वर्थापवर्गविशिष्ट ० । D. धात्वर्थापवर्गावमर्पमात्रविशिष्ट ० ।

(३) D. दीक्षितत्वस्य लौकिक ० ।

प्रयोगाङ्गत्वादनावृत्तिः । तथात्वेऽपि भावनान्तर्गतत्वेन हिरावृत्ति-
विधौ तत् तत्रानुपपत्तेरिति । देवलः,—

रेतोमूत्रशक्नुन्मोक्षे भोजनेऽध्वपरिचरम् ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमीषच्चान्यत्र वर्त्तते ॥

‘[शौचमाचमनम्] ।’ रेतोमूत्रशक्नुन्मोक्षे भोजनाध्वगमनेषु
यद्योक्तं सर्वज्ञोपेताचमननियमः । उक्तपञ्चनिमित्तादन्यत्र किञ्चि-
दङ्गसहितानुष्ठानेऽप्यवैगुण्यम् । यद्यपि नित्यत्वेन यथाशक्त्यङ्गोप-
संहारः सिद्ध एव तथापि वचनात् शक्तिकृताङ्गहानेऽप्यवैगुण्यम् ।
केवलम्,—

शिरः प्रावृत्य कण्ठञ्च मुक्तकक्षशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

इति व्यासवचनात् । तथा,—विना यज्ञोपवीतेन, वह्निर्जानु-
रेकहस्तापितैर्जलैः सोपानकस्तिष्ठन्नैव शुद्धिमवाप्नुयादिति भविष्य-
पुराणादिति ।

कांस्येनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति च । एतेषामङ्गानां सर्वत्रावश्यकत्वमित्याहुः । अङ्गाना-
चरणनिन्दाया अर्थवादत्वेन कथमेवमिति विचारणीयम् । [इत-
राङ्गाणां शक्तावपि त्यागो बह्वशिखत्वादीनामशक्तौ त्यागेन दोष
इति वा ।]^३

(१) D. Omits the portion bracketed. (२) A. B. C. सर्वज्ञोपेताचमनम् ।

(३) B. D. Omit the portion bracketed.

अथाचमनानुकल्पाः ।

आपस्तम्बः,—स्वप्ने जवयौ 'सिंहाणिकालश्चे लोहितस्य केशा-
नामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालश्चे महापथं गत्वा' [ऽमेध्यञ्चोप-
सृश्याप्रयतं मनुष्यं नीवीञ्च परिधाय अप उपसृशेत् 'आर्द्रं वा
शक्तत् ओषधिं भूमिं वा । उक्तनिमित्तेष्वचमनासम्भवे आर्द्र-
गोमयस्पर्शनम् । तदभावे आर्द्रदृणस्पर्शनम् । पराशरः,—

क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तश्लिष्टे तथावृते ।

पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि] गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे मन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्यो वरुणः 'सोमो वायुरग्निस्तथैव च ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥

एदहाक्वशेषात् सर्वत्राचमननिमित्ते दक्षिणकर्णस्पर्शन-
मनुकल्पः । 'एषु निमित्तेष्ववश्यमनुकल्परूपणमिति वाक्यान्तरे-
णाचमनस्यैव विधानात् । दन्तश्लिष्टेचाचमनविध्यभावात् कर्ण-
स्पर्शनं मुख्यम् ।

(१) D. सिंहाणिकाशुनश्चे ० ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) B. आर्द्रञ्च वा शक्तत् ० ।

(४) B. C. D. ० सोमः क्षमिनीयुस्तथैव च ।

(५) A. B. C. एषु च निमित्तेष्ववश्यमनुकल्परूपणमिति वाक्यान्तरेणाच-
मनस्यैव विधानात् । दन्तश्लिष्टेचाचमनविधानाभावात् कर्णं ०

मार्कण्डेयपुराणे,—

क्षुत्वा निष्ठीव्य वासश्च परिधायाचमेद् बुधः ।

कुर्व्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ॥

कुर्वीतालम्बनं 'वापि दक्षिणश्रवणस्य च' ।

अविद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥

क्षुतशीवनवस्त्रपरिधानेषु प्रथमकल्प आचमनम् । तदसम्भवे गोपृष्ठस्पर्शनम् । तदसम्भवे सूर्यदर्शनम् । तस्याप्यसम्भवे दक्षिण-
कर्णस्पर्शनमिति । ^१[यत्तु] स्मृत्यन्तरे,—

गङ्गा वै दक्षिणे कर्णं नासिकायां हुताशनः ।

^२उभावपि च स्पृष्टव्यौ तत्क्षणादेव शुद्धाति ॥

इति तदुक्तनिमित्तादन्यत्राचमनानुकल्परूपमित्याहुः ।

क्षुते निष्ठीविति सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

कर्णस्थ एषु नाचामेद् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

इति रत्नाकरलिखितवाक्यात् कर्णमध्ये एषु नाचमनं कर्णस्थ
स्पर्शनं ^३मुख्यकल्पः ।

(१) D. = चापि ० ।

(२) A. D. = त्व ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

(४) B. उभावपि त्व ० ।

(५) D. अनुकल्पः ।

अथाचमनाप्रवादाः ।

अत्राङ्गिरसौ,—

मधुपर्कं च सोमे च अप्सु प्राणाहुतिषु च ।

नोच्छिष्टसु भवेद् विप्रो यथात्रैर्वचनं तथा ॥

अत्रापस्वेति प्राणाहुतिसाहचर्यादापोशानविषयमिति लक्ष्मी-
धरः । तदन्यजलपाने 'त्वाचमनम् । शातातपः,—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्येहे तथैव च ।

ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

फले मुखशुद्ध्यर्थे कटुतिक्तकषयादी । अत्र शुद्ध्यर्थमाचमनं
नास्ति । नैमित्तिकं स्यादेव । अतएव भट्टः,—परस्परसृष्ट-
ताम्बूलभक्षणं तदवसानानाचमनञ्च दुराचार इत्याहुः । गोतमः,—
दन्तस्निष्टे दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षात् । प्राक्च्युतेरित्येके ।
चुतेरास्त्राववन्निगिरन्नेव तत् शुचिः । अत्र च जिह्वाभिमर्षणात्
यावज्जिह्वा दन्तेभ्यो भेदो नोपलभ्यत इत्यर्थः । सत्यपि जिह्वाभि-
मर्षणे यावन्न च्यवते तावत् शुचिरित्येके मन्यन्ते । चुतेरास्त्राववत्
लालावत् । निगिरन्नेव तत् शुचिः । देवलः,—

भोजने दन्तलग्नानि निह्न्त्वाचमनं चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

वशिष्ठः,—न श्मश्रुगतलेपः । अशुचिरित्यर्थः । तथा,—
यच्चाप्यन्तर्मुखे आचान्तस्यावशिष्टं निगिरन्नेव तत् शुचिः । आचा-

(१) D. अथाचमनम् ।

(२) D. मुखशुद्ध्यर्थे अथाचमनं नास्ति ।

न्तस्य यदवशिष्यते मुखे दन्तलग्नातिरिक्तमपि तदपि निगिरन्नेव
शुचिरित्यर्थः । पैठीनसिः,— भूमिगता विन्दवः परासृष्टाः पूताः ।
विपुषः शुद्धाः । हीरोमक्लिन्नेष्वामित् । विन्दवः आचमन-
विन्दवः । परासृष्टाः सृष्टाः । पूता 'नाप्रयत्यहेतवः । अङ्गे
पतिता अपि रोमइयार्द्रभावमापादयितुं समर्था एवाचमन-
निमित्तं भवन्ति । याज्ञवल्करः,—

मुखजा विपुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

अन्यु चास्वगतं दन्तस्त्रिष्टं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

मनुः,—

सृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भूमिगास्तो समाज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

बृहस्पतिः,—

प्रचरन्नन्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपसृशेत् ।

भूमौ निधाय तद् द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत् पुनः ॥

अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा सूत्रपुरीषन्तु द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥

गौचन्तु प्रथमं कुर्यात् पादौ प्रक्षालयेत् ततः ।

उपसृश्या तदभ्युच्च गृहीतं शुचितामियात् ॥

मनुः,—

उच्छिष्टेन तु संसृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

इदमन्यच्चनादित्यतिरिक्तद्रव्यविषयमिति विश्वरूपः ।

इत्यग्निचिद्-वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचारप्रदीपे

‘आचमनकल्पः ।

दन्तधावनम् ।

वृद्धशतातपः,—

मुखे पथ्युषिते नित्यं भवत्यप्रयती नरः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥

अत्र भक्षयेदिति पूर्वोत्तराचमनरूपभक्षणधर्मप्राप्तार्थमिति लक्ष्मीधरः । यद्यपि भोजनस्य दृष्टार्थस्याचमनं नाङ्गं तथाप्य-
दृष्टार्थप्राणाहुत्यङ्गत्वादतिदेशः । कुन्दोगपरिशिष्टे,—

नारदायुक्तवार्त्तयमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।

सत्त्वचं दन्तकाष्ठं स्यात् तदयेण प्रधापयेत् ॥

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजापशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रक्षाद्य मेधाच्च त्वं नो धेहि वनस्पते ॥

(१) B. आचारकल्पः । D. आचमनानुक्तकल्पः ।

(२) C. तस्मापि दृष्टार्थं ॥

नारदेति नारदशिल्लाश्वीकृतवृक्षसम्भवम् । नारदः,—

आम्बपालाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

वदरस्य कदम्बस्य करवीरकरञ्जयोः ॥

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः चौरिणश्च यशस्विनः ।

नारसिंहपुराणे,—

खदिरश्च करञ्जश्च कदम्बश्च वटस्तथा ।

तिन्त्रिङ्गी वेणुवृक्षश्च आम्बनिम्बौ तथैव च ॥

अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोदुम्बरस्तथा ।

तथा,—

अष्टाङ्गुलेन मारिनेन तत्रमाणमिहोच्यते ।

प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥

विष्णुः,—न दक्षिणापराशामुखः । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा ।

वटाशनार्क-खदिरकरञ्ज-करवीर-सर्ज्जारिमेदापामार्गमालतीवकुल-
कुरुविन्दानामन्यतमं कषायं कटुतिक्तं वा कनीनिकास्थौल्यं
सकूर्चं द्वादशाङ्गुलं

प्रातर्भुक्ता च यतवाक् भक्षयेद् दन्तधावनम् ।

हारीतः,—काले पालाशकोविदारक्षेप्तातकतिल्वकशाकवृक्ष-
शिखण्डीवेणुवर्जम् । अक्षमासकवदरीकरञ्जशम्यशनकानीत्येके ।
दधित्यहरीतकश्चकर्णशालाशनकानीत्यपरे । विल्वखदिराम्ब-
पालाशशिरीषापामार्गाणामेकतममनाद्रे नातिशुष्कं नातिस्थूलमा-

(१) C. D. नारसिंह ० ।

(२) C. ० वेणुवेवञ्च आम्बविल्वौ तथैव च ।

पोषिताग्रमनोष्ठयन्त्रादङ्मुखी वाग्यत आसीनो दन्तकाष्ठं भक्षयेत् । काले उषःकाले । तिल्वकः विल्वकः । शाकवृक्षः शागवन इति प्रसिद्धः । शिखण्डी मयूरशिखा । दधित्यः कपित्यः । एके अपरे इत्युभयत्रापि 'वर्जयित्वेति शेषः । पलाशः आम्बातकवृक्षः । आर्द्रं सद्यन्विक्रान्तं ततोऽन्यदनार्द्रम् । आपोषिताग्रमीष-चूर्णिताग्रम् । अनोष्ठग्रन्थि दन्तधावनकाले ओष्ठसमीपग्रन्थिरहितम् । विष्णुः,--न पालाशं दन्तधावनं स्यात् । न श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्यनवर्ज्यम् । न कोविदारग्रमीषौलुपिप्पलेह्नुद-शुग्गुलवर्ज्यम् । वन्धुकनिर्गुण्डीतिलतिलुकवर्ज्यम् । न पारिभद्रा-स्त्रिकामीचशाल्मलीषणवर्ज्यम् । न मधुरम् । नार्द्रं नोर्ध्वशुष्कम् । न शुषिरम् । न पूतिगन्धम् । न पिच्छिलम् । दन्तकाष्ठं भक्षयेदित्यर्थः । धन्यनः धमनः । पौलुः शुङ्गफलः । पारिभद्रः पालघोणा इति प्रसिद्धः । अस्त्रिका तिल्लिङ्गी । ऊर्ध्वशुष्कं वृक्ष एव शुष्कम् । शुषिरं क्षिद्रयुक्तम् । अग्रनः अग्रन इति प्रसिद्धः । महाभारते,--

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा 'जान्वन्तराहतः ॥

क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षयेद् दन्तधावनम् ।

त्यज्यं सपत्रमज्ञातं मूर्ध्वशुष्कञ्च पाटितम् ॥

(१) D. वर्जयित्वेत्यर्थः ।

(२) D. ° जान्वन्तराहतः ।

(३) A. ° मूर्ध्वशुष्कमपाटितम् ।

त्वराहीनं ग्रन्थिमुखं तथा पालाशशीशपम् ।

ऋजु वितस्तिमात्रञ्च कीटाग्निभिरदूषितम् ॥

विद्याकरपङ्क्तौ,—

शुवाकस्तालहिन्ताली तथा ताड़ी, चकितकी ।

खर्जूरं नारिकेलञ्च समैते दृणराजकाः ॥

दृणराजपलाशैश्च न कुर्यात् दन्तधावनम् ।

तथा,—

इष्टकालोष्टपापाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्ता चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम् ॥

उशना,—नाङ्गुलीभिर्दन्तान् प्रचालयेत् । अत्र ये क्षीरिणः कण्टकिनः प्रतिषिध्यन्ते तत्र विहितनिषेधे विकल्पापत्तेः पर्थु-
दासः । एवं तित्तकटुकपायाणां येषां निषेधस्तेषां पर्थुदासः ।
तेनैतेषां निषेधाभावाद् विहितासम्भवे प्रतिनिधित्वेनोपादानम् ।
ये तु न क्षीरिणो न कण्टकिनो न तित्तकटुकपायसुगन्धिनस्तेषां
प्राप्त्यभावात् प्रतिनिधित्वेन प्राप्तानां प्रतिषेधः । यथा व्रीहि-
यवविधानादेव माषनिवृत्तौ अयश्चिया माषा इति निषेधः
प्रतिनिधिप्राप्तिविषयः । तेनैषां न प्रतिनिधित्वेनापि ग्रहणम् ।
पालाशे तु विशेषतः

आसनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेद् भूतिकामस्तु पलाशं नित्यमाप्तवान् ॥

(१) A. D. • सुगन्धय • ।

(२) D. तेनैतेषां • ।

(३) D. अयश्चिया वै माषा • ।

आसनादिमाहवर्षात् कपायचीरित्वेऽपि न पर्युदासः ।
किन्तु निषेध एवेति न प्रतिनिधित्वमपि । पारश्करः,—दन्त-
प्रक्षालनादीनि नित्यमपि अन्नाद्यायेतिमन्त्रसु न दन्तधावनाङ्गम् ।
छन्दोगपरिशिष्टे तु परिजप्य च मन्त्रेणेति काष्ठसंस्कारत्वेन मन्त्र-
जपविधिरिति भिन्नार्थत्वाद् द्वयोः समुच्चयः । विशुः,—

प्रक्षाल्य भङ्गा तज्जङ्घात् शुचौ देगे प्रयत्नतः ।

महाभारते,—

प्रक्षाल्य च शुचौ देगे दन्तधावनमुत्सृजेत् ।

पतितेऽभिमुखे सम्यक् भोज्यमाप्नोत्यभीक्षितम् ॥

ऐश्वर्यभङ्गमाप्नोति क्षिप्ते तदशुचौ भुवि ।

नरसिंहपुराणे,—

प्रतिपद्वर्षपठौषु नवम्याच्चैव सत्तमाः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

अलाभे दन्तकाष्ठस्य प्रतिषिद्धे तथा दिने ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्भविष्यति ॥

अत्र दन्तकाष्ठकार्यं मुखशुद्धौ गण्डूषविधाने परिधौ पशुं
नियुञ्जीतेति यूपकार्यं पशुनियोजने परिधिविधौ 'पशुयूपनिवृत्ति-
वत्' [दन्तकाष्ठनिवृत्तौ प्रतिपदादितिथिषु दन्तकाष्ठनिन्दा गण्डूष-
प्ररोचनार्था । न च प्रतिषिद्धे दिने इति वचनात् प्रतिषेध एवायम् ।
अर्थाच्चिह्नौ प्रतिषेधवैयर्थ्यात् । 'गिरा गिरिति ब्रूयाद्द्वैरं हत्वोदेय-

(१) C. यूपनिवृत्तिवत् ।

(३) A. निगिरा * ।

(२) C Omits the portion bracketed.

मिति गिरापदविधानादेव गिरापदे निवृत्ते गिरापदनिषेधस्यार्थ-
वादत्ववत् ।] तेन संक्षेपेणार्थवादोक्ततिथिचतुष्टयानुवादार्थं
प्रतिषिद्धपदम् । न च मुख्यार्थदन्तधावने काष्ठनिषेधपरमिदं वच-
नम् । नित्यदन्तधावनप्रकरणे बाधापत्तेः । 'यदि तु,—

कुङ्कषष्ठगोर्नवम्याच्च पञ्चादौ दन्तधावनम् ।

परैरन्यच्च काष्ठैः स्याद् जिह्वोल्लेखः सदैव हि ॥

तत्र पञ्चाणां धावनसाधनत्वं गण्डूषेण सह वैकल्पिकमुच्यते ।
तत्र व्यक्तं काष्ठस्यान्यदिनविषयत्वं न निषेधः । तेन प्रतिपदादिषु
काष्ठेनापि सुखार्थदन्तधावने भोजनोत्तरादृष्टार्थदन्तधावने वा न
कश्चिद्दोषः । यच्च महाभारते,—

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ।

इति 'तत्रायं पञ्चपर्वसु शास्त्रदृष्टानीतिपदोक्तकाष्ठानां
प्रतिषेध इति । न दन्तधावनप्रतिषेधः । तेन पर्वसु गण्डूषैरेव
मुखशुद्धिः । प्रतिषिद्धे तथा दिन इति 'नरसिंहपुराणे स्मृत्यन्त-
रोक्तप्रतिषिद्धदिनस्यापि ग्रहणात् । यद्यपि स्मृत्यन्तरे,—

श्राद्धे जन्मादिने चैव विवाहे मुखदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद् दन्तधावनम् ॥

न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमेकादश्यां नरेश्वर ।

आदित्यदिवसे चैव तस्मादेनो महद् भवेत् ॥

(१) A. यत्तु । D. यद्दि,—कुङ्क ।

(२) A. ० विकल्प । D. ० वैकल्प ।

(३) A. D. तत्रापि ।

(४) D. नरसिंहपुराणोक्तस्मृत्यन्तरोक्त ।

इत्यत्रापि कर्माङ्गत्वेन दानहीमादिप्रतिषेधवत् आद्या-
द्यङ्गत्वेन दन्तधावने काष्ठकरणकं प्रतिषिद्धत इति वचनविहित-
निषेधे विकल्पापत्तिभयेन सुखार्थदन्तधावनस्य निषेधकल्पना ।
अतएव,—

व्रतोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्रीशतसंपूता अपः प्राश्य विशुध्यति ॥

इति कर्माङ्गश्ले प्रायश्चित्तम् । एवञ्च भोजनोत्तरदन्त-
धावनस्यापि तत्र निषेधः । सुखार्थदन्तधावनस्य भोगत्वादिव
निषेधः । सर्वभोगविवर्जित इति वचनात् । अत्र दन्तधावनस्य
प्रायश्चास्यकर्माधिकारसम्पादकादृष्टसिद्ध्यर्थत्वात् तदङ्गानां तदुप-
कारकत्वात् तदङ्गं वैगुण्यं नाधर्म्यं । नित्यकर्मान्तरवदशक्ति-
कताङ्गहानेऽपि फलोदयात् । एवमाचमनाङ्गानामपीत्युक्तम् । तद-
विधिः,—प्राङ्मुखतयोदङ्मुखतया वीपवेशनम् । हस्तपादमुख-
क्षालनम् । आचमनम् । जान्वन्तःस्वदक्षहस्तेन दन्तकाष्ठधारणम् ।

आयुर्वलं यगो वर्चः प्रजापशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो धेहि वनस्यते ॥

इति काष्ठाभिमन्त्रणम् ।

अवाद्याय व्यूहध्वं सीमो राजा यमागमत् ।

स मे मुखं प्रमार्ज्यते यशसा च वलेन च ॥

(१) A. D. इति च विहितं । D. इति च विहितप्रतिषेधे विक. ।

(२) D. ° धावन इत्यस्य निषेधकल्पना ।

(३) A. ° भोगेन च ।

इति मन्त्रमुपांशु पठित्वा दन्तघर्षणम् । काष्ठं चालयित्वा
 भङ्गा सम्युखशुचिदेये पातनम् । काष्ठान्तरेण जिह्वीक्षेत्रः । तीय
 गण्डूर्ध्वैर्बहुशो मुखचालनम् । आचमनम् । दन्तकाष्ठं प्रत्याद्यात-
 त्वेन गण्डूषकरणे सकृदेवाभिमन्त्रणम् । न प्रतिगण्डूषम् । मन्त्रस्य
 साधनसंस्कारत्वाद् द्वादशसंख्यावच्छिन्नस्य गण्डूषस्य च साधन-
 त्वात् । तत्र वनस्पतिपदस्य वृक्षपरस्य काष्ठे गौणत्वेऽपि साधन-
 स्वरूपपरित्यागात् प्रकृतौ धान्यमसीति मन्त्रस्य तण्डुलपरत्वेऽपि
 तरसेमां समसीत्यूहवत् जलगण्डूष इत्यूहः कर्त्तव्यः । न च जप-
 स्यार्थानपेक्षणाश्नोहः । द्वितीयाश्रुत्या काष्ठस्य मन्त्रसंस्कार्य-
 त्वादर्थज्ञानरूपदृष्टद्वारैव मन्त्रस्य काष्ठसंस्कारत्वम् । धावनमन्त्र-
 स्त्वविकृत एव प्रयोक्तव्यः । अत्र चायुरादीनां फलत्वं यद्यपि
 मन्त्रवर्णात् कल्पितं तथापि मन्त्रस्य नित्यवदान्मानात् तत्कामना-
 विरहेऽप्यनुष्ठानम् । तथा च षष्ठे,—तथा भस्त्रप्रैषाच्छादनसंज्ञस-
 होमद्वेषमित्यत्राधिकरणे योऽस्मान् हेष्टि यच्च वयं द्विषा इति
 मन्त्रः द्वेषाभावेऽपि नित्यवदान्मानात् प्रयोक्तव्य इति । न च
 कामनाविरहेऽपि मन्त्रलिङ्गोक्तफलं किं न स्यादिति वाच्यम् ।
 मन्त्रस्य 'स्वयमप्रमाणत्वेन विध्यनुमानद्वारा तथात्वम् । विधिव
 प्रवर्त्तनारूपो नाकाम्यसाधने प्रवर्त्तयितुं शक्नोतीति कामनायां
 सत्यामेव फलम् । यथा सुमुक्षोरग्निहोत्राद्यनुष्ठानेऽपि न स्वर्गादि-
 फलं कामनाविरहात् । यथा वा योगसिद्धौ फलान्तरस्य ।

विष्णुपुराणे,—

स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्यालम्बनानि च ॥

मनुः,—

मैत्रं प्रसाधनञ्चैव दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्व्याङ्ग एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

देवीपुराणे,—

नेत्राञ्जनं निर्वेत्तु दन्तधावनपूर्वकम् ।

अत्र दन्तधावनानन्तरं केशप्रसाधनम् । तदनन्तरमञ्जन-
ग्रहणम् । आदर्शादि पश्चात् । अञ्जनं सौवीराञ्जनमिति लक्ष्मी-
धरः । स्नातकधर्मत्वाच्च नित्यम् । अथैव वैद्यशास्त्रोक्ताञ्जनान्तर-
ग्रहणमित्याहुः ।

इत्यग्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचारप्रदीपे

दन्तधावनप्रकरणम् । श्रीः ।

ततः सम्यगरुणकिरणदर्शने प्रातःस्नानम् । दक्षः,—

लालास्त्रेदममाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ॥

स्नवत्येव दिवारात्री प्रातःस्नानं विशोधनम् ।

‘[तथा च—योगियाज्ञवल्काः,—]

अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मलापनयनद्वारा शुद्धिः । अदृष्टं नित्याचरणात् पापक्षयः ।

विष्णुः,—

स्नातोऽधिकारौ भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।

अस्मात्त्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्तीति च धारणा ॥

कालकर्णी दुःसहदुरिता बालविधवा । दुर्विचिन्तितं स्वानिष्ट-
चिन्तनम् । अस्मात्त्रेण उद्धृतानुद्धृतसाधारणेन ।

याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

शङ्खः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडाश्वानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमान् नार्हो जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

छन्दोगपरिग्रहे,—

यथाह्नि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत् ॥

अथत्वाहोमकालस्य ब्रह्मत्वात् स्नानकर्म्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

यथाह्नीति मध्याह्नस्नाने कर्त्तव्यतानिर्देशः । दन्तान् प्रक्षाल्येति
दन्तधावनस्य प्रायत्कार्यत्वात्

कृतार्थयोगु संयोगी देशकालोपलक्षणम् ।

इति दन्तधावनानन्तर्यं प्रातःस्नानस्योक्तम् । अनातुरः स्नान-
वर्हिण्युरोगरहितः । गृहे चेदिति तत्रातःस्नानं यदि केन-
चिन्निमित्तेन गृहे क्रियते तदा स्नानाङ्गमन्त्ररहितम् । अन्तर्जल-
जपमन्त्रः स्यादेव । न च साङ्गस्नानस्य मन्त्रनिवृत्तिः कथञ्चेति
वाच्यम् । तच्छब्दैर्यथार्थभयेन प्रधानमात्रपरामर्षितच्छब्देन प्रधान-
मात्रे मन्त्राधानविधेः । एवञ्च प्रातःस्नानं नद्यादौ गृहे वीदृतो-
दकेनेति विकल्पः । तथा च दक्षः,—सम्यास्नानमुभाभ्यान्तु ।
सम्यास्नानं प्रातःस्नानम् । उभाभ्यामुदृतानुदृतभ्याम् । प्रातर्न
तनुयादिति प्रातःसंक्षेपविधिना स्नानं कुर्यात् । विस्तारे होम-
लोपप्रसङ्गादतिविस्तरनिन्दया संक्षेपस्तुतिः । तथा च व्यासः,—

प्रातःसंक्षेपतः स्नानं होमार्थं तद् विधीयते ।

सृन्नात्रविधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तत् सुविस्तरम् ॥

अत्रापि होमार्थं तद्विधीयत इत्यर्थवादः । यथा जामिवा
एतद् यज्ञे क्रियते यदन्यथैव पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा
यजतीति पुरोडाशद्वयनैरन्तर्यदोषसमाधानार्थत्वेनान्तरोपांशु-
जविधौ दोषसमाधानस्यार्थवादत्वेनैकपुरोडाशीया(ना)मप्युपांशु-
याजप्रवृत्तिः ।

तथेह 'होमार्थत्वस्यार्थवादत्वाच्चिरम्भेरपि प्रातः संक्षेपविधिः ।
न च वाक्यशेषेण साग्नविषयत्वनिर्णयः सन्देहाभावात् । एवञ्च
प्रातःसंक्षेपविधिरेव । मध्याह्ने विस्तराशक्तस्य संक्षेपविधिः । एवं
काभ्येऽपि तीर्थस्नानादौ विस्तराशक्तस्य संक्षेपविधिरनुकल्पः ।
अनुकल्पस्याप्यतिदेशात् । अयन्तु विशेषः,—काभ्ये विस्तरविधि-
सामर्थ्यं संक्षेपकरणे न फलम् । नित्ये तु विस्तरसामर्थ्येऽपि
संक्षेपकरणे प्रत्यवायाभावः । किन्तु न पापक्षयरूपफलम् । प्रभुः
प्रथमकल्पस्येत्यत्र दुष्मन्तेर्विद्यते फलमिति 'फलाभावस्य कथनात् ।
तथा च स्मरन्ति,—

स्नातस्य वज्रितमेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

योगियाज्ञवल्करः,—

उषस्युषमि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिति रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

उषस्वरुणोदये । सन्ध्यायां सूर्योदयात्पाक् । एवञ्चोदिति

(१) D. होमार्थस्वार्थः ।

(२) C. फलाभावकथनात् ।

रवावित्यनुकल्पः । विष्णुः,—प्रातःस्नाय्यरुणकिरणप्रस्तां प्राची-
मवलोक्य स्नायादिति । [अत्र च

य इच्छेद् विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्ययोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नियं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

इति विष्णूक्तं मासद्वयविहितं प्रातःस्नानम् । यच्च—

तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

इति प्रातःस्नानम् । यच्च—

प्रातःस्नात्वा मुनिश्रेष्ठ शिवतीर्थेषु मानवः ।

अश्वमेधफलं प्राप्य रुद्रलोकञ्च गच्छति ॥

इति काम्यतीर्थस्नानम् । एवमादिषु प्रातःस्नाय्यरुणकिरणप्रस्तां
प्राचीमवलोक्य स्नायादिति]^१ विष्णुना सर्व्वतः स्नानोद्देशेनारुणो-
दयकालविधानात् प्रातःस्नानादूर्ध्वं सन्ध्यातः पूर्व्वमनुष्ठानम् । न तु
काम्यस्नानं नित्यस्य बाधकं गोदोहचमसवदेकद्वारत्वाभावात् ।
दर्शपूर्णमासात् पूर्व्वप्रयुक्तप्रणयननिवृत्तिर्गोदोहचमसयोर्द्वारम् ।
तत्रावश्वमेधस्य बाध्यत्वमिति सावकाशदूरफलत्वाभ्यां चमस-
बाधः । नचेह तथा द्वारं किञ्चिदस्ति द्वयोरदृष्टार्थत्वात् । किञ्च
प्रातःस्नानस्य शरीरशुद्धिद्वारा कर्माधिकारसम्पादकत्वात् काम्य-
स्नानान्तरस्यापि ^२प्रातःस्नानानन्तरमेव काल इति कालभेदान्न
काम्यनित्यप्रातःस्नानयोस्तन्वेणानुष्ठानसम्भवः । न च—

(१) A Omits the portion bracketed.

(२) D. काम्यप्रातःस्नानाकरणे सूर्योदयावधिजयरूपसन्ध्यावध्यापत्तेः । सन्ध्या-
नन्तरमेव काल इति कालभेदाच्च काम्यनित्यप्रातःस्नानयोस्तन्वेणानुष्ठानसम्भवः ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्विप्रो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति वचनात् सन्ध्योत्तरं काम्यप्रातःस्नानप्रसङ्गः । सन्ध्यायाः सूर्योदयावधित्वात् सूर्योदयोत्तरकालीनकर्मणामेव सन्ध्योत्तरत्वाधिकारसम्पादकत्वात् सूर्योदयात् पूर्वं सन्ध्यां कृत्वा [काम्य]^(१) प्रातःस्नानकरणे सूर्योदयावधिजपरूपसन्ध्यावाधापत्तेः सन्ध्याहीनत्वेन सुतरामनधिकारः । नचाग्निहोत्रवन्निरवकाशत्वम् ।

सन्ध्याकर्मवसाने × स्वयं होमो विधीयते ।

इत्यादिवाक्यान्तरादोमस्य सन्ध्योत्तरत्वे^(२)वदिह तथावचनाभावेन सन्ध्यावाधकत्वाभावात् सन्ध्यातः पूर्वमेवानुष्ठानम् । नित्यकाम्याग्निहोत्रयोरेककर्मत्वात् स्वर्गार्थमग्निहोत्रकरणकालेऽग्निहोत्रकरणाभावस्य प्रत्यवायहेतोरभावात् । तत्कालेऽन्यकरणाभावाद्वा प्रत्यवायाभावो नतूपात्तदुरितक्षयरूपं नित्याग्निहोत्रफलं योगसिद्धाधिकरणविरोधादित्युक्तमेव । एवं माघस्नानमप्यनुदिते रवाविति पद्मपुराणवचनात् सन्ध्यातः पूर्वं प्रातःस्नानादूर्ध्वमनुष्ठानम् । यत्तु,—

कार्तिकं सकलं मासं^(३) वहिःस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुग् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति विश्रुतं काम्यस्नानम् । तस्य प्रातःकालविध्यभावात्

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) D. = वदितरथा वचनाभावेन सन्ध्यावाधकत्वानुपपत्त्यात् ।

(३) D. = प्रातःस्नायी ।

मार्कण्डेयः,—

भूमिष्ठमुदृतात् पुण्यं ततः प्रस्रवणीदकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ॥
तीर्थतोयं 'ततः पुण्यं महानदासु पावनम् ।
ततस्ततोऽपि गङ्गासु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिः ॥

शङ्कः,—

सर्वे प्रस्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोचयाः ।
नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाङ्गवी च विशेषतः ॥

भविष्यपुराणे,—

भास्करायतनाभ्यासे यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
सूर्यगङ्गेति 'तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

तथा,—

शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति 'तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

'तथात्राविशेषोपादानात् कविमस्यापि जलस्य सूर्यगङ्गात्वं
शिवगङ्गात्वञ्च । अत्र 'जलसमीप्यं पुरस्त्वञ्च सूर्यगङ्गात्वं शिव-
गङ्गात्वञ्च । यत्तु,—

(१) A. • महापुण्यम् • ।

(२) C. • संज्ञेयं • ।

(३) C. • संज्ञेयं • ।

(४) A. तत्राविशेषो • D. अत्राविशेषो • ।

(५) C. जलसमीप्ये • ।

शिवलिङ्गसमीपस्था नद्यः सर्वथा भारत ।

वापीकूपतडागाद्य शिवतीर्था इति स्मृताः ॥

इति तत्रापि पुरस्थत्वं बोध्यं सामान्यस्य विशेषे उपसंहारात् ।

योगियाज्ञवल्करः,—

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काञ्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगान् पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

एवं देव्यां त्रिंशत्सहस्रजलक्षिगतनदीस्नानमन्योन्यतुल्यम् ।

विद्याकरपद्धतौ,—

नदीस्नानमवाप्नोति स्नातः सेतुजलाशये ।

बाहुखाते जले स्नातो गङ्गास्नानमवाप्नुयात् ॥

अत्र नद्यादीनां स्नानाङ्गत्वेन विधानेऽपि त्रिरात्रफलदा इति संयोगपृथक्त्वेन गुणफलसम्बन्धः । खादिरो यूपो भवतीत्युक्ते खादिरं वीर्यकामस्येतिवत् । यद्यपि मध्याह्नस्नान एव गुणफल-सम्बन्धो न तद्विकारे प्रातःस्नाने गुणफलस्नानतिदेयात् । तथापि भाष्यकारमते तस्मिन् प्रवर्त्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तते इति नीत्या भवत्येव गुणफलम् । वार्त्तिककारमते नास्ति । अत्र यद्यपि स्नानञ्चाकृत्रिमे जल इत्यकृत्रिमस्य स्नाना-ङ्गत्वमुक्तं तथापि विष्णुना उद्धृताद् भूमिष्ठसुदकं पुष्यमित्यविशेषेण कृत्रिमाकृत्रिमसाधारणभूमिष्ठमात्रस्याङ्गत्वबोधनात् ।

प्रभूते विद्यमाने वा उदके सुमनोहरे ।

नात्पोदके द्विजः स्नायान्नदीञ्चोत्सृज्य कृत्रिमे ॥

इति याज्ञवल्कावचनात् नद्यादावपि प्रभूतोदकसम्भवे
अल्पोदकस्य यथा नाङ्गत्वं 'एवमकृत्रिमसम्भवे कृत्रिमस्य नाङ्ग-
त्वम् । तेन स्नानञ्चाकृत्रिम इति नद्याद्यनुवादो न कृत्रिम-
निषेधः । अतएव स्वकारिते तु न विरोध इति लक्ष्मीधरः ।
विष्णुः,—परनिपानेषु न स्नायात् । आचरेद् वा पञ्चपिण्डानु-
वृत्यापदि । आपदि जलान्तरासम्भवे । अत्र परनिपानपदं
परकर्तृकनिपानपरम् । तथा च

मनुः,—

परकीयनिपानेषु न स्नायाद्दि कदाचन ।

निपानकर्तुः 'स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥

योगियाज्ञवल्काः,—

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

सप्तपिण्डान् समुवृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

शङ्खलिखितौ,—स्नायात् तडागोदकनिपानकूपेषु सप्त पञ्च
च त्रीन् पिण्डानुवृत्य देवपितृभ्यः तर्पयेत् । बीधायनः,—

स्नवन्तीश्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरिन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

निरुद्धासु न कुर्वीरिवंशभाक् तत्र सेतुकत् ।

तस्मात् परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥

(१) D. एवमकृत्रिमजलसम्भवे ।

(२) D. " स्नात्वात् " ।

उद्धृत्य वापि त्रीन् पिण्डान् कुर्यादापत्तु नो सदा ।

निरुद्धास्तु तु सृत्पिण्डान् त्रींस्त्रीनमुघटांस्तथा ॥

अत्रेयं व्यवस्था,—परकृततडागेषु शङ्खलिखितयोगियाज्ञ-
वल्कावचनाद्वा सप्तपिण्डोदरणम् । कूपतडागातिरिक्तपरकृत-
जलाशये शङ्खलिखितविष्णुयाज्ञवल्कावचनैः पञ्चपिण्डोदरणम् ।
[परकृतकूपेषु पिण्डत्रयोदरणम्] प्रवाहसेतुकरणेन जलाधिक्यं
यत्र तत्र सृत्पिण्डत्रयोदरणम् । अमुघटत्रयोदरणञ्च । अत्र च,—

चतुर्विंशतिर्लैर्हस्तैश्चतुर्भिर्धनुरुच्यते ।

एकधन्वादितुर्यान्तं कूपमानमुदाहृतम् ॥

शतधन्वन्तरा वापी पुष्करिणी चतुर्गुणा ।

सहस्रेण तडागः स्यादयुतेन तु सागरः ॥

इत्युक्तलक्षणाः कूपादयः । एवं परकृतेषूत्सृष्टेष्वनुत्सृष्टेषु
निषेधपिण्डोदरणे । इह च निपानकर्तुर्दुष्कृतांशभागित्व-
दोषस्वार्थवादत्वं परकृतनिपानस्नानाङ्गत्वेन पिण्डोदरणं विधी-
यते । अत्र दानदोषजलोदरकीर्त्तनस्य वारुणचतुःकपालविधि-
प्ररोचनार्थवदित्याहुः । वस्तुतो मनुना स्नानप्रकरणाद् वहिरेव
स्नातकप्रतप्रकरणे परकीयनिपानेषु स्नानं निषिध्य तद्-

(१) C. Omits the portion bracketed.

(२) D. प्रवाहविरोधार्थं सेतुकरणेन ।

(३) A. C. अथदान ।

(४) A. D. ० परकृत ० ।

(५) D. निषिध्यते दुष्कृत ० ।

दुष्कृतभागित्वदोषकथनात् पुरुषार्थोऽपि निषेधोऽस्ति । तेन क्रतुमध्येऽनृतवदनेककत्वर्थपुरुषार्थनिषेधद्वयातिक्रमवत् वैधस्नाने परकृतजले कृते स्नानाङ्गनिषेधातिक्रमवत् पुरुषार्थनिषेधातिक्रमोऽप्यस्ति तदुभयसमानार्थत्वेन पिण्डोदरणविधिः । तथा च योगियान्नवल्काः पिण्डोदरणं विधायाह,—

अनुवृत्त्य तु यः कुर्यात् परकीयजलाशये ।

इथा स्नानफलं तस्य कर्तुः पापेन लिप्यते ॥

स्नानवैगुण्यं 'पुरुषदोषं च पिण्डोदरणाभावे दर्शयति । अर्थात् पिण्डोदरणं तदुभयदोषसमाधानार्थमित्युक्तं केवलं जलान्तरसम्भवे परकृतजले वैधस्नानकरणे न स्नानफलं न वा पुरुषदोषपरीहारः । 'शरीरशुद्धिः प्रत्यवायपरीहारश्च स्यादेव ।

तदुक्तम्,—

स्नातस्य वद्वितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

एवं संक्रान्तिग्रहणादिनैमित्तिकस्नाने बोध्यम् । कस्माङ्गस्नानस्य जलान्तरसम्भवेऽवैगुण्यमेव । जलान्तरसम्भवेऽपि तत्र स्नानधर्मानतिदेशात् परकृतेऽपि स्नानस्वरूपनिर्वाहादवैगुण्यमेव पुरुषार्थनिषेधातिक्रमदोषः स्यादेव । निपानकर्तुः काशीभरणेन मुक्तत्वे पापाभावे न पुरुषार्थदोषः । स्नानाङ्गपिण्डोदरणं

(१) D. पुरुषार्थदोषश्च ० ।

(२) D. शरीरशुद्धिपरीहारश्च ० ।

स्यादेव । न च यद्येकं युगपत् 'स्पृशेदेव ते वायो इति ब्रूयादिति प्रायश्चित्तस्य लौकिकस्पर्शविषयत्ववदिह न वैधे दोषः परकृते विध्यभावात् । स्वकृततडागादी विक्रयादिना परकीये कृते नदी-
मेतु^१वन्धादिना गत्तं परकीये जाते परकीयनिस्त्रभूमौ वर्षोदक-
पूर्णं च जलस्य परकीयत्वे[ऽपि परकृतत्वाभावात्^२] पिण्डोद्वरणम् ।

स्नातस्य वङ्कितमेन तथैव परवारिणा ।

इत्यत्र परवारिपदस्य परवारिकृत्रिममलकृत्रिमश्च परिणी-
पार्जितमिति लक्ष्मीधरव्याख्यानान्नियेधः । शरीरशुद्धिः प्रत्यवाय-
परीहारश्च स्याताम् । नात्र पिण्डोद्वरणम् । योगियान्नवल्कारः,—

न ग्राह्यास्त्वागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगिताः ।

प्रचोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थाद्विनिःसृताः ॥

प्रथमवेगतानियेधः शुष्कनदीविषय इति लक्ष्मीधरः । प्रचो-
भिता हस्तिमहिषादिना । तीर्थाद्विनिःसृतास्तृतीयाद्विच्छिन्ना-
स्तृतीयागतत्वेनाप्रत्यभिज्ञायमानाः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

मासद्वयं यावणादि सर्वा नदो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

समुद्रगाः साक्षात्प्रत्यभिज्ञायमानसमुद्रप्रवेशाः । 'यत्तु,—

(१) A. ° स्पृशेदेव ते वायो ° ।

(२) A. D. ° भङ्गादिना ° ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

(४) D. यत्तु कालादर्थकारः,—° ।

भागीरथी च कालिन्दी नर्मदा च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च गौतमी कृष्णवेणिका ॥

तुङ्गभद्रा भीमरथी तापी चैव पयोषिका ।

हादशैता महानद्यः प्राणिनः पावयन्ति याः ॥

इति वचनात् समुद्रगापदं हादशनदीपरमिति तत्र समुद्रगा-
पदस्य प्रसिद्धयोगत्यागेनाप्रसिद्धरुद्धिकल्पनायां मानाभावात् ।
तथा,—

आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्वलाः ।

त्रिदिनन्तु चतुर्येऽङ्गि शुद्धाः स्युर्जाह्नवी यथा ॥

इति तेन सर्वा इति वचनात् समुद्रगाणामपि विराचाशुद्धि-
र्न गङ्गायाः शुद्धौ दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । ये चान्ये नदसंज्ञका
इत्यपवादात् शोणादिनदेषु न रजोदोषः । 'तत्र स्नाननिषेधस्य
सुखार्थस्नानपरत्वे उपाकस्यादिष्वपवादवैयर्थ्यापत्तेः । विहितस्नान-
निषेधे विकल्पापत्तेरगत्या स्नानप्रकरणाभावेऽपि पर्युदासत्वम् ।
वस्तुनो दर्शप्रकरणेऽनृतवदननिषेधवत् मासद्वयसम्बन्धिस्नानाङ्गत्वेन
नदीनिषेधः । [न च विकल्पः^१ ।] अनृतवदनवद्विशेषाकारिण
मासद्वयस्नानाङ्गत्वेन नदीविध्यभावादिति । तेन लौकिकस्नानादौ
न दोषः । रजस्वलाशब्दलिङ्गात् तत्रापि दोष इत्यन्ये ।
छन्दोगपरिशिष्टे,—

(१) A. D. = पापिनः ० ।

(२) A. D. आत् ० ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

उपाकर्षेणि चोत्सर्गं प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

जलान्तराभावे न रजोदोष इति कालादर्शं । तेन विशेष-
विधानादवैगुण्यम् ।

अन्यजैः स्नानिताः कूपास्तङ्गागा, वाय्व एव च ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शृङ्गारति ॥

इति निषेधस्य पुरुषार्थत्वेऽपि परकृतत्वेन स्नानवैगुण्यमप्यस्ति
जलान्तराभावे स्नाने न फलं प्रत्यवायपरीहारः स्यादेव । पुरुषार्थं
प्रायश्चित्तं कार्यम् । इह च नद्यादिस्नानाङ्गदेशानां प्रातःस्नाने-
ऽतिदेशेऽपि दत्तेन ^१[सन्ध्या]स्नानमुभाभ्यामित्युद्धृतानुद्धृताभ्यां
विकल्पेन विधानादुद्धृतपक्षे औपदेशिकेनातिदेशिकनद्यादिबाधः ।

विष्णुपुराणे च,—

कूपेऽप्युद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।

इत्येतदपि प्रातःस्नानपरमेव । यत्तु पद्मपुराणे,—

अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।

इति तस्य माध्याह्निकस्नानपरत्वेऽप्यनुकल्परूपमेव । तेन
प्रातःस्नाने दक्षस्मृत्या समकल्पत्वान्नानुवादरूपता । एवञ्च
मज्जनस्य पात्रिकत्वान्न स्नानशब्दार्थत्वं किन्तु सर्वाङ्गजलसंयोग
एव स्नानम् । पद्मपुराणे,—अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा स्नानमित्येकस्य स्नान-
पदस्यानुद्धृतपक्षे मज्जनपरत्वेन मुख्यत्वमुद्धृतपक्षे गौणत्वमिति

विरोधात् । तेन सर्व्वाङ्गजलसंयोग एव 'स्नानशब्दार्थः । 'अन्त-
र्जलजपश्च तोयकुम्भेनाभिषिच्यमानस्य स्यादेव । 'एवञ्च प्रातः-
स्नानप्रकृतिषु माघस्नानादिषूद्भृतजलस्यापि प्राप्तिः । तथाच
स्नानाङ्गमन्त्रलोपोऽप्यतिदेशात् प्रवर्त्तते । प्रातःस्नानातिरिक्तेऽवश्य-
कर्त्तव्ये ग्रहणादिस्नाने उद्भृतजलस्यानङ्गत्वेऽपि प्रतिनिधिन्यायेन
क्रियमाणे प्रारब्धकाम्यस्नाने वोद्भृतजलस्नानत्वेऽपि न स्नानाङ्गमन्त्र-
लोपः । अनारब्धकाम्यस्नानस्य 'नोद्भृतोदकेन प्रसङ्गः । एवं
माध्याह्निकस्नानेऽप्यनुद्भूतासम्भवे भूमिष्ठसुद्भूतात् पुण्यामिति
वचनादुद्भूतेनावैगुण्यम् । अनुद्भूतसम्भवे वैगुण्यमेव । अथ मनुः,—

न स्नानमाचरेद् भुक्ता नातुरो न महानिधिः ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

कृतभोजनस्य यदृच्छास्नाननिषेधः । नित्यस्य प्राप्त्यभावा-
च्चाण्डालादिस्पर्गनिमित्तकस्यावश्यकर्त्तव्यत्वादिति मेधातिथिः ।
एवमातुरस्य । महानिशायाग्नवरतञ्च लौकिकमेव निषिद्धते ।
अविज्ञात इत्यस्य वैधविषयत्वे विकल्पभयेन पर्युदासत्वे 'दूरश्रुति-
लक्षणापत्तेरेव लौकिकविषयत्वम् । अविज्ञातत्वं गाधत्वेन
निन्दितविषयत्वेन च । 'जावालः,—

(१) A. स्नानस्य शब्दार्थः ।

(२) D. अन्तर्जलजपस्योव ०

(३) D. एवं प्रातः ०

(४) A. नोद्भृतोदके प्रसङ्गः ।

(५) A. C. दूरश्रुति ०

(६) D. जावालिः,—

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ।

शूद्रविट्चक्षिः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

शूद्रादीनां यथाक्रमं रागप्राप्तस्य । विद्याकरपहतौ,—

दशमी नवमी चैव तृतीया च त्रयोदशी ।

प्रतिपच्च विशेषेण स्नानमत्र विवर्जयेत् ॥

द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कथञ्चन ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापितृभ्यो जीवतोः ॥

न वर्ज्याञ्च नवम्यां तन्निमित्तान्तरसम्भवे ।

अयमपि सुखार्थस्नानस्य कालविशेषानियतकाम्यस्नानस्याच-
निषेध इत्येके । वस्तुतः,—

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं नवम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

आपस्तम्बः,—शिरोमज्जनमप्यु वर्जयेदस्तमिते च स्नानम् ।

अथ स्नानाङ्गानि ।

बौधायनः,—न नग्मः स्नायात् । एतेन स्नानाङ्गत्वेन नग्मता-
निषेधः । दर्शप्रकरणेऽनृतवदननिषेधवत् । यत्तु पठन्ति,—

नग्मः कौपीनवासा वा दिवासा स्नाति यो नरः ।

तथा स्नानफलं तस्य निराशाः पिबदेवताः ॥

(१) D. नवम्यां (च) न वर्ज्यं तत् निमित्तम् । A. नवम्याञ्च न वर्ज्यम् ।

(२) C. • वदने निषेधः •

[इति]' तदधीवस्त्रद्वित्वे बोध्यम् । उत्तरीयस्याङ्गत्वात् ।
स्नानाधिकारे जावालः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कवचञ्चन ।

शङ्कलिखितौ,—अनश्नन्नग्निः स्नायात् । नासु मेहनोद्धर्षणं(णि)
कुर्व्यात् । न पादेन पाणिना वोदकमभिहन्यात् । न स्त्रवन्तीं
वृथातिक्रामेदनवसिञ्च । अमेध्योदकं परिहरेत् । अल्पोदके न
स्नायात् । न समुद्रोदकमवगाहेत् । अनश्नन् ताम्बूलादिक-
मभक्षयन् । मेहनं मूलोत्सर्गः । अङ्गुलालनार्थमुद्धर्षणञ्च जले
न कुर्व्यात् । अनवसिञ्च तर्पणमकृत्वा नदीमतिक्रम्य न गच्छेत् ।
एतच्च तर्पणकाले दृष्टार्थत्वात् । अमेध्योदकं परिहरेत् सर्व्वजल-
कार्थेषु । नाल्पोदके स्नायात् प्रभूतोदकमभवे । समुद्रोदकं
नावगाहेत् न बहुदूरं गच्छेत् । इहाङ्गवर्षणजलमेहनाल्पोदक-
स्नानसमुद्रमध्यदूरप्रवेशानां निषेधः स्नानाङ्गप्रकरणादनृतवदन-
निषेधस्य दर्शाङ्गत्ववत् । वचनान्तरवारितानां भक्षणमेहना-
मेध्योदकानां निषेधो न कश्चाङ्गम् । कर्मणि प्राप्त्यभावात् ।
किन्तु न मलवद्विवाससौ सह संवसेदितिवत् पुरुषार्थ इति
भाष्यम् । योगियाज्ञवल्करः,—

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) D. जावालः,—

(३) D. वद्विहितदृष्टार्थत्वात् ।

पादेन पाणिना वापि यस्या वस्त्रेण चोदकम् ।

न हन्याद्वा च बाधेत न च प्रक्षीभयेत् 'तथा ॥

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिप्रेकन्तु कर्मास्त्रयानि, नाचरेत् ॥

अन्यानि पूर्वोक्तानि पादघातप्रभृतिपरपीडापर्यन्तानि
नाचरेदिति लक्ष्मीधरः । एतदपि स्नानाङ्गम् । देवलः,—

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वते न च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रशंसेत् तत्रस्थस्तीर्थेऽप्यायतनेषु च ॥

तथा न चत्वारोपहारयोः स्नायात् । चत्वरं पञ्चादिवलिदान-
स्नानम् । उपहारं द्वारसमीपम् । वीधायनः,—अग्नानमापी
देवष्टहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणा अप्रचाल्य पादौ 'नान्तः प्रवेष्टव्यम् ।
तथात्रिः,—पादौ प्रचालयेदिति । इदमनुवृत्तस्नानाङ्गम् ।
विष्णुः,—न स्नानवर्णकयोरघ्रां प्रयच्छेदन्य(त्र)देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।
स्नानं स्नानसाधनं कुशादि । वर्णकं सुगन्धिद्रव्यम् । शङ्खः,—

उदकस्याप्रदानाद्भि स्नानशार्टी न पीडयेत् ।

योगियाज्ञवल्काः,—

यावद्देवानृषीश्चैव पितृश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद् वस्त्रं येन स्नातो न चोदके ॥

येन वस्त्रेण स्नातस्तरपणात् पूर्वं ^१[तद् वस्त्रं] न पीडयेत् ।
 [उदके न च पीडयेत् ।]^२ एतदपि स्नानाङ्गम् । तत्प्रकरणात् ।
 नरसिंहपुराणे,—

नद्यां स्नवन्नु च स्नायात् प्रतिस्नोतःस्थितो द्विजः ।

तडागादिषु तीर्थेषु प्रत्येकं स्नानमाचरेत् ॥

योगियाज्ञवल्करः,—

नरादापः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां तपसां यमस्य नियमस्य च ।

भोक्ता च यज्ञतपसां योगिनां ध्येय एव च ॥

स्मरेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

एवञ्च सर्वस्नानाङ्गभंशे प्रायश्चित्तमिदम् । विशेषेणात्र
 विधानात् । अन्यकर्मभंशेऽपि वाक्यसंयोगात् । यत्तु बौधा-
 यनः,—^३[नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ।] न वाससः पङ्कजनं
 नीपस्पर्शनम् । यद्युपरुद्धाः स्युरितेनीपतिष्ठते नमोऽग्नयेऽप्सुमते

(१) C. Omits the portion bracketed.

(२) C. Omits the portion bracketed.

(३) D. • श्रुतिः ।

(४) D. Omits the portion bracketed.

नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्वाः । प्रथमं
प्लवनम् । वासःपल्लनं वासोमलचालनम् । ^१[उपसर्गनं देहमल-
चालनम् ।] अत्रानाद् यदि प्लवनादिभि[रभि^२]राप उपरुद्धाः
स्युर्यद्येतत् क्रियत इत्यर्थः । ^३इति स्नानकालीनान्यङ्गानि ।

स्नानेति कर्त्तव्यता च ।

योगियाज्ञवल्काः,—

स्नान^४मन्तर्जलञ्चैव मार्जनाचमने तथा ।
जलाभिभ्रमणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
अधमर्षणसूक्तेन चिराद्वृत्तेन नित्यशः ।
अन्यान् वा वारुणान् मन्त्रान् कामतः संप्रयोजयेत् ॥

अत्र,—

असामर्थ्यान् कुर्याच्चेत् तत्रायं विधिरुच्यते ।

इति प्रथमतोऽभिधाय नित्यश ^५इत्यभिधानात् प्रातःस्नाने
नित्यं संक्षेपविधिर्मध्याह्ने विस्तरासामर्थ्यं सतीति वाक्यार्थस्तेन

(१) C. Omits the portion bracketed.

(२) C. Omits the portion bracketed.

(३) D. इति स्नानाङ्गकालान्यङ्गानि । Then adds स्नानोत्तराङ्गानि ।
हारीतः,—न स्नात्वा गालमवष्टज्यात् । न शिरो विधुनुयात् । न वासो विधु-
नुयात् ।

(४) D. = मन्तर्जले चैव =

(५) D. इति पुनरभिधाय प्रातः =

निरग्नेरपि प्रातःसंज्ञेपविधिरिति प्रतिभाति । अत्रचामामर्थ्यान्
 कुर्यादित्युक्तविस्तरासामर्थ्यं निमित्ते प्रातःकाले वा निमित्ते स्नान-
 कार्यमुद्दिश्य पदार्थषट्के मन्त्रविधानेऽर्थात् पदार्थान्तरनिवृत्तिः ।
 ननुक्तपदार्थषट्के मन्त्रसम्बन्धेन स्नानकार्यसिद्धावस्थापेक्षास्ति ।
 न चैवं पदार्थषट्कस्य यथान्युत एव क्रमः स्यात् । पदार्थषट्कस्य
 विस्तरविधिगतस्येहानुवादेन तत्रत्यक्रमवाधे मानाभावात् । तत्
 स्वरूपस्येहोत्पत्तिविधेरभावेनावश्यं तत्रत्यानुवादान् । न च
 मन्त्रस्तद्वत्तत्त्वञ्च कथमेकस्य विधेयं प्राप्ते कर्मस्थानेकविध्यभावा-
 दिति वाच्यम् । अवमर्षणसूक्तेन प्रयोजयेत् विराहत्तेन प्रयोजये-
 दिति क्रियापदस्योभयत्रानुपपन्नेन वाक्यद्वयस्य स्पष्टत्वात् । तथाच
 मन्त्रस्य त्रिवारपाठपूर्वकं तोर्थपरिकल्पनं-तौर्यावाहनं, जलाभि-
 मन्त्रणं-जलस्य मन्त्रेणावर्त्तनं, आचमनं-मन्त्रेण जलमभ्यर्चनं,
 मार्जनं, अन्तर्जले निमज्ज्य जपः, पुनर्मज्जनमिति पदार्थ-
 षट्कम् । अन्यान् वारुणान् मन्त्रानित्यत्रापि पूर्वपूर्वप्रकृत-
 पदार्थषट्काङ्गमन्यानुवादेन वारुणत्वं विस्तरासामर्थ्यनिमित्ते
 प्रातःकाले वा निमित्ते विधीयत इति पदार्थान्तरनिवृत्तिः ।
 'क्रमपदो विस्तरस्नानगत एव । अत्रान्यानवमर्षणभिवान् ।
 कामत इति वचनात् स्नानप्रकरणगतानन्यप्रकरणगतान् वा ।
 तेनाग्नेयीन्यायस्य प्रसङ्गः । त्वन्नः सत्वन्न इत्येतयोर्निरपेक्षवरुण-
 देवतात्वाभावाद् वारुणपदेनाग्रहणम् । वृहत्स्नाने तु स्पष्टि-

न्यायेन वारुणावारुणेषु वारुणशब्दः । वारुणानिति 'बहुवचनस्य-
नुवादः । 'सत्रादुदवसाय पृष्ठसवनौयेन यजेरन्नितिवत् । दक्षिणा-
वर्त्तगङ्गादिना स्नानं मध्याह्न एव नेह काम्यत्वात् ।

विष्णुपादोदकं मूर्द्धि कल्पमुत्थाय धारयेत् ।

इतिवचनात् प्रातःस्नानकाले कार्यम् । तस्य च फलम्,—

स चैवावभृथस्नातः स च गङ्गाजलाप्लुतः ।

विष्णुपादोदकं कृत्वा शङ्खे यः स्नाति मानवः ॥

स्थानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।

सवाङ्माभ्यन्तरं यस्य व्याप्तं पादोदकेन वै ॥

इति सामान्यतो विष्णुप्रतिमासु ।

स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।

शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

इति शालग्रामपादोदकफलम् । अत्र मन्त्रः,—

कृष्ण कृष्ण महावाहो भक्तानामार्त्तिनाशन ।

सर्व्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥

अत्र विशेषः,—

तुलसीदलसन्निधौ तोयं यत् (यः) शिरसा 'वहेत् ।

सर्व्वतीर्थाभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवम् ॥

(१) D. ० बहुवचनसमुद्वादः ।

(२) D. सत्रादुदवसीनीवपृष्ठ ०

(३) C. ० जपेत् ।

अत्र च,—

नित्यं पादोदकं मूर्द्ध्ना मया धार्यं प्रयत्नतः ।

इति वैष्णवधर्मनियमात् चित्रप्रतिमादौ मुख्यपादोदका-
सम्भवे पञ्चरात्रोक्तविधिः कार्यः । स चैवम्,—

शङ्खपाचन्तु संचाल्य गन्धपुष्पं ततः क्षिपेत् ।

आपूर्य्य गन्धतोयेन पुनर्गन्धादिनार्चयेत् ॥

पिण्डिकोपरि देवस्य सन्निधाने निधापितम् ।

गङ्गादिसर्व्वतीर्थन्तु^१ शङ्खे न्यस्य जपेदिदम् ॥

त्रिविक्रम क्रमाक्रान्तचैलोक्येश्वर केशव ।

त्वत्प्रसादादिदं तीर्थं पाद्यं तेऽस्तु नमो नमः ॥

इत्युक्त्वा प्रणिपत्त्याश्च देवदेवं त्रियः पतिम् ।

शङ्खे व्यवस्थितं तीर्थं वैष्णवेभ्यो निवेदयेत् ॥

ईदृशं पादोदकं गृह्णीयात् । अत्र पादोदकस्य कल्पे ग्रहण-
विधानात् पर्युषितस्यैव कल्पे सम्भवात्

एकरात्रोषितास्तास्तु त्वजिदापः समुद्भूताः ।

इति निषेधाप्रवृत्तिः । यत्तु,—

न नक्तोदकपुष्पाद्यै^२ रर्चनं स्नानमाचरेत् ।

इति देवपूजादेवस्नानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न^३ स्व-

(१) D. ० पातञ्ज ।

(२) D. ० च्च ।

(३) A. ० रर्चयन् स्नान ।

(४) A. स्वस्य स्नाना ।

स्नानादाविति तत्र । 'देवस्यार्चनपदेनैव स्नाननिषेधे स्नानपदस्य स्वस्नानपरत्वौचित्यात् । शङ्क',—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
 क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडशस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
 अस्नातसु पुमान् नार्हो जप्याग्निहवनादिषु ।
 प्रातःस्नानं तदर्थं न्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
 चाण्डालचितियूपादि स्पृष्टास्नातां रजस्तलाम् ।
 स्नानार्हसु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
 पुण्यस्नानादिकं यत्तु दैवन्नविधिचोदितम् ।
 तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामसु प्रयोजयेत् ॥
 जम्बुकामः पवित्राणि अर्चिष्वन् देवतापितॄन् ।
 स्नानं समाचरेद् यत्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥
 मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
 सरिषु देवस्नातेषु तडागेषु सरिषु च ।
 स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात् पुण्यफलं श्रुतम् ॥

इति तत्र नित्यस्नानं प्रातःस्नानमुक्तम् । क्रियास्नानं चतुर्थे भागे वक्ष्यते । कश्चाङ्गस्नानञ्च तत्तत्कश्चाङ्गस्नानं कृच्छ्राद्यङ्ग-
 त्रिषवणस्नानादिरित्युक्तम् । मलापकर्षणस्नानं मलक्षयहेतुत्वान्ना-
 दृष्टार्थम् । नात्रेतिकर्त्तव्यतापेक्षा । पुण्यस्नानादिकाभ्यस्नानमपि
 दृष्टार्थत्वादेव नेतिकर्त्तव्यतापेक्षम् । यत्तु तीर्थादिषु काम्यस्नानं

(१) D. देवस्नानस्यार्चनं ।

(२) A. D. चतुर्थभागे ।

तद्व(तददृष्टार्थत्वादितिकर्तव्यतापेक्षं सत् प्रातःस्नानवद् वाच-
निकातिदेशाभावेऽपि चोदनालिङ्गातिदेशेनैव मध्याह्नस्नानधर्मान्
गृह्णाति । तथा च ब्रह्मपुराणे,—

कृत्वा चाव्दैवतैर्मन्त्रैरभिषेकञ्च मार्जनम् ।

इत्यादि समुद्रस्नाने लिङ्गदर्शनम् । यत्तु ग्रहोपरागसंक्रान्ति-
लब्धयोगादौ नैमित्तिकस्नानं तदप्यदृष्टार्थत्वादेव 'तीर्थस्नानवत्
सधर्मकम् । तथाचैवमादिकाम्ये ब्रह्मपुराणे तर्पणविधिः
सधर्मकत्वे लिङ्गम् । यत्तु चाण्डालादिस्पर्शननिमित्तं स्नानं तत्र
निषेधादेव नैतिकर्तव्यताप्रवृत्तिः ।

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते अशुक्लशर्माणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥

अजीर्णेऽभ्युदिते अशुद्धोद्गारादिनाभिव्यक्ते । एतच्चोत्तरकालं
स्नानप्राप्त्यर्थमजीर्णावस्थायां स्नाननिषेधात् । स्नानमात्रमदृष्टार्थेति-
कर्तव्यतारहितम् । आपस्तम्बः,—

अस्पृशस्पर्शने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपिचाविवर्जितम् ॥

इति ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमीष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत् तत्र अङ्गत्वेनेति निश्चितम् ॥

(१) D. तीर्थस्नानविधिसधर्मकम्

(२) D. ० चाभिव्यक्ते ।

इतिब्रह्मपुराणविहितस्य तर्पणस्याभावेनादृष्टार्थतिकर्तव्यता-
मात्रनिवृत्तिं बोधयति । तथा योगियाज्ञवल्काः,—

तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्वादशुचिः पुमान् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

इह मध्याह्नस्नानप्रकरणावाधाय स्नानं विधिवदाचरेदिति
मध्याह्नस्नानानुवादः । तूष्णीमेवेत्येतावद्विधीयते । अनुवाद-
प्रयोजनश्चाशुवेर्मन्त्राद्युच्चारणानधिकारात् स्पर्शननिमित्तस्नानस्य
मध्याह्नस्नानेन सह तन्स्नानुष्ठानं नास्तीति ^१ज्ञापनम् । अतएव
प्रातःस्नानस्यापि दृष्टादृष्टकरत्वेन शरीरशुद्ध्यर्थत्वान्माघकार्तिकादि
काम्यस्नानं न प्रातःस्नानेन सह तन्त्वेणानुष्ठेयमित्युक्तं भवति ।
^२तस्माच्चाण्डालादिस्पर्शननिमित्तशुद्ध्यर्थस्नाने न धर्मापेक्षा । नात्र
नद्यादिनियमः । उद्धृतेनानुद्धृतेन वा सर्व्याङ्गजलयोगरूपस्नान-
^३पदार्थानुष्ठानरूपमात्रमेव । एवं ^४मलापकर्षणे काम्यपुण्यादि-
दृष्टार्थस्नाने च बोध्यम् । तथा च गङ्गः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावेऽपि कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

इति । एवं कर्माङ्गस्नानस्यादृष्टार्थत्वेऽपि तत्र तर्पणविध्य-
भावलिङ्गेन ^५[न]स्नानेतिकर्त्तव्यतानिर्देशः । स्नानाङ्गतर्पणन्तु वक्ष्य-

(१) D. = मन्त्रानुच्चार =

(२) D. = पदार्थमात्रानुष्ठान =

(३) D. ज्ञापनार्थम् ।

(४) D. मलापकर्षे =

(५) D. तथा चाण्डाला =

(६) D. Omits the portion bracketed.

माणतर्पणविधिना 'कार्यम् । सन्याकालविलम्बे'गङ्गायान्तु
संक्षेपतर्पणं कार्यम् । तच्च प्रातःस्नानप्रयोगे वक्ष्यते । 'स्नानाङ्ग-
तर्पणञ्चाङ्गत्वादेव स्नानसमकालं कर्त्तव्यम् । तदसम्भवात् 'पूर्वं
पश्चाद् वा कर्त्तव्यम् । 'पूर्व्यकरणमादित्य(त्व)वचनाभावेन युक्त-
मिति स्नानसमनन्तरं कार्यम् । [किञ्च स्नानस्य कस्मान्तराधिकार-
सम्पादकत्वमपूर्व्यदारकम् । अपूर्व्यञ्च तर्पणाद्यङ्गसहितात् स्नानाच्च
स्नानमात्रात् । तेन सन्याधिकारसिद्धार्थं पूर्वं तर्पणं स्नानं
कार्यम् ।^(१)] 'स्मरन्ति स्मृतिरत्नमालायाम्,—

आचम्य प्रयतः पूर्वं स्नानं प्रातः समाचरेत् ।

स्नात्वा सन्तर्पयेद् देवानृषीन् पित्रगणांस्तथा ॥

आचम्य मन्त्रवन्नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः ।

सम्वार्ज्यं मन्त्रैः

इत्यादिना तर्पणानन्तरं सन्ध्योक्ता । ननु च प्रकृतौभूत-
प्रधानतर्पणे सन्ध्योत्तरत्वं दृष्टमिहापि तदतिदिश्येत । स्नानाङ्ग-
तर्पणं हि अङ्गिनमनुपादेयमुद्दिश्य प्रकरणान्तरे विधीयमानं
प्रकरणान्तरन्यायेन भिन्नं सत् नित्याग्निहोत्रविकृतिकुण्डल्याज्य-

(१) D. कर्त्तव्यम् ।

(५) E. F. पूर्व्यकरण आङ्गत्वं वचनाभावेन (१)

(२) D. 'गङ्गायां न संक्षेपः' । (६) A. D. Omit the portion bracketed.

३. D. स्नानाङ्गतर्पणान्तु ।

(७) D. स्मरन्ति च स्मृतिरत्नमालायां कौर्म्ये,—

(४) D. पूर्वं वा पश्चाद् ।

(८) E. F. 'पाज्यः' ।

ग्निहोत्रवत् प्रधानभूततर्पणधर्म्याहित्वात् सम्योत्तरं कार्यं
स्यात् । मैवम् । चतुर्थं च तथाभागे ज्ञानं, अस्माताशी मलं
भुङ्क्ते, सम्यात्रयं कर्तव्यं, प्रत्यहं तर्पणं कुर्यात्, तर्पणं पितृयज्ञ
इत्यादिवाक्यैः ज्ञानसम्यातर्पणानां पृथगेव फलसाधनत्वेन पुरुषार्थ-
त्वात् क्रमपाठो नान्तरोपक्रमः क्रतूनामिव पृथक्फलानाम् ।
तदुक्तमङ्गलवत् क्रतूनामानुपूर्व्यामित्याशङ्क्य न वाऽसम्यग्वादिता ।
न च दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेतिवद् वाचनिकः
सम्यातर्पणयोः क्रमोऽस्ति येन सोमविकारे इष्ट्यन्तरत्वमिवाङ्ग-
तर्पणं सम्योत्तरत्वमिति सन्दिश्येत । तेन '[यथा] सोमस्याधाना-
नन्तर्यविधौ इष्टिपूर्वत्वं सोमस्यार्थमिष्टमिति सोमविकारे नाति-
दिश्यते तथा सम्योत्तरत्वं तर्पणे । न च पाठक्रमानादरे
सम्यातः पूर्वं तर्पणप्रसङ्गः । शङ्कलिखितौ,—

आचम्यैवं पुरा प्रोक्तास्तीर्थसम्भारजने तु ये ।

मन्त्रास्तैर्मन्त्रितं तीर्थं मूर्ध्नि भूमौ तथा क्षिपेत् ॥

इति ज्ञानान्त्याचमनानन्तरं सम्योपक्रमाभिधानाकर्म्यं तर्पण-
नवकाशात् । न च शङ्कमते मध्याह्नसम्यामुक्ता

एष एव विधिर्ज्ञेयः सम्यग्योश्च द्विजातिषु ।

इति मध्याह्नसम्यायाः प्रातःसायंसम्याप्रकृतित्वेन प्रातः
सम्यायां ज्ञानानन्तर्यातिदेशे मध्ये ज्ञानाङ्गतर्पणानवकाशः ।

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) A. D. शङ्कलिखितौ,—

तर्पणन्तु भवेत् तत्राङ्गत्वेनेत्यङ्गत्वस्यानन्तर्यघटितत्वेनातिदेशिक-
त्वेन दुर्जलस्य सन्ध्यानन्तर्यस्य बाधात् । योगियाङ्गवल्करीये च
सन्ध्यावत् स्नानभोजनमिति स्नानोत्तराचमने मन्त्रं विधाय

आचम्य 'ग्राह्य चात्मानं तिराचम्य शनैरसून् ।

इति स्नानानन्तर्यं मध्याह्नसन्ध्यायामुक्तम् । तेन मध्याह्न-
सन्ध्यातः पूर्वं तर्पणप्रसङ्गो नास्ति । यत्तु तत्रैव,—

यदैव तर्पयत्यङ्गिः पितॄन् स्नात्वा हिजोत्तमः ।

^१तदैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥

इति तर्पणस्य स्नानानन्तर्यवचनं तस्य पश्चात्तनत्वादनुवाद-
त्वाच्च स्नानोत्तरत्वमात्रमर्थः । स च सन्ध्याव्यवधानेऽपि । इह
स्नानोत्तरत्वस्याविधेयस्याङ्गतर्पणेऽतिदेशात् । तेन तर्पणस्य
सन्ध्योत्तरत्वमर्थसिद्धं न स्नानाङ्गतर्पणेऽतिदिश्यते । केवलं स्नान-
विलम्बे तर्पणकरणे सन्ध्याकाललोपशङ्कायां संक्षेपतर्पणम् । संक्षेप-
तर्पणेऽपि सन्ध्याकालबाधशङ्कायां सान्तपनीयाग्निहोचन्यायेना-
सम्बन्धात् नोत्कर्षः । प्रापणाच्च निमित्तस्येति न्यायेन सम्बन्धोत्तरं
कार्यम् । इदञ्च स्नानाङ्गतर्पणं शिरःस्नातस्यैव । सर्वाङ्गजल-
संयोगस्यैव स्नानशब्दार्थत्वादित्युक्तम् । तथाच स्मरन्ति,—

शिरःस्नातस्तु कुर्वीत देवं पितॄमथापि वा ।

(१) D. ० यदि चात्मानं ० ।

(२) D. एतेन ० ।

(३) D. तेनैव सर्वं ० ।

इति । '[यत्तु,] वामनपुराणे,—

कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकं वा
सन्तर्प्य तोयेन पितॄन् मनुष्यान् ।

इति तदनुवादत्वात् शिरःस्नानपक्षे सन्तर्प्येत्वेवम्परम् । अत्र
व्याधिष्वङ्गागङ्गाया हव्यादिकालदोषेण जलाशयगमनासामर्थ्ये
सर्वाङ्गसंयोगवन्नमजलासम्भवे वा मन्त्रस्नानादयोऽनुकल्पाः । ते च
प्रकरणाविशेषाश्चाध्याङ्गिकस्नानस्याप्यनुकल्पा एव । “नृशुद्धं
वक्ष्यते स्नान”मित्युपक्रम्य माध्याङ्गिकस्नानं सुविस्तरशुद्धा मध्ये च
“न स्नात्वा नाचरेत् कर्म, लालास्त्रेदसमाकोर्ण” इत्यादिसार्थवाद-
विधिना,

तस्मात् प्रातः प्रशंसन्ति स्नानमेव हि नित्यशः ।

इति प्रातःस्नानं विधाय, अन्ते च

‘एष वोऽभिहितः कृतस्नः स्नानस्य परमो विधिः ।

गुणाश्च तस्याचरणे दोषास्तस्यानिषेवणे ॥

इत्युपसंहृत्य,

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

इतिस्नानानुकल्पविधेः प्रातःस्नानवन्माध्याङ्गस्नानेऽप्यविशेषात्
प्रवृत्तेः । सव्याप्रकरणे च,—

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) D. इहारागङ्गायाः ।

(३) A. एष वो नित्यशः कृतस्नः ।

उभे सन्ध्ये च स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहस्थितैः ।

तिसृष्वपि तु सन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्विना ॥

इति सन्ध्याकृत्वेन स्नानमुक्त्वा

कालदोषादसामर्थ्यान्न शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु^१ मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥

इति मार्जनं स्नानफले सन्ध्यासानुष्ठानुकल्पत्वेनोक्तम् ।

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।

इति चाण्डालादिस्पर्शे लालादिसङ्करे चाप्रायत्ये स्नानमेव न मार्जनम् । तेनायमर्थः,—^२[स्नानस्य फलद्वयं] अप्रायत्यनिवृत्तिः सन्ध्यासानुष्ठानम् । तेन कर्मसानुष्ठानं स्नानेन मार्जनाद्यनुकल्पेन वा । अप्रायत्यनिवृत्तिस्तु स्नानादेव । लालादिलेपाशुद्धौ चालनादिना वा । ^३तथाच बौधायनः,—“अथातः सन्ध्योपासनाविधिं व्याख्यास्यामः । तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः^४ प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्य अग्निय मामन्युषेति सायमपः पौत्वा सूर्यश्च मामन्युषेति प्रातः सपवित्रेण पाणिना सुरभिमतीभिरवृलिङ्गाभिर्हिरण्यवर्णाभिः^५ पावमानीभिर्याह्वतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं संप्रोक्ष्य प्रयतो भवति ।” तथाप्युदाहरति,—

(१) C. • पित्रभ्यस्तु •

(२) C. Omits the portion bracketed.

(३) A. C. तथा बौधायनः •

(४) A. C. Here add प्रयतो वाऽनभिषिक्तः प्रक्षालितः •

(५) D. • वाँरुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः •

अश्वोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्व्ववर्णिकम् ।

मन्त्रवत् प्रोक्षणं वापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

सर्व्वकर्म्मणाञ्चारम्भे प्राक् सन्ध्योपासनाकालाच्चैतेन पवित्र-
समूहेनास्नानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति । 'अत्र लक्ष्मीधरः,—“इदञ्चा-
ग्निः मा मन्थुवेत्यादिपवित्रैरित्यन्त्यं (स) पवित्रं मार्जनं, याज्ञ-
वल्क्यीयञ्च शन्न आप इत्यादि, अघमर्षणसूक्तेन वित्यन्त्यं मन्दैर्मार्जनं,
प्रयतस्यैव कर्म्माङ्गमुख्यस्नानागतौ बोध्यम् ।” सर्व्वकर्म्मणाञ्चारम्भे
यावादीनामपि मार्जनं साङ्गख्यार्थमित्यर्थः । अत्र च प्रयतो
भवति (इति) १[किं कर्म्माङ्गी भवति] न तु प्रायत्यशून्धो भवती-
त्यर्थः । तथा च प्रातःस्नानस्य लालास्वेदादिलेपाप्रायत्यनिर्हरणार्थ-
त्वेऽप्यशक्तस्य शिरःप्रोच्छन्नपूर्व्वकं

अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानागतौ तु कर्म्मिणाम् ।

आङ्गेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

(इति) जावालोक्तं स्नानद्वयमप्रायत्यनिर्हरणार्थम् । तथा,—

नाभेरधः प्रविश्यासु कटिं प्रक्षाल्य सृज्जलैः ।

जलार्द्रकपटेनाङ्गप्रोच्छन्नं कापिलं विदुः ॥

एतदपि सशिरस्कस्नानासम्भवेऽङ्गप्रोच्छन्नम् ।

आतुरस्य वारुणस्नानासमयस्य चाण्डालादिसर्जननिमित्ता-
शीवे यमः,—

(१) C. तत्र = इदमग्निश्च = रित्यन्त्यं मार्जनं =

(२) C. Omits the portion bracketed.

आतुरस्नानसम्प्राप्तौ दशकृत्वस्त्वनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेत् क्षिप्रं ततः शुद्धेत् स आतुरः ॥

['इदञ्च तत्र (ततः) शुद्धेत् स आतुर] इति वाक्यशेषात् शुद्ध्यर्थम् । कर्माङ्गस्नानकार्यन्तु मार्जनादिना कर्तव्यम् । आतुरस्य शुद्ध्यर्थं स्नानममन्त्रकमेव प्राप्नोतीति स्नात्वा स्नात्वेति स्पष्टः स्नानममन्त्रकमेव । अमेध्यलेपव्यतिरिक्तसर्वप्रकाराप्रायत्ये मानसस्नानमेवाप्रायत्यनिवर्तकम् । तदसामर्थ्येनान्येन दशकृत्वः स्नात्वा स्पर्शनमिति विद्याकरवाजपेयिनः* । तेषामभिप्रायः,—“मानसं प्रवरं स्नानमिति मानसस्नाने प्रवरत्वं कर्मासाहुष्यकरत्वेनाप्रायत्यनिवर्तकत्वेन च । एकार्थत्वे प्रवरत्वासङ्गते,

यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ।

इति स्मृत्यन्तराच्च ।

‘तत्र स्नानानुकल्याः ।

वीधायनोक्तमन्त्रस्नानसुक्तमेव । योगियात्रवक्ताः,—

कालदोषादसामर्थ्याच्च शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा स्नात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥

[इति ।]^१

(१) C. Omits the portion bracketed.

(२) D. “अमन्त्रकमेव”.

= See Bibliotheca Indica A. S. B. निष्ठाचारप्रदीप Part II. p. 144.

(३) C. तत्र स्नाना । A. तत्र च स्नाना ।

(४) A. C. Omit the portion bracketed.

शत्रु आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैश्चतुर्भिर्ऋग्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

स्नानमव्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

अघमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभ्युत्समम् ॥

स्नानमव्दैवतैर्[मन्त्रैः] रित्यव्दैवतैः शत्रु-आप, द्रुपदा, आपो
हिष्ठा इति तिस्रुभिर्मार्जनत्रयम् । अघमर्षणसूक्तेन प्राणसंयम
इति स्नानमश्वमेधावभ्युत्सममित्यर्थः । अत्र 'मन्त्रसाङ्गुल्यरूप-
स्नानकार्येण शत्रु-आप इत्यादिमन्त्रचतुष्टयस्य निरपेक्षविधानाच्च
बोधायनोक्तसुरभिमत्यादिषु समुच्चयः । बोधायनेऽपि सुरभि-
मत्याद्यनन्तरं 'मन्त्रैश्च पवित्रै' रिति 'तच्छास्त्रानामेव मन्त्राणां
निरपेक्षेण सन्ध्याङ्गत्वविधेः "शत्रु-आप" इत्यादीनामप्रवेशः । केवलं
इयोः सन्ध्याप्रकरणस्थत्वेन मन्त्रभेदेऽपि मार्जनक्रियारूपप्रत्यभि-
ज्ञानादेककर्मत्वेन बोधायनोक्तमन्त्रस्नानेऽङ्गत्वेन विहितं "मग्निश्च
मा मन्त्रुश्चे"त्यवभृत्तणमिहापि प्रवर्त्तते । मध्याह्नसन्ध्यायां सन्ध्या-
प्रकरणे "उभे सन्ध्ये (च) स्नातव्य"मिति मध्याह्नस्नानस्य सन्ध्याङ्गत्व-
मिति पुरुषार्थत्वञ्च स्नानस्यास्ति तेन पुरुषार्थस्नानकार्ये सन्ध्या-
दिमाङ्गुल्यरूपस्नानकार्ये चाविशेषेण मार्जनं विधीयते । विशे-
षादप्रायस्यपरीहाररूपस्नानकार्यमात्रपर्युदासादिति । अतएव
"तर्पणन्तु शुचिः कुर्या"दित्यत्र "शुचिर्मन्त्रस्नानादिनापी"ति

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) A. C. कर्मोदाहृ०

(३) A. C. शास्त्रान्तरीयाणामेव मन्त्राणां ।

लक्ष्मीधरः । एवञ्च सायंसन्ध्यायां वचनादेव पुनर्माज्जनविधिः
 “प्राक्सन्ध्योपासना”दिति बौधायनोक्तेः । आहादिषु च
 वचनादेव पृथगङ्गत्वमिति । अग्निहोत्रपञ्चमहायज्ञादावपि
 यद्यपि पृथङ्माज्जनप्रसङ्गस्तथापि “सर्व्वकर्मणाञ्चारम्भ” इति यत्र
 पृथक् स्नानमङ्गं तत्रैव आहादौ स्नानकार्य्यं माज्जनविधिरिति
 प्राय(यो)दर्शनादवगतमिति नाग्निहोत्रादौ पृथक् प्रसङ्गः ।
 योगियाज्ञवल्करः,—

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्यादपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

आपो हिष्ठेति वै मान्नं रुदालम्भस्तु पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गौरजः स्मृतम् ॥

‘यत्तु सातपर्व्वेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।

वारुणञ्चावगाह्यन्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥

कालदोषादसामर्थ्यात् सर्व्वं तुल्यफलं स्मृतम् ।

[इति ।]^१

मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।

आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन गदितं यथा ॥

^१[आपो हिष्ठेति माज्जनमन्त्रमात्रोपलक्षणम् । सर्व्वं तुल्य-
 फलमिति यद्यपि वारुणं मुख्यं मन्त्रस्नानादिकमपि तदसम्भवे
 तत्कार्य्यकारित्वात् तुल्यफलम् । आत्मतीर्थप्रशंसायाम्—

(१) D. दत्त दृष्टातप °

(२) C. Omits the portion bracketed.

(३) D. Omits the portion bracketed.

आत्मा नदी संयमपुण्यतोया
सत्यहृदा शैलतटा दयोर्भिः ।
तत्रावगाहं कुरु राजपुत्र
न वारिणा शुद्धयति चान्तरात्मा ॥

इति व्यासवाक्यम् ।] 'तेनैव तद्वाक्यशेषाद् ब्रह्माकारान्तः-
करणवृत्तिरूपनिराकारविष्णुचिन्तनं मानसम् । साकारचिन्तनं
तदसामर्थ्यं । शिष्टाः,—

खस्थितं पुण्डरीकाक्षं मन्त्रमूर्त्तिं प्रभुं क्षरेत् ।
तत्पादोदकधाराञ्च निपतन्तीं स्वमूर्धनि ॥
चिन्तयेद् ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्वकां तनुम् ।
तथा (तथा) संचालयेत् सर्व्वमन्तर्देहगतं मलम् ॥
इदं स्नानवरं मन्त्रस्नानाच्छतगुणं स्मृतम् ।

एवञ्च मानसं सर्व्वोत्कृष्टमिति । तदसम्भवेऽनुकल्पान्तरम् ।
अत्र हारीतः,—(हारीतेन)

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ।

इति पञ्चस्नानान्युक्ता

एतैश्च मन्त्रतः स्नात्वा तीर्थानां फलमाप्नुवात् ।

इत्युक्तम् । तत्र तीर्थस्नानफलत्वेन विधानेऽप्रकरणपाठे यदि
कश्चिन्महोदयस्तदा हारीतोक्तस्य सधर्मकत्वे प्रवृत्तत्वात् याज्ञवल्क्ये-
ऽप्याग्नेयादिस्नाने समन्वकत्वमतिदेशात् । हयोरैक्ये सुतरां
समन्वकत्वम् । स्कान्दे,—

पुण्यं कनखले यच्च प्रयागे यच्च सुन्दरि !
 तत्फलं सकलं देवि भूतिस्नानेन लभ्यते ॥
 उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा नरञ्च, हरनन्दिते ।
 भस्मच्छन्नं नहि सदा धर्षयन्ति विनायकाः ॥

(इति) आग्नेयस्नानस्य फलान्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

आकाशगङ्गासलिलं समादाय गभस्तिमान् ।
 'अनन्तप्रतमेवासौ समुत्क्षिपति रश्मिभिः ॥
 तस्य संस्पर्शनिर्भूतपापपङ्क्तौ हिजोत्तमः ।
 न याति नरकं सद्यो दिव्यस्नानं हि तत् स्मृतम् ॥

(इति) दिव्यस्नानस्य फलान्तरम् ।

एते चानुकल्पा नित्ययोरेव प्रातर्माध्याह्निकस्नानयोस्तदुभय-
 प्रकरणपाठात् । काम्यनैमित्तिकस्नाने तु नैषां प्रवृत्तिः ।
 कात्तिकस्नानाद्यसामर्थ्येऽनन्तप्रतिनिधिकर्तृद्वारा वारुणस्नानमेव
 कारयितव्यम् । पुत्रादीनां प्रतिनिधिकर्तृत्वस्य वक्ष्यमाणत्वा-
 दक्षिणादानादिना ब्राह्मणान्तरद्वारा वा वारुणस्नानमिति ।

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव न मार्जनादीत्युक्तं

तत्राप्रायत्यनिमित्तान्युच्यन्ते ।

गौतमः, — पतितचाण्डालसूतिकोदकाः श्वसृष्टतत्सृष्टोप-
स्पर्शने सचेल उदकोपस्पर्शनात्पूतो भवति । उपस्पर्शनं स्नानं
सचेल इतिलिङ्गात् । अत्र तत्सृष्टपदं श्वसृष्टपरमित्येके । अन्ये
त्वेकपदोपात्तत्वाविशेषात्कर्त्तव्यं सम्बन्ध इत्याहुः । अत्र वर्त्तमान-
चाण्डालसृष्टस्य स्पर्शने स्नानम् । अतीतचाण्डालादिस्पर्शस्याकृत-
स्नानस्य स्पर्शने तु शातातपः,—

अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति ।

'तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

[इति ।]^१ देवलः,—

उपस्पृश्याशुचिसृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति ॥

चण्डालः प्रथमः तत्स्पर्शाद् द्वितीयः तत्सृष्टस्पर्शात् तृतीयः ।

अत्रातीतचण्डालस्पर्शस्य द्वितीयस्य स्पर्शं यदाचमनं तदकामतः
कामतस्तु तत्रापि स्नानमेव ।

तत्सृष्टिर्न स्पृशेद् यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्द्धमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥

* अत्र "श्व तत्सृष्टोपस्पर्शने" इत्येवं रूप एव पाठः सङ्गतः ।

(१) D. संस्पृष्ट्वान्यो * ।

(२) C. Omits the portion bracketed.

इति स्मृत्यन्तरादित्याहुः । शवस्मृष्टस्पर्शं त्वकामतोऽपि स्नानं
दोषगुरुत्वादित्यववेयम् । गुरुत्वञ्च वक्ष्यमाणच्यवनस्मृतौ पृथक्
'निर्द्देशात् । शवस्मृष्टपदस्य तत्रातीतशवस्पर्शनद्रव्यपरत्वात् ।
बौधायनः,—चाण्डालेन सहाध्वगमने सचेतस्नानम् । तेन सहैक-
कार्येणाध्वगमनम् । अङ्गिराः,—

यसु च्छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधितिष्ठति ।

सचेलो जलमाप्नुत्य घृतं प्राश्य विशुद्धरति ॥

आपस्तम्बः,—

एकशाखां समारुद्धचाण्डालादिर्भवेद् यदि ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥

एकशाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणम् । “अनेकोद्दार्ढ्यं दारुशैले
(दारुशिले) भूमिसमे” इतिवचनादनेकपुरुषवाह्यावयविपरम् ।
तथा,—

चाण्डालं पतितश्चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोदालव्यजनादर्वाक् सचेलो जलमाविशेत् ॥

इत्यतिसान्निध्ये स्नानम् । [तेन]^१

युगञ्च ^२द्वियुगञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चाण्डालपतितोदक्यासूतिकानामधः क्रमात् ॥

इति युगादिदेशपरिहारोक्तावपि तन्मध्यगमनं न स्नान-
निमित्तं किन्त्वाचमननिमित्तम् । षड्शीत्यङ्गुलं युगम् ।

(१) D. निर्द्देशाच्च ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) D. • त्रियुगञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् • ।

पराशरः,—

चैत्यवृक्षचितिर्यूपवाण्डालः सोमविक्रयो ।

एतांसु ब्राह्मणः स्मृद्धा सचेलो जलमाविशेत् ॥

[चितिर्यूपयोः कर्मसमाप्तौ स्पर्शनं स्नाननिमित्तम् । वार्त्तिके तु,—“कर्ममध्येऽवैधस्पर्शं स्नान”मित्युक्तम् । चवनः,—“ज्ञानं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं चितिकाष्ठं मद्यं मद्यमाण्डं सस्नेहमनुष्यास्थि शवस्सृष्टं महापातकिनं शवं स्मृद्धा सचेलोऽम्बोऽवगाह्योत्तीर्याग्निमुपसृशेत् ।^१] गायचाष्टशतं जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा हिराचामेत् ।” इदं कामकृते । अभ्यस्ते चम्बुप-
स्पर्शनादिकमधिकम् । देवद्रव्योपजीवी देवतायै दत्तस्य हिरण्या-
देरपहारेण जीवति यः । तथा,—

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरचयम् ।

असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

स्मृद्धा देवलकश्चैव सवासा जलमाविशेत् ।

कालिकापुराणे,—

स्मृद्धा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा चाप्नुतः शुचिः ।

इदं वैधनिर्माल्यग्रहणव्यतिरिक्तपरम् । स्मृतिः,—

शैवान् पाशुपतान् स्मृद्धा वैडालव्रतनास्तिकान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥

शैवपाशुपतपदं वामशैवपाशुपतपरं योगियाज्ञवल्केः पाश-
पतस्य प्रामाण्योक्तेः । कौर्म्यं च,—

अन्यानि चैव शास्त्राणि 'लोके सम्प्रोक्तानि च ।

वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि च ।

वामं पाशुपतं शैवं दक्षिणञ्चैव भैरवम् ॥

इत्यप्रमाणस्य पृथक् निर्देशात् ।

मनुः,—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सवेलः स्मृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्धरति ॥

शुद्धेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—सर्वस्वैव हि प्रेतस्य बान्धवेः
सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन । मार्कण्डेयपुराणे,—

अभीक्ष्यत्तिकापण्डमार्जारास्तुश्वकुकुटान् ।

पतितापविहवाण्डालमृतहारांश्च धर्मैवित् ।

संस्पृश्य शुद्धरति स्नानात् उदक्वाग्रामशूकरौ ॥

अत्र मार्जारपदं स्थिरस्थितमार्जारपरम् । “मार्जारचक्रमे
शुचि”रिति स्मृत्यन्तराद्यंक्रमणमार्जारस्यर्शे न स्नानम् । आश्रुपदं
कुकुटपदसमभिव्याहाराद् आभ्याश्रुपरम् । एवं “मार्जारमूषिका-
सनग्रयनाभ्युविप्रुषो नित्यं मेध्या” इति, “मार्जारमूषिकस्यर्शे”,—
“कक्षं कुर्व्वजपः स्पृशेत्” इति चापवादवचनद्यंक्रमणमार्जार-
परमारण्याश्रुपरश्च । कुकुटश्चाल आभ्य एव स्नाननिमित्तम् । तथा
च देवलः,—

श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकम् ।

सूतिकां सूर्यिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

(१) C. लोकसम्प्रो ।

(२) A. C. एवञ्च मार्जारः ।

श्वकुक्कुटवराहान् ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सचेलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति ॥

अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धो यदि संस्पृशेत् ।

विशुद्धात्सुपवासेन पुनः कच्छ्रेण चैव हि ॥

आरक्ष्यकुक्कुटवराहस्पर्शे न स्नानम् । ['स्मृत्यन्तरात् खरोद्वस्पर्शे स्नानम् ।]

अत्र विशेषमाह शातातपः,—

रजकश्मश्रूकारश्च व्याधजालोपजीविनी ।

चेलनिर्णेजकश्चैव नटः शैलूषकस्तथा ॥

सुखे भगस्तथा श्वा च वनिता सर्व्ववर्णगा ।

चक्री ध्वजी विध्यघाती ग्राम्यकुक्कुटशूकरौ ॥

एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात् ॥

शिरोवर्जमिति शिरःपटं करव्यतिरिक्तनाभ्यूर्ध्वभागपरमित्युक्त-
मेव । अत्र श्वकुक्कुटवराहाणामत्यमेध्यत्वात् अकामतोऽधमाङ्ग-
स्पर्शे आचमनं कामतलु स्नानमेव । ब्रह्मपुराणे,—उदक्यास्तृत्वा
श्नात्वावसायिभृतहारस्पर्शे स्नात्वा द्वादशवारसृद्यह्णं मैथुने
वमने चेत्युक्तम् । व्यासः,—

भासवानरभार्जारखरोद्वाणां शुनां तथा ।

शूकराणाममेध्यञ्च स्पृष्ट्वा स्नायात् सचेलकः ॥

लघुहारीतः,—

श्वविष्ठां काकविष्ठाञ्च कङ्कशृङ्गनरस्य च ।

अधोत्सृष्टशु(?) संस्पृश्य सवेलो जलमाविशेत् ॥

नरविष्ठा परकीया । अधोत्सृष्टो(?) मूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गेशाशुदः ।

शङ्खः,—

रथ्याकर्द्धमतोयेन छीवनाद्येन वाप्यथ ।

नाभेरुर्द्धं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

ब्राह्मे,—

उच्छिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

तथा,—

पलाण्डुलशुनस्पर्शं स्नात्वा नक्तं समाचरेत् ।

मनुः,—

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्तान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥

भुक्तान्नं वान्त इत्यर्थः । तेन सद्यो वान्तो आचमनमात्रम् ।

मैथुनिनः ऋतौ । ब्राह्मे,—

मानुषास्थि तु संस्पृश्य दग्धं सस्नेहमेव वा ।

स्नायाद् गां संस्पृशेत् सूर्यं पश्येद् विष्णुमनुस्मरेत् ॥

'मानुषास्थिसहणमभक्ष्यपञ्चनखास्थिपरं स्मृत्यन्तरसंवादात् ।

देवलः,—

मानुषास्थि वसां विष्ठामार्त्तवं मूत्ररतमौ ।

मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ।

स्नात्वावमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ॥

तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्जनात् ।

चालनात् । विष्णुः,—“नाभेरधस्तात् प्रवाहुषु कायिकैर्मलैः

सुराभिर्मद्यैर्वीपहतो मृत्तोयेन तदङ्गं प्रक्षाल्याद्विः शुद्धो भवति ।

अत्यन्तोपहतश्च तदङ्गं मृत्तीयैः प्रक्षाल्य स्नानेन । चक्षुष्युपहतः

स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धो भवति दशनोपहतश्च ।” प्रवाहुर्हस्तः ।

अत्यन्तोपहतः नाभ्यूर्ध्वकायस्मृष्टः । अङ्गिराः ;—

इन्द्रियेषु प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् ।

मुखेऽपि संस्पर्शगतं तत्र स्नानं विशोधनम् ॥

विशोधनं इन्द्रियमुखचालनं स्नानञ्च कार्यम् । हारीतः,—

स्नातः शुद्धो भवति । अजीर्णवान्तश्मश्रुकर्माथोनिपशुदिवामैद्गुन-

गमने च । सुमन्तुः,—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे नखकेशरुधिर-

प्राशने सद्यःस्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च । लघ्वापस्तम्बः,—

यद् विष्ठितं काकवलाकिकाभ्या-

ममेध्यलिप्तञ्च भवेच्छरीरम् ।

श्रीचे मुखे च प्रविशेत्तु सम्यक्

स्नानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥

काकवलाकाभ्यां यस्थोपरि विष्ठा कृता तच्छरीरममेध्यलिप्तं

स्नानेन शुद्ध्यति । श्रोत्रमुखप्रवेशे गुरु प्रायश्चित्तमत्र ।

(१) A. C. प्रक्षाल्य तद्वैतः शुद्धो भवति ।

(२) D. श्रोत्रे मुखे प्रविष्टे गुरु ० ।

पादेतरांशिन श्मशानस्पर्शं, संवत्सरपर्यन्तनित्यकर्माकारिस्पर्शं
 [‘पुनर्मनो(?) जपेत् महाव्याहृतिभिः सप्ताज्याहुति स्नानम् ।
 स्मृत्यन्तरात् जप्ताजिनप्रतिग्राहिस्पर्शं स्नानम् ।

असृष्ट्योऽसौ द्विजो राजन् चितियूपसमो हि सः ।

(इति) यूपसाध्येन निन्दनात् । ग्रामयाजकस्पर्शं स्नानं
 स्मृत्यन्तराद्धिताधूमस्पर्शं च । ‘पुत्रजन्त स्नाननिमित्तं वन्धुमरणञ्च ।

ग्रहणे ग्रावमाग्रीचं विमुक्तौ सूतकं स्मृतम् ।

इति ग्रहणमुक्तेरपि स्नाननिमित्तत्वम् । यत्तु “चाण्डालादि-
 स्पर्शं पुनर्मनो(?) जपेत् महाव्याहृतिभिः ‘सप्ताज्याहुतिभिर्जु-
 हुया”दिति तत्कामतोऽभ्यासे । स्मृत्यन्तरे,—अस्थिसञ्चयनात् पूर्व-
 मवान्ववस्य रोदने स्नात्लोपोष्य शुद्धिः । शूद्रे त्रिरात्रेण ।
 पराशरः,—

अस्तं गते यदा सूर्यं चाण्डालं पतितं स्त्रियम् ।

सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्भविष्यति ।

स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवोदृतजलेन च ॥

दिवोदृतजलाभावे त्वाह,—

जातवेदाः सुवर्णञ्च सोममार्गस्तथैव च ।

ब्राह्मणानुमतेनैव स्पृष्ट्वा स्नात्वा च शुद्ध्यति ॥

अग्निसुवर्णाकाशानामेकं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणानुग्रया जलमुदृत्य
 रात्रौ स्नायादित्यर्थः । अत्र हेतुमाह,—

(१) A. D. Omit the portion bracketed.

(२) C. पुत्रजन्त स्नानेन शुद्ध्यति ।

(३) A. सप्ताज्याहुतीर्जुहुवाहिति ० ।

आचान्तमनुचान्तञ्च निशि स्नानं न विद्यते ।

अनुचान्तं भूमिष्ठजले स्नानमाचान्तञ्च निशि न विद्यते यत
इत्यर्थः ।

अथापवादः ।

अधोवायुसमुत्सर्गं प्रहासेऽनृतभाषणे ।

मार्जारभूपिकसर्पे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥

शिष्टाः पठन्ति,—

विष्णुालयसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।

चाण्डालपुङ्गवादींश्च स्पृष्ट्वा न स्नानमाचरेत् ॥

इदञ्चोक्तवादी बहुजनसङ्गले । तथा,—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संघामे देशविप्लवे ।

नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति ॥

स्पृष्टास्पृष्टमीपत्स्पृष्टमित्याहुः । आचारपक्षवे,—

कुण्डे मञ्चे शिलापृष्ठे नौकायां गजवृक्षयोः ।

संघामे सङ्क्रमे चैव स्पर्शदोषो न विद्यते ॥

स्मृतिः,—

वाक्प्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु ।

(१) A. C. अथापवादः ।

(२) A. D. चाण्डालपुङ्गवान् वापि स्पृष्ट्वा ।

शुद्धमित्यर्थः । चिरातीतं उच्छिष्टभाण्डखर्परादिकं हृद्र-
मार्गादिस्थं न स्वर्गे स्नाननिमित्तम् । अनेकपरम्परया
चाण्डालादिस्पर्शनं न स्नाननिमित्तम् । एकान्तरिते स्नानमित्युक्त-
मेव । लघु 'उच्छिष्टाववाष्पं तत्सृष्टमारुतासृष्ट्याग्निधूमादि
नाशुद्धम् । तथा मज्जिका सन्ततिवारा । सन्ततिः सन्तन्यमानं
वृणादि । धारा जलचौरवृतादेः पात्रादधः पतन्तीति तलेऽभिध-
संसृष्टापि पात्रं नरं वा न दूषयति । तथा,—

पादुके वापि गृह्णीयादसृष्टस्पर्शवारणे ।

तथा,—

सप्तरात्रोषितां विष्ठां वशिष्ठः प्राह सृत्तिकाम् ।

इदञ्चाप्रत्यभिज्ञायमाने गन्धाद्यभावे च^१बोध्यम् । तथा,—

रथ्याकर्हमतोयानि नावः पत्न्यास्तृणानि च ।

मारुतेनैव शुद्धान्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

तथा,—

पादौ शुचिर्ग्राह्यानां पदासृष्टञ्च कामतः ।

^२इति पादशुद्धिस्तस्या अपवादः । इत्यादिवाक्यानामाचारोप-
ष्टश्चाश्वजाजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यकारणाभावाच्च प्रामाण्यम् । इति
नैमित्तिकस्नानानि ।

(१) D. उच्छिष्टाववाष्पं तत्सृष्टमारुतासृष्ट्याग्निधूमादिकं नाशुद्धम् । तथा ० ।

(२) D. ० दृष्टार्थस्पर्श ० ।

(३) D. बोध्यम् ।

(४) A. C. इति वाशुद्धि ० ।

अथ प्रातःस्नानप्रयोगः ।

वह्निरेव जलेन देहक्षालनम् । [‘मृदा त्रिः पादक्षालनम् ।]
 आचमनम् । वस्त्रद्वयधारणम् । [‘पवित्रीपयहधारणम् ।] शिखा-
 यज्ञोपवीतानुसन्धानम् । जले प्रवेशः । उद्धृतोदकपक्षे ग्राह्मुखतयो-
 दङ्मुखतया वीपवेशनम् । त्रिमात्रप्रणवोच्चारणम् । अघमर्षण-
 सूक्तस्याघमर्षणऋषिरनुष्टुप्कन्दः ‘भाववृत्तं दैवतं स्नाने विनि-
 योगः ।

ऋतञ्च सत्यञ्चाभीक्षात्तपसोऽध्यजायत ।

ततो रात्रिजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥

समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरो अजायत ।

अहोरात्राणि विदधद्विंशत्यस्य म्रियती वशी ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः ॥

[इति^१] वारत्रयमुक्त्वा ‘गङ्गे इहागच्छेत्येवं तीर्थावाहनम् ।
 कृत्रिमादिषु गङ्गादिशब्देनावाहनम् । पुनस्त्रिवारमुच्चार्य जला-
 वर्त्तनरूपं जलाभिमन्त्रणम् । पुनस्त्रिवारमुच्चार्य जलशुलुकपानम् ।

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) D. भाववृत्तं * ।

(४) D. Omits the portion bracketed.

(५) D. तीर्थनाम कृत्वा गङ्गे चलागच्छेत्येवं तीर्थावाहनम् * ।

'पुनस्त्रिवारपाठेन मार्जनम् जले निमज्ज्य त्रिवारमघमर्षणजपः ।
उद्धृतस्नानेऽन्तर्जपकाले जलकुम्भेनाभिषेचनं यावत्-पाठम् । ततो-
ऽघमर्षणं त्रिः पठित्वा मज्जनम् । विशुस्मरणम् । उद्धृतोदकस्नाने
न मन्त्रः । स्नानं प्रवाहाभिमुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिमुखस्य ।

२ अथ वारुणमन्त्रैः स्नानम् ।

तत्र प्रयोगः । पूर्व्ववद्देहक्षालनादि । जले प्रविश्य त्रिमात्र-
प्रणवजपः । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो वरुणो देवता तीर्था-
वाहने विनियोगः । “इमस्मै वरुणशूधी हवमद्या च सृलय ।
त्वामवस्युरा चके ।” अनेन तीर्थावाहनम् । प्रजापतिः । त्रिष्टुप् ।
वरुणः । जलाभिमन्त्रणे ।

तत्वायाभि ब्रह्मणा वंदमान-
स्तदायास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेलमानो वरुणह बोध्यु-
रुशंसमा न आयुः प्रमोषीः ॥

अनेन जलाभिमन्त्रणम् । शनः श्रेयः । त्रिष्टुप् । वरुणः । जलपाने ।
उरुं हि राजा वरुणश्चकार
सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽक-
रुतापवक्ता हृदयाविधायित् ॥

(१) E. F. Add before it हिराक्षमनम् ।

(२) D. अथ वारुणस्नानम् ।

अनेन जलपानम् । द्विराचमनम् । प्रजापतिः । गायत्री ।
वरुणः । मार्जने । “योर्वन्तं जिघांसति तमभ्यमीति वरुणः परो-
मभिः परस्तु” (१) अनेन मार्जनम् । धाम्न इत्यस्य प्रजापतिः ।
मुञ्चेत्यन्तं यजुः (२) । यदाहु (३) रिति गायत्री । वरुणः । अन्तर्जलजपे ।
“धाम्नो धाम्नो राजन्वितो वरुण नो मुञ्च यदापो अघ्निया वरुणेति
शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।” जले निमग्न्य जपः । शुनःशेषः ।
त्रिष्टुप् । वरुणः । स्नाने । “उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि
मध्यमं त्रयाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये
स्याम ॥” इति मज्जनम् । विष्णुस्मरणम् ।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्तिनाशन ।

सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥

इति पादोदकग्रहणम् । तत्र जल एव स्थित्वा माध्याह्निक-
वक्ष्यमाणविधिना तर्पणं वस्त्रनिष्पीडनान्धम् । सन्ध्याहोम-
कालसङ्कोचशङ्कायां संक्षेपतर्पणम् । तत्र ‘नरसिंहपुराणोक्तविधिः ।
देवांस्तर्पयामीति सन्ध्यातया त्रिवारमञ्जलिं देवतीर्थेन । देवगणां-
स्तर्पयामीति पुनरञ्जलिचयदानम् । एवं कण्ठलग्नयज्ञोपवीतः
ऋषींस्तर्पयामीत्यञ्जलिचयं दद्यात् । पुनः ऋषिगणांस्तर्पयामी-
त्यञ्जलिचयम् । ततः प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखस्य पितृ-
स्तर्पयामीति पितृतीर्थेनाञ्जलिचयम् । [‘एवं’] पितृगणां-
स्तर्पयामीत्यञ्जलिचयम् । अथवा भूदेवांस्तर्पयामि भुवदेवां-

(१) D. नारसिंहोक्त ० ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

स्तुपयामि स्वदेवांस्तुपयामि भूर्भुवःस्वदेवांस्तुपयामीति देवतर्पणम् ।
 भूर्भुवोस्तुपयामि भुवः ऋषींस्तुपयामि भूर्भुवःस्वऋषींस्तुपयामीति
 ऋषितर्पणम् । भूः पितृंस्तुपयामि भुवः पितृंस्तुपयामि स्वः
 पितृंस्तुपयामि भूर्भुवःस्वःपितृंस्तुपयामीति पितृतर्पणम् ।
 अथवा—

आब्रह्मस्तम्यपर्यन्तं जगदेतच्चराचरम् ।

मया दत्तेन तोयेन द्रव्यत्वेतच्चतुर्विधम् ॥

इति जलान्नलित्रयदानं देवधर्मेण ।

मार्जनक्रमः,—“सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युसुतेभ्यः
 पापेभ्यो रक्षन्तां यदङ्गा पापमकार्षे मनसा वाचा हस्ताभ्यां
 पदभ्यामुदरेण शिखा अहस्तदवलुम्भतु यत्किञ्चिद्दुरितं मयि
 इदमहमापोऽमृतयोनौ सूर्यं ज्योतिषि परमात्मनि जुहोमि
 स्वाहा” इति जलचतुष्कपानम् । वैकल्पिकं द्विराचमनम् । “शन्न”
 इत्यस्य,—प्रजापतिः । अनुष्टुप् । आपः । मार्जने । “शन्न आपो
 धन्वन्त्याः शमनः सन्तु नूप्याः शन्नः समुद्रिया आपः शमनः सन्तु
 कूप्याः ।” इति कुशचयेण शिरसि जलप्रक्षेपः । कोकिलो
 राजपुत्रः । अनुष्टुप् । आपः । मार्जने । “द्रुपदादिव सुमुचानः
 स्विन्नः स्नातो मलादिव पूतं पवित्रेणैवान्वयापः शुन्धन्तु मैनसः ।”
 इत्यनेन मार्जनम् । आपो हि ष्ठा । सिन्धुद्वीपः । गायत्री ।
 आपः । मार्जने । “आपो हि ष्ठा मयो भुवः स्ता न जर्जे दधातन
 महे रणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः
 उग्रतीरिव मातरः । तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ

आपो जनयथा च नः ।” अनेन मार्जनम् । ‘पुनरवमर्षणसूक्तस्य ऋथादिस्मरणम् । “ऋतञ्चे”त्यादि “दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्ष-मथोस्त्र”रित्यन्त्येन मार्जनम् । तत्रापि पूर्व्ववद्देहचालनं आचमनं जलप्रवेशश्च । ततो मार्जनम् । अथवा “शन्न आप” इत्यादिमन्त्र-त्रयेण मार्जनं कृत्वा अवमर्षणसूक्तेन प्राणायामः कार्यः । ईदृशं वा मन्त्रस्नानम् । तत्रापि पूर्व्ववद्देहचालनम् । समन्त्रजलभक्षणञ्च पूर्व्वतः कार्यम् । अप्रायत्ये तु लालादिसङ्करनिमित्ते ‘सशिरस्क-स्नानं कृत्वा ‘यथोक्तमार्जनम् । ‘तत्राप्यसामर्थ्ये नाभेरधः प्रविश्याप्सु अङ्गप्रोव्छनम् । ‘तत्राप्यसामर्थ्ये आर्द्रवस्त्रेण सर्वाङ्गप्रोव्छनं ‘वस्त्र-चालनम् । चाण्डालादिस्पर्शनिमित्ताप्रायत्ये तु दशकृत्वः अन्येन स्नात्वा स्पर्शनम् । ततो मार्जनं कृत्वा सन्त्यारम्भः ।

अथ भौमस्नानम् ।

तच्च अङ्गप्रोव्छनादिकं कृत्वा गङ्गामृत्तिकादिना सर्वाङ्ग-
लेपनम् । तत्र मन्त्रः,—

अनेनैव वराहेण उद्धृतासि वरप्रदे ।

क्षणेनाक्षिष्टकार्येण चक्रहस्तेन विशुना ॥

(१) D. अवमर्षणसूक्तस्य ० ।

(२) A. C. अशिरस्क ० ।

(३) C. तथोक्त ० ।

(४) D. अत्राप्य ० ।

(५) D. अत्रा ० ।

(६) C. कृत्वा मार्जनम् ।

धरणि त्वं महाभागे भूमि त्वं धेनुरव्यये ।

लोकानां धरणि त्वं हि सृत्तिके हन पातकम् ॥

मनसा कर्मणा वाचा वरदे वारिजिह्वणे ।

त्वया हतेन पापेन जीवामस्त्वत्पसादतः ॥

अयं मन्त्रो यद्यपि वराहदंष्ट्रोद्धृतसृदालम्भे श्रुतस्ततोऽति-
देशेनेह प्रवर्तते । वराहदंष्ट्रोद्धृतसृदालम्भसु काम्यत्वात् सन्ध्या-
नन्तरमेव कार्यः ।

वराहदंष्ट्राभिन्नाया धराया सृत्तिकां द्विजः ।

मन्त्रेणानेन यो विभ्रन्मूर्द्धि पापात् प्रमुच्यते ॥

आयुष्मान् बलवान् धन्यः पुत्रपौत्रप्रतिष्ठितः ।

क्रमाद् भुवि दिवं प्राप्य कर्मान्ते मोदते सुरैः ॥

इतिवचनात् ।

अथान्येयस्नानम् ।

तत्र 'भस्मना कार्यम् । तत्र सुख्यं गार्हपत्यभस्म । [तदभावे
आर्त्तभस्म] तदभावे पञ्चब्रह्मसाधितं भस्म न तु लौकिकम् ।

एवं संस्काररहितं न तु आह्वं कथञ्चन ।

इति निषेधात् । मन्त्रसु,—

(1) C. भस्मना स्नानं कार्यम् ।

(2) C. Omits the portion bracketed.

आग्नेयमग्निलिङ्गेन मन्त्रेण स्नानमाचरेत् ।

वायव्यं वायुलिङ्गेन दिव्यं सौरेण सर्वदा ॥

इति वाक्याद् भस्मस्नाने आग्नेयमन्त्रः । “अग्निर्मूर्धा दिवः
ककुत्पतिः पृथिव्या अयमपां रतांसि जिन्वति ।” इत्यनेन
सर्वाङ्गे भस्मसंयोगः कार्यः ।

अथ वायव्यस्नानम् ।

‘गोखुरोद्धूतरजसा वायुप्रचलितेन सर्वाङ्गसंयोगः । तत्र
मन्त्रः,—

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्व्याः सप्तविंशतिः ।

ते अग्ने अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिन् जवमादधुः ॥

अथ दिव्यस्नानम् ।

तच्चानभ्रवृष्टौ निरावरणस्यावस्थानम् । तच्च लुत्तिकादि-
विषमपर्यायायुग्मर्चेषु दिग्गजोज्झितं गङ्गाजलमिति बुद्धिः कार्य्या ।
रोहिष्ठादियुग्मनक्षत्रेषु सूर्यरश्मिभिरानीतमिदं गङ्गाजलमिति
बुद्धिः कार्य्या । तत्कथनस्य फलान्तराभावात् । “उदुत्वं जात-
वेदस”मिति मन्त्रमुच्चार्यानभ्रवृष्टिमध्ये निरावरणोऽवतिष्ठेत ।

अथ मानसस्नानम् ।

“विष्णु”पदं यद्यपि शुद्धचैतन्ये लाक्षणिकमेव तथाप्यविद्यो-
पहितव्यापकत्वगुणपुरस्कारेण ब्रह्मण्येव मुख्यं साकारेऽपि गौण-
मेवेति साकारनिराकारयोर्गौणत्वा^१विशेषेऽपि

आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन गदितं यथा ।

इति वाक्यशेषादत्र निराकारस्यैव व्यासवाक्ये कीर्त्तनाद्
ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरेव मुख्यं मानसस्नानं तदसम्भवे चतु-
र्भुजाद्याकारविशिष्टस्य स्मरणं तस्यैव स्वरूपमिति । यद्वा अविद्या-
कल्पितव्यापकत्वगुणविशिष्टचैतन्यमेव मुख्यार्थत्वाद् ध्येयमिति ।
यत्तु,—आकाशस्थमन्त्रमूर्त्तिविष्णुध्यानपूर्वकं तत्पादगलितासृत-
धारां ब्रह्मरन्ध्रेणान्तःप्रविष्टां विचिन्त्य तेन सर्वदेहजालनचिन्तनं
तन्मन्त्रोपासकानां मानसस्नानम् ।

एवं स्नात्वा स्नाननिमित्तं द्विराचमनम् । तच्च जले पादमेकं
स्थले पादमेकं दत्वा कार्यम् । तदनन्तरं द्रुपदामन्त्रत्रिवारपाठेन
अघमर्षणत्रिवारपाठेन वा [गायत्रीत्रिवारपाठेन वा^२] महा-
व्याहृतिभिः प्रणवेन वा जलचुलुकपानम् । पुनर्द्विराचमनमिति ।
पैठीनसिः,—“अन्तरुदक आचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति । वहि-
रुदक आचान्तो वहिरेव शुद्धो भवति । तस्मादन्तरेकं वहिरेकं
कृत्वा पादमाचामेत् ।” योगियाज्ञवल्करः,—

(१) D. • विशेषेण • ।

(२) A. C. मानसं स्नानम् ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

उदके चोदकस्थश्च स्थलस्थश्च स्थले शुचिः ।
 पादौ प्रस्थाप्योभयत्राप्याचान्त उभयतः शुचिः ।
 यदा शुचिस्थले वा स्यादुदके देवतापितृन् ।
 तर्पयेत्तु यथाकाममसु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 आचान्तः पुनराचामेकमन्त्रवत्स्नानभोजने ।
 द्रुपदां वा विराट्स्थ तथा चैवाघमर्षणम् ॥
 गायत्रीं वा विराट्स्थ महाव्याहृतिभिस्तथा ।
 सोपांशुप्रणवेनापि आपः पीता अधापहाः ॥

अथ च “पादौ प्रस्थाप्योभयत्राचान्त” उभयत्र जले स्थले च शुचि-
 रिति स्नानान्त्याचमनं विधाय स्थलस्याशुद्धत्वे जलमध्य एव तर्पणं
 कृत्वा स्नानान्त्याचमनं कार्यमित्युक्त्वा “आचान्तः पुनराचामे”दित्या-
 दिना “मन्त्रवत्स्नानभोजन” इति स्नानशब्देन स्नानान्त्याचमनमनूद्य
 तदनन्तरं [द्रुपदादिमन्त्रविकल्पविशिष्टं जलचुलुकपानं विधीयते ।
 एषा चात्र योजना स्नाने भोजने निमित्ते यत् “आचान्तः पुनरा-
 चामेत्” तदनन्तरं मन्त्रवत् “आपः पीता अधापहाः” इत्युत्तरेण
 सम्बन्धः । मन्त्रविशेषापेक्षायां^१] द्रुपदादिविशेषविधिरिति द्रुप-
 दादिवैकल्पिकमन्त्रविशिष्टं यथा स्यात् तथा स्नानभोजनानन्तरं
 द्विराचमनानन्तरं (द्विराचमनान्तरं) जलचुलुकं पिबेदिति विशिष्ट-
 विधिः । न च योगियाज्ञवल्केः,—

(१) A. “चमनमभिधाय” ।

(२) C. Omits the portion bracketed.

उपस्थानादिर्यस्तावान् मन्त्रवत्कीर्तितो विधिः ।

निवेदनान्तं तत् स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥

इति । “उरुंही”ति तोयोपस्थानप्रभृति “देवा मातुविद” इति जप्यनिवेदनमित्यन्त (निवेदनेत्यन्त) कर्मकलापस्य स्नानशब्दपरिभाषणात् तन्मध्ये माध्याह्निकसन्ध्यायाः प्रवेशात् स्नानशब्देन मध्याह्नसन्ध्यातर्पणाघमर्षणमन्त्रकप्राथमिकजलपानमनूद्य तत्र मन्त्रविकल्पविधिर्भोजनोत्तरं मन्त्रविशिष्टं जलपानं विधीयत इति [“न । एतदुदयमेकशब्दस्य शक्यम् ।] तदुक्तं “मिथश्चानर्थसम्बन्धः” ।

वैश्वदेवमुपादाय देवता नोपदिश्यते ।

मह विध्यनुवादौ हि नैकः शब्दः समन्युते ॥

इति (वाच्यम्) । किञ्च सन्धान्तर्गतजलपानं “ऋतमित्यभिमन्त्र्य चे”त्यघमर्षणमन्त्रविशिष्टमुत्पन्नम् । तत्र मन्त्रान्तरमुत्पत्तिविशिष्टमन्त्रावरुहे विधातुमशक्यमिति बलादुदकपानानन्तरं (पानान्तरं) समन्त्रकं विधेयमापद्येत । नचैतदिष्टम् । यत्तु,—

(१) C. Here adds भोजनानन्तरं द्विराचमनानन्तरञ्च समन्त्रकजलमन्त्रं विधीयत इति [रूपदादिमन्त्रविशिष्टं जलचुलुकपानं विधीयते । एषा चात्र योजना । स्नाने भोजने निमित्ते ब्रह्मचानः पुनराचामैत् तदनन्तरं मन्त्रवदापः पीता आवापडा इत्युत्तरेण सम्बन्धः । मन्त्रविशेषापेक्षावाम् ।] अतएव अचनन्तमाचम्य ब्राह्मचानानमिति सन्ध्याकर्मोक्तुमन्त्रं तथाच स्नानान्ताचमनानन्तरसमन्त्रकमुदकमन्त्रमन्त्रोतिवाच्यम् । एवञ्च कति वैरखं स्वात् । आपः पीता इति वदेनैकेन जलपानं सन्ध्यान्तर्गतमनूद्यते ।

Except the portion bracketed A. reads as C. after the mark of 1.

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) D. = आपद्यते ।

माध्याह्निककर्मकालापस्य “निवेदनान्तत्तु (न्तत्) स्नान”मिति स्नानशब्दवाच्यत्वकीर्तनं तदर्थवादमात्रम् ।

अगम्यागमनात् स्तेयात् पापिभ्यश्च प्रतियक्षात् ।

रहस्याचरितात् पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥

इति वक्ष्यमाणविधिप्ररोचनार्थम् । तेन यथाप्राप्तानुवाद-
त्वात् तीर्थविसर्जनस्य 'जप्यनिवेदनपूर्व्वकालीनस्य स्नानाङ्गत्वात्
सन्ध्यादेः 'स्नानानङ्गत्वेऽपि बहुमन्त्रत्वेन स्नानस्य प्रागस्त्यमुच्यते ।
तथा च मत्स्यकच्छपमण्डूकास्तोत्रे मग्नाः स्नानफलं न लभन्त इति-
वचनान्मन्त्रबहुत्वेनैव स्नानस्य फलजनकत्वमिति व्यक्तमर्थवादत्वम् ।
तेन स्नानपदस्य सन्ध्याकर्म न वाच्यम् । यत्तु पूर्व्वं वस्त्रपरिवर्त्तन-
विधानात् स्नानान्त्याचमनप्रत्यभिज्ञा नास्तीति तत्र “पादौ प्रस्था-
प्योभयवाचान्त” इत्यनेन सन्निधिसम्पादनात् । न च “द्रुपदां त्विरा
वृत्त्ये”ति द्रुपदादेरावृत्ति'कर्मत्वेन निर्द्देशात् “महाव्याहृतिभि-
स्तथे”ति “सोपांशुप्रणवेनापी”ति व्याहृतिप्रणवयोर्मिन्न'कार्य-
समुच्चयः । “तथा” शब्दो “ऽपि” शब्दश्च समुच्चयार्थः । तेन द्रुपदां
त्वरिवृत्त्यनन्तरं भूर्भुवःस्वरोमित्युच्चार्य 'जलपानं, एवमघमर्षणान्ते
भूर्भुवः स्वरोमित्युच्चार्य जलपानं गायत्र्यानन्तरञ्चेतिवाच्यम् ।
द्रुपदामितिकर्मत्वस्य कर्त्तृव्यापारव्याप्यत्वघटितत्वेन करणत्वान्तर्गते

(१) D. ऊपे निवेदन ० ।

(२) A. D. स्नानाङ्गत्वेऽपि ० ।

(३) D. कर्मत्वेन च ० ।

(४) A. C. ० कार्यात् समुच्चयः ।

(५) A. C. वा जलपानं गायत्र्यानन्तरं चेतिवाच्यम् ।

व्याहृतिभिरित्यत्रापि व्याहृतिभिराहृत्येत्याहृत्तिकर्मत्वं व्याहृ-
तीनां तृतीयोपात्तमस्यैवेत्येकार्थत्वादिकल्पः । सोमेन यजेतेति
सोमस्य तृतीयया करणत्वेऽपि (क) न्यग्रोधस्त्रिराहृत्य भर्त्तुं प्रयच्छे-
दिति फलचमसस्य कर्मत्वेऽपि यागसम्बन्धं विना भक्षकर्मत्वानुप-
पत्तेरर्थात् यागकरणत्वेऽनेकार्थत्वात् सोमबाधकत्वं यथेति । “तथा”
शब्दोऽपि यथा गायत्री विकल्पेन तथा व्याहृतयोऽपि । एवं
प्रणवोऽपीति विकल्पातिदेशार्थ एवेति सर्वे समञ्जसम् । शङ्कः,—

अनेन विधिना स्नातः अग्नेः स्नानवाससी ।

परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थतीर उपस्पृशेत् ॥

तेन जलमध्ये तर्पणादिकरणे जल एव स्नानान्वाचमनम् ।
तत्रैव समन्वकजलभक्षणम् । जलमध्ये एव सर्वकर्मकरणादङ्घ्रिः
शुद्धानपेक्षणादन्तरेकं वहिरेकमित्यस्य जलमध्ये न प्रसङ्गः ।
वस्त्रपरिवर्त्तनानन्तरं तीरे स्थितः अन्तरेकं वहिरेकं पादं
कृत्वाचामेदित्यर्थः । तेन याज्ञवल्क्ये वस्त्रपरिवर्त्तनानन्तरं
समन्वकजलभक्षणविधानं नानुपपन्नम् । विष्णुः,—“स्नातः सोष्णीपे
धीते वाससी विभ्रयात् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुदरेत् । नाप्रक्षालितं
पूर्ववृत्तं वामो विभ्रयात् ।” उष्णीषधारणं शिरोजलनिर्णजनार्थम् ।
तथा च द्रोणपर्वणि युधिष्ठिरस्नाने,—

राजहंसनिभं प्राच्यमुष्णीषं शिथिलार्पितम् ।

जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥

(क) Should be न्याग्रोधस्त्रिभिराहृत्य भर्त्तुं O See जैमिनीयन्यायमाला-
विकारस्य अध्यायान्तुतीयः पादः पञ्चमः अधिकरणमैकोनविंशमम् ।

(1) A. नानुपपन्नम् ।

तेन “नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदि”ति शिरोव्यतिरिक्तेभ्यः । हारीतः,—
स्नात्वा न गात्रमवमृज्यात् । एतच्च स्नानाङ्गं तदपचारे स्नानवैगुण्यं
नाधर्म्यः । तेन स्नातोऽङ्गानि वस्त्रेण पाणिना वा न मार्जयेदिति ।
वस्त्रपाश्वोक्तदृष्ट्यविशेषणत्वादविवक्षा । यत्तु,—

वस्त्रेण मार्जिते गात्रे स्नानवस्त्रेण मार्जिते ।

शुनोच्छिष्टं भवेद्भावं पुनः स्नानेन शुद्धाति ॥

तदूरोगादिनासहिष्णोरर्थप्राप्ते मार्जने स्नानवस्त्रहस्तनिषेध-
परम् । तेन वस्त्रान्तरेण प्रकारान्तरेण वा मार्जने स्नानवैगुण्यं
नाधर्म्यः ।

अथ वस्त्रपरिधानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

स्नात्वं वाससी धौति अक्षिन्ने परिधाय च ।

अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमादिकानि च ॥

कुतपं योगपटं वा द्विवासा येन जायते ।

धौतं कार्पासम् । शणसूत्रभवं शाणम् । अतसीभवं क्षौमम् ।
ब्रह्मचारिवस्त्राधिकारि गोतमः,—वासंसि शाणक्षौमवीरकुतपाः
सर्वेषाम् । कार्पासं वा विकृतम् । काषायमप्येके धार्यं ब्राह्म-
णस्य । वीरं कुशादिनिर्मितम् । कुतपः पर्वतीयच्छागरोम-
निर्मितः । काषायस्य गृहस्थे निषेधो वक्ष्यते । आपस्तम्बः,—
आविकं सार्ववर्णिकम् । नरसिंहपुराणे,—

न रक्तमुल्बणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

उत्सृज्यमानो नाभ्या उपरि जान्वाश्चादयेदिति । एतत्-परि-
माणादधिकं नाप्रक्षालितं पूर्वधृतं वामो विभ्रयादिति । एतद्
गृहस्यधर्मप्रकरणान्मानात् कर्माङ्गवस्त्रपरम् । अन्यथा फल-
कल्पनापत्तिः । तेन 'शीतवाणाद्यर्थं' नायं नियमः । पूर्व-
परिहितं वामः प्रक्षाल्यैव विभ्रयादिति तु परिहितपदादधोवस्त्र-
परमेव । 'एतत्समानार्थत्वार्थाय' पूर्वधृतमित्यप्यधोवस्त्रपरमित्येके ।
तेनोत्तरीयस्य न प्रत्यङ्गं चालनमिति । तथा नोत्तराधोवामसो-
र्विपर्यासं कुर्यात् । न रात्रिवासो दिवा परिदध्यात् । रात्रिवासः-
पदं शयनकालीनवस्त्रपरम् ।

अन्यदेव भवेद्वस्त्रं शयनीये सदैव हि ।

इति स्मृत्यन्तरात् । तथा सर्वरागान् वामसि वर्जयेत् कृष्णञ्च
स्वाभाविकम् । तथा,—

कम्बले पट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति ।

स्त्रीणां क्रीडार्यसम्भोगे शयनीये न दुष्यति ॥

स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।

[*नृपस्य वृहो वैश्यस्य पर्ववर्जं न दुष्यति ॥]

अन्यत्र तु,—

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

(१) D. शीतवाणाद्यर्थवस्त्रस्य नायं ० ।

(२) D. वस्त्रमेव ।

(३) D. एतत्समानाय पूर्व ० ।

(४) D. Omits the portion bracketed.

इति परिधाने दोषः । परिधाय भोजने चाण्डालादिस्पर्शं
वाऽधिकदोषः ।

नीलीरक्तं परीधाय भुक्ता स्नानार्हकस्तथा ।

त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्यात् कृत्वा गुल्मलता अपि ॥

मनुः,—

न जीर्णमलवद्वामा भवेच्च विभवे सति ।

जावालिः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथा परधृतं वर्जयेत् । असम्भवे तदपि धीतं आह्वम् ।

वस्त्रपरिधानम् ।

नूतनपरिधाने मन्त्रः,—“परिधास्ये यशो धास्ये दीर्घायुद्वय
जरदष्टिरस्मि शतञ्च जीवामि शरदः सुवर्चा रायस्योषमभि-
संव्यययिष्ये ॥” पूर्वधृते मन्त्राभावः । “अधोनाभ्युपरि जान्वाश्चाद-
यीत नातो न्यून”मिति किञ्चिदाधिक्ये न दोषः ।

वामे पृष्ठे तथा नाभौ कञ्चनयमुदाहृतम् ।

त्रिभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥

तेन वेष्टितवस्त्रस्य प्रत्यक्प्रान्तं पृष्ठे मध्यं वामकक्षां प्राक्-
प्रान्तं नाभौ वस्त्रदेहान्तराले प्रवेशयेत् । एतदेवोक्तम्,—

परिधानाद् वहिः कक्षा निवहा ह्यासुरी भवेत् ।

एकदेशवहिर्भावेऽपि दीपः । उत्तरीयवस्त्रञ्च समाख्ययोत्तराङ्गा-
च्छादकम् । तदेकदेशाच्छादनेऽप्यविरुद्धमेव । चापस्तम्बः,—
“नाधोवस्त्रैकदेशेनोत्तराङ्गं छादयेत् ।” प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य
निषेधः । यत्तु गृह्यम्,—“एकश्चेत् पूर्व्वस्यैवोत्तरवस्त्रं छादयीत”
इति तत्समावर्त्तनाङ्गमेव । तेन वस्त्रासम्भवे प्रतिनिधिरूपेण
चौमाजिनवस्त्रलादिग्रहणम् । अत्र च,—देवागारस्याङ्गोष्ठयज्ञ-
सन्ध्यासाधुसङ्गमगुरुसन्निध्यग्यागारविवाहस्त्राध्यायभोजनेषु दक्षिण-
पाणेर्वस्त्राद्वहिःकरणं तत्तत्कार्याङ्गपाणिसंस्कार इत्यर्थादुत्तरीय-
वस्त्रस्य यज्ञोपवीतवहारेणम् । “त्रादे चापस्तम्बं वासीयज्ञोपवीते
कृत्वे”ति पित्रेण नियम्यते । दैवेऽर्थादेव सव्ये धारणम् । ‘अन्यकर्म्म-
स्वनियम इति ।

सव्यादंसात् परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् ।

एकं वस्त्रं विजानीयात्

इति लिङ्गात् सर्व्वदा सव्यांसे चोत्तरीयधारणमित्याहुः ।
“नित्यमुत्तरीयं वासः कार्य्यमपिवा सूत्रमेवोत्तरीयार्थं” इति
यद्यपि सूत्रमात्रमुत्तरीयार्थं विहितं तथापि,—

यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्म्मसु ।

तृतीयञ्चोत्तरीयार्थं वस्त्रालाभे तदिष्यते ॥

इतिवाक्यदर्शनादविरोधाच्च यज्ञोपवीतलक्षणोपेतं सूत्रमुत्तरीय-
प्रत्याम्नातत्वेन विभ्रयात् । तस्य च यज्ञोपवीतत्वव्यागेनैव

वस्त्रकार्यकारित्वात् । यूपकार्यकारिणि परिधौ परिधिमन्त्रवत्
यज्ञोपवीतमन्त्र, एव 'भवति मन्त्रः । अत्रोत्तरीयार्थ इति "अर्थ"
पदेनोत्तरीयप्रयोजनमुद्दिश्य यज्ञोपवीतं विधीयते । उत्तरीयप्रयो-
जनञ्च नित्यधारणफलं पापक्षयः कर्मापकारश्च । तेन—

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥

इति यत्र एकवस्त्रनिन्दाकल्पितविधिना द्वितीयवस्त्रमुत्तरीय-
कर्माङ्गत्वेन विधीयते 'तत्कार्येऽपि यज्ञोपवीतं विधीयते । यथा
"शमीमयः स्नुचो भवन्ती"ति स्नुक्पदोपस्थितपालाशादिकार्यं
शमीविधि'रङ्गप्रधानसाधारणपालाशादिकार्यं विधीयते । एवम्,—
न भार्यादर्शनेऽश्रियान्नैकवासा न संस्थितः ।

इत्यत्रापि भोजनकाले निन्दाकल्पितविधिनोत्तरीयमेव विधी-
यते । तस्य च फलं नित्यकस्मान्तरवत् पापक्षयः । तेन तत्-
कार्येऽपि विहितं भवति विनिगमनाऽविरहात् । यस्तु,—

नैकवासा जपेन्नृत्तं बहुवस्त्राकुलोऽपि न ।

इति जपकाले बहुवस्त्रत्वनिषेधः "न वासीभिः सहाजस्त्र-"
मिति स्नानाङ्गनिषेधश्च 'तत्र जपकाले स्नानकाले च वस्त्रान्तरसत्त्वे-
ऽपि यज्ञोपवीतस्य वस्त्रत्वाभावाद् बहुवस्त्रत्वाभावः । स्नाने च

(१) A. C. भवति । न वस्त्रमन्त्रः ।

(२) C. तत्कार्येऽपि विहितं भवति यज्ञोपवीतं विधीयते ।

(३) D. * रनङ्गप्रधान * ।

(४) A. C. तेन जपकाले च वस्त्रान्तर * ।

यद्यपि कात्यायनेन “कुशोपग्रही बहशिखी यज्ञोपवीती”त्येवीकं
 नोत्तरीयं, तथा “निष्पीड्य स्नानवस्त्र”मित्येकत्वं स्नानवस्त्रस्यानूद्यते
 तथापि कात्यायनीयस्य नोत्तरीयपरिसंख्यात्वं परिसंख्यादोषादेव ।
 “निष्पीड्य स्नानवस्त्र”मित्येकत्वं संस्कारगतमविवक्षितम् । तेन
 होमदेवाचैनाद्याश्वित्याद्युपपदेन (इति “आदि” इत्युप०) स्नाने-
 ऽप्युत्तरीयं विहितमेव । तेन न ‘कश्चिद्दोषः । उत्तरीयमन्त्रः,—
 “यशसा मा दावापृथिवी यशसेन्द्राहहस्यती । यशो भगव माऽवि-
 दद् यशो मा प्रतिपद्यताम् ।” नूतनवस्त्रे । पुरातने मन्त्राभावः ।
 नवोष्णीषे मन्त्रः,—

युवा सुवासाः परिवीत आगात्
 स उ श्रेयान् भवति जायमानः ।
 तं धीरासः कवय उन्नयन्ति
 स्वाध्यो मनसा देवयन्तः ॥

इति ।

वस्त्रपरिधानानन्तरं योगियाज्ञवल्करः,—

प्रक्षाल्योरु सृदाद्भि हस्तौ प्रक्षाल्य वै तथा ।

तथा,—

स्नात्वा संगृह्य वासोऽन्यज्जङ्घे संगोधयेन्मृदा ।

उरुजङ्घाचालनं वारुणस्नाने गुदजलसंसर्गसंगोधनार्थम् । ‘तथा
 च पराशरः,—

(१) D. कश्चिद्दोष इत्यर्थः ।

(२) A. तदाह पराशरः ।

अपवित्रीकते ते तु कौपीनच्युतवारिणा ।

इति कौपीनतोऽपानच्युतेन जलेनेति लक्ष्मीधरेण व्याख्यातम् ।

['गुदजलसंसर्गाभावे सति

ततः प्रक्षालयेत् पादौ मृत्तोयेन विचक्षणः ।

इति नरसिंहपुराणोक्तं पादप्रक्षालनमात्रम् ।

तत्र (ततः) यथोक्तरूपेण परिभाषानुसारिण तिलकग्रहणम् ।
शङ्खचक्रादिधारणञ्च पूर्वोक्तरीत्या । यथोक्तरूपेण यज्ञोपवीत-
धारणम् ।]

नवयज्ञोपवीतधारणे ब्रह्मोपनिषदुक्तो मन्त्रः,—

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं

ब्रह्मसत्तेर्यत् सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमयं प्रतिमुच्य शुभ्रं

यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

अथवा “यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनेह्यामि ।”

अशार्क (?) लिखितो मन्त्रः ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

तथा,—मेखलादण्डाजिनयज्ञोपवीतावपाते त्रया हत्वा
यथार्थमुपेयात् । अवपातः पादमार्गेण निःसरणम् । त्रयी च ऋक्-

त्रयम् । “तुभ्यन्तामङ्गिरः ।” “पुनर्मनः ।” “अग्ने व्रतपा” इति ।
 तेन होमः । रुद्राक्षधारणम् । पद्माक्षधारणम् । तुलसीकाष्ठ-
 मालाधारणम् । विष्णुनिष्ठाव्यधारणम् । “अलङ्करणमसि भूयो-
 ऽलङ्करणं मे भूयाः ।” इति स्वर्णमुद्रिकाधारणमनामिकायाम् ।
 तेनैव मन्त्रेण तर्ज्जन्यां रजतमुद्रिकाधारणम् । कर्णयोः कुण्डल-
 धारणम् । हिरण्यमालाधारणञ्च । शिखावन्धनम् । पवित्रोपग्रह-
 कुण्डधारणञ्च परिभाषोक्तरीत्या ।

‘अथ सन्ध्या ।

योगियाज्ञवल्करः,—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासननिर्णयम् ।

अहोरात्रकृतात् पापाद् यामुपास्य प्रमुच्यते ॥

दत्तः,—

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ।

पूर्वां सन्ध्यां सनत्तत्रासुपक्रम्य यथाविधि ॥

गायत्रीमभ्यसेद् विद्वान् यावदादित्यदर्शनम् ।

(१) D. अथ सन्ध्यानिर्णयः ।

(२) D. न तस्य फलमाप्नुते ।

याज्ञवल्करः,—

यावन्तोऽस्यां विकर्मस्थाः पृथिव्यां बालिशा द्विजाः ।
 तेषां हि पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥
 सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता ।
 जीवन्नेव स शूद्रत्वं सृतः श्वा चाभिजायते ॥
 नोपतिष्ठति यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।
 स शूद्रवद् वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥
 सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ।
 कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

याज्ञवल्करशतातपौ,—

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता ।
 नदीषु शतसाहस्री अनन्ता शिवसन्निधौ ॥
 अमृतं मद्यगन्धश्च दिवामैयुनमेव च ।
 पुनाति वृषलस्थानं वहिः सन्ध्याभ्युपासिता ॥

योगियाज्ञवल्करः,—

ज्ञासद्वि तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।
 सन्ध्यामुहर्त्तमात्रञ्च ज्ञासद्वि तु सा स्मृता ॥ (क)

(१) D. C. ° नैवाभ्युपासिता ।

(२) D. अतिष्ठति त्वं यः ° A. C. न तिष्ठति त्वं यः °

(३) D. ° सङ्कर्त्तमात्रञ्च ज्ञास ° ।

(क) रघुनन्दनोऽत्र पठति,—ज्ञासद्वि तु सततं दिनरात्रयोर्ब्याक्रमम् ।
 सन्ध्या सङ्कर्त्तमास्याता ज्ञासे द्वि सा स्मृता । See तिथितत्त्वम् ।

सुहृत्सु नाङ्गीडयम् । तथा,—

सन्धी सन्ध्यामुपासीत नास्तगी 'नोदते रवौ ।

सम्बर्त्तः,—

पूर्वां सन्ध्यां सनच्चत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम् ॥

बौधायनः,—“सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्य उदित आदित्ये समाप्नुयात् । अस्तमितमुपक्रम्य सुपश्चादपि पश्चिमाम् । सन्ध्ययोश्च सन्तत्या अहोरात्रयोश्च सन्तत्यै ।” सुपूर्वां बहुषु नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु समारभ्येत्यर्थः । अपिशब्दादल्पनक्षत्रदर्शनेऽप्यारम्भः । सायञ्च सुपश्चादपि बहुनक्षत्रदर्शनेऽपि समापनम् । बौधायनः,—

अनागतान्तु ये पूर्वां नातिक्रान्तान्तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये न विप्रा उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्म्मसु योजयेत् ॥

योगियाज्ञवल्करः,—

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ।

तथा,—

त्रिंशत्कोट्यसु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।

प्राद्ववन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते नित्यं सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

'अथ सूर्यस्य तेषाञ्च युहमासीत् सुदारुणम् ॥

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ॥

ऐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्वितम् ।

तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥

तं सूर्यं सन्ध्येत्युपासीना जलं प्रक्षिपन्ति ।

त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनाञ्च सङ्गमः ।

सन्धिः सर्वसुराणाञ्च सन्ध्या तेन उदाहता ॥

गरीयसी तु भूतानां तस्मात् पैत्री तनुर्हि सा ।

पैत्री पितृजननार्था ब्रह्मणः स्रुतः सन्ध्या ।

सन्धिते तु परे सूक्ष्मे निर्गुणे गुणबोधिनि ।

प्रधानपुरुषातीते सन्धिते सन्धिरुच्यते ॥ (?)

सन्ध्येति तमुपासीना इति यदुक्तं तस्यायं शेषः । परे सूक्ष्मे अविद्याजीवभिन्ने निर्गुणे प्रपञ्चहीने गुणबोधिनि जनवर्गस्य साक्षिणि परमात्मनि ब्रह्मबुद्ध्या सन्धिते । पुनश्च प्रसुतत्वादादित्य-मण्डले एवंविधपरमात्मबुद्ध्या सन्धिते । सन्धिः सन्ध्याशब्दः । स्वात्मानं सर्वसाक्षिणं निष्प्रपञ्चब्रह्माहमिति ज्ञात्वा तदेवं सूर्य-मण्डलात्मकमिति बुद्धिः कार्य्या । एवं सन्ध्याशब्दार्थः ।

(१) C. तथा सूर्यस्य ० ।

(२) C. दहन्ति ० ।

अतएवोक्तम्,—

सन्ध्याचयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

आत्मविदा 'ब्रह्मात्मैक्यज्ञानवतेति । एवञ्चाञ्जलिप्रक्षेपकाले
तथा ध्यानं कार्यम् । एवञ्च सन्ध्याशब्दार्थः । तादृगध्यानसहितो-
ऽञ्जलिप्रक्षेपः गायत्रीजपश्चेति ह्यं प्रधानम् । “पूर्व्यां सन्ध्यां जप-
स्तिष्ठे”दित्यादिना जपेऽपि सन्ध्याशब्दप्रयोगात् ।

तथा अघमर्षणसूक्तस्य ऋचादिकमभिधाय,—

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदकः ।

तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम् ॥

सिन्धुदीपं भवेदार्घं गायत्रीच्छन्द एव च ।

आपस्तु देवतं प्रोक्तं विनियोगस्तु मार्जने ॥

सर्वत्र पावनं कर्म अग्निलङ्गानामुदाहृतम् ।

कीकिली राजपुत्रस्तु द्रुपदा आर्घ्यमुच्यते ॥

आनुष्टुभं भवेच्छन्द आपश्चैव तु देवतम् ।

सौत्रामण्यामवभृथस्नाने^१तु विनियुज्यते ॥

द्रुपदा नाम सा देवी^२यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।

अन्तर्जले विराट्च मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

अपः पाण्ड्योः समादाय त्रिः पठेद् द्रुपदा ऋचम् ।

तज्जलं मूर्द्धि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

(१) D. आत्मैक्यज्ञानवतेति ।

(२) D. • तद्विनिमुज्यते ।

(३) A. D. यजुर्वेदप्रतिष्ठिता ।

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं वै द्विजोत्तमाः ।

मन्त्रासुपासते 'यद् यद् यथावर्णं निबोधत ।

अधमवर्णस्य मार्जने आपोहिष्ठेत्यस्य मार्जने द्रुपदायाच
मूर्ध्नि जलसेके प्रयोगं ज्ञात्वाभीषासृष्ट्यादिकञ्च ज्ञात्वेत्यर्थः । तेन
द्रुपदामन्त्रविराहत्तमन्त्राभिमन्त्रितजलसेकः शिरसि सन्ध्याङ्गमुक्तं
भवति ।

ईशानाभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

आचान्तः पुनराचामेष्टमित्यभिमन्त्रा च ॥

हिराचम्य “ऋतञ्च सत्य”मित्यधमवर्णेनाभिमन्त्राचामेज्जलं
पिवेदित्यर्थः ।

विराहत्य तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतीस्तथा ।

प्रणवानन्तरं व्याहृतिचयं ततो गायत्रीति क्रमः ।

प्रणवो भूर्भुवःस्वस्व सावित्री च तृतीयका ।

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । मार्जनं च 'कुशाग्रोदकसेकः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । तथा,—

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपोहिष्ठेति मार्जयेत् ।

सार्धासृचन्तु प्रक्षिप्य ऊर्ध्वं सार्धान्तु निक्षिपेत् ॥

(१) A. • यावद् यथा • । Halāyudha's ब्राह्मणवर्णस्य reads • यद् यद् यथावर्णं यथावत्तन्निबोधत ।

(२) D. कुशाग्रसोदकैः ।

अधोभागविष्टाभिरसुरा यान्ति संचयम् ।

सर्वतीर्थाभिषेकश्च ऊर्ध्वं समार्जनाद् भवेत् ॥

अधर्मर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत् ततः ।

शब्द आपस्तु द्रुपदा कामतः सम्प्रयोजयेत् ॥

कामत इच्छया मन्त्रोक्तफलकामनायामित्यन्ये । “शब्द आप”
इत्यादि काम्यविषयमिति लक्ष्मीधरः । छन्दोगपरिशिष्टे तु,—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्म्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

कर्म्मान्ते वारिणात्मानं परिचिष्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात्

इत्याचमनद्वयाधर्मर्षणमग्नितजलपानकर्म्मान्ते मार्जनात्
पूर्वं वारिणात्मानं सर्वतो वेष्टयित्वा रक्षां कुर्यादित्यर्थः ।
मार्जनानन्तरं शङ्खः,—

व्याहृतोः कीर्त्तये 'चैवं तथैवाचरमव्ययम् ।

व्याहृतोरिति बहुवचनं कपिञ्चलाधिकरणन्यायेन त्रिलपरम् ।
अथयं प्रणवः । इदञ्च पूर्वनिबन्धकारैरलिखितत्वात् “स्मृतिशास्त्र-
विकल्पः स्या”दितिन्यायेन वैकल्पिकम् । व्याहृतिप्रणवकीर्त्तनं
प्राणायामाङ्गजपरूपस्यानुवाद इत्यन्ये । तथाच,—

उपस्थयेत् ततः पद्मान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।

इति ।

‘अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोऽप्योतीरसोऽमृतम् ॥

इति । तेन व्याहृतिप्रणवकीर्त्तनपदेन प्राणायाममनूद्य तद्वारा तदङ्गाचमनानुवादेनान्त ‘श्चरसीति मन्दविधिः । नर-सिंहपुराणे,—

दभेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

[‘प्राणायामांस्तु कुर्वीत]

वशिष्ठाङ्गिरोष्ठहस्यतिबोधायनाः,—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

कन्दोग ‘परिशिष्टं कात्यायनः,—

भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जन स्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ॥

आपोऽप्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति शिरः । प्रति-
प्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः । प्रतिप्रतीकं प्रति
व्याहृतीत्यर्थः ।

(१) A. अन्तश्चरति ।

(२) A. ० चरतीति ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

C. प्राणायामांस्तु कुर्वीत प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

(४) D. परिशिष्टं कात्यायनः ।

एष एतां सद्धानेन तथैभिर्दशभिः सह । (?)

त्रिजपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

आयतप्राणस्त्रिजपेत् स प्राणायाम इत्युक्ते एकैकप्राणायामे पूरके कुम्भके रचके च त्रिवारजपः । न च प्रत्येकस्य [प्राणायामजपत्वं किन्तु त्रितयं मिलित्वा] प्राणायामत्वमिति वाच्यम् । प्रत्येकस्यैव प्राणायामलक्षणलक्षितत्वात् । तथा पतञ्जलिः, —“तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगं गतिविच्छेदः प्राणायामः ।” श्वासस्य प्रश्वासस्य च गतिविच्छेदस्त्रिष्वनुगतः । तथा “वाङ्माभ्यन्तरस्तम्भवृत्ति” रिति त्रितयलक्षणमुक्त्वा “वाङ्माभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ” इति वाङ्मवृत्तिश्चासौ रचकोऽन्तरवृत्तिः श्वासः पूरकः स्तम्भवृत्तिः कुम्भकः । मनसा स्थानविशेषध्यानपूर्वकचतुर्थ इति । योगियात्रवल्केऽपि,—

भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योद्धारसमायुक्तं तत्सवितुर्वरेण्यम् (० खपि) ॥

ॐ आपो ज्योतिरित्येतत् शिरः पश्चात् प्रयोजयेत् ।

एष मन्त्रप्रयोगस्तु प्राणायामनिरोधने ॥

(क) त्रिरावर्त्तनयोगोऽयं प्राणायामस्तु शब्दितः ।

(१) D. Omits the portion bracketed.

A. प्राणायामत्वं किन्तु त्रितयं मिलित्वा प्राणायामत्वमिति वाच्यम् । प्रत्येकस्यैव ०

(२) C. कच्छाणां लक्षितत्वात् ।

(३) D. ० सस्य वृत्ति ० ।

(क) त्रिरावर्त्तनयोगेन प्राणा ० See Halāyudha's वाङ्माभ्यन्तरे प्राणायामप्रकरणम् ।

चिह्नसमन्वयकस्य प्राणायामत्वमुक्त्वा तस्यैव त्रैविध्यमाह,—

रेचकः पूरकः कुम्भः प्राणायाम(मः)त्रिलक्षणः ।

यत्तु,—

आसने सम्यगासीनो वायुनाऽपूर्य्य चोदरम् ।

कुम्भकेन विराहति र्दक्षिणेन च रेचयेत् ॥

इति । अत्रापि विराहत्येति पूरकरेचकयोरपि सम्बध्यते ।

आसनञ्च पद्मसंस्थिकभद्रादिवक्ष्यमाणलक्षणम् । तथा,—

बाह्यस्थितं नासपुटेन वायु-

मालय्य तेनैव शनैः समन्तात् ।

नाडीश्च सर्वाः परिपूरयेद् यः

स पूरको नाम महानिरोधः ॥

न रेचको नैव च पूरयोगो

नासाग्रवर्त्ती स्थित एव वायुः ।

सुनिश्चलं धारयति क्रमेण

कुम्भाख्यमेतत् (० मेतं) प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

निष्कृष्य नासाविवरेऽविशेषं

प्राणं वह्निः शून्यमिवानिलेन ।

निरूप्य सन्तिष्ठति चोर्ध्ववायुः

स रेचको नाम महानिरोधः ॥ (ख)

(ख) निष्कृष्य नासाविवरादशेषं प्राणं वह्निः शून्यमिवानिलेन ।

निरूप्य सन्तिष्ठति चोर्ध्ववायुः स रेचकोनाम महान् निरोधः ॥

See Halāyudha's ब्राह्मणसंक्षेपे प्राणायामप्रकरणम् ।

नासिकान्तव उच्छ्वासो ध्यातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥

विष्णुपुराणे,—

प्राणास्थमनिलं वक्ष्यमभ्यासात् कुरुते च यः ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥

तथा,—

परस्परैणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।

^१कुरुतः स द्विधा तेन तृतीयः ^२संक्रमात् तयोः ॥

कुम्भकस्यैवं प्रकारत्रयम् । शुद्धमूलस्थाकुञ्चनेनापानमाकृष्य प्राणस्य कुम्भकेन स्तम्भने प्राणेनापानाभिभवः । कुम्भकेन प्राणस्तम्भनानन्तरमपानस्योर्ध्वमाकर्षणेऽपानेन प्राणस्याभिभवः । तदूर्ध्वमाकुञ्चनस्तम्भनयोरनुवृत्तौ द्वयोः साम्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्,—

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणऽपानं तथापरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥

इति । पूरके च वामनासया पूरणम् । “ईलया पूरयेद् वायु”-मिति स्मृतः । “दक्षिणेन विरेचये”दिति पिङ्गलया कुम्भकानन्तरं विरेचनम् । तथा,—

(१) D. ० भवौ ० ।

(२) A. C. कुरुते ० ।

(३) D. संक्रमात् ० ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च कनिष्ठाङ्गुलिनापि च ।

प्राणायामजपं कुर्यान्मध्यमां तर्जनीं विना ॥

इति वामनासापीडनमनामिकाकनिष्ठाभ्यां रेचनकाले ।

'दक्षिणनासापीडनमङ्गुष्ठेन पूरके । व्यासः,—

आदानं रोधमुत्तमं वायोऽस्तिस्तिः समभ्यसेत् ।

पूरकादित्रयं त्रिवारमभ्यसेदित्यर्थः । योगियाज्ञवल्करः,—

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधा परे ।

नवधा पूरकादित्रयत्रिवाराभ्यासेन । एवञ्च ^१[सम्भ्याप्राणायामे पूरकादित्रिकत्रिरभ्यासः । अत्र] प्राणायामो द्विविधः । सवोजो निर्बोजः । जपध्यानोपेतः सवोजः । तदूरहितोऽवोजः । सम्भ्यायां सवोज एव प्राणायामः । जपो मन्त्रस्य प्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीशिरःप्रत्येकप्रणवात्मकस्य । ध्यानं साकारब्रह्मचिन्तनपूर्वकं मन्त्रार्थनिराकारध्यानम् । योगियाज्ञवल्करः,—

नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितम् ।

चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥

कुम्भकेन हृदिस्थाने ध्यायेच्च कमलासनम् ।

ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥

रेचकेनेश्वरं ध्यायेत्तलाटस्थं महेश्वरम् ।

शुद्धस्कृतिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनम् ॥

(१) A. D. दक्षनासा ० ।

(२) A. D. ० स्तिस्तिः समभ्यसेत् ।

(३) C. Omits the portion bracketed.

‘मन्त्रजपस्य च प्राणायामे वाचिकजपे प्राणरोधभङ्गश्च (भङ्गस्य)
प्रसङ्गात् । (प्रसङ्गात्) मानसत्वेन ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ।

इति । अर्थचिन्तनं प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसां ब्रह्मात्मा-
नुसन्धानमेव । योगियाज्ञवल्करः,—

सावित्र्याद्यैव मन्त्रार्थं ज्ञात्वा चैव यथार्थतः ।

तस्यां यदुक्तञ्चोपास्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥

देवस्य सवितुर्यच्च भर्गमन्तर्गतं विभुः (विभु) ।

ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेखं सोऽस्मि धीमहि ॥

चिन्तयामो वयं भर्गो धियो यो नः प्रचोदयात् ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिवृत्तिः (०वृत्तिं) पुनः पुनः ॥

बुद्धेर्बोधयिता यस्य नित्यात्मा पुरुषो विराट् ।

सवितुस्तं वरेखन्तु सत्यधर्माणमीश्वरम् ।

१हिरण्यवर्णवपुषं ध्यायेत् तं विष्णुसङ्घितम् ॥

भ्राजते दीप्यते यस्माज्जगदन्ते दहत्यपि ।

भ्राजते स्वेन रूपेण तस्माद् भर्ग इति स्मृतः ॥

(१) D. मन्त्रजपस्य प्राणा ० ।

(२) D. हिरण्यवर्णवपुषम् ० ।

(क) दीप्यते द्योतते यस्मात् क्रीडते द्योतते दिवि ।
 तस्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयते (०ते) सर्वदैवतैः ॥
 स वेत्ता सर्वभावानां सर्वभावांश्च स्तूयते ।
 शयनात् पालनाच्चैव सविता तेन चोद्यते ॥
 वरेण्यं वरणीयं तज्जन्मसंसारभीरुभिः ।
 आदित्यान्तर्गतं भग्नं स्तूयते वै मुमुक्षुभिः ॥
 जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रिविधस्य च ।
 ध्यानेन पुरुषो यच्च द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ॥

योगियान्नवस्कारः,—

प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

मैत्रायणौयगृह्यपरिशिष्टम्,—

प्रातः सूर्यश्च मेल्युक्ता सायमग्निश्च मेति च ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने कुर्यादाचमनं ततः ॥

शङ्खः,—

उपसृशेत्ततः पञ्चान्मन्त्रेणानेन धर्मवित् ।

अन्तवरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥

यद्यप्येवं मन्त्रविकल्पस्तथापि वाजसनेयिभिः प्रायेण शङ्कोक्त-

परिग्रहात् तदुक्तो मन्त्रः । यान्नवस्कारः,—

(क) दीप्यते क्रीडते यस्माद् रुच्यते द्योतते दिवि ।

See Halāyudha's ब्राह्मणसर्वस्वो प्राच्याद्यामाकरणम् ।

आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि 'मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति ।"
योगियाज्ञवल्करः,—

त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।
प्राद्रवन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥

तथा,—

सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ।
तेन ते विप्रणश्यन्ति वज्रीभूतेन वारिणा ॥

व्यासः,—

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्र्य च ।
आदित्याभिमुखं स्तिष्ठन् त्रिः क्षिपेत् सन्ध्योर्द्वयोः ॥

त्रिरित्येतस्य क्रियाविशेषणत्वात् करद्वयकरणकगायत्र्याभि-
मन्त्रितजलप्रक्षेपत्रयं शब्दार्थः । “तिस्र आहुतीर्जुहोती”तिवत्
संख्याया भेदकत्वात् । तेन न सकृद् गायत्रीप्रक्षेपः किन्तु
वारत्रयं जलग्रहणमभिमन्त्रणं प्रक्षेपश्च । इदञ्च सायं प्रातर्वै-
कल्पिकं छन्दोगपरिशिष्टोक्तैकाञ्चलिविधिना । मध्याह्ने त्वेक
एवाञ्चलिः ।

जलग्रक्षेपकाले सन्ध्यास्वरूपध्यानम् । योगियाज्ञवल्करः,—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।
या भवेत् पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

तथा,—

श्वेता भवति 'सावित्री गायत्री रक्तवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

तस्याः सम्प्रदायसिद्धं स्वरूपम् ।

बालां विद्यात्तु गायत्रीं त्रीचणां चतुराननाम् ।

रक्ताम्बरद्वयोपेतामक्षसूत्रधरां तथा ॥

कमण्डलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थिताम् ।

ब्रह्मार्णीं ब्रह्मदेवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ॥

मन्त्रेणावाहयेद् विद्वानाद्यान्तीं सूर्यमण्डलात् ।

तत्र (अत्र) ब्रह्मलोकनिवासिनीं आसूर्यमण्डलादायान्ती-
मित्यन्तं द्वयं स्मिष्टम् । तेन ब्रह्मलोकादासूर्यमण्डलादायान्ती-
मित्यभिविध्यर्थमात्रम् । सूर्यमण्डलस्य सन्ध्यात्वात् ।

योगियाज्ञवल्कलीये तु,—

ओङ्कारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्व स्तथैव च ।

गायत्रीं प्रणवश्चान्ते जप्ये ह्येवमुदाहृतम् ॥

इति सन्ध्याजपेतरजपमुपक्रम्य ध्यानमुक्तम् । सन्ध्याजपे

प्रणवान्तरादित्यस्य तेनैव वक्ष्यमाणत्वात् ।

श्वेतवर्णां समुद्दिष्टा कौथेयवसना तथा ।

श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलङ्कारैश्च भूषिता ॥

(१) D. = गावली सावित्री रक्त ० ।

(२) A. गायत्री प्रणवश्चान्ते ० C. गायत्रीं प्रणवश्चान्ते ० ।

(३) A. C. प्रणवान्तरादित्यस्य ० ।

आदित्वमण्डलान्तःस्था ब्रह्मलोकस्थिताऽथवा ।

अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभा ॥

केचित्तु इदं 'गायत्रीध्यानं जपकाले' ^१कार्यम् । "रक्ता, भवति गायत्री" त्यादि तु सम्याध्यानं जलप्रक्षेप इत्याहुः । वस्तुतो गायत्री-सम्ययोरैक्येन ध्यानमिति व्यवस्थैव । "अत्र मन्त्रेणावाहये" दिति यद्यपि जलप्रक्षेपकालीनध्यानानन्तरमुक्तं तथापि योगियाज्ञ-वल्केन,—

^२तत्रावाह्य जपित्वा तु नमस्कृत्य ^३विमर्जयेत् ।

इति श्रुतिक्रमदर्शनात् ^४पाठक्रमवाधेन जपारम्भएव गायत्र्या-वाहनम् ।

यद्यपि याज्ञवल्केन,—

आवाह्य यजुषानेन तेजोऽसीति विधानतः ।

इति "तेजोऽसी"ति यजुर्भुक्तं तस्य वाजसनेयिपरिगृहीतत्वेऽपि तैत्तिरीयश्रुतिप्रत्यक्षदृष्ट एवावाहनमन्त्रः सपरिकरो आह्वः । स प्रयोगो वक्ष्यते । ततश्च "यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानं भवधून्वन्ति, "असावादित्यो ब्रह्मे"ति तैत्तिरीयश्रुतेरनेन

(१) D. गायत्रीध्यानं ० ।

(२) D. कार्यं च ।

(३) D. अत्रावाह्य ० ।

(४) C. विमर्जयेत् ।

(५) D. पाठक्रम ० ।

प्रदक्षिणावर्त्तनम् । तत्र “उदयन्तमस्तं यन्त”मिति वाक्यशेषा-
न्मध्याह्ने तदभावः ।

कुन्दोगपरिशिष्टे जलप्रक्षेपानन्तरम्,—

तच्चित्रमुदयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

मन्ध्यादयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ॥

मध्याह्ने उदये वापि विभ्राडादीच्छया जपेत् ।

तदसंस्तुतपार्थिवा एकपादद्विपादपि ॥

कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा ।

‘[अत्र] “तच्चित्रमुदयेन” इति सर्व्वेष्टीकाकारैर्व्याख्यातम् ।

कल्पतरौच,—“उदयं तमसस्सरी”ति व्याख्यातमिति पाठ-
सन्देहः ।

कात्यायनेन च

उदु त्वं चित्रं तच्चक्षुरपस्थाय दिवाकरम् ।

वाङ्मनःकर्मजं पापं सर्व्वमेव व्यपोहति ॥

‘[इति ।] “उदयं” मन्त्रस्थाने “तच्चक्षु”रिति निःसन्दिग्ध-
पाठात् “सन्दिग्धमसन्दिग्धेन बाध्यत” इति बलाबलाधिकरणन्या-
यात् कात्यायनस्य च वाजसनेयिपरिग्रहात् “तच्चक्षु”रित्युपस्थाने
तृतीयो मन्त्रः । नचास्य गुणफलार्थत्वं पर्णमयोन्यायेनार्थवाद-
त्वात् । ‘[नरसिंहपुराणेऽपि,—]

(१) C. Omits the portion bracketed,

(२) A. C. + नाथ सर्व्वे ० ।

(३) D. Omits the portions bracketed,

उदु त्यच्च जपेन्नान्नं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

अत्र च “उपतिष्ठेत्” इति परस्मैपदात् “जपेत्” इति नारसिंह-
पाठाच्चादित्याभिमुखमवस्थाय जपमात्रम् । अर्थप्रकाशनस्त्वङ्गमेव ।
“इच्छया विभ्राडादी”त्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्ख्यानां जपः ।
मध्येऽपि गायत्रीजपाद्व्यसम्भ्यातः पूर्वमिच्छया विभ्राडादीनां
जपः । गायत्रीजपादूर्ध्वं याज्ञवल्क्योक्तो नित्यं जपः । “ज्ञताञ्जलि-
रूर्ध्वंवाहुर्वे”ति समविकस्योक्तेऽपि

सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात् साञ्जलिरानतः ।

ऊर्ध्वंवाहुस्तु मध्याह्ने

इति वाक्याद् वार्त्तिघ्नौष्ठहान्वितयोः ‘पौर्णमास्यभावास्या-
व्यवस्थावत् । याज्ञवल्क्यः,—

सम्भ्यां प्राक् प्रातरेवेह तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

जपन्नित्यनुषज्यते । तेन ‘सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव जपः
पूर्वसम्भ्या । तेन सूर्योदयात् पूर्वं जपसमाप्ती प्रधानेनैक-
(प्रधानैक)देशलोपात् प्रत्यवायएव । तत्काले कस्मान्तरेऽप्यनधि-
कारः “सम्भ्याहीनोऽशुचि”रित्युक्तत्वात् । यत्तु,—

ब्रह्मचारौ गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

(१) D. पा (प्रा) ज्ञनिरानतम् । A. प्राज्ञनिरानतः ।

(२) D. पौर्णमास्यव्यवस्थावत् ।

(३) A. सूर्योदयावधित्वाः पूर्वसम्भ्या ।

(४) D. * कन्यायात् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

इति तदपि सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव ।

यथा सूर्योदयपर्यन्ते शतसमाप्तिस्तथारम्भव्यम् । असमाप्तौ सूर्योदये शतमुदयोत्तरमपि समापनीयम् । आश्विनेऽसमाप्ते सूर्योदयेऽप्याश्विनसमाप्तिवत् । दैवाच्छतसमाप्तौ सूर्यानुदये शतस्यावृत्तिः कार्या । सूर्योदयात् पूर्वमाश्विनसमाप्तौ सूक्तावृत्तिवत् । प्रातरनुवाके अरुणोदयात् पूर्वमभूदुपेत्यतः प्राचीनसूक्तसमाप्तौ तदावृत्तिवत् । नहि 'कालविशेषेणावच्छिन्नानां न संख्यासम्बन्धः येन विकल्पः स्यात् । असंख्यातजपनिष्फलत्वेन श्रुतसंख्यासम्बन्धस्योदयावधित्वेऽप्यावश्यकत्वात् । आश्विनप्रातरनुवाकादौ ऋक् संख्यासत्वेऽपि कालावधिदर्शनात् । शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकादशीपर्यन्ते द्वादशसहस्रयौसूक्तजपस्य विधिदर्शनाच्च । यत्तु बौधायनः,—“अथाप्युदाहरन्ति दर्भेषामीनो दर्भान् धारयमाणः सोदकेन पाणिना प्रत्यक्षुः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त्तयेत् अपरिमितकृत्वो वा । प्राणायामः प्राणायामस्यैव (प्राणानायम्यैव) शतकृत्वः । उभयतः सप्रणवां सप्तव्याहृतिकां मनसा वा द्वादशकृत्वः । त्रिभिश्च प्राणायामैः प्रातः सावित्रीं ब्रह्माहृदयेन, वारुणभ्यां रात्रिमुपतिष्ठते “इमं वरुण, तत्त्वायामी”ति द्वाभ्याम् ।” एवमेव “प्रातः प्राक्षुस्वस्तिष्ठन् मैत्राभ्यामहंरुपतिष्ठते “मित्रस्य चर्यणीं हृतो” मित्रोदयात् “पतिः

प्रजानां"मितिहाभ्याम् ।" अपरिमितकृत्वः दशभ्य ऊर्द्धं शतादूर्ध्व-
गिति लङ्गोधरः । प्राणायामः शतकृत्वः । यावद्भिः 'प्राणनिरो-
धैर्वा शतं भवति । ब्रह्महृदयेन प्रणवेन प्राणायामचयम् ।
अत्र सप्तव्याहृति (का) आद्यन्तप्रणवयुक्तगायत्रीजपः सहस्रमितः
शतमितो दशमितोवा सन्ध्याशब्दार्थः । १[एतदपि सूर्योदया-
वधित्वापरित्यागेनैव "उदित आदित्ये समाप्नुयात्" इति तेनै-
वोक्तत्वात् । अन्येतु बोधायनमते सूर्योदयावधिजपः सहस्रादि-
संख्यजपश्च विकल्पेन सन्ध्याशब्दार्थः] । तेन तन्मते सूर्योदयात्
पूर्वमपि शतसमाप्तौ सन्ध्या कृता भवति । २वाजसनेयिनान्तु,—

ओङ्कारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्व स्तुधैव च ।

गायत्रीञ्च ततः पश्चात् सन्ध्याकाले जपेत् त्रिकम् ॥

इति नान्ते प्रणवः । ३[“गायत्रीञ्च ततः” इति क्रमप्राप्तौ पश्चा-
दिति वचनादन्ते प्रणवाभावः ।] योगियात्रवल्काः,—

एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्वकम् ।

सन्धयोक्तमयोर्विप्रो वेदपुण्ड्रेन युज्यते ॥

इति नान्ते प्रणवः । साग्नेसु सूर्योदयात् पूर्वे होमविधा-
नस्य निरवकाशत्वेन सन्ध्यायाद्याधिकारसम्पादकत्वेन पूर्वे करण-

(१) C. प्राणनिरोधैः शतं * ।

(२) C. Omits the portion bracketed.

(३) A. C. वाजसनेयिनामपि ।

(४) C. Omits the portion bracketed.

(५) D. चैतोञ्च * ।

ऽपि सूर्योदयात् पूर्वं सन्ध्यां समाप्य होमारम्भः । “शयाने^(१)
 श्रीकाम” इति श्रीकामाग्निहोत्रस्वरूपोदयात् पूर्वं करणेऽपि
 प्रातःस्नानसन्ध्ययोरधिकारसम्पादकत्वेनाग्निहोत्रात् पूर्वं कर-
 णम् । अधिकारसम्पादकस्य स्वाधिकाराभावेऽप्यधिकार्यनु-
 रोधेनाधिकारः । [‘यथा रथकारस्वाधानाधिकारसम्पादक-
 विद्याधिकारः ।] ‘अथवा महापातकिनः ‘सन्ध्याधिकारेऽपि
 निरवकाशप्रायश्चित्तविध्यधिकाराधीनः सन्ध्यास्नानाधिकारः । न
 चैवमकाले कृतायाः सन्ध्यायाः काले पुनः करणम् । नहि
 सोमान्ते कृतायाः सायमाहुतेः पुनः स्वकाले करणम् । दुर्बलस्य
 सायमाहुत्यनन्तरं प्रातर्होमे कृते वा पुनः प्रातःकाले करणम् । तदुक्तं
 “सोमान्ते काल उक्त एव प्रातर्होम इति, ‘जीवेचेत् स्वः (श्वः)
 पुन न वा कृतत्वादिति च ।” स्वविधिप्रयुक्ताया एव सन्ध्याया
 अधिकारसम्पादकत्वेन परनिमित्तमपकर्षणमात्रं नानुष्ठानं परा-
 धीनम् । स्वविध्यधीनञ्चानुष्ठानं ज्ञातमेवातो न पुनः क्रिया । एवञ्च
 होमसमाप्त्यनन्तरं गायत्रीजप एवोदयपर्यन्तं कार्यं इत्यपि
 नास्ति । सन्ध्याह्वयधिकारसम्पादिका न सन्ध्यैकदेशः । सा चेत्
 होमात् पूर्वं समाप्ता ‘कस्या एकदेशो ‘होमोऽर्ह्ये कर्तव्यः । न च साङ्ग-

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) A. D. यथा वा ।

(३) A. C. सन्ध्याधिकारेऽपि ।

(४) D. जीवे चेत्स्वः ।

(५) A. C. एकस्या ।

(६) D. होमः कर्तव्यम् ।

सन्ध्याकर्णं अनिष्यत्तौ होमाधिकारसम्पादकसन्ध्यापूर्वमुत्पन्नं(?)
येन होमाधिकारः स्यादिति 'यद्यपि योगियात्रवल्केः,—

प्रणवो भूर्भुवः स्वधेत्यङ्गानि हृदयादयः ।

त्रिरावृत्त्य ततः पञ्चादापि हृन्द्य देवतम् ॥

इति व्यस्तेन प्रणवव्याहृतित्रयेण चत्वार्यङ्गानि समस्तेन
पञ्चममिति सकलगायत्रीजपसाधारण्येनोत्पन्नम् । तथापि सन्ध्या-
कालेऽङ्गान्तरविधानात् तदेव ग्राह्यम् । तथाच स्मृतिः,—

ओं भूर्विन्ध्यस्य हृदये ओं भुवः शिरसि विन्ध्यसेत् ।

ओं स्वः शिखायां विन्ध्यस्य गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥

विन्ध्यसेत् कवचे विद्वान् द्वितीयं नेत्रयोर्न्यसेत् ।

तृतीयेनास्त्रविन्ध्यासस्तुर्थं सर्वतो न्यसेत् ॥

विन्ध्यस्यैवं क्रमेणैव सन्ध्याकाले जपेद् द्विजः ।

शिरोमन्त्रन्तु सर्वाङ्गे प्राणायामपरं (०परो)न्यसेत् ॥

उपस्थाय तुरीयेण गायत्रीन्तु समाहितः ।

चतुर्थपादो गायत्रीवाच्यो हिरण्यगर्भाख्यः तत्कृत्वा सर्वदेहे
न्यसेदित्यर्थः । प्राणसंयमं कृत्वा सर्वाङ्गे शिरोमन्त्रन्यासः ।
“उपस्थाय तुरीयेणे”ति “गायत्रास्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतु-
ष्पदमिति नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरज-
सेऽसावदो माप्रापदिति यं दिव्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा
न हेवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति

वा ।" इति तुरीयवाचकपरीरजःशब्दयुक्तः सकलो "गायत्रसौ"ति मन्त्रो विवक्षितः । तेनोपस्थानं सन्ध्याङ्गम् । तथाच बौधायनः,—
 "उपतिष्ठेत वा एतां देवीं तुरीयपदेन । अथाप्युदाहरन्ति गायत्रा-
 स्त्रेकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि नहि पद्यमे नमस्ते
 तुरीयाय दर्शताय पदाय परीरजस इत्यखिलां जपतीति ।" उप-
 स्थाय जपतीत्यर्थः । अत्रचासौ पदस्थाने द्वेष्टनामग्रहणं द्वेष्ट-
 स्वाभिलषितं माप्रापत् । द्वेष्टाभावे पाप्मा मदीयजपफलप्रतिबन्ध-
 कत्वं मा प्रापदिति । अथवाहं पापक्षयं प्राप इत्येवं मन्त्रः । अत्र
 तस्या उपस्थानमित्यविशेषोक्तेः प्रकाशनपर्यन्तमुपस्थानशब्दा-
 र्थोऽवस्थानमात्रमिति सन्देहे "यस्मा एवमुपतिष्ठत" इति वाक्यशेषे
 आत्मनेपदप्रयोगात्सन्ध्याकरणकप्रकाशनं लभ्यते तेन मन्त्रार्थस्य
 गायत्रां त्रैलोक्यत्रैविद्यविवृत्-प्राणादिसम्पादनस्य ज्ञानं विना
 प्रकाशनशक्यमिति गायत्रुपासना प्रथमं बुद्धिस्था कर्त्तव्या ।
 अन्यथा प्रकाशनासम्भवेन "उपस्थाय तुरीयेण" इत्यसङ्गतेः । तेनार्यादु
 गायत्रुपासनमपि सन्ध्याङ्गम् । यच्च प्रतिग्रहदोषनिवृत्त्यर्थमेव
 गायत्रुपासनं काम्यं करोति तस्य कर्मकाले तदुपासनस्य फला-
 तिगयत्वात् सुतरां सन्ध्यायाः पुरुषार्थमेव गायत्रुपस्थानं संयोग-
 पृथक्त्वात् कर्त्तव्यम् । तथाच "भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्ष-
 राख्यष्टाक्षरं हवा (क)गायत्रैकपदम् ।" एवं "ऋचो यजूंषि
 सामानीत्यष्टावक्षराख्यष्टाक्षरं हवा गायत्रैकपदम् ।" "प्राणो-

(क) बृहदारण्यकोपनिषद् reads "एकं गायत्रै पदम्" in the places of
 "गायत्रैकपदं" mentioned here in the text. See, 5. 14. 1, 2, 3.

ऽपानोदान(ख)व्यान इत्यष्टावक्षराख्यष्टाक्षरं हवा गायत्रैक-
पदम् ।” ‘अथास्यान्तरिक्षं पदं परोरजा य एष तपतीत्युपास-
नास्वरूपमुक्ताह,—(ग)“स य एवं विदुवद्विव प्रतिगृह्णाति न
हैव तद् गायत्र्या एकञ्चन पदं प्रति ।” इत्युक्ताह,—“स य
इमांस्त्रीन् लोकान् पूर्यान् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् प्रथमं
पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात्
सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्
प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा [‘य एष तपति] नैव केन च नाप्यं
कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात् ।” इति ।

योगियाज्ञवल्क्ये च,—

सायं प्रातश्च ये सभ्यां मध्याह्ने पर्युपासते ।

जपन् वे तामिमां देवीं गायत्रीं लोकमातरम् ॥

स तथा प्रार्थितो देव्या ब्राह्मणो वीतकल्मषः ।

न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथ्वीमपि ससागराम् ॥

इति सभ्यात्रयकालीनजपकाले शतपथोक्तगायत्र्युपासना-
फलं प्रतिग्रहदोषाभावरूपमेव श्रुत्यनुसारेणोक्तं लक्ष्यते । तेन

(ख) “उदान” is not seen in the बृहदारण्यकोपनिषद् See 5. 14. 3.

(ग) D. अथास्या भूरियं पदं = ।

(ग) बृहदारण्यकोपनिषद् reads :—यदि हवा अथैवं विदुः = See, 5. 14. 5.

(२) C. द्वितीयं = ।

(३) C. Omits the portion bracketed.

प्रथमं गायत्र्यापासनां कृत्वापस्त्राय जपारम्भः कार्यः । जप-
धर्माच्च परिभाषायामुक्ताः ।

अत्राक्षमालालाभे हस्तेन गणनम् ।

प्रातरुत्तानपाणिस्तु मध्याह्ने समपाणिकः ।

‘अधोमुखकरः सायं वस्त्रावृतकरो जपेत् ॥

इति विशेषः । मन्त्रार्थज्ञानस्य जपाङ्गत्वेऽपीह सन्ध्यागन्तार्थ-
स्यादित्यमण्डले जीवब्रह्माभेदध्यानपूर्वकश्चैतन्यात्मतासम्पाद-
नस्यावश्यानुष्ठेयत्वेन गायत्र्यर्थतया तथाध्यानमावश्यकम् । अस-
मर्थस्य ‘सवितृमण्डलमध्यस्थनारायणध्यानम् ।

वाचिकोपांशुमानसभेदेन जपत्रैविध्येऽपि,—

नौचैर्जपं बुधः कुर्याद् गायत्र्यास्तु विशेषतः ।

इति गायत्रीव्यतिरिक्ते वाचिको जपोऽल्पफलः । गायत्र्यास्तु
वाचिको जपो नास्त्येव । तेन यत् “उच्चनीचस्वरितै”रित्यादिवाचिक-
जपलक्षणे स्वरनियमात्मकत्वस्यासाधारणधर्मत्वेन मानसान्वयावृत्त-
त्वादुपांशुमानसयोः स्वराभावः । नचैवं गायत्र्या वर्णविशेषे
स्वरविशेषविधानं व्यर्थम् । “वाचिको भारणे चैव प्रशस्त” इत्यादि
गुणफलार्थस्य वाचिकस्य गायत्र्या (०त्र्या)सम्भवेन तत्र स्वरापेक्षायां
(या) विधानसम्भवात् । किञ्च पाणिनीये,—एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ
यन्नकर्त्तव्यं जपबुद्धसामसु उच्चैस्तरां वषट्कारः उच्चैरुदात्तः नौचै-

(१) D. अधोमुखं करः ० ।

(२) A. D. सवितृमण्डल ० ।

रनुदात्तः । समाहारः स्वरित" इत्युक्ता "विभाषाच्छन्दसौ"त्युक्तम् । तत्र विभाषायामेव श्रुतिरित्यनुवर्त्तते "यज्ञकर्मव्यतिरिक्ते छन्दसि उदात्तादिस्वरनियमो नैकश्रुत्यंवे"ति । तत्र यदि "जपन्ब्रह्मसामसु" विभाषाप्रवेशस्तदा पर्युदासवैयर्थ्यमिति नित्यमेव तत्रोदात्तस्वरः । तथाच त्रिविधजपे नानास्वरनियमप्राप्तौ वाचिके नानास्वरनियमकथनमप्राप्तनियमविध्योरसम्भवात् परिसंख्यार्थमुपांशुमानसयोर्नोदात्तादिनानास्वर इति । अन्यथा "स्पष्टशब्दवदक्षरे"र्थकं मन्त्रोच्चारणं वाचिक"मित्येतावता लक्षणसिद्धौ उच्चनीचस्वरितकीर्त्तनं व्यर्थमेव स्यात् । "जपसमाप्तौ "गायत्रासी"त्युपस्थाय महाव्याहृतिभिर्जलं

गायत्र्या प्रणवेनैव दद्यादेतत् विसर्जनम् ।

इति वचनात् । पुनस्तूरीयेणोपस्थाय प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिर्जलचुलुकप्रक्षेपः । याज्ञवल्काः,—

इत्यावाह्यं जपित्वा च नमस्कृत्य विसर्जयेत् ।

नम इति पठित्वा गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति विसर्जनम् ।

अन्यत्र तु,—

आयाहि वरदे देवि त्र्यम्बकं ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि च्छन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ॥

(१) D. यदि कर्म्यं ।

(२) A. C. • उदात्तादिस्वरः ।

(३) D. • ब्रह्माप्तौ ।

(४) D. Adds जपधर्मपरिभाषायामेवोक्तः । जपसमाप्तौ ।

इत्याह्वानं विसर्गोऽपि नमोऽस्त्विति च तत्कृणु ।
 उत्तरे शिखरे 'जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ।
 ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ॥
 इत्यावाहनविसर्गमन्त्रातुक्तौ । मनुः,—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
 दीर्घसन्ध्यत्वमुदयानन्तरं जपस्य दीर्घकालव्याप्त्या । शङ्कः
 सन्ध्याजपानन्तरम्,—

ततो जपेत् पवित्राणि पावमानीय शक्तितः ।
 ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ॥
 पवित्राणि अघमर्षणादौनि शङ्कोक्तानि । तेन दीर्घसन्ध्यत्वमुद-
 यानन्तरमघमर्षणादिजपेन । नृसिंहोपासकस्य,—

दशमात्रं जपेन्नम्रं न(ना)रसिंहन्तु सन्ध्ययोः ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तः शतं वर्षाणि जीवति ॥
 तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं 'मङ्गलैर्वीतकल्मषैः ।
 सन्ध्याकाले तु जप्तव्यं शतञ्चात्मविशुद्धये ॥

“इत्येतच्च सूर्योदयानन्तरं कार्यम् । ¹[अथवा] “काम्यं
 नित्यस्य बाधक”मिति सूर्योदयात् पूर्व्वं कार्यम् ।

(१) D. ° वासे भूम्यां ° ।

(२) D. ° नन्तरजपस्य ° ।

(३) A. चायज्ञैर्वीत ° ।

(४) A. C. इति च । एतच्च ।

(५) D. Omits the portion bracketed.

यत्र,—

कर्मेणा मनसा वाचा यदुरावरा कृतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसन्ध्यायां प्राणायामैर्धपोद्धति ॥

इति (उत्) तिष्ठतः 'प्राणायामत्रयं सन्ध्याप्रकरणादृष्टिः पाठात् फलार्थे पृथक्कार्यमिति केचित् । वस्तुतो बलवत्प्रत्यभिज्ञानात् सन्ध्याकर्मेण एवानेन फलान्तरसम्बन्धः । यथा याज्ञवल्क्ये^१ रहस्य-पापक्षयप्रायश्चित्तप्रकरणे,—

त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत्सर्वं विप्रणश्यति ।

इति । अन्यथा “फलञ्च कर्मसन्निधा”विति^२ तत्र सन्ध्यामेदा-पत्तेः । तेन “यज्ञेन दानेन विविदिषन्ती”तिवत् रूपाग्रानादेवा^३-प्रकरणेन कर्ममेदः । (?) नह्यत्रापि प्राणायामस्य मन्त्रः(?) कालो वा ज्ञायत इति ।

नारसिंहे,—

^४[प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्य च तं प्रभुम् ।

इति । तथा,—]

प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

मण्डलस्थं ततो ध्यायेत् पुरुषन्तु हिरण्यम् ॥

(१) D. प्रातरुत्थाय सन्ध्याप्रकरणाद् ।

(२) D. रहस्यप्रायश्चित्तम् ।

(३) D. तत् सन्ध्याम् ।

(४) D. ० प्रकरणेऽपि न कर्मम् ।

(५) D. Omits the portion bracketed.

त्वं ब्रह्मा त्वं तथा विष्णु स्वं रुद्र स्वं प्रजापतिः ।

त्वमेव चात्मा भगवान् स्यावरस्य चरस्य च ॥

इत्युक्त्वापः समादाय प्रदद्यादञ्जलित्रयम् ।

त्राञ्जवैष्णवरीद्वैर्वा मन्त्रैर्वा प्रणवेन वा ॥

एतत्संख्याकर्म्म कालातिक्रमशङ्कायां जलमध्ये कर्त्तव्यम् ।

जले चार्द्रवासोनियमः । सावित्रीजपसु स्थले कर्त्तव्यः ।

नोदकस्थो जपेद् विद्वान् सावित्रीं ^१वेदमातरम् ।

इति वचनात् । स्थले चार्द्रवस्त्रनिषेधः सामान्यशास्त्रं गायत्री-
जपस्य जले निषेधो विशेष इति तदेव परिहार्यम् ।

न प्रातर्न प्रदोषे वा संख्याकालो विपद्यते ।

मुख्यः कालोऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्म्मणि स्मृतः ॥

तेन त्रिमुहूर्त्तालोकः प्रातःकालोऽनुकल्पः । सायञ्च त्रिमुहूर्त्तम् ।
मण्डनादिभिः सजातीयकर्म्मान्तरकालपर्यन्तं गौणकालस्थोक्त-
त्वात् संध्याऽसंख्यापर्यन्तं गौणकालत्वेऽपि

सामान्येनाभ्यनुष्ठानाद् विशेषो हि विशिष्यते ।

इतिन्यायेन त्रिमुहूर्त्तपर्यन्तं निर्होषत्वं तदूर्ध्वं फलान्पत्तम् ।
संध्याऽसंख्याकालादूर्ध्वं लोप एव । ^२अयं विशेषः ।

उदिते तु जलं पीत्वा गायत्र्या दश मन्त्रितम् ।

(१) A. संख्याकाला * ।

(२) A. लोकमातरं ।

(३) A. C. अथञ्च विशेषः ।

इति नैमित्तिकमङ्गम् । तथा,—

यामार्धमागते सूर्ये तथाचास्तमुपागते ।

विप्रः पतितसन्ध्यस्तु स्नात्वा सन्ध्यां समाचरेत् ॥

यामार्धमागते,—दिवा अस्तमनादूर्ध्वं यामार्धमागत इति सन्ध्यः । अत्र स्नानमधिकम् । सायं सन्ध्यायाः 'प्रातः सन्ध्या-पर्यन्तं' गौणकालत्वेऽपि त्रिमुहूर्तादूर्ध्वं वैशुखाधिक्यात् फला-ल्यत्वम् । मध्याह्नसन्ध्यायास्तु,—

अर्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकी स्मृता ।

इति दक्षवचनाद् विशेषाभ्यनुष्ठानाद् दोषाभावः ।

शतकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धात् तदनन्तरम् ॥

इति श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तं नतु सन्ध्याङ्गम् । तदभावे न सन्ध्यावैशुखम् ।

सन्ध्याोपासनहानौ च नित्यश्राद्धं विलोप्य च ।

होमं नैमित्तिकं शुद्धेऽद् गायत्र्यास्तु सहस्रकृत् ॥

एतद् गौणकालेऽप्यकरणे प्रायश्चित्तम् । 'सायमतिक्रमे रात्रि-पवासः प्रातरतिक्रमे दिवोपवास इति वा प्रायश्चित्तम् । न चैतत् कालातिक्रममात्रविषयमिति वाच्यम् । सन्ध्याप्रकरणान्नातत्वेन

(१) D. प्रातःसन्ध्या गौणकालः ।

(२) A. D. दशकृत्वः ।

(३) A. C. रात्र्यतिक्रमे सायसुपवास इति प्रायश्चित्तम् ।

‘तदनङ्गत्वे पृथक् फलकल्पनापत्तेः । प्रायश्चित्ते तु तत्तोपजन्य-
पापक्षय एव फलमिति । विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्योः पार्थिवेभ्यः ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

अन्यत्र ‘सूतकाशौचेतु पर्युदासः । विभ्रमातुरभयेषु यदर्थ-
प्राप्तमकरणं तत्र दोषाभाव उच्यते । तत्र विभ्रमादावपि सन्धवे
कर्त्तव्यम् । व्यासः,—

ॐ सूर्याय नमः प्रातः सायञ्चैवाग्नये नमः ।

अनग्निमान् ब्रह्मचारौ प्रदद्यादुदकाञ्जलिम् ॥

इति जलाञ्जलिदानम् । समाचारात् प्रजापतये द्वितीया-
ञ्जलिः । स्वाहाशब्दो नमःशब्दस्थाने च समाहारादेव ।
“अनग्निमान्” इत्यविशेषोपादानादुक्तब्रह्मणेऽपि ।

(१) A. D. तदनङ्गत्वे ० ।

(२) D. सूतकाशौचपर्युदासः । A. सूतकाशौचे पर्यु ० ।

अथ सन्ध्याक्रमः ।

ईशानाभिमुखोपविष्टस्य दक्षिणहस्ते पवित्रधारणम् । वाम-
हस्ते कुशमुष्टिधारणम् । हिराचमनम् । त्रिमात्रप्रणवोच्चार-
णम् । नारायणस्मरणम् । 'दक्षहस्ते जलचुलुकमादाय ऋष्यादि-
स्मरणपूर्वकमघमर्षणसूक्तेनाभिमन्त्र्य तज्जलपानम् । हिराच-
मनम् । वारिणा देहवेष्टनम् । ततः कराग्रस्थितजलविन्दुभिः
कुशैः शिरसि जलविन्दुप्रक्षेपरूपं मार्जनम् । प्रथमं प्रणवव्याहृति-
त्रयगायत्रीभिस्त्रिराहृत्ताभिरिकम् । "आपोहिष्ठे"ति सार्धैर्ज्ञेन
"भाजयतेहन" इत्यन्त्येन भूमौ जलविन्दुसेकः । कुशाद्यै"रुयती"-
रित्यादि "चन" इत्यन्त्येन सार्धैर्ज्ञेन शिरसि मार्जनम् । अघमर्षण-
सूक्तेन मार्जनम् । मन्त्रवर्णिकफलकामनायां "शन्न आप" "द्रुपदा"
इत्याभ्यां मार्जनद्वयम् ।

आसनं 'स्थिरीकृत्य कुशत्रयेणास्तीर्य स्वस्तिकपद्माद्य-
न्यतमेनोपवेशनम् । ॐकारस्य,—^६[ब्रह्म] गायत्री 'अग्नि-
व(म)त् परमात्मा देवता प्राणायामे विनियोगः । 'सप्तव्या-
हृतीनां,—प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रानुष्टुप्-व्याहृति पंक्तिविष्टुप् जगत्त्व-

(१) D. दक्षिणहस्ते ।

(२) D. जनवधाचन इत्य ।

(३) D. स्थिरीकृत्यास्तीर्य ।

(४) D. Omits the portion bracketed.

(५) D. अग्निव(म)त्परमात्मा देवताः ।

(६) D. सप्तव्याहृतीनां ।

ऋत्वांसि । अग्निवायुसूर्यवृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवाः (देवताः ।)
गायत्र्याः,—विश्वामित्रः । गायत्री । सविता । शिरसः,—
[प्रजापतिः ।] [यजुः ।] ब्रह्माग्निवायुसूर्याः ।

चक्षुर्निमीलनम् । वाग्यमः । दक्षनासापुटे दक्षाङ्गुष्ठदानेन नीरश्रतां
कृत्वा वामनासापुटे वाह्यवायुपूरणकाले “ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ
महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः
स्वरोम्” इति मन्त्रं विजपतः आकुञ्चनेनापानमूर्द्धमाक्षय मन्त्रार्थ-
चिन्तनम् । तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यां ब्रह्म लक्षयित्वा स्वात्मनस्तेना-
भेदो वाक्यार्थः । “सवितु”र्जगत्कारणस्य “देवस्य” दीप्तगात्रकस्य
जडव्यावृत्तचैतन्यात्मकस्य स्वरूपं यद् “भर्गः” भ्राजत इति स्वप्रकाश-
मित्यर्थः । पुनः कीर्त्तनात् “वरेण्यं” प्रार्थनीयमानन्दस्वरूपमित्यर्थः ।
“यः” सविता “नो”ऽस्माकं “धियः” बुद्धिवृत्तोः “प्रचोदयात्” प्रेरयेत्
धर्मार्थकाममोक्षेषु तं “धीमहि” स्वाभेदेन चिन्तयामः । कीदृशं
तद् भर्गः ॐकारवाच्यपूर्णचित्स्वरूपं भूरादिसप्तलोकामकम् ।
भूरादिसप्तलोकानां तत्ताव्यस्तत्वेन तत्तत्त्वयैव सत्त्वादिति सद्वरूपत्व-
सुक्तम् । ^१ [“आपः” सलिलम् । “ज्योति” स्तेजोऽग्न्यादि । “रसः”
पृथिवी । “अमृतं” वाक्वाकाशः । अमृतभूतद्वयञ्च ब्रह्मैव । तथा

(१) D. Omits the portion bracketed. A. प्रजापतिर्भविः ।

(२) A. Omits the portion bracketed.

(३) A. Omits the portion bracketed.

(४) D. वाक्वाकायरूपम् ।

ब्रह्म ब्रह्मत् । यद्व्यतिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः । “भूर्भुवः स्वः”
सत्त्वरजस्तमोमयविष्णुब्रह्मशिवात्मकमिति । “ॐ” मित्यखण्डरूप-
वाक्यार्थपरामर्शाय । अत्र भर्गदेववरेश्वरपदभूरादिपदैः स्वप्रकाश-
चिदानन्दसद्वरूपत्वं स्वरूपलक्षणमुक्तम् ।] सवितुःपदशिरोमन्त्रै-
स्तटस्थलक्षणं जगत्कारणत्वं प्रपञ्चाधिष्ठानत्वञ्चोक्तम् । धीमहीति
पदेन ब्रह्मजीवयोरैक्यमुक्तमन्तिमोङ्कारिणाखण्डरूपवाक्यार्थ उक्तः ।
ततो नाभिमध्यस्थनोलीत्यलश्यामचतुर्भुजविष्णुध्यानम् । एवं पूरकं
कृत्वा कनिष्ठानामिकाभ्यां वामनासापुटं नौरम्भं कृत्वा
‘[अङ्गुष्ठेन दक्षनासापुटं नौरम्भं कृत्वा] शुद्धमूलाकुञ्चनेनापान-
वायुमुत्तोल्य ^१[पूर्ववद् दशप्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीशिरसां त्रिवार-
जपेन सम्पूर्णकुम्भवदवस्थानम् । शक्ती सत्यां त्रिवारजपादूर्ध्वमपि ।
मन्त्रार्थजीवब्रह्मैक्यचिन्तनं पूर्ववत् । हृदये रक्तगौराङ्गचतुर्भुज-
ब्रह्मध्यानञ्च । एवं कुम्भकं स्थिरीकृत्य दक्षिणाङ्गुष्ठत्यागेन
^२‘दक्षनासापुटेन वायुविरचनं शनैः शनैः ।] पूर्ववद्दशप्रणवसप्त-
व्याहृतिगायत्रीशिरसां त्रिवारजपो मन्त्रार्थजीवब्रह्मैक्यानुसन्धा-
नम् । ललाटे शुद्धस्फटिकसङ्काशहृषारूढमहेश्वरध्यानञ्च । एष
रेचकः । एवमपरं वारहयं रेचकादित्रयम् ।

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) A. Omits the portion bracketed.

(३) D. दक्षिणासा ० ।

ततः,—

‘अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञं स्वं वषट्कारं आपोज्योतीरसोऽसृतम् ॥

इति सकृदाचमनम् । “आपोहिष्ठे”ति वृत्तेन शशिरस्कन्देह-
प्रोक्षणं समाचारादविरोधाच्च कुर्मैव । पाश्चोर्जलमादाय
द्रुपदां त्रिरावर्त्य तज्जलस्य शिरसि चोपः । दक्षिणहस्ते जलचुलुकं
गृहीत्वा वामनासायां संयोज्याघर्मणसूक्तस्य त्रिः सकृद् वा
जपः । जपकाले प्राणनिरोधः पाच्छिकः । प्राणनिरोधपक्षेऽप्या-
चमनाभावः । प्रमाणाभावात् ।

गायत्री वाला व्रीचणा चतुरानना रक्ताम्बरदयोपिता ब्रह्माणी
हंसवाहनाक्षसूत्रकमण्डलुहस्ता ब्रह्मलोकादागत्य सूर्यमण्डल-
प्रविष्टा एषैव पूर्वमन्येति ध्यानम् । प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिरुत्थाय
सूर्याभिमुखं “जलाञ्जलिद्वयप्रक्षेपः । प्रत्यञ्जलिमन्त्रपाठः ।
“यसावादित्यो ब्रह्मे”ति प्रदक्षिणावर्त्तनम् ।

उपस्थानम्,—उदुत्यम् । प्रस्कणः । गायत्री । सूर्यः ।
चित्रम् । कौत्सः । त्रिष्टुप् । सूर्यः । तच्चतुः । दध्यङ् ।
आघर्षणः । उष्णिक् । सूर्यः । त्रयाणामुपस्थाने,—सूर्याभि-
मुखस्य भूम्यलग्नगुल्फतया भूमिलग्नैकपादतया भूमिलग्नार्ध-

(१) A. C. अन्तश्चरति ।

(२) D. प्रक्षेपः ।

(३) D. ० घरा ० ।

(४) D. जलाञ्जलिप्रक्षेपः ।

पादतया वा स्थितस्य प्राञ्चले'मन्त्रत्रयपाठः । “उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृग्ने विश्वाय सूर्यम्”, “चित्रं देवाना-मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपश्च”, “तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ता-च्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृण्वाम शरदः शतम् ।”

अथ जपः ।

प्रथमं सन्यादेवतया [‘गायत्र्या] कृतसन्धानं सूर्यं ध्यात्वा सच्चिदानन्दब्रह्माहमिति जीवब्रह्मणोरैक्यं ध्यात्वा तदेवादित्य-मण्डलात्मकमिति ब्रह्माभिव्रत्वेनादित्यमण्डलध्यानम् । ॐकारस्य,— ब्रह्म । गायत्री । अग्निः । व्याहृतीनाम्,—प्रजापतिः । अग्निवायु-सूर्याः । जपे (१) [‘विश्वामित्रः । (१) गायत्र्याः),—] विश्वामित्रः । गायत्री । सविता । जपे । तेजोऽसीति,—परमेष्ठी ‘प्रजापतिः । यजुः । आज्यम् । गायत्र्यावाहने । “तेजोऽसि शुक्रमस्यसृतमसि धाम नामासि प्रियं देवानामनाष्टुष्टं देवयजनम् ।” गायत्रि

(१) C. सन्त्रपाठः ।

(२) C. Omits the portion bracketed.

(३) D. Omits the portion bracketed.

(४) C. प्रजापतिपुरुषः । यजुः । आज्यं दे । गायत्र्यावाहने वि ।

अत्रागच्छ । अथवा 'प्रत्यक्षश्रुतविश्वासाधिक्यात् तैत्तिरीय-
रीत्यावाहनम् । प्रणवव्याहृतितय-ऋष्यादिस्मरणम् ।

आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसम्मितम् ।

'गायत्रीं हृन्दसां मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे ॥

यदङ्गात् कुरुते पापं तदङ्गात् प्रतिमुच्यते^१ ।

सर्व्ववर्णे महादेवी सन्ध्याविद्ये सरस्वति ॥

“ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां धामनामासि
विश्वमसि विश्वायुः सर्व्वमसि सर्व्वायुरभिभूरीं गायत्रीमा-
वाहयामि सावित्रीमावाहयामि सरस्वतीमावाहयामि हृन्दर्षी-
नावाहयामि । [त्रियमावाहयामि ।] ^२गायत्रिया गायत्री(च्छन्दो)
विश्वामित्र(ऋषिः) सविता देवता । अग्नि(ः)मुखम् । ब्रह्मा शिरः ।
रुद्र (ः) शिखा विष्णु (ः) हृदयं पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानोदान-
समानाः ^३सप्राणाः । श्वेतवर्णा । साङ्ग्रायनसंगोत्रा । गायत्री चतु-
र्विंशत्यक्षरा त्रिपदा षट्कुक्षिः पञ्चशीर्षोपनयन(ने)विनियोगः ।”
गायत्र्यादीनां त्रयाणामान्त्रानेऽपि सूक्तवाक्ये देवताषट्कान्त्रानेऽपि
पञ्चभेदेन व्यवस्था पूर्व्ववत् । गायत्रीमावाहयामीति प्रातः न^४

(१) D. प्रत्यक्षश्रुतविश्वासा ।

(२) D. गायत्रीं हृन्दसां माते इदं ब्रह्म जुषस्व मे ।

(३) A. D. Adds here बह्वं रात्रौ कुरुते पापं तद् रात्र्या प्रतिमुच्यते ।

(४) C. Omits the portion bracketed.

(५) C. गायत्र्या विश्वामित्रः । गायत्री । सविता । अग्निमुखम् ।

(६) C. सप्राणाः ।

(७) D. नेतरयोः । मध्याह्ने ।

सावित्रीसरस्वतीः । मध्याह्ने सावित्रीमावाहयामीति नेतरयोः ।
 सायं सरस्वतीमावाहयामीति नेतरयोः । ॐ भूः हृदयाय नमः ।
 ॐ भुवः शिरसे स्वाहा । ॐ स्वः शिखायैः वषट् । ॐ तत्सवितु-
 र्वरेण्यं कवचाय ह्रम् । ॐ भर्गो देवस्य धीमहि नेत्राभ्यां वीषट् ।
 ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् [‘करतलपृष्ठाभ्यां’] अस्त्राय फट् ।
 गायत्र्यर्थं हिरण्यगर्भमादित्यमण्डलस्थं ध्यात्वा हिरण्यगर्भाय नमः
 इति सर्व्वदेहे न्यासः । ॐ ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोमिति संयतप्राणो
 देहे न्यसेत् ।

ततो गायदुपासना ।

“तत्सवितुर्वरेण्यं”, “भूमिरन्तरिक्षं द्यौ”रित्यनयोः शब्दयोरैक-
 चिन्तनम् । भूमिरन्तरिक्षमित्यस्यार्थं ‘स्त्रैलोक्यरूपात्मकब्रह्म-
 विकारः । गायत्रीप्रथमपादः । “भर्गो देवस्य धीमहि”,
 “ऋचो यजूंषि सामानी”ति शब्दयोरभेदचिन्तनम् । ऋचो
 यजूंषि सामानीत्यस्यार्थस्तेविद्यात्मकं नामात्मक(?)ब्रह्मविवर्त्तभूतं
 गायत्रीद्वितीयपादः । “धियो यो नः प्रचोदयात्”, “प्राणो-

(१) A. C. Omit the portion bracketed.

(२) D. ॐ भूभुवः स्वरोम् संयतप्राणो ० ।

(३) D. ० स्त्रिलोकात्मकं परिसृज्यस्त्वं ब्रह्म ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु यः प्रेरयेत् तद् ब्रह्म धीमहि स्वाभिन्नत्वेन
चिन्तयामः । ॐ मित्यखण्डपरिपूर्णचिदात्मकस्तिष्ठेत् । इत्येवं
गायत्रार्थध्यानम् । एवं ध्यानासमर्थस्तु,—

‘[ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्वर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥]

(इति ध्यायेत् ।)

‘अथ गदापद्मयोरुपलक्षणं तेन शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तभुजचतुष्टय
इत्याहुः । उत्तानपाणिनाचमालागणनया सूर्योदयावधिप्रणव-
व्याहृतित्रयगायत्रीणामष्टोत्तरशतजपः । ^१[साम्नेसु होमकालानु-
रोधेनाष्टशतमष्टाविंशतिरष्टादश वा जपः ।] जपसमाप्ती पूर्व्ववद्
गायत्रुरपस्थानं “गायत्रासी”ति । जलचुलुकां गृहीत्वा प्रणवव्याहृति-
त्रयगायत्रीजपान्ते,—

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्व्वतमूर्धनि ।
ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम् ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) D. ध्येयः सदेति ध्यानम् । अत्र = ।

(३) A. Omits the portion bracketed.

सुता मया वरदा वेदमाता
 प्रचोदयन्ती पवनेन्दुजाता ।
 आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसं
 मर्ह्यं दत्त्वा प्रयातु ब्रह्मलोकम् ॥

“नमो ब्रह्मण्यदेवाये”त्यादि “आकाशात् ‘पतित’”मित्यादि च
 “केशवं प्रतिगच्छत्यो नमोनम” इत्युक्त्वा “गायत्रौ नमोऽस्तु गायत्रि
 स्वस्थानं गच्छे’ति विसर्जनम् । आयुष्कामस्य तु शङ्कोक्ताघमर्षण-
 द्रुपदा हंसः शुचिषदित्यादिपावनमन्त्राणामुदयादूर्ध्वमपि जपः
 सन्ध्यान्तर्गतः । ततो ‘मन्त्रार्थादिस्मरणपूर्वकं दशवारजपः । १ एव-
 मष्टाक्षरशतवारजपः ।] २ जपधर्माः परिभाषायामुक्ताः । प्रयत-
 मनस्त्वं चक्रमणहसनपार्श्वावलोकनकुट्याद्याश्रयणशिरोघ्नीवकम्पन-
 ब्राह्मणेतरपुरुषान्त(तु)रसम्भाषण-चाण्डाल-पतितरासभरजस्वला-
 दर्शनपदापदाक्रमणहस्तेनहस्ताक्रमणवर्जनम् । कषायाद्र्वस्वपरि-
 त्यागः । पतितचाण्डालसम्भाषणे स्नानम् । स्त्रीशूद्रसम्भाषणे-
 ऽव्ययस्य विष्णोः स्मरणम् । वैष्णवमन्त्रजपोवा । चाण्डालादि-
 दर्शने चोदकस्पर्शनम् । सुराविष्टादिदर्शने आचम्य सौरमन्त्र-
 जपः । शक्तौ पावमानीजपश्च । क्षुत ३ प्रखलितादिषु सप्तवारं

(१) D. A. पतितं तोवमित्यादि केशवं ।

(२) A. C. मन्त्रराजार्थादि ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

(४) D. जपधर्मपरिभाषायामुक्ताः ।

(५) D. खलितादिषु सप्तवारं कृष्णकीर्तनम् ।

कृष्णनामकीर्तनम् । पाषण्डविक्रमैस्त्र्यसंभाषणेऽच्युतस्मरणम् ।
जपसमाप्तौ वैकल्पिकमिदं कार्यम् । प्रदक्षिणावर्त्तननमस्कारौ
कृत्वा उपविश्य सूर्यमण्डले हिरण्यपुरुषध्यानम् ।

त्वं ब्रह्मा त्वं वषट्कारस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः ।

त्वमेव कर्त्ता भगवान् स्थावरस्य चरस्य च ॥

इति कीर्तनम् । ब्राह्मवैष्णवरीद्रमन्त्रैश्चलितयदानम् ।
सूर्याय नमः प्रजापतये नम इत्यञ्जलिद्वयदानम् । समाचारस्तु
स्वाहाशब्देन । हंसः शुचिषदिति 'सूर्यार्घ्यदानं समाचरेत् ।
परमेष्ठी प्रजापतिः । अनुष्टुप् । वरुणः । धाम्नो धाम्न इति यजुः ।
प्रजापतिः । यदाहुरग्न्या (यदापो अग्निया) इति गायत्री ।
वरुणः । इयोस्तोर्ध्वविसर्जने । "इदमापः प्र वहत यत्किञ्च दुरितं
मयि । यदाहमभि दुद्रोह यदा शेष उतावृतम् ।" "धाम्नो धाम्नो
राजन्नितो वरुण नो मुञ्च । यदापो अग्निया वरुणेति शपामहे
ततो वरुण नोमुञ्च ।" गङ्गे स्वस्थानं गच्छेति तीर्थविसर्जनम् ।

इत्यग्निचिद्-वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचार-

प्रदीपे सन्ध्याकर्म समाप्तम् ॥ श्री ॥

(१) A. सूर्यार्घ्यदानं समाचारात् ।

'दानधर्मे,—

वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।

स्याणुं स्कन्दं तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥

वाचस्पतिं चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

सततं ये नमस्यन्ति तान् नमस्याम्यहं प्रभो ॥

इति नारद वचनात् तान् नमस्कुर्यात् । विष्णुः,—कृत-
सन्ध्योपासनश्च पूर्वं गुर्वभिवादनं कुर्यात् । मतुः,—

भोग्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादेन ।

नाम्नां स्वरूपभावी हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥

भोभावी भो शब्दः । देवदत्तशर्माहं भो अभिवादयामीति
वाच्यम् ।

व्यायस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

तथा पुरस्तिष्ठन् दक्षिणं बाहुं श्रोत्रं प्रसार्याञ्जलिं बद्धा
मृतान्वाक्षरं स्वनामोच्चार्याहं भो अभिवादयामीति वदन् ब्राह्मणो-
ऽभिवादयेत् । अञ्जली विशेषः । आपस्तम्बः,—दक्षिणं बाहुं

(१) A. Here adds :—वराहपुराणे,—

उदयाक्षिः स्मृतं सूर्यं वस्तु नक्षिपरो द्विजः ।

दध्यक्षताञ्जलिमिदं तिसृभिः पुजयेत् शुचिः ॥

(२) A. D. वचनादेतान् नमस्कुर्यात् ।

(३) C. भोःशब्दं ० ।

(४) D. सव्यत्सर्वं (श्रीं) ० ।

(५) D. धार्याञ्जलिं ० ।

योत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेत् । उरः समं राजन्वो मध्य-
समं वैश्यः । नीचैः शुद्रः प्राञ्जलिरिति । तथा,— अभिवादयेत्
सर्व्वः(१) नाम्ना स्त्रियो राजन्ववैश्यौ च न नाम्ना मातरमार्चाव्यावैके ।
बौधायनः,—असावहं भो इति योत्रे संस्पृश्य मनः समाधानार्थं-
मधस्ताज्जान्वोः पद्भ्याम् । (१) 'गौतमः,—“पादोपसंग्रहणं सम-
वायेऽन्वहम् । अभिगम्य तु विप्रोष”

जन्मप्रभृति यत् किञ्चिच्चेतसा पुण्यमर्जितम् ।
तत्सर्व्वं विलयं याति एकहस्ताभिवादनात् ॥
अजाकर्णेन विद्वांसं यतिं सम्युटपाणिना ।
मूर्खं चेकेन हस्तेन कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

तेन,—

ज्यायानपि कनीयांसं सन्ध्याकालेऽभिवादयेत् ।
विना शिष्यश्च पुत्रश्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥
ज्येष्ठो यदि नमस्कुर्व्यात् कनिष्ठाय तयोः पुनः ।
जन्मप्रभृति यत्पुण्यमायुश्चैव प्रणश्यति ॥

इति सन्ध्याकालेतरविषयम् । विष्णुः,—

यो भावयति या सूते येन विदोपदिश्यते ।
ज्येष्ठो भ्राता च भर्त्ता च पश्येते गुरवः स्मृताः ॥

(१) D. गौतमः ।

* गुरुसम्वाये ० ३०० गौतमश्रुतिः ।

(२) C. D. निष्कलम् * ।

अन्ये च पितामहपितृव्य^१मातुलश्चशुरन्येष्टशालर्त्विक्पुरा-
णादिवाचकज्ञानतपोहवन्त्यन्येष्टप्रव्रजिता दीक्षितश्च सोम-
विक्रयोत्तरकालम् । पितामहपितामहीमातामहमातामहो-
न्नयूश्चशुरन्येष्टभगिन्य उपाध्यायश्च धात्री च ।

^१भातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।

विप्रोऽथ तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोऽपितः ॥

नाभिवाद्याः स्त्रियः सर्वा मुञ्जा मातरमेव च ।

^२गुरुपत्नी च युवती नाभिवाद्येह पादयोः ॥

तथा,—

मातुलांश्च पितृयांश्च श्वशुरान् ऋत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय ^३यवीयसः ॥

तेन ज्येष्ठेभ्योऽभिवादनम् । कनिष्ठेभ्यो मान्येभ्यः प्रत्युत्थानम् ।

मान्याश्च,—

वित्तं बन्धुर्वयः कस्य विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यदयदुत्तरम् ।

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु ^४भूयांसि गुणवन्ति च ॥

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ।

(१) A. मातुलपितृसहश्वशुरः ।

(२) C. D. भातुर्भार्य्योः ।

(३) D. गुरुपत्नीतः ।

(४) C. = बवीयसम् ।

(५) A. ववीयसिः ।

दशमीं नवत्यधिकवयोऽवस्थाम् । प्रत्यभिवादने मनुः,—

आयुष्मान् भव सौम्येति वाचो विप्रोऽभिवादने ।

अकारधास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्रुतः ॥

शर्मान्तस्य नामत्वाच्छर्मपदस्याकारस्य प्रुतत्वम् । स हि नकारान्तशर्मपदस्य नकारात् पूर्वः । पाणिनिः “वाक्यस्य टेः प्रुत उदात्त” इत्युपक्रम्य प्रत्यभिवादनेऽशूद्रविषयेऽन्त्यस्वरस्य प्रुतत्वमुदात्तत्वञ्चोक्तवान् । वशिष्ठः,—“सन्ध्यक्षरमप्रष्टह्यमायाव् भावञ्च प्रतिपद्यते” इति शेषः । चकारात् प्रुतः । “प्रुतप्रष्टह्या अचः” इति प्रष्टह्यसंज्ञा । प्रुतो नाम्नोऽन्ते परे नान्यत्र । तेनाप्रष्टह्यसन्ध्यक्षरस्य नामान्ते आय् आव् इति स्यात् । “एकारैकारयोराय् ओकारौकारयोराव्” इति । आयुष्मान् भव सौम्य हरा ३ य् आयुष्मान् भव सौम्य विष्णा ३ व् प्रुतत्वमुदात्तञ्च । अस्य मते शर्मपदं विहाय नामान्त्यस्वरप्रुतत्वम् ।

पुनर्वशिष्ठः,—

स्वस्तीति ब्राह्मणं ब्रूयादायुष्मानिति राजनि ।

वहेतामिति वैश्ये तु शूद्रेत्वारीग्यमेव च ॥

यमः,—

यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् ।

यस्मिन् सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिगृहिता ॥

(२) A. वाक्यस्य छन्दैः ० ।

(१) D. प्रत्यभिवादेऽशूद्रस्य प्रत्यभिवादने ० A. प्रत्यभिवादेऽशूद्र इति प्रत्यभिवादने अशूद्रविषये ० ।

स्वस्तीति प्रत्यभिवादनं ब्राह्मणे वैकल्पिकम् । गुरोस्तु विशेषः ।
 आपस्तम्बः,—“तत्रास्य पाणी संगृह्य आशिष आशास्ते ।”
 पाणिग्रहणपूर्वकं प्रत्यभिवादनम् । अन्येषां नामोच्चारणमात्रम् ।
 प्रत्यभिवादनानन्तरं मनुयमौ,—

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् चतुर्वन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

शूद्रं प्रत्वारोग्यवचनस्य विहितत्वात् “प्रागाहारादृषलमभिभाषे-
 ते”ति हारीतोक्तनिषेधस्याप्रवृत्तिः । आपस्तम्बः,—“नासम्भाष्य
 त्रिविधं पथि ब्रजेदरक्षे 'च स्त्रियम् ।” यमः—

क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ।

हन्त्येकविंशतियुगं शूद्रो ब्राह्मणमनुवन् ॥

त्रियुगं त्रिपुरुषं हन्ति नरके पातयति । अनुवन् सम्भाषणमकुर्वन् ।
 यत्तु अङ्गिराः,—

प्रणाममगते शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

‘शूद्रोऽग्रे नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

तदाशीर्वादमात्रोपलक्षणम् । यमः,—

अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥

(१) D. ० न ० ।

(२) C. D. शूद्रोऽपि ० ।

(३) D. आपस्तम्ब(म्बो) वचनम् ।

तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चाण्डालस्यापि धर्मवित् ।

सुरां पिवेति वक्तव्यमेवं धर्मो न लुप्यते ॥

अत्र “पूर्वाभिभाषी” तिकार्यान्तरात् पूर्वमवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः ।

नत्वभिवादनात् पूर्वमिति भ्रमः । हारौतः,—

जपयज्ञजलस्थञ्च 'समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदकुम्भञ्च भैक्षञ्च वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

अनुः,—

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शुद्रस्तथैव सः ॥

आपस्तम्बः,—“विपमगताय गुरवे नाभिवादम् । अन्याकृत्वा(?) वा अभिवादयेत् ।” तथा,—“प्रयतायाप्रयतो न प्रत्यभिवादयेत् ।” न च सोपानको न वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वा अभिवादयेत् ।” अवहितपाणिर्वस्वन्तरासक्तपाणिः । शङ्खलिखितौ,—“नोदकुम्भोऽभिवादयेत् ।” उदकुम्भयुक्त इत्यर्थः । तथा,—“न भैक्षं चरन् पुष्याज्यपाणिर्वाऽशुचिर्न जपन् न देवपितृकार्यं कुर्वन् ।” जपकाले शुर्वादिनमस्कारस्य विहितत्वाच्चिषेधस्तदन्यविषयः ।

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि ।

प्रत्येकं हि नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥

इतिवचनात् पर्यन्तार्धे प्रत्येकनमस्कारो निषिद्धः । समुदायेन

(१) C. ° सभित्पुष्पकुशान् तिलान् ।

(२) C. D. नच तत् सोपा ° ।

स्थादेव । हारोतः,—“नान्येन कृतप्रणामोऽन्यमभिवादयेत् ।”
अत्र च गुर्वादिभ्यः पादोपसंहारादिरूपमभिवादनम् । अन्येभ्यो
ग्रान्येभ्यो नमस्कारमात्रम् । नमस्कारश्च वदाम्बलेः प्रह्वीभावो
नमःशब्दोच्चारणश्च । “नमः प्रह्वत्वे शब्दे” इति स्मरणात् ।

अभिवादी नमस्कारार्थं पादयोर्वन्द एव च ।

इति शातातपेन पृथक् व्यपदेशात् । पादयोर्वन्दनं दण्डवत्
प्रणामः । नमस्कारेऽपि सोपानत्कादिपर्युदासोऽभिवाद्यविशेष-
पर्युदासश्च । अयञ्च विशेषः,—उत्तमवर्णेन नाधमवर्णस्य नम-
स्कारार्थम् । भविष्यपुराणे,—

ब्राह्मणं दशवर्षं शतवर्षं भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तथोः पिता ॥

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रमप्यभिवादयेत् ।

अभिवाद्य दश विप्रांस्ततः पापात् प्रमुच्यते ॥

ज्येष्ठं कनिष्ठो यो भोहात् स्वस्तिवाचं करोति वै ।

ज्येष्ठस्य हरते सर्वं दुष्कृतं शतधा कृतम् ॥

‘आपस्तम्बः,—“त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ।”

त्रिवर्षज्येष्ठ इत्यर्थः । ‘अतोऽल्पकालेन ज्येष्ठत्वे नमस्कारे न दोषो

(१) A. D. * शुद्धिर्नवाप्रवात् ।

(२) D. Here adds इति नमस्कारविधिः ।

(३) A. D. अतो न्यूनकालेन ज्येष्ठत्वेन नमः ।

न फलम् । 'कनिष्ठाभिवादे च दोषः । गुर्वादीनां ज्ञातिसम्बन्धि-
वाश्ववानां मुहूर्तेनापि ज्येष्ठत्वेऽभिवाद्यत्वं नमस्कृत्यत्वञ्च ।

२ इति नमस्कारविधिः ।

'तत्रेवं स इति हाभ्यामुदपातं प्रपूर्य च ।
सोपानत्को गृहं गच्छेन्न स्मृशन् न वहन् क्वचित् ॥
'ततश्च पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य गृहागतः ।
त्रिसन्ध्यं वाग्यतो वारि गुममाहृत्य शोधयेत् ॥
भाण्डोपचारभूगीहद्रव्यान् सपरिचारकान् ।
बह्वपघातसम्भूतो दोष उत्पद्यते गृहे ॥
गृह्यते तद् वहिस्तोयैः शान्त्यर्थञ्च तदिष्यते ।

इति वचनात् तेनोदकेन सर्व्वद्रव्यप्रोक्षणम् ।

अग्निहोत्रहोमः ।

होमं वैतानिके कृत्वा स्मार्त्ते कुर्याद्विचक्षणः ।
स्मृतोनां श्रुतिमूलत्वात् स्मार्त्ते केचित् पुरा विदुः ॥

- (१) C. D. कनिष्ठेऽभिवाहने दोषः ।
(२) C. इति नमस्कृत्यार्थाद्विधिः ।
(३) A. शौनकः । ततः इदम् ० ।
(४) D. तत्र च पादौ ० ।

यत्तु,—

सन्ध्याकस्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।
 इत्यस्य आर्त्तविषयत्वेऽप्युक्ततथैताधानपरत्वम् । किञ्च
 सूर्येऽस्तगैलमप्राप्ते षट्त्रिंशत् त्रिभिरङ्गुलैः ।
 प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शने ॥
 प्रकाशभावे श्रौतहोमविधेः आर्त्तस्य पश्चादेवानुष्ठानम् । '[यत्तु]
 श्रावसथ्यमनाहृत्य लेतायां यः प्रवर्त्तते ।
 अनाहिताग्निर्भवति परिवर्त्तिश्च जायते ॥

‘[इति] तदाधानविषयमेव । अथ यत् पुरोदये जुहोतीति
 शतपथश्रुतौ यद्यप्युदयात् पूर्वं होम उक्तस्तथापि आर्त्त-
 होमस्याप्यनुदिते विधानात् श्रौतस्य पूर्वत्वेऽप्यविरोधः । यत्तु,—
 “उदिते जुहोती”ति श्रुत्यन्तरमपि वैकल्पिकं तथापि वाजसनेयिनां
 आर्त्तहोमस्यानुदिते विधानात् कांस्यभोजिन्यायेनानुदिते होम
 एव नियतः । अतएव सन्ध्योपासनमपि आर्त्तहोमानन्तरमेव ।
 “अनशित्वा प्रातः”रिति भोजनात् पूर्वं तस्य विधानात् ।

‘[मनुः,—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
 सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

(१) C. Omits the portion bracketed.

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) A. Omits the portion bracketed.

अत्रेयं व्यवस्था कन्दोगपरिशिष्टे,—

रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।
 'कालं त्वनुदितं जानन् होमं कुर्याद् विचक्षणः ॥
 तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितञ्च यत् (तत्) ॥]
 रेखाभात्रञ्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।
 उदितं तं 'विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥
 हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद् भुवं भित्वा न गच्छति ।
 तावद्दोमविधिः पुण्यो नान्यो ह्युदितहोमिनाम् ॥
 यावत् सम्यक् न भाव्यन्ते नभस्रक्षाणि सर्व्वतः ।
 न च लौहित्यमत्येति तावत्सायञ्च ज्ञयते ॥

अत्र स्मृतिः,—

नाग्निहोत्रात् परो धर्मी नाग्निहोत्रात् परं तपः ।
 नाग्निहोत्रात् परं त्रेयो नाग्निहोत्रात् परा गतिः ॥
 निर्दन्वा निर्नभस्कारा यमुपास्य मनोषिणः ।
 सोऽयं सूक्ष्मोऽग्निहोत्रेषु गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥
 विवाकेष्वनुवाकेषु निषक्षूपनिषत्सु च ।
 प्रार्थयन्ते यमात्मानं सोऽग्निहोत्रे प्रकाशते ॥

(१) C. कालं त्वनुदितं जानन् ० ।

(२) D. ० समानीयाद्दोमं तत्र प्रकल्पयेत् ।

(३) A. D. कधीयन्ते ० ।

ब्राह्मे,—

सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्र-
तुल्यानि नैवेति वयं वदामः ।

कात्यायनः,—“स्वयं वा जुहुयात् ” “अध्वर्युर्वे”ति विकल्पः ।
“उपवसथे नियमः” । दर्शपूर्णमासपूर्वदिने स्वयमेव होमः ।
एवमध्वर्युकर्तृकहोमे उदरणप्रैषोन्नयनप्रैषाद्यङ्गाधिकात् स एव
मुख्यः पक्षस्तदसम्भवे स्वयं होम इति वदन्ति ।

स्वयं होमे फलं यत् तदन्यहोमे न विद्यते ।

इति स्मार्त्तहोमविषयम् । कात्यायनः,—“उदरेति यजमानो
ब्रूयात् सायं प्रातरग्निहोत्रे ।” “गार्हपत्याहवनीयस्थोदरणमनस्त-
मितानुदितयोः ।” “नित्यो दक्षिणाग्निः ।” “सदा बाह्वरणम् ।”
“एकेषामुपवसथे ।” “न वावसिते वा ।” “दक्षिणाग्नेर्नित्यत्वं यदा-
धानपूर्वदिने “गार्हपत्यागारि निर्मप्याभ्यादधाती”ति विहितं तस्य
“दक्षिणा वा संहरे”दिति पक्षे नित्यमुदरणं नवगृहे वा पुनरुद-
रणम् । ततः पूर्वमुदृतस्य नित्यमवस्थानम् । भूमिं परिसमुच्चो-
पलिप्योत्तिष्ठोदृत्याभ्युच्याग्निस्थापनम् । उल्लेखनं “स्फेनोदति(?)
इति च्युतेः स्फेन । भूसंस्कारद्याग्निस्थापनादित्वादाहवनीय-

(१) C. दक्षिणाग्नी ० ।

(२) D. यदाधानात् पूर्वम् ० ।

(३) A. C. तस्य ० ।

(४) A. स्फेनोदयनीति(?) ० । Most probably “स्फेनोदयकति”

स्थानं संस्कृत्याहवनीयं स्थापयित्वा दक्षिणाग्निस्थानं संस्कृत्य तत्स्थापनम् । आधाने तु स्थानद्वयसंस्कारानन्तरमग्निद्वयस्थापनं तन्मात्रविषयम् । कर्ममध्ये चाग्निनाशे संस्कारस्य पुनः करणं नास्ति तत्कर्मगतान्निस्थापनं प्रति स्थानस्य संस्कृतत्वात् । सपात्राग्निस्थापनेऽपि स्थापनाङ्गत्वादेव भवति । “अन्तरेणापराम्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परौत्थोपविशति यजमानः ।” इति सायं प्रातः प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परौत्थोपविशति । अप आचामति “हृष्टिरसौ”ति । पत्नी च प्रत्यग्दक्षिणतः गार्हपत्यस्योपविशति ।

अथाध्वर्युकर्म ।

“अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति कुशान् वा ।” “परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदगग्रकुशैः” आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनां प्राक्पश्चिमयोरुद(ग)ग्रैर्दक्षिणोत्तरयोः प्रागग्रैस्त्रिभिरित्यर्थः । तथा “आहवनीयं पर्युच्छोदधारां निनयत्वागार्हपत्यात् ।” “तच्च” “ततो दक्षिणाग्निम् ।” तं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निञ्च ततः पर्युञ्चति ।

इति सायम् ।

प्रातस्तु “प्राक्संस्थं समिधारापर्युञ्चणञ्च” (समित्पर्युञ्चणं धाराच) इति विधानात् गार्हपत्यं पर्युञ्च्य ततो दक्षिणाग्निं ततो

गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदकधारां नीत्वाहवनीयपर्युक्षणञ्च ।
सर्वत्र परिसमूहनपूर्वकम् । अग्नेस्तृणान्यपचिनोतीति (?)
श्रुतावग्नेरित्यस्यैकत्वा^१विवक्षणात् ।

पयोहोमपक्षमाह ।

‘अग्निहोत्रीं दोहयति स्थान्ध्याभार्यहत्यामूर्द्धकपालायामशूद्रेण ।
ऋजूर्द्धकपालम् ।

कुलालचक्रघटितमासुरं सन्मयं भवेत् ।

इति वचनाद्वस्तुघटिता दोहनस्थाली तस्यां शूद्रव्यतिरिक्ताद्वारा
दोहनम् । क्षीरहोता चाध्वर्युर्दोहनप्रभृतिहोमपर्यन्तं वाग्-
यतः । यजमानश्चावभक्षणाप्रभृतिप्राणभक्षणापर्यन्तं सर्वपक्षेषु
वाग्यतः । तथा “पूर्वंगाहवनीयमाहृत्य गार्हपत्येऽधिष्यति
ऋदक्षिणतो निरुद्धाङ्गारान् ।” “एवमन्यत्रापि होमार्थस्था-
हरणम् ।” “दक्षिणेन वीषधम् ।” अथव्योत्यासिन्धापः पुनर-
वज्योत्य निदधाति त्रिरुद्धासयति । तण्डुलादौ पाकाभावा-
च्चाधिव्रयणादि । “वैकङ्कतं सुक्स्त्रुवं प्रतप्य पाणिना सन्मार्ष्टि ।”
सुक् वैकङ्कत्येव । सुवस्थाप्यग्निहोत्रे वैकङ्कतत्वम् । प्रतपनानन्तर-

(१) A. ° विशेषणात् ।

(२) C. D. अग्निहोत्रं ° ।

* उत्तरतः १००० कातीयश्रौतसूत्रे ४.१४.२.

मुदकालम्भः । “पुनः प्रतप्योन्नेयामीत्याह ।” “ॐ मुन्नयेति
यजमानस्तिष्ठन् ।” प्रातस्तु उन्नयामीति प्रश्नः । “चतुरःसुवा-
नुन्नयति ।” “उपरि समिधं धारयन् वार्जोमध्यधि गार्हपत्या-
दाहवनीयं हरति मुखमात्रे धारयन् ।” “मध्ये निगृह्य पुनरुद-
गृह्योपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिष”मिति । “प्रदीप्ता-
मभिलुहोत्यग्निज्योतिरिति ।” “कूर्चं निधाय गार्हपत्यमवेक्षते”
“तूष्णीं द्वितीयां भूयसीम् ।” प्रातस्तु सूर्यज्योतिषमिति
समिदाधानम् । सूर्यज्योतिरिति होमः । द्वितीयाहुतिहोमानन्तरं
“भूयिष्ठं सुचि ।” परिशिनष्टि । “द्विः प्रक्रम्या निदधाति ।”
“उपसृज्य सुचं कूर्चं निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः” “स्वधा पितृभ्य इति
दक्षिणत उत्तानम् ।” “अप उपसृज्य” [“स्यान्नाः सुवेण” इह
पुष्टिं] “इति गार्हपत्ये” “तूष्णीं द्वितीयाम् ।” “अग्नयेऽन्ना-
दायान्नपतये इति दक्षिणाग्नौ तूष्णीं द्वितीयाम् ।” दक्षिणं
जान्वाच । एवं सर्व्वदोपविष्टहोमेषु । “अनामिकया द्विः
प्राश्नाति ।” प्रतिप्राशनं हिराचमनम् । उत्सृज्य भक्षणपात्रां(ः)
निलेङ्गीत्यर्थः । ततो हिराचमनम् । “आचम्योत्सिञ्चति देवान्
जिन्व पितॄन् जिन्व तृतीयामुदुक्षति सप्तर्षिन् जिन्वेति ।”
“चतुर्थीं कूर्चस्थाने (त्रिः) निषिञ्चत्यग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा
पृथिव्या अमृतं जुहोमि स्वाहा अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति”
“सुकुसुवमाहवनीये प्रतप्य निदधाति ।” सर्व्वेषु यथापर्य्युक्षितं

(१) D. Omits the portion bracketed. A. स्यान्नीदुवेण * ।

* स्वाहेति see कातोयश्रौतसूत्रे ४.१४ १५.

समिध आदधाति समिदस्येति । सायमाहवनीयक्रमात् ।
प्रातर्गार्हपत्यक्रमात् ।

अथ यजमानकर्माह ।

“सायमाहुत्यां हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वाक्प्रणे ।”
“न वा ।” “उपप्रयन्त” इत्यादिना “पारमशीये”त्यन्तेनाहव-
नीयोपस्थानम् । आहवनीय(समौपे) एवोपविश्य “संत्वमग्न”-
इत्यादि “ग्निषीये”त्यन्तेनोपस्थानम् । “अन्ध स्वाश्वो वो भक्षीये”-
त्यादिना “इहैवस्त मापगति”त्यन्तेनाग्निहोत्रगां प्रतिगमनम् ।
“संहितामि विश्वरूप्यूजां माविश गोपत्येने”ति गोस्पर्शनम् ।
“उपत्वाग्न” इत्यादिना “अघायतः समस्मा”दित्यन्तेन गार्हपत्योप-
स्थानम् । “इह एह्यदित एही”ति गां प्रतिगमनम् । “कास्य एति”
(इत्यादिना) “भूया”दित्यन्तेन गोस्पर्शनम् । “सोमानं स्वरणमित्या-
दि(ना) “प्रजया धनेनच”(?) इत्यन्तेनान्तरेण गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यो-
र्गत्वा आहवनीयस्य पश्चात् स्थित्वोपस्थानम् । नोदकस्पर्शनम् ।
इदं मे कर्षेदं वीर्यं पुत्रोऽमुकदेवशस्मानुसन्तनोत्विति पुत्रनाम
ग्रहणम् । आत्मनो वाऽविद्यमाने । इदमुपस्थानं पयोहोमपक्षे
वैकल्पिकम् । “भूर्भुवःस्वरिति वोभौ ।” इदमपि गोपक्ष एव वाक्-
प्रणे सह विकल्पितत्वादिति सम्प्रदायः । गोलिङ्गाभावादौषधादि-
होमेऽपीति कर्काचार्यः । सायं प्रातराहवनीयस्यासनोपस्थाने

तूष्णीमुपस्थायार्हवनीयपद्यादुपवेशनम् । एवं “शय्यासनं वा गार्हपत्ये ।” गार्हपत्यं तूष्णीमुपस्थाय तत्पश्चात् शयनमुपवेशनं वेति विकल्पः । “समिदसौ”ति उपविश्यार्हवनीयगार्हपत्यान्वाहार्यपचनेषु समिदाधानं सायं प्रातर्गार्हपत्यार्हवनीयान्वाहार्यपचनार्हवनीयेषु क्रमेण । एवं पर्युत्थणं नोदकधारा । “विद्युदसि विमेषाम्भान”मिति जलपानम् । वाग्विसर्जनम् । सायमाहवनीयं प्रदक्षिणीकृत्यापराम्ब्यो’रुत्तरं निष्क्रमणम् । प्रातर्गार्हपत्यम् । प्रातर्मुञ्जत्तं सभ्योपस्थानम् “अनगित्वा” इति वचनात् भोजनात् पूर्व्वं यथाकालम् । “भस्मोद्धृतमुपेयात् ।” यत्राग्निभ्यो भस्म उद्धृत्य स्थापितं तत्र गच्छेत् । इदं भस्मधारणार्थमिति केचित् ।

अथाध्वर्युकर्त्तव्यपक्षे देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः प्रक्षेपसमकालं यजमानेनैव कर्त्तव्यः । यद्यपि प्रक्षेपोऽपि प्रधानरूपहोमान्तर्गतस्तथापि प्रक्षेपे ऋत्विक्द्वारा यजमानस्य प्रयोजककर्त्तृत्वम् । त्यागस्य सत्त्वनिवृत्तिसङ्कल्पस्य स्वद्रव्ये परस्य कर्त्तुमशक्यत्वादुक्तं तु प्रधानत्वादित्युक्तदिशा स्वयमेव कर्त्तव्यत्वम् । देवतोद्देशो यद्यपि परेण कर्त्तुं शक्यते तथापि त्यागस्य किञ्चिदुद्दिश्य त्याग इत्येव सप्रतियोगित्वाद् यागकर्त्तव्योद्देशः कार्यः । कात्यायनो होमद्रव्याख्याह,—“पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा । यवाग्वा ग्रामकामः । तण्डुलैर्वलकामः । दध्नेन्द्रियकामः । घृतं तेजस्कामः ।” एतानि संयोगपृथक्तेन नित्यानि च । शाखान्तरे च,—

(१) A. • रत्नरेण • ।

(२) D. अलाध्वर्युकर्त्तृकपक्षे • ।

पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापद्यैते दशैव तु ॥

पयोहोमप्राग्वक्ष्यं श्रुतेः “पयसि हीदं सर्व्वं प्रतिष्ठितं * * *
सर्व्वे हि देवेभ्योऽन्वाद्यं प्रयच्छति ।” स्मृतिसि,—

पयस्यन्तर्हितं विष्णं पश्यन्नेवं पयो नरः ।

एकयैव तदाहृत्य जगदात्मानमश्रुते ॥

इति । काम्यप्रयोगे च “संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे”
इति पूर्व्वपक्षः । “यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयती”ति
श्रुते [रिकाहेनापि सायं प्रातः प्रयोगेण फलसिद्धिः । “स वै सायञ्च
प्रातश्च जुहोती”ति श्रुतेः^१]

सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म्म प्रचक्षते ।

इति स्मृतेः । सायं प्रातरभ्यस्तमेकं कर्म्म । यद्य सायं होमे
कर्त्ता यच्च द्रव्यं प्रातरपि तत् । स्मरन्ति च,—

द्रव्यं देशश्च मन्त्राश्च कर्त्ता कालश्च शासनम् ।

सायं यत् स्वीकृतं सर्व्वं प्रातस्तदनुवर्त्तते ॥

मनुः,—

नैव कन्या न युवती नात्यविद्यो न वालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्तो नासंस्कृतस्तथा ॥

यद्यप्यविद्यत्वेन स्त्रिया अनधिकारस्तथापि विशेषनिषेधस्य
शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् कर्त्तन्तरासम्भवे कन्यायुवतीभिन्न-

स्त्रीकर्तृकत्वम् । वैरूप्यभयेन कन्यायुवतीनिषेधस्य नित्यानु-
वादत्वकल्पनानुपपत्तेः ।

यच्च कान्दोग्ये,—

अन्यैः शतहुताहोमादेकः शिष्यहुतो वरम् ।

शिष्यैः शतहुताहोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ।

पुत्रैः शतहुताहोमादेको ह्यात्महर्तिर्वरम् ॥

‘[इति तद्] यद्यपि ज्ञानकाण्डे “य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं
जुहोती”त्युपासकपरं तथापि स्वयं होमाशक्तौ सर्पणं सर्पणाशक्तौ
“उपासीताध्वं” इति “उपवसथे नियम” इति च कात्यायन-
वचनात् तत्रोपयुज्यते । कात्यायनः,—“प्रथमास्तमितं पर्युदयं च
स्वर्गकामस्य । तमोऽभ्यये सायं जुहुयादियति प्रातरायुःकामस्य ।
अन्तः पशौ पशुकामस्य (सायम्प्रातः ।) शयाने शीकामस्य प्रातः ।
प्रदीप्ततमे श्रीयशःकामस्य । अर्चिः प्रत्यवाये मैत्रेणावमत्स्यतः ।
अङ्गारेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य । तमोऽभ्यये सायं तमस्यनागते । (?)
प्रातस्तमसि द्यति अपक्रान्ते । अग्निविशेषे फलं प्रदीप्ततम
इत्यादि । अत्र च

रजोनीहारधूमाभशाखाद्यन्तरिते रवौ ।

सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयाद्भुतमस्य न लुप्यते ।

होमकालापरिज्ञानपरमितिकालनिर्णयेऽप्यधिकारसद्भावदर्श-
नार्थम् । पश्चात्त्वन्वथा कालज्ञाने न पुनः क्रियेत्येतत्परं वा ।

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) A. ज्ञाने पुनः * ।

दानधर्मं,--

करीषाम्नौ स जुहुयाद्विपस्त्रैर्यं(?) करोति यः ।

इति होमकाले यत्राहवनीये समिदाधानं 'तत्रैव्यनकाष्ठा-
पेक्षा । गार्हपत्यदक्षिणाग्नीः काष्ठान्तरेणाङ्गारसम्पादनम् । अन्य-
त्रापि यत्र समिदाधानं नास्ति तत्र काष्ठान्तरेणाग्नीन्धनम् ।

स्मार्त्तहोमविधिः ।

दक्षः,—

सम्यक्स्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत् तदन्यहोमे न विद्यते ॥

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनीयोऽयं विद्वपतिः ।

'एभिरेव हुतं यत्तु तदुतं स्वयमेव तु ॥

एवञ्च स्मार्त्तहोमे स्वयं करणं मुख्यं तदभावेऽन्येन करणम् ।

“कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात् सायं प्रातर्होमौ” इति

गोभिलवचनाद् 'यजमानाभावे पत्न्यधिकारः । शौनकः,—

“पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्न्यऽपि वा कुमार्यन्तेवासी-

वे”ति कर्त्तन्तराभावे कुमार्या अधिकारः । अनुपनीतस्यार्त्विज्या-

नधिकारेऽपि वैदिकमन्त्रशून्यत्वादगत्या भवेदधिकारः । पत्न्य-

सामर्थ्यं चेदम् ।

(१) A. C. तत्रैव्यनकाष्ठा ० ।

(२) A. यत्तु अन्य ० ।

(३) A. एतैरेव ० ।

(४) A. यजमानाभावे पत्न्याः कुमार्याधिकारः ।

असमञ्जसं दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्तिगादिना ।

इति पद्मासमञ्जो होमासञ्जवात् । यजमानप्रवासे पद्मां रजस्वलायां
अगत्या होमकरणे कुमार्यनुपनीतयोरपि प्रसङ्गः । गोभिलः,—
“पुरास्तमयात् (अग्निं) प्रादुःकृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहुयात् ।”
“पुरोदयात् (प्रातः) प्रादुःकृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं” “पुरा
प्रादुःकरणवेलाया (सायंप्रातः) अनुगुप्ता अप आहरत्” “मणि-
काद् वा” अप आहरत् । ‘हविषाम्नौ जुहुयात् कृतस्याकृतस्य
वा ।” “अकृतश्चेत् प्रक्षाल्य प्रोदकं कृत्वा जुहुयात् ।” “दधि पयो
यवागूं वा ।” पारस्करः,—“दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वा ।” तथा,—
“उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम् । “उपयमनान् कुशानादाय
समिधोऽभ्याधाय पर्युच्छ जुहुया” इति प्रथमकण्डिकोक्तरीत्या ।

सप्तपत्ताः शुभा दर्भा ब्रह्मग्रन्थिसमन्विताः ।

उपयमनकुशाः प्रोक्ता अग्निकार्यादिकर्म्मसु ॥

पारस्करः,—“अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् ।”
जुहोति । “सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः ।

पुमांसी मित्रावरुणौ पुमांसावग्निनावुभौ ।

पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमां संवर्त्ततां मयि ॥

पुनः स्वाहेति पूर्वा गर्भकामा । पत्नी जुहुयात् । द्वितीयां
यजमान एव ।” यत्तु,—

(१) गोभिलवृद्धसूत्रे पाठः,—हविषस्याहस्याम्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृतस्य
वा । अकृतश्चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रोदकं कृत्वा । १. म. २. ख. ६. ० ख. ।

(२) In all Mss. वायुश्च ०

होमं करोति यो विप्रसुलसीकाष्ठवर्द्धिषु ।

शतक्रतुसमं पुण्यं होता तत्-फलमाप्नुयात् ॥

(तत्) 'गुणफलार्थम् ।

समिदन्मैः परिभाषायामुक्ताः । नाप्रोक्षितं 'नास्त्वनं न
क्लिन्नं काष्ठं समिधं वाग्नावादध्यात् । आपस्तम्बगृह्यम्,—अनु-
गतो मथ्यः ओत्रियागाराद् वाह्यार्थः उपवासश्चान्यतर(?) भार्यायाः
पत्युर्वा । अपिवोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत् । उत्तरा ऋक् ।
“अयाश्चान्नेस्वनभिगस्तिपाञ्च सत्यमित्त्वमया अमि । अया
नोयज्ञं वह्नास्ययानो धेहि भेषजम् ।” सर्वहोमेषु देवता-
मुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यजमानेनैव कार्यः । उद्दिश्यमानत्वप्रति-
ग्रहीतृत्वरूपसमुदायवाचिन्या चतुर्थ्या देवतायाः प्रतिग्रहीतृ-
त्वाभावेऽप्युद्दिश्यमानत्वमेव देवतात्वं चतुर्थीवाच्यम् । तेन
यजमानेयोऽष्टाकपाल-इत्यादावग्निरस्यदेवतेतिविधिस्तत्रायमर्थः—
अग्निश्चतुर्थ्यन्तपदेनैतत् ^१ [पुरोडाशसम्बन्धित्वेन निर्दिश्य] पुरो-
डाशं यजेदिति । तथा च द्रव्यमिदमिति निर्दिश्य चतुर्थ्यन्त-
देवतापदं सुचार्यं स्वत्वनित्यसंकल्पः कार्यं इति विध्यर्थ इती-
दमग्नये इत्युच्चार्यं न ममेत्येवं ज्ञानविशेषरूपः संकल्पः कार्यः ।
न ममेतिशब्दोच्चारणमापस्तम्बानां ज्ञानविशेषोत्पादाय । न

(१) A. D. गुणफलार्थम् ।

(२) A. D. नास्त्वनं क्लिन्नं ० ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

(४) A. चतुर्थी स्वत्वनित्यः संकल्पः ० ।

ममेति शब्दोच्चारणं विना ज्ञानविशेषस्योत्पत्तौ न तत्रादरः ।
न चैवमपि चतुर्थ्या ददात्युच्चारणं विना साधुत्वाभावात् त्याग-
प्रतिपादकत्वेन ददातिप्रयोगापत्तिः । स्वादेवं यदि ज्ञानोत्पा-
दाय चतुर्थ्युच्चारणं किन्त्वदृष्टार्थम् । अतएव स्वयं क्रियमाणे 'होमे
मन्त्रगतदेवतापदस्य चतुर्थ्यन्तत्वाभावे सुतरां न तेन देवतोद्देश-
सिद्धिः । मन्त्रगतदेवतापदस्य चतुर्थ्यन्तत्वेऽपि 'मन्त्रस्य लिङ्गेन
श्रुत्या वा होमाङ्गत्वज्ञानाहोमस्वरूपान्तर्गतदेवतोद्देशं प्रति
'करणत्वादृष्टार्थत्वानुरोधेन पृथगेव देवतोद्देशः प्रधानान्तर्गतः ।
नहोह पुष्टिमित्यादिपदानां अग्नये गृहपतये 'इत्यादि चतुर्थ्यन्त-
पदोच्चारणे करणत्वं न वा समुदायस्य स्वयं क्रियमाणेऽपि होमे
भ्वात्थान्यदैवत्यमन्त्रोच्चारणे यथार्थं देवतामुद्दिश्य त्यागकरणे
मन्त्रभ्रंशप्रायश्चित्तं न प्रधानावृत्तिः । परक्रियमाणे सुतराम् ।
याव्यानुवाक्याविपर्ययांसे तु यथानुपूर्व्यकरणं वचनाश्रुतु प्रधाना-
नुष्ठानात् । अथञ्च त्यागः पद्मगपि कर्त्तव्यः । [तथाहि] "फलो-
त्साहविशेषात्तु ।" अनेन पद्मगधिकारे साधिते "धर्मो" चार्थे च
कामे च नातिचरितव्ये"ति स्मृत्यनुरोधेन "स्ववतीसु वचनादैक-

(१) A. होमे प्रतिपहीतत्वरूपसमुदायवर्त्तमानावृत्त्या देवतायां
प्रतिपह्यमन्त्रगतः ।

(२) C. मन्त्रलिङ्गेन ।

(३) C. करणात्वनुरोधेन ।

(४) A. इति चतुर्थ्यं ।

(५) A. C. Omit the portion bracketed.

(६) A. शब्दे च ।

कक्षं स्यात्" इति द्वयोरधिकारेऽपि सहेव कक्षाचरणमिति' विस्तितेऽपि स एव । द्वयोर्यागकर्तृत्वं फलभागित्वं पृथगेवेति देवतोद्देशद्रव्यत्वाग्रूपं प्रधानं द्वाभ्यां कार्यम् । 'कत्वर्थानुष्ठानं वचनाद् यस्य यावद् । यथा सत्रेऽध्वर्यादीनां पत्नी आन्धमवेक्षत इति यजमानस्य क्रतुसिद्धौ पत्नीकर्तृकान्यावेक्षणस्याङ्गत्वं सहाधिकारम् । पृथक् कर्तृत्वं पृथक् फलभागित्वं च द्योतयति "पत्युर्नो यज्ञसंयोग" इति यज्ञसम्बन्धेन स्वामित्वे पति-शब्दात्तागमविधानात् । अकर्तुः फलभागित्वरूपस्याभ्याभावाद्-स्वामिकर्तृकस्थानङ्गत्वात् । अङ्गत्वविधानमेव तस्याः स्वामित्वे कर्तृत्वे च प्रमाणम् । एवं यजमानोऽन्वारभत इति यजमान-कर्तृकमङ्गं पत्न्या'यागफलसिद्धौ व्याप्तिरिति सहप्रयोगः पृथक् कर्तृत्वञ्च । सत्रे यथाध्वर्युकर्तृकेष्वङ्गेषु "होतुरकर्तृकत्वेऽपि प्रधानानुष्ठानं परकृताङ्गानुष्ठानसहितं फलाय । [एवं] पत्नीकर्तृके यजमानकर्तृकाङ्गं पत्न्या अकृतमपि फलाय । 'यदा पत्नीकर्तृके यजमानस्य तत्कृते पत्न्यानुज्ञाद्वारा प्रयोजककर्तृत्वम् । सत्रेऽपि 'पर-स्परकक्षेभु प्रयोजनत्वमितरस्य । एवञ्च सति यजमानपत्नीकर्तृके

(१) A. चरितेऽपि ० ।

(२) D. कत्वर्थानुष्ठानात् वचनाद् ।

(३) D. त्वागफल ० ।

(४) A. होतृकर्तृकत्वेऽपि ० ।

(५) D. Omits the portion bracketed.

(६) A. यदा पत्न्या अकृते वज ० ।

(७) D. परस्परप्रयोजकमितरस्य ।

यदेकवचनं तत् पुमेककर्तृकत्वाभिप्रायेण सचे पुंस्त्वहुत्वाद्द्व-
वचनम् । “स्वर्गकामो यजेते”त्यत्राख्यातोपात्तसंख्याया भावनाच्चिमे
कर्त्तर्यन्वये स्वर्गकामपदगतलिङ्गसंख्ययोस्तदुगतत्वेनाविवक्षितत्वे-
ऽपि भावनान्वयोत्तरकालमर्याचितकर्त्तरि पात्रिकान्वये एकं
पुंकर्तृकत्वं सर्व्वाङ्गीरेते प्रधाने पर्यवस्यति । एवञ्च स्त्रीकर्तृकत्वं
प्रमाणान्तरावगतं न प्रतिषिद्धम् । एकत्वं हि पुंस्त्वावरुद्धम् ।
पुंसः सद्द्वितीयत्वं वारयति न स्त्रियाः ।

अतएव स्त्रियामेकत्वान्वयाभावेनानेकस्त्रीकर्तृकत्वमप्येकस्मिन्
प्रयोगे । यथा “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते”त्यत्र ब्राह्मणपदे
पुंस्त्वस्याविवक्षाकारणाभावात् एकपुंब्राह्मणकर्तृकत्वमाधाने
ज्ञातं स्त्रीकर्तृत्वं न वारयति । “पूर्व्वेण प्रविशत्युत्तरेण पत्नी”त्यादि-
लिङ्गात् “चौमे वसानावग्री आदधीयाता”मित्यादिलिङ्गाच्च । न
च कर्त्तृकाङ्गायामेकपुंकर्त्तृत्वान्वये निराकाञ्चत्वात् कर्त्तृन्तरान्वयः ।
“पशुना यजेते”त्यत्र पुंशुकरणत्वे स्त्रीपशुनिवृत्तिरिति वाच्यं
स्वर्गकाममुद्दिश्य यागविधौ स्वर्गकामपदे पुंस्त्वविवक्षाभा-
वात् यः स्वर्गकामः या स्वर्गकामा स च [‘साच यागं’] साङ्गं
कृत्वा फलं प्राप्नुयादित्युक्ते ‘पुरुषस्यार्थाच्चिमकर्तृत्वांशे पुंस्वेकत्व-

(१) A. करणमावात् ।

(२) D. कर्त्तृक (का) न्वये ० ।

(३) D. वर्द्धति ० ।

(४) A. Omits the portion bracketed.

(५) A. इत्यप (ः) स्यादित्युक्तत्वेऽपि ० ।

विवक्षा न स्त्रिया इति यागव्यक्तिभेदे द्वयोः कर्तृत्वमिति वैषम्यं
पशोरेकस्यां यागव्यक्तौ करणत्वात् । “राजा स्वाराज्यकामो यजेते”
‘त्यत्र स्वाराज्यकामपदेनाविशेषाद् ब्राह्मणादिस्वाराज्यकामो-
पस्थितौ राजपदानर्थक्यभयेन न ब्राह्मणादिकर्त्तृत्वव्ययः । न चेह कस्य
चिद् वैयर्थ्यं येन स्त्रीकर्त्तृकत्वं नान्वीयेत अतएवाह जैमिनिः,—
“स्वदत्तोसु वचनादैककर्मस्य स्यात्” इति पृथक् यागकर्त्तृत्वेऽपि वच-
नात् ‘सक्तदाज्ञानुरूपं प्रयोगैक्यमित्यर्थः । तेन पक्षरापि पृथगेव
देवतामुद्दिश्य तदेव द्रव्यं त्यक्तव्यम् । यत्तु कर्काचार्यैः,—“पत्नी च
ददाती”ति सूत्रं दीयमानमनुजानातीति व्याख्यातं तस्यापि
त्याग एवार्थः त्यक्तस्य ह्यनुज्ञा सत्यपि(?) त्यक्तमित्येवं रूपैव ।
अतएव यजमाने प्रोक्षिते नित्यकर्मसु प्रायश्चित्ताहुतीनां त्यागः
पक्षैरेव क्रियते यजमानस्यानुज्ञादानेन ‘तत्त्यागे कर्त्तृत्वेन
कर्मसादृश्यम् ।

निचिष्यामिं स्वदारिषु परिकल्पयत्स्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रो ह्येव न चिरं कचित् ॥

इति कन्दोगपरिशिष्टे अग्निनिक्षेपपदेनाग्निकार्यानुज्ञाविधानात् ।
यत्तु ‘तत्र,—

मनसा नैत्यिकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः ।

उपविश्य शुचिः सर्व्यं यथाकालमुपाचरेत् ॥

(१) A. ० त्यतः ० ।

(२) D. सक्तदाज्ञाह ० ।

(३) D. तत्त्यागेन ० ।

(४) D. तत्र च ० ।

इति प्रवासे कर्मानुसन्धानमेव यजमानस्याग्निहोत्रादिकार्यं विधीयते न तु गृहे पत्र्या कृतमग्निहोत्रं यजमानस्य फलायेति तस्यार्थः । अन्यथा प्रोषिते यजमाने पत्र्या रजस्वलायामकृतमेव स्यादिति तस्यार्थ इति । तत्र । तथा सति गृहे 'पत्र्या ऋत्विगादिभिरकरणे यजमानस्य कर्मानुसन्धानमात्रेण कृतकृत्यता स्यात् । न चैतदिष्टम् । तथा च हारीतः,—“नाग्निवेलयोः प्रवसेत पर्वसु च । आपत्सु प्रोषितेऽग्निवेलयां वाग्यतः प्रतिदिनमग्नीन् मनसा ध्यात्वोपस्थाय मन्वतो हुतं ज्ञात्वा व्रतये”दिति गृहे होमं दर्शयति । कात्यायनोऽपि प्रवसन् याजमानं कुर्यात् इति । अर्थः—नहि यागानुसन्धानं कुर्वन् यजमानः किन्तु यागं कुर्वन् । तेन गृहकृतकर्मानामिह त्यागकरणे यजमानः तस्य कर्म याजमानम् । प्रोषिते यजमाने पत्र्या रजस्वलायां ऋत्विक्कृतैरेव इविःप्रक्षेपादिभिर्यजमानक्रतुसिद्धिः । न च

हयोरप्यसमचन्तु हुतमप्यहुतं भवेत् ।

इति कर्मासिद्धिः परिकल्प्यत्विजं 'यागविधानादेवासमच-होमस्यानुज्ञानात् । यथा “तामवरुध्य यजते”ति रजस्वलां विहाय कर्माचरणे पत्र्याज्यावेक्षणाभावे कर्मसादगुह्यम् । न च प्रवास-

(१) A. C. पत्र्या करणे ० ।

(२) D. दर्शयेदिति ।

(३) A. C. प्रवासविधानादेव समचहोमस्या ० ।

विधेर्बहुपत्नीकविषयत्वे 'नीरजस्त्रापत्नीविषयत्वे वा प्रमाणमस्ति न चासमक्षपदं (द्वि)पत्नीकहोमनिषेध एव मानं द्वयोर्युगपद्रज-
स्त्रलयो स्तत्रापि दोषात् । 'समक्षहोमस्य यजमानपदार्थानुष्ठान-
सौकर्यार्थत्वात् तदतिक्रमे नियमादिष्टलोपमात्रम् । यत्तु
यजमानकर्तृके त्यागी (यागी) पत्न्या अनुमतिमात्रेण प्रयोजकक-
र्तृत्वानुपपन्नं कर्तृत्वमन्यथा तस्याः स्वतन्त्रकर्तृत्वे एकवचनविरोधः
स्यादिति तत्र प्रयोजककर्तृः फलभागित्वेऽतिप्रसङ्गात् । आर्त्विज्ये
दक्षिणाञ्चानवदिह प्रमाणाभावात् । स्वतन्त्रकर्तृत्वेऽपि यजेतेत्येक-
वचनं यथा तद्योक्तमेव । यद्वा यागकर्तृत्वं यद्यपि प्रत्येक-
विद्यान्तं साङ्गं प्रधानकर्तृत्वं द्वयोर्व्यासज्य । नञ्ज्ञान्यावेक्षणे
यजमानस्य कर्तृत्वं न वा विष्णुक्रमादौ पत्न्याः । तेन साङ्गप्रधान-
रूपविष्णुक्रमादौ तत्र प्रयोगकर्तृत्वं द्वयोर्व्यासज्येत तदभिप्राय-
मेकवचनं सन्ने तु प्रधानकर्तृबहुत्वापेक्षं बहुवचनम् । यदि
यागरूपप्रधानकर्तृत्वं व्यासज्य वृत्तिः स्यात् । ['फलमपि
व्यासज्य वृत्तिः स्यात्] फलस्य कर्तृगामित्वात् द्वयोः समग्रफल-
'भागित्वाभ्युपगमादध्वर्यादीनां प्रधानकर्तृत्वाभावादेव न प्रसङ्गः ।

(१) D. नीरजस्त्रापत्नी ० ।

(२) D. समक्षहोमस्य ० ।

(३) A. रूपकर्तृत्वं ० ।

(४) A. C. Omits the portion bracketed.

(५) A. ० गामित्वाभ्युप ० ।

तेन पतूग अपि पृथक् त्याग(याग)करणमुचितम् । समाचारस्तु
श्रुतिविरोधेन प्रमाणम् । अतएव प्रोषितो यजमानश्चेदशौचं
शृणोति पतूी गृहे आढादिकं करोति तदा आढं सगुणमेव ।
पतूगस्तु गृहे अशौचश्रवणे तत्कम्बन्धेन पाकस्य दुष्टत्वात् आढाद्य-
करणम् । यजमानस्तु प्रवसन् न श्रुत्वा यदि करोति तदा न
दोषः । गृहे करिष्यस्तीत्यनुसन्धानेनाकरणे वैश्वदेवलोपप्राय-
श्चित्तं कुर्यात् आढश्चाशौचान्ते । बहुभार्यस्य त्वेकयाज्यावेक्षणा-
दिना क्रतुसाद्गुण्यं स्वफललोभेनान्यासां प्रवृत्तिः । एतदेवा-
भिप्रेत्य कन्दोगपरिशिष्टे—

अग्निशिष्टान्तु शयूषां बहुभार्यः सवर्णया ।
कारयेत् तद्वहुत्वे तु ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥
या वा स्याद् वीरसू रामा आज्ञासम्पादनी च या ।
दत्ता प्रियंवदा शुचा तामत्र विनियोजयेत् ॥
दिनक्रमेण वा कर्त्तव्यं यथान्येष्टमशक्तयः ।
विभज्य सह वा कुर्युर्यथाक्रममशाख्यवत् ॥

तथा,—

स्त्रीणां सौभाग्यतो ज्येष्ठं विद्ययैव द्विजन्मनाम् ।
नहि स्रत्येन तपसा भर्ता तुष्यति योषिताम् ॥
इदं ज्येष्ठानियोगपत्ते । एवंच बहुपत्नीकस्यैकस्याग्निहोत्र-

(१) A. + लाभेनान्येषां प्रवृत्तिः । अतएवाह कन्दोगपरिशिष्टे ।

(२) A. C. यथा ।

सन्निधानेऽन्यस्याः प्रवासोऽपि न दोषाय । पत्न्याः प्रवासे पुनरा-
धानविधानमेकपत्नीकपरम् । केवलं प्रवासस्याविहितत्वात्
“प्रवसन् प्रवक्ष्यन्वा वैश्वानर्या यजेते”ति प्रवासादागत्य प्रवासपूर्व्यं
वा वैश्वानरी । पर्व्यातिक्रमे कच्छाद्वैद्य । एवं यजमानस्य “वृथैव न
विरं कश्चित्” इति वृथा चिरप्रवासयो’रिति । पर्व्यातिक्रमे कच्छा-
द्वैद्यम् । प्रत्येकप्रायश्चित्ते इतरस्यानुमत्या स्वत्यागः । [एवमुत्तरक्रत्व-
नुष्ठानार्थम् ।] तत्रेतरस्य फलभागित्वाभावेऽपीतरस्य तत् कृतुमिवरथं
प्रवृत्तिः । यथा सत्रे सृते यजमाने संख्यापूरणार्थमाहूतस्य कर्तुः ।
अतएवाहिताग्नेर्भार्यान्तरपरिग्रहे तदर्थं पुनरारम्भणीयानुष्ठानम् ।
यजमानस्य तत्राह्निर्वाहकत्वेन प्रवेशः । एवमुत्तरक्रत्वनुष्ठानार्थ-
मग्निष्टोमस्य भार्यार्थं पुनः प्रयोगः । न च “धर्मप्रजासम्भवे दारि-
नान्यां कुर्वीत । अत्यतराभावे कुर्वीत प्रागग्न्याधेयात्” ऊर्ध्वे विवाह-
नियेधः । प्रागग्न्याधेयादित्यस्योर्ध्वे विवाहनिषेधपरत्वे परिसंख्या-
पत्तेरग्न्याधेयं कुर्यादित्येव तस्यार्थः । तथाच हृन्दोगपरिशिष्टे,—

सदारोऽपि पुनर्दारान् कथञ्चित् कारणान्तरात् ।

य इच्छेदग्निमान् कर्तुं क होमोऽस्य विधीयते ॥

इत्याशङ्का—

स्वेऽग्नावेव भवेदोमो लौकिके न कदाचन ।

(१) A. C. रिति ।

(२) A. Omits the portion bracketed.

(३) D. तत्रेदं निर्वाहः ।

इत्युक्तम् । न च पद्मार्थान्वारम्भणी(या)यां यजमानस्याफलभागि-
त्वेनायजमानत्वात् यजमानकर्तृकविष्णुकर्मणादिसम्भवः । सत्वे यथा
“ये न यजमानास्तैरेव ऋत्विज” इत्याख्ये यजमानविधानेऽपि
सृते कस्मिंश्चित् संख्यापूरणाद्येमानौतस्य यजमानत्वेऽप्यगत्या तत्-
कृताङ्गानां कृत्वर्थत्वमेवमिह । तत्वारब्धत्वेनावश्यसमापनीयत्वादङ्ग-
वैगुण्यं यथासङ्गं इहापि “धर्मं चार्थं च कामे च नातिचरितव्ये”ति
सहधर्मचरणनियमाद् वैगुण्यं सङ्गम् । अतएव पत्नीनाशेनोक्तब्राम्हे-
न पुनराधानप्रसङ्गः सह धर्मचरणनियमात् । यत्तु भरद्वाज-
सूत्रम्,—“दारकर्मणि यद्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयं कुर्यात्” इति
तदारब्धाधानस्य मध्ये पतुगाः पतितत्वे पलायने वारब्धाधान-
समापन [पर]मेव । अन्यथा ब्रह्मचर्यान्तरमेव दारकर्मण्य-
शक्त आत्मार्थमाधानं कुर्यादिति प्रथमाधानपरं किं न
स्यात् । अतएवापत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेत् यदि नाहरेदनध्वा
पुरुषः स्यादिति ऋग्वेदब्राह्मणव्याख्यातम् । भार्यायाः पातित्वे
पलायने वा साग्निरवापत्नीकोऽप्यग्निहोत्रहोमं कुर्यादित्यर्थः ।
न तु सृतभार्यस्याधानविधिपरमग्निहोत्रपदस्याधानवाचित्वा-
भावात् । ऊन्दोगपरिशिष्टे,—

(१) C. भागित्वे यजमानत्वा ० ।

(२) D. स्ते ऋत्विज ० ।

(३) D. प्रचरण ० ।

(४) C. Omits the portion bracketed.

(५) D. न स्यादिति ।

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाम्नि न सक्त्यजेत् ।

उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥

रामोऽपि कृत्वा सौवर्णीं सीतां भार्यां यशस्विनीम् ।

इत्यादि । तज्जातारणिपरमिति पूर्व्वव्याख्यातमेव । वैज-
वापः,—“जाते कुमारि अरणिभ्यामग्निं मयित्वा तस्मिन्नायुष्यहोमान्
ब्रुहोति तस्मिंश्चूडाकरणोपनयनव्रतादेशमोदानक्रिया तस्मिन्नैन-
मुदाह्रियेद् सः शालाग्निः ।” येषां जातारणिपक्षः तेषां सोऽग्निः
पत्नीदाहे 'न नियुज्यते ।

यो दहेदग्निहोत्रेण स्वेन भार्यां कथञ्चन ।

स स्त्री तेन भवेत् पूर्व्वं पुमांस्त्री चापि जायते ॥

इति तत्रैवोक्तेः । आहवनीयादिपरत्वे पत्नीदाहनिषेधानुपपत्ति-
रिति । तेन जातारणिर्मुतायामपि भार्यायां तमग्निं न त्वजेत् ।
रामोऽपि कृत्वा सौवर्णीमिति दृष्टान्तः सीतात्यागे यज्ञकरणांशेन ।
अन्यथा रामस्य यागार्थं द्वितीया पत्नी विद्यतएव इतिवार्त्तिकविरो-
धात् । एवञ्च द्वितीयाश्रुत्याधानस्याग्निसंस्कारत्वं संस्कारद्याग्नि-
नाशेऽपि तज्जनकारणिनिष्ठः । गौतमादिस्मृत्याष्टाचत्वारिंशत्संस्कार-
मध्यपाठात् संयोगपृथक्त्वेन यद्यप्यात्मसंस्कारस्तथापि नाहि-
ताग्निसंस्कारवत्वेन कस्माधिकारः किन्वाहवनीयादिमत्वेनाधि-

कारः । अधिकारे सत्येव नित्याकरणे दोषः । न चोक्तद्वाम्नेरधि-
कारः । अतएवोक्तम्,—

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद् दारानग्नीध्रैवाविलम्बयन् ॥

इति दारकर्मानन्तरमग्न्याधानं दर्शयति । अन्यथा हिताहिता-
ग्नित्वाविशेषाद् दारकर्माख्यशक्त इत्यत्र पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वाच्च
यजमानमरणे 'पतूगपि केवलया आधानकरणेन नित्याग्नि-
होत्रादिकरणप्रसङ्गः ।

ब्राह्मे,—

महापातकसंयुक्तो देवात् स्यादग्निमान् यदि ।

पुत्रादिः पालयेदग्निं युक्त आदोषसंचयात् ॥

प्रायश्चित्तं न कुर्वीत कुर्वन् वा म्रियते यदि ।

गृह्णां निर्वापयेत् शीतमुदस्येत् स्नीतसां परे ॥

इति लिङ्गाद् यजमाननाशे पतूग नाधानमिति पतूनाशे
कथं यजमानस्याधानम् । तस्माद् इयोरधिकारेऽपि न पृथक्
प्रयोगादधिकारः ।

(१) C. पतूग अपि केवलायाः ।

अग्निहोत्रप्रातःप्रयोगः ।

आचमनम् । 'विभाचप्रणवमुच्चार्य "उहर" इति प्रैषः । अध्वर्यो-
राहवनीयस्थाने पञ्चभूसंस्कारः । उद्धृत्य आहवनीयस्थापनम् ।
[दक्षिणाग्निस्थानं] पञ्चधा संस्कृत्य दक्षिणाग्निस्थापनम् । यज-
मानस्य गार्हपत्यदक्षिणाम्बोरन्तरा गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणो-
क्त्य आहवनीयदक्षिणत उपवेशनम् । गार्हपत्यनैर्ऋते पत्न्या
उपवेशनम् । "वृष्टिरसि त्वय मे पाप्मानं सत्येन व्रतमुपैस्यापः
सत्यं मयि व्रत" मिति यजमानस्य जलपानम् । द्विराचमनम् ।

अथाध्वर्युकर्म ।

वाग्यमनम् । पात्रासादनम् । कूर्चं । कुशाः । आपः । स्थाली ।
अवज्योतनदण्डयम् । सुवः वैकङ्कतः । सुक् वैकङ्कती । एका
समित् । भक्षणपात्री । तिस्रः समिधः । अपरेणाहवनीयं कूर्च-
निधानम् । तदुपरि कुशनिधानम् । आहवनीयस्य विभिस्त्रिभिः

(१) D. लिपिभीतप्रणवः ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) C. अवज्योतदण्डः ।

(४) C. अपरे आहवनीयम् ।

(५) C. कुशानां निधानम् ।

कुशैः प्रागुदगशैः पूज्यार्हपरिस्तरणम् । ततो गार्हपत्यदक्षि-
णाग्न्योः क्रमेण परिस्तरणम् । [‘गार्हपत्यं परिभसुञ्च] गार्हपत्य-
पर्युक्षणम् । ततो दक्षिणाग्नेः । गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदक-
धारानिनयनम् । आहवनीयपर्युक्षणम् । ‘दीहनपात्रीमादाय
गोसमीपं गत्वा शूद्रभिन्नेन दीहनम् । गोदीहनप्रभृतिहोम-
पर्यन्तं वाग्यमः । पूर्व्वेणाहवनीयमानीय ‘दक्षिणत(?) उत्तरतो-
ऽङ्गारान् निरुञ्च गार्हपत्येऽधिव्ययणम् । तण्डुलस्य होमीयत्वे
आहवनीयदक्षिणेनानयनम् । घृतादेः पूज्यैव । हृणेन दुग्ध-
स्यावज्योतनम् । जलसेकः । [‘पुनरवज्योतनम् ।] उत्तरतस्त्रि-
रुहासनम् । तण्डुलादेरधिव्ययणाद्यभावः । स्नुक्स्नुवप्रतपनम् ।
उदकस्पर्शनम् । पाणिना ह्योर्माज्जनम् । पुनः प्रतप्योदकस्पर्श-
नम् । “उन्नयामि” इति प्रश्नः । यजमानस्तिष्ठन् “धोमुवय” इति
वदेत् । सुवेण सुचि वारचतुष्टयग्रहणम् । स्नुग्दण्डोपरि समिधं
दत्वा सुचं गृहीत्वा गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिगमनम् । सुख-
मात्रे धृत्वा मध्ये नाभिपर्यन्तं नीत्वा पुनर्मुखमात्रे धृत्वोपवेशनम् ।
उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्च * “सूर्य्यज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीं
स्वर्गां स्वर्गायोपदधामि भास्वती” इति समिदाधानम् । इधो

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) C. दीहनपात्रमा ।

(३) D. शूद्रव्यतिरिक्तेन ।

(४) D. दक्षिणतोऽङ्गारान् ।

(५) D. Omits the portion bracketed.

* कालावनसूत्रे — अग्निज्योतिषम् । See. 4. 14. 23.

प्रदीप्ते होमः । “सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा” इति होमः ।
 इदं सूर्याय इति त्यागः । ^१कूर्चे निधाय गार्हपत्यावेक्षणम् । तूष्णी-
 मुत्तराहुतिः । पूर्वापेक्षया भूयसी । इदं प्रजापतये इति । ^२याज-
 मानं स्रुचि भूयिष्ठं शेषयित्वा स्रुचं द्विः प्रकम्प्य कूर्चे निधानम् ।
 सुगन्धोपमार्जनं नमो देवेभ्य इति । सुगन्धे न्युल्लपाणिना निमार्जन-
 मुत्तरे स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानपाणिना निमार्जनम् ।
 उदकस्पर्शनम् । स्थात्याः स्रुवेण गार्हपत्यहोमः । “इह पुष्टिं पुष्टि-
 पतिर्दधात्विह प्रजां रमयतु प्रजापतिः अग्नये गृहपतये रयि
 मते पुष्टिपतये स्वाहा” इति ^३[होमः] इदमग्नये [गृहपतये]^४
 रयिमते पुष्टिपतये । “तूष्णीं द्वितीयाम् ।” इदं प्रजापतये [इति
 याजनम् ।]^५ “अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नी” स्रुवेण
^६[होमः] । इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये । “तूष्णीं द्वितीयाम् ।”
 इदं प्रजापतये । स्रुच आदायानामिकया प्राशनं द्विराचमनम् ।

(१) D. इति स्रुवा चरहोमः ।

(२) D. शेषस्य कूर्चे ० ।

(३) D. त्यागः । द्वितीयाहुतितः भूयिष्ठस्य स्रुचि परिशेषणम् । स्रुचि
 भूयिष्ठं रयित्वा (१) द्विः प्रकम्प्य कूर्चे निधानम् । दक्षिणहस्तेन सुगन्धोपमार्जनं
 पूर्वस्रोत्तरदेशे न्युज्जेनैव नमोदेवेभ्य इति । पुनरुत्ताने दक्षिणतः सुगन्धोपमार्जनं
 स्वधा पितृभ्य इति । उदकस्पर्शनम् । स्थात्याः स्रुवेण ० ।

(४) C. Omits the portion bracketed.

(५) D. Omits the portion bracketed.

(६) D. Omits the portion bracketed.

(७) C. Omits the portion bracketed.

पुनः स्तुवो गृहीत्वानामिकया प्राश्य द्विराचमनम् । शेषं
भक्षणपात्रां कृत्वा ततस्थस्य लेहनम् । द्विराचमनम् । स्तुचि
जलं गृहीत्वा “देवान् जित्व” इति स्तुगणेश जलसेकः । “पितॄन्
जित्व” इति दक्षिणतः । “सप्तर्षीन् जित्व” इति ऊर्ध्वमुत्-
क्षेपणम् । चतुर्थी कूर्चस्थाने निषिञ्चति । “अग्नये पृथिवीक्षिते
स्वाहा पृथिव्याऽअमृतं जुहोमि स्वाहा अमृते अमृतं जुहोमि
स्वाहेति” कूर्चमाहवनीयस्य पश्चात् कृत्वा सुक्स्तुवयोः प्रतप्य
कूर्चं निधानम् । “समिदसि समिदो मे अग्ने दीदिहि समेदा
ते अग्ने दीद्यासमिति” गार्हपत्ये समिदाधानम् । ततो दक्षि-
णाम्नी । तत आहवनीये । यजमानस्य पयोहोमपक्षे वाक्स-
प्रेणोपस्थानं यथोक्तं वैकल्पिकम् । “भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः
स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषै”रिति आहवनीयोपस्थानम् ।
ततोऽग्नेन गार्हपत्योपस्थानम् । तूष्णीमाहवनीयमुपस्थाय तदभि-
मुखं तत्समीप उपवेशनम् । गार्हपत्यसमीपे शयनमासनं वा ।
अध्वर्योर्गार्हपत्यं पर्युक्ष्य ततो दक्षिणाग्निं तत आहवनीय-
पर्युक्षणम् । नात्रोदकधारा । यजमानस्य “विद्युदसि वि मे पाप्मानं
जह्यपोऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषु मे व्रतमिति” जलभक्षणम् ।
द्विराचमनम् । वाग्विसर्गः । ‘गार्हपत्यं दक्षिणीकृत्याम्नोरुत्तरा

(१) D. प्राशनं हि ० ।

(२) C. कृत्वा ।

(३) D. Adds here उदकस्पर्शनम् ।

(४) D. पृथ्वीक्षिते ।

(५) D. कृत्वा ।

(६) D. आहवनीयं प्रदक्षिणीकृत्योत्तरा

निष्क्रमणम् । मुहूर्त्तं सभ्यसमीपे उपवेशनम् । भाध्यन्दिनश्रुत्या
इन्द्रायाहवनीयाग्नये नमः यमाय गार्हपत्याग्नये नमः नलाया-
न्वाहार्यपचनाग्नये नमः अनश्रुत्वाङ्गमनाय सभ्याग्नये नमः असत्-
पांसवाय नमः इति पञ्चमन्त्रैराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणग्नि-
सभ्याग्नीनामुद्धृतमस्त्रनस्रोपस्थानम् । मस्त्रसमीपे उपवेशनम् ।
“हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवत्वान् जपेन्मन्त्रान्” इति वचनात् सौर्यमन्त्र-
त्रयजपो होमाङ्गम् । “न सायमनुपस्थायापरीत्यानमस्कृत्योप-
विशेत् आप्रात” इति हारीतवचनात् त्रयाणामग्नीनामुपस्थानं
प्रदक्षिणमस्कारौ च ।

अथ स्मार्त्तहोमः ।

उदयात् पूर्वं यजमानः स्वयमेव आवसथ्यसमीपे उपविश्य
उपयमनकुशास्तिस्त्रः समिधः मणिकोदकं तण्डुलाः इत्यासाद्य
उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय मणिकाङ्गिः पर्युक्ष्य द्वादश-
पर्ज्यं^(१) पूरं तण्डुलानादाय सूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय प्रजापतये
स्वाहा इदं प्रजापतये इति । ^(२)[पत्नी पुत्रकाम्यात् पूर्वामाहुतिं
जुहोति ।] मन्त्रः,—

(१) D. पुरिततण्डुला ० ।

(२) D. चो प्रजा ० ।

(३) C. Omits the portion bracketed.

पुमांभौ मित्रावरुणौ पुमांभावस्त्रिनावुभौ ।

पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमां संवर्त्ततां मयि ॥

पुनः स्वाहा । 'द्वितीयां यजमान एव । इदं मित्रावरुणाभ्याम-
ग्निभ्यामिन्द्राय वायवे इदं प्रजापतये । समाचारात् ऋचं वाच (?)
मित्यध्यायपाठेन शान्तिकरणम् ।

अग्निहोत्रप्रायश्चित्तानि ।

तत्र ब्रह्मप्रायश्चित्तानि । जुहुयादनादिष्टानीति सूचितेऽपि
नैमित्तिकस्य ब्रह्मावरणाप्रयोजकत्वादग्निहोत्रादावध्वर्युरवाना-
देशकर्त्ता । सन्नह्यके पूर्वैः प्रायश्चित्तार्थं ब्रह्म^१वरणाप्रकर्षः ।
तदा च वाचस्यतिथेयः स्रकाल एव । यदि ब्रह्मा न विद्यादपि
य एव कश्चिद्विद्यात् ^२स एव जुहुयादिति श्रुतेर्यजमानोऽपि
जुहुयात् । पूर्णाहुतिहोमे एवं सर्वत्रेति सूत्रादध्यक्षं जुहोति ।
चोदनासु पूर्णाहुतिवदान्यसंस्कारः । आज्यस्थाली । कुशाः ।
सुवाः । सुक् । एका समित् । आज्यम् । आज्यस्यात्यामाज्यनि-
र्वापः । आज्याधिशयणम् । ^३सुवस्तुक्कुशैः सन्मार्गः । आज्योदास-

* In all Mss. वायुश्च ।

(१) C. द्वितीयो •

(२) C. वरणाप्रकर्षः ।

(३) D. स जुहुया •

(४) C. सुवस्तुक्कुशैः सन्मार्गः •

नम् । कुशैरुत्पवनम् । आज्यावेक्षणम् । सुवेण सुचि चतुर्गृहीत-
ग्रहणम् । उत्थाय समित्प्रक्षेपः । ततो होमः ।

तत्र ऋग्वेदीयकर्मभंशे,—गार्हपत्ये । प्रजापतिः । गायत्री ।
अग्निः । 'भूः स्वाहा इति 'चतुर्गृहीतहोमः । इदमग्नये ।
ततः सर्वप्रायश्चित्तपञ्चाहुतयोऽपि गार्हपत्य एव सज्जद्गृहीतेन ।
वामदेवः । त्रिष्टुप् । अग्नीवरुणौ । “त्वंनो अग्ने वरुणस्य विद्वान्
देवस्य हेलोऽव यासिसीठाः । यजिष्ठो वज्रितमः शोशुचाग्नौ
विष्वा द्वेपांसि प्र सुमुग्धास्रत् ।” स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।
पूर्ववद्व्यादिः । “सत्वंनो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या
उपसो व्युष्टौ । अवयस्त्व नो वरुणं रराणो वोहि मृलीकं सुहवो
न एधि” स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् । कल्पजः । त्रिष्टुप् ।
अग्निः । “अथावाग्नेस्वनभिश्चस्तिपाद्य सत्यमित्वमया अग्निः ।
अवानो यज्ञं वह्यास्वयानो धेहि भेषजं स्वाहा ।” इदमग्नये ।
कल्पजः । त्रिष्टुप् । लिङ्गोक्ताः । “ये ते शतं वरुण ये सहस्रं
यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो अद्य सवितोत
विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा ।” इदं वरुणाय सवित्रे
विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः । शनः शेषः ।
त्रिष्टुप् । वरुणः । “उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं
यथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम
स्वाहा ।” इदं वरुणाय ।

(१) D. ओं भूः स्वाहा ।

(२) C. चतुर्गृहीतेहोमः ।

याजुर्वेदिककर्मभंगे,—गार्हपत्ये आज्यं संस्कृत्य समित्पूर्वं
चतुर्गृहीतेनाहुतिर्दक्षिणाग्नी । प्रजापतिः । उष्टिक् । वायुः ।
ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे । “त्वन्न” इत्यादिसर्वप्रायश्चित्ता-
हुतयश्च दक्षिणाग्नाविव । सोमे वाग्नीध्रीये । प्रागाग्नीध्रीयोत्पत्ते
र्दक्षिणाग्नी ।

सामवेदोक्ते कर्मस्तुत्रादिसम्बन्धे नष्टे गार्हपत्ये संस्कृत्याज्यं
चतुर्गृहीतेन । प्रजापतिः । अनुष्टुप् । आदित्यः । स्वः स्वाहा
'इदं सूर्यायेति । आहवनीये होमः । सक्कदृष्टहीतेन सर्व-
प्रायश्चित्ताहुतयश्च । ऋतिबोधितानादिष्टप्रायश्चित्ताङ्गकर्मभंगे,—
गार्हपत्ये आज्यं संस्कृत्याहवनीये समित्पूर्वं होमः । ॐ भूः स्वाहा
ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदं प्रजा-
पतये । इति चतुर्गृहीताहुतिचतुष्टयम् । सक्कदृष्टहीतेन सर्व-
प्रायश्चित्ताहुतयश्च ।

अग्निहोत्रार्थदोहनकाले गौरूपविष्टा चेत् सायं होमकाले
च “उदस्याहेव्यदिति”रिति यजुषोपस्थाप्य दोहनम् । ब्राह्मणाय
गौर्दंया यं प्रति स्वयं गन्तव्यं नास्ति । प्रातर्होमो गवान्तर-
पयसा । अथवा “दण्डेन वानुपिथ्योत्थाप्य दोहनम् ।” अस्मिन् पक्षे
न दानम् । अग्निहोत्रगौर्दुग्धं न ददाति तदान्यगौर्दोहनम् ।
'नाचानादिष्टप्रायश्चित्तम् । हंभाशब्दकरणे दृष्टान्धादाय तां

(१) D. इदं सूर्याय ।

(२) D. अत्र अनादिष्ट ०

भोजयेत् । दीर्घतमा (०तपाः) । चिष्टुप् । धेनुः । “सूयवसाद्भगवति हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम अद्विष्टमग्नेो विश्वदानो पिव शुद्धमुदकमाचरन्तीति” मन्त्रेण । तामेव दुग्धहोमः ।

यजमानो यदि ध्यायेद् गौरियं धेनुरुपिणी ।

वत्सो वायुः क्षितिः स्थाली तस्य किञ्चिन्न नश्यति ॥

परश्विया स युक्तः स्यात् श्रेयसा वा ऋषिभ्युतेः ।

रक्तं रक्तविमिश्रितं वा यदि दुह्यते 'कटादिना दक्षिणाग्नि-
वेष्टनम् । व्युत्क्रामतेति प्रैषः । गृहात् सर्वजनानां निष्क्रान्तिः ।
'दक्षिणाग्नेरुष्णे भस्मानि रुद्राय स्वाहेति प्रचेपः । शतपथे तु,—
रक्तदोहे । दक्षिणाग्निं “परिश्रयित वै ।” इति प्रैषः । मेक्षणीना-
लोडनम् । दक्षिणाग्नौ तूष्णीं प्रचेपः । द्वयोर्विकल्पः । गवान्तर-
पयसा होमः । गविस्थितं पयोऽमेध्यभक्षणादिना दुष्टमिति ज्ञातं
चेत् तदा इदं वरुणायेति निर्द्देशः । वत्ससंसर्गकाले गोस्यदुग्धदोष-
'घ्नानि इदं वायव इति निर्द्देशः । दोहनकालेऽमेध्यादिसंसर्गदोषे
इदमश्विभ्यामिति सकलदुग्धविनाशे इदं सोमाय । शतपथेतु,—
अधिश्रयणार्थानङ्गारान् गार्हपत्ये समस्य उष्णे भस्मानि तदीय-
दुग्धप्रक्षेपस्तूष्णीमङ्गिरभिषेकश्च । एवं दुह्यमाननाशे । अधिश्रित-
नाशे इदं वरुणाय । उत्तररक्तताङ्गारेषु प्रक्षेपमात्रं वा । एतेषु

(१) D. कटाग्निना यदि वेष्टनम् ।

(२) D. दक्षिणाग्नेरुष्णभस्मानि रुद्राय ० ।

(३) C. काले ० ।

(४) C. इत्युद्देशः ।

सर्व्वेवान्येन पयसाग्निहोत्रहोमः । यवाग्वादिद्रव्यहोमपक्षे-
ऽप्येवम् । अधिव्यितस्त्रोत्फेनत्वे इदं पूष्ये । उत्फेनताशान्तौ
नागे इदं मरुताः । अन्येन होमः । उत्फेनं भूत्वोपशान्त-
मुपरि तुहुदाच्छादितं यदि नश्येत् तदा इदं सरस्वत्यै ।
होमोऽन्येन । उत्फेनताशान्तौ तुहुदशान्तौ (च)नागे इदं मित्राय ।
उद्वासनकाले नागे इदं सवित्रे । अन्येन होमः । उन्नीय-
माननागे इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः । एवं दध्यादावपि ।
स्रुचि गृहीतस्य नागे इदं बृहस्पतये । अन्येन होमः । शतपथे
तु,—समिधमाहवनीये दत्त्वा तत उथं भस्मोद्धृत्य तस्मिंस्तूष्णीं
तस्य पयसः क्षेपः । अथवा तेनैवाग्निहोत्रहोमः । “नवै देवाः
कस्माच्चन वीभक्षन्ते” इति श्रुतेः । अथवाहवनीयं प्रति नेतुमिष्टं
पथो विनष्टश्चेत् इदं धात्र इति निर्देशः । [‘आहवनीयार्थं नयनो-
पक्रमे इदं विश्वकर्म्मणे । नयनं स्थान्तराले विनागे इदमग्नये
वैश्वानराय । अन्येन होमः । आहवनीयसमीपे नागे इदं द्यावा-
पृथिवीभ्याम् । अन्येन होमः । समित्यक्षेपनागे इदमिन्द्राग्नि-
भ्याम् । अन्येन होमः । पूर्व्वाहुतिहोमानन्तरं उत्तराहुतौ बुद्धि-
स्थायां नागे इदं प्रजापतये इति निर्देशः ।] सकृदगृहीतनो-
त्तराहुतिः । होमशेषपथोनागे इदमिन्द्राय । अथ सर्व्वत्र
देवतानिर्देशमात्रम् । “रौद्र”मित्यादिश्रुतेः । रुद्रैतत्ते पयः वायो
एतत्ते पय इति सम्बोधनेन निर्देश इति सम्प्रदायः । दुष्टस्य

पयसो रुद्राय स्वाहेत्येवमाहवनीये होमः । एवं सर्व्वत्र इति केचित् । अन्येन पयसा सर्व्वत्राग्निहोत्रहोमः । यवाग्वादि-
होमद्रव्यपक्षेऽप्येतानि प्रायश्चित्तानि । अथ यदि तण्डुलपयः
प्रभृति होमद्रव्यं स्कन्देत अधः पतति "अस्कन्नधीतप्राजनी"ति-
मन्त्रेणाभिमर्शनम् । पतितस्य शेषेण होमः । आन्ये स्कन्नेत्वापां
निनयनं तूष्णीम् । यदि स्थालो सुग् वा सह हविषा भिद्येत
अधोमुखो वा पतति सर्व्वं हविर्मूमौ पतित् भूमिगतं द्रव्यं
"अस्कन्नधीत प्राजनी"ति मन्त्रेणाभिमर्शश्च भूर्भुवः स्वरिति जलेन
पर्याभिचनम् । स्थालीभेदपक्षे यत्राग्निभ्यो भस्मोद्भूत्य कुटीकृत्य
स्याप्यते तत्र स्थालीकपालानां प्रक्षेपः । भुवपतय इति हविर्यज्ञीय-
स्कन्दस्याभिमर्शः । देवान् दिवमगन्निति सोमे हविषः स्कन्दे-
ऽभिमर्शः । यदि सुचुचीतं द्रव्यं संस्कन्देत सुग् वा भिद्येत
सुचान्तरं संसृज्य प्रतप्य द्रव्यान्तरमुच्यीयान्यस्मै दद्यात् तेन कर्त्ता
लुहुयात् । एकदेशस्कन्दने तु शेषेण होम उक्तः । एकदेशस्था-
त्यत्वेऽपि तेनैव होमः । द्रव्यान्तरोपादानं स्वाख्यामसम्भवे ।
पुनर्दोहनम् ।

प्रथमाहुतौ हुतायामाहवनीयानुगमने प्रथमाहुतिहोमात्
पूर्व्वं वानुगमनेऽनादिष्टप्रायश्चित्तमाध्वर्य्यवं दक्षिणाम्नी हुत्वाहव-
नीयमुद्भूत्य द्वितीयाहुतिः । हे वा आहुतौ ।

अथाग्निसमेधनाय पूर्व्वं प्रक्षिप्ते काष्ठेऽनादिष्टमकृत्वैव द्वितीया-
हुतिः । काष्ठे होमे शंकशूकत्वे हिरण्यं निधाय द्वितीयाहुति

[र्हतिथा'] आहवनीयस्य विरुद्धतस्य नागे विहारस्योत्तरतो गार्ह-
पत्याहवनीयदक्षिणाम्नीनां स्थानसंस्कारः । देवयवा देवरातय ।
अनुष्टुप् । अग्निः । "अयन्ते योनिः कृत्वो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्ने आ सोदाथा नो वर्धया गिरः ।" इति गार्हपत्ये अरणी
प्रतप्य गार्हपत्यमुपशमय्य निर्मथ्य गार्हपत्यमुत्पाद्य स्थाने
स्थापयित्वाहवनीयदक्षिणाम्नी उडृत्य सायं होमं कृत्वा तत्रैव
विहारे प्रातर्होमः । अन्ये तु प्रातर्होमार्थं पृथगुदरणम् । प्रात-
र्होमकाले विरुद्धताहवनीयानुगमने प्रातराहुतिर्निर्मथ्य उदग्-
विहारे कार्या न सायं होमार्थमग्निरचणम् । अन्ये तु शतकृत्वो-
ऽप्युदरन्ति । नैतत् प्रायश्चित्तम् । आहवनीयहोमे कृतेऽकृते वा
गार्हपत्यानुगमने आहवनीयहोमं कृत्वा गार्हपत्यभस्मनारणी
संस्पृश्य मथित्वा संस्कृते गार्हपत्यस्थाने निधाय गार्हपत्यहोमादि
कर्त्तव्यम् । कर्मन्तरकालेऽपि गार्हपत्यनागे भस्मनारणी
संस्पृश्य मन्यनम् । अथवाग्निहोत्रकाले गार्हपत्यानुगमने आहव-
नीयादुडृत्य पूर्वतो नीत्वा तमाहवनीयं प्रकल्प्य पूर्व्याहवनीयं
गार्हपत्यं कृत्वा होमः । अथवा गार्हपत्यानुगमने आहवनीयं
गार्हपत्यस्थानं नीत्वा तत आहवनीयमुडृत्य होमः । अथवा-
हवनीयात् पश्चिमतो गार्हपत्यं यावत् घण्टण^१पंक्तिं प्रस्तार्य

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) C. = करणम् ।

(३) C. गार्हपत्यं नीत्वान्ने आहवनीयम् ।

(B) C. कृतेः प्रकीर्त्य ।

तां दहनं गार्हपत्यस्थानं प्राप्त आहवनीय एव गार्हपत्यः । ततः
 पुनराहवनीयोदरणम् । अथवाहवनीये स्थिते गार्हपत्यं निर्मथ्योत्-
 पाशध्वर्थ्यं कृत्वाग्निहोत्रहोमः । अथवा गार्हपत्याग्ने आह-
 वनीयमरण्यां समारोप्य उत्तरे स्थानत्रयं संस्कृत्य निर्मथ्य गार्ह-
 पत्यं स्थापयित्वाहवनीयमुद्धृत्य होमः । अथवाहवनीयमुपशमय्य
 निर्मथ्याहवनीयमुद्धृत्य होमः । पक्षद्वयेऽपि स एव दक्षिणाग्निः ।
 दक्षिणान्धनुगमने दक्षिणाग्निमुद्धृत्यानादेशं कृत्वा 'पुनराहृत्य
 होमः । त्रिरुद्धृतदक्षिणाग्निनाग्ने तदहस्तहोमलोप इति कर्कः ।
 अन्ये तु गतकृत्वोऽप्युदरन्ति । अरणिसम्भवदक्षिणाग्निपक्षे
 गतकृत्वो मन्थनम् । त्रिमथितनाग्नेऽमन्थनं वा । नित्यधारित्वपक्षे-
 ऽप्यग्निशमनेऽनादिष्टं कृत्वा स्वयोनिराहरणम् । आहवनीये स्थिते
 नाशुद्धा पुनराहवनीयोदरणे सम्प्लुत्युद्धृतो गार्हपत्य एव
 भवति । गार्हपत्यायतने निधेयः । अनादेशश्च । अथवा समि-
 दुपरि स्वातं कृत्वाहवनीयद्वये अन्वस्य तत्र तथा होतव्यं यथा
 होमद्रव्यमग्निद्वये पतति । द्वयोर्मिथ्ययणेऽग्नये ऽग्निमते पुरोडाशः ।
 अग्निहोत्राहृत्वात् तद्विहार एवाग्नावन्वाधानादिब्राह्मण-
 तर्पणान्तः । पृथगारम्भाभावान्वातान्वातश्रणीया । इष्टिकरणाशक्तौ
 "समित"मित्याद्याभ्यामुपस्थानम् । प्रजापतिः । उष्णिक् । अग्निः ।
 "संवा"मित्युपरिष्ठाद् वृहती । "समितं संकल्पेष्टां सम्भ्रिया रोचिष्णू

(१) C. पुनरुद्धृत्य होमः ।

(२) D. अन्वेऽपि ० ।

सुमनस्यमानो इषमूर्जमभि संवसानौ ।” “संवा मनांसि सं व्रता
समु चित्तात्याकरं अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वन्न इषमूर्जे यजमा-
नाय धेहि । अनुवृतास्तमये होमकर्त्ता कश्चिद् ब्राह्मणं
प्रेष्यति । “हिरण्यं दर्भे प्रबध्य पश्चादूर्त्तं वै (ब्रूयात्) स च ब्राह्मणः
कुशवहं हिरण्यं पश्चाद् हारयति । पुनर्मन्त्राणांसृपिज्ञातारं ब्राह्मणं
प्रेष्यति । इधमादीप्य पुरस्तादूर्त्तं वै (ब्रूयात्) । सदोऽवसितिधकाष्ठानि
त्रिःसन्नदान्यग्रे सार्द्रसृत्पिण्डत्रयरूपोपयमनीसंलग्नानि गार्हपत्ये
मूलदानेनादीप्याहवनीयाय खरे निदधाति । तत्र नये
संस्कृत्य समित् पूर्वं चतुर्गृहीतेन विष्णवे स्वाहेति होमः । ततो
दक्षिणाग्निमुदृत्याग्नये सूर्य्यवते पुरोडाशः । इष्टिमकृत्वा वाऽज्यं
संस्कृत्य चतुर्गृहीतेन विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति होमः । अनुवृता-
भ्युदये रजतं दर्भे प्रबध्य पुरस्तादूर्त्तं वै इति प्रैषः । ब्राह्मणेन
पुरस्ताद्वारणम् । पूर्व्ववदिधेनोदृत्य वैश्वदेव्याहुतिः । दक्षिणाग्नि-
मुदृत्य “सूर्याय ज्योतिषते पुरोडाशः ।” इष्टिमकृत्वा वा वैश्वदेव्या-
हुतिः । वक्ष्यमाणमहुताभ्युदयप्रायश्चित्तश्चात्र । अग्निहोत्रे पाता-
सादनानन्तरं कूर्चनिधानानन्तरमाहवनीयनाशे “प्राण सदान-
मध्यगात् स्वाहे”ति गार्हपत्ये होमः ।^१ तस्मिन्नेव काले गार्ह-
पत्यनाशे निर्मथ्य स्वापयित्वाज्यं संस्कृत्याहवनीये होमः ।

(१) D. प्रपद्य ।

(२) D. प्रपद्य ।

(३) C. Adds here, उदृत्याग्निहोत्रहोमः ।

“उदानः प्राणमव्यगात् स्वाहे”ति । तस्मिन्नेव काले दक्षिणाग्नि-
नाशे “व्यान उदानमव्यगा”दिति गार्हपत्ये हुत्वा दक्षिणाग्न्यु-
द्धरणम् । तस्मिन्नेव काले युगपत् सर्वे चेदनुगच्छेयुः शीघ्रं
मथित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य यथा पुरोवाते प्रतीच्यां तत्रोद्धृत्य वायवे
स्वाहेति हुत्वा तमेवाहवनीयं स्रस्त्रानि न्यस्याग्निहोत्रहोमः ।
अतिमान्वाद्(?) वाताभिमुखादिज्ञाने तु त्रयाणां पात्रासा-
दनोद्दे नाशज्ञाने तूर्णे तु मथित्वाहवनीयदक्षिणाग्न्युद्धृत्य नये
ष्टतं संस्कृत्य सज्जदृष्टहीत्वा आहवनीयस्य पश्चादुपविश्य स्वयं
पीत्वाचम्याग्निहोत्रहोमः । नात्र पूर्वप्रायश्चित्तं पात्रासादनरूप-
निमित्तभेदात् । नवा विकल्पो ‘निमित्तभेदेन भिन्नार्थत्वात् ।
पात्रासादनात् पूर्वन्तु त्रयानुगमने सूर्योदयास्तमनज्ञाने उभ-
यानुगमननिमित्तं पुनराधेयम् । [पात्रासादनात् पूर्वं तदूद्दे
वाहवनीयगार्हपत्यहवनाशे सूर्योदयास्तमनज्ञाने पुनराधेयम् ।]
सूर्योदयास्तमनज्ञानान्तरन्तूभय^१नाशज्ञाने न पुनराधेयं किन्तु
मथित्वोद्धृत्यानादेशः । विहरणकाले मथ्यमानश्चेन्न जायेत निक-
टस्थलौकिकाग्निमाहृत्य विहृत्य होमः । अथवा अग्नित्रयस्थाने
ब्राह्मणदक्षिणहस्तत्रयं च स्थापयित्वा होमः । तस्मिन् पक्षे व्रतम् ।
यावज्जीवं “वसत्वर्थ”मागतस्य ब्राह्मणस्थानिराक्रिया । जीववदज-

(१) C. रूपभेदेन भिन्नार्थत्वात् ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) D. ज्ञाननाशज्ञाने ० ।

कर्णत्रयं वाग्निस्थाने निधाय होमः । तत्र यावज्जीवमाजमांस-
वर्जनं कुशस्तम्बे वा होमः । यावज्जीवं तद्वानासनम् । पात्र-
स्थापु वा होमः । यावज्जीवजलनिन्दावर्जनं तत्र व्रतम् । दर्भ-
जलपक्षयोर्गार्हपत्यायतने कृत्वोदरणम् । ब्राह्मणहस्तादिसर्व-
पक्षेषु दृष्टार्थत्वात् प्रथमा समिवास्ति । लौकिकेऽग्नौ पयोऽधि-
व्रयणम् । "समिदसि समिदो मे ब्राह्मणहस्त दौदिहि समिदा
ते" ब्राह्मणहस्तवदा समिति द्वितीया समित् । एवमाजकर्ण-
दौदिहि । कुशस्तम्ब दौदिहि । अहुताभ्युदये उच्यीय निःश्वास-
धारणम् ।

प्रथमाहुतिं हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम् । यजमानस्य होत्रे वर-
दानम् । गार्हपत्यदक्षिणाग्निहोमात् प्राक् उदयेऽप्येवम् । वरः
श्रेष्ठद्रव्यम् । सर्वहविर्नाशि दीपे वाऽध्वर्यवं कृत्वा साक्षात्पत्तिः ।
आज्येन वा देवतेज्या । मार्जारभूषिकादीनां गार्हपत्याहवनीय-
दक्षिणाग्नीनान्तरागमने (दक्षिणाग्नीनामन्तरागमने) न दोषः ।
श्वेदकावराहपूदकधारा प्राप्नुवी कर्त्तव्या । भस्मधारा वा ।
गर्हभगमने अग्नये पधिकृते पुरोडाशः । 'नित्येष्ट्यतिपत्ती चेय-
मितिः । गौणकालातिक्रमे । गौणकालेत्वाध्वर्यवं कृत्वा क्रिया ।
स्नोतमोहे शस्त्रमोहे चेयमितिः । ['स्त्रजनमरणेऽन्वारम्भणीया-
पूर्विका चेयमितिः ।] ब्रह्मेऽहनि मांसमैयुनभोजने अग्नये
व्रतपतये अष्टाकपालः । कर्ममध्ये आर्त्यशुकरणश्चेदग्नये व्रतभृते ।

(१) D: नित्येष्ट्यापत्ती चेय * ।

(२) D: Omits the portion bracketed,

नात्येतीत्येतत् स्मार्त्तविषयमिति भट्टाचार्याः । याज्ञिकान् श्रौत-
स्मार्त्तोभयविषयं मन्यन्ते गौणकालपरत्वात् ।

अथ परिशिष्टभरद्वाजसूत्रादिनिष्ठो मण्डनव्याहृतः
पञ्चहोमधिविः ।

यदापदुपस्थिता तदा सायं होमकालेऽग्नीनुवृत्य कूर्चमासाद्य
परिस्तौर्यं पर्युज्य 'दोहाज्योद्वासनान्तं कृत्वा पर्वण्यम्यन्वाधान-
भावश्चकमिति पर्वपूर्वसायंहोमान् गणयित्वा तावन्ति चतु-
रुन्नीतानि प्रयक् पात्रेणोन्नीय समिधमुपरि धृत्वाहवनीयं
यथोक्तरूपेणेति "अग्निज्योतिष"मिति समिधं दत्वा तावहो-
मोचितद्रव्येण पूर्व्याहुतिः सायंहोममन्त्रेण द्वितीयाहुतिद्रव्यं
पात्रान्तरे कृत्वा पुनर्गाहपत्यमेत्य पर्वपूर्वदिने प्रातर्होमान्
गणयित्वा तावन्ति चतुरुन्नीतान्युन्नीय समिधमुपरि कृत्वा-
हवनीयमेत्य "सूर्यज्योतिष"मिति समिधं दत्वा तावहो-
मोचितद्रव्येण प्रातर्मन्त्रेण पूर्व्याहुतिः । प्रथमस्थापितद्रव्येण
समेत्य कूर्चं निधाय गार्हपत्यमवेक्ष्य तन्त्रेण द्वितीयाहुतिः ।
सकृत् कूर्चमुखे मार्जनम् । गार्हपत्यदक्षिणाम्नोश्च सायंहोम-

(१) D. दोहोद्वासनान्तम् ।

(२) C. होमानान् ।

(३) D. दत्वाहवनीयं यथोक्तरूपमेत्य सूर्यं ।

पूर्वाहुतिं गणयित्वा तावतः सुवान् पात्रान्तरे कृत्वा ताव-
द्वितीयाहुतिद्रव्यञ्च पात्रान्तरे कृत्वा पुनः प्रातर्होमान् गणयित्वा
पात्रान्तरस्थसायंकालिकपूर्वाहुतिद्रव्येण संमेल्य तन्नेण सायं
प्रातःपूर्वाहुतिः । पात्रान्तरस्थसायंकालिकपूर्वाहुतिद्रव्येण
प्रातर्द्वितीयाहुतिद्रव्येण प्रातर्द्वितीयाहुतिसंख्यकान् सुवान्
संमेल्य तन्नेण द्वितीयाहुतिः । भक्षणादितन्त्रसमाप्तिः(१)तन्नेण ।
समित्यर्घ्युत्तणोपस्थानानि सायं धर्मेण । यदातु प्रातर्होम-
काले आपत्सम्भावना तदा पर्वप्रातःपर्यन्तप्रातर्होमसंख्यक-
प्रातर्धर्मेण समिधं दत्वा प्रातराहुतिः । शेषं संरक्ष्य पर्वपूर्व-
दिनपर्यन्तसायंहोमसंख्यकचतुरुच्चीतानि गृहीत्वा सायंधर्मेण
समिधं दत्वा सायमाहुतिः । शेषद्वयं समस्य कूर्चे निधाय
गार्हपत्यमवेक्ष्य द्वितीयाहुतिस्तन्नेण । प्रातर्धर्मेण पर्युत्तणोप-
स्थाने । आपत्ताववे तु सायंहोमसम्बन्धिनः सायंहोमा एव
समस्य कार्याः प्रातर्होमकाले तु प्रातर्होमाः ।

पक्षहोमे कृते पश्चान्निर्वाहस्तु यदा भवेत् ।

तत ऊर्ध्वं कर्त्तव्या शेषाहं तु यथाविधि ॥

अकाले चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया ।

इति न्यायमूलमेतत् ।

उभयानुगमने पुनराधेयमुक्तं तत्प्रसङ्गेन पुनराधेयनिमित्ता-

(१) D. ० हतोः ।

(२) D. ० द्रव्ये प्रातर्द्वितीयाहुतिसंख्यकान् ० ।

(३) D. तत्त ० ।

न्युच्यन्ते । तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकया पुनराधेयविधि-
स्तत्रैव पुनराधेयविधिरन्यत्राधानम् ।

पुनराधेयमाधानादूर्ध्वं प्रज्ञाविनाशने ।

तथा सर्वस्वनाशे च तदर्थं च 'महापदि ॥

सृते पुत्रेऽङ्गनाशे च पुनराधेयमिष्यते ।

ऋत्विक्पुरोहितभाटसृती बौधायने मते ॥

'बहुशः पुनराधेयमाधानाद् व्यसनीचमे ।

उद्वातेऽग्नीं विहारात् प्राक् मथ्यमान्येऽप्यजकानि ॥

लौकिकाम्नाद्यनाहारेऽभ्युदयेऽस्तमयेऽपि वा ।

विशिष्टहेतुनानिनाधानं स्यादग्निदोषतः ॥

मन्थनारम्भमात्रेण नाग्निदोष इतीतरं ।

हृतेऽपि लौकिकाम्नादौ मथ्यमानोऽप्यनन्तरम् ॥

द्वितीयाद् वा तृतीयाद् वा होमकालात् पुरा यदि ।

अग्निर्न जायते तत्र पुनराधेयमिष्यते ॥

होमाष्टकाधिके लुप्ते धृतोऽप्यग्निर्विनाशयति ।

ततोऽल्पहोमलोपेऽपि यदाग्निरुपशम्यति ॥

लौगाक्षिः पुनराधेयाधाने वैकल्पिके जगौ ।

कोपीतकियुतिश्चैवं मासार्धं चेन्न ह्रियते ॥

ज्वलत्स्वग्निरतिक्रान्तान् पक्षान्ते पक्षहोमवत् ।

समस्य जुहुयात् पक्षादिष्टिस्तन्तुमती भवेत् ॥

(१) D. महापदि ।

(२) U. विज्ञप्तः (१) = ।

त तत्र पुनराधेयमापद्येवं प्रकीर्तितम् ।
 वत्सरं वत्सरार्धं वा होमलोपे मतान्तरम् ॥
 आपत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेदुताशना ।
 पञ्च कार्याः पुरोडाशा होमे लुप्तेऽर्धवत्सरम् ॥
 पथिक्तत् प्रथमो ज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ।
 व्रतपतिस्तन्नुमांश्याग्ने देवताया गुणाः क्रमात् ॥
 सप्त कार्याः पुरोडाशाः होमे लुप्ते च वत्सरम् ।
 पवमानः पावकश्च शुचिः पथिक्तदित्यपि ॥
 वैश्वानरी व्रतपतिस्तन्नुमानिति सप्तभिः ।
 विधेयितोऽग्निरेव स्याद् देवतात्र यथाक्रमम् ॥
 नाशदाहावरणोद्येदग्निं यत्नेन पालयेत् ।
 अन्यारण्योर्यावदेव नारोप्य मथितः पुनः ॥
 उद्दामे पुनराधानं छन्दोगपरिशिष्टतः ।
 अयन्ते योनिरनया समारोपो विधीयते ॥
 मन्यन्तूपावरोहेत्यनया स्याच्च वा सदा ।

“उपावरोह जातवेदः प्रजानन् । आयुः प्रजां रयिमस्मासु
 धेञ्जजस्रो दीदिहि नो दुतरणे ।” (१)

यज्ञशार्ङ्गे तु,—

अरण्योर्दग्धयोश्चैव दुष्टयोः क्षीणयोस्तथा ।

आहृत्यान्ते समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मयेत् ॥

तत्र चायं समारोपमन्तः,—“उद्बुध्यस्त्राग्ने प्रविशस्व योनिमन्यां

देवयज्यायै वोढवे जातवेदः । अरण्योररण्यमनुसङ्क्रमस्व जीर्णा-
न्तनुमजीर्ण्या निर्णुदस्व ।”

विहायान्निं सभार्य्येत् सीमामुज्जह्या गच्छति ।

[‘होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥]

भार्य्यायां प्रोषितायां चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।

तत्र स्यात् पुनराधेयमन्ये त्वाङ्गुरिहान्यथा ॥

ज्येष्ठा चेदग्निमंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ।

यजमानेन सहिता यद्वा ता एव केवलाः ॥

एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ।

पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशो नैत्यपरे जगुः ॥

सन्ध्यावदन्यदाप्यग्नौ हित्वा चेद् दम्पती गतौ ।

‘ग्रामान्तं वाथ सीमान्तं तत्रैकेऽग्निगमं विदुः ॥

अन्ये ग्रामान्तरगमावत्वतिक्रममाव्रतः ।

यदोभावप्यतिक्रम्य सीमां प्रत्यागतौ पुनः ॥

उदयास्तमयात् पूर्वं न नाशोऽत्रेति केचन ।

विनाग्निभिर्यदा पत्नी नदीमखुधिगामिनीम् ॥

अतिक्रामेत् तदाग्नौनां विनाशः स्यादिति स्मृतिः ।

आपद्यपि हि कष्टायां विना पत्नीं नरान्तरैः ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) D. ग्रामान्तरं वा सीमान्तम् = ।

सीमातिक्रमणेऽग्नीनां न कथञ्चिदनुग्रहः ।

प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छसेचेद् 'विनश्यति' ॥

तत्राधानमित्यर्थः ।

तस्मादनुच्छसन् हुत्वा निधायोच्छसनं चरेत् ॥

पुरस्तादुच्छसन् हुत्वा नयेदेवं 'न नश्यति' ।

शकटेनापि दूरं वा प्रत्यक्षं मननं नयेत् ॥

स्वाङ्गेनैवाथवा शम्या परासात् प्राङ् नयेत् श्वसन् ।

अन्यथाग्निविनाशः स्यात् तत्राधानं विधीयते ॥

पितृयज्ञे च दीक्षायां यायावरभूतिषु च ।

एतेष्वेव दह्नेदग्निं प्रत्यक्षं मनसा विना ॥

अनोविना शम्या ग्रामादूर्ध्वं नयनेऽग्निनाश इत्याहुः ।

कर्मार्षहरणेऽग्नीनां नानुच्छासादिचोदिते ।

नदीसन्तरणेऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा ॥

सर्व्वचायन्तसीन्वीर्वा स्वामिस्सृष्टाः स्युरग्नयः ।

प्रत्यक्षमरणिद्वारश्चान्यथाग्निविनाशनम् ॥

आत्मारश्चपक्षे तु नत्वारश्चो विधीयते ।

न काप्यारश्चणं किञ्चिज्जीशाद्यादिनिबन्धनात् ॥

दृष्टोऽग्निर्यदि नश्येत मध्यमानः पुनः पुनः ।

ग्रामाद् ग्रामान्तरं गच्छेत् प्रत्यक्षो हव्यवाहनः ॥

(३) D. = आगतः ।

(४) D. = विनश्यति ।

अहुतो वत्सरं तिष्ठेदुदकेन शमकृतः ।

चतुर्भिः कारणैरेभिर्नष्टेऽग्नौ पुनराहवेत् ॥

उदकेन शमितः नष्टः । उदकेन सह नीत इत्यन्ये ।

नष्टे मयितमात्रे वा समारोपयजुर्जपेत् ।

पुनर्निर्मथ्य जप्तव्यं यजुस्तूपावरोहणम् ॥

तथा, —

विप्रोषिते स्वामिनि वैदिकाम्नि-

र्धामस्य सीमामतिलह्य गच्छेत् ।

पत्न्याः प्रवासेऽपि तथैव नाशः

पत्नीवहुत्वेऽपि समानमेतत् ॥

“प्रवा ब्रजति प्रवा धापयती”ति काश्वश्रुत्या प्रोषितस्वामि-
नयनमनुज्ञातमित्यन्ये ।

नोपवासः प्रवासे स्यात् पत्नी धारयते व्रतम् ।

अमावस्यात्रयादूर्ध्वं पुनराधानमिष्यते ॥

‘मासद्वयं प्रवासोऽस्ति परतो नाहिताग्निवत् ।

स्मरंऽग्न्योर्गृहदाहं च उदक्पायां तथैव च ॥

उदक्पायाः प्रवासाच्च पुनराधानमर्हति ।

[^१श्रुतके श्रुतके चैके प्रवासे पुनराहितम् ॥]

धूपाङ्गारै स्तथा दीपैः पावकः प्रयमेद् यदि ।

उक्तस्वामिः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति ॥

(१) D. मासद्वयप्रवासो ० ।

(२) C. Omits the portion bracketed,

'अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन च ।
 उक्तवाग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति ॥
 पुनर्विवाहे त्वाधानं पुनराधेयमेव वा ।
 लौगाक्ष्याद्यनुबन्धत्वा 'दुभयञ्चेति केचन ॥
 पञ्चद्वयं पञ्चहोमे पुनराधिनिरन्तरे ।
 अग्नावनुगते स्वामी सीमामुल्लङ्घ्य चेद्गतः ॥
 असमाधाय तत्रापि पुनराधेयमिष्यते ।
 खशूकरखरोद्वादयैः काककुक्कुटमर्कटैः ॥
 शृगालकुण्ठपोदक्यामृतकीपतितान्त्वजैः ।
 रेतोमूत्रपुरीषैर्वा पूयान्शुश्रेष्मशोणितैः ॥
 वसास्थिमांसमज्जादयैः शूद्रैरन्यैर्जुगुप्सितैः ।
 आरोपितारणिसर्पैश्च कृतेऽग्नौ स्मर्यनेऽपि वा ॥
 आत्मोभिज्जते पुंसंसर्गं वासे वा पतितादिभिः ।
 वदन्त्येषु निमित्तेषु केचिदग्निविनाशनम् ॥
 तत्वारणिगते वज्री दुष्टे स्वात् पुनराहितिः ।
 इतरेषु निमित्तेषु त्वग्न्याधेयं प्रचक्षते ॥
 वीधायनमते वज्रावत्यन्तोपहते सति ।
 समारोप्य मथित्वा च पवमानेष्टयो मताः ॥
 यद्वा सर्वोपघातेषु स्यादापस्तम्बवाक्यतः ।

“पुनस्त्वादित्यारुद्रा” इत्यादिमन्त्रेण समिदाहुतिः ॥

(१) D. अचोदितेन ०

(२) C. ० दुभयं चेति ०

अन्ये चतुर्गृहीताभ्याहुतिमेतेन वा जगुः ॥

प्रजापतिः । त्रिष्टुप् । अग्निः । “पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः
समिन्धतां पुनर्ब्रह्मणो वसुनीथ यज्ञैः । धृतेन त्वन्तन्वं वर्हयस्व
सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥” स्वाहा ।

आरोपितारणीनां पुनराधेयमेव वा ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

अरण्योरत्यमप्यङ्गं यावन्तिष्ठति पूर्व्वयोः ।

न तावत् पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते ॥

उत्तरा तु यदि चीणा नष्टा वा दैवकारणात् ।

अवपात्य ततो मन्येत् प्रादेशं परिशेषयेत् ॥

एकारण्यां विनष्टायामस्ति चेदपरारणिः ।

तां हित्वा मन्यनं प्रोक्तं भाष्ये बीधायनीयके ॥

अरणीमयनाशक्ते तन्तुभिर्मयनेन वा ।

स्यातां चेदरणी नूले ग्राह्ये शास्त्रोक्तलक्षणे ॥

श्लोभूतेऽनुदिते दर्शे तस्मिन् धूर्ज्यारणिद्वयम् ।

शकलीकृत्य पाश्चात्ये वज्री नित्तिप्य दाहयेत् ॥

ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ।

गृहीत्वा सम्यहस्तेन गृह्णीयादधरारणिम् ॥

ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नी धारयन् जपेत् ।

उदबुद्धस्त्राग्ने इत्येतदयन्ते योनिरित्यपि ॥

मन्यनस्यावृता सम्यङ् मथित्वाग्निं विहृत्य च ।

विलाप्योत्पूय दर्भाभ्यां स्तुत्यादाय चतुर्धृतम् ॥

जुहोत्याहुवनोयेऽग्नीं मनस्वत्या घृतं तथा ।
 इष्टिं तन्तुमतीं कुर्यात् शरावं दक्षिणां ददेत् ॥
 इत्यनारोपितारण्योः जये श्राद्धे नवे पुनः ।
 तदलाभादग्निनाशे पुनराधानमिष्यते ॥
 शूद्रोदकान्यकाकश्वपतितामैध्वरासभैः ।
 अनारुदारणिस्यशं ते विहायान्ययोर्यहः ॥
 भवतन्नः समेत्यसु मज्जयेद्दूषितारणी ।

प्रजापतिः । पंक्तिः । अग्निः । “भवतन्नः समनसौ सचेतसा वरे-
 पसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भव
 तमद्यनः ।”

एकारण्येव दुष्टा चेत् तामेवाप्सु विनिक्षिपेत् ।
 तत्रान्यारणिलाभात् प्रागुद्धाते पुनराहितिः ॥
 प्रागादित्योदयादोमं संकल्प्य न जुहोति चेत् ।
 अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वाम्यसन्निधौ ॥

[छन्दोगपरिशिष्टे,—]

वैताने पुनराधानं यस्याग्नीनां विधीयते ।
 अकुर्व्वंस्तदवाप्नोति प्रायश्चित्तमृताहतौ ॥

प्रायश्चित्तमनादेशप्रायश्चित्तम् ।

अत्र येषु निमित्तेषु वज्रेर्नाशो मतान्तरः ।
 मतान्तरे विनाशो न तत्र किं प्रतिपद्यताम् ॥

(१) C. Omits the portion bracketed.

(२) D. प्रायश्चित्तमनादेशः । अत्र ।

स्थितानग्नीन् समुत्सृज्य नाधानस्यात्र सन्धवः ।
 देवादग्निर्विनाग्निं स्यादाधानमिति याज्ञिकाः ॥
 अनेकाचार्यसिद्धान्ताः सौकर्याय प्रदर्शिताः ।
 देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदाद् व्यवस्थिताः ॥

अत्र प्रायश्चित्तोपयुक्ताधानप्रसङ्गेन प्रथमाधानं लिख्यते ।

तत्र—

आवसथ्यमनादृत्य त्रेतायां यः प्रवर्त्तते ।

अनाहिताग्निर्भवति परिवित्तिश्च जायते ॥

इति कन्दोगपरिशिष्टवचनात् प्रथमं स्मार्त्ताधानम् । कन्दोग-
 परिशिष्टे,—

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादयजेऽनुजः ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

देशान्तरस्थक्तीवैकवृषणानसहोदरान् ।

वेष्ट्यानिष्ठांश्च पतितान् शूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जड़मूकान्धवधिरकुञ्जवामनकुष्ठकान् ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृपिसक्तान् नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्नतचौरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥

एकवृषणान् एकस्यां स्त्रियां प्रसक्तान् । अभार्या यतिवनवासि-

नैष्ठिकाः । कुलटः परकुलाटनशीलः । कुष्ठकः कुष्ठौ । सर्वक्रिया-
सञ्चलन इत्यपरं । नृपस्य सक्तान् नृपसेवकान् । तथा धनवार्तुपिकं
राजसेवकं कर्षकं तथा ।

प्रोषितञ्च प्रतीचेत वर्षचयमपि त्वरन् ।

तेन—

नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तर्पांसि च ।

इति जातिमात्रे यस्याग्निस्तत्परम् । तथा,—

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ।

पारस्करः,—(“आवसथ्याधानं” दारकाले” । “दायाद्यकाल
एकेषाम् ।” अभ्राट्कस्य दारकाले सभ्राट्कस्य दायाद्यकाल
इति व्यवस्था । ज्येष्ठेऽनाहिताग्नी कनिष्ठस्य दायाद्यकाल
आगतेऽपि नाधानाधिकार इति । तदूर्ध्वमेव प्रायश्चित्तम् ।
यदा ज्येष्ठं बोधयित्वा तदाधानं कारयित्वा स्वस्थाधानकरणं
शक्यमिति स्यादेव ततः प्रभृति प्रायश्चित्तम् । यथा निर्हन्तोऽपि
धनमर्जयित्वा क्रतुसमर्थ इति तस्याधिकारः । प्रायश्चित्तञ्च,—

यावन्त्यन्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः ।

तावन्ति लक्ष्णाणि चरेत् हौम्यं दद्याद् यथाविधि ॥

‘हौम्यं द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । अनाहिताग्निताया उपपातक-
मध्ये गणनात् तत्प्रायश्चित्तम् ।

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं रुद्रायणेन वा ।

(१) C. भोजयित्वा ।

(२) C. हौम्यद्रव्यं ० ।

इति । ज्येष्ठस्य तु विशेषः,—

कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपामनम् ।

रुद्रायणं चरेद् वर्षे प्रतिमासमहोऽपि वा ॥

अत्र विवाहात् पूर्वं यदाधानविधानं ब्रह्मचर्यस्थस्य कन्या-
दानस्वीकारानन्तरं समावर्त्तनात् पूर्वमाधानम् । तत्कन्यानाशे
तेनैवाग्निना कन्यान्तरविवाहः । कन्याऽन्ताभे तस्यैवाग्नेरात्मा-
रोपणं कृत्वा सन्न्यास इति कल्पः । सूत्रे,—“वैश्यस्य बहुपशो
गृहादग्निमाहृत्य” इति मुख्ययोनिमुक्त्वा “अरणिप्रदानमेके”
इत्युक्तम् । तेन वाजसनेयिनां वैश्यगृहादानयनमेव मुख्यकल्पः ।
कन्दोगपरिशिष्टोक्तम्—

पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते ।

अनर्हुकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तुदीयते शमम् ॥

इत्यारण्यस्य पुण्यत्वं गोभिलीयानामेव । तत्र अनर्हुकत्वं
असमृद्धिकरत्वम् । [“तस्य अरणिभवस्याग्नेः काम्यैर्धनकाम-
प्रयोगैः शमं नीयत इत्यर्थः ।] गोभिलसूत्रे,—“वैश्यकुलाहम्ब-
रीषाद् वा” इत्यादिना अग्नियोनिकल्पानुक्त्वा “अपि वा (अन्यं)
मयित्वाभ्यादध्यात् पुण्यरूपेवानर्हुको भवति” इति आरण्यस्य
“पुण्यत्वमेव वचनात् । तेन मुख्यवैश्यान्ताभेऽपि “व्यत्यये कर्मणां

(1) C. = ऽन्ताभे ।

(2) C. = मानवेति ।

(3) D. मुख्यः कल्पः ।

(4) D. Omits the portion bracketed.

(5) D. पुण्यवचनात् ।

साम्य" मिति वैश्वतृत्वा जीवतां ब्राह्मणानां पञ्चमे सप्तमे वा
पुरुषे वैश्वत्वप्राप्तेस्तत एवाहरणम् । हृन्दोगपरिशिष्टे,—

अखत्यो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्व्विसमुद्भवः ।
तस्य या प्राङ्मुखी शाखा या चोदीर्घ्वर्द्वापि वा ॥
अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मयी चोत्तरारणिः ।
संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते ॥
अलाभे त्वशमीगर्भादा 'हरेदविलम्बितः ।
चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठं दैर्घ्यं षडपि वैस्तरे ॥
चत्वारि चोच्छ्रये मानमरख्योः परिकीर्त्तितम् ॥
अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चात्रं स्यात् द्वादशाङ्गुलम् ।
ओविली द्वादशैव स्यादेतन्नन्यनयन्त्वकम् ॥
खादिरं चात्रमुद्दिष्टमोविली खादिरी स्मृता ।
गोवालैः शणसंमितैस्त्रिहृतवृत्तमनंशुकम् ।
व्यामप्रमाणं नैवं स्यात् प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥
प्रथमस्तु प्रमन्यः स्यादैशान्यामुत्तरारणिः ।
'चात्रबुधे प्रमन्यायं गाढं कृत्वा विचक्षणः ।
कृत्वोदगग्रामरणिं तदूर्ध्वमुपरि न्यसेत् ॥
चात्रोर्ध्वकीलकाग्रस्थामोविलीमुदगग्रगाम् ।
विष्टभ्य धारयेद् यन्त्रं निष्कम्पः प्रयतः शुचिः ॥

(१) C. • हरेति विचक्षणः ।

(२) D. चात्रमध्ये • । C. चात्रबुधे •

अक्षरान्ते 'रुत्तरायत्नमुक्तम् । यज्ञपात्रं तु,—

उत्ताना प्राक्शिरा वेदि र्यथा वेदि स्तधारणिः ।

इति द्वयोर्विकल्पः । प्राक्शिरस्त्वं श्रौतविषयं वा ।

'मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अथात्र द्वादशाङ्गुलम् ।

अन्तरं देवयोनिः स्यात् तत्र मथ्यो हुताशनः ॥

प्रथमे मथ्यने ह्येष नियमो नेतरेषु च ।

परिधायार्हतं वामः प्राङ्मुख्यं च यथाविधि ॥

विभ्रयात् प्राङ्मुखो यत्नं यजमानः समाहितः ।

निवृद्धदेष्टाग्र्यं नेत्रेण चात्रं पद्मरहतांशुका ॥

पूर्वं मथेदरक्षन्ते प्राच्यग्नेः स्याद् यथा च्युतिः ।

तथा—

हृथवाङ् वरुणं दृष्ट्वा भीतः 'प्रत्यङ्मुखोऽभवत् ।

तमिच्छन् पुनरादातुं तस्मात् प्रत्यङ्मुखो मथेत् ॥

सर्वाः पद्मो रज्जुमालभन्ते समर्था चाग्निजग्नपर्यन्तं
मथेदिति ।

(१) D. 'रुत्तरायत्नमुक्तम् ।

(२) D. अथादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा मूलादष्टाङ्गुलम् ।

(३) D. प्रत्यङ्मुखो मथेत् ।

स्मार्त्ताधानप्रयोगः ।

गणपत्यादिपूजा । स्वस्तिवाचनम् । सङ्कल्पः,—मम नित्य-
नैमित्तिककर्मानुष्ठानसाधनमावसथ्याधानं करिष्ये । मातृपूजा ।
['वसो देवा ।] आभ्युदयिकम् । दम्पत्योरहृतवस्त्रपरिधानम् ।
क्रियमाणेऽस्मिन्नावसथ्याधानकर्मणि यावन्तो वैकल्पिकाः पदा-
र्थीस्ते मया ऋत्विक्प्रत्ययेनानुष्ठेयाः । ब्रह्मवरणम् । गृह्णाग्नये
सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलमितरज्ज्वा भण्डलं कृत्वा तन्मध्ये खरकरणम् ।
चतुरङ्गुलचतुरङ्गुल^१ मेखलाचयं त्र्यङ्गुलविस्तारम् । दम्पत्यो-
रुपविष्टयोर्हस्ते 'ब्रह्मणोऽरणिद्वयसमर्पणम् । दक्षिणे ब्रह्मण्युपविष्टे
यथोक्तस्थानेऽरणिमुत्तराद्यां निवेश्य उत्तरारणेरीशानात् प्रमन्य-
मुदृत्य चाचतुष्प्रे प्रमन्यायं प्रवेश्य चाक्षमूलमरणिं देवदीनौ निवेश्य
चाक्षोर्हुकीलके ओविलीमुदगथां विन्यस्य यजमानस्य प्राङ्मुखस्य
हस्ताभ्यां विष्टभ्य धारणम् । पतूराः प्रत्यङ्मुखयाः गोवालरज्जुं
चात्रे त्रिधा वेष्टयित्वा मन्थनम् । अन्यासामालम्बनम् ।
^२समर्थायाचोत्पत्तिपर्यन्तं रज्जुकर्पणम् । जातेऽग्नौ खरमध्ये
पञ्चभूसंस्कारः । खरे अग्निनिधानम् । वैश्वकुलादग्न्याहरणपक्षे

(१) D. साधनीभूत (') आवसथ्याधानमहं करिष्ये ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) C. ° रङ्गुलम् ।

(४) C. ब्रह्मणोररणिद्वय°

(५) D. समर्थायाऽग्नौत्पत्तिः । अग्न्युत्पत्तिः । पर्यन्तम्°

अग्निमाहृत्य खरमध्ये पञ्चभूसंस्कारं कृत्वाऽग्निस्थापनम् ।
 दणिततो ब्रह्मोपवेशनम् । प्रणीताप्रणयनम् । परिस्तरणम् ।
 पवित्रच्छेदनानि । पवित्रे । प्रोक्षणीपात्रम् । आज्यस्थाली ।
 ['वरुस्थाली] सम्मार्जनकुशाः । उपयमनकुशाः । तिस्रः समिधः ।
 सुवः । आज्यचरुतण्डुलाः । पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वा । पवित्र-
 करणम् । प्रोक्षणीसंस्कारः । क्रमेण पात्रप्रोक्षणम् । असञ्चरे
 प्रोक्षणीनिधानम् । आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः । 'सप्रणीतोदक-
 स्थाल्यां चरुतण्डुलप्रक्षेपः । आज्यस्य ब्रह्मणा चरोर्यजमानेन
 युगपदधिव्ययणम् । इयोः पर्यग्निकरणम् । अर्थश्रुतेः सुवैतपनम् ।
 सम्मार्जनकुशैः सुवैसम्मार्गः । पुनः प्रतपनमुदकस्पर्शनम् । प्रणीतो-
 'दकेन प्रोक्षणम् । आज्योद्वासनं ['चरोरुद्वासनम् ।]
 आज्योत्पवनम् । 'आज्यवेक्षणम् । उपयमनकुशानादाय
 समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य होमः । ब्रह्मान्वारब्धे प्रजापतये स्वाहा
 इन्द्राय स्वाहा अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा इत्याधारावाज्यभागौ ।

(१) C. Omits the portion bracketed.

(२) D. प्रणीतोदककुक्षं वरुस्थाल्यां चरु ० ।

(३) D. ० प्रतपनम् ।

(४) D. ० सम्मार्जनम् ।

(५) D. ० दकेनाभ्युक्ष्य निधानम् । आज्योद् ० ।

(६) D. Omits the portion bracketed.

(७) D. प्रोक्षणमुत्पवनम् । आज्यवेक्षणम् ।

अथाष्टचरुहोमः ।

“त्वन्नो अग्ने” (इत्यादि) “प्रमुमुग्धगायत् स्वाहा ।” इत्यन्तेन होमः । “सत्वन्नो अग्न” इत्यादि “सुहवो न एधि स्वाहा ।” इति होमः । “इमन्मे वरुण” इत्यादि “स्युराचके स्वाहा ।” इति होमः । इदं वरुणाय । “तत्वायामि” इत्यादि “आयुः प्रमोषीः स्वाहा” । इदं वरुणाय । “येते गत”मित्यादि “स्वर्काः स्वाहा” । इदं वरुणाय । इत्यादि । “अयाद्याग्न” इत्यादि “भेषजं स्वाहा” इत्यन्तेन होमः । [^१इदमग्नये ।] “उदुत्तम”मित्यादि “स्याम स्वाहा ।” [^२इदं वरुणाय ।] “भवतन्नः” इत्यादि “शिवो भव तमद्यनः स्वाहा ।” [^३इदं जातवेदोभ्याम् ।] अथ स्वालीपाकात् । अग्नये ^४पावकाय स्वाहा । अग्नये शुचये स्वाहा । अदित्यै स्वाहा । पुनरष्टर्चहोमः । “त्वन्नो अग्न” इत्यादि “भवतन्नः” इत्यन्तेन । स्विष्टकृते च । “अयास्यग्नेर्वषट्कृतं दत्तमैनात्यरी-

(१) D. त्वन्नो अग्न इत्यादि । सत्वन्नो अग्न इत्यादि । इमन्मेवरुण इत्यादि । होमः । तत्वायामित्यादि । येते गत मित्यादि ।

(२) D. स्वाहेत्यन्तेन होमः । अयाद्याग्नम् ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

(४) D. स्वाहेत्यन्तेन होमः ।

(५) D. Omits the portion bracketed.

(६) D. स्वाहेति च होमः ।

(७) D. Omits the portion bracketed.

(८) D. पवमानाय ।

रिचं देवागातुविदः स्वाहा ।” इदं देवेभ्यो गातुविदभ्यः ।
 भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । त्वन्नो अग्ने । (सत्वन्नो
 अग्ने) अयाथाग्ने । येते शतम् । उदुत्तमम् । प्रजापतये स्वाहा ।
 परिस्तरणवर्हिर्होमः । प्राशनम् । मार्जनम् । ब्रह्मणे पूर्णपात्रः ।
 दक्षिणा वरो वा । छन्दोगपरिशिष्टोक्तं गोदानं वस्त्रदयदानञ्च
 वैकल्पिकम् । दम्पत्योरहतवस्त्राणि यानि तानि ब्रह्मणे देयानि ।
 त्रयोविंशतिब्राह्मणभोजनम् । शान्तिकरणमच्छिद्रावधारणम् ।
 पुराधाने मातृपूजाद्यभावः । पूर्व्वेव योनिः पूर्व्वावृत्तिरिति
 छन्दोगपरिशिष्टवाक्यात् सैवारणिः नारख्यन्तरम् । अरणिदोष-
 नाशेत्वरख्यन्तरमर्थसिद्धम् । वैश्वकुलादाहरणमपि न निषिद्धम् ।
 पूर्व्वेव योनिरित्यस्यारणिव्यक्तिनियमपरत्वात् । 'यथा श्रौते
 यजमानदाहे ऽरणिप्रतिपत्तिदर्शनात् पुनराधाने सैवारणिः ।
 अतएव

मुख्यमेवादधीताग्निं सहि सर्व्वैः प्रशस्यते ।

इति । पूर्व्वेव योनिरित्यत्वारणेयनिर्हेम आरणेयस्य मुख्यत्वे-
 नोक्तः । अन्यथा योनिमात्रनियमपरत्वे तदसङ्गतेः । अत्र श्रौतो-
 क्तानि पुनराधाननिमित्तानि प्रायेण । [अन्यत्र] वैश्वकुला-
 दाहरणपक्षेऽग्निनाशे पुनर्वैश्वकुलादानीय खरे स्थापनम् । केवलं

(१) D. Reads here :—एवं पश्चादाधाने वैश्वकुलादाहरणे पुनराधानेऽरणि-
 प्रदानपक्षो न वार्य्यते । पूर्व्वेव योनिरित्यस्यारणिव्यक्तिनियमपरत्वात् । श्रौते
 यजमानः ०

(२) D. Omits the portion bracketed.

यामान्तरनयनं प्रत्यक्षमेवाग्निर्नयति । अनोऽभावेत्वत्तिसङ्घटे
 आत्मारोपणम् । स्थानान्तरे पुनर्वैश्वकुलादाहरणम् । अन्यथा तु
 पुनराधानमेव । होमद्वयलोपे दर्शपौर्णमासलोपे पुनराधानम् ।
 इदञ्च मध्ये भोजने सति । यदा तु होमकाले होमाशक्तौ न
 भुङ्क्ते तदा यावद्दिनं होमपात्रस्तावद्दिनमभुक्त्वा न स्थित्वा तन्वेण
 सर्वहोमान् पक्षहोमवत् कुर्यात् न पुनराधानम् । इति ।
 छन्दोगपरिशिष्टे । मय्यमानस्याजन्मनि प्रातर्होमपर्यन्तं प्रतीक्षा
 तदूर्ध्वं पुनराधानम् । अरणिनाशदोषे अग्नेररस्थन्तरे “अयन्ते
 योनि”रिति समारोपः । “उपावरोह” इति मन्यनम् । समा-
 रोपात् पूर्व्वं नाशे पुनराधानम् । अग्निं विहाय सभार्यस्य
 सीमातिक्रमे होमकालाल्प्यये पुनराधानम् । अग्निं विना पत्न्याः
 समुद्रगानदीतरणे पुनराधानम् । पत्नीं विना अग्नीनां सीमा-
 न्तरनयनं शकटं विना प्रत्यक्षाग्निनयनं स्नाम्यन्वारोहणं विना
 नदीतरणं सीमालङ्घनम् । मन्यनकाले अरस्थामग्निनाशः ।
 अहुतस्य प्रत्यक्षवज्जेर्वत्सरावस्थानम् । यजमानप्रवासे अग्निः
 (अग्नेः) सीमान्तरनयनम् । अग्निं विहाय पत्न्याः प्रवासः ।
 पक्षत्रयं निरन्तरं पक्षहोमः । उदक्पायाः प्रवासः । उदक्पासर्गः ।
 धूपाङ्गारादिभिरग्निनाशः । अवैधपावकः । विधिं विनाम्यु-

(१) D. स्नाम्यन्वारोहणं ।

(२) C. अरस्थामग्निनाशः ।

(३) D. अग्नेः ।

(४) D. उदक्पायाः ।

हरणम् । पुनर्विवाहः । 'अग्न्यनुगमे मन्थनमकृत्वा यजमानस्य सोमातिक्रमणम् । खशूकरोट्टादिस्पर्शः । रेतोमूत्रपुरीषादिस्पर्शः । प्रत्यक्षे 'समारोपिते (०तौ) चरणौ वा । एतानि पुनराधान निमित्तानि । छन्दोगपरिशिष्टे,—

यद्यग्निरग्निनान्येन संसृज्येताहितः क्वचित् ।

अग्नये विविचय इति जुहुयाद् वा घृताहुतिम् ॥

अग्नयेऽप्सुमत इति जुहुयाद् वैद्युतेन चेत् ।

अग्नये शूचये चैव जुहुयाच्चेत्यनाग्निना ॥

गृहदाहाग्निना यस्तु यष्टव्यः चामवान् द्विजैः ।

आहुतो यदि संसृज्येत् संसृष्टमुपशामयेत् ॥

असंसृष्टं जागरयेद् गिरिशर्षेणमुक्तवान् ।

आहुतः पाकार्थं पृथक्कृत्य नीतः ।

यस्याग्नावन्यहोमः स्यात् स वैश्वानरदैवतम् ।

चरुं निर्वर्त्य जुहुयात् सैव तत्र विनिष्कृतिः ॥

अथ श्रौते यत्रेष्टिर्विहिता तत्र स्मार्त्ते चरुः । यद्यानिष्टा नवयज्ञे नवाद्वाग्रने पतितप्रतिग्रहेऽभोज्यभोजने वैश्वानरीति । स्वजन-
मरणे पथिकत् । तथाच गृह्यपरिशिष्टम्,—“य एवाहिताग्नेः पुरोडाशास्तु एव नाहिताग्नेश्चरवः” इति ।

(१) D. अग्न्यनुगमने ०

(२) D. समारोपितरणौ वा ।

अथ श्रौताधानम् ।

जातपुत्रः कृष्णकेशोऽम्नावदधीत इति पुत्रजन्म यथाप्याधान-
निमित्तत्वेन श्रुतं तथापि पूर्व्वेण धर्ममन्विच्छेदिति स्मृत्यन्तरा-
ज्जातपुत्रपदेन पुत्रजननयोग्ययुवावस्था लक्ष्यते । कृष्णकेशपदेन
वार्द्धस्य व्यावृत्तिः । अथवा गृह्यशालिनी जातपुत्राधानं कुर्य्युः ।
सम्बत्सराद्वा शशूपानोति पुत्रजन्मानन्तरं वा गृह्याधानानन्तरं
वर्षान्ते वा कार्यम् । दारकाले विहितगृह्याधानानन्तरं
पुत्रजननयोग्ययौवनावस्थालाभात् । गृह्याधानानन्तरं वर्षान्ते
वेत्युक्तम् ।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद् यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ।

इति काम्येष्टिपशुबन्धपरम् ।

वर्त्तयंच शिलोच्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पार्व्यायनान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा ॥

इति शिलोच्छवृत्तेर्मनुना नित्येष्टिपशुहोमादि (०होमादयो)-
दर्शिताः । यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति श्रुतेः ।

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेत् द्विजः ।

इति काम्यसोमपरम् । एवं यथोक्तकाले श्रौताधानासम्भवे नाहि-

ता(म्नो)ना(म्) उपपातकप्रायश्चित्तिः । बहुकालातिक्रमे

कालेत्वाधाय कर्माणि कुर्याद् विप्रो ह्यनापदि ।

तदकुब्जेस्त्रिरात्रेण मासि मासि विशुद्धाति ॥

तत्राधानप्रायश्चित्तविशेषानाम्नादनादिष्टप्रायश्चित्तस्याहवनीयादि-
साध्यतदुत्पत्तेः पूर्वमशक्यत्वात्

यदैतदन्यथा जातं तदारभ्य समापयेत् ।

इति नित्यावैगुण्ये पदार्थावृत्तिः । पदार्थाश्च अग्न्यागारकरणं
क्षौमपरिधानं इत्यादिरूपम् । यस्मिन् पदार्थे भ्रंशस्तारभ्यावृत्तिः ।
तेन “ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनचातुष्पाश्रजागरणेष्वपूर्वार्धान्वा-
रम्भणसर्पिराज्ञीर्नवा कुर्यात् ।” इति येषां विकल्पस्तत्परिहारे-
णानुष्ठानन्यायः । तथा वपनहविष्यविकल्पश्रुतेस्तत्परिहारः ।
अमावास्याकालोवा वैकल्पिक इति कर्कादयः । एतत्पदार्था-
परिहारेणानुष्ठानेऽपि यदा वैगुण्यं विशुद्ध्यकरणमेव प्रायश्चित्तम् ।

अत्र क्षौम अतसीप्रभवस्तस्य श्रौतत्वेऽपि कार्याग्निनानुष्ठानं
याज्ञिकानाम् । नित्यकर्मसु यथाशक्तीत्युपवन्धात् । मनुः,—

प्राजापत्याश्वसदत्वाश्वसमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥

इत्यश्वदक्षिणा ऋत्विग्भ्यः । यद्यपि मानवे,—

रथं हरेदयाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वर्जनम् ।

इति वाजिनो ब्रह्मदक्षिणासम्बन्ध उक्तस्तथापि केषाञ्चित्
शाखिनामिति तटीकाक्तद्विर्व्याख्यानात् प्राजापत्याश्वसृत्विग्भ्यो
दद्यादितियाज्ञिकसम्प्रदायः । अरणिस्वरूपं मन्थनयन्त्रं मन्थन-
प्रकारश्च छन्दोगपरिशिष्टोक्त एव स्मार्त्तवत् श्रौतेऽपि ।

अथ,—

अरविचतुरस्रश्च पूर्वस्थानेः खरो भवेत् ।
 रथचक्राकृतिः पश्चाच्चन्द्रार्ध इव दक्षिणः ॥
 सभ्यावसथ्ययोः स्थानं नयैर्णैव प्रकोर्त्तितम् ।
 चम्प्रीनान्तु खरः कार्यो मेखलाचयसंयुतः ॥
 वितस्तिमात्रमुच्छ्रायो विस्तारेण तु चरङ्गुलः ।
 सार्धत्रयोदशाङ्गुलरज्ज्वा नयैश्च मण्डलम् ॥
 गार्हपत्यायतनादष्टदिक्षु प्रक्रमेषु च ।
 एकादशद्वादशसु मत्यावाहवनीयकः ॥

अथ तत्स्थानं मध्यं कृत्वा तत्परितः शंस्यखरकरणम् ।
 चतुर्विंशाङ्गुलमानरज्जुः पाशैकसंयुता ।
 तावानेवागमस्तस्याः परान्ते (?) पाशसंयुतः ॥
 आगमार्धे च तन्मूले तयोर्मध्ये च लक्षणम् ।
 धृत्वागमचतुर्भागं लक्षणं दक्षिणानयेत् ॥
 एवमुत्तरतः पश्चात् पूर्ववत् परिकल्पयेत् ।
 तदन्तान्तरतो भित्तीर्निदध्यात् पूर्ववत् समाः ॥
 इत्यमाहवनीयस्य चतुरस्रः खरो भवेत् ।
 नयशंस्यस्थानरालन्तु घोडा वा सप्तधा त्रिधा ॥
 चतुर्धा पञ्चधा वापि विभज्य गन्तुना समम् ।
 त्रिधा विभज्योभयतः पाशरज्जुं विधाय च ॥
 नयशंस्यस्थानमङ्गुल रज्जुपाशौ प्रमुच्य तु ।
 धृत्वापरविद्वतीयलक्षणं दक्षिणा नयेत् ॥

लक्ष्मणी विदतीयान्त्यमध्यमुत्तरतो भवेत् ।

सयवैः षड्भौ रज्जुश्च मण्डले त्र्यङ्गुसाधिका ॥

चतुर्भिः सयवै स्त्रिंशत् हरेन्मण्डलमधतः ।

द्वात्रिंशदङ्गुला ज्येष्ठा विस्तारस्वेकविंशतिः ॥

गणपत्यादिपूजा । स्वस्तिवाचनम् । ओमद्यारभ्यार्च्य आवाभ्यां (?)
अग्न्याधेयं करिष्ये इति संकल्पः । मातृपूजा । वसोर्द्वारा ।
आभ्युदयिकं कृत्वा अग्न्याधेये कर्मणि यावन्तो वैकल्पिकाः
पदार्थास्ते मया ऋत्विक्प्रत्ययेनानुष्ठेयाः । अग्न्याधेये कर्मणि
त्वं ब्रह्मा भवेति ब्रह्मवरणम् । होत्रध्वर्यूरिग्मीनाञ्च दक्षिणे ब्रह्मश्रु-
पविष्टे त्रिभिर्ऋत्विग्भिरग्न्यागारकरणम् । प्राग्द्वयं पूर्वमृहम् ।
उदग्द्वयं पश्चिममृहम् । दक्षिणे पूर्वे परे पश्चिममृहमध्ये
यथोक्तरूपेण नयस्वरकरणम् । यथोक्ताधाने पूर्वमृहे शंखस्वर-
करणम् । पश्चिममृह एव दक्षिणाग्निस्वरः । व्याख्यानाध्यापनोप-
स्थानं सभ्यस्वरः । दम्पत्योरतर्पणप्रभवाहृतवस्तुद्वयपरिधानम् ।
विशुद्धकरणम् । गार्हपत्यागारे प्रक्षुधा संस्कृत्यारणिभ्यां निर्गम्याग्नि-
स्थापनम् । दम्पत्योर्दिवाशनम् । उपास्तमयं गृहादवहिरुपलिते
दक्षिणतो ब्रह्मश्रुपविष्टे यजमानस्य पत्न्या सहोपविष्टस्य जपः ।
“देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्त्यजे यस्याहमस्मि न
तमन्तरयामि स्वं म इष्टं स्वं यान्तं स्वं हुतमस्त्विति ।” दम्पत्यो-
रग्न्यागारे प्रवेशः । पूर्व्वेण द्वारेण यजमानस्य दक्षिणेन पत्न्या ।
अग्नेः पश्चाद् द्वयोरुपवेशनम् । दक्षिणतः पत्नी । ब्रह्मणि
दक्षिणत उपविष्टे दम्पत्योर्हस्ते अध्वर्याः सम्पूज्य अरणिद्वयदानम् ।

अस्तमितं गृहे चेदजो नास्ति परस्मादानीय अग्न्यागारं बन्धनम् ।
 शकलैर्वा सकलगोमयपिण्डैर्वा प्रयतनाग्निरक्षणम् । उपासित-
 स्याग्नेः शमनम् । “वाचं यच्छा पूर्णाहुते” रिति शेषः । नर्यखर-
 ऽध्वर्योः पञ्च भूसंस्कारः । अश्वमानयेति प्रैषोऽग्नीधोऽश्वनयनम् ।
 अश्वाभावे प्रैषं विनानभिधानात् । आनयनम् । पुरस्तात्
 स्थितेऽश्वेऽनुडुहि वा पुरस्तात्स्थिते । नर्यखरस्य पश्चादनुदिते
 सूर्येऽग्निमन्यनम् । उदिते वा । यजमानस्य दण्डधारणम् ।
 अध्वर्योर्मन्यनं प्रत्यङ्मुखस्य । अग्नौ जाते वरदानमध्वर्यवे ।
 मनसा सङ्ख्या पश्चादानम् । “प्राणममृते दधे” इति यजमानस्य
 मुखवायुनाग्निसंधुक्षणम् । “अमृतं प्राण आदधे” इति यजमान-
 मुखेनाग्निसंस्पृष्टवायुपानम् । दारुभिरग्निज्वालनम् । येषां
 प्रवरे गोत्रे वा अङ्गिरा ऋषिस्तेषां “भूर्भुवरङ्गिरसां त्वा देवानां
 व्रतपते व्रतेनादधे ।” इति मन्त्रेण ज्वलतोऽग्नेर्गार्हपत्यस्य खरि
 स्थापनम् । येषां भृगू ऋषिः प्रवरे गोत्रे वा तेषां “भूर्भुवः
 भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधे ।” इति मन्त्रः । भार्गवाङ्गिर-
 सव्यतिरिक्तानां “आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधे”
 इति गार्हपत्याधानमन्त्रः । सूर्योदये अग्रे सृष्टिकाकलशचये
 उपयम्य त्रिः सप्तदश डात्रिंशदिशकाष्ठस्य परिधिष्ठयसम्बन्धिनो
 मूलस्य गार्हपत्येऽधिश्चयणम् । अश्वस्थानडुहो वा पुरस्तादग्नि-
 करणम् । ज्वलदिशस्याध्वना प्राक् नयनम् । यजमानस्य धूमाभि-
 मुखस्य प्राग्गमनम् । अश्वमनडुहं वाध्वर्युर्दक्षिणपूर्वपादे-
 नाहवनीयस्थानमधिष्ठाप्य अग्निस्थापनस्योत्तरेण प्राचीं नीत्वा

अग्निस्थापनं प्रदक्षिणभावर्त्त्यं पूर्वस्थां दिशि स्थापयति ।
 इत्याग्निनाऽग्न्यपदीपलक्षिताग्निस्थापनं द्विः त्रिः सकृदपि स्पृश्या-
 नुपस्पृश्या वाग्निस्थापनम् । तत्र मन्त्रः,—“भूर्भुवः अङ्गिरसां त्वा
 देवानां व्रतपते व्रतेनादध” इत्यङ्गिरसाम् । “भूर्भुवः भृगूणां
 त्वा देवानां”मित्यादि भृगूणाम् । “भूर्भुवः आदित्यानां त्वा
 देवानां”मित्याद्यन्येषाम् । गार्हपत्यदक्षिणाग्नौः स्थापनम् ।
 सभ्यखरे पञ्च भूसंस्काराः । निर्मथ्य व्याख्यानाध्यापनस्थाने सभ्य
 स्थापनम् । “गां दीव्यध्व”मिति यजमानस्य प्रैषः । ऋत्विजां
 समीपे देवनम् । आहवनीयदक्षिणाग्निगार्हपत्यानां प्रदक्षिण-
 करणम् । अश्वस्थानदुहो वा उत्तरस्यामुत्सर्गः ।

अथ पूर्णाहुतिः ।

आज्यस्थाली । कुशाः । खादिरः स्तुवः । वैकङ्कती स्तुक् ।
 एका समित् । आज्यम् । आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः । गार्हपत्ये
 तस्याधिययणम् । कुशैः स्तुवस्तुक्सम्भारगः । आज्यमुदास्य
 कुशैरुत्पवनम् । अवेक्षणम् । स्तुक्पूरणग्रहणम् । यजमाने-
 ऽन्वारब्धे स्वाहेति होमः । इदमग्नये । “अन्नादं एतं जनयत्यात्मनो
 यदग्निं नस्मा एतदन्नमपिदधाति” इति तस्मै चतुर्थ्याग्नि-

देवताप्रतीतिः । नचाधाराग्निस्तुतिरपेक्षत (१) देवताविधिसम्भवे
त्यागायोगात् । शास्त्रान्तरे चाग्नेरेव देवतात्वश्रुतेः । अन्यथानुष्ठु-
तास्तमयाहुतिर्दक्षस्येत्यतिदेशः । विष्णुदेवा देवताःस्युः प्रजापतिश्च
तूष्णीमिति विधौ देवता न चेह तूष्णीमिति विधिः ।

तदेतदग्निमीमांसायामस्मद्वृद्धप्रपितामहनरसिंहवाजपेयिभि-
रतिप्रपञ्चितम् । पूर्णाहुतौ हुतायाश्चत्विभ्यो वरं ददामीति
वरदानं वाग्विसर्जनं तूष्णीमग्निहोत्रहोमः । प्राक् संस्थं
धारापर्य्युत्थणं समिदाधानञ्च । चतुर्गृहीतमेकं गृहीत्वा पात्रा-
न्तरे स्थापनन् । इदमग्नये । पुनश्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा होमः
इदं सूर्याय । शेष इयं समस्य कूर्चे निधाय गार्हपत्यमवेक्ष्य
द्वितीयाहुतिः इदं प्रजापतये । गार्हपत्यदक्षिणाम्योर्द्वे द्वे
आहुतौ । यथादेवतं त्यागः । नानामन्युपस्थापनम् । ब्रह्मादयो
ऋत्विजः । अयं प्राजापत्योऽश्वो मया दत्त दक्षिणात्वेन प्रति-
गृह्यताम् । दम्पत्योर्वस्त्राणि यानि तान्यध्वर्य्यवे । अग्न्याधेय-
कर्मणोऽङ्गतया एकोत्तरगतब्राह्मणभोजनं ददानि । शान्तिकरण-
मच्छिद्रावधारणम् ।

“ब्रह्मचार्य्यग्निनित्यधारी क्षीरहोम्यग्निमुपशायौ षादशरात्रं-
षड्शरात्रं त्रिरात्रमन्ततः ।” यावज्जीवश्चाहिताग्निव्रतम् । अनृत-
वर्जनम् । तदपचारे श्रौतं प्रायश्चित्तम् । स्नातकधर्मकृत्वा स्नात्त-
मपि प्रायश्चित्तम् । अतिथ्यपनोदः । अतिथिनिराकरणम् । तद-
वर्जनम् । तस्य गृहस्थधर्मत्वेऽपि श्रौतप्रायश्चित्तार्थमाहिताग्नि
धर्मत्वम् । दुर्गन्धिदारुणः । दुर्गन्धिदारुणो वज्रावाधानम् ।

ऋवीषपक्वं भूस्यां गत्तं पक्वं तिन्दुकफलादि तद्वर्जनम् । अग्नि-
होत्रार्थमुद्धृतेऽज्जीवुदकादिदानवर्जनञ्च ।

एवमाहिताग्निमधिकृत्य “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ।”
“यावज्जीवं दशपूर्णमासाभ्यां यजेत ।” “षट्सु षट्सु पशु-
बन्धयाजी ।” “तं वै संवत्सरो नानीजानमतीयात् ।” इति
वचनाद् वर्षास्थेको वा पशुबन्धः । “शरद्वसन्तयोराययणम् ।”
“वर्षासु सौम्यः स्वामाकषकः ।” “अग्निहोत्रवयज्जेन नयाद्भस्वरे
वैश्वानरोष्टिः ।” “चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययाजी ।”
“वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ।” इत्यादयो नित्ययज्ञाः ।
याज्ञवल्काः,—

प्रति संवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्त्तव्याग्रयणेष्टिञ्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं हिजः ।

हौ वा तत्रापि प्रायश्चित्तम् । मुख्यकाले यथाकथञ्चित्-
करणसम्भवेन वैश्वानरोति । सर्वथाप्यसम्भवे गौणकालेऽप्यकरणे
वैश्वानरी । अतएव विधिरप्येकदेशे स्यादिति हवनाङ्गमात्र-
निर्वाहकत्रोहिताभेऽपियागानुष्ठानमुक्तम् । तथा बौधायनेन
दशपूर्णमासयोजित्वार ऋत्विजस्तेषामेकस्मिन्निविद्यमाने सर्व-
प्रायश्चित्तं कृत्वा त्रयः प्रचरेयुः । हौ तत्रापि प्रायश्चित्तमिति-
ऋत्विगभावे मुख्यकाले करणं दर्शितम् । सर्वप्रायश्चित्तञ्च
बौधायन एवाह यद्येकोऽध्वर्युरेव स्यात् पुराग्रयाजेभ्य चाज्य-
स्याभ्याः स्तुवेणोपज्ञातमेवाध्वर्युः प्रायश्चित्तानि जुहोति “जुष्टो वाचे

भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाग्यत्ते वाचो मधुमत्तमं जुष्टतमं
तस्मिन् मा धाः स्वाहा सरस्वत्यैः ।”

चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं

हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

ह्वयामि शक्रं पुरुङ्गतमिन्द्रं

स्वस्तिनो मघवा धात्विन्द्रः ॥ स्वाहा ॥

यन्मे मनसि स्थितं यदुवाचो यच्च मे हृदः ।

देवास्तत् शमयन्तु सर्वं सोमो वृहस्पतिश्च ॥ स्वाहा^१ ॥

अग्निर्मातस्मादेनसः^२ यद्वा देवा (१) विमुञ्चताम् । स्वाहा ॥

“यदन्तरिक्षं पृथिवीसुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जहिंसिम । अग्नि
र्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु दुरितानि चक्रम (१) करोतु
मामनेनसं स्वाहा ।” ब्रह्मत्वे हीन आध्वर्यवे आग्नीध्रे चैक एव
यज्ञपर्व्याणि । तन्मे देवा रक्षन्तां प्राणान्मे मा हिंसिष्ठ स्वाहा । अहं
ब्रह्मा त्वं (अहं) हीता अहमध्वर्यु रहमग्नीदहं यजमान एक एव
यज्ञपर्व्याणि तन्मे देवा रक्षन्तां प्राणान् मे मा हिंसिष्ठ स्वाहा ।
एतान्येव प्रायश्चित्तानि हुत्वान्तर्वेद्यामासीनः सर्व्या देवता यज-
तीति विज्ञायते । यजमान एव वा कुर्यात् तदा नैमित्तिकमाध्व-
र्यवप्रायश्चित्तानि सर्व्वप्रायश्चित्तं वा कृत्वा स्वयमेवार्त्विज्यं याज-
मानं कुर्यादिति । एवं लाटसूत्रे नित्यसोमयागे ऋत्विगसम्भवे
स्वयमौदगाचं ब्रह्मत्वञ्च कुर्यादित्युक्तमिति । इत्याधानम् ।

(१) P. बिद्रम् ।

(२) E. Adda वादिवांसो सस्याः कर्त्तव्यत्वजः ।

(३) Y. अद्वादेनो ।

अथ पुनराधेयम् ।

त्रिरात्रावरमग्न्युत्सर्गः । शाखान्तरात् संवत्सरपर्यन्तमिति । संवत्सरादतिरात्रमध्ये यथेच्छम् । सभ्यस्य नोत्सर्गः । सर्वमग्न्याधेयवत् । नाग्न्यागारकरणम् । नारणिप्रदानम् । उच्छ्वासश्च न भवति । कुशैर्ज्वलन आधानम् । कुशैरेवोदरणम् । ब्रह्मचर्यक्षीरहोमाग्निनित्यधारित्वादिनियमाभावः । आधानमेव पुनः क्रियते चेत् तदा अग्न्यागारकरणारणिप्रदानमुच्छ्वासश्च न भवति । अरस्यभावे तु नूतनारणिमादायाधानेऽरणिप्रदानमपि भवति । अग्न्यागारस्य देवान्नाग्नेऽग्न्यागारकरणमपि ।

आहिताग्नेः प्रवासविधिः ।

स्त्रयमुदरणम् । “नर्थ्यं प्रजां मे पाही”ति गार्हपत्योपस्थानम् । “शंस्य पशून् मे पाही”त्याहुवनीयस्य । “अथर्थ्यं पितुं मे पाही”ति दक्षिणाग्नेः । उपस्थाय गमनं वाग्विसर्जनम् । प्रवासे यथाकालं याजमानम् । अग्निहोत्रहोमे अभक्षणम् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः । मन्त्रेणाम्बुपस्थानम् । प्रवसनकाले विहाराभिमुखोऽग्न्यापस्थानमक्षानुत्तरेदित्यापस्तम्बवचनात् । पुनरभ्युक्षणम् । दर्शपूर्णमासयोः उदरणादिसर्वपदार्थानुसन्धानम् । व्रतग्रहणं प्राङ्मुखस्य । प्रयाजानुमन्त्रणम् । देवता उद्दिश्य द्रव्यत्यागः । “समिदसी”ति जपः । पूर्णपात्रग्रहणम् । [‘विष्णुक्रमणम्] प्राग्वीक्ष-

णम् । [सूर्यावेक्षणम् ।] दक्षिणावर्त्तनम् । प्राग्गमनम् । पुचनाम-
यहणम् । व्रतविमर्गः । एवं चातुर्भास्येष्टिदैवादसन्निधाने बोध्यम् ।
न काम्येषु । दैवात् प्रवासोपस्थानमकृत्वा गमने “इहैव सन् तत्र
सन्तं त्वाग्ने हृदा वाचा मनसा वा विभर्षिं । तिरो मा सन्तं मा
प्रहासौर्ज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठते ।” इत्याश्वलायनोक्त-
मुपस्थानं कृत्वा याजमानं यथोक्तम् । प्रवेशविधिः । “मत्वा
वाग्यमनम् ।” समित्पाणिर्गृहदेवतादिसन्निधिमध्यगत्वाम्ब्यागारे
प्रविश्य उद्धृत्याहवनीयोपस्थानम् । “आगन्म विश्ववेदसमस्त्राभ्यं
वसुवित्तमम् । अग्ने सम्वाड्भियुक्त्रमभिसह आयच्छस्व ।”
गार्हपत्योपस्थापनम् । “अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया
वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभियुक्त्रमभिसह आयच्छस्व ।”
दक्षिणाग्न्युपस्थापनम् । शाखान्तरीयमन्त्रेण “अयमग्निः पुरिथो
रयिमान् पुष्टिवर्धनः । अग्ने पुरीथाभियुक्त्रमभिसह आयच्छस्व ।”
तत्र उपविश्याहवनीये समिधमाधाय त्वणं प्रज्वाल्य तत्रैव प्रक्षेपः ।
एवं गार्हपत्ये दक्षिणाग्नी च । तूष्णीं गार्हपत्यमुपस्थाप्य शंखोप-
स्थानं ततो दक्षिणाग्न्युपस्थानम् । अम्ब्यागाराद्विश्राम्य स्वगृहोप-
स्थानम् । “गृहा मा विभीत मा वेपध्वमूर्जं विभ्रत एमसि ।
ऊर्जं विभ्रद् वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥
येषामध्वेति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः । गृहानुपह्वयामहे
ते नो जानन्तु जानतः ॥ उपहृता इह गाव उपहृता अजावयः ।

अथो अन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः ।” ततो गृहप्रवेशः ।
 अत्र मन्त्रः—“वेमाय वः शान्तौ प्रपद्ये शिवं शर्मं शंयोः
 शंयोः ।” ततश्च स्मार्त्तपुत्रदर्शनजपादि । “अङ्गादङ्गात् सम्भवसि
 हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ।”
 अथास्य भूर्दानमवजिघ्रति । प्रजापतेऽङ्गा हिंकारेणावजिघ्रामि
 सहस्रायुषामुकदेवशर्म्भन् जीव शरदः शतम् । गवां त्वा
 हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषामुकदेवशर्म्भन् जीव शरदः
 शतम् । त्रिः दक्षिणेऽस्य कर्णे जपति । “अस्मे प्रयंधि मघव-
 वृजोषिजिन्द्ररायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीवसे
 धा अस्मे वीराञ्छत इन्द्र शिप्रिन् ॥” वामकर्णे,—“इन्द्र येष्ठानि
 द्रविणानि धेहि चित्तं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे पोषं रयीणामरिष्टिं
 तनूनां स्वाद्यानं वाचः सुदिनत्वमङ्गाम् ॥” तद्दिने गृह्याणामहिंसनं
 कामं श्रुः ।

अत्र शिष्टः,—

प्रवक्ष्यामीत्युपस्थाय वज्रं न प्रवसेद् यदि ।

आगत्योपस्थितिं तत्र ग्राह कोषातको श्रुतिः ॥

इति प्रसङ्गादुक्तम् । प्रकृतमनुसरामः । होमान्ते,—

कृत्वाग्निकार्यं यः कुर्यात्तलाटे तिलकं नृप ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सुरलोके महीयते ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कार्यं तलाटे च विपुच्छकम् ।

तथा,—

दिनमेकन्तु यो भस्म समन्त्रं धारयेन्नरः ।
 सोऽग्निष्टोमफलं देव लभते नात्र संशयः ॥
 आयुःकामो नरो राजन् भूतिकामश्च वा पुनः ।
 नित्यं वै धारयेद् भस्म मोक्षकामो च वा पुनः ॥
 त्रिकालमपि यो नित्यं यावज्जीवन्तु धारयेत् ।
 भस्म मोक्षो भवेत् तस्य सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कुर्यान्नलाटे यस्त्रिपुण्ड्रकम् ।
 तस्मै नारायणो देवः प्रदद्यात् परमं पदम् ॥
 त्रिपुण्ड्रं न सदा कार्यं भस्मना नोर्द्विपुण्ड्रकम् ।
 चन्द्रेणोभयं कुर्यादेवमाह प्रजापतिः ॥

एतदूर्द्विपुण्ड्रोपरि कार्यम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा कुर्यादुभयमेव वा ।
 ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं स्यात् त्रिपुण्ड्रे नोर्द्विपुण्ड्रकम् ॥

तथा,—

मध्याह्नलिलयेणैव दक्षिणस्य करस्य तु ।
 षडङ्गुलायतं पुण्ड्रं कुर्यात् सजलभस्मना ॥

(१) Y. देवो (देवि) ।

(२) Y. योगे ।

(३) Y. कार्यं नलाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ।

(४) Y. • सप्तदक्षिणकरस्य तु ।

यत्तु,— मध्यमानामिकाङ्कुष्ठैर्ललाटे भस्मना कृतः ।

स त्रिपुण्ड्री भवेत् शस्त्रो महापातकनाशनः ॥

इति ललाटे तर्जन्यङ्कुष्ठयोर्विकल्पः ।

यत्तु,— यतिः सार्वाङ्गिकं स्नानमापादतलमस्तकम् ।

गृहस्थः 'पुरुषाकारैः स्नानं कुर्यात् त्रिपुण्ड्रकैः ॥(?)

इति तद् भस्मस्नानविषयम् । तत्र यौतं भस्म मुख्यं तदभावे
स्नात्तीन्निभस्म । तस्याप्यभावे तु भविष्यपुराणे,—

शिवाग्निकार्यं यः कृत्वा कुर्यात् त्रयायुषमात्मनि ।

मुच्यते सर्वपापैस्तु शिवस्मृष्टेन भस्मना ॥

एतत् शिवसम्बन्धिहोमानन्तरं बोध्यम् ।

पद्मपत्रेण वान्येन शुचिपत्रेण वा पुनः ।

सयेन गोमयं गृह्य वांसदेवेन मन्त्रयेत् ॥

शुचौ भूमावधारेण दहेत स्वाग्निना तथा ।

ताम्रपात्रे क्षिपेत् शुद्धे भस्मे तत्पुरुषेण तु ॥

सिकताङ्गारपाषाणानोशनेन विशोधयेत् ।

एवं संस्काररहितं नहि धार्यं कथञ्चन ॥

शूद्रहस्तस्थितं भस्म द्विजातिर्नैव धारयेत् ।

ईश्वराग्रे स्थितं यच्च भस्मितं वा तदालये ॥

तद्वार्यं सुमनोहृत्(?) यथाजातमपि प्रिये ।

एकादश त्रिपुण्ड्रस्य स्नानमाहुः शरीरजम् ॥

शिरो ललाटांगद्वयं शीवा भुजद्वयं वक्षो नाभिः पृष्ठभागः
पार्श्वे ककुदित्येकादश ।

मूर्ध्नि त्रयणयोः पुण्ड्रमङ्गस्यर्धनमावतः ।

एतेन तत्र षडङ्गलायतत्वं नास्तीत्युक्तम् ।

कालाग्निरुद्रोपनिषदुक्तो विधिः ।

आग्नेयं भस्म सदादिपञ्चमन्त्रैः परिगृह्य अग्निरिति भस्म वायु-
रिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योममिति भस्म ['सर्वं
वा इदं भस्म] मन एतानि चक्षुषि भस्मानि(?) इति जावालोप-
निषद्भवैः सप्तभिर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य "मानस्तोक" इति समुद्रृत्य
शिरोललाटावचःस्कन्धेषु त्रायुष्यैस्त्रयस्वकमन्त्रैस्तिर्यक् तिस्रो
रेखाः कुर्वीत । व्रतमेतत् शाश्वतं तत् समाचरेन्मुमुक्षुरपुनर्भवाय ।
हरः । अनुष्टुप् । भगः ।

सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।

भवेऽभवे नादिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥

वामदेवः । पंक्तिः । भगः । 'वामदेवाय नमो बलाय नमो
बलविकरणाय नमो बलप्रसथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो
मनोन्मनाय नमः । अग्निः । अनुष्टुप् । अघोरः । अघोरेभ्योऽथ
घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वसर्वेभ्यो नमोऽस्तोऽस्तु

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) Y. Reads वामदेवाय नमः । व्येडाय नमः । चेडाय नमः । रुद्राय
नमः । कालाय नमः । कलविकरणाय नमः । विकरणाय नमः । बलप्रसथनाय
नमः ०

रुद्ररूपेभ्यः । तत्पुरुषः । गायत्री । आपः । तत्पुरुषाय विद्महे महा-
 देवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । ईशानः । अनुष्टुप् । ईशः ।
 ईशानः सर्वविद्यानामोम्बरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपति ब्रह्मणो-
 ऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मेऽस्तु महाशिवोम् । त्रायुषैरिति “कश्यपस्य
 त्रायुष”मितिमन्त्रः । ततश्चाष्टौ समिध आदध्यादित्येतैरष्टभिर्हुत्वा
 सर्वस्मात् पापान्मुच्यते इति वचनात् स्मार्त्ताग्नी तदभावे लौकि-
 काग्नी वा । “देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि” स्वाहा । “पितृ-
 कृतस्यैनसोऽवयजनमसि” स्वाहा । “आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि”
 स्वाहा । यद्वा नक्तश्चैनः कृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्
 स्वपतश्च जाग्रतश्चैनः कृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । यद्विदुषाचा
 विदुषाचैनः कृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । “एनस एनसोऽवय-
 जनमसि” स्वाहा । यजुर्विधानेन,—“त्वमग्ने प्रथमो” इत्यग्निं
 सुवन् सर्वसृष्टो भवति । अस्यादित्य ऋषिः । जगती । अग्निः ।
 “अस्या जरासो” इत्यनुवाकेनाग्निमुपतिष्ठेत् । अग्निर्वरदोभवति
 तेजसाग्निसमो भवति । ब्रह्मा । अग्निः । द्वितीयतृतीयचतुर्थ
 नवम-दशम्यः गायत्र्याः । चतुर्दशतमा अनुष्टुप् । पञ्चदशतमा
 वृहती । शेषास्त्रिष्टुभः । एताः सप्तदश । मणिकाख्योऽग्निर्गृह-
 कार्यार्थजलपात्रे पर्युषितं जलं वह्निः कृत्वा जलान्तरप्रक्षेपः ।
 “आपो रवती”त्यनेन । “आपोहिष्ठे”ति तिस्रभिश्च । तन्नाशदोषे
 पुनर्मणिकाधानं विधिना तद्विधिश्च । अग्नेरीशानदेशे । “देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽग्निर्नोर्वाहुभ्यां पूष्णोहस्ताभ्याम् । आददे नार्यसि”
 इत्यभ्यादानम् । “इदमहं रक्षसां योवा अपि कृन्तामि ॥” इत्यवट

खननम् । जलस्पर्शः । प्राक् पांसूदरणम् । चवटे पूर्वोत्तराय-
कुशगुच्छद्वयनिधानम् । दूर्वाचतहरिद्रारिष्टकान् त्रिकोणागारे
'पूर्वादि स्थापनम् । (१) "समुद्रोऽसि नभस्त्रानार्द्रदानुः शम्भूः" इति
तदुपरि मणिकभागद्विस्थापनम् । "आपो रेवतीः ज्येष्ठा हि वस्वः
क्रतुं च भद्रं विष्टयास्तत्तत् । रायश्च स्व स्वपत्यस्वपत्नीः सरस्वती
तदृष्टयते वयो धात् ॥" इत्यस्योदकपूरणम् । "आपोहिष्ठे"
तितिसृभिः शेषपूरणम् । ब्राह्मणमेकभोजनाहं तर्पयामीतित्यागः ।
प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकम् । अच्छिद्रावधारणम् । निरग्ने-
रप्येतदिति विद्याकरवाजपेयिनः । शिष्टाः पठन्ति,—

गृहे वसन्नुपस्थिते कृत्वा स्वर्णकुशोदकम् ।
उद्धृत्य मणिकात् तोयं तेनाभ्युक्षणमाचरेत् ॥
रक्षीघ्नांश्च जपेन्मन्त्रान् गायत्रीं वेदमातरम् ।
अभ्युक्षेत् स्मरेद् विष्णुं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ॥

भविष्यपुराणे,—

उभे सन्धेयश्च यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।
दिव्यं वर्षसहस्रान्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

अत्र सन्ध्याहोमाङ्गमन्त्रजपव्यतिरिक्तशब्दानुच्चारणं मौन-
शब्दार्थः ।

(१) Y. दूर्वादि ।

(२) Y. अभ्युक्षेत् स्मरेन् विष्णुम् ।

[अत्र,—]

उदयात् प्राक्तनौ सन्ध्या घटिकावयमुच्यते ।

सायं सन्ध्या त्रिघटिका चस्तादुपरि भास्वतः ॥

इति मौनादिविषयम् । सन्ध्यामुद्भूतमात्रमितिप्रकरणात्
सन्ध्याकर्मपरम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायाग्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते
नित्याचारप्रदीपे सन्ध्याकालोनकर्मनिर्णयः ।

अथ प्रथमभागकृत्यम् ।

वराहपुराणे—

उदयान्निसृतं सूर्यं यस्तु भक्तिपरो हिजः ।

दध्यक्षताञ्जलीभिस्तु तिसृभिः पूजयेत् शुचिः ॥

तस्य भावप्रपन्नस्य अशुभं यत्कर्मर्जितम् ।

तत्क्षणादेव निर्दग्धं भस्मीभवति दारुवत् ॥

आदित्याभिमुखः सूर्याय नम इति लिखितपद्मे भूमौ
दध्यक्षताञ्जलिचयं दद्यात् । पूर्वार्जितमशुभं नश्यतु इति चिन्ता-

(१) Y. Omits the portion bracketed.

(२) Y. E. घटिकावयमुच्यते ।

(३) Y. न नश्यतु ।

नम् । यजुर्विधाने,—“विश्वानि देव सवितः” इत्यादित्यमुदयकाले
उपतिष्ठेद् विषापो भवति । नारायण ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।
सविता देवता । “भद्रो नो अग्निराहुतो” इत्यादित्योदयकाले
जपेत् सुभगो भवति ।

तथा,—

उदित्योद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठेद् दिने दिने ।
क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनोदुःखं व्यपोहति ॥

अत्रिः,—

ब्रह्महा गुरुतल्पगोऽगम्यगामी तथैव च ।
सुवर्णचोर स्तेनश्च गोघ्नो विश्वासघातकः ॥
एवमादिषु चान्येषु पापेषु निरताः सदा ।
प्राणायामान् (तु) त्रीन् कुर्युः सूर्यस्त्रोदयनं प्रति ॥

अत्रोदयनं प्रतीति वीप्सार्थप्रतिशब्दादभ्यासयुक्तस्य फलस्य
सम्बन्धिफलानुरूपेणाभ्यासकल्पनाद् यावज्जीवाभ्यासस्य फल-
सम्बन्ध इत्याहुः ।

ततः,—

स्वाचान्तश्च ततः कुर्याद् गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।
आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्यालम्बनानि च ॥

शुरवः पितृमातृविद्याप्रदज्येष्ठभ्रातरः । मङ्गलान्याह नारदः,—
लोकेऽग्निन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौ हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तथास्यायुर्न हीयते ॥

अञ्जनं सीवोराञ्जनम् । माङ्गल्यं दूर्वादीनि ।

दूर्वां दधि () सर्पिरयोदकुम्भं

धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।

सृष्टुं गोमयं स्वस्तिकमञ्जतानि

लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाय ॥

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शर्मीं च

हृतायनं चन्दनमर्कविम्ब-

मखत्यवृक्षं च समालभेत ।

आदित्यस्थालम्भासम्भवादृ यथासम्भवमिति बोध्यम् । चिर-
'जीवितार्थं' वृत्ते स्वं प्रतिविम्बमवलोकयेत् ।

मनुः,—

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वताञ्चैव विनिपाती न विद्यते ॥

इह चान्येषां स्तोत्राणां त्रिसन्ध्यं पाठः सन्ध्यादये वा पाठः ।
प्रातः पाठो वा सूर्योदये वा पाठः । तेषां प्रथमभाग एव
पठनम् । यत्तु पञ्चरात्रोक्तं स्तोत्रेषु पूजितमिति तद् यस्य
स्तोत्रस्य प्रातिस्निकाः कालविशेषो नास्ति तत्परमेव । न
चैतन्मन्त्रसिद्धार्थजपपरम् ।

अन्यथा कुरुते यस्तु फलं तस्य न सिद्धति ।

इति वाक्यशेषात् फलार्थप्रयोगपरत्वावगतेः । किञ्च शारदा-
तिलके,—

द्विसहस्राधिका मन्त्राः खण्डशः शतधा कृताः ।

ज्ञातव्या स्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथास्विताः ॥

इति द्विसहस्राधिकाक्षरमन्त्राणां स्तोत्ररूपत्वमुक्तमिति
स्तोत्राणामपि यद्यपि मन्त्रत्वमुक्तं तथाच तत्रापि पुरस्चरणा-
पेक्षास्ति तथापि

द्विसहस्रमितो मन्त्रः सकृज्जप्तेन सिद्धति ।

इति सकृज्जपमात्रमेव स्तोत्राणां पुरस्चरणकार्यकरणमिति ।
नक्तं स्तोत्रेषु पूजितमिति प्रयोगपरमेव । अत्र,—

एकदन्तं महाकायं कपिलं गजकर्णकम् ।

लम्बोदरश्च विकटं विघ्ननाशं विनायकम् ॥

धूम्रकेतुं गणाध्यक्षं भालचन्द्रं गजाननम् ।

नमामीत्यन्तेऽध्याहार्यम् ।

नामद्वादशकां चैव यः पठेत् शृणुयाक्षरः ।

विद्यारम्भे विवाहे च प्रवासि दुर्गमेऽपि वा ॥

संशयि सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न विद्यते ।

अस्य द्विसहस्राधिकाक्षरत्वाभावेन स्तोत्रपरिभाषाभावाच्च
नियमाभावात् पूर्वाह्न एव पाठः । एवम्,—

नमस्कृत्य महादेवं स्तोष्येऽहं तं विनायकम् ।

इत्यादीन्नाकृता विनायकस्तुतिः । यत्तु,—“सूर्योऽर्थमा
भगस्त्वष्टा” इत्यादि सूर्यनामाष्टशतं तत्र

नामाष्टशतं (नाम्नष्टाष्टशतं) प्रोक्तं शक्रेण 'सुमहात्मना ।

सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत्

सुपुत्रलाभं धनसञ्चयानपि ।

इति सूर्योदयविधानात् तत्रैव काले पाठः ।

विकर्त्तनो विवस्वांश्च भार्त्तण्यो भास्करो रविः ।

लोकप्रकाशकः श्रीमान् लोकचक्षुर्यहेश्वरः ॥

लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।

तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥

गभस्तिहस्तो ब्रह्मा च सर्वदेवनमस्कृतः ।

एकविंशतिरित्येष स्तव इष्टः सदा सम ॥

शरीरारोग्यदयैव धनवृद्धिर्यगस्कृतः ।

स्तवराज इतिख्यातस्त्रिषु लोकेषु विद्युतः ॥

य एतेन महावाहो हे सन्ध्येऽस्तमनोदये ।

स्तौति मां प्रणतो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इत्यस्य स्फुट एव कालः । तथा,—

प्रथमञ्च महादेवं द्वितीयञ्च महेश्वरम् ।

तृतीयं शङ्करं नाम चतुर्थं वृषभध्वजम् ॥

पञ्चमं कृत्तिवासञ्च षष्ठं कामाङ्गनाशनम् ।
 सप्तमं देवदेवेशं नीलकण्ठमथाष्टमम् ॥
 नवमं चैश्वरं नाम दशमं पार्व्वतोप्रियम् ।
 रुद्रमेकादशं नाम द्वादशं शिवमुच्यते ॥
 एतानि द्वादशनामानि त्रिसव्यं यः पठेन्नरः ।
 मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः शिवलोकं स गच्छति ॥

अत्र नामविशेषणत्वेन प्रथमान्तानामिव नपुंसकलिङ्गत्वमिति
 नमामीत्यध्याहाराभावः । एवम्,—नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष इत्यादि
 नीलकण्ठस्तवः इह काम्यफलप्राप्तिपूर्व्वकशिवसायुज्यफलप्रदः ।

अथ विष्णो स्तोत्राणि ।

व्योम्नस्स्तोत्रम् ।

सर्व्वं त्वमिति तुष्टेन विष्णुना संप्रकीर्त्तितम् ।
 अनुग्रहादि लोकानां स्तोत्रं परमपावनम् ॥
 'ज्ञात्वा ज्ञानमयं विष्णुं श्रद्धया विनयान्वितः ।
 स्तोत्रमुच्चारयेद् यस्तु स मुक्तो नात्र संशयः ॥

तथा,—

‘अजितं केशवं विशुं हरिं सत्यं जनार्दनम् ।
 हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामाष्टकं शुभम् ॥
 त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नित्यं दारिद्र्यं तस्य नश्यति ।
 १[शत्रुसैन्यं क्षयं याति दुःखप्रज्ञापकधृति ॥]
 गङ्गायां मरणञ्चैव दृढा भक्तिश्च केशवे ।
 ब्रह्मविद्याप्रबोधश्च तस्मान्नित्यं पठेन्नरः ॥

इति । अत्रापि नामविशेषणत्वादजितादिपदानां नपुंसक-
 प्रथमान्तत्वं तेन साकाङ्क्षाभावान्नाध्याहारः । हरिमिति कृन्दसो-
 ऽनुस्वारः ।

नरसिंहपुराणीयं सत्युच्चाष्टकं “त्रिकालं नियतः शुचि”रिति-
 वचनात् पठनीयम् ।

वराहपुराणीयं—

नारायणो नरः श्रीरश्मिक्रपाणिर्जनार्दनः ।

‘इति नामाष्टगतं ‘सर्व्वयज्ञफलं पठनीयम् । यजुर्विधाने
 “युञ्जते मनः ।” इत्यनुवाकं सायं प्रातः प्रयुञ्जानो दीर्घायुर्भ-
 वत्यरोगी च । लभयमन्यस्मान्न भवति । “युञ्जत” इति जगती ।

(१) Y. अच्युतं ० ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

(३) D. शब्दानां ।

(४) Y. इत्यादि ।

(५) Y. सर्व्वकामसर्व्वयज्ञफलपठनीयम् ।

श्यावाश्वः । “इदं विष्णुः ।” गायत्री । मेधातिथिः । “इरावती”
विष्टुप् । वशिष्ठः । इतरमन्त्राणां प्रजापतिः । “विष्णोर्नुकं”
तिस्रस्त्रिष्टुभः । इतरद् यजुः । ओचविनियोगानुसारेणान्यदेवत-
त्वेऽपि वैष्णवानुवाकमिति वचनाद् विष्णुरेव सर्वत्र देवता ।

शिष्टाः पठन्ति,—

गौता नामसहस्रञ्च स्तवराजो ह्यनुष्मृतः ।

गजेन्द्रमोक्षणञ्चैव कृष्णस्यातीव वज्रभम् ॥

तत्र,—

अध्येष्यते 'च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्वामिति मे मतिः ॥

अध्येष्यते पठतीत्यर्थः ।

तथा,—

अद्वावाननस्यञ्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि सुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥

अत्र स सुक्तः स्यात् शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् । तेन सुक्त्यर्थिनः
सत्त्वशुद्धिद्वारा सुक्तिः फलम् । शुभलोकार्थिनः शुभलोकप्राप्तिः (:)
फलम् । सोऽपीत्यपिशब्दात् योऽधीते पठति तस्य सुक्तिः
शुभलोकप्राप्तिर्यच्च शृणोतीति सम्बन्धः । नामसहस्रञ्च “विश्वं
विष्णु” रित्यादि “सर्वप्रहरणाय नमोनम” इत्यन्तम् । तत्र
सहस्रनामवादारम्भात् पूर्वं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

‘सर्वलोकगुरवे सर्वलोकपितामहाय सर्वलोकप्रधानाय सर्व-
लोकविशिष्टाय सर्वलोकेश्वराय सर्वलोकसुखप्रदाय सर्वलोककर्त्रे
सर्वलोकनिधये सर्वलोकहिताय सर्वलोकोद्भवाय सर्वलोकोद्भव-
कराय विष्णवे प्रभविष्णवे इत्येतत् पठनीयम् । अस्यान्दात-
स्यान्यत्र विनियोगाभावात् प्रकरणेनैव तदङ्गत्वमिदिरिति वदन्ति ।
वस्तुतः सिद्धरूपाणामेषां पदानां प्रकरणेन ग्रहणासम्भवः । न
चैतदुच्चारणक्रिया प्रकरणग्राह्या तदुपस्थित्यभावात् समिदादि-
पदानां कियारूपयोगोपस्थापकत्वात् प्रकरणग्रहणम् । मन्त्राणा-
मध्ययनविधिप्रयोजनाकांक्षावशेन कर्माङ्गत्वं न प्रकरणात् ।
सत्यपि प्रकरणग्राह्यत्वे महाप्रकरणिना भारतवर्षविधिना
ग्रहणं न ‘सहस्रनामविधिना । तदुक्तम्,—“धानन्तर्यमचोदना ।
नहि “केशश्मश्रु वपते” “ततो धावति” (१) इत्यादीनां परस्परङ्ग-
त्वम् । न तेभ्यः पदेभ्यः पूर्वं सहस्रनामाङ्गविधिरस्ति येन सन्दर्श-
नावान्तरप्रकरणकल्पनम् । न चैषामन्यत्र विनियोगाभावः ।
‘ग्रन्थकर्तृवैशम्पायनस्य वा मङ्गलत्वेन भगवन्नमस्कारोपपत्तेः ।
‘तदुक्तं महाभाष्ये,—भुवादयो धातव इति वरुणवाचकवकार-
कोर्त्तनं मङ्गलार्थम् । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि

(१) D. ओ नमः सर्वलोकगुरवे ओ नमः सर्वलोक पितामहाय ।

(२) Y. सन्निधित्वं सहस्रम् ।

(३) Y. ततो धावती ।

(४) Y. ग्रन्थकर्तृवैशम्पायनस्य नामाङ्गत्वत्वेन भगम् ।

(५) Y. वदन्तम् ।

च शास्त्राणि वीरपुरुषाणि 'आयुथ्यपुरुषाणि भवन्ति च ।
स्मरन्ति च,—

आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ।

[इति । तेन] भारताङ्गत्वेन भारतश्रवण^१फलकत्वात् राज-
स्यान्तर्गतावेष्टिसन्निधिपठितानामवेष्टाङ्गत्वं यथा नास्ति तथा
सहस्रनामसन्निधिपाठो नैषां तदङ्गतापादकः । “श्रुत्वा धर्मान-
शेषेण” इत्याद्यर्थवादः । नास्य नामपाठेऽन्तर्भावः ।

य इदं शृणुयान्नित्यं यद्यापि परिकीर्त्तयेत् ।

इति विधिः । परिकीर्त्तनं जपः । स च त्रिविधः । मानस-
वाचिकोपांशुभेदात् । कुत एवं “किं जपन्मुच्यते जन्तुः” इत्युपक्रमे-
ऽभिधानात् । “शूद्रः सुखमवाप्नुयात् श्रवणेन” इति शङ्कराचार्याः ।
वस्तुतः “स्त्वैरर्च्यं नरः सदा ।” “किं जपन्मुच्यते जन्तुः” रित्युपक्रमे
ऽभिधानात् स्तोत्रजपे शूद्रस्याप्यधिकारप्रतीतिः । किञ्च “आवये-
च्चतुरो वर्णान्” इतिविधेः “शृणुयात्” इतिपर्यवसानात् । श्रवणस्य
चानुष्ठानार्थत्वात् स्तोत्रपाठानुष्ठानेऽपि शूद्रस्याधिकारः । यत्तु
“नमस्कारोऽस्य मन्त्र” इति मन्त्रकार्यं नमस्कारविधिरिति तत्र
“अहे बुध्न मन्त्रं मे गोपाय यस्पयस्त्रैविदा विदुः ऋचो यजूर्पि
सामानि ।” इति [श्रुतौ “ऋचो यजूर्पि सामानि] निगदा

(१) Y. आश्रयत् (आश्रयत्) पुरुषा भवन्ति ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

(३) Y. • फलवत्त्वात् ।

(४) Y. इत्यभिधानात् ।

(५) D. Omits the portion bracketed.

मन्त्राः^१ इति 'कल्पसूत्रे च मन्त्रपदस्य मन्त्रसमाख्यापठितवेद-
परत्वेन तच्चोदकेषु मन्त्राख्या(?) इत्यत्र निर्णीतत्वात् स्मार्त्तमन्त्राणां
मन्त्रपदगौणार्थत्वेन ^२[तत्कार्ये] नमस्कारविधिर्नास्ति । नहि
“गौ नपदा सृष्टव्या” इत्यनेन वाचकस्य पदस्पर्शनं निषिद्धान्ते ।
एतेन

अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण युज्यते ।

इति व्याख्यातम् । वैदिकमन्त्र एव आह्लादौ ब्राह्मणेन
^३[पठनीयः] स्मार्त्तमन्त्रसु स्वयमेव । अतएव

पूजयेयुर्हिजाः सर्वे स्त्रीशूद्राणाममन्त्रकम् ।

इत्यादौ मन्त्रपदं प्रणवपरत्वेन व्याख्यातं जन्माष्टमीविधावभि-
युक्तैः । अत्र नित्यं शृणुयात् कीर्त्तयेदिति यावज्जीवमिति नार्थः
तथा सति

नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् सोऽमुचेह च मानवः ।

इत्यैहिकफलविरोधात् । तथा,—

भयान्मुचेत भीतस्तु मुचेतापन्न आपदः ।

इत्यैहिकमेव फलम् । किन्तु फलानुसारेण मासं वर्षं वा
प्रत्यहं पाठस्य फलसम्बन्धः । तथा,—“भक्तिमान् यः सदोत्थाय”
इति वचनात् प्रातस्तुत्याय पठनम् । स्कन्दपुराणे,—

“नित्यं नामसहस्रान्तु पठनीयं मया तव ।

(१) Y. मन्त्रसूत्रे = ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

(३) D. Omits the portion bracketed.

(४) Y. नित्यं नामसहस्रान्तु पठितव्यं भवति ।

इति वैष्णवप्रतिज्ञानाद् यावज्जीवं पाठः । [‘तथा,]
 विष्णोर्नामसहस्राख्यं पुराणेषु प्रतिष्ठितम् ।
 यो नरः पठते नित्यं त्रिकालं केशवालये ॥
 शिवालये पठेद् वापि तुलसीवनसन्निधौ ।
 नरो मुक्तिमवाप्नोति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥
 नाम्नां सहस्रं योऽधीति द्वादश्यां जागरे हरेः ।
 स निर्दहति पापानि जन्मकोट्यर्जितानि च ॥
 यः पठेत् श्राद्धकाले तु विप्राणां भुञ्जतां पुरः ।
 आकल्पकालिकीं तुष्टिः पितॄणां तत्र जायते ॥
 माङ्गल्येषु च यात्रायां यज्ञोत्सवक्रियासु च ।
 ग्रहनक्षत्रपीडासु राजदैवभयेषु च ॥
 दुःस्वप्नदर्शने चैव पठेन्नामसहस्रकम् ।

स्तवराजञ्च राजधर्मं भीष्मोक्तः ।

आरिराधयिषु विष्णुं वाचं यद्विस्तृजाम्यहम् ।

तथा व्याससमासिन्द्या प्रीयतां मधुसूदनः ॥

इत्यादि । “अव्यक्तं शास्त्रतं विष्णु”मित्याद्यनुस्मृतिः । [‘गजेन्द्र-
 मोक्षणम् ।] ॐ नमो मूलप्रकृतये इत्यादि विष्णुधर्मं । तथा
 नारदपञ्चरात्रोक्तनरसिंहकवचम् । नरसिंहकवचस्य नारदऋषि-
 रनुष्टुप् छन्दः नरसिंहो देवता । ॐ

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) Y. हृदिः ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

पूर्वस्यां दिशि चाम्नेये दक्षिणे नैर्ऋते तथा ।
 वारुणे चैव वायव्ये कौबेरे रुद्रगोचरे ॥
 छिद्रस्थानेषु सर्वेषु बाह्ये सर्वासु दिक्षु च ।
 पाताले च तथाकाशे पृष्ठतद्याग्रतोऽपि वा ॥
 पार्श्वयोः सर्वकोणेषु रन्ध्रदेशेषु च क्रमात् ।
 नखदंष्ट्रायुधो देवः पातु मां नरकेशरी ॥
 मूर्ध्नि देशे ललाटे च लोचने कर्णनासिके ।
 मुखे कण्ठे च मां पातु भुजयुग्मे तथोरसि ॥
 हृदये पार्श्वयोः पृष्ठे जठरे सर्वसन्धिषु ।
 पातु मां नरसिंहसु सुरशत्रुनिवारणः ॥
 नाभौ कटिप्रदेशे च गुह्ये चौर्युगे तथा ।
 जानुनोः पादयोश्चैव पातु मां 'दौमलोचनः ॥
 अधोमोक्षममध्यानि यानि चाङ्गानि सन्ति मे ।
 समस्तरोमकूपेषु पातु मां स तु सिंहराट् ॥
 हृदये चोत्तमाङ्गे च शिखायां कवचे पुनः ।
 नेत्रयोर्हस्तयोश्चैव पातु मामग्निसप्रभः ॥
 तप्तहाटककेशान्तज्वलत्पावकलोचनः ।
 वज्राधिकनखस्पर्शं दिव्यसिंहं नमोऽस्तु ते ॥
 सर्वत्र रक्ष मां नाथ भयेभ्यश्चाम्निलोचनः ।
 प्रसादात् तव देवेश न मां हिंसन्तु हिंसकाः ॥

अभेद्यं कवचं बद्धा विचरामि महीतले ।
 प्रसादावरसिंहस्य न भयं 'मेऽसु कुलचित् ॥
 वाङ्मनःकर्मभि र्ये मां क्रूरा हिंसितुमुद्यताः ।
 ते सर्वे प्रलयं यान्तु नरसिंहरवाहताः ॥
 जले स्थले च पाताले दिक्षु कोणेषु सर्वदा ।
 दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां पातु मां दैत्यसूदनः ॥
 गच्छतस्त्रिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।
 नरसिंहकृता गुप्तिर्वासुदेवमयोद्बहम् ॥
 [कृत्वैवं कवचं दिव्यमच्छिद्रं मुनिसत्तम ।
 नारसिंहं महाज्वालं दुर्निरीक्षं सुरासुरैः ॥
 सर्वतेजोमयं रौद्रं सर्वोपद्रवनाशनम् ।
 साक्षाद् भवत्यसौ विप्रो नरसिंहो न संशयः ॥
 नरसिंहस्य कवचमापादतलमस्तकम् ।
 कृत्वाप्येवं मुनियेष्ठ सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥]
 ज्वलद्वक्त्रिस्फुलिङ्गोन्मिवेष्टितं त्रिशिखं हृदि ।
 सततज्वलं दहेत्सर्वम् ।

इति हृदि हृदयावकागे ज्वलद्वक्त्रिकणावृतवक्त्रिशिखात्रय-
 युक्तमिव सर्ववृजिनं दहतीत्यर्थः । कवचावृतसर्वाङ्गमित्या-
 देरयमर्थः । शाकिनीडाकिनीप्रेतकुशाण्डपिशाचराक्षसाभिभव-

(१) Y. मेऽसि ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) Y. राक्षससङ्घावभिभव ।

कामः कवचं धारयेत् । भगवन्नितिनारदसम्बोधनम् । कार्येषु प्रवर्त्तमानः क्वचिन्न प्रतिहन्यते न नश्यति यतो नरसिंहो रक्षते । तेजः सोढुमित्यादेरयमर्थः ।* 'यान्तीति पाठः सुगमः । ममापि हिंसकानभिभवः कवचसाध्यः किं पुनरन्येषामित्यर्थः । न्यासं विना जपमात्रफलमाह सकृज्जपमित्यादि । त्रिज्जपं कवचं गन्धर्वादिभ्यो योजनानां द्वादशाभ्यन्तरे रक्षेदित्यर्थः । अत्रहेतुः

रक्षते भगवान् देवो नरसिंहो महाबलः ।

इति । “स्वदेहे परदेहे च इति स्वदेहे करणस्य प्राप्तत्वात् परदेहेऽतिदेशार्थं पुनर्वचनम् । स्वदेहवत् परदेहे कुर्यादित्यर्थः । तथाच स्वशब्दस्थाने इदमशब्दः कर्त्तव्यः । “पातु मां नरकेशरी”त्यत्र पाल्विमं नरकेशरीत्यूहः । व्यवहिते च पातु तं नरकेशरीत्यूहः । मुखे कण्ठेचैनं पातु । पाल्विमं नरसिंहसु ।

जानुनोः पादयोश्चैव पाल्विमं दीप्तलोचनः ।

अधमोत्तममध्यानि [यानि चाङ्गानि^१] सन्त्यस्य ।

समस्तरोमकूपेषु पाल्विमं सतु सिंहराट् ।

पाल्विममग्निसप्रभः । सर्वत्र रक्षेमं नाथ । नेमं हिंसन्तु हिंसकाः । अभेद्यं कवचं बद्धा विचरन्तु । प्रसादात्नरसिंहस्य न

* Y.Hear adds दानवसिद्धगन्धर्वमानवविद्याधरयक्षगणकिन्नरमहोरगराक्षसादिदुःसहतेजःकामः कवचं धारयेत् । तेजोऽत्र धर्म्यविशेषः । ब्रह्मवर्चसं वा । ये मां हिंसितुमिच्छन्ति इति ब्रह्मण उक्तिः । ब्रह्माणमपि मां ये हिंसितुमिच्छन्ति तस्य कवचस्याग्नितेजसा दग्धास्ते प्रकट्यं वानि । वर्त्तमानार्थे खोट ।

(१) D. पाहीति *

(२) D. Omits the portion bracketed.

भयमस्य । वाङ्मनःकर्म्मभिर्य इमं क्रूराः । दिवारात्रौ च
सन्ध्यायां पाल्विमम् । वासुदेवमयोह्वयम् । एवं चतुर्दशस्थानेषूहः ।
“स्मृत्वा तं पुरुषः सदा” इति संग्रामाद्यात्ययिके कवचस्मरणं
रक्षाकरमित्यर्थः । क्वचित्पाठः “दृष्ट्वा तं पुरुषः सदा” इति ।
तं कवचं दृष्ट्वा ज्ञात्वा विन्यसेदित्यर्थः । “योऽश्वमेधेन यजेत ।”
“य उ चैनं वेदे”तिवत् । संग्रामादिषु कवचपर्यालोचनं न्यास-
द्वारापदविमोक्षणफलम् । अथवा “संग्रामे सङ्घटे दुर्गे” इत्यारभ्य
यं यं काममभिध्याय यजते नरकीशरीम्(?) ।

इत्यनेन वृसिंहमाहात्म्यकथनम् ।* शेषं स्पष्टम् । पादौ,—

ध्यात्वा नीलोत्पलश्यामं रामं राजीवलोचनम् ।

१[जानकीलक्ष्मणोपेतं जटामुकुटमण्डितम् ॥

सामितूष्णधनुर्वाणपाणिं नक्तचरान्तकम् !

स्वलीलया जगत्त्रातुमाविर्भूतमजं विभुम् ॥

रामरक्षां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नीं सर्वकामदाम् ।

शिरोमे राघवः पातु भालं दशरथात्मजः ॥

कौशलेयो दृगौ पातु विश्वामित्रप्रियः श्रुती ।

घ्राणं पातु मखवाता मुखं सौमित्रिवक्त्रलः ॥

जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठं भरतवन्दितः ।

स्कन्धौ दिव्यायुधः पातु भुजौ भग्नशकार्मुकः ।

* अत्र कृतव्याख्यानं पदानां न दृश्यते सर्वसङ्घट्टेषु कवचपादेषु ।

(१) Y. राजीवलोचनभिन्नादि ।

(२) - Y. Omits the portion bracketed.

करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्न्यजित् ।
 मध्यं पातु खरध्वंसौ नाभिं जाम्बुवदाश्रयः ॥
 सुग्रीवेशः कटौ पातु सकिङ्घनी हनुमत्प्रभुः ।
 जरू रघूत्तमः पातु गुह्यं पातु गुहाश्रयः ॥
 जानुनी सेतुकृत् पातु जङ्घे दशमुखान्तकः ।
 पादौ विभीषणश्रीदः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
 एतां रामवल्लोपेतां रक्षां यस्तु कृती पठेत् ।
 स चिरायुः सुखी पुत्री विजयी विनयी भवेत् ॥
 पातालभूतलव्योमचारिण ऋद्धचारिणः ।
 न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
 रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
 नरो न लिप्यते पापैर्भुक्तिं मुक्तिञ्च विन्दति ॥
 जगज्जितैकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरक्षितम् ।
 यः करे धारयेत् तस्य करस्थाः सर्वसिंहयः ॥
 भूर्जपत्रे लिखित्वेमां गन्धचन्दनचर्चिताम् ।
 कृत्वा वै धारयेद् यस्तु सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
 काकवन्ध्या च या नारी सृतवत्सा च या भवेत् ।
 बह्वपत्या जीववत्सा सा च स्वाक्षा च संग्रयः ॥
 बज्रपञ्जरनामिदं यो रामकवचं पठेत् ।
 अव्याहताङ्गः सर्वत्र लभते जयमङ्गलम् ॥
 आदिष्टवान् यथा स्वप्ने रामरक्षामिमां विभुः ।
 तथा लिखितवान् प्रातर्विबुधो बुधकौशिकः ॥

इति रामकवचफलम् ।

धन्विनी वदनिस्त्रिंशौ जटामुकुटमण्डितौ ।

वैरी मां धिरचेतां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥

[शरण्यौ सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम् ।

रक्षःकुलनिहन्तारौ त्रायेतां नो रघूत्तमौ ॥

आत्तसज्यधनुषाविशुसृशा-

वक्ष्याशुगनिषङ्गसङ्गिनौ ।

रक्षणाय मम रामलक्ष्मणा-

वयतः पथि सदैव गच्छताम् ॥

सन्नदः कवचौ खड्गौ चापबाणधरो युवा ।

यच्छन् मनोरथान् चास्त्रान् रामः पातु सलक्ष्मणः ॥

तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।

पुण्डरीकविशालाक्षौ चौरक्षणाजिनाम्बरौ ॥

फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ।

पुत्रौ दशरथस्येता भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥

रामो दाशरथिः शूरो लक्ष्मणानुचरो बली ।

काकुत्स्थः पुरुषः पूर्णः कौशलेयो रघूत्तमः ॥

वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।

जानकीवल्लभः श्रीमानप्रमियपराक्रमः ॥

(१) Y. इत्यन्तं रामकवचं फलम् ।

(२) Y. वीरौ मां पथि रक्षेतां तावुभौ रामलक्ष्मणौ इत्यादि फलम् ।

(३) Y. Omits the portion bracketed.

इत्यतानि जपेन्नित्यं सभक्तिः संयतेन्द्रियः ।
 अश्वमेधायुतं पुण्यं प्राप्नोति स न संशयः ॥
 आपदामपहर्त्तारं दातारं सर्वसम्पदाम् ।
 गुणाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥
 दक्षिणे लक्षणो धन्वी वामे च जानकौ शुभा ।
 पुरतो मारुतिर्यस्य तं स्मरामि रघूत्तमम् ॥]

विष्णुपुराणे,—

ये त्वामार्थ्येति दुर्गेति वेदगर्भेऽम्बिके'ति च ।
 भद्रेति भद्रकालीति ज्येष्ठा ज्येष्ठहरीति च ॥
 प्रातश्चैवापराह्णे च स्तोत्रन्यानममूर्त्तयः ।
 तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रसादाद् भविष्यति ॥

इति दुर्गां प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् । तथा हरिवंशे,—

आर्यास्तुवं प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा ।

इत्याद्यार्यास्तवः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः ॥

महामायानुभावेन—

इत्यादि

एवं देव्या वरं लब्ध्वा सावर्णिं भविता मनुः ।

(१) Y. = अपिच ।

(२) Y. सावर्णिः सूर्यतनय इत्यादि सावर्णिर्भविता मनुश्चिन्ता देवीमाहात्म्यं प्रतिज्ञोक्त्यन्वसन्दर्भः ।

इत्यतः देवीमाहात्म्यप्रतिपादको ग्रन्थसन्दर्भः सर्वः पठनीयः ।
 देवीमाहात्म्यस्यैव पठनं श्रवणरूपकस्यैविशेषैः फलजनकत्वश्रवणात्
 तदन्तर्गतफलप्रतिपादकवाक्यानामपि देवीमाहात्म्यरूपत्वात् ।
 “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति विधौ स्वस्यापि प्रवेशवत् । यद्यपि
 “एभिस्तै” रित्युपक्रमादुपसंहारस्यमाहात्म्यपदं “वेदो वा प्राय-
 दर्शना” दित्यनेन न्यायेन नारायणीस्तवशक्रादिस्तवपरं प्रतिभाति
 तथापि “एभिः स्तै” रित्यस्य प्रकृतनारायणीस्तवमात्रपरस्य “मधु-
 कैटभनाश” इत्यत्र चकारेण समुच्चयप्रतीत्या साकाङ्क्षत्वेनापश्य-
 वसितत्वाद् वाक्यभेदमयाच सर्वस्यैव माहात्म्यस्य फलसम्बन्धः ।
 यथोपांशुयाजवाक्ये विष्णुावितिदेवताविधौ वाक्यभेदमयात्
 “उपांशुयाजमन्तरा यजती” त्येव विधिः । तेन देवीमाहात्म्यस्यैव
 कीर्तनात् नित्यक्रियाणां सकलबाधाशमनं फलम् । सकल-
 पदस्थानिकाशेषपरस्य प्रत्येकोपस्थापकत्वाभावात् सर्वेभ्यः कामेभ्यः
 इत्यत्र हि वैदिकप्रत्येककाममनूय ज्योतिष्टोमविधि रित्येकं
 फलम् । नैवमिह । तेन नित्यं

मङ्गलाचारयुक्तानां विनिपातो न विद्यते ।

इत्यादिवत् सन्ततानुष्ठानात् सकलबाधाशान्तिः । अथवा
 बाधापदस्य प्रतियोगिज्ञापेक्षत्वात् पशुबाधा पुत्रबाधा इत्यादि-
 विशेषः । सर्वपदपर्यायभूतसकलपदेन प्रत्येकमुपस्थाप्यत इति

प्रत्येकपशुवाधादिनागमुद्दिश्य फलानुरूपेण नित्यपदोक्तसन्त-
ताभ्यासानुष्ठानं विधीयत इति । प्रत्येकपशुवाधाद्यर्थं मासं पक्षं
वा देवीमाहात्म्यनित्यपठनं कर्त्तव्यम् । तस्मिन्च पक्षे यावज्जीवपाठो
न विधेयः । पूर्व्वकल्पे सर्व्ववाधाशमफलार्थं यावज्जीवपाठः ।
फलस्य नित्यापेक्षितत्वेन मुमुक्षुसाधारण्यादङ्गवाधाशमनस्य मुमुक्षो-
रप्यपेक्षणात् । तत्र प्रत्यहप्रयोगात् फलम् । “अष्टम्यां च
चतुर्दश्या”मित्यादि विध्यन्तरम् ।

तस्मात्तमेतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः ।

श्रोतव्यञ्च सदा भक्त्या परं स्वस्थयनं महत् ॥

‘इत्येतदन्तम् । अतएव “श्रोथ्यन्ति चैव” इति चकारेण
“कीर्त्तयिष्यन्ति” इत्यपि सम्बध्यते । “अष्टम्याञ्च” इति चकारेण
समुचितेष्वष्टम्यादिष्वित्यर्थः । “स वै सायञ्च प्रातश्च जुहोति”
इति चकारेण सायं प्रातरभ्यस्ताग्निहोतस्य फलसाधनत्ववत् ।
अर्थवादकत्वाच्च “न तेषां दुष्कृत” मित्यादि “न शस्त्रानलतो-
यौघात्” इत्यन्तं विशिष्टमेव फलम् । तेन समुचितेष्वप्यष्टम्यादिषु
देवीमाहात्म्यकीर्त्तनं दुष्कृतदुष्कृतोत्थानापददारिद्रेष्टवियो-
जनाभावशतुदस्युराजशस्त्रानलतोयौघभयाभावकामः कुर्यात् ।
एतत्काम एव समुचिताष्टम्यादिषु देवीमाहात्म्यश्रवणं कुर्या-
दित्यर्थः । “उपसर्गान्” इत्यादि । अग्नेषान् गृहग्रामनगरजन-
पदविषयानुपसर्गान् महामारीसमुत्थानमरकरूपाणि त्वर्थः ।

“त्रिविधं” दिव्यान्तरीक्षभौमरूपसुत्पातञ्च माहात्म्यं कीर्त्तितं
श्रुतं वा श्रमयेदित्यर्थः । “जानताऽजानता वापि” इत्यनेन बलि-
पूजादिषु सादृशस्यार्थं माहात्म्यपठनम् । “शरत्काल” इति
विध्यन्तरम् । “भविष्यति न संशय” इत्यन्तम् । शरत्कालीन-
वर्षावधिकपूजा कृष्णाष्टम्यादिमहानवमीपर्यन्ततिथिषु क्रियते ।
तासु तिथिषु देवीमाहात्म्यश्रवणं कीर्त्तनं वा सर्वव्याधाविनिर्मुक्ति-
पूर्वकधनधान्यसुतान्वितत्वकामः कुर्यादित्यर्थः । “श्रुत्वा ममै-
तन्माहात्म्यं”मित्यादीनां देवीमाहात्म्योपलक्षणम् । निर्भयत्व-
कामः देवीमाहात्म्यं शृणुयादित्यर्थः । “रिपवः संशयं यान्ती”
त्यादिविधित्रयं “माहात्म्यं मम शृण्वता”मित्यनुपपन्नात् रिपुचय-
कामः शृणुयात् । कुलनन्दनकामः शृणुयादिति । “शान्ति-
कश्मणी”ति रोगादिशान्तिकामोऽपि शृणुयादितिविध्यन्तरम् ।
दुःस्वप्नसूचितानिष्टशान्तिकामः शृणुयादित्यपि विध्यन्तरम् । “ग्रह-
सूचितो” ग्रहपीडाशान्तिकामः शृणुयादितिविध्यन्तरम् । “उप-
सर्गाः शमं यान्ती”त्यादिषु “पठनादेव” इति वक्ष्यमाणं सम्बध्यते ।
उपसर्गा महामारीव्यतिरिक्ता रोगबाहुल्यदुर्भिक्षादिरूपा देवी-
माहात्म्यपठनात् शमं यान्ति । एवं ग्रहपीडाः पठनात् शमं यान्ति ।
पूर्वं श्रवणात् शान्तिरुक्ता । दुःस्वप्नं सुस्वप्नं जायते पठनादेव ।
बालानां शान्तिकारकं माहात्म्यं भवति पठनादेव । ‘तथा संघातभेदे
मित्रतानाशे मैत्रीकरणं पठनादेव । दुर्दृष्टानां बलहानिकरं पठना-

देव । रत्नीभूतपिशाचानां नाशनं पठनादेव । सर्व्वं च “सर्व्वं ममैतत् ।
 माहात्म्यं” कर्त्तृतया सम्बध्यते । अत्र हेतुः,—यतो मम सन्निधिकारकं
 अतएव ‘मुक्तिफलजनकत्वमित्यर्थः । “पशुपुष्पाध्यधूपै” रित्यादि-
 विध्यन्तरम् । “सकृत् सुचरिते श्रुते” इत्यन्तम् । पशूपहारादि-
 महाविभववर्षावच्छिन्नपूजातुल्यफलकामः सकृन्माहात्म्यं शृणुयादि-
 त्यर्थः । इदानीमेकोद्दिष्टन्यायेनैकदेशस्य फलसम्बन्धं कथयति ।
 जन्मनां प्रादुर्भावानां कीर्त्तनं तत्प्रतिपादको ग्रन्थः । श्रुतं पापं
 हरति । श्रुतश्चारोग्यं प्रयच्छति । शुद्धचरितश्रवणं वैरहृतभय-
 नाशकम् । श्रुतयः श्रुताः शुभमतिप्रदाः । पापक्षयकामः प्रादु-
 र्भावयन् शृणुयात् । वैरहृतभयाभावकामो युद्धयन् शृणुयात् ।
 शुभमतिकामः सुतिं शृणुयादितिसर्व्वत्र विधिः । “अरण्ये प्रान्तरे”
 इत्यादिना माहात्म्यश्रवणस्य विधिः । अरण्ये सङ्कटाभावकामः
 देवीमाहात्म्यं श्ररेत् । एवं प्रान्तरे । द्वावाग्निपरिवारितसङ्कटा-
 भावकामः माहात्म्यं श्ररेदित्याद्या विधयः । अत्र देवी-
 माहात्म्यस्य प्रातः कालाद्यश्रवणात् “नक्तं स्तोत्रेषु पूजित” सिति-
 रात्रिपाठादेव फलमिति प्रतिभाति । तथापि

देवकार्य्यस्य सर्व्वस्य पूर्व्वज्ञः परिकीर्त्तितः ।

इति नरसिंहपुराणात् सर्व्वपदस्य सर्व्वनामत्वेन स्तोत्रेषु
 विशेषरूपेणैव पूर्व्वज्ञविधानाद् विकल्प एव इति ।

(१) Y. मुक्तिफलकमित्यर्थः ।

(२) D. स्तोत्रेषु ।

विष्णुपुराणीयो लक्ष्मीस्तवः पठनीयः ।

नमस्यै सर्व्यभूतानां जननीमलसम्भवाम् ।

त्रियमुन्निद्रपद्मार्चीं विष्णोर्वल्लस्त्रलाभयाम् ॥

इत्यादि ।

पठ्यते येषु चैवेय गृहेषु श्रीस्तवो मुने ।

अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वस्ति कदाचन ॥

इत्यादिफलार्थम् ।

स्कन्दपुराणीयसरस्वतीस्तवः ।

प्रपञ्चसारे च,—

इति मातृका 'विभेदान् प्रभजन् 'मनुद्वयं च 'मन्त्रितमः ।

^१[प्रजपेदेनां स्तुतिमपि दिनशो वाग्देव्यनुग्रहाय दुधः ॥

अमलकमलाधिवासिनि मनसो वैमल्यदायिनि मनोज्ञे ।

सुन्दरगात्रि सुशीले तव चरणान्धोरुहं नमामि सदा ॥

अचलात्मजा च दुर्गा कमला त्रिपुरेति भेदिता जगति ।

या सा त्वमेव वाचामीश्वरि सर्व्वात्मना प्रसीद मम ॥

(१) Y. प्रभेदान्

(२) प्रपञ्चसार reads अन्तर्द्वयं च *

(३) Y. मन्त्रितम इत्यादि ।

(४) Y. Omits the portion bracketed

'तव चरणाश्लोजयोः प्रणामहीनः पुनर्हिजातिरपि ।
 भूयादनेङ्गमूकस्वदुःभक्तो भवति देवि सर्वज्ञः ॥
 मूलाधारमुखोदगतविसतन्तुनिभप्रभाप्रभावतया ।
 विसृतलिपिप्राताहितमुखकरचरणादिके प्रसीद मम ॥
 वर्णतनो ऽसृतवर्णे नियतमनिवर्णितेऽपि योगीन्द्रैः ।
 निर्णोतकरणदूरे वर्णयितुं देहि देवि सामर्थ्यम् ॥
 ससुरासुरमौलिलसम्भणिप्रभादीपितांघ्रियुगे ।
 सज्जलागमस्वरूपे सर्वेश्वरि सन्निधिं विधेहि मयि ॥
 पुस्तकजपपुटहस्ते वरदाभयचिह्नचारुवाहुलते ।
 कर्पूरामलदेहे वागीश्वरि बोधयाशु मम चेतः ॥
 शीमाम्बरपरिधाने मुक्तामणिभूषणे सुदावासे ।
 स्मितचन्द्रिकाविकासितमुखेन्दुविम्बेऽम्बिके प्रसीद मम ॥
 विद्यारूपेऽविद्याविनाशिनि विद्योतितेऽन्तरात्मविदाम् ।
 गद्यैः सपद्यजातेराद्यैर्मुनिभिः स्तुते प्रसीद मम ॥
 त्रिसुखि त्रयोस्वरूपे त्रिपुरे त्रिदशाभिवन्दिताङ्घ्रियुगे ।
 त्रीक्षणविलसितवक्त्रे विमूर्त्तिमूलात्मिके प्रसीद मम ॥
 वेदात्मिके निरुक्तज्योतिर्यार्थकरणकल्पशिखाभिः ।
 सञ्छन्दोभिः सन्ततकृतमण्डङ्गेन्द्रिये प्रसीद मम ॥
 त्वचरणसरसिजस्रस्त्रितिमहितधियां न लिप्यते दोषः ।
 भगवति भक्तिमतस्त्वयि परमां परेश्वरि प्रसीद मम ॥

बोधालिके बुधानां हृदयाब्जचारुरङ्गनटनपरि ।
 भगवति भवभङ्गकरीं भक्तिं भद्रार्थदे प्रसीद मम ॥
 वागीशीस्तवमिति यो जपार्चनाहवनवृत्तिषु प्रजपेत् ।
 स तु विमलचित्तवृत्तिर्देहापदि नित्यशुद्धमेति पदम् ॥]

नवग्रहस्तोत्रम् ।

जवाकुसुमसङ्काशं [काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
 ध्वान्तारिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम् ॥
 दिव्यशङ्खतुषाराभं क्षीरोदार्यवसम्भवम् ।
 नमामि शशिनं भक्त्या शम्भोर्मुकुटभूषणम् ॥
 धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुच्छसमप्रभम् ।
 कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥
 प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।
 सौम्यं सर्वगुणोपेतं नमामि शशिनः सुतम् ॥
 देवतानासृषीणाञ्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
 वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि बृहस्पतिम् ॥

(१) Y. नवग्रहस्तोत्रम् ।

(२) Y. जवाकुसुमसङ्काशनित्यादि ।

(३) Y. Omits the portion bracketed.

हिमकुन्दसृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
 सर्वशास्त्रप्रवक्तारं भागवं प्रणमाम्यहम् ॥
 नीलाञ्जनचयप्रस्थं रविसूनुं महायहम् ।
 छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
 चर्हकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्दकम् ।
 सिंहिकायाः सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
 पलाशधूमसङ्काशं तारादित्यविमर्दकम् ।
 रौद्रं रुद्रात्मजं घोरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
 व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् शृणुयादपि ।
 दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः ॥
 ऐश्वर्यमतुलञ्चैव बलपुष्टिविवर्धनम् ।
 नरनारीहितार्थाय नित्यं चाप्यभिधीयते ॥ (?)
 नरनारीहितार्थाय लभते नात्र संशयः ॥]

तथा—

'मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्ता धनप्रदः ।
 'स्विरासनो महाकायः सर्वकर्मवबोधकः ॥
 लोहितो लोहिताक्षश्च सामगानां कृपाकरः ।
 अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः ॥
 वृष्टिकर्ता च हर्ता च सर्वकामफलप्रदः ।
 एतानि कुजनामानि नित्यं यः प्रयतः पठेत् ॥

(?) Y. मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्ता धनप्रद इत्यादि मङ्गलस्तोत्रम् ।

(*) Y. Omits the portion bracketed.

ऋणं न जायते तस्य धनमाप्नोति पुष्कलम् ।
 रक्तगन्धैश्च पुष्पैश्च धूपगन्धादिभिस्तथा ।
 मङ्गलं पूरयित्वा तु मङ्गलेऽहनि सर्वदा ॥
 ऋणलेखा प्रकर्तव्या अङ्गारेण सदा बुधैः ।
 प्रोक्ष्येद् वामपादेन ऋणनाशो भवेद् ध्रुवम् ॥]

एतच्च “ऋणानाञ्छानपक्रिये” ल्युपपातकमध्ये गणनात् ।
 न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मसं विषमुच्यते ।
 विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मसं पुत्रपौत्रकम् ॥
 (इति) 'महादोषात् ।

व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।
 'स्त्रीजितस्य च मूर्खस्य मरणान्तं हि सूतकम् ॥

इति 'प्रतिक्रिया (इत्यपक्रिया) सम्भावनारहित-ऋणवतः
 कर्मभानधिकारस्मरणाच्च ।

[अथाहुः,—]

ऋणे प्रज्ञायमाने तु उत्सृजे धनिके सति ।
 क्रीत्वा द्रव्येण तेनाज्यमिति तत्र विधानतः ॥

मध्यमेन पलाशानां पर्णेन 'तिलानां पर्णेन जुहोति च । 'यदास्य

(१) D. महादोषाच्च ।

(२) D. स्त्रीजितस्य ।

(३) Y. प्रक्रिया ।

(४) Y. Omits the portion bracketed.

(५) D. तिलान् जुहोति च ।

(६) D. E. जप्यालोदिति ।

दिति(?) मन्त्रेण व्याहृतिभिः समशतम् । ततः 'नान्यस्यादृष्टमर्दन्तं
मयेह येन यमस्य विधिनाचराणि ।(१) इदं तदग्ने अदृष्टो भवामि
तावत् तेन प्रतिदत्ते ददानीति निर्धनस्य तूपपातकप्रायश्चित्तम् ।

“बृहस्पतिः सुराचार्य” इति बृहस्पतिस्तोत्रम् । दशरथकृतं
स्कन्दपुराणीयं शनैश्चरस्तोत्रं (च) पठनीयम् ।

इत्यग्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचारप्रदीपे
स्तोत्रपाठव्यवस्था ।

अथ देवगृहसंस्मार्जनादि देवकार्याणि ।

“पूर्वाह्णे दैविकं कर्म”ति वचनात्

देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णसु विधीयते ।

इति वचनात् (च) पूर्वाह्णमात्रकर्त्तव्यत्वेऽपि द्वितीयभागे बहु-
कर्मविधानात् तृतीयभागे च प्रासादादिदेवतालयगमनविधानेन
‘तत्र देवपरिचर्याविधानाद् ‘बृहद्देवकार्याणां प्रथमभाग एव
कालः । न च पूर्वाह्णसामान्यस्य तृतीयभागे ^१[विशिष्टे] उप-
संहारः । “देवकार्यस्य सर्वस्ये”ति गृहदेव(बृहद्देव)कार्यस्यापि
संग्रहेण तदसङ्गतेः ।

(१) E. D. वदानीदृष्टम् ।

(२) Y. तत्त्वदेवतापरिकर्मत्वे (३)

(३) D. बृहद्देव ।

(४) D. Omits the portion bracketed.

व्यक्तञ्च वराहपुराणे,—

कल्पमेव समुत्थाय हन्याद् भेरीं यथोदिताम् ।

इति कल्पप्रभृतिदेवकार्याणि दर्शितानि । तत्र यद्यपि सन्ध्याकाल एव कपाटोद्घाटनदीपज्वालनदन्तधावनमुखचालन-
माल्यदानघृततैलाभ्यञ्जन 'भूमिलेपोद्वर्त्तन' स्नानदानगन्धचन्दन-
दानपुष्पमाल्यदानवस्त्रालङ्कारदानानि देवकार्याणि विहितानि ।

एवं कृते च सन्ध्यादि कर्म शेषं समाचरेत् ।

इति पञ्चादेव (च) सन्ध्या विहिता तथा तद् गृहीतभागवत-
दीक्षाणामितिप्रतिभातीति सन्ध्यानन्तरमन्त्रेषां देवकार्याणि ।
अतएव भविष्यपुराणे,—

स्नानकाले त्रिसन्ध्यन्तु यः कुर्याद् गीतवादितम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां तथा श्रवणमुत्तमम् ॥

इति सन्ध्याकाले स्नानस्यानुवादः । स च सन्ध्याव्यवहित-
कालविषयः । सन्ध्याया अधिकारसम्पादकत्वात् । तत्र वराह-
पुराणीयमन्त्राणां यथोक्तरूपेण ज्ञानासम्भवात् 'तन्मन्त्राभावेपि
तत्तत्कर्माणि कार्याणि ।

तत्र यमः,—देवमाल्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।

स्नपनं सर्वदेवानां गोप्रदानसमं श्रुतम् ॥

(१) Y. भूमिलेपनोद् ।

(२) Y. स्नानगन्धचन्दनपुष्पमाल्य ।

(३) Y. तन्मन्त्राभावेऽपि तन्मन्त्राणि कार्याणि ।

अथ सूर्यस्य ।

भविष्यपुराणे,—

सूर्यमाख्यापनयनं पूजान्ते च प्रमार्जनम् ।
एकैकं स्वात् सदा तुल्यं चान्द्रायणफलं तु ॥

तथा,—

पशून् परिहरन् जन्तून् मार्जन्त्या मृदुस्त्वया ।
शनैः सम्यग्मार्जनं कृत्वा चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
यावत् पांशुकणिका मार्ज्यन्ते भास्करालये ।
दिनानि दिवि तावन्ति तिष्ठत्यस्तमितो नरः ॥

तथा,—

मृहीत्वा गोमयं खस्थं स्थाने वा पतितं शुभे ।
उपर्यध्वं सन्त्यज्य प्रत्ययं जन्तुवर्जितम् ॥

तथा,—

नात्यर्थे रोगजीर्णाया बभ्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्त्तनवसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥
वस्त्रपूतेन तोयेन यः कुर्यादुपलेपनम् ।
पशून् परिहरन् जन्तून् चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
सदा धातुविकारैर्वा वर्णकैर्गोमयेन वा ।
उपलेपनकृद् याति तत्पदं यानमास्थितः ॥

उदकाभ्युक्षणे भानोर्यः करोति तथा मृहे ।
 सोऽपि गच्छति यत्रास्ते भगवान् यादसांपतिः ॥
 यः कुर्यात् कुटिमां भूमिं दर्पणीदरसन्निभाम् ।
 नानावर्णविचित्राञ्च विचित्रकुसुमाकुलाम् ॥
 क्वचित् कलशविन्यस्तां पङ्कजैरुपशोभिताम् ।
 रम्यां मनोरमां सौम्यामर्कायतनमन्दिरम् ॥
 'यावद्वस्ता भवेद् भूमिः समन्ताद्वस्तसंख्यया ।
 तावदयुगसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

तथा,—

एवं स्वस्तिकपद्माद्यैर्भूमीमां सूर्यमन्दिरम् ।
 कृत्वा वर्णैकपिष्टाद्यैर्लभेत् शतगुणं फलम् ॥

एवं स्नानं संस्कृत्य मुखप्रक्षालनम् । दन्तधावनम् । “अभ्यङ्गे
 पञ्चविंशति”रिति वचनात् पञ्चविंशतिपलघृतेनाभ्यङ्गे वर्षकोटि-
 सहस्रार्जितपापक्षयफलः । यवगोधूमचूर्णैरुदवर्त्तनम् । ततः
 'स्वच्छोदकस्नानम् । भविष्ये,—

मृत्कुम्भैस्ताम्बकुम्भैस्तु स्नानं दशगुणं स्मृतम् ।
 रौप्यैर्लज्जोत्तरं पुण्यं 'हेमैः कोटिगुणोत्तरम् ॥

(१) D. यावद्वर्णा भवेद् ०

(२) Y. चूर्णैरावर्त्तनम् ।

(३) D. स्वच्छोदक ०

(४) Y. हेमैः ।

तथा,— स्नानकाले प्रकुर्वीत गीतवाद्यादिमङ्गलम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां तथा श्रवणमुत्तमम् ॥

घृतेन स्नपनं कृत्वा एकाहमुदये रवेः ।

गवां शतसहस्रस्य दत्तस्य लभते फलम् ॥

सप्तम्यां घृतस्नाने सप्तकुलोदरणसूर्यलोकमहि(त)त्वम् । शुक्ला-
ष्टम्यां सर्वपापक्षयः । शृङ्गविषुवायनदर्शपूर्णमासेषु महापुण्यम् ।

आह्वातं निर्वृतिं स्वास्थ्यामारोग्यं चारुरूपताम् ।

'सप्तजन्मानि चाप्नोति'क्षीरस्नानप्रदो रवेः ॥

दधिस्नानाद् विष्णुलोकः । ['मधुस्नानादिन्द्रलोकः ।] श्रीखण्ड-
वारिस्नानेनार्कलोकः । कपिलापङ्कगव्यस्नानं पूर्वतो दशगुण-
फलम् । गङ्गातोयेनापोहिष्ठेति स्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कर्पूरा-
गुरुतोयेन सूर्यस्नानं सूर्यलोकदम् । ['मन्वाष्टशतजपेन निर्मल-
जलस्नानं सूर्यलोकदम् ।] पितृनुद्दिश्य तीर्थवारिणा सूर्यस्नाने
'नरकादुद्भूत्य पितॄणां स्वर्गवासः । सिताम्बुधारोष्णपयोघृतैः क्रमेण
सूर्यं स्नपयित्वा '[पूजयित्वाश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः ।

तथा,— आपः क्षीरं कुशापाणि घृतं दधि तथा मधु ।

रत्नानि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् ॥

(१) Y. सप्तजन्म चाप्नोति * ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

(३) Y. Omits the portion bracketed.

(४) Y. नरकोद्धारपूर्वकं पितॄणां * ।

(५) D. Omits the portion bracketed.

योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भास्कराय निवेदयेत् ।

दशवर्षसहस्राणि स रमेदर्कमन्दिरे ॥

सुवर्णरत्नतीययुतार्घ्येण कोटिशतवर्षं सूर्यलोकप्राप्तिः ।

दशापराधांस्तोयेन क्षीरेण तु शतं चमेत् ।]

सहस्रं चमेत् दध्ना घृतेनाप्ययुतं चमेत् ॥

हेमपात्रे रौप्ये वा ताम्बे वा गोमयकृतपद्मस्वस्तिकशङ्खध्वजा-
दिभिर्नानावर्णैरक्षततण्डुलादिभिर्भक्षपिष्ट(?)दीपचूताश्वत्थपत्रव-
सहितैर्नीराजनं युगसहस्रसूर्यलोकप्राप्तये । दारवार्घ्यपात्रात्
सृत्पात्रे शतगुणम् । ताम्रपात्रे ततो दशगुणम् । पलाशपद्मपत्राभ्यां
ताम्रपात्रसमम् । रौप्यपात्रे लक्षगुणं स्वर्णपात्रे कोटिगुणम् ।

एवं स्नानेऽथ नैवेद्ये बलिधूपादिषु क्रमात् ।

पात्रान्तरविशेषेण फलं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥

सूर्यस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं परम् ।

स्पर्शनादर्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परम् ।

इति सूर्यस्य । *

* Y reads the following after this mark :—

इति) सम्यार्जनादिकलम् । अथ दर्शनादिकलम् ।

मेरुसन्दाररूपोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।

आसाद्य भास्करं मर्त्यं लब्धायति तत्क्षणात् ॥

यः कुर्यादर्शनं मासमेकाहरो जितेन्द्रियः ।

स यत् फलमवाप्नोति न तत् सर्वैर्महाभयैः ॥

पौर्णमास्याममावास्यां दर्शनं पुण्यदं श्रुतम् ।

सप्तस्नानं तथा षष्ठां दिवसे च रवेः सदा ॥

सत्तत्पदचिचवणाभाद् राजसूवाचनेवकलम् ।

त्रिरुत्पद कृष्णीकल नमस्कारात् । परां गतिम् ।

प्रथम्य दण्डवत् भूमौ गतिं प्रथमशतोद्भवाम् ।

यत्न 'देवकार्यं सत्यं' इति प्रथमादेवतासम्पदानकस्यापि प्रथमभागे एव कालः ।

पत्नं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यां धूपदीपकम् ।

विशेषनश्चाक्षतञ्च केयवाश्च प्रयच्छति ।

तेन प्रसङ्गेन निवेद्येत् विष्णुलोके युगायुतम् ॥

इति सामान्यतः । विशेषतो विष्णुधर्मो—

पुष्पाणि च सुगन्धीनि मनोत्तानि च यः पुमान् ।

प्रयच्छति हृषीकेशं स भागवत उत्तमः ॥

इति वाक्यात् तदुपायैश्च पूजाप्रकरणाद् वहिरेव फलार्चनेन तत्तद्दिव्य (तत्तद्दिव्य) विधानाद् (विधान) वाक्येन पूजासम्बन्धे फलसम्बन्धवाक्यभेदोत्पत्तेः पृथग्गन्धादिदानं फलार्चं विधीयते । हिरण्यमृद्वज्रानासनदानं तत्तत्फलार्थमेव । तत्र देवतायाः प्रतिमालभावेन दद्यात्तर्पणं मौक्त्यात् । यत्न दद्यादिति मार्चयेदिति यत्नानुसम्बेदिति सत्ये देवतामीत्यभावात् प्रीतिहेतुत्वं न पूजास्वरूपं तथापि देवतासदृश्यं क्षतप्रीतिजननयोग्यक्रियासु पूज्येति प्रत्येकसुपादानं गन्धादिवेषनादिकं च पूजयेति न दोषः । अन्यथा पुष्पस्य देहदानं गन्धस्यानुलेपनञ्च न स्यात् । देवतासदृश्यं त्यागमात्रेण दानविध्यपपत्तेः (ः) देवप्रतिमासम्बन्धो निष्प्रमाणकः । सुवर्णरजतमृद्वज्रलोतादोनां साक्षात् प्रतिमागरीरेऽनुपयोगेऽपि तद्रूपविधानादपहारे दोषाभिधानाच्च । प्रतिमागरीरे हारान्तरेण तेषामप्युपयोगः । तत्रात्र योमशिवीये चण्डप्रतिमानन्तरं

नूयादेनं शिवद्वयं रक्षांस्त्रिवन् शिवान्तिके ।

वितानच्छत्रचिह्नानि वस्त्रभूषणवाहनम् ।

गोशूहिरखवासादि देवद्रव्यसदाहृतम् ।

भविष्ये—

नाधिकारोऽस्ति विप्राणां भौमानां देवपूजने ।

भक्त्या भरतगार्हपत्यं च्छाधिपत्ये विशेषतः ॥

इति । च्छाधिपत्ये देवभूमिप्रभृत्ये । भौमानां मन्त्रेतराङ्गणानाम् । मूल्य-
सङ्गणेन नाधिकार इति मूल्यसङ्गणं विना देवभूम्यस्ये अधिकार इत्युक्तं भवति ।
मन्त्रानाम् वेतनपूर्वकमर्थधिकारः ।

देवावेषेषु सर्वेषु वर्जयित्वा गिवाक्यम् ।

अधिकारः श्रुतो राजानु भोजकानां न संशयः ॥

इति भोजकपदवाच्यमखाधिकारं दर्शयति । एवं शावरभाष्ये देवपाम इति तदुपजीविनां तत् व्यवहारादभिधीयत इति । अन्यथा इत्युक्ते साधारणत्वात् सर्वेषां व्यवहारः स्यात् । तदुपजीवव्यवहारस्तु पूजाविनियोगार्थ एव । तेन भूभ्यादिदानमपि पूजैव । केवलं दानमात्रपठितानां दाने तु कर्त्तव्यतयानुष्ठान-समाचारः । देवद्वयं देवतासुदृश्यं तत्तं इत्यमिति यद्यपि लक्ष्मीधरेणोक्तं तथापि त्यागोऽपि पूजैवेति न दोषः । तथापि मन्त्रदेवप्रकाशिकायां पूजा पञ्चविधाः अभिगमनसुपादानमिच्छा स्नाध्यायो योग इति त्रयोपचाराणिऽभिहितम् । तत्प्रापित (तत्प्राभिगमनं) नाम सम्मार्जननिम्नौल्यवहित्करणादि । उपादानं पूजाकाशन-सम्पादनम् । इच्छा गन्धपुष्पादिदानम् । स्नाध्यायो मन्त्रजपः । योगो देवता-स्वरूपभावना इति पूजाङ्गमाहकान्यासादिकरणप्रसङ्गः ।

तेषां सपथ्यां त्रिविधा प्रोक्ताभेकां समाचरेत् ॥

इति पञ्चोपचारदशोपचारयोऽङ्गोपचाररूपलिखितपूजामधिकृत्य विधानेऽ) न्यत्र प्रसङ्गाभावात् । अतिविपूजादौ तदनादरस्यावश्यकत्वात् आर्त्तपूजादौ तेषामनङ्गत्वात् ।

अर्चितं प्रतिष्ठाति अर्चिताय प्रयच्छति ।

इत्यादौ पुष्पादिदानमात्रेण पूजादर्शनाच्चेत्तत्र दानप्रकरणोक्तानां तेषां पूजायां न निषेधस्तेषां पूजायामपि स्यादेवाङ्गत्वम् । सर्वपूजाप्रकृतीभूत) दीक्षापूजायां प्रपञ्चसारे कानिचित् पुष्पाद्यङ्गा

सुगन्धीनि सुरूपाणि स्नागभोक्तानि यानि च ।

इति स्नागभोक्तपुष्पाणां विधानात् । न च तत्र देवताशब्दे पूजाङ्गत्वेन यान्तुक्तानि तेषामेव ग्रहणम् । स्नागभोक्तानीत्यविशेषोपादानात् कान्यानामपि पूजाङ्गत्वाविशेषणाच्च । भविष्यपुराणादेरपि तत्र देवतायाः स्नागमत्वमेव विशेषादागमपदस्य शास्त्रपरत्वादिति । भविष्यपुराणे,—

अथातुलेपनं कृत्वा दिव्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ।

वर्षकोटिशतं दिव्यं सूर्यलोके भज्जीयते ॥

गन्धातुलेपनं पुण्यं हिमं चन्दनस्य च ।

चन्दनादपुरो (दयुरो) चैवं पुण्यमष्टपुण्यं नृप ॥

लक्ष्म्यासुरोर्विशेषेण द्विगुणं फलमाप्नुवात् ।
 तस्माच्छतगुणं पुनर्यं कुतुम्बस्य विधीयते ॥
 चन्दनागुरुकर्पूरैः क्षुब्धपिष्टैः सकृद्व्रजैः ।
 भानोरङ्गं समालिख्य कस्यकोटिं (१) वसेद् दिवि ॥
 सन्धोता । सन्धीज्य । तालहन्नेन शुभगन्धैः प्रलेपितम् ।
 दशवर्गसहस्राणि शीरं मित्त्रपुरे वसेत् ॥

तालहन्नेद्वाने दशसहस्रवर्गं सूर्यलोके वासः ।
 मायूरव्यजनदाने वर्षकोटिः (१) ।
 वायुलोकाग्निः । हेमरूपरत्नदण्डवामरदाने चामरहस्तसेवितस्य चिरं सूर्य-
 पुरावाग्निः । ज्यय पुष्पाणि सूर्यस्य ।
 भद्रिष्यपुराणे —

पुष्पैररयत्तसम्भूतैः पलैर्वा गिरिसम्भवैः ।
 व्यपस्पृशितनिम्बिद्रैः प्रोलितैर्जन्तुवर्जितैः ॥
 व्याह्वारामोदभवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्दूरवत् ।
 पुष्पजातिविशेषेण लभेत् पुण्यं ततोऽधिकम् ॥
 दत्त्वा दश सुवर्णस्य निष्कस्य लभते फलम् ।
 करवीरे तथैकशिरःकायं विनिवेदिते ॥

अथ पुष्पैः सम्पूजयेदिति अष्टविधिना वक्ष्यमाणसज्जपुष्पाणां पूजाकृत्वावनमः ।
 पुष्पजातिविशेषेणेत्यादिना योगे फलसम्बन्धः । नष्टाश्वत्थानामः । उपपत्तये पुष्पामस्तु
 यत् पुष्पविधानं उपसंहारे च स्वयस्तत्पाठ्य पुष्पाणीति पूजाकृतिविधिमध्येऽपि
 सङ्कलनैरर्थवेद्भेदमित्येवपूजाकृतिविधानात् कथं वाऽनिष्पत्तिरूपप्रकरणप्रधानविध्य-
 भावेऽपि सदृभावाप्रकरणादाश्रयलाभासम्भवात् तत्र यथा "भूयस्त्वेनोभयश्रुतीति
 नित्यात् ज्योतिषोभयजुर्वेदोत्पद्यत्वेन सामवेदेऽतद्विध्यभावेऽपि प्रकरणम् । तदुक्तं
 परप्रकरणस्यानासङ्गैरित्यादिभिस्त्रिभिः ।

ज्ञाते पुनश्च तैरेव सन्देशेन तदिष्यते ॥

इति । नचैवं फलसुतेरङ्गं जुहुवर्थमसीत्यावेनार्थवादत्वम् । फलभूत-
 प्रधानायामित्युक्तदिशा फलविधित्प्रतीतिः । एवं कामयद्दत्तस्यनिर्देशात् । यथा
 खादिरं वीर्यकामयेति संयोगप्रत्यक्षत्वविधिः । श्रुतिवाक्ये फलं प्राप्नुयादित्यादि-
 यज्जदेरेव फलविधिप्रतीतिः । यदा मात्र पूजाप्रकरणमित्यपस्तम्बदानसुखफल-
 सम्भवात् तत्तत्पुष्पपूजनमेव फलाय विधीयते । तदाच नित्यपूजाकार्त्तं विद्यापि
 प्रातरप्येतानि पुष्पाणि देवानि । तत्र कर (शीर) पुष्पदाने दशसुवर्णदानफलम् ।

जाती-वकुल-पाटल-श्वेतमन्दार-सितपद्म-नागकेसरचम्पकपुष्पागस्तद्वृक्षरास्तत्सभाः ।
अर्कपुष्पेण सूर्यलोकवाग्निः । करवीरसङ्खे (भ्यः) विल्वपत्रमधिकम् । विल्वपत्र-
सङ्खेभ्यः पद्ममेकमधिकम् । पद्मसङ्ख्याद् वकमधिकम् । तत्सङ्ख्यात् शमीपुष्पम् ।
वृक्षतीपुष्पं कडुमपुष्पञ्च शमीपुष्पसमम् । शमीसङ्ख्याद्योत्पन्नम् । रक्तोत्पल-
सङ्ख्यनीलोत्पलवतरक्तकरवीरैश्च पूजने कल्पकोटिशतं कल्पकोटिसङ्ख्यञ्च सूर्यलोक-
वासः । सर्वपुष्पेषु मालायां स्तम्भफलं द्विगुणम् । तथा,—

मालती मङ्गिका चैव तथा काशोऽतिसुल्लभः ।

पाटली करवीरश्च जवा पारान्तिकेति च ॥

कुल्लकस्तगरचैव कर्णिकारः कुरण्डकः ।

चम्पको रेतकः कुन्दो वायो वटुरमानिका ॥

अशोकस्तिलको लोध्रस्तवा पैनाटकूपकः ।

शतपत्ताञ्च चान्द्यानि वक्राद्यानि विशेषतः ॥

अगस्त्यकिंरुको तद्वत् पूजार्थं भास्करस्तु तु ।

विल्वपत्रं शमीपत्रं पत्रं शङ्करजस्तु च ॥

तमालपत्रञ्च तथा सर्वदा तपनप्रियम् ।

तुलसी वालतुलसी तथा वै रक्तचन्दनम् ।

केतकीपत्रपुष्पञ्च सदास्तुष्टिकरं रवेः ॥

अतिसुल्लभोऽयं भाधवी । कुरण्डकोऽयं पीताम्बानः । केतकीपत्रदानमपि ।
एतेषां मालायादीनां फलश्रवणाभावात् पूजायामेकाग्रत्वम् । एवं पुष्पाभावे
पत्ताञ्च पद्माभावे त्वष्टमुष्मीवधाः । इत्यपि पूजाविषयं न फलार्थः (स्मृ) केस-
कीटावपद्मश्रीर्नपय्युपितं (त) स्वयंपतितसुकुलवर्जनं तु पूजायामिव फलार्थ-
पुष्पसमर्पणे इति । ततः,—

सुद्वग्राणि कदम्बानि रालौ देवानि भानवे ।

दिवा शेषाणि पुष्पाणि दिवारालौ च मङ्गिका ॥

प्रहरस्तिष्ठते जाती करवीरमहर्निशम् ।

न निम्नोत्थतां जातीत्वर्थः । अन्धेषु वावद्वग्न्यानुवृत्तिः । ततः पूर्वसुद्वग्रे तु
अङ्गाङ्ग्याफलमहारौरवपातः । सूर्यस्योपरि पुष्पमण्डपकरणे सूर्यलोक-
परिवासः । नानापुष्पैः सूर्यपङ्कमसङ्ख्येऽप्यथम् । को(कि)चुरमते स्वयत्पदाद्य
पुष्पाणि सूर्यपूजने सूर्योदयः । स्वर्गपद्मदाने कल्याणः (कल्याणं) मित्राहोषणे
वासः । वज्र्यानि पुष्पाणि । देवीपुराणे,—सूर्यस्य तगरं तथा वर्जनेदित्यर्थः ।

भविष्ये,—

कुठलोन्मत्तकं केरी तथाच गिरिकर्णिका ।

गिरिकर्णिका व्यपराजिता ।

नचात्मातकजैः पुष्पैरर्चनीयो दिवाकरः ।

अथ धूपाः । तल सूर्यस्य ।

गन्धचापि शुभा ये च धूपाश्च विजयादयः ।

दिवाकरस्य धर्म्यैर्मवेद्याः सर्वदाच्युत ॥

इत्यविशेषेण पूजाकूपं विधाय धूपविशेषात् फलविशेषमाह । तेन तेषामेव पूजाकृतम् । कालान्तरे केवलानां फलार्थत्वञ्च । एवं सर्वदेवेषु बोध्यम् । तल सूर्याय महत्तुगुगुलधूपदाने चतुर्वेदिष्टहे जग्नः ।

देवद्वारं नभेरञ्च सिद्धकं कुठकं तथा ।

श्रीफलञ्चाव्यसन्निधं दत्त्वा शिवमवाप्नुयात् ॥

तस्माद् गन्धधूपं यद्वहस्ययुग्मम् ।

अयुग्मं दशसाहस्रं द्विगुणं वा सितायुग्मम् ।

युग्गुणं दशसाहस्रं द्विगुणं महत्तञ्च तत् ॥

सिद्धकधूपेन सूर्यसायुज्यम् । कर्पूरायुग्धूपेन राजसूयफलम् । पक्षं युग्गुल-
धूपदानात् अल्लहत्यानाशः । संधारण्याशमेघफलम् । ज्येष्ठपक्ष्यां वाज्ययुग्गुल-
धूपदानेन वर्षशतं सूर्यलोके वासः । द्विशृङ्गहस्त (द्विशृङ्ग) फलवाज्ययुग्गुल-
धूपे दत्त्वा सूर्यतुल्यो भवति । सूर्यस्य हे (स्य हे) त्रुपेन सूर्यलोकाग्निः ।

अथ दीपाः । सूर्यस्य । भविष्ये,—विष्णुमहादेवौ प्रति अङ्गवाक्यम् ।

उतेन दीपं प्रज्वाल्य तिलतैलेन वा पुनः ।

प्रयाति सूर्यलोकञ्च दीपकोटिघटैर्वृतः ॥

गिरसा चारवेद् दीपं भास्करस्याच्यतो निधि ।

व्यापभातञ्च यो वीर भक्तिप्रज्ञासमन्वितः ॥

ललाटे चैव हस्ताभ्यां सप्तद्व्युक्तपाथोरसि ।

कल्यायुतशतं देवः सूर्यलोके महीयते ॥

कार्तिके सप्तम्यामष्टम्यामभावास्यायां वा दीपमानादाने भास्कराद्युतसङ्काशः
कुलोद्योतकरः । भास्कराजये दीपवचदानात् सूर्यलोकाग्निः । कार्तिके प्रत्यहं
सूर्यनाभजपः । सूर्यायतने च दीपदानं जातिस्मरत्वा स्वप्रकाशाव्याकृतेन्द्रियत्व-
फलदम् । प्रतिपक्षं पञ्चम्यामष्टम्यां वा सूर्याय दीपदाने कर्पूरमणिसङ्काटादीपमावा-

कुलविमानावरोहः । अत्र तान् दत्वा नहि क्षेतन ॥ तैलवर्जितान् कुर्वीत दीप-
कृता (हृत्ता) च दरिद्रः स प्रजायते इति वचनात् दीपदानकाले परहिंसावर्जनम् ।
तैलञ्च स यावत्कालं निधेयम् ।

अथ नैवेद्यानि । सूर्य्यस्य । भविष्यपुराणे,—

शान्तिगुणप्रसूतस्य कुर्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
सूर्य्याय च तदा दत्त्वा सप्तभ्याञ्च विशेषतः ॥
संज्ञावं कगरं सूर्यं पातयं यावर्कं तथा ।
दध्योदनञ्च प्राकञ्च मोदकान् गुडपूपकान् ॥
यावन्नक्षत्रद्विषाणां च नैवेद्ये परिहंस्त्रया ।
तावद्दुग्धमक्ष्णानि सूर्य्यलोके सहीयते ॥

रसानशिरिथी—

गुडस्यखडगतानां भुक्त्वाभ्यां विनिवेदने ।
इतेन प्राचितानाञ्च दत्त्वा शतयुग्मं लभेत् ॥
रसानपानकाद्यानां भक्ष्याणां फलभोध्यते ।
तदङ्गमखिलस्यापि वासितस्य निवेदने ॥
इतपूपकतैः त्रिष्वैः पुण्यं दशयुगोत्तरम् ।
उपदंशयुग्मं त्रैयं पुण्यं शतयुग्मं क्षणम् ॥

एवं षट्कोदने सहस्रयुग्मम् । सुगन्धियाख्यजेत्वयुतयुग्मम् । रक्तमाख्यजेन
ललाधिकम् । खीरभक्षेन दशकोटियुगोत्तरम् । दधियर्कसायुताद्येन ततोऽप्य-
धिकम् । सघनयात (० सार) कर्पूरसत्तरमात्रायाः कर्पूरयुक्तरमात्रायां कोटि-
कोटिशातपुण्याधिकफलम् । सुगन्धपानानां रसानादुल्लफलम् । नानाविधवृत्त-
पावनाः कोटिकोटियुग्मम् । इतौदने मासदुल्लफलम् । शर्कराख्यखडुक्कृतौदने
मासादधिकम् । सर्व्वरत्नसमन्वितपूपदानेऽभरलोकावम् ।

अधुनासाकवैद्यापि प्रीयते साधु भास्करः ।

मातृलङ्घनकादीनि यत्नानि विनिवेदयेत् ॥

एवं पक्ष्मस्य प्राप्तिभावात् अपर्जनं निवेदयेत् ।

फलं कोष्यतुनिदञ्च दत्त्वात् पक्ष्मस्य त्वजेत् ।

इति प्रतिनिधित्वेन प्राप्तिज्ञा निषेधार्थम् । अर्कपत्रां पुटेन अधुपर्व्वसर्पपञ्चे
अश्वमेधफलम् ।

अथ सूर्यस्य नानाविधद्रव्यदानानि ।

अविद्ये—

वासोभिः पूजयेद् भानं चानि वास्य प्रियाणि च ।
तथान्यैश्च शुभैर्द्रव्यैः पूजयेद् वनमालिनम् ॥
वासांसि तु विचित्राणि कारवन्ति स्रष्टुनि च ।
क्षुपितानि रत्नौ दद्याद् विज्ञेयानि नवानि च ॥
यावन्मृदंश्चु (यावन्मोऽद्वास्तु) तन्नामं परिभार्यं प्रथमते ।
तावदुर्ध्वमहस्ताणि सूर्यलोके महीयते ॥
त्रितलं शुक्लं सपीतं वा पट्टसूत्रादिनिर्मितम् ।
दत्त्वा × × सूर्याय भवेत् वेदान्तपारतः ॥

अेतं महाध्वजं किङ्किणीमालान्वितं मयूरच्छत्रभूषितं दत्त्वा दिव्यमन्त्रनिरगतं दिवि भोदते । सूर्यस्य मृष्टे ध्वजमालादाने महाध्वजाष्टकदाने दिव्यं कल्याणतगतं दिवि भोदते । अग्निरत्नमयं दण्डं काञ्चनमयदण्डं वा शुभं दत्त्वं सङ्गामालालोदृतं दत्त्वा सूर्यलोके भोदते । शङ्खवासनायुक्तकांक्षालोहमयमहास्त्रनवशदाने अरुण-
स्यातुवरः सूर्येण सह भोदते । मेरोस्रदङ्गपटङ्गहमरसुरजवैष्णवा (वीणा) कांक्षा-
दिदाने युगायुतगतं सूर्यलोके महीयते । महान्ननगङ्गादाने युगायुतगतं सूर्यलोके महीयते । वज्रवर्षाभिं एकवस्त्रं नानावस्त्रचितं वा मध्ये पद्मभूषितं वितानं सूर्यस्योपरि दत्त्वा तदस्त्रतन्तुपरिभार्यसंस्त्रयुगसहस्रं सूर्यलोके महीयते ।

जघा,—

भास्करायतनाभ्यासे यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
सूर्यमङ्गेति तज्ज्येष्ठं तत्र स्नात्वा द्विवं जजेत् ॥
यः कुर्याद् दीर्घिकां वापीं तङ्गां भास्करालये ।
स तारवेत् कुलगतं सूर्यलोके महीयते ॥

शङ्खवाद्यगीतनृत्यजयशङ्खस्ततालकरणे भूमिदानकन्यादानफलम् । दासी-
दासदाने नरमेधफलम् । प्रेक्षणीयकन्यादाने राजसूयफलम् । वेगया (१) षडम्बरं
दत्त्वा तत्स्थानं गच्छति यत्र सूर्यस्तिष्ठति । गोमार्जणीमज्जादाने अश्वमेधफलम् ।
सूर्याय गौरीगोदाने स्वावरजङ्गमजगद्दानफलम् । स्नानार्चगोदाने क्षपिल-
गोमतदानफलम् । गोदण्डं पुष्टं दत्त्वा उपसन्नतिरोमसंस्त्रयुगसहस्रं सूर्यलोके
महीयते । उभयतोऽङ्गुली (१) दत्त्वा सप्तद्वीपमहीदानफलम् । सहस्रं गोशतं दत्त्वा
एकविंशतिकुलजैः साङ्गं सूर्यलोके लोहित्वा तत्र भोगान् भुङ्क्ता प्रलये सूर्यमण्डले

नविशति । महर्षं गोसङ्घं दत्वा अश्वमेधफलम् । गोयुक्तमश्वयुक्तं काञ्चना ।
रौप्यं वा रत्नचितं रत्नं दत्वा सूर्यलोके गत्वा पश्चात् शिवलोके लीयते । दारुण-
विमानेनार्कं प्रयाति । वरुणाभूषितगलदाने युगकोटिसङ्ख्यायुग् युगकोटिशतानि
च स्वर्गे भुङ्क्ता पश्चादिन्द्रः स्थात् । सर्वश्रेष्ठशालिभूमिदाने भूमिरेणुसंख्यं
सूर्यलोके महीयते ।

एवं सर्वत्र विज्ञेयं फलं भूरेणुमानतः ।

यामच्छेदपुरजेनविषयादि दिने दिने ॥

नानापुष्पफलान्वितारामदाने उत्तमफलमंशयुगसङ्घातं सूर्यलोके मही-
यते । भानोरावतने वागकरणे परमं स्थानं याति । शीतकाले सूर्यावतने वज्रिदाने
अश्वमेधफलम् । सूर्यस्नानार्थं पञ्चान्तदाने स्वर्गोभिः । दीपार्चनैः दत्वा नरकं न
याति । दीपतैलार्थं जलदाने महापापक्षयः । धनं धान्यं हिरण्यञ्च दत्वा
परमां गतिमिति । नवं भारतपुस्तकं दत्वा विष्णुलोके महीयते । रामायणपुस्तकं
दत्वा वाजपेयफलम् । भविष्यपुराणपुस्तकं दत्वा राजसूयाश्वमेधफलम् । सूर्या-
वतने वाचसे । वाचकाय । इत्तिं दत्वा इतिहासपुराणपाठप्रवर्तने सर्वान् कामा-
नवाप्नोति सूर्यलोके महीयते । तथा भास्कराये दत्वा कल्याणसङ्घसं सूर्यलोके
महीयते ।

शुक्लमणिमुक्ताश्च रजतञ्च तथोलभम् ।

वज्राणि विविधानीह यज्ञान्यर्पाणि दुर्लभम् ॥

पुष्पाणि करवीराणि म्रियञ्च रत्नचन्दनम् ।

युग्गुलञ्चैव * * नैवेद्यं भोदकाः प्रियाः ॥

मूलाकारो भोजकश्च (?) एतदीयः । :) तथा प्रियः ।

दानं प्रियं खरी चैव (?) ये प्रवृत्तानि मानवाः (:) ॥

तेषां ददाति विश्वेशो भगवान् शुक्तिभीक्षुरः ।

वस्त्रास्ते संवत्सरे वा भानोर्यात्राकरणे न पुनरुद्भवः । तथा—

अथ विनैव मन्त्रेण पुण्यवराणि प्रकीर्तितः ।

स्वादयं मन्त्रमुक्तचेत् पुण्यं शतगुणोत्तरम् ॥

तस्मान्मन्त्रेण सूर्याय स्नानं गन्धसमादिकम् * * रसादिकम् ।

गजाक्षरत्नवस्त्रादि हेमाङ्गुलिनिवेदयेत् ॥

गन्धोत्कापेति विज्ञेयो मन्त्रः शब्दार्चसाधकः ।

सर्वमन्त्राधिकशायं गन्धपुष्पसंख्यकः ॥

अथ सौरचर्याः ।

अविध्यपुराणे,—

सूर्य्यधर्मो जुहैरक्तः + + + सूर्य्यायकः ।
 त्रिसन्ध्यमर्चयेद् भातुमग्निकार्य्यञ्च यत्नितः ।
 एककालमवापि स्नात् पुनर्वा कृत्यैव भोजनम् ॥
 सूर्य्यार्चाग्निपरे (० परो) नित्यं तदुभक्तातिविपूजकः ।
 मर्धमैधुनवर्जो स्नात् क्षीमान् सूर्य्यमृदायमी ॥
 यज्ञात् तुरीयभागेन सकुर्यादर्चनं रवेः ।
 चर्यार्जनं तदर्थेन यतोऽनित्यं च जीवनम् ॥
 ब्रह्मार्थं ब्रह्मचारी यः सूर्य्यपूजाम्बितत्परः ।
 भवेज्जितेन्द्रियः शान्तो वैदिकः स्नातकोऽपिवा ॥
 सूर्य्यद्वन्द्व (० द्वन्द्व) विनिर्मुक्तः कन्दमूकफलाशनः ।
 सौरवैखानसो ज्ञेयः (:) सूर्य्यपूजाम्बितत्परः ॥
 निवृत्तः सर्वसङ्गेष्वः पूजादानरतः सदा ।
 ज्ञेयः सूर्य्यमतीन्द्रोऽयं पूजानिवो जितेन्द्रियः ॥
 लिङ्गद्रव्यस्य यः ज्ञायात् भक्षणा च विप्रबुद्धकम् ।
 खड्ग्य (:) सर्वसत्त्वानां सूर्य्यलोकं स गच्छति ॥
 सूर्य्यभक्तैः सदा कार्या शिष्यैका भास्करप्रिया ।

ज्ञाया (कृता) म्निकाव्यस्य भक्षणा तिलकं प्रिया (तिलकक्रिया) । कालिका-
 नाथो सूर्य्यवाक्यम्,—

सदुभक्तो नहि सुक्षीत भाजने परिमण्डले ।
 उपणीषं वर्जयेच्छत्रं शार्कं शौचचलं तथा ॥
 रक्तं माल्यं न सेवेत तथा वस्त्रं विलेपनम् ।
 गौरव्यं कृपिकोत्खाता तथा कृष्णाच स्तिका ॥
 वर्जयेदुपलेपाये पूषं देवं न प्राणिना ।
 मणिर्मे सख्यलं ज्ञाया नमस्तेनैव लङ्घयेत् ॥
 खड्गं चां न सुक्षीत विष्कृत्वं नैव दग्धयेत् ।
 चाहोरात्रोषितो भूत्वा सप्तस्वाम्यवेन्द्रः ।
 केचाश्च दापयेद् भक्त्या रक्तं सुश्रेष्ठ योग्यतः ॥
 सदाज्ञा पर्याटनञ्च सदुभक्तं ससुपस्थितम् ।

अथ शिवस्य ।

भविष्यपुराणे,—

शिवमाख्यापनयनं पूजान्ते च प्रमार्जनम् ।

एकैकं तत्र तुल्यं स्यात् चान्द्रायणफलैः तु ॥

[तथा,—शिवायतनसम्भारं चान्द्रायणफलम् ।] स्कान्दे संवत्सरं
मासमायतनसम्भार्जनात् शिवलोकप्राप्तिः । पूर्वोक्तगोमयेन
पूर्ववदुपलेपनाच्चान्द्रायणफलम् । पक्षं सम्भार्जनलेपनाद् युग-
कोटिशतं शिवलोकप्राप्तिः । पूर्ववदन्तधावनमुखप्रक्षालने ।

मनाभोजन (।) मन्त्रं वा सर्वं यत्नेन मानयेत् ॥

मन्त्रास्त्रं लिखितं किञ्चिद् भक्तै रन्ये शिलातले ।

मम शाचोक्त । /) मन्त्रं वा न भार्जेत कदाचन ॥

मदूर्वाधृतनिर्मूलं शरीरेण तु धारयेत् ।

दशनानां विशुद्धवर्ममर्ककार्पणं न भवेत् ॥

हिरण्यसूक्तकार्पादावांश्चत्वग्भीष्माभिः ।

प्रतिचयं प्रादधीतं पादुके च न धारयेत् ॥

उदयास्तसयश्चैवमदस्त्रं ग्रन्थेत् सदा ।

इदमविधानं भक्तानामहं * न संशयः ॥

इति श्रीमहाभक्त्योपाध्यायान्विदुः वाजपेयिनरसिंहविरचिते

नित्याचारप्रदीपे नानाविधसूक्तोपाधनम् ।

(१) Y. अथ शिवस्य देवकार्याणि ।

(२) Y. * फलेन च ।

(३) Y. Omits the portion bracketed.

(४) Y. संवत्सरं शिवायतनसम्भार्जनात् शिवलोकप्राप्तिः ।

भविष्ये,—पञ्चविंशतिपलमितघृतेन लिङ्गमभ्यङ्ग्य वर्षकोटिशता-
 र्जितपापक्षयः । यवगोधूमचूर्णकषायगन्धैरुदत्तं सुखोष्णोनाम्बुना
 स्नाप्य वित्त्वपत्नैः पीठं विशोध्य धेनु'दशसहस्रदानफलं प्राप्नोति ।
 मन्वाष्टयतजप्तविमलाश्वःस्नानं शिवलोकदम् । लिङ्गं शीतलाम्बु-
 धारयोष्णपयसा घृतेन च क्रमात् स्नपयित्वा पश्चात् पूजां
 कृत्वाश्वमेधसहस्रफलम् । [गन्धेन पयसा स्नानं राजतविमानेन
 सोमलोकप्रदम् । कृष्णाष्टम्यामुषोथ दध्ना स्नपनं कुलैकविंशोद्धार-
 पूर्वकं रुद्रलोकमहि(त)त्वदम् ।] इस्तयन्बोदभवतिलतैलस्नपनाद्
 वायुलोकप्राप्तिः । फलोदकेन पितृलोकप्राप्तिः । इक्षुरसेन
 विद्याधरलोकप्राप्तिः । सितभस्मना स्नपनात् सोमलोकप्राप्तिः ।
 रत्नोदकेन रौद्रम् । कौवेरं हेमवारिणा । पाठलामलकपुष्पोदकेन
 पद्मोदकेन च शिवलोकः । कर्पूरागुरुतीयेन शिवलोकप्राप्तिः ।
 स्कान्दे,—क्षीरेण सन्ततस्नानादपराधसहस्रनाशः । संवत्सरं क्षीर-
 स्नानाद् ब्रह्मपत्यम् । भविष्ये,—पूर्व्ववद् गोमयादिहृतश्रीवत्स-
 स्नस्तिकध्वजदधिदूर्वाक्षतचूताश्वत्थपल्लावादिभिर्नीराजनं पदसंख्य-
 युगसहस्रशिवलोकदम् ।

दशापराधांस्तोयेन क्षीरेण च शतं जमेत् ।

सहस्रं जमते दध्ना घृतेनाप्ययुतं जमेत् ॥

(१) Y. शतसहस्र ० ।

(२) In the place of bracketed portion Y reads :—स्नानकाले शीत-
 लादिभिरप्यम् । यावत् पदानि शीते न्यते च तावद् युगसहस्रं रुद्रलोके
 भजि तत्त्वदम् ।

आपः क्षीरं कुशायाणि 'दध्याज्यमधुतण्डुलाः ।

तिलाञ्च सर्षपाश्चैव अर्घ्योऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः ॥

लिङ्गमूर्ध्वन्यष्टाङ्गार्घ्यदानाद् दशवर्षसहस्रं रुद्रलोकमहि(त)त्वम् ।
पुष्पोदकार्घ्यदाने 'सर्व्वपूज्यत्वम् । गन्धसंयुक्तार्घ्ये दशगुणम् ।
पञ्चगव्यसंयुक्ते गतगुणम् । अर्घ्यपात्रविशेषात् फलविशेषः । स्नान-
कुम्भविशेषात् फलविशेषः पूर्व्ववत् ।

तथा,—

अशून्यमस्तकं लिङ्गमभिषेके विशेषतः ।

तास्त्रेण पद्मपत्रेण 'पलाशस्य दलेन च ॥

शङ्खेन सृन्मयेनाथ शुभेन स्नापयेत् शुभम् ।

लिङ्गस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं 'शिवम् ॥

स्पर्शनादर्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परम् ॥*

(१) Y. तथा वा मधुतण्डुलाः ।

(२) Y. सर्व्वभूतत्वम् ।

(३) Y. तत्पलस्य दलेन च ।

(४) Y. शुभम् ।

* Y reads the following after this mark :—

अथ घृतकम्बलविधिः ।

मविष्णुपुराणे,—

आलिङ्गं पीठपर्य्यन्तं यो दद्यात् घृतकम्बकम् ।

इतेन रूपकं रस्यं कृत्वा शम्भोर्भक्तात्मनः ॥

मन्त्रनिरगतं सार्यं रुद्रकोले सङ्गीयते ।

सम्बक् प्रेक्षन्तकं दत्वा रुद्रलोके सङ्गीयते ॥

सुकृपः शुभमः श्रीमान् परिभ्रष्टोऽपि जायते ।
 रूपं पिष्टमयं कृत्वा विचित्रं रत्नधुषितम् ॥
 वशीपवीतसंयुक्तं ज्ञेयपार्त्वं विवेकतः ।
 दन्तेषु मौक्तिकं मयस्य प्रवालं मध्यप्रवहोः ॥
 दद्याद् वज्रं मेवाभ्यां वैदुष्यं वायससम्भवे ।
 हेमकथञ्च कृत्वाभ्यां ताव () पादतले तथा ॥
 अस्त्रजै र्गजजै र्वास्त्रै र्विचित्रैः परिवेष्टयेत् ।
 विविधैरथ तोवाद्यै र्लिङ्गपूजां प्रकल्पयेत् ॥
 भोजयेत् शिवभक्तांश्च विद्यान् भक्त्या च भोजयेत् ।
 प्रीयतां मे नृणां देवो भक्तांस्तान् कामयेद्भुजान् ॥
 तैरेव साङ्गं विप्रस्तु तद्रूपन्तु शिवालये ।
 नीत्वा समर्पयेद् वेद्यां शिवलिङ्गसमीपतः ।
 सर्ववृक्षफलं प्राप्य सर्वदानफलानि च ॥
 पुरुषो रूपदानेन शिवलोके महीयते ।

अन्यान्वचः—

कुर्यान्मन्त्रारसंक्रान्तौ लिङ्गे तु हतकम्बलम् ।
 आवाचापवेदेवसीमानं वीरकारं हतं विभो ।
 शालिपिष्टेन दीपाञ्च + + + + कारयेत् ।
 तिलैर्ह्रींसं प्रकुर्वीत दक्षिणध्वाजसंयुतैः ॥
 अष्टोत्तरगते वाज्ये भूवसन्ते च सन्वित् ।

अथ हतकम्बलाभिषेकः ।

अविध्यपुराणे—

एतान्निषेकं यः कुर्यादङ्गोरात्वं शिवस्य त ।
 तच्छुभारेण भास्त्रेण पुष्पभासे द्विजोत्तमः ॥
 मीतन्मन्त्रोपचारेण शङ्खबाहिर्लनिःशूनैः ।
 कुर्याज्जागरणां चाल प्रदीपाद्युपशोभितम् ॥
 समस्तपापनिर्मुक्तः समस्तकुलवर्द्धनः ।
 कृत्वा शिवपुरं निर्वाणोदते शिववत् सुखी ॥
 यच्छने विष्णुं चैव पुरुषोऽपि दिवकीषु च ।
 एताभिषेकं यः कुर्यान्मन्त्रापुरणं समश्नुते ॥

अथ व्रतधारा ।

कालिकापुराणे,—

अथाभ्यर्च्य सुगन्धेन विन्दसेष्टैर्मण्डलम् ।
ग्रन्थं वाङ्मनेन्द्वारं यस्तु वै नित्यमूर्धनि ॥
उत्तरायणमासाद्य ज्ञात्वा संक्रमणं रवेः ।
तदन्ते विधिवत् पूज्य दद्याच्चैव उपस्करम् ॥
सह्यं प्राप्य ततो भक्त्या ब्राह्मणान् सतिभिः सह ।
संभोज्य दक्षिणं दत्त्वा क्षमां च विस्तृत्य च ॥
दीनार्त्तदुःखितानां प्राप्य भुक्त्वा भोज्यान् प्रकृत्यकान् ।
कीर्त्तिं लोकेऽतनां प्राप्य भुक्त्वा भोज्यान् प्रकृत्यकान् ॥
प्राप्नुयात् परमं स्थानं रुद्रसमुज्ज्वलजगत् ॥

अथ महास्नानम् ।

कार्तिक्यामय वैशाखाभयनादिषु पर्जन्ये ।
दत्त्वा दीपान् मसुदुबोध्य देवस्थाने तर्पित्वा ॥
भक्त्या सां देवदेवस्य + + + शिः (शि) प्रेत् सुधीः ।
+ + + देवसामन्त्र्य स्नपेद् भूमीं हरिं कारन् ॥
भूयः सर्द्धसहस्रेण फलानामैकवेण च ।
रसेन कारयेत् स्नानं भक्त्या चोष्णाब्जना ततः ॥
शीताब्जना तथोदुक्त्वा वस्त्रपूतेन मन्त्रवित् ।
स्नापयेद् भक्तितो भूयो गन्धमन्त्रान्वितेन ह ॥
विधिना स्नाप्य चानेन सह रोचनया लिपेत् (१) ।
क्लृप्तकुम्भकपूर्वचन्दनागुच्छस्तथा ।
लेपयित्वा ततो लिङ्गमापीठानं धनं शुभम् ।
नीलोत्पलसङ्घेन मालां बद्धा प्रपूजयेत् ॥
अलाभे तु सहस्रस्त्राप्यार्द्धेनैव ह पूजयेत् ।
उत्पलानामलाभे तु पलैश्च शीतरोसजेत् ॥
यद्यौ वा चम्पकैर्वापि जाल्या + टालया (२) तथा ।
मुद्गागैः कार्शकारैर्वा श्वेतसन्दारजैरपि ॥
दमकैः (३) अरु । कुर । अकैर्वापि यक्षीशुक्लार्चनागैः ।
अथानामन्तु पलैर्वा निर्गन्धसुमनोन्वितैः ॥

संपूज्य कारवेदु मत्था विमलं पुष्पमण्डपम् ।
 सुम्बुलुङ्गाज्जसंयुक्तमयुर् वासितं दहेत् ॥
 समुज्ज गौरोभर्तारं गीतवादितमङ्गलैः ।
 शान्तिपिष्टोद्भवैः शि शिष्टैः हतपुष्पैः समुज्जलैः ॥
 ततो नीराजनं दीपैः षड्विंशति च कारयेत् ।
 सर्वपैर्दधिवृक्षैश्च दूर्वागोरचनायुतैः ॥
 गन्धपुष्पादिनं दद्याद्दुग्धो विचित्रश्च शङ्करम् ।
 शातकुम्भं ततः पद्मभटपलं सुशोभनम् ॥
 मध्ये निवेशयेन्मूर्द्ध्नि लिङ्गं च कुसुमैः सह ।
 कृष्णावस्त्रयुगं श्वेतं पीतं वा पट्टसम्भवम् ॥
 चाभरं दर्पणञ्चैव दीपदण्डं प्रदापयेत् ।
 भूपं साधारणञ्चैव सप्तदं पूर्णमेव च ॥
 वितानकं ध्वजं दद्यात् किङ्किणीरसनान्वितम् ।
 च्चषाटाभिः पिष्टिं पीडा अर्द्धैर्भक्त्या च दण्डयत् ॥
 ततः किञ्चित् पठेत् शौत्वं शारङ्गं भवशङ्करम् ।
 प्रदक्षिणं ततो गच्छेच्छनैर्निर्माल्यवर्जकैः ॥
 प्रणम्योच्चैः पुनः प्रक्षाल्यैवार्धं विनिवेदयेत् ।
 दीनान्धलपण्याञ्चैव तर्पयेदक्षदानतः ॥
 कारवेदु यः शिवे भक्त्या महात्मानां फलं दृष्टुम् ।
 ससुदृढं यतं साम्यं कुलानां पापवर्जितः ॥
 भगवन् ब्रह्मलोकानं शृङ्गा भोगानशेषतः
 ब्रजे क्रीडावने तस्मिन् विमाने सोऽभिर्युतः ॥
 शृङ्गा यत्स्थितान् भोगान् शिवसायुज्यतां ब्रजेत् ।
 मायावितानसत्सृज्य च्छन्ने भोजनवाद्भवात् ॥
 कैवल्येनाप्यवाक्येन दग्धा गव्येन वै तथा ।
 पदसा पञ्चगव्येन मधुनेक्षुरसेन च ॥
 यः कारयेच्छृङ्गास्नानं विचिनानेन संयुतः
 सोऽपि तेनैव मार्गेश गन्धिष्यत् (१) परमं पदम् ॥
 विचिनानेन निःस्त्रोऽपि स्नानं तोयेन कारयेत् ।
 नराणां विंशतिर्वावत् सोऽपि वाञ्छति तत्पदम् ॥

एवमेषहि चर्मस्य रागिरन्विवर्जितः ।

मन्त्रबुक्तो न वेद वस्तु तत्तुल्यो नास्ति चर्मवान् ॥

मन्त्रः शिवमन्त्रः । लिङ्गपुराणे,—

महास्नानञ्च यः कुर्याद् हतेन दाधिना ततः ।

स याति मम सायुज्यं स्नानेज्येतेषु सुव्रत ॥

स्नाने यत्फलं त्रैलोक्ये पञ्चविंशति ।

हे सङ्क्षो पत्नानाञ्च महास्नानं प्रकीर्तितम् ॥

स्नाय लिङ्गमपापञ्च गज्येनैव हतेन च ।

विशोध्य सर्वद्व्यैश्च तोवेनाप्यभिषेचयेत् ॥

महास्नानेन युक्ते तु स्नानमदपुण्यं कृतम् ।

जलेन जेवलेनैव गन्धतोयेन भङ्गितः ॥

अतुलेपस्तु सर्वत्र पञ्चविंशत्येन वै ।

शमीपुष्पञ्च विधिना विलपत्य पङ्कजम् ॥

अथान्धानि च पंताणि विलपत्वं न सन्त्यजेत् ।

दण्डोष्णैश्च नैवेद्यं सप्तद्व्यैरपि वा ॥

यत्तद्व्यसमं पुनरुमादके तु विधीयते ।

वित्तदीनस्य विग्रह नात्र काव्या विचारणा ॥

भेरीसदृशसुरजविषाणपटहादिभिः ।

वादित्रैर्विविधैश्चान्यैरन्यैर्विविधैरपि ॥

महास्नानक्रमाः ।

अनादि/पूर्वादिने कृतोपवासो देवस्थाये रात्रौ दीपान् सप्तद्वयोध्य अष्टदिक्षु लोकपालेभ्यो बलिं दत्वा देवं विज्ञाप्य गृहं गत्वा क्षयेत् । अपरदिने कृतनिष्क्रियो देवालयं गत्वा पञ्चोपचारेण लिङ्गं सम्पूज्य पञ्चविंशतिपत्रमित्यतेन लिङ्ग-
मभ्यर्च्य कारयित्वा यवगोधूमचूर्णैर्विलिप्य शुद्धोदकेन संस्नाय्य भूलभन्तेण गन्धादि-
धूपपात्रैः सम्पूज्य पञ्चविंशतिपत्रमितं यतं वीजयादिभिः संस्काय तेन भूलभन्तेण
संस्नाय्य शुद्धोदकेन संस्नाय्य पुनर्धूपपात्रैः सम्पूज्य अष्टोत्तरपञ्चदशयत्परिमितै-
रिचतुरस्रं वीजयादिभिः संस्काय भूलभन्तेण यतेन स्पर्शयित्वा अष्टविधस्नानम् ।
तत्रैवं स्नायजलहेमयुक्तजलसुगन्धजलरजयुक्तजलसर्वार्थविधियुक्तजलशुद्धजलै-
रष्टाभिः प्रत्येकमष्टोत्तरसहस्रव्यपलपरिमितैर्धूपान्पूजापूर्वकं मन्त्रशुद्धोदकस्नान-
मकृतं स्नापयेत् । ततः उष्णान्धना शीतान्धना च संस्नाय्य यवगोधूमचूर्णैर्बहुवर्त्य

वस्त्रपूततोयेन संस्नाय्य पुनर्मथ्यतोयेन संस्नाय्य गौरोचनाकुण्डकुङ्कुमकूर्चन्दना-
शुक्भिर्लेपयित्वा नीलोत्पलसङ्घस्त्रेण तदङ्गेन कालां कृत्वा पूजयेत् । तदन्तर्भा-
गावत्पद्मनाभया वा तावत्परिमितजातीयस्य कपाटलकर्षिकारपुष्पागन्धैर्मन्दार-
मदनकुङ्कुमकवकगमोगुल्फार्कनीपेश्वराणामन्यतमस्य मालया वा ततः सम्पूज्य
देवस्योपरि पुष्पमण्डपं कृत्वा चान्नं वा सिताशुक्रयुग्मलघूपं दत्वा गीतवाद्यादिभिः
सन्तोष्य शालिपिष्टोदभयपङ्क्तिं शतिदीपैर्घृतपूर्य्यैः सर्वपदचिदुद्यांगौरोचनाक्षत-
युक्तपात्रस्यै नीराजनं कृत्वा गन्धपुष्पाभ्यां सम्पूज्य अष्टदशस्वर्गपद्मं लिङ्गस्य
मूर्द्धि पुष्पैः सह दत्वा स्त्र्यङ्गावस्थयुगं श्वेतं पीतं वा पट्टसम्भवं परिधाय चामर-
दर्पणौ समर्थं दीपद्वयं प्रज्वाल्य साधारणपुष्पं दत्वा जलपूष्यघटं वितानकिङ्किणी-
रसनान्वितं जलं दद्यात् । अष्टाङ्गप्रणामं कृत्वा स्तोत्रैः स्तुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा पुनः
प्रणम्य दशद्रोणपरिमितमध्वं शतद्रोणपरिमितं वा नानाविधमद्यभोज्यलेङ्गपेययुक्तं
निवेद्य आचमनं कृत्वा ताम्बूलं निवेद्य पूजां समापयेत् । दीनानापात्र्य सन्तोष्य
सङ्गं गत्वा गिरिदटैः (१) सह भुञ्जीत । आचार्यादीनां वरणे पूर्णं * * * * *
(ख) क्षि वाच्य वरणम् । अन्ते दक्षिणादानं ब्राह्मणभोजनम् । आश्विद्राव-
धारणञ्च । एतादृकेष्वेव महास्नानकरणे एतादृक् कृत्वा गन्धादिपुष्पाजैः
सम्पूज्य अष्टोत्तरसङ्ख्यसहस्रपत्रभित्तं हतं दुग्धं वा संस्कृत्य तेन स्नपयित्वा शुद्धोदकेन
संस्नाय्य अष्टविधजलैः * * वत् संस्नाय्य त * स्तुत्वा नादि कर्म (१) कार्यं (१)
इति शिवमहास्नानविधिः ।

अथ शिवस्य दर्शनेन प्रदक्षिणानमस्कारादिफलम् ।

अत्रिचयपुराणे.—

लिङ्गस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरम् ।

सकृत् प्रसङ्गाद् वा दद्यात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्कान्दे,— सुदूरमपि गच्छेत् तत्र देवो भट्टेश्वरः ।

दद्यात् लिङ्गं भट्टेय (ख) पातकैर्विमुच्यते ॥

अथ जन्मजतैर्देहे मनोवाक्कायकर्मजैः ।

पूजितं वा भट्टेशानं पूज्यमानमवापि वा ॥

दद्यात् प्रजाति वै सर्वार्थे ब्रह्मभोक्तं न संशयः ।

एकः पूजयते भक्त्या सत्तया चान्यः प्रपश्यति ॥

तस्य मेव फलं ताभ्यां भक्तिरेवात्र कारणम् ।

यः पातकैर्दृष्टव्यं शिवलिङ्गं (प्रद) शिवम् ॥

पश्येत् स याति सर्वज्ञादधिकं यतिमेव हि ।
 मध्याह्ने च महादेवं दृष्ट्वा यत्तु फलं लभेत् ॥
 सायाह्ने सर्वयज्ञानां फलं प्राप्य विमुच्यते ।
 मदीये शङ्करं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्कान्दे,—

स्नातो वः पूर्वसन्ध्यायां सदा मामभिमन्यते ।
 स स्नतो यत्परशस्य (?) मन्वी भवति वीर्यवान् ॥

तथा,—

प्रातस्तुर्दशनं * * वै * * * व्यपोहति ।
 आजन्मनस्तु मध्याह्ने सप्तजन्मकृतं निशि ॥
 अर्द्धयामकृतं पापं दृष्ट्वा पूर्वस्य सत्यमेव ।
 सोमनाथं जगन्नाथं दृष्ट्वा शृङ्गा विकल्मसः ॥
 जायते नाल सन्देहः अपि चाण्डालयोनिजः ।

योगगिरीये,—

अङ्गुष्ठमुद्धृतं कृत्वा बद्धा मुष्टिस्तु दक्षिणे ।
 शिखिकायां न्यसेत् लिङ्गमङ्गुष्ठेन च संस्पृशेत् ॥
 * * मण्डपमन्त्राभ्यां सूर्यनं भूतिविच्छताम् ।

भविष्ये,—

कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शिवस्त्रायतने नरः ।
 अश्वमेधसङ्कल्पेन सुयत्सु फलं लभेत् ॥

अन्यत्र,—

प्रदक्षिणायनं कृत्वात् प्रासादस्य समन्ततः ।
 कव्यापस्यन्यायेन कटुना यात्य * * नरः ॥
 पदे पदेऽश्वमेधस्य यत्तस्य लभते फलम् ।
 सव्यं ब्रजेत् ततोऽश्व्यं प्रया * * * लङ्घयेत् ॥

अस्यानेकतुल्यविधानात् प्रकरणान्तराच्च भिद्यन्तेऽपि सधर्म्यकत्वादधर्म्यके भविष्य-
 पुराणोऽथमदक्षिणेऽतिदेशात् कव्यापकव्यादिधर्म्यमदक्षिः शिवप्रदक्षिणत्वाशान्तर-
 नादृश्यात् ।

एवमुक्तमनाः(ः) कृत्वात् शिवे प्रदक्षिणायनम् ।
 किञ्चोऽन्येन भवत्यन्विर्न तस्य पुनरुद्भवः ॥

अत्रापि धर्मप्रवृत्तिरेव । अद्यापि,—

अण्डस्य हणमस्यापि देवस्य च शुभार्थिभिः ।

मध्ये यात्रा प्रकर्त्तव्या मन्त्रलिङ्गादिवासवम् ॥

इति ।

वाणेश्वरेऽभुलिङ्गे च सोमसूत्रं न विद्यते ।

इति च क्वचित् एव लिङ्गे सोमसूत्रलङ्घने दोषः । सोमसूत्रप्रणालादिलङ्घने मरुद्भय-
मित्यपि सामान्यं क्वचित्परमेव । तथापि पुरोपायदोषो वाण्ये श्रयमे + (श्रवम्भवि)
च साधूत् । सव्यासव्यादिशुक्लपदलिङ्गाविधिः स्थादेशाविशेषात् । भविष्ये,—

नमस्कृत्य महादेवमनुमेधफलं लभेत् ।

प्रणम्य दण्डवद् भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ॥

स मां गतिमवाप्नोति न तां कतुशतैरपि ।

यत् प्रणामपुष्पकाञ्जलिकरणं शिरसि फलाश विधीयते प्रणामनमस्कारयोर्भेदात् ।

कान्तुभ्याञ्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।

लत्वा प्रणामं देवेभ्यो सर्वाङ्गं कामानवाप्नुयात् ॥

भविष्ये—

अर्घ्यपात्रं तथा पुष्पमण्डपं वा यागसाधनम् ।

प्रदहोत्वा नैव कुर्वीत देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥

दैवशक्तिपरो हारवाहनानाञ्च मध्यतः ।

प्रदक्षिणं न कुर्वीत कुर्यात् सर्वंश्च बाह्यतः ॥

प्रासादे मण्डपे मेहे वृक्षभूमे वनेऽपि वा ।

पूज्यन्ते देवता यत्र तत्रैवं विधिमाचरेत् ॥

शिवं कृत्वा जगत् कर्त्तुं ईदृशपातेन धारयेत् ।

यत् मन्यार्थं जगत् कर्त्तुं सन्निकार्येण तद्वभेत् ॥

अग्निकार्यं च—

तैले होमं प्रकुर्वीत दधिमध्वाज्यमंशुतैः ।

अष्टोत्तरशतश्राव्यं भूतमन्त्रेण मन्त्रयित् ॥

इति वचनादेव (का) र्यम् । स्कान्दे,—

इदञ्च परमं शुद्धं सोमे देवि निवेदयेत् ।

वर्कपर्यपुटं पूर्णं इतश्च मधुनस्तथा ॥

अर्चयित्वा तु मां देवि यो मे नामानि कीर्त्तयेत् ।

चतुर्दश्यामथाष्टभ्यां प्रक्षयोरुभयोरपि ॥

वामदेव सदैवेति हरगुप्तेति वा पुनः ।
 लभापते नीलकण्ठ गान्धर्वीकण्ठ गोपते ॥
 सर्वं भीम पशुपते गङ्गा प्रभवति च ।
 महादेवेति आख्यत्वात् नाम गुह्यं प्रकीर्तयन् ॥
 सर्वपापैः प्रसुच्येत दिवि देवैश्च पूज्यते ।
 एतेषामेकमपि यः कथयेद् वा पठेत् सदा ॥
 स देहबन्धं भित्त्वा तु मानैव प्रतिपद्यते ।
 इमानि तु महाभागे सोमनासानि कीर्तयेत् ।
 समस्तं लिलवेद् (१) भर्गो भस्मशास्त्री यतवतः ॥
 वामदेवः प्रगल्भश्च सर्वज्ञैवाग्निलोचनः ।
 तपसार्चाग्रयः सैवो यवकृपोऽन्नकालकृत् ॥
 पुराणः पुरुषतश्च सृष्टोर्भूतुर्वितेन्द्रियः ।
 च्छतीन्द्रियो निरिन्द्रियः सर्वभूतहृदि स्थितः ॥
 संसारचक्री योगात्मा कपाली दण्डिरेव च ।
 महादेव महादेव महादेवेति चैव हि ॥
 पठेदेत + भववान् गृह्णन्वाहुवापि यः सदा ।
 स देहभेदसाक्षाद् योगात्मा गणगो भवेत् ॥

तथा,—

तथा,—

कीर्तयन्ति च वे रद्रं सकलमल मानवाः ।
 सर्वपापैः प्रसुच्येत सग्लान्धकतैरपि ॥
 च्छन्नेषसङ्गस्यप्रसङ्गादेवेति कीर्तनात् ।
 हर इत्युच्चरन् सर्वैः सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥
 त्वो भीमो नीलकण्ठाय इति पुण्याचरात्मकम् ।
 कन्दर्माह सकलं वा यः पातकैः स विमुच्यते ॥
 त्रिपुरहर त्रिदिवेश शम्भो त्रिनयन गङ्गा रद्र मूलपाथे ।
 भवशरणाभितोरयन्ति भेदस्थिन् भवजलघौ न भवन्ति ते मनुष्याः ॥
 यत्तेनैव महादेव जय भूतपते हर ।
 जयाशेषसङ्गापापभोचक त्रिपुरान्तक ॥
 इति सङ्कीर्णं उज्जिनं त्यक्त्वा याति परं गतिम् ।
 नृसुज्जवाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ॥

अमृतेशाव सत्त्वैव सद्भादेवाय ते नमः ।
 एतानि मम नामानि वः पठेच्छिवसन्निधौ ॥
 तस्य स्रुतुमयं नास्ति सत्त्वं कथं वदाम्यहम् ।
 सकलद्वार्यं रुद्रेति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 रुद्रेति कीर्त्तयेत् वापि श्रुतिप्रोक्तफलं लभेत् ।
 भवेति कीर्त्तयेद् वापि सर्वं । सर्वं । सौख्यफलं लभेत् ॥
 सर्वैश्वर्या नमस्कृत्य शिवलोके महीयते ।
 वेदैरधीतैः किं तस्य सद्भादेवेति यो वदेत् ॥
 शिवेति सकलद्वार्यं शीघ्रमाप्नोति मानवः ।
 अपनितः प्रथितो वा सत्त्वैवस्थां गतोऽपि वा ॥
 यः कारुण्यमीशानं न स पापेन सिध्यते ।

श्रुत्यादेः—

निर्माल्यं यो हि मे देवि धिरसा चारविष्मति ।
 अशुचिर्भिक्षमर्थादो नरः प्रापसमानितः ॥
 नरके पच्यते घोरे तिर्यग्गोमौ न जायते ।
 ब्रह्माह्वापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ॥
 तस्य पापं स्रजत् शीघ्रं नाशयिष्ये सहायते ।

अत्र धारणाकृतया शुचित्वं विधायते तेन अशुचिधारणे दोषः शुचित्व-
 प्ररोचनाद्यो न पुनरशुचेर्धारणे नरकपातः । केवलसर्वहितरुद्रनिर्माल्यस्मर्-
 नमशुचेः स्नाननिमित्तपरम् । निर्माल्यः स । अपकर्षणादिविहितत्वात् । तदा
 स्मर्शनं (स) स्नाननिमित्तम् । तेन शुद्धकावे धारणमशुद्धकावे त्यागः । निर्माल्य-
 श्रुतिप्रपन्नपुष्पहतादि न तु नैवेद्याम् । अक्षणे —

रुद्राक्षलग्नं — — — रुद्रेत् सर्वं तत्क्षणात् ।

इति निर्माल्यप्रतिपत्तिप्रज्ञा तस्मादक्षेभ्यश्च शास्त्रव — — नैवेद्यास्य शृङ्ग-
 प्रतिपत्तिविधानात् ।

अनु योगशिवीये,—

वितानकलविज्ञानि तन्त्रं भूषणवाहनम् ।
 मोक्षचिरयज्ञवासादि देवद्रव्यसदाकृतम् ॥
 नैवेद्यामन्त्रपुष्पाद्यनविरा + यते च यत् ।
 तन्माल्यसुप्रभुक्तं सन्निर्माल्यसमिधायते ॥

शिवार्चाद्भुनैवेद्यभक्षणं लङ्घनं सज्जम् ।

दानञ्चादीक्षितस्यापि निषिद्धं त्वम्बकाक्षया ॥

उभयत्रापि निष्मृत्यभारणं शुचिना कार्यम् । नैवेद्यस्य निष्मृत्यभिज्ञत्वेन

न सुज्ञोत निवेद्यान्नं गन्धानाञ्च शिवस्य च ।

इति वाक्यान्तरात् तद्विषयोऽप्येव ।

न धारयेत् कचित् यन्मोर्निष्मृत्यं न च दापयेत् ।

धारयेत् उपयोगार्थं षट्कादौ न रक्षयेदित्यर्थः । एवम्—

कव्यादो जायते दानात् + + अप्रस्य (१) भक्षणात् ।

लङ्घनात् सिद्धिदानिः स्वादिदध्याद्भुनोदके ॥

इति । अस्य प्रतिपत्तिशेषत्वेऽपि स्मृत्यन्तरे शिवनिष्मृत्यदानभक्षणनिषेधात्
तदपेक्षितानिष्टफलं स्वादेव । अपवादवाक्यं प्रथमम्—

रत्नहेमास्थिनिष्ठेषु कले विक्रे प्रदक्षिणे ।

गुरुष्वपि न निष्मृत्यं नाख्यासु प्रतिभासु च ॥

अत्र प्रदक्षिणपदेन नागस्यश्मूलिक्रुतञ्चते । तस्य सूत्राभावेन प्रदक्षिणसम्भा-
वनया प्रदक्षिणयोर्म्यत्वसम्भवात् । गुरुषु स्थूलतरेषु प्रासादं विना वह्निस्थापिता-
कायनिष्ठेषु । आख्यासिन्धु प्रतिभाविशेषं तेन शिवाख्यासु प्रतिभासिन्धुः ।
तेन कृत्विभस्यापितलिक्रुमात्वे दोषः । गान्धर्वेति । अस्य प्राभास्येऽपि स्मृत्यं ना(श)
अनरत्नहेमास्थिनिष्ठप्रतिभानैवेद्यभक्षणस्य प्रतिपत्त्यन्तरविधानादेवामयम् ।

अपवादवचनादपि कदाचित् भक्ष्ये न दोषः ।

असु,—

पत्वं पुष्पं फलं तोयमक्षयानाद्यमौषधम् ।

अनिवेद्यं न भोक्तव्यं यज्ञान्यदुपकल्पितम् ॥

इति तद—रा (१) शिवभक्तस्य सम्भोज्ये शिवोपभृत्किञ्चनाभात्परमिति वदन्ति ।

अथ शिवस्य गन्धः ।

मविष्यपुराणे,—

अम्बानुलेपनं कृत्वा वरैर्मन्त्रैः सुगन्धिभिः ।

वर्षैर्कोटिशतं दिव्यं शिवलोके मञ्जीरते ॥

गन्धानुलेपनं पुष्पं द्विगुणं चन्दनस्य च ।

चन्दनादगुरोर्ज्ञेयं पुष्पमष्टगुणं त्रयम् ॥

कृष्णागुरोर्विशेषेण द्विगुणं फलमाप्नुयात् ।
 तथात् शतगुणं पुण्यं कृष्णस्य विधीयते ॥
 चन्द्रनागुरकपूर्वैः श्रद्धां पितैः सकृदुभैः ।
 शिवस्त्राङ्गं समाश्लिष्य कल्पकोटि वसेद्विधिः ॥
 संवीक्ष्य तालद्वयेन शुभमस्यैः प्रवेष्टितम् ।
 दशदर्पसङ्ख्यांश्च वीर भित्तपुरे वसेत् ॥

तानहन्ताने दशवर्षसहस्रं शिवलोके वासः । भयूरव्यजनदाने वर्षकोटिमत्
 वायुलोकाग्निः । हेमरत्नदण्डचामरदाने चामरहस्तलोभिवित्तस्य सूर्यपुराग्निः ।

शिवस्य पुण्याणि ।

भविष्यपुराणे,—

पुष्पैररघ्यसम्भृतैः पल्लैर्वा गिरिसम्भवैः ।
 शपर्य्युषितनिम्बिकटैः प्रोषितै र्जन्तुवर्जितैः ॥
 आत्माराभोदभवै र्वापि पुष्पैः सम्भूजयेत् शिवम् ।

अथ पूर्वा (व) देव पुण्याणां भविष्यपुराणोक्तानां पूजाफलं गुणफलसम्बन्धम् ।
 अर्कपुष्पे तथैकस्मिन् शिवाय विनिवेदिते ।
 दणं दत्वा सुवर्णस्य यत् फलं तदवाप्नुयात् ॥

तत्फलस्य शिवलोकवासः । अर्कपुष्पसहस्रतुल्यफलं करवीरस्य दाने । जाती-
 पाटलविजयश्वेतमन्दारसितपद्मानि करवीरसमानि । करवीरसहस्रतुल्यं विल्व-
 पत्रम् । विल्वपत्रसहस्रतुल्यं वृक्षतीक्ष्णम् । वृक्षतीक्ष्णसहस्रतुल्यं द्रोणपुष्पम् ।
 द्रोणपुष्पसहस्रतुल्यमपामार्गपुष्पम् । तत्सहस्रतुल्यं कुशपुष्पम् । तत्सहस्रसमं
 नीलोत्पलम् । तत्सहस्रसमं वक्रपुष्पम् । वक्रसहस्रसमं धूसूरम् ।—

नागपङ्कजपद्मागा धूसूरस्य सभाः स्मृताः ।

तथा अथसहविल्वपत्रैः शिवलोकमहितात्मम् । धूसूरै र्गौलसफलम् । वृक्षती-
 क्ष्णै र्गवायुतफलम् । अशोकश्वेतमन्दारकर्णिकारवक्रकरवीरार्कमन्दारशमीतगर-
 क्रेशरै र्यवालाभं पूजने रुद्रकन्यासमाकीर्णपुष्पमालासुक्तसूर्यकोटिविमानेन सूर्यलोके
 भङ्गीयते । अपराजिता श्वेतमन्दारप्रसिद्धिः । अपरो मन्दार (:) पारिमद्ः ।
 स्कान्दे अर्ककरवीरविल्ववकै र्लङ्कपूजने दिव्यवर्षसहस्रवत् स्वर्गः । भविष्यपुराणे
 शिवस्योपरि पुष्पसङ्घपकरणं सर्वोपधि — — — शिवपुरवासाय । शिवसहस्र
 पुष्पमालिकाभिः (:) मण्डने अक्षयलोकाग्निः । मालाभिः (:) लिङ्गदेहवेदने देवी-
 पुजत्वम् । देवीपुराणे वैशाखे पाटलया पूजा ज्येष्ठे पद्मेन व्याघादे विल्वकल्हारैः

आवर्णे भवमात्रिकया कदम्बैवम्भैर्भाद्रपदे आश्विने पञ्चमाश्विना कार्तिके शत-
पत्रपत्रिकया मार्गे नीलोत्पलैः प्रौढे कुजकैः साधे कुन्दपुष्पैः फाल्गुने मरुपलैः
चैत्रे शतपत्रैः पूजने सर्वकामावाप्तिफलम् । तथा—

पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण विल्वपत्रैः शिवार्चनम् ।

करोति चन्द्रया यस्तु स गच्छेदैश्वरं पदम् ॥

कृष्णादस्यां विल्वपत्रैरथशङ्खैरर्चने ब्रह्महत्यापापक्षयः । भाषकृष्णचतुर्दश्यां
विल्वदत्तार्चने पृथ्वीदानफलम् । तुलसीदत्तदानेन मनोवाक्कायजन्मपापक्षयः ।

अर्केण चित्रमामन्त्रेत् मोक्षं पुस्तूरकेण तु ।

नीलोत्पलैर्लभेद् भोगान् क्षानं मल्लिकया लभेत् ॥

कुन्दैश्च पुत्रलाभः स्यादुन्मत्तैर्गणधो भवेत् ।

पूजयेत् पुत्रकामस्तु केतका परमेश्वरम् ॥

वज्रभाषकेतकीनिषेधः पूजाविषयः । सुनिषण्णदाङ्गिककृष्णसङ्कटोदरक-
चन्दनकोकिलजकोविदारपुष्पाणि पूजाङ्गानि च पृथक् देवानि । तथा केशर-
वकुल गिरिकर्णिकाकाशपुष्पमन्दारापराजिताकुजकर्णाङ्गीनीतगरकुरङ्गकर्णिशयो-
दुम्बरजयापामार्गपुष्पकुसुम्भकुङ्कुमनीलकुसुमदरक्तोत्पलस्यपञ्चानि निर्दिष्टा

मृच्छामि गिरिजा देवि यो मे भक्त्या निवेदयेत् ।

इति वचनात् पूजाङ्गानि । गिरिकर्णिका अपराजिता श्वेता नीला च । जया

कुजजः ।

तथा श्लान्दे,—

तुलस्यगन्धपुष्पाणि सुकुन्दं सुकुन्दकम् ।

अथोकः किंशुकचैश्च शस्तं शङ्करपूजने ॥

अथ वृहत्कुन्दगन्धकुन्दयोर्विधिः । भविष्ये कुन्दनिषेधस्तदितरकुन्दपरः ।

केतकी श्रुतिमुक्तयः कुन्दो यूथो मदनिका ।

शिरोधर्मजम्बुककुसुमानि विवर्जयेत् ॥

अङ्गोलिपत्रकुसुमं करञ्जोद्भूतरुद्धवम् ।

वैभीतकानि पत्राणि कुसुमानि विवर्जयेत् ॥

अङ्गोलिः काङ्क्षो इति ग्रन्थिम् । ओदुपुष्पं जयापुष्पम् ।

निर्मग्नान्मुग्धगन्धानि कुसुमानि विवर्जयेत् ।

पुष्पाभावे पत्राणि पत्राभावे फलानि फलाभावे शङ्खगन्धोपधिपत्राणि

पूजाङ्गम् ।

मविधेः— भुक्षूराणि कटुभ्यानि रात्रौ देवानि ग्रहुरे ।
 दिवा शेषाणि सुष्याणि दिवारात्रौ च भक्षिका ॥
 पुष्पफलवाक्यविशेषोऽयम् । तेन न परिसंख्यादोषः ।
 ग्रहुरं तिष्ठते जातो करवीरमहर्निशम् ।

अथ भूषाः ।

मविध्यपुराणे,—
 लघ्यागुरुं सकर्पूरं धूपं दद्यान्महेन्द्रे ।
 नैरनर्थ्येण साकारिं तस्य पुष्पफलं श्रेणु ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिगतानि च ।
 सृष्ट्वा शिवपुरे भोगान् तस्यान्ते च सङ्गीयति ॥
 पक्षं स्रष्टुगुगुलुधूपदानात् शिवलोके सङ्गीयते । लघ्याचतुर्दश्यां स्रष्टुगुगुलु-
 धूपदाने शिवसाक्षीक्यम् ।

देवदारुसमेतञ्च सूर्यशीवासकुट्टकम् ।
 चीफलञ्चाव्यसन्ध्यां दत्त्वाप्नोति धरं गतिम् ॥
 एभ्यः सौगन्धिकं धूपं षट्सहस्रगुणोत्तरम् ।
 अगुरु दशसाहस्रं द्विगुणं वा सितगुरु ॥
 गुग्गुलु दशसाहस्रं स्रष्टं द्विगुणं भवेत् ।

द्विपलसहस्रमाहिषाख्यगुग्गुलुस्रष्टतूपेन शिवतल्यः । स्कन्दपुराणेन नन्द-
 तल्यः । स्कान्दे अमावास्यायां स्रष्टतचौरगुग्गुलुधूपदानेनाश्वस्वानाग्निः । कषाट-
 हारा दिक्षु पुष्पमालाभिर्मण्डवित्वा धूपने स्वाभोदेन दिशः पूरयन् कल्पकोटिगतं
 शिवलोके सङ्गीयते । रुद्राह्नौ शिवात्मने धूपने शिवतल्यः स्थात् ।

अथ दीपाः ।

मविध्यपुराणे,—
 धृतदीपप्रदानेन शिवाय शतयोजनम् ।
 विमानं लभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
 कार्तिके मासि विशेषतश्च चतुर्दश्याममावास्यायां दीपमालाकरणे दीपसंख्ययुग-
 सहस्राणि स्रजलोके सङ्गीयते । शिवायतने दीपद्वयोद्वयोऽने शिवलोकाग्निः ।
 शिवस्याप्यतः शिरशि जलाटे हस्ताभ्यां वक्षसा दीपधारणे सकलरात्रिनयने
 कल्यायुतयतं दिव्यं शिवलोके सङ्गीयते । स्कान्दे कार्तिके प्रत्यहं दीपमालादान-
 मन्ने ब्राह्मणभोजनं गायमन्यफलाय ।

अथ नैवेद्यम् ।

मानितसङ्गणस्यस्य कुर्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
शिवाय तच्चरं दद्याच्चतुर्दश्यां विशेषतः ॥
संवाचकशरापूपपायसं यावकं तथा ।
व्रतपुरादिसम्पन्नभैवन्नादि प्रकल्पयेत् ॥
यावन्तस्तण्डुलास्त्रिभुजं नैवेद्यं परिसंख्यया ।
तावद्वयुगसहस्राणि रुद्रलोके भक्ष्यते ॥

शुद्धस्तण्डुलव्रतपाचितभक्ष्यनिवेदने फलं यतयुक्तम् ।

सर्जकापानकाद्यानाम् तस्यैव च साध्यते । (१)

तदङ्गवासितजलस्य । स्कान्दे.—

दक्षिणाया (अ संकालौ) पायसं व्रतसंयुतम् ।
निवेद्येद्दृष्यमेकं स मे न विषमो भवेत् ॥
चरवो दशसाहस्रा यावकश्चतुर्गुणः ।
शेषाश्च चरवः सर्वे यावकाह्वेन सन्विताः ।
व्रतपालं सर्वं स्थायं रुद्रमेव च शान्तम् ।
मातुलङ्गफलादीनि सुपकानि निवेदयेत् ॥
शिवाय तत्फलं तस्य यद्भक्ष्याणां निवेदने ।

तथा,—

रुद्रायान्नप्रदानेन यावत् सिक्थोऽमरैः सह ।
षोडशैवाद्भ्यसाणि वसेत् शब्दाश्चमन्वितः ॥

अथ शिवप्रदेवानि ।

भविष्ये,—

सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं सहेचरः ।
शिवे भद्रं कृतं जम्बू बलिपूलानिवेदनम् ॥
एकान्ततोऽनन्तफलं तदुभवेच्छालं संशयः ।

तथा,—

वासांसि सुविभक्तानि शारवन्ति रुद्रुनि च ।
भूषितानि शिवे दद्याद् विकेशानि नवानि च ॥
यावत् तद्वस्त्रतन्त्रां परिभाषं विधीयते ।
तावद्वयुगसहस्राणि रुद्रलोके भक्ष्यते ॥

निवृत्तं शुक्लञ्च पीतं वा पङ्कजत्वादिनिर्णीतम् ।
 दत्तोपवीतं रुद्राय भवेद् वेदान्तगः सुखी ॥
 तट्मातन्तुः^(१) यो दद्याद्धर्मं लिङ्गे समौक्तिकम् ।
 इन्द्रस्याङ्गीक्षणे तानद् यावदिन्द्राच्चर्द्धम् ॥

नान्दिपुराणे,—

सुक्तां सुक्ताईभावं वा ऋद्धं वा प्रतिवासरम् ।
 कनकं यस्य लिङ्गे तु लभेत् पदमनुत्तमम् ॥
 एवमर्चानुसारेण फलं ज्ञेयं समागतः ।
 योऽर्कपत्रपुटे कृत्वा सधुपर्कममन्त्रकम् ।
 निवेदयति सत्त्वाय सोऽन्वमेवफलं लभेत् ॥

अविष्टे,—

सर्वस्य पुरतो दत्त्वा दर्पणन्तु सुनिर्मलम् ।
 कस्यायुतसङ्ख्यन्तु शिवलोके महीयते ॥

तथा,—

चेतं महाध्वजं दत्त्वा परं वान्नि शिवान्निकम् ।

शिवस्तद्वे ध्वजमालादानेऽपदिषु ध्वजाटकदाने वा कस्यायुतशतं वा दिवि
 मोदते । स्कान्दे,—

ऊर्ध्वं + दद्यात् यः सोऽपि दीव्यते तेजसा सह ।

अविष्टे,—

शरश्चन्द्रांशुविमलं सुक्तादाभोपशोभितम् ।

सन्धिकाष्ठानान्यतमदशङ्कं ऊर्ध्वं दत्त्वा विश्वलङ्घ्यशोभितो विमानशतसङ्कोचैः
 शिवपुरे चिरं स्थित्वा ससुद्रपथ्यानां मर्ही सुखे । शङ्खलासमायुक्तमहास्त्रनकांश्च
 लोहान्यतमभयभयादाः शिवानवे वन्द्यने श्रीर्णाकर्णः । शततुल्यः शिवलोके
 महीयते । शिवाय पायस्त्रिनीमोदाने सचराचरजगद्गणफलम् ।

हृषभं शुक्लवर्णं वा नीलं वा विनिवेदयेत् ।

यावत्प्रकृतिरोभाणि तत्प्रकृतिकुलेषु वै ॥

तावदयुगसङ्ख्याणि शिवलोके महीयते ।

शिवान्निकार्थं कपिलां दत्त्वा मोशतज्जं फलम् ॥

कोशभावं परं चेतं शिवस्य परमात्मनः ।

देहिनीं तत्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम् ॥

मनुजैः स्थापितं चिह्नं चेतमानमिदं स्मृतम् ।
 स्थायन्त्वे सहस्रस्य दीर्घं चैव तदर्द्धकम् ॥१॥
 यः कुर्याद् दीर्घिकां वापीं कुपं वापि शिवालये ।
 तिसप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते ॥
 दद्यात् क्षणतिकांश्चैव तथा सिद्धार्थकांश्च चि ।
 वो मे देवि सहस्रभक्त्या स मे न विचसो भवेत् ॥
 गोचर्यमात्ममपि वा वो मे दद्याद् वसुध्वराम् ।
 स मे पुरं समासाद्य गणेशैः सह भोदते ॥

आन्दे—

तथा,—

अथ शिवचर्याः ।

तत्त्वसारसंहितायाम्,—

भक्तपुण्ड्री भवेन्नित्यं शिवपूजापरायणः ।
 सिद्धचेतनिवासो च शैवी सिद्धिभवाप्नुयात् ॥
 त्रिङ्काञ्जनं रुद्रजपो व्रतं शिवदिनत्रये ।
 वाराहस्याञ्ज मरणं सक्तिरेषा चतुर्विधा ॥
 एकादश्यादधी चैव चतुर्दशी शिवप्रिया ।
 तासांमाद्यास्त्वपवसेद् विना नाद्यात् तथान्ययोः ॥

तथा,—

अथ शिवप्रीत्यर्थं एकादशीव्रते शिवपूजापद्धतम् ।

कालोत्तरे,—

दीक्षितानां क्रमेणैव शिवाचारो निगद्यते ।
 किं वर्ज्यं किञ्च कर्त्तव्यं शिवमार्गे स्थितेष्वथ ॥
 अष्टभ्याञ्च चतुर्दश्यां पञ्चबोरुभयोक्तया ।
 व्यतीपातेषु सर्वेषु दिनद्वौ दिनत्रये ॥
 संक्रान्तावयनाभ्यान्तु षडशीतिसखे तथा ।
 द्विपुष्पं पूजनं होमं जपं नञ्जेन वर्त्तनम् ॥
 मोतेषु रक्ष्यं कार्यं वात्सल्यञ्च तपश्चिपु ।
 कारुण्यं सर्वभूतेषु क्षमा सत्यमचापलम् ॥
 अन्धतं गुरुदेवार्थं न दोषाय प्रकल्प्यते ।
 रुद्राक्षां कण्ठकार्यं + समञ्ज विषमं हृत् ॥
 एकत्रिपञ्चवदनं यथाकामन्तु धारयेत् ।
 द्विचतुःषण्मुखं शस्त्रामत्रयं तीक्ष्णकण्ठकम् ॥

दत्तवाङ्मौ शिखावां वा कार्यं च चतुराननम् ॥
 अचारस्यान्वयादोषः सिद्धस्तु स दूरतः ।
 रुद्राक्षो धारणीयस्तु दोषितैवाप्यदीक्षितैः ॥
 नित्यं ज्ञेयमदी धार्या सद्रिका दक्षिणे करे ।
 पद्मरागान्विता कार्या नीलेन रचिताऽप्यत्र ॥
 धार्ये विचित्रसेमाद्ये कृच्छ्रले रचनान्विते ।
 शिवसंज्ञा ह्रिजस्यैव कवराख्याः ॥ नमस्तु च ॥
 वैश्वानां शैवसंज्ञा च नृदानां + गणान्वितम् ।
 अनाद्यदूर्ध्वं भीतं दुर्गस्य न परित्यजेत् ॥
 नवास्त्यापनं कार्यं मन्त्रानां कर्मभ्यु च ॥
 चोदको बोधकश्चैव बोधदस्तु तृतीयकः ।
 शिववत् पूजयेत् सर्वान् यदनेनो यदा नृणाम् ॥
 यः प्रेरकस्तु जन्तूनां शिवे प्रेतस्तु चोदकः ।
 दीक्षासुखी चोदस्तु बोधकः शास्त्रदर्शकः ॥

तथा,—

ज्ञानं पूजा तपो ध्यानं होमश्चैव तु पञ्चमः ।
 इति नित्यं सदा कुर्यात् परमाक्षरं विवर्जयेत् ॥
 पूजनीयो महादेवो नापरं मनसा क्षरेत् ।
 न वानहस्ते पूजा तु कर्त्तव्या मनसा क्वपि ॥
 वामहस्तेन विष्णुस्तु भैव स्पृष्टां कदाचन ।
 वायाचारो न कर्त्तव्यः तत्त्वं विन्द्याच्च वर्जयेत् ॥
 न निन्दाकरणं देवो न शास्त्रं शिवभाषितम् ।
 मङ्करो नार्चितो वायुत तावद्वाङ्मनसमाचरेत् ॥
 शिववत् शिवभक्तास्तु हृदयाः शिवनिष्कृता ।
 न न्युत्पन्नकं लिङ्गं ददा वायात् कदाचन ॥

इति श्रीमहाभक्त्योपाध्यायाम्बिषिद्वाराजपेतिवरसिंहविरचिते
 निन्दाचारप्रदीपे नानाविधशिवाराधनकर्मणि ॥

ब्रह्मणः ।

भविष्यपुराणे,--सम्भार्जने चान्द्रायणफलम् । लेपने अग्निष्टीम-
फलम् । मुखलालनम् । ['दन्तधावनम् ।] पञ्चविंशतिपलमित-
घृतेनाभ्यङ्ग्य वर्षकोटिसहस्रार्जितपापक्षयः । यवगोधूमचूर्णैरुद-
वर्त्तनम् । ^१तप्तेन गोतेन जलेन स्नानम् । स्नानकाले गीतनृत्यादि
पूर्ववत्फलदम् । नीराजनं पूर्ववत् । कल्पकोटिसहस्रार्जित-
पापक्षयार्थं ब्रह्माणं घृतेन स्नापयेत् । शुक्लप्रतिपदि घृतस्नानादेक-
विंशकुलमुद्धृत्य ब्रह्मलोकप्राप्तिः । शीरस्नाने गवायुतदानफलम् ।
चतुःषष्टिपलपयसा स्नानं ब्रह्मलोकाप्तये । दध्ना स्नानाद् विष्णु-
लोकप्राप्तिः । इक्षुरसस्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । मन्थपूतकपिला-
पञ्चगव्यकुशवारिस्नानं पूर्वतः शतगुणम् । फलोदकस्नानादक-
सालोक्यम् । सर्वोपधिस्नानात् कामगविमानेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
गन्धचन्दनोदकेन स्नानाद्द्रुलोकप्राप्तिः । पाटलोत्पलकरवीर-
पद्मानामिकतमोदक^२स्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कर्पूरागुरुतोय-
स्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । गायत्रीशतजप्तनिर्मलाश्वःस्नानं ब्रह्म-
लोकदम् । शीताम्बुना धारोष्णपयसा घृतेन च क्रमात् स्नपयित्वा

(१) Y. अथ ब्रह्मणो नानाविधकर्माणि ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) Y. उष्णेन गीतलेन ।

(४) D. स्नानेन ।

पूजां कृत्वाश्चमेधसहस्रफलम् । स्नानपात्रविशेषात् फलविशेषः
पूर्ववत् ।

ब्रह्मणो दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरम् ।

स्पर्शनादर्चनं श्रेष्ठं द्रुतस्नानमतः परम् ॥ *

* Y. Reads the following after this mark :—

भगिणि,—

चक्रानुलेपनं कृत्वा दिव्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ।
वर्षकोटिशतं दिव्यं ब्रह्मलोके भव्यीकते ॥
गन्धानुलेपनं पुण्यं लेपनं चन्दनस्य च ।
चन्दनादगुरोर्गौर्यं पुण्यमस्तु पुण्यं नृप ॥
लङ्कागुरोर्विशेषेण दिगुणं फलमादिशेत् ।
तस्माच्छतपुण्यं पुण्यं कृद्भूमस्य विधीयते ॥
यः समालभते कञ्च चन्दनागुरुकङ्कुमैः ।
कर्पूरवारिभिर्मिश्रैस्तथा कस्तूरिकान्वितैः ॥
वर्षाणाञ्च कोटिशतं विहृत्य त्रिदशालये ।
धनः संजायते भुगौ राजराजो न संशयः ॥
चन्दनागुरुकपूरैः ब्रह्मपिष्टैः सहकृमैः ।
ब्रह्मणोऽङ्क^(१) समालिप्य कस्यकोटि वसेद् दिवि ॥
मन्वीज्य तालवल्मेन शुभगन्धैः प्रलेपितम् ।
दशवर्षमहस्ताणि वीर मितपुरे वसेत् ॥
भक्त्या निवेद्य ब्रह्माणं तालवल्मं नराधिप ।
दशवर्षमहस्ताणि वीर मितपुरे वसेत् ॥
मायूरव्यजनं कृत्वा ब्रह्मणेऽतीवशोभनम् ।
कस्यकोटिशतं पुण्यां प्रभञ्जनपुरे वसेत् ॥
दद्याद् ब्रह्मणे च परं^(२) भगिरत्नविभूषितम् ।
शेखरौष्णादिदण्डं वा तस्य पुण्यफलं ब्रह्म ॥
चामरज्यमहस्ताः पादिव्यस्त्रीपरिवारितः ।
महागौरविमानस्यधिरं ब्रह्मपुरे वसेत् ॥

अत्र ब्रह्मपूजायां यद्यपि यज्याणि नोक्तानि तथापि प्रयज्यसारादिषु पूजासामान्योक्तानि व्याख्याणि । एवं गन्धपद्यादिदेवतान्तरपूजायाम् । विशेषतश्च भविष्ये—

पाठलोत्पलपद्मानि करवीराणि सज्जदा ।

स्नानेऽपनानि । ऽपराणि । योज्यानि स्थिराणि हरभीषि च ॥

इत्येवं स्नानोक्तानि यज्याणि पूजायां ब्राह्मणैर्याख्याणि । यदा तु

शिवपूजाकूप्याणि वैष्णवेनाचितानि वै ।

अन्येषामपि देवानां चाचितानि सनीषिभिः ॥

इति वचनात् क्रियते तदा शिवपूजयापि ब्रह्मणो मण्येयस्य कान्तिकेवादेश बोध्यानि ।

अथ नैवेद्यम् ।

देवताभाञ्च यो दद्यादन्नाद्यं च इद्वान्वितः ।

सिक्खे सिक्खे वसेत्तुक्तं समानभक्षरैः सह ॥

एतद्भुगुणं पुण्यमन्येषां सुखसंयुते ।

यो दद्याद् ब्रह्मण्येऽन्नानि तस्माद्भुङ्क्षुर्गतिं फलम् ॥

तस्माद् विष्णौ च दत्वाहं द्विगुणं फलमश्नुते ।

ब्रह्माद्याक्षप्रदानेन फलमेतच्चतुर्गुणम् ॥

वस्तु भविष्ये ब्रह्मनैवेद्यमधिकृत्य ।

अखण्डलङ्घुकयावेषकारणामेकपत्तिका ।

अक्षिका क्षीपिका दुग्धा व्यावेष्टककिराक्षिका ॥ ११

फलानि घनावनपक्वानि खाद्यानि विविधानि च ।

इति तत् पूजानैवेद्यार्थे ।

अथ ब्रह्मधर्मोः ।

तत्त्वसारसंहितायाम्,—

ब्रह्ममार्गे समन्नीयात् पद्मपते तथोत्तरे ।

जपेत् पद्मोदुभवैर्वैजैः पद्मपोतसमीपतः ॥

वक्षोपवीतहाता स्याद् ब्राह्मणानां शुचिः सदा ।

एवं यो वर्त्तते नित्यं जन्मजन्मान्तरेऽपि ।

चतुर्वेदो च तूीधृत्वा पुनर्ब्रह्मण्यभाजुयात् ॥

इति निष्ठाचारप्रदीपे नानाविधब्रह्माराधनकर्मोऽपि ।

‘अथ विष्णोः ।

नरसिंहपुराणे,—

नरसिंहश्चै नित्यं यः सञ्चारजनमाचरेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्ती विष्णुलोके स मोदते ॥
 गोमयेन सृदा तोये र्यः कुर्यादुपलेपनम् ।
 चान्द्रायणफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥
 निर्मात्यमपकृष्याथ तोयेन स्नाप्य केशवम् ।
 नरसिंहाकृतिं राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 गोदानस्य फलं प्राप्य दानेनाम्बरशोभिना ।
 नरसिंहपुरं प्राप्य मोदते कालमचयम् ॥

वराहपुराणे,—

पञ्चादालेपयेद् भूमिं गोमयेन दृढव्रतः ।
 तस्य दृष्ट्वा विलेपन्तु मम तुष्टिः प्रजायते ॥
 लिप्यमानस्य विद्यन्ते यावन्तो जलविन्दवः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 अभ्युत्थनं च यः कुर्यात् पानीयेन सुरालये ।
 स शान्तपापो भवति नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरिर्गृहं सदा यस्तु तुलसीदलविप्रुषैः ।
 त्रिसन्ध्यं प्रोक्षयेद् भक्त्या महापापैः प्रमुच्यते ॥

(१) Y. अथ ब्रह्मदेवतारः धनप्रयोजनमूलनाना विधाविष्णुः धनमभिधीयते ।

(२) गोप्रदानफलं ।

तथा,—

कल्पमेव समुत्थाय हन्याद् भेरीं यथोदिताम् ।
यदि भेरी न विद्येत कवाटं तत्र वादयेत् ॥
दीपं न ज्वालयेद् यावत्तावद्देवं न संस्पृशेत् ।
दीपं प्रज्वालयित्वा तु हस्तशौचं तु कारयेत् ॥
चरणी वन्दयित्वा तु दन्तकाष्ठमुपानयेत् ।

तथा—

निर्माल्यं शिरसः कथिद् भक्त्या चापोह्य मानवः ।
कुर्यात् सुखकर्माणि स्वच्छेन सलिलेन च ॥

अत्र द्वारोद्घाटनदन्तधावनादिषु वराहपुराणीयमन्त्राज्ञाने-
ऽपि प्रणवेन सर्वं करणीयम् । “यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते”
इति सर्व्वमन्त्रप्रत्यास्नातत्वेन तापनीयश्रुतौ ‘प्रणवस्व विधानात् ।
नरसिंहपुराणे,—

गौतवाद्यादिकं नृत्यं शङ्खतुर्थादिनिःस्वनम् ।
यः कारयित्वा विष्णोस्तु सन्ध्यायां मन्दिरे नरः ॥
सर्व्वकालेऽविशेषेण कामगः कामरूपवान् ।
स्वर्गात् स्वर्गमनुप्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

अथ स्नानम् ।

तत्र प्रथमभ्यञ्जनम् । वाराहे,—

शौघमभ्यञ्जनं कुर्याद् दद्यात् तैलं घृतञ्च यत् ।

“अभ्यङ्गे पञ्चविंशतौ”ति पञ्चविंशतिपलमिततैलं घृतञ्च तावत्
तथा शिरसि प्रदद्यात् पश्चात् दक्षिणाङ्गे ततो वामाङ्गे ।

‘पश्चात् पृष्ठे पुनश्चैव पादौ पश्चात् कटिं तथा ।

एवमभ्यञ्जनानन्तरमुदवर्त्तनम् । वाराहे,—

कलायस्यापि चूर्णेन पिष्टचूर्णेन वा पुनः ।

एतेनोदवर्त्तनं कुर्याद् गन्धद्रव्यैश्च संयुतम् ॥

नारसिंहे,—

‘यवगोधूमचूर्णैश्च उद्वर्त्योष्णेन वारिणा ।

प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥

तोयेन भक्ष्या संस्त्राप्य विष्णुलोके महीयते ।

स्त्राप्य दध्ना सलह्मिणुं विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

यः करोति हरिर्चां स्त्रापनं मधुना नरः ।

अग्निलोके स भोदित्वा पुनर्विष्णुपुरे वसेत् ॥

घृतेन स्त्रापनं यस्तु पर्वकाले विशेषतः ।

(१) Y. पश्चात् पृष्ठे ततः पादयो (:) ततः कक्षाम् । एवमभ्यञ्जम् ।

(२) Y. यवगोधूमचूर्णैश्च उद्वर्त्योष्णेन ।

(३) विष्णुलोके महीयते ।

नरसिंहाकृतः कुर्यात् शङ्खभरीनिनादितम् ।

पापं सकलमुन्मुच्य विष्णुलोके महीयते ॥

पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः ।

[ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते ॥]

ब्रह्मकूर्चविधानं न परिमाणार्थे “स्नाने पलशतं ज्ञेय”मिति परिभाषणात् । किन्तु

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति वै क्षीरं दधिक्षावूति वै दधि ॥

तैजोऽसौति घृतञ्चैव देवस्यत्वा कुशोदकम् ।

इति मन्त्रप्राप्तार्थम् ।

प्रयः काञ्चनवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।

गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलायाश्च तथा घृतम् ॥

दधि च कृष्णवर्णाया एतद् वै पञ्चगव्यकम् ।

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

दध्नि वायुः सदा देवः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥

आलोढ्य निर्मथ्य प्रणवेन मूलमन्त्रेण स्नानम् ।

पादपीठन्तु यो भक्त्या ब्रह्मपत्रेण घर्षयेत् ।

उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कुशपुष्पोदकस्नानाद् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।

रत्नोदकेन सावित्रं कौवेरं हिमवारिणा ॥

(१) Y. Omits the portion bracketed.

(२) Y. ब्रह्मकूर्चविधाने परिभाषार्थं स्नानं शतपलं ज्ञेयमिति परिभाषात् ।

नरसिंहन्तु संस्त्राय कर्पूरागुरुवारिणा ।
 इन्द्रलोके समोदित्वा पञ्चाद् विष्णुपुरे वसेत् ॥
 पुष्पोदकेन गोविन्दं स्त्राय भक्त्या नरोत्तमः ।
 सावित्रं लोकमासाद्य विष्णुलोके महीयते ॥

विष्णुधर्मः,—

आह्वादं निर्वृतिं स्वास्थ्यमारोग्यञ्च सुरुपताम् ।
 सप्तजन्मान्यवाप्नोति नरः स्नानप्रदो हरो ॥
 स्नानार्थं सुरभीक्षीरं महिष्याद्यास्तु वर्जिताः ।
 दुःस्वप्ननाशनं ज्ञेयममङ्गल्यविनाशनम् ॥
 मङ्गल्यवृद्धिदं दध्ना स्नपनं द्विजसत्तमाः ।
 स्त्राय दध्ना सकृद्विष्णुं विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 गवां शतस्य विप्रेभ्यः सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 वृत्तप्रस्थेन तद् विष्णोर्लभेत् स्नानादसंशयः ॥
 अयने विषुवे प्राप्ते यः स्नापयति केशवम् ।
 वृत्तप्रस्थेन वै पापं सकलं स व्यपोहति ॥
 पलं सुवर्णायत्वारः प्रस्थः षोडशकं पलम् ।
 वर्षकोटिसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ।
 तद्वृत्ताभ्यञ्जनाद् विष्णोर्दहेत् सर्वं न संशयः ॥

अभ्यञ्जनं पञ्चविंशतिपलेन ।

रोगार्त्तो मुच्यते रोगाद् बद्धो मुच्येत दन्धनात् ।

भयान्मुचेत 'भीतश्च घृतेन स्नापयन् हरिम् ॥
 प्रतिमासं सिताष्टस्यां घृतेन जगतीपतिम् ।
 स्नापयित्वा समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च गव्येन 'माहिषिण वा ।
 स्नपनं देवदेवस्य महापातकनाशनम् ॥

मधुना स्नानाद् विष्णुलोकप्राप्तिः । इक्षुरसेन विद्याधरलोकः ।
 खण्डेन स्नाने पापक्षयपूर्वकविष्णुलोकमहि तत्वम् । 'वीजोदक-
 स्नानात् क्रियासाफल्यम् । पुष्योदकेन श्रीलाभः । फलतीयेन
 क्रियासाफल्यम् । 'पञ्चासृतस्नानं महापातकनाशनम् ।

तत्रैवम्,—

दुग्धेन दध्ना चाज्येन मधुना चैक्षवेण च ।
 प्रत्येकं जलपुष्पाभ्यां धूपेनान्तरितं तथा ॥
 अश्वःपलैश्चतुर्भिस्तु 'सम्पूर्णं गङ्गुकं स्मृतम् ।
 गङ्गुकचाष्टलोहोत्प' कर्षाभ्यधिकपट्पलैः' ॥
 गङ्गुकानि जलस्याथ प्रदेयानि यथाविधि ।
 शतञ्चाष्टोत्तरञ्चैव तथाचाष्टौ सदैव हि ॥

(१) Y. भीतस्तु ।

(२) Y. हविषा नृपः ।

(३) Y. वीजोदकेन स्नानात् ।

(४) Y. पञ्चानृतस्नानेन महापातकनाशः ।

(५) Y. सम्पूर्णगङ्गुकं ।

(६) Y. षट्पदैः ।

अनुक्तपरिमाणस्नाने पलशतम् ।

सत्कुम्भात् ताम्बकुम्भैश्च स्नानं दशगुणं स्मृतम् ।

रौप्यैर्लघोत्तरं प्रीतं हैमैः कीटिशुणं भवेत् ॥

जलादकसुपूरांश्च लोहजान् कारयेद् घटान् ।

अष्टाविंशाधिकशतपलपूरांश्च मार्त्तिकान् ॥

स्कान्दे,—

शङ्खस्थितेन तोयेन यः स्नापयति केशवम् ।

कपिलाशतसहस्रस्य दत्तस्य फलमयुते ॥

अक्षतपुष्पान्वितशङ्खतोयस्नानात् पूर्व्वकृतपापक्षयः । तिल-
कुसुमयुतशङ्खतोयस्नानाद् विष्णुलोकप्राप्तिः । अष्टाक्षरेण शङ्खस्थित-
गन्धोदकस्नानाश्लोचः । शङ्खस्यतीर्थजलस्नानात् कुलशतोद्धारः ।
शङ्खस्थितकपिलाक्षोरस्नानाद् यज्ञायुतसहस्रफलम् । “अश्विनो
भेषज्येन” इति “अभिषिञ्चामि” इत्यन्तीन स्नानकाले नृत्यादि-
करणम् । ['स्कान्दे'],

कृष्णं सन्तोषयेद् यस्तु सुगीतैर्मधुरैः स्वरैः ।

सामवेदफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥

यो नृत्यति प्रहृष्टात्मा भावे वाञ्छे च भक्तितः ।

स निर्दहति पापानि मन्वन्तरशतैश्चपि ॥

गौतवादादिनिर्घोषं देवदेवस्य कारयेत् ।

घण्टाऽभावे ह्यशक्तस्य सर्व्ववाद्यमयो यतः ॥

जयकारस्य करणाद् बन्धो भवति भूतले ।

पदे पदे क्रतुफलं यात्रालुगमनं हरेः ॥

['सर्वं सम्पूर्णतामेति * * * * *]

स्तोत्रैः स्तुत्वा हरिं पापान्मुक्तो विष्णुपुरे वसेत् ॥

स्नाने,—

स्नानार्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।

मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरयतानि च ॥

घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः ।

विष्णुवीणास्वनेनैव करोति स्नपनं हरेः ॥

सृदङ्गवाद्येन युतं पणवेन समन्वितम् ।

अर्चनं वासुदेवस्य सन्तुल्यं मोक्षदं नृणाम् ॥

स्नानकाले च देवस्य पठेन्नामसहस्रकम् ।

प्रत्यक्षरं भवेत् पुण्यं कपिलागोशतोदभवम् ॥

गीतवाद्याद्यभावे तु कुर्यात् पुस्तकवाचनम् ।

न लौकिके स्तवेदेवांस्तोषयेद् वाङ्मजैरपि ॥

वाङ्मजैर्ब्रौंदाद्यागमस्यैः ।

^१लौकिकनिषेधापवादमाह,—

अदृष्टलक्षणैर्देवं स्वयं विरचिताक्षरैः ।

स्तुवन् ब्राह्मणशार्दूलाः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

(१) Y. Omits the portion bracketed.

(२) Y. लौकिकविषेधापवादमाह ।

तथा,—कुर्यादारत्रिकं यस्तु कल्पकोटिं वसेद् दिवि ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् कृतं पूजनं हरेः ।

सर्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने सुत ॥

नीराजनञ्च स्वर्णादिपात्रे गोमयादिकृतपद्मकखस्तिकश्रीवत्स-
कौस्तुभध्वजसहित'दूर्वाक्षतचूतन्यग्रोधाश्वत्थपत्रसहिते नानावर्त्ति-
युक्तदोषं कृत्वा वन्दापनम् । स्कान्दे,—

कृष्णायतो महाभक्त्या कुर्यात् पुस्तकवाचनम् ।

प्रत्यक्षरं लभेत् पुण्यं कपिलाश्रतदानजम् ॥

ऋग्यजुःसाममन्त्रैश्च कृष्णं सन्तोषयन्ति ये ।

कल्पान्तं ब्रह्मलोके ^१तु ते वसन्ति द्विजोत्तमाः ॥

योगशास्त्राणि वेदान्तं ^२ये जनाः कृष्णसन्निधौ ।

पठन्ति रविविम्बं ते भित्त्वा यान्ति न संशयः ॥

यः पठेद्रामचरितं भारतं व्यासभाषितम् ।

पुराणानि महोपाल प्राप्ता मुक्तिर्न संशयः ॥

तथा,—अगम्यागमने पापमभक्ष्यस्य च भक्षणे ।

सर्वं तन्नाशमायाति मण्डयित्वा हरेर्गृहम् ॥

अणुमात्रञ्च यः कुर्यान्मण्डनं केशवायतः ।

सृदा धातुविकारैश्च कल्पकोटिं वसेद् दिवि ॥

(१) Y. दधिदूतां ।

(४) Y. स्कन्दपुराणे ।

(५) Y. ०. च ० ।

(६) D. योगिनः ० ।

सर्वतोभद्रमण्डलं परिभाषायामुक्तम् ।

शालग्रामशिलायां तु यः कुर्यात् स्वस्तिकं 'शुभम् ।

कात्तिके तु विशेषेण पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

स्वस्तिकं माधवस्याग्रे यः कुर्याद् बहुरूपकम् ।

सप्तजन्मानि वैधव्यं न प्राप्नोति कदाचन ॥

^१स्वस्तिकमण्डलञ्चैवम्,—

अष्टादशाष्टादशकैः पदानां त्रिशतं भवेत् ।

चतुर्विंशाधिकं तत्र मध्ये षट्त्रिंशताम्बुजम् ॥

स्वस्तिकाष्टकमागासु लिखेद् विधिवदीदृशम् ।

षट्त्रिंशत्कोष्ठकैरेकं स्वस्तिकं दिशि कारयेत् ॥

पद्मावसानसूत्राणि स्थापितानि न लोपयेत् ।

एकं त्रीणि वह्निः पञ्च नव कोष्ठस्य मार्जनात् ॥

अथ द्वादशकोष्ठेषु स्वस्तिकं कार्यमीदृशम् ।

षोडशषोडशकोष्ठेषु स्वस्तिकाष्टकमालिखेत् ॥

अन्तरिकं वह्निस्त्रीणि स्वादेवं कोष्ठमार्जनम् ।

पदैः षोडशभिर्मध्ये ^१पद्मकं परिकल्पयेत् ॥

मार्जयेत् स्वस्तिकाकारं श्वेतपीतारुणामितैः ।

रजोभिः पूरयेत् तानि स्वस्तिकानि शिवादितः ॥

(१) Y. मङ्गलम् ।

(२) D. प्राप्नोति ।

(३) Y. स्वस्तिकमण्डलं यथा ।

(४) D. पद्मञ्च ।

महापातकयुक्तोऽपि पातकी चोपपातकी ।

विमुक्तपापो भवति विष्णायतनचित्रकृत् ॥

यावन्ति विष्णुरूपाणि सुरूपाणि 'विलेखयेत् ।

तावदयुगमहस्त्राणि विष्णुलोके महीयते ।

स्कान्दे,—त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ॥

नमितः सर्वदेवैस्त्वं पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु ते ।

इति शङ्खमादाय,—

शङ्खे कृत्वा तु पानीयं भ्रामयेत् केशवोपरि ।

वारि धेनुमहस्त्राणां 'फलं प्राप्नोति तावता ॥

स्नानान्ते—देवस्य मस्तकं कुर्यात् कुरुमोर्पहितं सदा ।

इति वचनामस्तके पुष्पं दद्यात् ।

भ्रामयित्वा हरे र्मूर्द्धि मन्दिरं शङ्खवारिणा ।

प्रोचयेद् वैष्णवो यस्तु नाशुभं तदृष्टे भवेत् ॥

कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवानां महात्मनाम् ।

यो ददाति तिलैर्मिश्रं चान्दायणफलं लभेत् ॥३॥

३[इति विष्णुष्टवकार्याणि ।

(१) Y. विलेखयेत् ।

(२) Y. फलमाप्नोति ।

(३) Y. Omits the portion bracketed.

* Y reads the following after this mark :—

अथ महास्नानम् ।

महास्नानेन गोविन्दं सर्वत्र संस्थाप्य मानवः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति नालं कार्या विचारया ॥

राजाम्निचौरदुर्भिक्षमहारोगाद्युपद्रवे ।
उत्तमं स्नपनं कार्यं सर्वरोगोपशान्तये ॥

तद्विधिः,—

अश्लेष रत्नवेदुः दुग्धं जवचेनावयुषष्ठयेत् ।
अमृतोत्तरार्धं कृत्वा वासुदेवेन मन्त्रयेत् ॥
अभिषेकञ्च भुजेन गङ्गुकानां ततो भवेत् ।
अध्यादिसूपपर्यन्तं कातो (ततो) विष्णुः समर्चयेत् ॥

एवं दध्नादिमन्त्रविशेषः दधि बहुर्पणेन । इतं प्रदूस्नेन । मध्वनिरुद्धेन ।
खण्डं नारायणेन । ओं नमो भगवते वासुदेवाय । आं नमो भगवते सङ्कर्षणाय
आं नमः । ओं आं नमो भगवते प्रद्युम्नाय । ओं आं नमः । ओं नमो भगवते
प्रद्युम्नाय (अनिरुद्धाय) ओं च नमः । ओं ओं ओं नमो भगवते वासुदेवाय
ओं ओं ओं नमः ।

तथा,—

सर्पिःपल्लवसङ्घेन गोविन्दस्य शिवस्य वा ।
महास्नानं नरः कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

बृहत्कालोत्तरे —

पद्मोदधिघटनानाञ्च सङ्कसाद्योत्तरहृदयैः ।
महास्नानं पलानाञ्च कलानाञ्चपि तत्समम् ॥

तथा,—

महास्नाने प्रसृज्ये तु स्नानमदविधं श्रुतम् ।
स्नानं हैमं सुगन्धञ्च सुरात्रं फलशुभ्रकम् ॥
सर्वोपधिजवह्नान्वत् स्नापयेत् जलमग्नः शुचिः ।

अन्यदितिलज्जलानरमदविधत्वाय । अत्र यद्यपि

पलानां द्वे सङ्कसे तु महास्नानं प्रकीर्तितम् ।

इति प्रसङ्गद्वयेन नितित्वा सङ्कसद्वयमिति प्रतीयते । तथा । पि । सङ्कसा-
द्योत्तरहृदयैरिति पलानाञ्चपि तत्सममिति पलादिकेषामपि सङ्कसद्वयविधानाञ्च प्रत्येकं
सङ्कसद्वयम् । केवलदुग्धादिमहास्नाने सङ्कसद्वयमेव । तत्राप्यष्टद्वयस्नानाङ्गत्वा-
देतदङ्गभूतनारिकेलोदकादि (कादि) स्नानं यतपत्नेन । हैमादुदकान्नात् । तत्त(त्)
द्वययोगेन सुराभांशोत्थादि सर्वोपधिगणः । मन्त्रोदके सर्वगन्ध इत्याहुः ।
चन्दनाभावे अगुरुकुङ्कुमोशीरजटाभांशोसुरा इति च ।

महास्नानप्रयोगः ।

सार्धभौमत्वकामः परमैश्वर्यकामो यशसालिकामो महारोगोपशमनकामो राजाग्निचौरदुर्भिक्षाद्यन्तमोषद्वन्द्वनिवृत्तिकामो वा विष्णुभूर्त्तौ महास्नानमहं करिष्ये इति स्वस्तिवाक्यं मङ्गल्यं वैकल्पिका (चिह्ना) उपारब्धं कृत्वाचार्यः हस्तुवान् । अथाचार्यः द्वारपालपूजां कृत्वा देवमृष्टे पवित्रं पञ्चोपचारेण देवं सम्पूज्य देवं त्वां स्नानमण्डपं नयामीति विज्ञाप्य तत्संशोषपूर्वकं देवं स्नानमण्डपं नीत्वा तत्र धूपामोदं विताननम्र्जनं कलपल्लवपद्मयुक्तकुम्भपत्रपङ्कस्थापनञ्च कृत्वा दोषहणत्वयस्मिन्निष्ठं देवदक्षिणोऽष्टाधिकशतपलतैलपात्रे रत्नवस्त्रं प्रज्वाल्य त्रयि साष्टशतपलहतपात्रे गुह्यवस्त्रञ्च प्रज्वाल्य ततोऽष्टाधिकाशतभक्तिः प्रज्वाल्य स्नानाय दृष्ट्वाणि सन्निधाय स्वाग्ने उपविश्य भावनाचतुष्टयान्नं समन्त्रं श्यामं कृत्वा स्नापनाय मृत्तिं ध्यात्वा शानान्धार्यं संकलय स्नानोपयोगिसत्त्वं तेष्वपञ्चोपचारेदेवं सम्पूज्य

मावत्या चैव गोभूर्त्तं गन्धद्वारेति गोभवम् ।

आप्यावसेति वै चौरं दधिक्रावसेति वै दधि ॥

तेजोऽग्निं शुक्रमित्वाज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।

इति पञ्चमस्यं मृच्छीत्वा पञ्चवैनेकोक्तञ्च मूलेनाभिभक्त्या तेनैव हृदा स्नपनम् । अनन्तरा गुह्योदकपत्रयतेन स्नपनम् । सर्वज्ञानरा स्नानं पलशतेन । मूलेन कुशोदकमभिभक्त्या हृदा स्नपयित्वा अनन्तरा स्नानं कृत्वा पञ्चोपचारेः सम्पूज्य मूलाभिभक्तितद्वतविंशतिपलेन मूलेनाभ्यङ्ग्यान्तरा संस्नाप्य मूलाभिभक्तितद्वतविंशतिपलेन मूलेनोदकस्य अनन्तरा स्नानं कृत्वा अश्लेष राजिकाभिः सिद्धार्थै वा निर्भक्त्या मूलाभिभक्तितपञ्चविंशतिपलशुक्लामलकेनामुक्तिस्थानरा संस्नाप्य यक्षचूर्णेन विष्कृत्वा अनन्तरा संस्नाप्याप्यादिधूपानैः सम्पूज्य शालपिष्टमक्षयप्रार्थिकदीपेन नीराज्योष्णोदकैः संस्नाप्य विशेषार्थं संस्नाप्याष्टोत्तरमङ्गलद्वयपत्रपरिमितं चौरं संस्क्रुत्यां चौरभक्त्याभ्युना प्रोज्झ्य गन्धपद्माभ्यामभ्यर्च्यश्लेष संरच्छ कवचेनाप-युगलं धेनुसद्व्यामृतीकृत्य ओं नमो भगवते वासुदेवाय ओं नम इत्यभिभक्त्यश्च सुवर्णादिपात्रे कृत्वा देवं स्नानोदके विहित्य मूलमन्त्रसङ्घातं चोत्तरां चोरेण स्नापयामीति स्नापयेत् । कर्षाधिकपत्रपरिमितहेमादिनिर्मितजलपत्रचतुष्टयपाङ्गुगङ्गेनाष्टोत्तरशतवारं मूलेन स्नपनम् । धूपानैः सम्पूज्याष्टोत्तरमङ्गलद्वयपत्रपरिमितं । दधि प्रोज्झादिभिः संस्क्रुत्य ओं नमो भगवते वासुदेवाय इत्यभिभक्त्य पूर्णवद् दद्या स्नपनं मूलेन । मङ्गलस्नपनं पूर्णवत् ।

धूपान्पूजा । अष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितार्ज्यं संस्कृत्य श्रीं नमो भगवते प्रदुश्याय
नम इत्यभिमन्त्र्य मूलेन स्थापनम् । गङ्गकस्नानं पूर्ववत् । धूपान्पूजा ।
अष्टाधिकसहस्रद्वयपलमितमधु पोषणादिभिः संस्कृत्य श्रीं नमो भगवते अग्नि-
रुद्राय श्रीं श्रीं नम इत्यभिमन्त्र्य मूलेन स्थापनम् । गङ्गकस्नानं धूपान्पूजा । अष्टो-
त्तरसहस्रद्वयपलमितं स्वर्णमिकुरमं वा पोषणादिभिः संस्कृत्य श्रीं नमो भगवते
नारायणाय श्रीं श्रीं श्रीं नम इत्यभिमन्त्र्य मूलेन स्थापनम् । गङ्गकस्नानं धूपान्-
पूजा पूर्ववत् । ततोऽष्टोत्तरशतपलमितनारिकेलोदकं संस्कृत्य मूलेनाभिमन्त्र्य
तेनैव स्थापनं पञ्चविंशतिपलमितयवगोघ्नमूर्ध्नैर्निर्गच्छ्य शुद्धोदकेन संस्नाय्य धूपान्नैः
सम्पूज्याष्टोत्तरशतपलमितेक्षुरसं संस्कृत्य मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव स्थापयित्वा शुद्धो-
दकेन स्थापयेत् ।

अष्टाष्टविधजनस्नानम् । (१)

धूपान्नैः सम्पूज्याष्टाधिकसहस्रद्वयपलमितस्वच्छजनं संस्कृत्य मूलेनाभिमन्त्र्य
तेनैव स्थापयित्वा शुद्धोदकेन स्थापयेत् । धूपान्नैः सम्पूज्याष्टाधिकसहस्रद्वयपलमित-
हिरण्योदकं संस्कृत्य मूलेनाभिमन्त्र्य तेन संस्नाय्य शुद्धोदकेन स्थापयेत् । धूपान्नैः
सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितपद्मजातीपुष्पोदकं संस्कृत्याभिमन्त्र्य स्थापयित्वा
शुद्धोदकेन स्थापयेत् । धूपान्नैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितसर्पौषधिजनं
संस्कृत्य मूलेनाभिमन्त्र्य तेन संस्नाय्य तेनोदकेन स्थापयेत् । धूपान्नैः सम्पूज्याष्टोत्तर-
सहस्रद्वयपलमितशुद्धोदकं संस्कृत्याभिमन्त्र्य तेन संस्नाय्य तोयेन स्थापयेत् ।
इति विधिस्नानम् ।

अथ सुवर्णाद्यन्यतमकलसे वस्त्रपुतसष्टोत्तरशतपलपरिमितजनं जलदैवत-
मन्त्रैः पूजयित्वा कुशापामार्गिकपूर्वजातीचम्बकपाटलाक्षितकरवीरमालिका-
कमलोत्पलचन्दनायुरङ्गुमादिकं प्रक्षिप्यानुष्टुप्नारसिञ्जमन्तराजं विन्दस्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेन स्थापयेत् । पुरुषस्त्रजेन तेनोदकेन स्थापयेत् । प्रत्येकेन शुद्धोदकेन
स्थापयेत् । स्त्र्यपद्मदानम् । कर्पूरादियुक्तचन्दनानुलेपनम् । वस्त्रद्वय-
परिधापनम् । स्वर्णपद्मदानम् । स्त्र्यसुगन्धिपुष्पमालादानञ्च कृत्वा उष्माञ्जलिं
दत्वा विलोमाध्यजपस्तुतिप्रणामफलसमर्पणोद्वासनानि कृत्यान्निद्रावधारणं
कृत्वा पूजान्तरे देवं स्थापयेत् । ततो महास्नानाकृत्वेन महापूजा ।

पञ्चविंशतिपलमितेन मन्त्रेनानुलेपनं स्त्र्यसुगन्धिपुष्पमाला धूपो दीपा इति
महापरिमाणः । विलोत्पलविल्वपलपद्मचम्बकादिनामाविधयुष्माणि । नेत्र-
पटादिदिव्यवस्त्रम् । भोव्यभोज्यचोष्यपैदादि नानानैवेद्यं दशहोषमितमर्घं

अथ दुर्गायाः ।

देवीपुराणे,—

देवीगृहन्तु यः शक्रं सम्भार्जयति नित्यशः ।

स भवेद् बलवान् सौख्यधर्मसम्पत्तिमंयुतः ॥

देव्या गृहन्तु यः शक्रं गोमयेनोपलेपयेत् ।

स्त्री पुमान् वा यथाशक्ति षण्मासाश्च निरन्तरम् ।

स लभेदौमितान् कामान् देवीलोकश्च गच्छति ॥

भविष्यपुराणे—रक्ताकारमण्डलं देवीगृहे कृत्वा वैष्णवीलो-
काप्तिः । पद्माकारमण्डले ब्रह्माणीपुरप्राप्तिः शङ्खचूर्णमण्डल-
करणे वाराहोलोकप्राप्तिः । विशूलयुक्तमण्डलेन माहेश्वरीलोकः ।
वज्रचिह्नितमण्डलेन ऐन्द्रीलोकप्राप्तिः । पीतकृष्णादिवर्णैः त्री-
वक्त्राकृतमण्डलेन श्रीलोकप्राप्तिः । स्वस्तिकमण्डलेन कल्याण-
ममरलोकप्राप्तिः । निम्नाख्यमपक्रुष्य दन्तधावनमुखचालने ।

घृताभ्यक्तां घृतस्नातां दुर्गां रक्ताङ्गिरुचयेत् ।

यवगोधूमजैश्चूर्णैर्घर्षयेद् वल्कलेन च ॥

घृतेन पयसा दध्ना चण्डिकां स्त्रपयेन्नृप ।

वित्त्वपत्रैः पादपीठं घर्षयेद् यत्नतस्ततः ।

सप्तश्लोकाभितं वा । अथस्नाने, आदकनितम् । दर्पणच्छलचामरादिनामाविधयूजोप-
चाराः । इत्येवं पूजा समाप्ता । आचार्यदक्षिणा । इति बृहत्कालोत्तरोक्त-
विष्णुमहास्नानविधिः ।

गोसहस्रशते दत्ते पुष्करे यत्फलं लभेत् ॥

पिष्टप्रदीपचूनाश्वत्थादिपद्मवमेध्वीषधियवादिबीजादभिः शङ्ख-
मेर्यादिनिनादसहितै र्यावद्दिनं नीराजनं तावत्कल्पसहस्रं
दुर्गालोकप्राप्तिः । प्रदीपेन नीराजने सूर्यलोकप्राप्तिः । लव-
णाक्षतैर्विष्णुलोकप्राप्तिः । सुवर्णरूप्यैर्ब्रह्मलोकप्राप्तिः । चिकानं
गीतवाद्यनृत्यकरणे पदसंख्यवर्षसहस्रं ब्रह्मलोकप्राप्तिः । पञ्चगव्य-
स्नाने सुरभीपुरप्राप्तिः । कपिलापञ्चगव्यघृतक्षीरैः स्नानं ततः
शतगुणम् । वर्षपद्मसहस्रार्जितपापक्षयार्थं घृताभ्यङ्गः । शुक्लनवम्यां
घृतस्नानेन एकविंशपुरुषोद्धरणपूर्वकं दुर्गालोकप्राप्तिः । क्षीर-
स्नानेनैन्द्रीलोकप्राप्तिः । दधिस्नानेन शिवलोकः । इक्षुरसस्नानेन
विष्णुलोकः । गन्धचन्दनवारिस्नानेन चन्द्रलोकः । हेमवारि-
स्नानेन वसुलोकः । रत्नजलस्नानेन विष्णुलोकः । द्रोणविल्व-
करवीरनोलोत्पलान्यतमपुष्पजलस्नानेन विष्णुलोकः । कर्पूरवारि-
स्नानेन चण्डिकासालोक्तम् । अगुरुवारिस्नानेनैन्द्रीलोकः । पितृ-
नुद्दिश्य मधुस्नानाद् वर्षशतत्रयं पिबेत्प्राप्तिः । सर्वैरतैर्युगपत् स्नाने-
नाश्वमेधशतसहस्रराजसूयशतफलोत्तरं विष्णुलोकः । पौर्णमास्यां
नवम्यामष्टम्याश्च स्नानस्य वाजपेयफलम् । कुम्भविशेषात् फल-
विशेषः । पुष्पवारिणा अर्घ्यदाने स्वर्गः । गन्धोदकार्घ्येण गन्धर्व-
लोकः । द्वादशाङ्गार्घ्येण दशपद्मसहस्रवर्षं स्वर्गः ।

आपः क्षीरं कुशाग्राणि हविरक्षततण्डुलाः ।

तिलाः सिद्धार्थकं दूर्वा कुङ्कुमं रोचना मधु ॥

इति द्वादशाङ्गार्घ्यः । दारुवार्घ्यपात्रेणाम्निष्टोमफलम् ।

ताम्रपात्रेण पीण्डरीकफलम् । पलाशपत्रपात्राभ्यां शीसहस्र(दान)-
फलम् । रौप्यपात्रेण विष्णुयागफलम् । सुवर्णपात्रेण बहुसुवर्ण-
यज्ञफलम् । एवं सर्वोपचारपात्रे फलविशेषः ।

अथ(सूर्य्य)देवदर्शनप्रदक्षिणानमस्काराः ।

भविष्यपुराणे,—

मेरुमन्दरमानीऽपि राशिः पापस्य कर्षणः ।
आसाद्य भास्करं सर्व्वस्तत्राश्रयति तत्क्षणात् ॥
यः कुर्याद्दर्शनं मासमेकाहारो जितेन्द्रियः ।
स यत् फलमवाप्नोति न तत् सर्व्वैर्महात्मकैः ॥
पौर्णमास्याममावास्यां दर्शनं पुण्यदं स्मृतम् ।
सप्तम्याश्च तथाष्टम्यां दिवसे च रवेः सदा ॥

सकृत्प्रदक्षिणप्रणामाद् राजसूयाश्वमेधफलम् ।

त्रिवृत् प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कारात् परां गतिम् ।
प्रणम्य दण्डवत् भूमौ गतिं पुण्यशतोदभवाम् ॥

अथ शिवस्य ।

भविष्यपुराणे,—

लिङ्गस्य दर्शनं पुष्टं दर्शनात् स्वर्गनं वरम् ।
सक्तप्रदक्षिणीकृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्कान्दे,—

सुदूरमपि गच्छेत् यत्र देवो महेश्वरः ।
दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य पातकैर्विप्रमुच्यते ।
समजन्म कृतैर्देही मनोवाक्कायकर्म्मभिः ॥
पूजितं वा महादेवं पूज्यमानमथापि वा ।
दृष्ट्वा प्रयाति वै मर्त्यो ब्रह्मलोकं न संशयः ॥
एकः पूजयते भक्त्या भक्त्या चान्यः प्रपश्यति ।
तुल्यमेव फलं ताभ्यां भक्तिरेवात्र कारणम् ॥
यः प्रातर्देवदेवेशं शिवलिङ्गस्वरूपिणम् ।
पश्येत् स याति सर्वस्मादधिकां गतिमेव हि ॥
मध्याह्ने च महादेवं दृष्ट्वा यज्ञफलं लभेत् ।
सायाह्ने सर्वयज्ञानां फलं प्राप्य विमुच्यते ॥

स्कान्दे,—

स्नातो यः पूर्वसन्ध्यायां सदा मामभिगच्छति ।
स स्मृतो यत्नराजस्य मितं भवति वीर्यवान् ॥

तथा,— प्रातस्तु दर्शनं शम्भो नैशमेनो व्यपोहति ।

आजन्मनस्तु मध्याह्ने सप्तजन्मकृतं निर्गमि ।
 अहमासकृतं पापं दृष्ट्वा पर्वणि सन्त्यजेत् ॥
 सोमनाथं जगन्नाथं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा विकल्मषः ।
 जायते नात्र सन्देहः अपि चाण्डालयोनिजः ॥

योगशिवीये,—

अङ्गुष्ठमुच्छ्रितं कृत्वा बद्ध्वा मुष्टिञ्च दक्षिणे ।
 पिण्डिकायां न्यसेत्त्रिङ्गुलमङ्गुष्ठेन च संस्पृशेत् ॥
 लमामहेशमन्त्राभ्यां स्पर्शनं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
 शिवोमामन्त्रयोगेन स्पर्शनं भूतिमिच्छताम् ॥

भविष्यपुराणे,—

कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शिवस्त्रायतने नरः ।
 अश्वमेधसहस्रस्य यष्टस्य च फलं लभेत् ॥

अन्यत्र च—

प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् प्रासादस्य समन्ततः ।
 सव्यापसव्यन्यायेन सृद्गुत्या शुचिर्नरः ॥
 पदे पदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य लभते फलम् ।
 सव्यं व्रजेत् ततोऽसव्यं प्रणालीं नैव लङ्घयेत् ॥

अस्यानेकगुणविधानात् प्रकरणान्तराच्च भिन्नत्वेऽपि सधर्म-
 कत्वादधर्मके भविष्यपुराणीयप्रदक्षिणेऽतिदेशात् सव्यापसव्यादि-
 धर्मप्रवृत्तिः शिवप्रदक्षिणं प्रत्यवान्तरसादृश्या । एवमेकी
 भूतमनाः कुर्यात् शिवे च प्रदक्षिणत्रयम् । अत्रापि धर्मप्रवृत्ति-
 रिव ।

वदपि

चण्डस्थ (च) वृषस्यापि देवस्य च श्रमार्थिभिः ।
मध्ये यात्रा न कर्त्तव्या यत्र लिङ्गं क्रियामयम् ॥

इति

वाणे स्वयम्भूलिङ्गे च सोमसूत्रं न विद्यते ।
इति कृत्रिम एव लिङ्गे सोमसूत्रलङ्घनदोषः ।

सोमसूत्रप्रणालादिलङ्घने तु महद् भयम् ।
इत्यपि सामान्यं कृत्रिमपरमेव । तथापि पुरुषार्थदोषो
वाणस्वयम्भू(लिङ्गे)च माभूत् । सव्यापसव्यादियुक्तप्रदक्षिणविधिः
स्यादेवाविशेषात् । तत्त्वसारसंहितायाम्,—

अर्घ्यपात्रं तथा पुष्पमर्चनायागसाधनम् ।
गृहीत्वा नैव कुर्वीत देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥
देवशक्तिपरीवारवाहनानाञ्च मध्यतः ।
प्रदक्षिणं न कुर्वीत कुर्यात् सर्वस्य वाह्यतः ॥
प्रासादे मण्डपे गेहे वृक्षमूले वनेऽपि वा ।
पूज्यन्ते देवता यत्र तत्रैवं विधिमाचरेत् ॥

भविष्यपुराणे,—

नमस्कृत्य महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ।
प्रणम्य दण्डवद् भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुमतेरपि ॥

अत्र प्रणामपूर्वकाञ्चलिकरणं शिरसि फलाय विधीयते ।
प्रणामनमस्कारयोर्भेदात् ।

जानुभ्याश्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

भविष्ये,—

सर्वदानोपवामेषु सर्वयज्ञेषु यत् फलम् ।
स्तुतिजप्योपहारैश्च शिवे तत्फलमाप्नुयात् ॥

स्तुतिः शिवस्य । जपः शैवमन्त्रस्य ।

शिवाहुत्वा जगत् कृत्स्नं दृष्टिपातेन धारयेत् ।
यत् सन्ध्यायै जगत् पुण्यमग्निकार्येण तत्कमेत् ॥

अग्निकार्यञ्च—

तिलैर्होमः प्रकुर्वीत दधिमध्वान्यमंगुतैः ।
अष्टोत्तरशतञ्चान्यं मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

इति वचनादेवं कार्यम् । स्कान्दे,—

इदञ्च परमं गुह्यं यो मे देवि निवेदयेत् ।
अर्कपर्णपुष्टं पूर्णं स्रतस्य मधुनस्तथा ॥
अर्चयित्वा च मां देवि यो मे नामानि कीर्त्तयेत् ।
चतुर्दश्यामष्टाष्टम्यां पञ्चयोरुभयोरपि ।
वामदेव सुदेवेति हरगुप्तेति वा पुनः ॥
उमापते नीलकण्ठ शान्त श्रीकण्ठ गोपते ।
सर्व्य भीम पशुपते शङ्कर प्रभवेति च ।
महादेवेति चाप्यन्यं नाम गुह्यं प्रकीर्त्तयेत् ॥

दिवि देवैश्च पूज्यन्ते ।

एतेषामेकमपि यः कथयेद् वा पठेत् सदा ।

स देहवन्धं भित्त्वा तु मामेव प्रतिपद्यते ॥

तथा,—

इमानि तु महाभागे यो मे नामानि कीर्त्तयेत् ।

समस्तनिलयो भर्गो भस्मशायी यतक्रतुः ॥

वामदेवः प्रशान्तश्च सर्व्वदैव त्रिलोचनः ।

तापसोऽर्च्यः प्रियः सेव्यो यज्ञरूपोऽन्तकालकृत् ॥

पुराणः पुरुहूतश्च सृष्ट्योर्मृत्युर्जितेन्द्रियः ।

अतौन्द्रियो निरिन्द्रियः सर्व्वभूतहृदिस्थितः ॥

संसारचक्री योगात्मा कपाली दण्डिरेव च ।

महादेव महादेव महादेवेति चैवहि ॥

पठेदेतन्नियमवान् शृणुयाद् वापि यः सदा ।

स देहभेदमासाद्य योगात्मा गणपौ भवेत् ॥

तथा,—

कीर्त्तयन्ति च ये रुद्रं सकृदप्यत्र मानवाः ।

सर्व्वपापैः प्रमुच्यन्ते समजन्मकृतैरपि ॥

अश्वमेधसहस्राग्निर्महादेवेति कीर्त्तनात् ।

हरइत्युच्चरन् मर्त्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ॐ नमो नीलकण्ठाय इति पुण्याक्षरात्मकम् ।

मन्त्रमाह सकृद् वा यः पातकैः स विमुच्यते ॥

त्रिपुरहर हरादिदेव शम्भो

त्रिनयन शङ्कर रुद्रपाणे ।

भव शरणमितौरयन्ति येऽस्मिन्

भवजलघौ न भवन्ति ते मनुष्याः ॥

जयेश्वर महादेव जय भूतपते हर ।

जयाशेषमहापापमोचक त्रिपुरान्तक ।

इति सङ्कीर्त्य व्रजिनं त्यक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥

मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।

अमृतेशाय शर्व्याय महादेवाय ते नमः ॥

एतानि मम नामानि यः पठेत् शिवसन्निधौ ।

तस्य मृत्युभयं नास्ति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥

सक्तदुच्चार्य रुद्रेति सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

हरति कीर्त्तिते वापि ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ॥

‘[भवेति कीर्त्तिते वापि सर्व(सर्प)मेधफलं लभेत् ।]

शर्व्वेत्युक्त्वा नमस्कृत्य शिवलोके महीयते ॥

वेदैरधीतैः किं तस्य महादेवेति यो वदेत् ।

शिवेति सक्तदुच्चार्य मोक्षमाप्नोति मानवः ॥

अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेद् देवमीशानं न स पापेन लिप्यते ॥

स्कान्दे,— निर्माळ्य यो हि मे देवि शिरसा धारयिष्यति ।

अमुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः ।

नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च सम्भवेत् ॥
ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ।
तस्य पापं महत् शीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥

अत्र धारणाङ्गतया शुचित्वं विधीयते । तेनाशुचिधारणे दोषः
शुचित्वप्ररोचनार्थो न पुनरशुचेर्धारणे नरकपातफलकः । केवलम-
विहितरुद्रनिर्माल्यस्पर्शनमशुचेः स्नाननिमित्तान्तरम् । निर्माल्या-
पकर्षणादेर्विहितत्वात् तदा स्पर्शनं न स्नाननिमित्तम् । तेन
शुद्धिकाले धारणमशुद्धिकाले त्यागः । निर्माल्यञ्चाङ्गलमनपत्रपुथ-
गन्धघृतादि न तु नैवेद्यं

ब्राह्मे,—रुद्राङ्गलमनं सर्व्वञ्च दहेत् सर्व्वञ्च तत्क्षणात् ।
इति निर्माल्यप्रतिपत्तिसुक्ता “भस्माङ्गेभ्यश्च शाश्वव”मिति नैवेद्यस्य
पृथक् प्रतिपत्तिविधानात् । यत्तु योगशिवीये,—

वितानच्छत्रचिह्नानि वस्त्रभूषणवाहनम् ।
गोभूहिरण्यदासादि देवद्रव्यसुदाहृतम् ॥
नैवेद्यं गन्धपुष्पाद्यमचिरान्भूयते च यत् ।
तन्माल्यमुपभुक्तं सन्निर्माल्यमभिधीयते ॥
'शिवार्च्यारूढनैवेद्यमक्षणं लङ्घनं स्रजाम् ।
दानं वा दीक्षितस्यापि निषिद्धं त्र्यम्बकान्नया ॥

उभयथापि निर्माल्यधारणं शुचिना कार्य्यम् । नैवेद्यस्य
निर्माल्यभिन्नत्वे च

न भुञ्जीत निवेद्यान्नं गणानाञ्च शिवस्य च ।

इति वाक्यान्तरात्तन्निषेधोऽस्त्विव ।

न धारयेत् क्वचित् शम्भो निर्माल्यञ्च न दापयेत् ।

इति न धारयेदुपयोगार्थं गृहादौ न रक्षयेदित्यर्थः । एवम्,—

कव्यादौ जायते दानाभ्यातङ्गस्तस्य भक्षणात् ।

लङ्घनात् सिद्धिदानिः स्यान्निदध्याद्हनोदके ॥

इत्यस्य प्रतिपत्तिविधिशेषत्वेऽपि स्मृत्यन्तरे शिवनिर्माल्यदान-
भक्षणलङ्घननिषेधादपेक्षितानिष्टफलं स्यादेव । अत्रापवादवाक्यं
पठन्ति,— रत्नहेमास्थिलिङ्गेषु चले लिङ्गे प्रदक्षिणे ।

शुरुष्वपि च निर्माल्यं नाख्यासु प्रतिमासु च ॥

अत्र प्रदक्षिणपदेन वाणस्त्रयभूलिङ्गमुच्यते । अत्र सोमसूत्रा-
भावेन प्रदक्षिणसम्भावनया प्रदक्षिणयोर्म्यत्वसम्भवात् । शुरुषु
स्थूलतरेषु प्रासादं विना वह्निःस्थापिताकाशलिङ्गेषु । आख्यास्यति
प्रतिमाविशेषणं तेन शिवाख्यासु प्रतिमास्यित्यर्थः । तेन कृत्रिम-
मनुष्यस्थापितलिङ्गमात्रस्य निर्माल्ये दोषः नान्यत्रेति अस्य
प्रामाण्येऽपि स्वयम्भूजाणचलरत्नहेमास्थिलिङ्गप्रतिमानैवेत्यमङ्गलम्
चामौषां प्रतिपत्त्यन्तरविधानादेवाभक्ष्यम् । अपवादवचनादापदि
कदाचित् भक्षणे न दोषः । यत्तु,—

पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधम् ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं यच्चान्यदुपकल्पितम् ॥

इति तदत्यन्तशिवभक्तस्य स्वभोज्ये शिवोपभुक्तिचिन्तामात्र-
परमिति वदन्ति ।]

अथ विष्णोः ।

^१स्कान्दे,—

त्रिकालं ये प्रपश्यन्ति सुखं कृष्णस्य नित्यशः ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥
अर्चितं केशवं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
पूजितं पूज्यमानं वा यः पश्येत् भक्तितो हरिम् ।
अथवा मोदयेद् यस्तु सोऽपि योगफलं लभेत् ॥

^३स्कान्दे—

ये पश्यन्ति नरा विष्णुं हेमभूषणभूषितम् ।
सकृद् भक्त्या कलौ शक्र पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
ये पश्यन्ति सकृत् कृष्णं पद्मपत्रोपरिस्थितम् ।
भक्त्या पद्मालयाकान्तं तैरासं दुष्करं पदम् ॥
चित्रस्थं पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमम् ।
दृष्ट्वा विमुच्यते पापैर्जन्मकोटिषु सञ्चितैः ॥
कान्तिभूषणभागाद्याद्यित्रे यस्मात् स्फुटं स्थिताः ।
तस्मात् सन्निधिमायान्ति चित्रस्थाः सुविशेषतः ॥

(१) Y. अथ दर्शनप्रणासप्रदक्षिणादिफलम् ।

(२) Y. स्कन्दपुराणे ।

(३) Y. स्कन्दपुराणे ।

(४) Y. सविन्यासं ०

(५) Y. ०कोटिसुसञ्चितैः ।

दृष्ट्वा सम्पूजितं देवं नृत्यमानोऽनुमोदयेत् ।

असंशयमतिप्राप्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

गारुडि,—

यः पश्यति मुखं विष्णो रात्रौ जागरणे स्थितः ।

‘शतजन्मकृतं पापं निमिषार्धेन नश्यति ॥

‘स्कान्दे—

गृहे कृत्वा तु पानीयं भ्रामयेत् केशवोपरि ।

सन्निधौ वसते विष्णोः कल्याणं चौरसागरे ॥

एवं कृत्वा तु कृष्णस्य यः करोति प्रदक्षिणम् ।

पठन्नामसहस्रान्तु स्तवमन्यं पठन्नुप ।

सप्तद्वीपवतीपुष्पं लभेत् प्रतिपदे पदे ॥

रुक्ममासकदानस्य फलं विप्र पदे पदे ।

पुरुषन्तु समाप्नोति यः करोति प्रदक्षिणम् ॥

प्रदक्षिणं ये कुर्वन्ति भक्तियुक्तेन चेतसा ।

न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यवतां गतिम् ॥

देवदेवस्य कृष्णस्य यः करोति प्रदक्षिणम् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमाप्नुयात् ॥

प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।

पृथ्वीप्रदक्षिणफलं नरः प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥

(१) Y. शतजन्माजितम् ।

(२) Y. स्कन्दपुराणे—

(३) D. विप्राः ।

(४) Y. प्राप्य—

‘पृथ्वीप्रदक्षिणफलमश्वमेधशतफलप्राप्त्यनन्तरमोक्षप्राप्तिरूपं भार-
तोक्तम् ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्येकं दण्डवत् क्षितौ ।

कीर्त्तयन् मम नामानि यज्ञकोटिफलं लभेत् ॥

अत्र प्रदक्षिणप्रणामकीर्त्तनानां त्रयाणां फलम् ।

त्रिः प्रदक्षिणं यः कुर्यात् साष्टाङ्गञ्च प्रणामकम् ।

दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥

प्रदक्षिणं यः कुरुते कार्तिके विष्णुसन्नि ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागौ भवेन्नरः ॥

यत्र यत्र संख्या नोक्ता तत्र तत्र—

एकं प्रदक्षिणं चण्ड्याः सप्तार्के त्रिर्विनायके ।

चत्वारि केशवस्य स्यात् शिवस्याष्टे प्रदक्षिणम् ॥

‘अर्धे द्वयम् । तथा—

नमो ब्रह्मण्यदेवाय यो मां दृष्ट्वाभिवादयेत् ।

भवत्यकल्पधो नित्यं सुखं याति महापथम् ॥

(१) D. पृथ्वीप्रदक्षिणफलमश्वस्य मेधः । तत्फलप्राप्त्यनन्तरमोक्षप्राप्तिरूपं भारतोक्तम् ।

(२) Y. साष्टाङ्गञ्च प्रणामकम् ।

(३) Y. चान्नयान्नात्र ०

(४) Y. केशवे विद्यात् ।

(५) Y. नार्द्धद्वयम् । E. F. अर्द्धद्वयम् ।

(६) Y. ० देवायेति ०

देवार्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।

स्थानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्टार्चा मुनिमत्तम ॥

देवार्चादृष्टिपूर्तं हि शुचि तद् वसु कीर्त्तितम् ।

यद्यप्यितद्दर्शनमात्रकालीनप्रणामविधिप्ररोचनार्थं तथापि तत्-
स्थानस्याशौच 'सन्देहे तदपनयनप्रतीक्षायां विलम्बापत्ते विधि-
बाधात् सन्दिग्धशौचापवादोऽनेन क्रियते । स्पष्टामेध्यादिदर्शने तु
तत्परिहारैरन्यत्र प्रणामसम्भवाच्च विलम्ब इति न तदपवादः ।
तेनार्चाग्रभूमिभागस्याशौचशङ्कया विलम्बो न कार्यः शङ्कत्वा-
दर्चाग्रस्यस्य स्पष्टामेध्यस्य तु परिहारः कार्यः ।

तथा,—

दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभाषितः ।

रेणुसंख्यं वसेत् स्वर्गं मन्वन्तरगतं नरः ॥

^१जानुभ्याञ्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।

कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्व्वकाममवाप्नुयात् ॥

परमाणूनि यावन्ति ललाटे पुरुषस्य च ।

तावदब्दानि विप्रेन्द्र स्वर्गलोके महीयते ॥

नमस्कारकतो यज्ञः सर्व्वयज्ञेषु चोत्तमः ।

नमस्कारेण चैकेन साष्टाङ्गेन हरिं व्रजेत् ॥

(१) Y. सवलत्वे तद् ०

(२) Y. नापवादः ।

(३) D. जानुभ्याञ्च पाणिभ्याञ्च —

‘पदभ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा ।

मनसा वचसा चेति प्रणामीऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

१[दृशा वीक्षणम् । मनसा नमस्कारः । वचसा नमस्करोमीति वाक्यम् ।]

अभिवाद्य जगन्नाथं स कृतार्थस्तथा भवेत् ।

नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥

१[विष्णुधर्म,—

प्रणम्य शिरसा कृष्णं पादक्षित्ते महीतले ।

विकल्पो भवेत् सद्यो ललाटे पाण्डुपांशुना ॥

एकस्य कृष्णस्य कृतः प्रणामी

दशाश्वमेधावभृशेन तुल्यः ।

दशाश्वमेधी पुनरेव जन्म

कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

भगवद्गीतायाम्,—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मानिषैश्चसि युक्तैवमात्मानं मत्परायणः ॥

तथा—

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन्

गरौयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्तुं ।

(१) D. दोर्भ्यां पदभ्यां जानुभ्यामुरसा •

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) Y. Omits the portion bracketed.

विष्णुपुराणे,—

यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरके स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽत्यक्तः ।
मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः
किञ्चित् यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्त्तिते ॥

गीतायाम्,—

सततं कीर्त्तयन्तो मां यजन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥
[ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।]

तथा,—

मच्चित्ता मदगतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

तथा,—

एष मे सर्वधन्याणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तुवैरर्चयन्तः सदा ॥
लोकाध्यक्षं सुवन्नित्यं सर्व्यदुःखातिगो भवेत् ।

इत्यादि बहुश उक्तं वक्ष्यते च ।

अथ दुर्गायाः ।

भविष्यपुराणे,—

कृत्वा भित्त्वाच भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
 प्रणम्य शिरसा देवीं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 दुर्गां दृष्ट्वा नरः सोऽपि प्रयाति परमं पदम् ॥
 स्वपन् तिष्ठन् व्रजन् धावन् प्रजने भोजने रतः ।
 यः स्मरेत् सततं दुर्गां स च मुच्येत बन्धनात् ॥
 दुर्गाया दर्शनं पुण्यं दर्शनादभिवादनम् ।
 वन्दनात् स्पर्शनं श्रेष्ठं स्पर्शनात् तर्पणं वरम् ॥
 तर्पणान्नांसदानन्तु महिषाजनिपातनम् ।
 अहन्यहनि यो दुर्गां पूजयेद् रुधिरादिभिः ।
 कुलानां शतमुद्धृत्य ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा,—

चण्डिका बलिदानेन अर्घ्यदानेन भास्करः ।
 शङ्करो नृत्यगीताभ्यां नोपवासं विना हरिः ॥

(१) E. F. अथ दुर्गाया दर्शनादिकथम् ।

(२) E. F. प्रलपन्

अथ सर्वदेवसाधारणप्रियाणि ।

शिवोऽभिषेकसन्तुष्टो भक्ष्यतुष्टो विनायकः ।

‘[अलङ्कारप्रियो विष्णुः श्रिया देवः प्रसीदति ॥

ब्रह्माध्ययनसन्तुष्टः कर्मणा च शतक्रतुः ।

वैनतेयः सर्पवरैर्भास्करोऽर्घ्येण तुष्यति ॥

होमेन तु यज्ञः श्रीदस्तेन तुष्टा नवग्रहाः ।

चामुण्डायज्ञदैतयाः सुरा मांसवलिप्रियाः ॥

धनैर्वाचारसन्तुष्टः पायसेन सुधाकरः ।

मन्त्रयः कुसुमैस्तुष्टो लक्ष्मीः पद्माञ्जनप्रिया ॥]

ध्यानेन सर्वदा सर्वं ज्ञानयोगिन मुक्तिदाः ॥

भगवद्गीतायाम्,—

वेऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते अहयार्चिताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्यविधिपूर्वकम् ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातद्वदन्ति ते ॥

तथा,—

यो यो यां यां तनुं भक्तः अहयार्चितुमर्हति ।

तस्य तस्याचलां अहं तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा अहया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद् भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मदभक्ता यान्ति मामपि ॥

इति मुक्तिफलव्यवधानेनान्यदेवपूजानिन्दा यद्यपि विष्णुभक्तिप्रशंसा
र्थेति प्रतिभाति (तथापि) विष्णोः शुद्धसत्त्वप्रतिविम्बितचैतन्यरूपस्य
तद्विम्बरूपस्य वा सर्वोत्कर्षात् रजस्तमोगुणतद्विकारावच्छिन्नानां
देवतान्तराणां 'गुणतारतम्यावश्यम्भावाद् गुणत्रयसाम्यावस्थाविद्या-
वच्छिन्नस्य वा विष्णोः सर्वोत्कर्षस्य 'सर्वैवादिमिदत्वात् "अथ
योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा
पशुः" इति श्रुतेः । तमेतमग्निचित्यध्वर्थ्येव उपासते सामिति
च्छन्दोगा उच्छम्(?) इति ब्रह्मचा जातुर्(?) इति जातुविदः(?) सर्पा
देवजन इति (सर्प) देवजनविदो रूपमिति गन्धर्व्वा गन्धर्व्य
इत्यप्सरस इत्युक्ता तं यथायथोपासते तदेव भवति परिच्छिन्नो-
पासनायाः परिच्छिन्नफलम् (इति) उक्ता (च) तस्मादेवमेवंवित्
सर्वैरेवैतैरुपासीत इति सर्वोत्कर्षस्य विष्णोरुपास्यत्वं श्रुतेः ।

विष्णुं ब्रह्माच रुद्रं च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।

तस्मात् पूज्यतमं नान्यमर्हं मन्ये जनार्दनात् ॥

इति याज्ञवल्क्यैवचनाद्—

वासुदेवं परित्यज्य येऽन्यदेवमुपासते ।

नरकाय भवन्त्येते नात्र कार्या विचारणा ॥

इति दोषश्रुतेः ।

(१) E. F. गुणतारतम्येन गुणतारतम्या *

(२) E. F. सर्वैवादिमस्मत्तत्वा *

विशेषतश्च—नान्यदेवं नमस्कृत्याद् वैष्णवो न च पूजयेत् ।

नान्यप्रसादं गृह्णीयान्नान्यदेवं निरीक्षयेत् ॥

इति निषेधात् भोक्तार्थिना विष्णुन्यदेवार्चनादिकं न कर्त्तव्यम् ।

केवलम्—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते यस्या नान्यस्ततोषकारणम् ॥

इत्युक्तदिशा देवतान्तराराधनस्यापि विष्णुाराधनरूपत्वेन—

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोसि ददामि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इति देवतान्तरपूजनस्यापि विष्णोः समर्पणं कार्यम् । अन्यथा—

ऋतियुती मम वाक्ये यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते ।

आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी न भक्तश्च न वैष्णवः ॥

इति भगवदुचनविरोधः स्यात् । एवञ्च नान्यदेवं नमस्कृत्या-

दिति विष्णुाराधनोपायबुद्धिं विनिति शेषः । एवञ्च—

शक्तिनिष्ठो भवेत् शैवः शैवो विष्णुं प्रपूजयेत् ।

वैष्णवो नारसिंहः स्यात् सा कांठा सा परा गतिः ॥

इति क्रमाराधनं मुक्तिफलत्वेनोक्तं तत्तु देवताराधने मुक्तिफलाभि-

धानं विष्णुाराधनद्वारकं मन्तव्यम् । पुत्रपञ्चादिफलाभिसम्भानन्तु

विष्णुाराधनेऽपि न कर्त्तव्यं किं पुनः विष्णुाराधनफलकदेवतान्त-

राराधने । फलकथनं तत्तत्कामिनः प्रवृत्तिसौकर्याय । कामार्थं

तावत् प्रवर्त्ततां पश्चाद् विवेके कामनां त्यक्त्वा प्रवर्त्तिष्यत

इत्यभिप्रायः । यच्च वाराहे महादेववाक्यम्—

मां विष्णोर्व्यतिरिक्तं ये ब्रह्मणश्च द्विजोत्तम ।

भजन्ते पापकर्मणस्तं यान्ति नरकं नराः ॥

इति । तथा,—

मन्यन्ते ये जगदुयोनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ।

(तथा)

यस्त्वभेदेन पश्येत तस्य मुक्तिं न संग्रहः ॥

इति । तदुभयतो भेदबुद्धिरेव मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन निन्द्यते नत्वभेदकबुद्धिः । पूजाङ्गत्वेन येन विष्णुपूजायामीश्वराभेदबुद्धिरङ्गं स्यात् । शिवपूजायामपि न विष्णुभेदबुद्धिरङ्गम् । किन्तु शिवाराधनं विष्णुप्रीतये करोमीत्येवं बुद्धिः कार्या । यच्च कौर्म्यं जयध्वजस्य विष्णुकभक्तिं दृष्ट्वा भ्राष्ट्रभिरभियोगं व्यासवाक्यम्,—

या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता ।

तस्मात् जयध्वजो नूनं विष्ण्वाराधनमर्हति ॥

किन्तु रुद्रेणैकात्म्यबुद्ध्या पूज्यो हरिः सदेति तदपि—

विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूयात् श्रीगौर्ध्नोरन्तरं तथा ।

अज्ञानां मन्दबुद्धीनां वाक्यं शास्त्रविगर्हितम् ॥

इति । स्मृत्यन्तरे स्नातकव्रतत्वेन विष्णुरुद्रभेदज्ञानस्य वर्जनीयत्वात् तत्त्वमानार्थत्वात् विष्ण्वाराधनप्रकरणवाधेन भेदज्ञानवर्जनमेव पुरुषार्थतया बाध्यते न तु विष्णुपूजाङ्गत्वेन विष्णौ रुद्रेष्वबुद्धिः । तत्त्वमिदं विष्ण्वाराधनमेव मोक्षप्रदम् । देवतान्तराराधनं तत्त्वमर्पणेन विष्ण्वाराधनरूपम् । शौचाचाराणां सर्वेषां विष्ण्वाराधनरूपत्वादयं विशेषः,—शौचस्नानादेर्विष्णुपूजाधिकारसम्पादकत्वेन

दृष्टद्वारं देवतान्तराराधनमदृष्टद्वारेण विष्ण्वाराधनपरम् । तथा-
चादावेव प्रतिज्ञा—

यदुच्छ्वासादिकं कर्म तत्त्वया प्रेरितो हरे ।
करिष्यामि तवाज्ञेयमिति विज्ञापनं मम ॥
साधु वाऽसाधु वा कर्म यद् यदाचरितं मया ।
तत्कर्म भगवन् विष्णो गृह्णाणाराधनं परम् ॥
यत्करोषि यदग्रासि यत्कुहोषि ददामि यत् ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
मर्व्यञ्चेतदस्माभिर्विष्णुभक्तिप्रदीपे प्रपञ्चितम् ।

इत्यग्निचिद्-वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचार-
प्रदीपे देवगृहसंस्कारनिष्काल्यापनयनस्नानस्तु-
तिनमस्कारप्रदक्षिणादिदेवकार्याणि ।

देवकार्यकालेऽपराधप्रसङ्गश्चेत् तत्परिहाराय यज्ञः कार्यः ।
तदयथा—

अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्त्तिताः ।
यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे ॥
देवोक्तवाद्यसेवा तु अग्रणामस्तदग्रतः ।
एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणम् ॥
उच्छिष्टे चैव वाऽग्नौ चैव भगवद्बन्धनादिकम् ।
पादप्रसारणञ्चाप्ये तथा पर्यङ्कबन्धनम् ॥

भोजनं शयनञ्चैव मिथ्याभाषणमेव च ।
 उच्चैर्भाषा वृथाजल्पो रोदनञ्चैव विग्रहः ॥
 निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीणां साकूतभाषणम् ।
 भस्मोलकथनञ्चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥
 कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
 शक्त्या गौणीपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् ॥
 तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणम् ।
 विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिनः ॥
 वृष्टीकृत्वासनञ्चैव परेषामभिवादनम् ।
 गुरौ मीनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥

पादुकैर्वापीत्यपिशब्देनोपानहोऽप्युपादानम् । उत्सवादीत्यादि-
 शब्दः प्रतिष्ठादिपरः । तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणमन्यस्य । उच्छिष्ट-
 पदं लेपाशौचमात्रपरम् । '[अशौचपदं सूतकस्तकपरम् ।]
 कौर्त्तनमात्रन्तु अशौचे कर्त्तव्यमित्युक्तम् । पादप्रसारणञ्चाप्य-
 इत्यत्रपदं परस्तुतिपर्यन्ते सम्बध्यते । शक्त्येति षोडशोपचारसामर्थ्यं
 पञ्चोपचाराद्यान्ययणम् । अनिवेदितभक्षणं स्त्रभोज्यस्य भगव-
 दुपभुक्तमचिन्तयित्वा भोजनम् । अनर्पणं अदानम् । विनियुक्ताव-
 शिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिन इति सर्व्वपाकसमाप्तौ पुनरति-
 थर्थं कृतस्य पाकस्यातिथिविनियोगानन्तरं यदवशिष्टं तस्य
 प्रदानम् । यद्वा दुर्गोत्सवशिवोत्सवादी तत्पूजामात्रार्थं कृतस्य
 पाकस्यावशिष्टप्रदानम् । सर्व्वार्थनित्यगृहस्यपाकस्य तु वैश्व-

देवातिथिवन्निदानानन्तरमपि विष्णुपूजायै स्वांशोऽस्तीति न विनियोगावशिष्टत्वं सर्वावीज्यादेर्ध्रुवागृहीतस्य शेषाभावेन यथा भ्रौवेण स्विष्टकृत् । तदुक्तं जैमिनिना,—“अशेषत्वात् नैवं स्यात् सञ्जीवनादशेषता ।” त्यक्तस्य पुरोडाशादेः पूजान्तर-
नैवेद्यतुल्यत्वेन निविष्टत्वादेवापरिग्रहः । तत्परिग्रहो विनियुक्त-
परिग्रह एव विनियुक्तावशिष्टपरिग्रह इति नायमपराधस्तत्र ।
किन्तु निर्माव्यपुष्पदानादिवह्नीषान्तरं तत्र । आह अवलेहितस्य
आहदाने निषिद्धत्वात् । अवलेहितस्य दानासम्भवेन तज्जातीय-
परत्वादस्य द्रव्यस्यैकदेशोऽन्यत्र विनियुक्तार्थपर्यवसानात् ।
वालाग्निगुरुदेवेभ्यः पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डाव
निर्वपेदिति वाक्यान्तराच्च । पिण्डदानान्ते च

यत्किञ्चित्पचति गृहे भक्ष्यं भोज्यमद्यापि वा ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

इति सर्वस्य पितृनुद्दिश्य त्यागविधानात् । “भुञ्जीत पितृसेवित”-
मिति स्वभोज्यस्य पितृसेवितत्वकथनाच्च ।

पितृशेषन्तु यो दद्याद्धरये परमात्मने ।

इतोधाः पितरस्तस्य भवन्तीत्यनुशुश्रुमः ॥

इति आहशेषदाने स्वादेवापराधः । एवं “ततो गृहबलिं हरत्”
इत्यादिवचनान्तरात् पितृशेषादपि बलिहरणमिति । केवलं
आह्रात् पूर्वम्,—

विष्णोर्निवेदितं सम्यक् देवेभ्यो जुहुयादविः ।

पितृभ्यश्चापि तदेयं फलस्थानन्त्यमश्रुते ॥

इति वाक्ये निवेदितपदस्य निवेदितजातीयपरत्वं निरिष्टिकविनि-
योगनिषेधात् । वैष्णवं सात्वतंभ्येति प्रतिपत्तिविधानाच्च कल्पयत
इति आहपरिवेशकाल एव विष्णवे कल्पयित्वा निवेद्य आहोत्सर्ग-
समाचार इति निवेदितपदस्य निरिष्टिकपरत्वे कैमुतिकन्यायेन
सुतरां तज्जातीयस्य दानाविरोध इति समाचारः संगच्छते ।
परिणामभिवादनमित्यत्रापि पृष्ठोक्तत्वेत्यनुपपन्नः । भगवदभिमुख-
मन्याभिवादने न विरोधः । केवलं स्वाचार्य्यसन्निधाने प्राचार्य्ययोप-
संगृह्य उपसंजिह्वेदाचार्य्यं प्रतिषेधेदितरः । आचार्य्यस्याचार्य्य-
सन्निधाने अनेन न्यायेनाभिवाद्य तं निवारयेदित्याहुः । निज-
स्तोत्रं स्तुतिः । अत्र श्रिष्टाः,—

अहन्यहनि यो मर्त्यो गीताध्यायं पठेत् पुनः ।

द्वात्रिंशदपराधांस्तु क्षमतेऽस्य च केशवः ॥

इति । तथा,—

अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।

पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते हृलयाचिंतः ॥

पादौ,— यः करोति हरिः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।

अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥

इति । स्कान्दे—

अपराधाश्च ये प्रोक्ताः पुराणैः केशवार्चने ।

प्रोक्ते नामसहस्रे तु विलयं यान्ति कार्त्तिके ॥

मान्हे,—

कृतापराधोऽपि यदा कृष्णस्य मुखदर्शनम् ।

मुच्यते नात्र सन्देहः पापैर्जन्मायतैः कृतैः ॥

अत्र चापराधस्यापि दुरितहेतुत्वान्नामकीर्त्तनमपि तन्नाशोपायः ।

यत्तु भविष्ये,—

दशापराधांस्तोयेन चौर्येण च शतात्परम् ।

सहस्रं क्षमते दध्ना हृतेनाप्ययुतं क्षमेत् ॥

इति तत् सूर्यशिवदुर्गापराधविषयं न च विष्णुतोयस्नानादौ ।

सौरस्नानफलस्य दशापराधक्षमादेरतिदेशफलस्नानतिदेशात् ।

तदुक्तं जैमिनिना,—“कर्म्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् फलनियमकर्त्तृसमु-

दायस्नानन्वयस्तद्वत्स्वनत्वात् ।” एतेन सूर्यादेरप्येते द्वात्रिंशदप-

राधाः । अपराधक्षमालिङ्गादित्यवधेयम् । यत्तु वाराहे द्वात्रिंश-

दपराधकीर्त्तनं प्रायश्चित्तकीर्त्तनञ्च तत् गृहीतवराहपुराणीय-

वैष्णवदीक्षभागवतपरम् । तथाहि,—शुद्धो भागवतः शुचिः

मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ।

इति लिङ्गात् । तथाच तानि,—राजान्नं भक्षित्वोपसर्पणं तत्र चान्द्रा-

यणतमस्तुक्ष्मान्तपनानि । दन्तकाष्ठमस्त्रादित्वोपसर्पणं तत्र सप्त-

दिनानि दन्तकाष्ठमस्त्रादित्वाकाशशयनम् । मैथुनं गत्वा अस्त्रातस्य

देवोपसर्पणं तत्र त्राहं यावकाहारः पिण्याकीन पुनस्त्यहं दिन-

मेकं वायुभक्षणम् । शवं सृष्ट्वाऽऽकृतप्रायश्चित्तस्य भगवदुपसर्पणं

तत्र सप्तदिनमेकभक्तं त्रिरात्रसुपोष्य पञ्चगव्याशनम् । पञ्चरात्र-

शास्त्रं मुक्त्वा प्रकारान्तरेण भगवत्पूजा तत्र सप्तम्यामेकभक्तं ततो

दिनत्रयमुपोष्य पश्चात् पञ्चगव्याशनम् । रजस्वलां स्पृष्ट्वा श्रुत-
स्नानस्य विष्णुस्पर्शनं तत्र त्रिरात्रमाकाशशयनम् । अथवा एका-
हारः । पञ्चदशदिनान्ते पञ्चगव्यम् । शवं स्पृष्ट्वाऽऽकृतप्रायश्चित्तस्य
क्षेत्रेऽवस्थानं तत्र पञ्चदशदिनमेकाहारोऽन्ते पञ्चगव्यं पिबेत् ।
देवस्पर्शनकालेऽधोवायुविसर्गः तत्र दिनत्रयं यावकभक्षणं दिनत्रयं
कणभक्षणम् । देवकर्मकाले पुरीषोत्सर्गः तत्र दिनमेकं जले
शयनम् । पञ्चरात्रमनधीत्य शास्त्रान्तरपठनं तत्र पञ्चदशदिन-
माकाशशयनम् । नीलवस्त्रं परीधाय भगवदुपसर्पणं तत्र पञ्च-
चान्द्रायणं वराहोक्ताचमनं कृत्वा देवोपसर्पणम् । तच्चैवम्,—
प्राञ्चुखः पादौ प्रक्षाल्य यथाविध्याचम्य मृत्तयेण करौ प्रक्षाल्य
सप्तभिः प्रसृतिभिर्मूर्खं प्रक्षाल्य पादयोरैकैकस्मिन् पञ्चपञ्चाङ्गलि-
प्रसृतीर्दत्त्वा प्रसृतित्रयं पिबेत् । कराभ्यां सुखमुन्मृज्य प्राणायाममेकं
कृत्वा गिरसि ब्रह्माणं स्मृत्वा वारत्रयं तत्स्पर्शनम् । एवं दक्ष-
कर्णस्य वारत्रयं स्पर्शनम् । ततो दक्षनासायाः । ततः सलिल-
प्रसृतित्रयस्य प्रक्षेपः ।

अपराधं कृत्वा प्रायश्चित्तमकृत्वा भगवदुपसर्पणं महासान्त्वनं
तप्तकच्छुश्च । क्रुद्धस्य चलचित्तस्य देवस्पर्शनं आकाशशयनं कुर्वाणः
पठे कालेऽर्जं भागवताष्टहोत्रेभ्यो भिन्नयित्वा भुञ्जीत । निषिद्धपुष्पे-
णाञ्जनं तत्र मासमेकभक्तं दिनसप्तकं वीरासनम् । मासं चतुर्थकाले
हृतपायसभोजनं दिनत्रयं यावकं दिनत्रयं वायुभक्षः । रक्तवस्त्रस्य
देवोपसर्पणं तत्र पञ्चदशदिनान्येकभक्तं दिनद्वयं वायुभक्षः दिनमेकं
जले वासः । अन्यकारे दीपं विना स्पर्शनं मर्त्यं विना च स्पर्शनं

तत्र पञ्चदशदिनान्येकभक्तं एकस्यां द्वादश्यामेकभक्तं ततो दिनं जलाहारस्ततो गोमूत्रसिद्धयवागूपाशनम् । नीलव्यतिरिक्तकृष्ण-
वस्त्रपरिधानेन भगवत्कर्मकरणं तत्र समाहं यावत्कर्मक्षणं त्रिरात्रं
सक्तुयासभक्षणं त्रिरात्रं पिण्डत्रयभक्षणम् । अधीतवस्त्रेण भगवत्-
कर्मकरणं तत्र यावत्केन चरहं पिण्याकीन चरहं कणभक्षस्यहं
पयोभक्षस्यहं दध्याहारस्यहं पायसेन दिनत्रयं वायुहारस्यहम् ।
भुक्त्वा वराहमांसं भगवदुपसर्पणं जलं पीत्वा समाहावस्थानं अक्षार-
लवणेन त्रिदिनं सक्तुभिश्च तथा त्र्यहं जलभक्षणं सप्तैव सप्तपापाण-
भक्षकः । समाहं पयोभक्षः । जालपादं भक्षयित्वा भगवदुपसर्पणं
जालपादः पक्षिविशेषः तत्र याज्ञवल्कीन फलाहारिण त्र्यहं
अक्षारलवणं त्र्यहम् ।

दिनत्रयं पयोभक्षो वायुभक्षो दिनत्रयम् ।

दीपं स्पृष्ट्वा हस्तावप्रक्षाल्य देवस्पर्शनं तत्कर्मकरणञ्च तत्र शक्ता-
द्वादश्यां चतुर्थकालभोजनं आकाशशयनञ्च । श्लेशानं गत्वाऽस्नात्वा
भगवदुपसर्पणं तत्र पञ्चदशदिनानि चतुर्थभक्तं आकाशशयनमेक-
वस्त्रस्य कुशास्तरे । तत्र प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । तैलनिष्पीडनाव-
शिष्टपिण्याकं भक्षयित्वा भगवदुपसर्पणं तत्र सतक्रयावकीनैकदिनं
एकाग्रपिण्डं जलञ्चैकदिने रात्रौ वीरासनं द्वितीयदिने रात्रावा-
काशशयनं प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । वराहमांसनैवेद्यदानं तत्र
फलाहारः सप्तदिनं मूलाहारः सप्तदिनं सप्तदिनं पायसाहारः
तिक्ताहारः सप्तदिनं यावकाहारः सप्तदिनं दध्याहारः सप्तदिनं
समाहं क्षारवर्जितः । मद्यं गृहीत्वा देवगृहप्रवेशः तथा दीक्षितस्य

मद्यपानं तत्राग्निवर्णतप्ते सुरापानम् । कुसुमशकादानं तत्र चान्द्रायणम् । पारस्व्येण वस्त्रेण नधूतेन वा भगवत्कर्मप्रचारः माघमासस्य शुक्लद्वादश्यां पूर्वमष्टकालभोजनं कृत्वा जलमावाहारः प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । विश्वे नवान्नं न दत्वा नवान्नाशनं त्रिरात्रमुपवास एकरात्रमाकाशशयनम् । गन्धमाल्यान्यदत्वा धूपदानं तत्र शुक्लपक्षद्वादशीमारभ्य अष्टकालभोजनं आकाशशयनं प्रभाते पञ्चगव्यम् । उपानच्छेदपदस्य देवगृहप्रवेशः तत्रैकरात्रमाकाशशयनं प्रभाते पञ्चगव्यम् । मीरौशब्दमकृत्वा भगवत्प्रबोधनं शुक्लद्वादश्यामाकाशशयनम् । प्रभूतमन्नं भुक्त्वा उद्गारयुक्तस्य भगवदुपसर्पणं तत्र यावकेन त्राहं वायुमचस्यहं तत्र आकाशशयनं कुशेषु प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । असम्भृते देशे भूमौ कुशे शयनं तत्र कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यशक्तौ प्रत्यास्वायेनानुष्ठानं गौताध्यायपठनं पद्मपुष्पदानमप्यशक्तस्य सहस्रनामपठनं कण्ठमुखदर्शनम् ।

नरसिंहनिर्मात्यलङ्घनाद् भग्नदिव्यरथारोहणसमये सुमन्तुं प्रति नारदवाक्यम्,—

अत ऊर्ध्वं निर्मात्य मा लङ्घय महीपते ।

नरसिंहस्य देवस्य तथान्वेषां दिवौकसाम् ॥

अत्र द्विजोच्छिष्टमाज्जनं प्रायश्चित्तमुक्तं नारसिंहे ।

नित्याचारप्रदीपे भगवदपराधाः ।

(१) अतैतद्विशेषपराधकीर्त्तने तत्रायचित्तकीर्त्तने च मूलवराहपुराणतः स्थाने स्थाने वैपश्यं दृश्यते । वराहपुराणस्य १२०—१२६ अध्याया इत्यस्याः ।

अत्र “देवकार्यस्य सर्वस्य” इति वचनाद् देवतासम्मान-
स्यापि प्रथमभाग एव कालः ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकम् ।

विलेपनञ्चाक्षतञ्च केशवाय प्रयच्छति ।

तेन पुण्येन निवसेत् विष्णुलोके युगायुतम् ॥

इति सामान्यतः । विगेषतो विष्णुधर्म—

पुण्याणि च सुगन्धौनि मनोज्ञानि च यः पुमान् ।

प्रयच्छति हृषीकेशे स भागवत उत्तमः ॥

इति । तत्तद्वाक्यैश्च पूजाप्रकरणाद् वह्निरिव फलार्थत्वेन
तत्तद्द्रव्यविधानवाक्येन पूजासम्बन्धे फलसम्बन्धे वा वाक्यभेदा-
पत्तेः पृथगेव गन्धविधानं फलार्थं विधीयते । एवं गोभूहिरण्य-
गृहयानासनदानञ्च तत्तत्फलार्थमेव । तत्र देवतायाः प्रति-
गृहीतत्वाभावेन ददाल्यर्थस्य गौणत्वात् यत्र दद्यादिति यत्र
वार्चयेदिति यत्रानुलिम्बेदिति सर्वत्र तत्तद्द्रव्यपुष्पगन्धादि-
विशिष्टपूजैव फलार्थं विधीयते । न च पूजायाः पञ्चोपचारादि-
नियमो देवताप्रीतिहेतुक्रियामात्रस्य पूजाशब्दार्थत्वात् ।

तदुक्तं भारते,—

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः सदा ।

इति । तथाच भट्टाः,—

सुतेरपि हि पूजात्वाज्जायेत यजिवाच्यता ।

इति । न च भट्टमते देवताप्रीत्यभावात् प्रीतिहेतुत्वं न पूजा-
स्वरूपं तथापि देवतामुद्दिश्य कृता प्रीतिजननयोग्या क्रिया

पूजैति प्रत्येकपुण्यदानं गन्धानुलेपनादिकञ्च पूजैवेति न दोषः ।
अन्यथा पुण्यस्य देहे दानं गन्धानुलेपनञ्च न स्यात् । देवता-
सुहिष्य त्वागमात्रेण दानविध्युपपत्तेर्देवताप्रतिमासम्बन्धो निष्प्र-
माणकः । सुवर्णरजतगृहस्तेत्रादीनां साक्षात् प्रतिमाशरीरेऽनु-
पयोगेऽपि तद्वत्तत्त्वविधानादपहारे दोषाभिधानाच्च प्रतिमाशरीरे
हारान्तरेण तेषामप्युपयोगः । तथाच योगशिवीये चण्डप्रतिष्ठान-
न्तरम्,—

ब्रूयादेनं शिवद्रव्यं रत्नं स्तिष्ठन् शिवान्तिके ।
वितानच्छत्रचिह्नानि वस्त्रभूषणवाहनम् ॥
गोभूहिरण्यदासादि देवद्रव्यमुदाहृतम् ।

भविष्यपुराणे च,—

नाधिकारोऽस्ति विप्राणां भौमानां देवपूजने ।
भूत्या भरतशार्दूल आधिपत्ये विशेषतः ॥
इति । आधिपत्ये देवभूमिप्रभुत्वे भौमानां मखेतरब्राह्मणानां
मूल्यग्रहणेन नाधिकार इति मूल्यग्रहणं विना देवप्रभुत्वेऽधिकार
इत्युक्तं भवति । मखानान्तु वेतनपूर्वकमप्यधिकारः ।

देवालयेषु सर्वेषु वर्जयित्वा शिवालयम् ।

अधिकारः स्मृतो राजन् भोजकानां न संशयः ॥

इति भोजकपदवाच्यमखाधिकारं दर्शयति । एवं शावरभाष्ये
देवग्राम इति तदुपजीविनां तत्र व्यवहारादभिधीयते इति ।
अन्यथा त्यक्ते साधारण्यात् सर्वेषां व्यवहारः स्यात् । तदुपजीवि-
व्यवहारस्तु पूजाविनियोगार्थ एव तेन भूम्या दानमपि पूजैव ।

केवलं दानप्रायपठितानां दार्शनिकसंन्यतया अनुष्ठानसमाचारः ।
 देवद्रव्यं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं द्रव्यमिति यद्यपि लक्ष्मीधरणीकं तथापि
 त्यागोऽपि पूजैवेति न दोषः । तथाच मन्त्रदेवप्रकाशिकायां पूजा
 पञ्चविधा । अभिगमनम् । उपादानम् । इज्या । स्वाध्यायः ।
 योगः । इति श्रीपञ्चरात्रेऽभिहितम् । तत्राभिगमनं नाम
 सन्नार्जननिर्वाहवह्निकरणादि । उपादानं पूजासाधनसम्पा-
 दनम् । इज्या गन्धपुष्पादिदानम् । स्वाध्यायो मन्त्रजपः । योगो
 देवतास्वरूपभावेनेति । न चैवं पूजार्थं भाटकान्यासादिकरण-
 प्रसङ्गः । तथा

सपर्यां त्रिविधा प्रोक्ता तासामेकां समान्ययेत् ।

इति पञ्चोपचारदशोपचारषोडशोपचाररूपत्रिविधपूजामधिकृत्य
 विधानेऽन्यत्र प्रसङ्गाभावात् । अतिथिपूजादौ येनादरस्यावश्य-
 कत्वात् आर्त्तपूजादौ तेषामनङ्गत्वात् ।

अर्चितं प्रतिगृह्णाति अर्चिताय प्रयच्छति ।

इत्यादौ पुष्पादिदानमात्रेण पूजादर्शनाच्चेति । अत्र दानप्रक-
 रणीकानां येषां पूजायां न निषेधस्तेषां पूजायामपि स्यादेवा-
 लम् ।]

(अथानुलेपनम् ।)

‘चन्दनेनानुलिप्येन चन्द्रलोकमवाप्नुयात् ।
 शारौरमानसै दुःखैस्तथैव च विमुच्यते ॥
 दत्त्वा मृगमदं मुख्यं यशसा च विराजते ।
 दत्त्वा जातीफलचोदं क्रियासाफल्यमाप्नुयात् ॥
 रम्येणागुरुसारेण अनुलिप्य जनार्दनम् ।
 भौभाग्यमतुलं लोके बलं प्राप्नोति चोत्तमम् ॥
 तथा वकुलनिर्यासैरग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 वकुलागुरुमियेण चन्दनेन सुगन्धिना ॥
 समालभ्य जगन्नाथं पौण्डरीकफलं लभेत् ।
 १ न दातव्यं हिजयेष्ठ अतोऽन्यदनुलेपनम् ॥

वाराहे,—‘कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव शुक्लं तगरमेव च ।

रसञ्च चन्दनञ्चैव अगुरुं शुम्भुलं तथा ।

(१) Y. reads before this:—

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपद्मकैः ।
 चतुर्लिप्तां चरिर्भक्त्या वरान् भोगान् प्रयच्छति ॥
 चन्दनं सर्वतः चोदं लेपनं शीतलं शुभम् ।
 भक्तेन भगवान् विष्णुर्वर्त्मनेन लेपितः ॥
 चन्द्रलोकं समाविश्य ततो विष्णुपुरं वसेत् ।
 विष्णुधर्मोत्तरे,
 चन्दनेनानुलिप्येन ०

(२) Y. adds before this line:—

एकीकृत्य तु सर्वाणि सोऽक्षमेवफलं लभेत् ।

(३) Y. कुङ्कुमं कर्पूरञ्चैव ०

एतैर्विलेपनं दद्यात् सुरभिञ्च विचक्षणः ॥

एतच्च फलाश्रवणात् पूजाङ्गविषयम् । तत्त्वसारसंहितायाम्,—

उशीरं कुङ्कुमञ्चैव माम्बो मलयजं तथा ।

तथाभ्युज्ज्वलं ह्रीविं कुष्ठञ्चाशुक्रमेव च ॥

गन्धस्यैतानि 'चाङ्गानि

इत्युक्तं तदपि पूजाङ्गम् । विशुः,—चन्दनाशुकुङ्कुमकर्पूरस्रग्मद-
जातिफलवर्ज्यमनुलेपनं न दद्यात् । एतेषामेकेनापि गन्ध'साद्
गुण्यम् । न त्वेषामेकमपि परिहृत्येत्यर्थः । 'गारुडे,—

कस्तूरिकाया ह्री भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रयैकं शशिनः स्याच्चतुः समम् ॥

[कर्पूरं चन्दनं दपे कुङ्कुमञ्च चतुः समम् ।]

सर्वगन्धमिति प्रीतं समस्तरसवज्ञभम्^१ ॥

विशुधम्,—

कालियकं तुरष्काञ्च रक्तचन्दनमेव च ।

नृणां भवति रोगाय दत्तानि पुरुषोत्तमे ॥

दारिद्र्यं पद्मकं कुर्व्यादुशीरं चित्तविभ्रमम् ।

(१) Y. चान्द्यानि

(२) Y. साङ्गव्यस्य । नत्वेतेषां ।

(३) Y. गारुडपुराणे,—

(४) D. Omits the portion bracketed.

(५) Y. = समस्तसुरवज्ञभम् ।

अथ व्यजनम् ।

विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे,—

अनुलिप्य जगन्नाथं तालवृन्तेन बीजयेत् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्मणा ॥

तेन कर्मणा व्यजनेन न त्वनुलेपनव्यजनयोः समुदितयोः फल-
सम्बन्धः ।

‘चामरैर्व्यजयेद् यस्तु देवदेवं जनार्दनम् ।

तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंगयम् ॥

‘[तत्सर्वं पूजाप्रकृतीभूतदीक्षापूजायां प्रपञ्चसारे कानिचित् पुण्यास्तुक्ता
सुगन्धीनि सुरुपाणि स्वागमोक्तानि यानि च ।

इति स्वागमोक्तपुण्याणां विधानात् न च तत्तद्देवतागमे पूजा-
ङ्गत्वेन यान्युक्तानि तेषामेव ग्रहणम् । स्वागमोक्तानीत्यविशेषो-
पादानात् काम्यानामपि पूजाङ्गत्वाविशेषाच्च । भविष्यपुराणा-
देरपि तत्तद्देवतायाः स्वागमत्वमेवाविशेषादागमपदस्य शास्त्र-
परत्वादिति* ।

अत्र सूर्यप्रदेयानि,—

(1) Y. चामरैर्व्यजयेद् ।

(2) Y. Omits the portion bracketed.

— अत्रार्च्यं तारकाहवमध्यगतः पाठस्तिष्ठादर्शपुस्तकेषु ६८ इति यद्यपि
यथावर्थं रक्षितस्तथापि पूर्वापरसन्दर्भेण सङ्ग मध्यह्निरपेक्ष इति प्रक्षिप्तत्वेन
सम्भाव्यते ।

भविष्यपुराणि,—

अथानुलेपनं कृत्वा दिव्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ।
 वर्षकोटिशतं दिव्यं सूर्यलोके भव्ययते ॥
 गन्धानुलेपनं पुण्यं द्विगुणं चन्दनस्य च ।
 चन्दानाञ्चागुरु ज्ञेयं पुण्यमदृशुणं नृप ॥
 कृष्णागुरो विशिषेण द्विगुणं फलमाप्नुयात् ।
 तस्मात् शतगुणं पुण्यं कुङ्कुमस्य विधीयते ॥
 चन्दनागुरुकर्पूरैः श्लक्ष्णपिष्टैः सकुङ्कुमैः ।
 भानोरङ्गं समालिप्य कल्पकोटिं वसेद् दिवि ॥
 सम्बीज्य तालवृन्तेन शुभगन्धैः प्रलेपितम् ।
 दशवर्षसहस्राणि वीर मित्रपुरे वसेत् ॥

तालवृन्तदानेन दशवर्षसहस्रं सूर्यलोकवासः । मायूरव्यजन-
 दानेन वर्षकोटिशतं वायुलोकाभिः । हिमरत्नरूप्यदण्डचामरदाने
 चामरहस्तस्त्रीमेवितस्य चिरं सूर्यलोकाभिः ।

अथ शिवस्य ।

अथमेव गन्धः सूर्यपदस्थाने शिवपदप्रक्षेपेण शिवस्य चार्थ-
 बोधकः । इति शिवस्य ।

अथ ब्रह्मणः ।

सूर्यगन्ध एव सूर्यपदस्थाने ब्रह्मपदप्रक्षेपेण ब्रह्मणश्चार्थबोधकः ।

अथ विष्णोः ।

नरसिंहपुराणे,—

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैरच्यताकृतिम् ।

विलिप्य भक्त्या राजेन्द्र कल्पकोटिं वसेद् दिवि ॥

विष्णुधर्म,—

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपञ्चकैः ।

अनुलिप्तो हरिर्भक्त्या वरान् भोगान् प्रयच्छति ॥

चन्दनं सर्व्वतः श्रेष्ठं लेपनं शीतलं शुभम् ।

भक्तेन भगवान् विष्णुर्ध्वजेनानेन लेपितः ॥

चन्द्रलोकं समाविश्य ततो विष्णुपुरं विशेत् ।

विष्णुधर्म,—चन्दनेन चन्द्रलोकम् । मृगमदेन यशः । ज्ञाति-
फलेन क्रियासाफल्यम् । अगुरुसारेण सौभाग्यम् । वकुलनिर्घ्वा-
मैरग्निष्टोमफलम् । वकुलागुरुमित्रचन्दनेन पीण्डरीकफलम् ।
सर्व्वरेकीकृतैरश्वमेधफलम् ।

वाराहे,—

कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव शुक्लं तगरमेव च ।

रसञ्च चन्दनञ्चैव अगुरुं गुग्गुलुं तथा ।

एतैर्विलेपनं दद्यात् सुरभिञ्च विचक्षणः ॥

अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

चन्दनागुरुकर्पूरैर्यस्य दुर्गां प्रपूजयेत् ।

स तु वर्षशतं दिव्यं शक्रलोके महीयते ॥

तथा गन्धानुलेपनेन ज्योतिष्टोमफलम् ।
कृष्णागुरुणा वाजपेय-
फलम् । कुङ्कुमेन गीमहस्रफलम् । चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैः
अक्षपिष्टैर्विलिप्य कल्पकोटिपर्यन्तं स्वर्गः ।

विलिप्तां पूजयेद् दुर्गां गन्धपुष्पाधिवासिताम् ।

तालवृत्तेन संख्योक्तं महामन्त्रफलं लभेत् ॥

इति नित्याचारप्रदीपेऽनुलेपनानि ।

अथ पुष्पाणि ।

सूर्यस्य ।

भविष्ये,—

पुष्पैररण्यसम्भूतैः पलैर्वा गिरिसम्भूतैः ।

अपत्युपितनिम्बिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आकाराभीष्टवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद् रविम् ।
पुष्पजातिविशेषेण लभेत् पुष्पं शताधिकम् ॥

इति ।

दत्त्वा दश सुवर्णस्य निष्कस्य लभते फलम् ।

करवीरे तथैकस्मिन्नर्काय विनिवेदिते ॥

अत्र पुष्पैः सम्पूजयेदिति स्पष्टविधिना वक्ष्यमाणसर्वपुष्पाणां
पूजाङ्गत्वावगमः । पुष्पजातिविशेषेणेत्यादिना तेषामिव फल-
सम्बन्धः । नचात्रयलाभः । उपक्रमे पूजामनूद्य पुष्पविधान-
मुपसंहारे च स्वयमुत्पाद्य पुष्पाणीति पूजाङ्गविधिमध्येऽपि मुकुले-
नार्चयेद्देवमित्येवं पूजाङ्गविधानात् कथम्भावानुष्मृतिरूपप्रकरण-
प्रधानविध्यभावेऽपि सद्भावात् प्रकरणादान्नयलाभसम्भवात् । तत्र
यथा “भूयस्तेनोभयश्रुति” इति नित्यज्योतिष्टोमस्य यजुर्वेदीत्यत्र-
त्वेन सामवेदे तद्विध्यभावेऽपि प्रकरणम् ।

तदुक्तम्,—

परप्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः ।

ज्ञाते पुनश्च तैरेव सन्देशेन तदिष्यते ॥

इति । नचैवं फलश्रुतेरङ्गस्थस्य लुहपणमयीन्यायेनार्थवादत्वम् ।
“फलन्तु तत्प्रधानायाम्” इत्युक्तदिशा फलविधित्वप्रतीतिः । एवं
कामशब्दतुल्यनिर्देशात् यथा स्वादिरं वीर्यकामस्येति संयोगपृथक्क-
विधिः (तथा) स्मृतिवाक्येषु फलं प्राप्नुयादित्यादिशब्दैरेव फलविधि-
प्रतीतिः । यदा तु नात्र पूजाप्रकरणमिति पक्षस्तदा गुणफल-
सम्भवात् तत्तत्पुष्पपूजनमेव फलाय विधीयते ।

तथा च निचपूजाकालं विनापि प्रातरधेतानि पुष्पाणि
 देयानि । तत्र करवीरपुष्पदाने दशसुवर्णनिष्कदानफलम् । जाती-
 वकुल-पाटलस्येतमन्दारसितपद्मनागकेशर-चम्पकपुष्पागमुद्रास्तत्-
 समाः । अर्कपुष्पेण सूर्यलोकप्राप्तिः । करवीरसहस्रेभ्यो विल्व-
 पत्रमधिकम् । विल्वपत्रसहस्रेभ्यः पद्ममेकम् । पद्मसहस्राद्
 वकपुष्पम् । तक्षहस्त्रात् शमीपुष्पम् । वृद्धतीपुष्पं कुङ्कुमपुष्पञ्च
 शमीपुष्पसमम् । तक्षहस्त्रानीलोत्पलम् । 'रक्तोत्पलसहस्रा-
 नीलोत्पलशतम् । रक्तकरवीरैश्च पूजने कल्पकोटिशतञ्च सूर्य-
 लोके वासः । सर्वपुष्पेषु मालायां स्वस्वफलं द्विगुणम् ।

तथा,—मालती मल्लिका चैव तथा काशीऽतिमुक्तकः ।

पाटली करवीरश्च जया पारन्तिकेति (१) च ॥

कुलकस्तगरश्चैव कर्णिकारः कुरुण्टकः ।

चम्पको रेतकः (१) कुन्दो घाणो वटरमालिका ॥

अशोकस्तिलको लोभ्रस्तथा पैनाटरूपकः (१) ।

शतपत्राणि चान्यानि वकाद्यानि विशेषतः ॥

अगस्तिकिंशुकी तद्वत् पूजार्थं भास्करस्य च ।

विल्वपत्रं शमीपत्रं पत्रं भृङ्गरजस्य च ॥

तमालपत्रं च तथा भद्रैव तपनप्रियम् ।

तुलसी कालतुलसी तथा रक्तञ्च चन्दनम् ॥

'केतकीपुष्पपत्रञ्च सद्यस्तुष्टिकरं रवेः ।

(१) E. P. रक्तोत्पल-सहस्रानीलोत्पलशतरक्तकरवीरैश्च पूजने ।

(२) D. केतकीपत्रपुष्पञ्च ।

। अतिक्लृप्तो माधवी । कुरुण्टकोऽत्र पीताम्बानः । केतकी
पत्रदानमपि । एतेषां मालत्यादीनां फलश्रवणाभावात् पूजाया-
मेवाङ्गत्वम् । एवं पुष्पाभावे पत्राणि पत्राभावे फलानि फलाभावे
दण्डगुल्मीषधीः । इत्यपि पूजाविषयं न फलार्थम् । केशकीटावपन्न-
शीर्षपर्युषितस्वयम्भूतितमुकुलवर्जनं तु पूजायामिव फलार्थपुष्प-
समर्पणे इति । ततस्तु,—

सुदृगराणि कदम्बानि रात्रौ देयानि भानवे ।

दिवा शेषाणि पुष्पाणि दिवारात्रौ च मङ्गिका ॥

प्रहरं तिष्ठते जातौ करवीरमहर्निशम् ।

न निर्मात्यतां यातीत्यर्थः । अन्येषु यावद्गन्धानुहृत्तिः । ततः
पूर्वमुद्धरणे तु ब्रह्महत्याफलं महारौरवपातः । सूर्यस्योपरि पुष्प-
मण्डपकरणे सूर्यलोके सर्वोपरि वासः । नानापुष्पैः सूर्यगृह-
मण्डने अक्षयं कालं रमते । स्वयमुत्पाद्य पुष्पाणि सूर्यपूजने
सूर्यतृष्टिः । स्वर्णपद्मदाने कल्याणमिन्द्रार्दासने वासः ।

वर्ज्याणि पुष्पाणि ।

देवीपुराणि,—

सूर्यस्य तगरं तथा । वर्जयेदित्यर्थः ।

भविष्ये,—

कुङ्कुलोन्मत्तकं केरी तथाच गिरिकर्णिका ।

गिरिकर्णिका अपराजिता ।

तथास्मात्तकजैः पुष्पैर्नार्चनीयो दिवाकरः ।

अथ शिवस्य पुष्पाणि ।

भविष्यपुराणे,—

पुष्पैररख्यसम्भूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।

अपर्युषितनिन्दित्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेत् शिवम् ।

अत्र पूर्ववदेव पुष्पाणां भविष्यपुराणोक्तानां पूजाङ्गत्वं गुण-
फलसम्बन्धश्च ।

अर्कपुष्पे तथैकस्मिन् शिवाय विनिवेदिते ।

दश दत्त्वा सुवर्णस्य यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥

तत्फलं शिवलोकवासः । अर्कपुष्पसहस्रतुल्यफलं करवीरस्यै-
कस्य दाने । जातीपाटलविजयश्वेतमन्दारसितपद्मानि करवीर-
समानानि । करवीरसहस्रतुल्यं विल्वपत्रम् । विल्वपत्रसहस्र-
तुल्यं हृहतीपुष्पम् । हृहतीपुष्पसहस्रतुल्यं द्रोणपुष्पम् । द्रोणपुष्प-
सहस्रतुल्यमपामार्गपुष्पम् । तत्सहस्रतुल्यं कुशपुष्पम् । तत्सहस्रसमं
‘शमीपुष्पम् । तत्सहस्रतुल्यं नीलोत्पलम् । नीलोत्पलसहस्रसमं
रक्तपद्मम् । तत्सहस्रतुल्यं वकपुष्पम् । वकसहस्रसमं धूसूरम् ।

‘नागचम्पकपुन्नागा धूसूरकसमाः स्मृताः ।

तथा अखण्डविल्वपत्रैः शिवलोकमहि(त)त्वम् । धूसूरैर्गोलच-
फलम् । हृहतीपुष्पैर्गवायुतफलम् । अशोक-श्वेतमन्दार^१[कर्ण-

(१) E F. वनीपत्रम् ।

(२) F. F. नागपङ्कजपुन्नागा ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

कारवककरवीरार्कमन्दार] शमीतगरकेसरैर्यथा लाभं पूजने रुद्र-
कन्यासमाकोर्णपुष्पमालायुक्तसूर्यकोटितुल्यविमानेन सूर्यलोके
महोयते । श्वेतमन्दारः प्रसिद्धः । अपरी मन्दारः पारिभद्रः ।
स्कान्दे अर्क-करवोरविल्ववकैर्लिङ्गपूजने दिव्यवर्षशतं स्वर्गः ।
भविष्यपुराणि शिवस्त्रीपरि पुष्पमण्डपकरणं सर्वोपरि शिवपुर-
वासाय । शिवगृहस्य पुष्पमालाभिर्मण्डने अक्षयलोकप्राप्तिः ।
मालाभिर्लिङ्गवेदीवेष्टने देवीपुत्तत्वम् । देवीपुराणे वैशाखे
मालया पूजा ज्यैष्ठे पद्मेन आषाढे विल्वकल्हारैः श्रावणे नव-
मालिकाकदम्बैश्चम्पकैर्भाद्रपदे आश्विने पद्ममालिकया कार्तिके
शतपत्रिकया मार्गशीर्षे नीलोत्पलेन पुष्ये वककुलकैश्च भाद्रे
कुन्दकुसुमैः फाल्गुने मरुवकैः चैत्रे शतपत्रैः पूजने सर्वकामाप्तिः
फलम् ।

तथा,—

पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण विल्वपत्रैः शिवार्चनम् ।

करोति श्रद्धया यस्तु स गच्छेदैश्वरं पदम् ॥

लक्ष्णाष्टम्यां विल्वपत्रैरखण्डैरर्चने ब्रह्महत्यापापक्षयः । माघ-
लक्ष्णचतुर्दश्यां विल्वदलार्चने पृथ्वीदानफलम् । तुलसीदलदानेन
मनोवाक्कायजन्यपापक्षयः ।

अर्केण त्रियमागच्छेन्मीर्चं धूसूरकेण तु ।

नीलोत्पलैर्भजेद् भोगान् ज्ञानं मज्जिकया लभेत् ॥

कुन्दैः सुपुत्रलाभं स्यादुन्मत्तैर्गणपो भवेत् ।

पूजयेत्पुत्रकामस्तु केतव्या परमेश्वरम् ॥

वक्ष्यमाणकेतकीनिषेधः पूजाविषयः । सुनिषण्णदाहिम-
कुष्माण्डकर्कटि-रक्तचित्रककोकिलाच-कोविदारपुष्पाणि पूजा-
ङ्गानि पृथक्देयानि । तथा केशरवकुलगिरिकर्णिका-काशपुष्प-
मन्दारापराजिता-कुलक-शङ्खिनी-उशीरतगर-कुरुण्टक-शिंशपो-
दुम्बरजया-यज्ञवल्क्यपुष्पकुसुम्भ-कुङ्कुम-नीलकुमुद-रक्तोत्पल-स्थल-
पद्मानि निर्दिश्य

मृङ्क्षामि शिरसा देवि यो मे भक्त्या निवेदयेत् ।

इति वचनात् पूजाङ्गानि । गिरिकर्णिका अपराजिता श्वेता
नीला च जया कुटजः ।

तथा स्नाने,—

तुलस्यगन्धपुष्पाणि गुरुकुन्दं सुकुन्दकम् ।

अशोकः किंशुकश्चैव शस्तं शङ्करपूजने ॥

अत्र ब्रह्मकुन्दसुकुन्दयोर्विधिः । भविष्ये कुन्दनिषेधस्तदितर-
कुन्दपरः ।

केतकी अतिमुक्तय कुन्दो यूथी मदन्तिका ।

शिरौषमर्जवन्धूककुसुमानि विवर्जयेत् ॥

आङ्गोलपत्रकुसुमं करञ्जोद्भूतरुद्रवम् ।

वैभौतकानि पत्राणि कुसुमानि विवर्जयेत् ॥

आंकोलः । आङ्ग इति प्रसिद्धम् । ओद्भूतं जवापुष्पम् ।

निर्गन्धान्युग्रगन्धानि कुसुमानि विवर्जयेत् ।

पुष्पालाभे पत्राणि पत्रालाभे फलानि फलालाभे तृणशुक्लोपधि-
विधानं पूजाङ्गम् ।

भविष्ये,—

धूसूराणि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे ।

दिवा शेषाणि पुष्पाणि दिवारात्रौ च मल्लिका ॥

पुष्पफलविधानवाक्यशेषोऽयम् । तेन न परिसंख्यादोषः ।

प्रहरं तिष्ठते जाती करवीरमहर्निशम् ।

‘अथ विश्वोः ।

‘नरसिंहे—

पुष्पैररण्यसम्भूतैः पतैर्वा गिरिसम्भवैः ।

अपर्युषितनिम्बिकैः प्रोजितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आकारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्हरिम् ।

पुष्पजातिविशेषेण भवेत् पुष्पं विशेषतः ॥

तपःशीलगुणोपेते पाले वेदस्य पारगे ।

दश दत्त्वा सुवर्णानि यत्फलं लभते नरः ।

तत्फलं लभते मर्त्यो हरिः कुसुमदानतः ॥

अथ प्रथमं पूजाङ्गत्वेन पुष्पमरण्यसम्भूतमाकारामोद्भवञ्च विहितं

पुनः काम्यं कुसुमदानं च विहितं हरिः कुसुमदानत इति ।

(१) Y. अथ पुष्पाणि ।

(२) Y. नरसिंहपुराणे ।

तेनाकाङ्क्षाविच्छेदात् 'प्रकरणादानं नास्ति तेन वक्ष्यमाणफल-
 'वाक्ये विशेषपुष्पपूजनादेव फलप्रतीतिः । न पूजायां गुणफलम् ।
 केवलं स्नागमोक्तानि यानि च इति प्रपञ्चसारोक्तेः पूजाङ्गत्वमप्येषा-
 'मुक्तमेव । तथाच नरसिंहे,—

द्रोणपुष्पे तथैकस्मिन् केशवाय निवेदिते ।

दश दत्त्वा सुवर्णानि यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥

द्रोणपुष्प^(१)खादिरशमीपुष्पविल्वपुष्पनन्दावर्त्ताख्यपिण्डीतकरक्तकर-
 वीर [^(२)श्वेतकरवीर] पलाशवकुलकुशपुष्पनवमालापदवाचने-
 आलाख्यपुष्पचम्पकाशोकमेवतौ^(३)कुन्दमालतीत्रिसन्ध्यारक्तत्रिसन्ध्या-
 श्वेतकुन्दगतपत्रमलिकाजातीपुष्पाणां पूर्वपूर्वपिचयोत्तरोत्तरं
 सहस्रगुणफलम् । सुवर्णदानफलतारतम्येन विष्णुलोकवासतार-
 तम्यम् । जातीपुष्पसहस्रप्रथितमालादाने ^(४)कल्पकोटिग्रतं विष्णु-
 पुरे वासः । [तथा] अपामार्गश्चङ्गराजखादिरशमीदूर्वाकुश-
 दमनकविल्वपत्रतुलशीपत्राणामुत्तरोत्तरप्राशस्त्यं ^(५)मुक्तम् ।

एतेषाञ्च यथालब्धैः पत्रै र्योऽभ्यर्चयेद्दरिम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

(१) D. प्रकरणादाचकदानं नास्ति ।

(२) Y. वाक्यैः पुष्पविशेषपूजनादेव ।

(३) Y. * सुक्तवान् ।

(४) Y. अपाखादिरशमीपुष्प (१) विल्वपुष्पवकपुष्पनन्दा ।

(५) Y. Omits the portion bracketed.

(६) Y. कुञ्जक मानतोत्रिसन्ध्य रक्तत्रिसन्ध्य श्वेत ।

(७) D. कल्पकोटि सहस्रशतम् ।

(८) Y. Omits the portion bracketed. E. F. तथाच,—

(९) D. * सुक्ता ।

तथा—

मल्लिका मालती जाती केतकाणिकचम्पकैः ।

^१पुन्नागनागकुलैः पद्मैरुत्पलजातिभिः ॥

एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रगस्तैरच्युतं नरः ।

अर्चयन् दशसुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात् ॥

पूजने एतेषां पुण्याणां ^२दशसुवर्णफलमुक्ता

एतैश्च नित्यं हरिमर्च्य भक्त्या

नरो विशुद्धो हरिमेव याति ।

इति प्रत्यहं पूजनफलसूक्तम् ।

^३केतकीदानं फलाद्यं विहितम् । एवञ्च वामनपुराणे केतकी-
निषेधो नित्यपूजाविषयः ।

वक्ष्यमाणवाक्यैः ^४काम्यपुष्पेणार्चनं विधीयते । तथाहि

^५स्कान्दे,—

आहूतेनापि चैकेन पद्मेन मधुसूदनम् ।

यदा कदाचिदभ्यर्च्य ^६नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।

पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते ह्येत्यार्चितः ॥

(१) Y. पुन्नागनाग ।

(२) Y. दशसुवर्णसूक्ता ।

(३) Y. यत्न केतकीदानं ।

(४) Y. काम्येन पुष्पेणा ।

(५) Y. स्कन्दपुराणे ।

(६) Y. जनो ।

तथा 'पद्मेनैकेनार्चने वर्णायुतसहस्रपापक्षयः ।

सुवर्णकेतकीपुष्पं यो ददाति जनार्दने ।

कोटिजन्मार्जितं पापं हरति गरुडध्वजः ॥

एकपत्रगपि केतक्या यदा सम्पूज्यते हरिः ।

पूजितो द्वादशाब्दन्तु 'केशवस्तस्य तुष्यति ॥

केतकीपत्रपुष्पञ्च सद्यस्तुष्टिकरं हरिः ।

एतेनाखण्डपुष्परूपेण पत्ररूपेण च दीयत्वमुत्तमम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—

नीलोत्पलगतं दत्त्वा 'अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

पौण्डरीकं सहस्रेण राजसूयञ्च लब्धदः ॥

नीलोत्पलसमं दानं चम्पकस्य प्रकीर्तितम् ।

मल्लिकापुष्पजातीनां 'यूधिकायास्तथैव च ॥

तथा कुञ्जकजातीनां फलं तद्वत्प्रकीर्तितम् ।

तथा रक्तपद्मैकदानं स्वर्णमासदानफलम् । शतदानमग्नि-
ष्टोमफलम् । सहस्रेण 'सूर्यलोकप्राप्ति ['सर्गेण विष्णुलोक-

प्राप्तिः ।] तथा कुमुदैकदानं रूप्यमासकदानफलम् । कुमुदशतेन
चन्द्रलोकः । सहस्रेण यथेष्टा गतिः । लघ्वेणाश्वमेधफलम् ।

(१) Y. पद्मेनैकेनार्चने वर्णा *

(२) D. केशवस्तस्य निश्चितम् । Y. केशवस्तो न निश्चितम् ।

(३) Y. अग्निष्टोमफलम् *

(४) Y. फलं तद्वत्प्रकीर्तितम् ।

(५) Y. सूर्यलोकप्राप्तिः ।

(६) Y. Omits the portion bracketed.

जातीपुष्पसहस्रेण यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ।
 स्नेतद्दीपमवाप्नोति लक्षपूजाविधायकः ॥
 करवीरस्य पुष्पेण रक्तेनाथ सितेन वा ।
 सुचुकुन्दस्य चैकेन सम्पूज्य गरुडध्वजम् ॥
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च 'स्वर्गाभूत्वा ततः पुनः ।
 पुरं नारायणं याति सत्यमेतन्मयोदितम् ॥
 जातीभिर्भक्तिकाभिश्च पुद्भागैर्नागचम्पकैः ।
 श्रीपतिं सक्रदभ्यर्च्य त्रिवं पूर्णामवाप्नुयात् ॥
 'चम्पकैर्नन्दकावर्त्तैः कुसुदैश्च कुरुण्टकैः ।
 बालैश्च शतपत्रैश्च माधवैः कुसुमैः शुभैः ॥
 'अकाले वाप्यभक्त्या वा तथैवामन्त्रपूर्वकम् ।
 सम्पूजितो नृणां विष्णुः सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥
 किं पुनर्भक्तिपूर्वन्तु मन्त्रपूर्वं सनातनम् ।
 अर्चयन् कुसुमैरेभिर्मुक्तिभागीति 'भाष्यते ॥
 'कुरुण्टकः पीताम्बानकः । कालं कुरुवेलितिविख्यातम् ।
 जवापुष्पैः पुमान् भक्त्या सम्पूज्य गरुडध्वजम् ।
 उत्तमां गतिमाप्नोति प्रसवे गरुडध्वजे ॥

(१) D. स्वर्गे भूत्वा ।

(२) Y. चम्पकैश्चन्द्रवर्त्तैः (४) कुरुदैश्च ।

(३) Y. अकाले वाप्यभक्त्या वा ।

(४) Y. भाष्यते ।

(५) Y. तेन कुरुण्टकः चम्पकानकः ।

एवञ्च जवापुष्पं^१ विष्णुपूजामात्रे सर्व्वमूर्त्तिं देयम् । तथाच
'वामने विष्णुमूर्त्तिमात्रदेयमित्युक्तमिति वक्ष्यते । तेन

यो जवाकुसुमैकेन नारसिंहमथापरम् ।

जलशायिनमभ्यर्च्य सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

इति फलविशेषार्थम् ।

अष्टैश्वर्य्यमवाप्नोति खलपद्मेन चार्चने ।

अचिरात् ज्ञानमाप्नोति वक्रपुष्पाचर्चिते हरौ ॥

सर्व्वलोकाधिपत्यञ्च चम्पकेन प्रयच्छति ।

हन्यात् शोकमशोकेन पूजितो देवकीसुतः ॥

अगस्त्यैरसितैः शुक्लैः प्राप्नोति परमं पदम् ।

मेवतौकुसुमैश्चान्यैर्य्युधिकाकुसुमैस्तथा ॥

अतसीकुसुमैश्चैव पाठलीतरुसम्भवैः ।

अशोककुसुमैश्चैव तिलकोद्भवपुष्पकैः ॥

पारन्तीकुसुमैश्चैव कुसुमैः कुटजोद्भवैः ।

नारायणं समभ्यर्च्य चिरं स्वर्गं महीयते ॥

पारन्ती रङ्गिणी ।

कर्णिकारैः सकल्हारैस्तथा नीपैः कदम्बकैः ।

गोकर्णनागकर्णाभ्यां वकुलैस्तगरैस्तथा ॥

^३[नागकर्णः पलाशश्च ।]

(१) Y. वासनपुराणे ।

(२) Y. कुलकोद्भवैः ।

(३) Y. Omits the portion bracketed.

अर्जुनैर्हरिमभ्यर्च्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 मालत्या स्वर्गमाप्नोति 'वकुलैश्च कुलोन्नतिम् ॥
 मल्लिकाभिः त्रियं दद्यात् कुलानामेकविंशतिम् ।
 पाटलैः किन्नरो नागकिन्नरैर्गुह्यकाधिपः ॥
 विष्णोर्ब्धश्रुत्वमाप्नोति बभूकेनार्चिते हरी ।
 'दिवन्तदुरिकाभ्याश्च मण्डलेशत्वमाप्नुयात् ॥
 'शरदूर्ध्वामयैः पुष्पैस्तथा काशसमुद्भवैः ।
 भुवनेशमलङ्कृत्य विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥
 पुरन्धिपुष्पैः सन्तोषं याति चक्रगदाधरः ।

"विष्णुधर्मो,—

पुरन्धिपुष्पं यो यद्यादेकमप्यथ पण्डितः ।
 तिलप्रस्थप्रदानस्य फलमाप्नोत्यरुंशयम् ॥
 पुरन्धिमञ्जरीपुष्पसहस्रेणार्चयेद् हरिम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति 'कुलमुद्धरते तथा ॥
 कर्पूरपटवासेन पुरन्धिपरिवासिताम् ।
 महारक्तकरत्नेन तथा सूत्रेण निष्कृताम् ॥
 मालां पुष्पसहस्रेण यः प्रयच्छति भक्तितः ।
 अश्वमेधफलं तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥

(१) Y. वकुलैः कुलोन्नतिम् ।

(२) Y. दिवन्तदुरिकाभ्याश्च ।

(३) Y. शरदूर्ध्वामयैः पुष्पैस्तथाकाशकुशोद्भवैः ।

(४) Y. विष्णुधर्मोत्तरे ।

(५) Y. कुलमुद्धरणे तथा ।

शतेन वाजपेयस्य लक्षेण सकलकृतोः ।
 मालत्या एकपुष्पेण प्रीतः क्रतुशतेन च ॥
 यदत्वा केशवे मालां मालतीं नैव धारयेत् ।
 विष्णुर्हभ्रष्टमालत्या धारणे सुमहत् फलम् ॥
 विश्वपत्रैरष्टशतैः पूज्य विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 शमीपत्रैः सर्वकामं भृङ्गराजैर्जगद्वशम् ॥
 दूर्व्यागस्तपत्रैश्च श्रीदेव्या विष्णुयोषिता ।
 तमालैरच्युतं पूज्य नरः पापात् प्रमुच्यते ॥
 दूर्व्या चन्द्रलोकासिः कुशैः समर्पिसन्निधौ ।
 'दमनमरुवाभ्याञ्च वासुदेवं व्रजेन्नरः ॥
 सहा च सुरभिश्चैव जाम्बूकञ्च यवं तथा ।
 'कङ्गारं देवमाता च सुरमर्त्यमहौषधीः ॥
 वैष्णव्यः पत्रिकाः प्रोक्ता एताः स्वपुरदायिकाः ।
 केतव्या वासकस्यैव कृष्णदुर्भरकस्य च ॥
 [श्वपामागस्य द्रोणस्य तगरस्य कुण्डिकस्य च ॥]
 पिप्पलस्य च दर्भस्य पत्रं तुष्टिकरं हरिः ।
 कार्तिके विश्वपत्रैः पूजनाद्युक्तिभाग् भवेत् ॥
 वसन्ते दमनैः पूजा कृता कल्पशतं भवेत् ।
 सहकारस्य मञ्जर्यां गोकोटिफलमाप्नुयात् ॥

(१) Y. दमनकचरुवाभ्याञ्च ०

(२) Y. कङ्गारं देवता सा च सुरमर्त्यमहौषधीः ।

(३) D. Omits the portion bracketed.

(४) Y. ० च ०

जम्बुस्रवीजपूराणां पत्राणि च निवेदयेत् ॥

पूजासु वासमञ्जर्यां 'दयितास्तस्य नित्यशः ।

तिलधेतुसहस्रस्य फलं स्वाद् बोधिपद्मवैः ॥

तथा,— यत् फलं सर्वपुष्पेषु पुष्पं पत्रेषु नारद ।

तुलसीदलेन तत्सर्वं प्राप्यते केशवार्चनात् ॥

'तुलसीपत्रिका यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

कृष्णं कृष्णतुलस्या संपूज्य विष्णुपुरे वसेत् ॥

सुवर्णमणिपुष्पैश्च प्रीतो भवति नाच्युतः ।

तुलसीदलार्द्धभागेन यथा प्रीयेत केशिहा ॥

समस्तरिदलैर्युक्ता तुलसी संभवेत् चितौ ।

कुर्वन्ति पूजनं भक्त्या कृतार्थास्ते कलौ युगे ॥

तुलसीदललव्हेण योऽर्चयेद् द्वारकाश्रयम् ।

जन्मार्जितसहस्रस्य पापस्य कुरुते क्षयम् ॥

वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।

न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाङ्गवीजलम् ॥

गृह्णाति तुलसीपत्रं शुष्कं पर्युषितं हरिः ।

तत्र मन्त्रः,—

तुलस्यसूतनामासि सदा त्वं केशवप्रिये ।

'केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥

(१) Y. देवतास्तस्य ।

(२) Y. तुलसीवाटिका यत्र ।

(३) Y. केशवार्थं ।

त्वदङ्गसम्भवेदं पूजयामि यथा हरिम् ।
 तथा कुरु पवित्राङ्गी कलौ मलविनाशिनी ॥
 मन्त्रेणानेन यः कुर्याद् दृष्ट्वा तुलसीदलम् ।
 पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिगुणं भवेत् ॥

[तथा,] — न च्छिन्द्यात् सर्वथा विद्वान् द्वादश्यां तुलसीदलम् ।

पुत्रमर्थं तथा स्वर्गं विष्णुभक्तिं चिन्तयन् ॥
 उपोष्य तुलसीपत्रैः सम्पूज्य नरकेशरिम् ।
 द्वादश्यां तत्पदं ध्यायाच्चेदने तत्पदच्युतिः ॥
 लोभान्मोहाद् भयाद् वापि द्वादश्यां तुलसीदलम् ।
 केतुं समुच्छयेद् यस्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 त्वदङ्गे सर्वतीर्थानि त्वयि देवो जनार्दनः ।
 अतस्त्वां विचिनोम्यस्य पूजनार्थं हरेस्तथा ॥
 जमां कुरु पवित्राङ्गी भक्तत्वं समजायताम् ॥

(तथा,) — तुलसीदललग्नेन चन्दनेन जनार्दनम् ।

विलेपयन्ति येऽत्यन्तं लभन्तेऽचिन्तितं फलम् ॥
 तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः ।
 प्रयान्ति गरुडारुढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ।
 त्रैलोक्यं च तुलसीदानं पितृणां वृत्तिकारकम् ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) Y. विष्णुभक्तिं विचिन्तयन् ।

(३) D. याति छेदके तत्पदच्युतिः ।

(४) Y. त्वदङ्गेऽपि जनार्दनः ।

तथा सर्वपुष्पेषु,—

शतं स्थान्मुक्तके पुष्पं सहस्रं संस्कृतं फलम् ।
 स्रजि लक्षगुणं प्रीतं माला कोटिगुणोत्तरा ॥
 प्रतिमामानमानेन मालामेकां सुगुम्फिताम् ।
 आरोप्य निखिलैर्देवैर्वन्द्यमानो दिवं व्रजेत् ॥
 योऽपि दूरात् समाहृत्य पुष्पाश्चपि च पत्रिकाः ।
 महापथं समारुह्य पूजयेद् देवतां बुधः ।
 सर्वपापक्षयस्तस्य तत्क्षणादेव जायते ॥
 'स्वर्णपुष्पेण चैकेन मुक्तिं सम्पूज्य चाप्नुयात् ।
 किं पुना रत्नमुक्तादिखचितं स्वर्णपङ्कजम् ।
 आरोप्य प्रतिमामूर्द्धि पूजयन् सिद्धिभागिति ॥

स्कान्दे,—

स्वर्णपुष्पार्चितो यस्य गृहे तिष्ठति केशवः ।
 तस्यैव पादरजसा शुद्ध्यते क्षितिमण्डलम् ॥
 वस्त्रनिर्मितपुष्पैश्च पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
 साधयेदीप्सितं कामं सत्त्वमेतद् ब्रवीमि ते ॥
 अस्त्राभ्युक्षणतः शुद्धेद् वस्त्रपुष्पं दिने दिने ।
 कृत्रिमाश्चनुलेप्यानि गन्धेनापि सुगन्धिना ॥

एवञ्च 'स्वर्णरत्नपुष्पेऽपि गन्धलेपनम् ।

(१) Y. स्वर्णस्य पुष्पेणैकेन ।

(२) Y. सिद्धिभाग्यभवेत् ।

(३) Y. तस्यैतत्पादरजसा ।

(४) Y. सुवर्णरत्नम् ।

यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावन्तिष्ठन्ति देवताः ।

'न निन्द्याल्य' भवेत् पुण्यं स्वर्णरत्नविभूषितम् ॥

तथा अग्निपुराणे,—

तमालामलकौ 'पुण्य' शस्तं केशवपूजने ।

प्रवालैः शुचिभिः क्लृप्तैर्जलेन प्रोक्षितैर्वने ॥

वनस्पतीनां सर्वेषां तथा दूर्वाद्यपन्नवैः ।

विष्णुधर्म्य,—

धर्माजितधनक्रीतै र्यः कुर्यात् केशवार्चनम् ।

उदरिथत्यसन्देहं सप्त पूर्वान् परावरान् ॥

पञ्चविंशत्यतीतांश्च पञ्चविंशत्यनागतान् ।

उदरेदात्मनो वंशान् नात्र कार्या विचारणा ॥

यत्तु,—

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानोतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् ब्रजत्यधः ॥

इति क्रयक्रीतशूद्रानीतनिन्दनं तद्विरहितस्वाहरणप्ररोचनार्थम् ।

उदितहोमप्रशंसार्थमनुदितनिन्दावत् ।

स्वाराभसौ च संपूज्य फलं स्वादेतदेव तु ।

एतत्पञ्चविंशकुलोदरणमित्यर्थः ।

(१) निन्द्याल्यं न भवेत् ॥

(२) Y. पञ्चसु ॥

(३) Y. जलप्रच्छादितैर्वने ।

अरखादाहृतैः पुष्पैः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

‘अकामः स पुनर्याति तद् विष्णोः परमं पदम् ॥

वाङ्मयपुष्पसहस्राणां सहस्रायुतकोटिभिः ।

पूजने यत् फलं पुंसां मानसैकेन तत्कमम् ॥

नारदपञ्चरात्रे,—

मालतोषकुलाशोकसेफाली^१नवमालिका ।

अम्बानं तगराख्यञ्च मल्लिका^२मधुपिण्डिका ॥

यूथिकाश्चपदं कुन्दं कदम्बं^३ शिखिपिङ्गलम् ।

पाटली चम्पकं हृद्यं जवङ्गमतिमुत्तकम् ॥

केतकं कुसुमकं बिल्वं कल्हारं वासकं हिजाः ।

पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे ॥

मदीयार्चनमाला च पुष्पैरेभिर्महासुने ।

यथिता स्यात् तथा तुल्यैः पञ्चविंशतिभिः क्रमात् ॥

एभिरेवार्चितो नित्यं साधकेन महासुने ।

ददामि सर्वकल्याणं तथैश्वर्यसुखानि च ॥

[^१सेफाली गङ्गासिन्धोलीति प्रसिद्धिः । नवमालिका निष्ठा-
लीति प्रसिद्धिः । मधु मधुकपुष्पम् । पिण्डिका पिण्डीतगरः ।
अश्वपदं नागकेसरः । शिखी चित्रकपुष्पम् । पिङ्गलं जवापुष्पम् ।]

(१) Y. अकामः पूजयन् वाति ।

(२) Y. नवमालिका ।

(३) D. मधुपर्णिका ।

(४) D. जङ्गपङ्कजम् ।

(५) D. Omits the portion bracketed.

विष्णुधर्म,—

‘श्वेतैः पुष्पैः समभ्यर्च्य सत्त्वान् कामानवाप्नुयात् ।

ऐश्वर्यमाप्नुयात्तुल्यं पीतैर्देवं समर्चयेत् ।

‘शङ्खनामभिचारिषु तथा कृष्णैः समर्चयेत् ॥

सुवर्णपुष्पैरभ्यर्च्य राजसूयफलं लभेत् ।

रत्नपुष्पैः समभ्यर्च्य राजा भवति भूतले ॥

लत्वा पुष्पगृहं विष्णोः पुष्पैर्वापि वितानकम् ।

फलेन योगमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥

तत्रैव,—

अञ्जलीरोदिकापुष्पैः कुष्माण्डतिमिरोद्भवैः ।

भुवनेशमलङ्कृत्य विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥

विष्णुधर्म,—

पुष्पप्रकरमत्यर्थं ‘सुगन्धं केशवालये ।

अनुलिप्ते नरो दत्त्वा न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥

देवा न प्रतिवेधोऽस्ति गन्धवर्णान्वितानि च ।

तानि पुष्पाणि देयानि विष्णवे प्रभविष्णवे ॥

स्कान्दे,—

मालती तुलसी पद्मं केतकी मुनिपुष्पकम् ।

कदम्बपुष्पं लक्ष्मीय कौस्तुभं केशवप्रियम् ॥

(१) D. श्वेतपुष्पैः ।

(२) Y. शङ्खनामभिचारिषु तथा कृष्णैः समर्चयेत् ।

(३) Y. यः कुर्यात् केशवालये ।

मालतीकलिकामालामीषद्विकसितां हरेः ।
 दत्त्वा शिरसि विप्रेन्द्र वाजिमैधायुतं लभेत् ॥
 मुनिपुष्पकृतां मालां दृष्ट्वा कण्ठे विलम्बिताम् ।
 प्रीतो भवति दैत्यारिः [शतजन्मानि नारद ॥
 त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
 प्रीतो भवति दैत्यारिः] कदम्बकुसुमार्चितः ॥
 ददाति वाञ्छितान् कामान् सप्तजन्मानि सम्पदः ।
 केतवः केतकीपुष्पैर्मिथुनस्ये दिवाकरैः ।
 येनार्चितः सकृद् भक्त्या स सुक्तो नरकार्णवात् ॥
 कर्कराशिगते सूर्यं केतकीपत्रकोमलैः ।
 येऽर्चयिष्यन्ति गोविन्दं सम्प्राप्ते दक्षिणायने ॥
 कृत्वा पापसहस्राणि कृत्वा पापशतानि च ।
 तेऽपि यास्यन्ति विप्रेन्द्र यत्र विष्णुः त्रिया सह ॥

तथा—

कुम्भीपुष्पन्तु देवेशे प्रयच्छति जनार्दने ।

सुवर्णपलमात्रन्तु पुष्पे पुष्पे भवेन्नुने ॥

विष्णुधर्मैः—

कुङ्कुमस्य च पुष्पाणि तथा भूचम्पकस्य च ।

भूचम्पकश्च कनकचम्प इतिख्यातः । विष्णुरहस्ये,—

कर्णिकारमयैः पुष्पैर्मम लोके महीयते ।

यत्तु वामनपुराणे बलिं प्रति प्रह्लादवाक्यम् ।

तान्येव सुप्रशस्तानि कुसुमानि महामुने ।

यानि स्युः सुप्रशस्तानि रसगन्धयुतानि च ॥

'जाती शताका सुमनाः कुन्दघाटरूपस्तथा ।

वाणञ्च चम्पकाशोकं करवीरञ्च यूथिका ।

पारिभद्रः पाटली च वकुलं गिरिमालिनी ।

तिलकं जाम्बवतजं पानकं तगरं त्वपि ।

एतानि सुप्रशस्तानि कुसुमान्युत्तमैर्न ।

सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ।

'शताका सशोप इति प्रसिद्धम् । घाट रूपः वासकपुष्पम् ।

जाम्बवतजं जवाकुसुमम् । एतत् पूजाद्वैतवैद्यक्यं देयम् ।

'यच्च प्रपञ्चसारे—

तुलसी पङ्कजे जाली केतकी करवीरकी ।

शस्तानि दश पुष्पाणि तथा रक्तोत्पलानि च ॥

उत्पलानि च नीलानि कङ्कारकुसुदानि च ।

मालतीकुन्दमन्दारनन्दावर्णादिकानि च ।

पलाशपाटली पार्थ पारम्यवन्तिकानि च ।

चम्पकानि च नागानि रत्नमन्दारकाणि च ।

अशोकोद्भवविल्वाद्याः कर्णिकारोद्भवानि च ।

(१) Y. जातीशताका सुमना ।

(२) Y. शताका सङ्कप ।

(३) Y. तत्र प्रपञ्चसारे ।

‘[पार्थ अर्जुन] पारत्वी रङ्गिणी ।

सुगन्धीनि सुरुपाणि स्वागमोक्तानि यानि च ।

अत्र केतकीविधानात् वामने निषेधात् पूजायां विकल्पः ।

‘[केतकीविधानं विष्णुदेवपरम् ।]

एतान्यपि पूजाङ्गान्येव प्रयक् देयानि ।

प्रपञ्चसारे—

सुकुलैः पतितैर्स्नानैः शीर्णैर्जन्तुविदूषितैः ।

आघातेरङ्गसंस्पृष्टैरुषितैरेव नार्चयेत् ॥

तथा—

अर्कपद्मोत्पलादन्यन्सुकुलानि विवर्जयेत् ।

पतिताघाताङ्गस्पृष्टे दृष्टदोषादशौचम् । तच्च अङ्गिनिर्मितं

‘शुद्धं कर्माणि योग्यम् । जन्तुदूषिते जन्तुवह्निष्कारेण पूजा
कार्या’ ।

नमुक्तैः पूजयेद् विष्णुं तथैवातिविकाशितैः ।

तथा शीर्णेन जीर्णेन भूमिष्ठेन युतेन च ॥

उत्सृष्टेनावशिष्टेन गन्धवर्णहृतेन च ।

निशि गच्छोषितेनैव निष्प्राग्व्येन तु केनचित् ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) Y. शुद्धकर्माणि ।

(४) Y. कर्त्तव्या ।

न च्छिन्नेन न भिन्नेन तद्योत्पन्नस्थितेन वा ।

अपूतदेशजातेन पापण्डेनार्पितेन वा ॥

अर्चयित्वा जगन्नाथं नरो नरकमाप्नुयात् ।

अत्र गन्धवर्णहृतेन च इत्यत्रोभयाभावः ['एव] निषेधो
नैकाभावे ।

‘केचिद् वर्णगुणादेव केचिद् गन्धगुणादपि ।

इति वचनात् । तथा विश्वधर्मः—

उग्रगन्धं न दातव्यमन्यदेवगृहोद्भवम् ।

श्मशानचैत्यद्रुमजं भूमावथ निपातितम् ॥

शुक्लान्य^१वर्णकुसुमं न देयञ्च तथा भवेत् ।

‘एतद् विशेषविहितेतररक्तविषयम् । तथाच विश्वः,—

नीयगन्धपुष्पं नागन्धकण्टकिजञ्च । कण्टकिजमपि शुक्लं सुगन्ध-
मत् तद् दद्यात् । रक्तमपि कुङ्कुमजं जलजं दद्यात् । यद्यपि
रक्तनिषेधः केवलरक्तजातीये भावकाशः । जवापुष्पविधिश्च शुक्ल-
जवापुष्पे रक्तजवापुष्पे द्वयोर्विधिनिषेधयोः प्रवृत्तौ न विशेषः ।
तथापि विशेषविधेः ‘शीघ्रप्रवृत्तत्वात् तद्विषयपरिहारेण निषेधः
प्रवृत्तः । विहितहिंसापरिहारेण हिंसानिषेधप्रवृत्तिवत् ।

(१) Y. Omits the portion bracketed.

(२) Y. केचिद् गन्धगुणादेव केचिद् वर्णगुणादपि ।

(३) Y. = वस्त्रम् ।

(४) एतद्विशेषविहितं रक्तव्यतिरिक्तविषयम् ।

(५) Y. शीघ्रप्रवृत्तत्वात् ।

‘विष्णुधर्मो,—

यदायुर्वेदविधिना शक्तं रक्तीकृतं भवेत् ।

तदरक्तमपि दातव्यं^१ विल्वपत्रं तथैव च ॥

आयुर्वेदविधिना दोहददानादिना ।

तथा,— मध्येऽन्यवर्णं यस्य स्यात् शक्तस्य कुसुमस्य च ।

^२पुष्पं शक्तन्तु विज्ञेयं मनोज्ञं केशवप्रियम् ॥

अथ,— रक्तानि नीलकण्ठानि भूषणार्थं नियोजयेत् ।

इति रक्तादिनिषिद्धपुष्पाणामपि मण्डने न विरोधः । एवञ्चा-
स्योपलक्षणतया मुकुलादीनामपि मण्डने विनियोगः । “मुकुलैर्ना-
र्चयेत्” इति पूजायामेव निषेधात् ।

काञ्चनारं व्यक्तरक्तं धूसराङ्गकमेव च ।

कुटजं सिन्धुवारञ्च शिरीषं गिरिकर्णिकम् ॥

कण्ठापराजिता चैव जयन्ती^३ तगरस्तथा ।

प्रमादात् ज्ञानतो वापि यो दद्याद् विष्णवे क्वचित् ।

उन्मादं दारुणं दुःखं तस्मै विष्णुः प्रयच्छति ॥

[^४विष्णुधर्मोत्तरे,—

नीलमुन्मत्तकं काशं तथैव गिरिमल्लिकाम् ।

न कण्टकारिकापुष्पमच्युताय निवेदयेत् ॥

(१) Y. विष्णुधर्मोत्तरे ।

(२) Y. विल्वपत्रैस्तथैव च ।

(३) Y. शुकपुष्पञ्च विज्ञेयम् ।

(४) Y. शास्त्रज्ञो तथा ।

(५) Y. Omits the portion bracketed.

कोटजं शास्त्रलोपुष्पं शैरीषं च जनार्दने ।

निवेदितं भयं शोकं निःसत्त्वञ्च प्रयच्छति ॥]

एतन्निषेधस्य येषां प्राप्तिर्नास्ति तेषां प्रतिनिधित्वेन प्राप्तानां
पूजाविषये सावकाशत्वं विहितानां 'विकल्पपरत्वञ्च ।

'विष्णुधर्म्ये,—

'करवीरस्य पुष्पाणि तथा धूसूरकस्य च ।

कृष्णञ्च कुटजञ्चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

[अत्र—

नन्दावर्त्तसहस्रादि करवीरं विशिष्यते ।

इति विधानाद् विकल्पपरमेव । यत्तु,—]

न गृहे करवीरोत्थैः पुष्पैः सम्पूजयेद्धरिम् ।

'इति तस्य प्रासादविधेः प्रासादार्चनाविषयपरम् ।

(१) D. विकल्पतम् ।

(२) Y. विष्णुधर्म्योक्तेरे ।

(३) Y. करस्य च पुष्पाणि ।

(४) Y. Reads in the place of bracketed portion :—करः करवीरः ।

कृष्णकुटजस्य निषेधात् शुक्लस्य याज्यं । याज्यत्वं । तथा न गृहे ।

(५) Y. अस्य प्रासादस्य करवीरविधिर्विहितः पूजाविषयः । धर्तुमित् ।

पर्युषितनिषेधस्यापवादं पठन्ति,—

वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।
न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाङ्गवीजलम् ॥

तथा,—

तत्कालानामलाभे तु एभिः पूजा विधीयते ।
पुष्पाणि पञ्चरात्राणि फलान्येकादशं दिनम् ॥
पवित्राणि त्रिरात्राणि शुद्धतोयानि चैव हि ।
दिनैकं करवीरन्तु पाटली तु दिनत्रयम् ॥
चतुर्दिनन्तु मन्दारं पुन्नागं पञ्चरात्रकम् ।
पुन्नागाद् द्विगुणाच्चैव केतक्योत्पलमञ्जिकाः ॥
चम्पकं जातिपुष्पाणि तेषां द्विदिनपूजनम् ।
करञ्जं वकुलं विल्वं बृहती वर्त्तिकादयम् ॥
दिनत्रयमिदं योग्यं तुलसी द्वयमुच्यते ।
नित्यं प्रक्षाल्य तोयेन शुद्धस्थाने तु संयहेत् ॥

[अन्यत्र च,—]

पङ्कजं विल्वपत्रञ्च यावत्पञ्चदिनावधि ।
न वर्ज्यं तुलसीपत्रं शुष्कं पर्युषितं त्वपि ॥
पूजायोग्यं कर्णिकारञ्च पत्रं
न स्याज्जीर्णं मासकं कानकाख्यम् ।

(१) D. न स्याद्द्विदिन ०

(२) Y. Omits the portion bracketed.

(३) Y. अन्यत्र पङ्कजं विल्वं वावत् ०

इति । अत्र—

नैवेद्यपत्रपुष्पाद्यमचिराज्जायते च यत् ।

तद्याख्यमुपभुक्तं सन्निष्काल्यमभिधीयते ॥

इत्युक्ते देवतायाः साक्षादुपभोगासम्भवादुपभोगकालः पारि-
भाषिकः । तत्र—

प्रहरं तिष्ठते जाती करवीरमहर्निशम् ।

अहोरात्रं च निर्माल्यं पालाशं ब्रह्ममूर्धनि ॥

केतकी तु हरे मूर्द्धि सुगन्धोत्पलमेव च ।

['विष्णुधर्मोत्तरे,—

दत्तमात्रं हरेत् पुष्पं निर्माल्यं भवति क्षणात् ।

उपभुक्तं त्वहोरात्रं मालत्याः कुसुमं हरेः ॥]

पुष्पान्तराणान्तु—

^१निशि गन्धस्यो यावन्नास्ति येषामसंशयम् ।

नास्ति निर्माल्यता तेषां तावदित्यागमा जगुः ॥

इति । निर्गन्धानां वैरूप्यपर्यन्तमिति निर्माल्यकालात्
पूर्वं देवाङ्गात् पुष्पवह्निष्करणेन निर्माल्यग्रहणफलम् ।

^२न केवलम्—

^३देवाङ्गादुदरेद् यस्य तत्क्षणात् पुष्पलोभतः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति भोजको लोभमोहितः ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) Y. निर्गन्धस्य लघोः ।

(३) Y. केवलम् ।

(४) D. देवमभ्युदरेद् यस्य ।

इति दोषः । ['नात्र निर्गन्धलङ्घनदोषः] केवलं निर्गन्ध-
कालात् पूर्वं देवाङ्गात्पतने शुभस्थाने प्रतिपत्तिः कार्य्या । अथवा
वैष्णवप्रतिमालम्बनं गन्धं पुष्पमथोदकम् ।

प्रमादादपि संसृष्ट्य नरो याति परां गतिम् ॥

इति तत्त्वसारसंहितावचनात् स्यादेव ग्रहणे फलम् । अत्र च
समित्पुष्पकुशादीनामाहरणकालो द्वितीयभाग एव वक्ष्यते ।
तथापि तस्य पुरुषार्थत्वात्कालान्तरे स्वयमाहरणे न पूजावैशुष्यं
किन्तु पुरुषदोषः । अन्याद्वृत्तेन पूजायां तदपि नास्ति ।

यत्तु— समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यधः ॥

इति तत्र स्वाहरणसुत्यर्थत्वात् शूद्रानीतक्रयक्रीतनिन्दा नतु
निषेधो वाक्यभेदापत्तेः । स्वाहरणञ्च नित्यपूजायामेवाङ्गं न
काम्यपूजायां नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति नित्ये यथाशक्त्युप-
बन्धादेवादोषः । पुत्रभार्यादीनां धर्मकार्य्येषु जायन्ते प्रतिहस्तका
इति प्रतिनिधिकर्तृत्वस्मरणात् 'तद्द्वाराहरणेऽपि न वैशुष्यम् ।

'तथा— स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं चिन्वन्ति मानवाः ।

देवता स्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति 'दारुवत् ॥

अत्र स्नानं माध्याह्निकस्नानम् ।

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) Y. वाक्यभेदोत्पत्तेः ।

(३) Y. तदाहरणेऽपि ।

(४) Y. तथाङ्गादीतः ।

(५) Y. = काष्ठवत् ।

तथा—

किञ्चित् वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे ।

पञ्च वा 'पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥

इति अमावास्याया मध्यभागे निषेधः ।

असु तस्मिन्नहोरात्रे पूर्वं विप्रति चन्द्रमाः ।

ततो वीरुत्सु संक्रम्य प्रयात्येकं ततः क्रमात् ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् । अयमपि निषेधः पुरुषार्थ एव ।

१[द्वादश्याञ्च तुलसीपत्रग्रहणप्रकार उक्त एव ।] पुष्पार्चापि विधानार्थ इति स्तेयापवादात् देवपूजापर्याप्तपुष्पस्य परस्तात् स्तेयेनापि पूजायामदोषः ।

(१) Y. पातयत्येकात् ब्रह्म ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

[अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

अग्निहोत्रपरे विप्रे वेदवेदाङ्गपारगे ।

सुवर्णानां सुवर्णस्य शते दत्ते न यत् फलम् ॥

तत् फलं लभते राजन् पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ।

मालया विल्वपत्राणां नवम्यां गुग्गुलेन च ॥

मालाद्वयेन विल्वस्य राजसूयफलं लभेत् ।

तथा,—

करवीरस्रग्भिरग्निष्टोमफलेन सूर्यलोके महीयते । एवन्तु
पद्ममालायाम् । वक्पुष्पस्रग्भिर्वाजपेयफलम् । द्रोणपुष्पस्रग्भौ-
राजसूयफलेन सूर्यलोके महीयते । कुशपुष्पस्रग्भिरग्निष्टोमफलं
सूर्यलोके महीयते । शमोपुष्पस्रग्भिर्गोसहस्रफलं विष्णुलोके
महीयते । नीलोत्पलस्रग्भिर्वाजपेयफलं रुद्रलोके महीयते ।
नीलोत्पलसहस्रमालया वर्षकोटिसहस्रं वर्षकोटिशतं दुर्गानुचरो
भूत्वा रुद्रलोके महीयते । प्रत्येकमुक्तपुष्पेषु दशनिष्कफलम् ।
मालावहेषु तेषु द्विगुणम् । फलञ्च दुर्गालोकासिः । मालतो-
मालयाश्चमेधासिः ।

तथा,—

मल्लिकासुत्पलं पद्मं शमीयं नागचम्पकम् ।

अशोकं कर्णिकारञ्च द्रोणपुष्पं विशेषतः ॥

करवीरं शमीपुष्पं कुङ्कुमं नागकेशरम् ।

एतानि समुदितानि दत्त्वा सर्वकामाप्तिर्दुर्गानुचरत्वञ्च ।
नानापुष्पस्रग्भिद्यण्डिकोपरि पुष्पमण्डपकरणे विष्णुलोकाप्तिः ।
नवम्यां नानापुष्पैः पुष्पमण्डपं कृत्वा विमानमारुह्य चण्डिका-
लोकेऽक्षयं कालं मोदते । अक्षयं कालं कस्यादप्यधिकम् ।
यत्तु देवीपुराणे,—

पुष्पैररण्यसम्भूतैः पञ्चैर्वा गिरिसम्भवैः ।

अपर्युषितनिम्बिदैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेत् शिवाम् ।

इति पूजाङ्गपुष्पाख्युक्ता

दश दत्त्वा सुवर्णानां यत् फलं कुसुमेषु तत् ।

इत्युक्ता(च)फलविशेषार्थं पुष्पविशेषानाह—

कदम्बः कर्णिकारश्च सिन्धुवारः समृद्धये ।

पुन्नागश्चम्पकश्चैव यूथिका नवमल्लिका ॥

तमरोऽर्जुनमञ्जी च बृहती शतपत्रिका ।

सुरसा सर्वभद्रा च सुरभिः करमर्दिका ॥

दमनी मरुवकश्च शतधा पुष्पवृद्धये ।

कदम्बैरर्चयेद् रात्रौ मल्लिका तृभयोः शुभा ।

दिवा शेषाणि पुष्पाणि यथाशक्तं प्रपूजयेत् ॥

तत्र कदम्बार्चने रात्रौ पूर्वोक्तफलम् । एवमन्यत्र । यत्तु
देवीपुराण एव

यत्तु शकं प्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायं समासतः ।

इत्युपक्रम्य भक्तिकाजाती-कुञ्जकसितरक्तनीलपाण्डुरपञ्चकिंशुक-
तगर-किङ्किरात-चम्पक-वकुलमन्दारकुन्दचिराटिका लोघ्नकरवी-
रार्क(सित रक्तपीतकण्ठरूप-चतुर्विधापराजिता धूसूरकमाधवी-
वभ्रूकागस्तिदशनसिन्धुवारसुरभौमरुक्मकपलाशदूर्वाङ्कुरकुशमञ्जरी-
विल्वपत्रोक्तानुक्तजलस्थलजसर्वधान्यपत्रपुष्पाण्युक्तानि

पद्याच्च—शुभं वाप्यशुभं किञ्चित् फलपुष्पनिवेदनम् ।

भक्त्या निवेदयेत् सर्वं नाशुभं किञ्चिदाप्नुयात् ॥

इत्युक्तं तत्पूजाङ्गमेव न तु फलार्थं तदयवणात् । तत्र “भक्त्या
निवेदयेत्सर्वं” इति वचनात् “देवीनां चार्कमन्दारी” इति
देवोपुराणनिषिद्धं मन्दारार्कपुष्पादिकं निषिद्धमपि भक्तिविशेषे
देयमित्युक्तम् । निषेधसु भक्तिरहितपरः । सुकुलादिनिषेधः पूर्व-
वत् । पुष्पाभावे पत्राणि पत्राभावे ओषधीः ओषध्यभावे भक्त्या
पूजित इत्यपि पूजाविषयम् ।

अथवा परार्थमुद्दिश्य विधिपूजा शुभावहा ।

इत्युपक्रम्य—

शिवे विवर्जयेत् कुन्दमुन्मत्तं च हरौ तथा ।

देवीनां चार्कमन्दारी सूर्यस्य तगरं तथा ॥

इति निषेधः प्रासादे परार्थकृतपूजाविषयः । विधिसु गृहे
स्वकृतपूजाविषय इति ।

यद्यपि ब्रह्मपूजायां पुष्पाणि नोक्तानि तथापि प्रपञ्चसारादिषु
पूजासामान्योक्तानि ग्राह्याणि । एव गणपत्यादिदेवतान्तरपूजा-
याम् । विशेषतश्च भविष्ये,—

पाटलोत्पलपद्मानि करवीराणि सर्व्वदा ।

स्नातो मध्याह्नयोज्यानि स्मिराणि सुरभीणि च ॥

इत्येवं स्नातोक्तानि पुष्पाणि पूजायां ब्रह्मणा आह्वानि ।

यदातु

शिवपूजाङ्गपुष्पाणि वैष्णवानीति तानि वै ।

अन्येषामपि देवानां कथितानि मनौषिभिः ॥

इति वचनं प्रमाणीक्रियते तदा शिवपुष्पाश्चपि ब्रह्मणो
गणेशस्य कार्तिकेयादेश्च बोध्यानि ।]

अथ धूपाः ।

['तत्र सूर्य्यस्य,—

गन्धश्चापि शुभा ये च धूपाश्च विजयादयः ।

दिवाकरस्य धर्मज्ञैर्निवेद्याः सर्व्वदाच्युत ॥

इत्यविशेषेण पूजाङ्गधूपं विधाय विषयविशेषात् फलविशेषमाह
तेन तेषामेव पूजाङ्गत्वम् । कालान्तरे केवलानां फलार्थत्वञ्च । एवं
सर्व्वदेवेषु बोध्यम् ।

तत्र सूर्य्याय सद्युतगुग्गुलुधूपदानं चतुर्वेदिगृहे जम्भ ।

देवदारुं नमेरुक्षं सिल्हकं कटुकं तथा ।

ओफलञ्चान्यसन्ध्यां दत्त्वा त्रियम्बाप्रियात् ॥

तस्मा अर्घं धूपं षट्सहस्रगुणम् ।

अगुरुं दशसाहस्रं द्विगुणं वा सितागुरुम् ।

गुग्गुलुं दशसाहस्रं

तदेव सष्टतं द्विगुणम् । सिल्हकधूपेन स्वर्गः । कर्पूरागुरु-
धूपेन राजसूयफलम् । पञ्चं गुग्गुलुधूपदानात् ब्रह्महत्वानाथः ।
संवत्सरेणाश्वमेधफलम् । कण्ठासप्तम्यां सान्ध्यगुग्गुलुधूपदाने वर्षशतं
सूर्यलोके वासः । द्विसहस्रफलसान्ध्यगुग्गुलुधूपे दत्त्वा सूर्यतुल्यो
भवति । सूर्यगृहे धूपेन सूर्यलोकामिः ।

अथ शिवस्य ।

भविष्ये— कण्ठागुरुं सकर्पूरं धूपं दद्यान्महेश्वरे ।

नैरन्तर्येण मासाहं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

भुङ्क्ते शिवपुरे भोगान् तस्यान्ते च महीपतिः ॥

पञ्चं सष्टतगुग्गुलुधूपदानात् शिवलोके महीयते । कण्ठचतुर्दश्यां
सष्टतगुग्गुलुधूपेन शिवसालोक्यम् ।

देवदारुसमेतञ्च सर्वाग्नीवासकुष्ठकम् ।

त्रीफलं चान्यसन्मित्रं दत्त्वाप्नोति परां गतिम् ॥

एभ्यः सौगन्धिकं धूपं षट्सहस्रगुणीतरम् ।

अगुरुं दशसाहस्रं द्विगुणं वा सितागुरुम् ॥

गुग्गुलुं दशसाहस्रं सष्टतं द्विगुणं भवेत् ।

द्विसहस्रपलमाहिषाख्यगुग्गुलुसष्टतधूपेन शिवतुल्यः । स्कन्द-
पुराणेन नन्दितुल्यः । स्कान्दे अमावास्यायां सष्टतक्षीरगुग्गुलु-
धूपदानेनाजयस्थानाभिः । कवाटद्वारादियु पुष्पमालादिभिर्मण्ड-
यित्वा धूपने स्वाङ्गामोदेन दिशः पूरयन् कल्पकोटिशतं शिवलोके
महोयते । रुद्रावृत्तौ शिवालये धूपने शिवतुल्यः स्यात् ।

अथ विष्णोः ।]

'नारसिंहे,—

माहिषाख्यं गुग्गुलुं य स्वाख्ययुक्तं सगर्करम् ।

धूपं ददाति राजेन्द्र नरसिंहाय भक्तिमान् ॥

स धूपितः सर्वदिक्षु सर्वपापविवर्जितः ।

अप्सरोगणयुक्तेन विमानेन विराजितः ।

वायुलोकं समासाद्य विष्णुलोके महीयते ॥

'वामने—

रुहिकाख्यं कणं दारु सिल्हकं सागुरुं सिताम् ।

शङ्खं जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै ॥

(1) Y. नरसिंहपुराणे ।

(२) D. स्वर्गलोके महीयते ।

(३) Y. वामनपुराणे ।

(B) Y. जम्ब दारु । (4) Y. वै ।

रुहिका 'जटाभांसी । कणं गुग्गुलुः । सिता कर्पूरम् । शङ्खं
नखी । 'शङ्खविधानान्न धूपार्थं जीवजातमितिविष्णुक्तनिषेध-
'स्तदितरविषयः ।

तथा—

दत्त्वा तु गुग्गुलुं धूपं नाकपृष्ठे महीयते ।
मधुसर्पिःसमायुक्तं द्वादशाहफलप्रदम् ॥

स्कान्दे—

अगुरुन्तु सकर्पूरं 'दिव्यचन्दनसौरभम् ।
दत्त्वा नित्यं हरेर्भक्त्या कुलानां तारयेत् शतम् ॥

तथा,—ये कृष्णागुरुणा कृष्णं धूपयन्ति कलौ युगे ।
सकर्पूरश्च राजेन्द्र 'कृष्णभक्ता भवन्ति ते ॥

'विष्णुधर्मो—

वसन्ते गुग्गुलेन यौष्मे चन्दनसारेण तुरप्के ण प्राटपि कर्पूरेण
शरदि सृगमदेन हेमन्ते अगुरुसारेण शिशिरे धूपदानात् ['कर्मणा-
ग्निष्टोमराजसूयाश्वमेध] फलप्राप्तिः । "[अत्र गृहीतदीक्षस्य]

(१) D. भांसी ।

(२) Y. नखिविधानां ।

(३) Y. स्तदितरिक्तविषयः ।

(४) Y. दिव्यं चन्दनं ।

(५) Y. कृष्णतुल्या भवन्ति ते ।

(६) Y. विष्णुधर्मोत्तरे ।

(७) Y. Omits the portion bracketed.

(८) Y. Omits the portion bracketed.

अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।

इति निन्दाकल्पितविधिना धूपदानात् प्राक् गन्धमाल्यदानं विहितम् । तेनाविशेषात् 'काम्यधूपदानात् पूर्वमपि गन्धपुष्प दानमिति वदन्ति ।

घण्टां वामकरे कृत्वा वादयन् धूपयेद् बुधः ।

तस्याः शब्देन विघ्नाय यान्ति सर्वे दिशो दश ॥

व्याधयो दुर्ग्रहाः सर्वे ङाकिन्यो भूतराक्षसाः ।

घण्टानिनादश्रवणाद्भूतवीर्या भवन्ति ते ॥

१ घण्टाशब्देन गच्छन्ति दानवाश्च भयङ्कराः ।

आगच्छन्ति च सुप्रीता विष्णुना सर्वदेवताः ॥

धूपेऽगुहः सदा येष्टो गुग्गुलुः सिल्हकं द्विजाः ।

धूपे द्रव्यत्रयं येष्टं सगुहं सष्टतं तथा ॥

एतत् फलाभिधानात् पूजान्तर्गतधूपविषयमिति वदन्ति । तथा]
तत्त्वसारसंहितायाम्—

उशीरमगुरुश्चैव चन्दनं १ विश्वचन्दनम् ।

गुग्गुलुश्चैव क्रीवेरं कर्कभूर्धृतमेव च ॥

मधुमुस्तसमायुक्तं २ दशाङ्गानि तु धूपने ।

(१) Y. ताक्षधूप ० ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

(३) D. विश्वचन्दनम् ।

(४) Y. दशाङ्गं नित्यधूपकम् ।

तदपि पूजाङ्गमेव । नन्दिपुराणे—

न शल्लकार्ज्यं न दणं न सिक्थवसासम्भूतम् ।

धूपं प्रत्यङ्गनिर्मुक्तं दद्यात् कृष्णाय बुद्धिमान् ॥

दणमुशीरातिरिक्तम् । ^१[सिक्थं मधूच्छिष्टम् ।] प्रत्यङ्गनिर्मुक्तं
प्राण्यङ्गभवम् ।

इति विष्णुसम्प्रदानककास्यधूपविधिः ।

^२[अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये—

कृष्णागुरुं सकर्पूरं गन्धं च सिल्दकं तथा ।

भगवत्यै नरो धूपमिमं दत्वा समाहितः ॥

इह कामानवाप्स्याद्यगान् दुर्गालोके सहोयते ।

मासाहे साव्यगुग्गुलुधूपदानाद् गोसहस्रफलम् । कर्पूरागुरु-
धूपेन गोसहस्रफलम् । द्विशतपलाधिकद्विसहस्रपलगुग्गुलुधूपं
शुक्लनवम्यां दत्वा चण्डिकाप्रियः स्यात् । माहिषाश्वं सधृतं
सबिल्वं वा दत्वा वाजपेयफलं सूर्यलोकाभिः । कृष्णागुरुधूपे
पापक्षयः ।]

(१) Y. एतत् पूजाङ्गमेव ।

(२) Y. त्रिशल्लवीजं न दणं ०

(३) Y. Omits the portion bracketed.

(४) Y. Omits the portion bracketed.

अथ दीपाः ।

[सूर्यस्य । भविष्ये विष्णुमहादेवौ प्रति ब्रह्मवाक्यम्—

पृतेन दीपं प्रज्वालय तिलतैलेन वा पुनः ।

प्रयाति सूर्यलोकञ्च दीपकोटिगतैर्वृतः ॥

शिरसा धारयेद् दीपं भास्करस्यायतो निग्रि ।

आप्रभातञ्च यो वीर भक्तियत्नासमन्वितः ॥

ललाटे चैव हस्ताभ्यां समुदयुक्तस्तथोरसि ।

कल्पायुतयतं देवौ सूर्यलोके भव्हीयते ॥

कार्तिके मासि सप्तम्याममावास्यायां वा दीपमालादाने भास्करा-
युतसङ्काशः कुलोद्योतकरः । भास्करालये दीपवृक्षदानात् सूर्य-
लोकाप्तिः । कार्तिके प्रत्यहं सूर्यनामजपः सूर्यायतने च दीप-
दानं जातिस्मरत्वप्रज्ञाव्याहतेन्द्रियत्वफलदम् । प्रतिपक्षं यष्टा-
मष्ट्यां वा सूर्याय दीपदाने कर्पूरमणिसुक्ताव्यदीपमालाकुल-
विमानाधिरोहः । अथ

तान् दत्त्वा न च हिंसेत न च तैलविवर्जितान् ।

कुर्वीत दीपहर्ता च दरिद्रोऽन्यः प्रजायते ॥

इति वचनाद् दीपदानकाले परहिंसावर्जनम् । तैलञ्च यावत्
कालयोग्यं सन्निधेयम् ।

(1) Y. Omits the portion bracketed.

अथ शिवस्य ।

भविष्ये,—

घृतदीपप्रदानेन शिवाय शतयोजनम् ।

विमानं लभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥

कार्तिके मासि विशेषतश्चतुर्दश्याममावास्यायां दीपमाला
करणे दीपसन्ततिसंख्ययुगसहस्राणि रुद्रलोके महीयते । शिवा-
यतने दीपवृक्षोदबोधने शिवलोकासिः । शिवाग्रतः शिरसि
ललाटे हस्ताभ्यां वक्षसि दीपधारणेन सकलरात्रिनयने

कल्यायुतशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ।

स्कान्दे,—

कार्तिके प्रत्यहं दीपमालादानमन्ते ब्राह्मणभोजनं गार्हपत्यफलाय ।

अथ विष्णोः ।]

'नारसिंहे,—

घृतेन तिलतैलेन दीपं 'थी ज्वालयेन्नरः ।

विष्णवे विधिवद् भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

विहाय पापसकलं सहस्रादित्यसप्रभः ।

ज्योतिष्मता विमानेन विष्णुलोके महीयते ॥

(१) Y. नरसिंहपुराणे ।

(२) Y. नज्वालयेन्नरः ।

[^१वाराहे,—

यस्तु दद्यात् प्रदीपञ्च सर्व्वतः श्रद्धयान्वितः ।

स्वयंप्रभेषु देवेषु तस्योत्पत्तिर्विधीयते ॥

स्वयंप्रभा ^२ब्रह्मलोकादयः ।]

स्कान्दे,—

यो ददाति महीपालं कृष्णस्याग्नें प्रदीपकम् ।

^१पातकन्तु समुत्सृज्य ^२ज्योतीरूपं लभेत्प्रदम् ॥

यावदक्षिणिमेषाणि दीपो देवालये ज्वलेत् ।

तावदुर्वर्षसहस्राणि नाकपृष्ठे महीयते ॥

घृतेनाप्यथ तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ।

विष्णवे विधिवद् भक्त्या विष्णुलोके महीयते ॥

दीपे तैलं सदा शर्क्षं विष्णुलोकप्रदं नृणाम् ।

तथाच सार्षपं वत्स मर्त्यलोके सुखप्रदम् ॥

यो दद्यात् ^३कापिलेनैव प्रदीपं केगवार्चने ।

घृतेन स नरो याति विष्णुलोकं निरञ्जनम् ॥

कपिलाया घृतं चेष्टं प्रधानञ्चान्यजं घृतम् ।

सधर्म्मं स्यादजामर्षिः ^४शुद्धतैलं तथैवच ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) E. F. ब्राह्मलोकादयः ।

(३) Y. पातकं तस्य उत्सृज्य ज्योतीरूपं लभेत् फलम् ।

(४) E. F. विष्णुलोके लभेत्प्रदम् ।

(५) Y. कापि तेनैव ।

(६) D. शुद्धैव ।

'दीपको ज्वलते यस्य अहोरात्रं चरैर्गृहे ।
 एकादश्यां मुनिश्रेष्ठ स खर्गान्वावतारयेत् ॥
 निर्वन्धेनापि विप्रेन्द्र कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
 कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्तिकपूर्णमा ॥
 कृत्वा कोटिसहस्राणि पापानि सुब्रह्मण्यपि ।
 निमेषार्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्तिके ॥
 मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्दने ।
 सर्वं सम्पूर्णमायाति कार्तिके दीपदानतः ॥
 दिने दिने जपनाम केशवेति समाहितः ।
 ददाति कार्तिके यो वै विष्णुयतनदीपकम् ॥
 जातिस्मरत्वं प्रज्ञाञ्च समाप्नोति न संशयः ।
 श्रूयते तत्र पितृभिर्गीता गाथा च दीपने ॥
 भविष्यन्ति कुलेऽस्माकं पितृभक्ताः सुता भुवि ।
 संप्राप्य कार्तिकं मासं दयितं माधवस्य च ॥
 दीपं दास्यन्ति ये शुद्धा गयायां 'पिण्डसेवनात् ।
 मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥

तथा,—

'यः कुर्यात् कार्तिके मासि कर्पूरेण च दीपकम् ।
 द्वादश्याश्चाथ वैशाखे तस्य पुण्यं वदामि ते ॥

(१) Y. दीपकं ज्वालयेद् यस्य अहोरात्रं ।

(२) Y. पिण्डभादरात् ।

(३) Y. यः कार्तिके मासि दद्यात् कर्पूरेण च दीपकम् ।

कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ।
 समतीताश्च ये केचिद्वेषां संख्या न विद्यते ॥
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया ।
 ते सर्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥
 वैष्णवो न स मन्तव्यः सम्प्राप्ते कार्त्तिके मुने ।
 यो न यच्छति मन्दाङ्गा दीपं केशवमन्दिरं ॥
 कार्त्तिके यत्फलं प्रीतं परं दीपप्रबोधने ॥
 न तद् भवति विप्रेन्द्र न यज्ञे न महामखैः ॥
 कार्त्तिकस्यासिते पक्षे कृष्णा या तु चतुर्दशी ।
 तस्यां दीपः प्रयत्नेन दातव्यो देवतायतः ॥

'विष्णुधर्म',—

पटसूत्रोद्भवां वत्तिं गन्धतैलेन दीपिताम् ।
 नीरुजः सुभगश्चैव दत्त्वा भवति मानवः ॥
 दीपपंक्तेः सुरचनां कुरुते केशवालये ।
 विष्णोर्ध्विमाने च तथा स नरः शङ्खचक्राष्टक् ॥
 कार्त्तिके कार्त्तिकी यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
 यो ददाति मुनिश्रेष्ठ पदमैन्द्रं स गच्छति ॥
 दत्त्वा दीपं न कर्त्तव्यं तेन कर्म विज्ञानता ।
 यः कुर्यात् तेन कर्माणि स्यादसौ पुण्यितक्षणः ॥

येन दीपो दत्तस्तेन तद्दीपेन लौकिकं वैदिकं वा कर्मान्तरं

(१) Y. विष्णुधर्मोत्तरे ।

(२) D. न दुर्लभम् ।

न कर्त्तव्यम् । अथस्यापि तेन कर्मकरणं निषिद्धमेव ।

तथाच पठन्ति,—

देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः ।

जायते कृपणयान्धस्तस्मात् तत्परिवर्जयेत् ॥

‘विष्णुधर्म’—

दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्यापकस्तथा ।

अथ हरणं देवाद्यादन्यत्र नयनम् ।

‘भविष्य’—

यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।

प्रदोषे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः ॥

यावत् प्रदीपसंख्या च हृतेनापूर्य्य यत्नतः ।

तावद् वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥

‘एकादश्याञ्च द्वादश्यां प्रतिपच्च यो नरः ।

दीपं दद्यात् स दिव्यञ्च विमानमधिरोहति ॥

करोत्यारत्निकं यस्तु भक्तिभावपुरःसरम् ।

प्राप्य ज्ञानं प्रयाणान्ते गमिष्यत्यक्षयं पदम् ॥

तथा—

बहुवर्त्तिसमायुक्तं ज्वलन्तं केशवीपरि ।

कुर्यादारत्निकं यस्तु कल्पकोटि दिवं वसेत् ॥

एतच्चीराजनं पूजाङ्गमपि

(१) Y. तथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

(२) Y. भविष्यपुराणे ।

(३) D. एकादशीं द्वादशीञ्च ।

(४) D. पुराणान्ते ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत्कृतं पूजनं हरेः ।

सर्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने सुत ॥

एतद् वचनात् ।

नीलरक्तदशं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

इति । तथा, महाभारते,—

हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसः ।

वसामेदोद्वैर्वापि न कार्यः श्रेय इच्छता ॥

एतत् पूजान्तर्गतदीपेऽपि ज्ञातव्यम् ।

*विष्णुधर्म,—

तथा कर्पूरवर्त्या च दीपयेत् सर्वमिह्निदम् ।

प्रज्वाल्य देवदेवस्य कर्पूरेण च दीपकम् ॥

अश्वमेधमवाप्नोति कुलदैव समुद्धरेत् ।

देवस्य दक्षिणे पार्श्वे देया तिलतुला नृप ॥

पलाष्टकयुतां राजन् वर्त्ति *तत्र च दापयेत् ।

महारजनरक्तेन समयेण तु वाससा ॥

वामपार्श्वे च देवस्य देया घृततुला नृप ।

पलाष्टकयुतां राजन् वर्त्ति *तत्र च दापयेत् ॥

वाससा च समयेण सोपवासो जितेन्द्रियः ।

एकमप्यथवा दशाद् वुभुक्षुरनयोर्द्वयोः ॥

(१) Y. इति वचनात् ।

(२) Y. विष्णुधर्मोत्तरे ।

(३) Y. तल्लैव ०

(४) Y. तल्लैव ०

मानुष्ये सर्वमाप्नोति स्वर्गलोके चिरं वसेत् ।

एतद्दानकालस्तत्रैव—

[^१अश्वयुज्यामतीतायां द्वादश्यां दश एव वा ।

तथा,—] नरः स्नात्वा हितपरो नारी वा देवताद्यतः ।

^२विस्तीर्णे विपुले पात्रे युनक्त्यत्रेति योजितम् ॥

पीतवस्त्रेण कृष्णाय श्वेतवस्त्रेण शूलिने ।

सूर्याय रक्तवस्त्रेण गौर्यै कौसुभवाससा ॥

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण महादीपं प्रदापयेत् ।

अग्ने त्वां कामया गिरा । अग्निं तुभ्यन्तां गिरः । अग्ने येषु
राजन्यो नमः स्वाहा इति

एवं मन्त्रेण विधिना ये प्रयच्छन्ति दीपकम् ।

यान्ति ते ब्रह्मसदनं विमानेनार्कतेजसा ॥

तिष्ठन्ति द्योतमानास्ते यावदाभूतसंप्रवम् ।

[^३वाराहे,—

दीपं ददाति यो देवमभक्त्वा तु व्यवस्थितः ।

सान्धकत्वं भवेत् तस्य सप्तजन्मनि सुन्दरि ॥]

विष्णुधर्म—

केशवायतने कृत्वा दीपवृक्षं मनोरमम् ।

अतीव भ्राजते लक्ष्म्या दिवमासाद्य यत्नतः ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) Y. विगीर्णे *

(३) Y. Omits the portion bracketed.

दीपमालां प्रयच्छन्ति ये नराः शार्ङ्गिणो गृहे ।
भवन्ति ते चन्द्रसमाः स्मरमासादा मानवाः ॥
दीपागारं नरः कृत्वा लोके भ्राम्यति शक्रवत् ।

[अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

वृत्तदीपप्रदानेन चण्डिकां पूजयेत्वरः ।
अश्वमेधफलं प्राप्य दुर्गानुचरो भवेत् ॥
आत्मदेहवसादीपं चण्डिकापुरतो नृप ।
प्रज्वाल्य विधिवद् वीर मोदते चण्डिकालये ॥

कार्तिके दुर्गायतने दीपमालादाने सूर्यलोकाग्निः । अमा-
वास्यायां नवम्यां वा दीपदाने
यावन्तं दीपसंघातं वृत्तेनापूर्थं बोधितम् ।
तावद्युगसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥

(१) Y. Reads after शक्रवत्—

गोमर्पिणा वा तैलेन वस्त्रां च लघुगर्भया ।
दीपितं सुरभिं शुद्धं दीपस्तत्रैः प्रदाययेत् ॥

इति प्रपञ्चसारे तत्पूजाङ्ग-दीपपरम् ।

विष्णुः— न इतं तिलतैलं विना किञ्चन दीपार्थं ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नीलरक्तद्वर्णं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

अश्रमसारमयं कृत्वा नानादीपसमन्वितम् ।
दीपवृक्षं समुद्रबोध्यं दुर्गायाः पुरतो नृप ।
कल्पायुतशतं सायं दुर्गालोके महीयते ॥]

अथ नैवेद्यानि ।

[^१सूर्यस्य । भविष्ये,—

शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्व्यादन्नं सुमंस्कृतम् ।
सूर्याय च चक्रं दत्त्वा सप्तम्याञ्च विशेषतः ॥
संयावकशरामूपपायसं यावकं तथा ।
दध्योदनं रसालाञ्च मोदकान् गुडपूपकान् ॥
यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन् नैवेद्ये परिसंस्थया ।
तावद्युगसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

रसालशिखरिणौ,—

गुडखण्डघृतानान्तु भक्ष्याणां विनिवेदने ।
घृतेन पाचितानाञ्च दत्त्वा शतगुणं लभेत् ॥
रसालपानकाद्यानां भक्ष्याणां फलमीक्षते ।
तदर्द्धमखिलस्यापि वासितस्य निवेदने ॥
घृतपूपकृतैः सिक्थैः पुष्पं दशगुणोत्तरम् ।
उपदंशगुणै र्ज्ञेयं पुष्पं शतगुणं खग ॥

(१) Y. अथ नैवेद्यम् ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

एवं षष्टिकोदने सहस्रगुणम् । सुगन्धिशास्त्रसेमायुतगुणम् ।
 रक्तगाल्यन्नेन नियुतम् । कलमास्त्रेण दशलक्षाधिकम् । क्षौरभक्तेन
 दशकोटिगुणोत्तरम् । दधिभर्करायुक्तास्त्रेण ततोऽप्यधिकम् । सुघन-
 शीतकर्पूरयुतरसालया कीटिग्रतगुणाधिकफलम् । सुगन्धपानानां
 रसालातुल्यफलम् । नानाविधघृतपक्वमांसैः कोटिकोटिगुणम् ।
 घृतोदने मांसतुल्यफलम् । शर्कराखण्डयुक्तघृतोदने मांसादधि-
 कम् । सर्वैरन्नसमन्वितापूपदानेऽभरलोकत्वम् ।

मधुमांसासवैवापि प्रीयते साधु भास्करः ।

मातुलुङ्गफलादीनि सुपक्वानि निवेदयेत् ॥

एवञ्च पक्वस्य प्राप्त्यभावात् अपक्वं न निवेदयेत् ।

फलं कथितविद्वच्च यद्वात् पक्वमपि त्यजेत् ।

इति प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य निषेधार्थम् । अर्कपर्णपुटेन मधुपर्क-
 समर्पणेऽश्वमेधफलम् ।

अथ शिवस्य ।

भविष्ये—शालितण्डुलप्रस्थन्तु कुर्यादन्नं समंस्तृतम् ॥

शिवाय तच्चकं दद्याच्चतुर्दश्यां विशेषतः ॥

संयावकशरापूपपायसं ग्रावकं तथा ।

घृतगुडादिमन्त्रियमेवमादि प्रकाशयेत् ॥

यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन् नैवेद्ये परिसंस्थया ।

तावदयुगमहस्ताणि कद्रलोके मत्नीयते ॥

सुदृख्यद्वयतृतपाचितमक्षनिवेदने फलं शतगुणम् ।

सर्वकापानकाद्यानां लक्षाद्वै फलमिथते ।

नद्वै वासितल्लख ।

कान्दे—

दक्षिणायान्तु यो भूर्त्तौ पायसं घृतसंयुतम् ।

निवेदयेद् वर्षमेकं स मे नन्दिसमी भवेत् ॥

चरवो दशसाहस्रा यावकव चतुर्गुणः ।

शेषाश्च चरवः सर्वे यावकार्हेन सम्भिताः ॥

घृतपात्रसमं जैवं इह प्रेत्य च शाश्वतम् ।

भातुलुङ्गफलादीनि सुपकानि निवेदयेत् ॥

शिवाय तत्फलं तस्य ब्रह्मण्यानां निवेदने ।

तथा—

रुद्रायात्रप्रदानेन भिक्षुं भिक्षुऽमरैः सह ।

योद्गैर्वाब्दलक्षाणि वसेत् ब्रह्मसमन्वितः ॥

अथ ब्रह्मादिदेवतान्तराणाम् ।

देवतानाञ्च यो दद्यादन्नाद्यं यदयान्वितम् ।

भिक्षुं भिक्षुं यमेकं समानाममरैः समम् ॥

एतद्दशगुणं पुण्यमन्ने अक्षयसंयुते ।

यो दद्याद् ब्रह्मणेऽन्नानि तस्माद् द्विगुणितं फलम् ॥

तस्माद् विशुद्धं दत्त्वात्रं द्विगुणं फलमयुते ।

रुद्रायात्रप्रदानेन फलमेतच्चतुर्गुणम् ॥

यत्तु भविष्यपुराणि ब्रह्मनैवेद्यमधिकृत्य

खण्डलङ्कुकीवेष्टकासाराशोकवर्तिका ।

स्वस्तिका लोपिका दुग्धयीवेष्टककिलाटिका ॥

फलानि च विपक्वानि खाद्यानि विविधानि च ।

तत् पूजानैवेद्यार्थे ।

अथ विष्णोः ।

लेह्यं पेयं तथा भोज्यं खाद्यञ्चैव चतुर्विधम् ।

नैवेद्यं विष्णवे दत्त्वा नरः स्वर्गमवाप्नुयात् ॥]

'ओदनं व्यञ्जनीपेतं दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।

[दधिभक्तप्रदानेन श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

सशर्करं दधिभक्तं यो नित्यं विनिवेदयेत् ।

सर्वश्रेष्ठमवाप्नोति नात्र कार्यं विचारणा ॥

क्षीरोदनप्रदानेन दीर्घं जीवितमाप्नुयात् ।]

परमाद्यं तथा दत्त्वा दृढिमाप्नोति शाश्वतीम् ॥

विष्णुलोकमवाप्नोति कुलसुदरते सदा ।

'मोदकस्य प्रदानेन कामानाप्नोत्यभीष्टितान् ॥

(१) Y. विष्णुधर्मोत्तरे.—ओदनं व्यञ्जनीपेतं ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

(३) E. F. क्षीरोदनप्रदानेन ।

दीर्घजीवितमाप्नोति दूतपूरनिवेदकः^१ ।
 यो ददाति च नैवेद्यं भाघसासे प्रपिष्टकम् ॥
 मशकैरमवाप्नोति तिलधेनुफलं नरः ।
 राजसूयमवाप्नोति पानकैर्विनिवेदितैः ॥
 निवेद्य नारिकेलाम्बु अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 फाणितस्य प्रदानेन अग्न्याधिवफलं लभेत् ॥
 तथा गुडप्रदानेन दशगोदो भवेन्नरः ।
 सूक्ष्मं खण्डं तथा दत्त्वा मैत्रीं सर्वत्र विन्दति ॥
 सितायाश्च प्रदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 शर्कराञ्च तथा दुग्धं केवलं यो निवेदयेत् ॥
 प्रियो भवति सर्वेषां जनानामिति निश्चयः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति क्षौद्रं यः संप्रयच्छति ॥
 तदेव तुहिनोपेतं राजसूयमवाप्नुयात् ।
 धानानां क्षौद्रयुक्तानामग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥

दानेनेतिशेषः ।

इक्षूणाञ्च प्रदानेन परं सौभाग्यमाप्नुयात् ।
 फलानि यच्छते यो वै सुरुपाणि नरेश्वर ॥
 कल्याणं जायते तस्य सफलसु मनोरथः ।

(१) Y. Adds after this line:—सख्यमिच्छित्तस्यदुलपिष्टैर्धृतपक्षैर्द्वैधत-
 जीरेण ऋष्टो दूतपूरः ।

(२) Y. भासे भासे ।

'विष्णुधर्म'—अग्निष्टोममवाप्नोति यावकस्य निवेदकः ।

यावको यवविकारमस्यः ।

अतिरात्रमवाप्नोति तथा 'पूषनिवेदकः' ।

वैदलानाञ्च भक्ष्याणां दानात् काममवाप्नुयात् ॥

वैदला मुहचणकादयः ।

नानाविधानां भक्ष्याणां दाता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥

'भक्ष्याः कठिनलङ्घुकादयः ।

भोजनीयप्रदानेन तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

भोजनीयमन्नादि ।

तथा लेह्यप्रदानेन भीमाग्न्यमधिगच्छति ।

वलवर्णमवाप्नोति चोद्याणाञ्च निवेदने ॥

नीषमित्तुसङ्खादि ।

रामपादवदानेन पौण्डरीकमवाप्नुयात् ।

दाडिभौमुष्टिसंयुक्ता मुहपूपसु पादवः ॥

रामपादवतां याति शर्करासहितसु सः ।

इति सूत्रकारशास्त्रे ।

पियानाञ्च प्रदानेन वाजिमेधफलं लभेत् ।

त्वरीलानागकुसुमवर्षैर्गन्धितसंयुतैः ।

सिताचोद्गुहोपेतैर्गन्धवर्णवस्त्रान्वितैः ॥

(१) Y. विष्णुधर्मोत्तरे अग्निष्टोममवाप्नोति =

(२) Y. पूषनिवेदने ।

(३) D. भक्ष्याः कठिनाः ।

बीजपूरकनारङ्गसहकारमन्वितैः ।

राजसूयमवाप्नोति पानकैर्विनिवेदितैः ॥

शितमत्र दधि । बीजपूरादिफलरसपानकैः त्वगीलादिद्युक्तैरित्यर्थः ।

कुल्याषोष्ठाभिकादानादन्याधेयफलं लभेत् ।

कुल्याषः किञ्चिदुत्सन्नमाषः । सक्तुलाजाकशराणां दाताम्बिष्टोम-

मवाप्नुयात् । शाकदानाद् दानप्रस्थफलम् । [नानाविधशाक-

दानाद् विशोकः । व्यञ्जनोपकरणदानात् सक्तुले जम्ब ।

नीलीत्पलपद्मविदारीणां कन्दमूलदानाद् दानप्रस्थफलम् ।]

त्रपुषोर्वारुकदानात् पौण्डरीकफलम् ।

कर्कन्धूवदरे दत्त्वा तथा पारिवतं फलम् ।

पारुषाकं तथास्नातं पनसं नारिकेलकम् ॥

भव्यं मोचं तथा वोचं खर्जूरमथ दाडिमम् ।

शाम्बातकः शुवाब्जोटः फलमालपिशालकम् ॥

जम्बूविन्धफले चैव जालं वीणातकं तथा ।

नारङ्गबीजपूरी तु राजफलं गुफलान्यपि ॥

तथा चान्यानि सुस्थानि देवदेवाय भक्तिः ।

एवमादीनि चान्यानि यः फलानि प्रयच्छति ।

क्रियासाफल्यमाप्नोति स्वर्गलोकं तथैव च ।

त्रपुषोर्वारुकी कर्कटीभेदी । कर्कन्धू स्तूतवदरम् । पारिवतं

(1) V. Omits the portion bracketed.

(2) V. पारुषपञ्च तथा :

कामरूपे प्रसिद्धः । पारुषकं वन्यफलम् । भय्यं कश्मीरफलम् ।
 उग्रदण्डफलञ्च । मोचं कदली । वीचं गुडत्वक्फलम् । ['शुवा
 वैकट्यफलम् ।] आम्बोटः साहड़ाफलम् । 'फलमालो बीजपूर-
 भेदः । जात्यं जातिफलम् । वीणातकं खण्डगुड इति प्रसिद्धम् ।
 'राजफलं नीरिका । फल्गुफलं गोष्ठीदुम्बरिकाफलम् ।

प्राप्नोति बलमारोग्यं सृष्टिकाविनिवेदकः ।

सृष्टिका द्राक्षा ।

आम्बैरभ्यर्च्य देवेशमश्वमेधमवाप्नुयात् ।

तथा,—

प्राचीनामलकं चेष्टं मधुकोदुम्बरं तथा ।

यत्रपकमपि आर्क्ष्यं कदलीफलमुत्तमम् ॥

अथ शिष्टाः,—

आम्रं विल्वं गुवाकञ्च खर्जूरमथ दाडिमम् ।

अपक्वान्यपि चैतानि फलानि विनिवेदयेत् ॥

नारिकेलफलं वीर त्वचमुत्कृत्य दीयते ।

रश्मायाश्च फलं रम्यं त्वचमुन्मुच्य^(१) दापयेत् ॥

दध्यादिमिश्रितं चान्नं घृतेनोत्प्लुत्य^(२) दापयेत् ।

यद् यथैव भवेद्ब्रह्मं तत्तथैव निवेदयेत् ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) Y. फलमालो बीजपूरफलभेदः ।

(३) Y. राजकं नीरिका ।

(४) Y. दीयते । (५) Y. दीयते ।

अन्यथा ब्रह्महत्याफलम् ।

^१नरसिंहे,—

हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करम् ।
निवेद्य नरसिंहाय यावकं पायसं तथा ॥
समास्तण्डुलसंख्याता यावत्प्रस्तावती नृप ।
विष्णुलोके महाभागो भुञ्जानः स तु वैष्णवः ॥

^२वामने,—

हविषा संस्कृता ये च यवगोधूमशालयः ।
तिलमुद्गादयो मासा ब्रीहयश्च प्रिया हरिः ॥

हविषा घृतेन । देवदेयाधिकारे ^३भविष्ये,—

खण्डलड्डुकशीवेष्टकासारशोकवर्त्तिका ।
स्त्रस्तिका लोपिका दुग्धशीवेष्टककिलाटिका ॥
^४फलानि चैव पक्वानि तथा खण्डगुडानि च ।
एवमादीनि चान्यानि दापयेद् भक्तितो नृप ॥

खण्डलड्डुकं खण्डविकारो लड्डुकः । शीवेष्टकं माषामिन्दादि-
लड्डुकम् । कासारो महिषीक्षीरम् । ^५इदं देवतान्तरे विष्णो-
र्निषेधात् । शोकवर्त्तिका पिष्टकभेदः । स्त्रस्तिका स्त्रस्तिका-

(१) Y. नरसिंहपुराणे ।

(२) Y. वामनपुराणे ।

(३) Y. भविष्यपुराणे ।

(४) Y. एतानि चैव पक्वानि ०

(५) D. एवं

कारपिटकम् । लोपिका अपमानू इति प्रसिद्धा । दुग्धघीघृष्टकं
दुग्धलड्डुकम् । किलाटिका दुग्धपर्याटिका ॥

* Y. Reads the following after दुग्धपर्याटिका :—

सावभासीवपूजाधिकारे स्कन्दपुराणे,—

आत्मनो वान्यभीष्टानि तानि देवानि माधवे ।

द्राक्षाकर्णूरपुषानि शर्कराञ्च विमेषतः ॥

रम्भाफलानि नारञ्च त्रिनेत्राणि वज्रन्यपि ।

फलानि चारुदेवानि मातुलुङ्गानि वासव ॥

गुह्यसख्यविकाराश्च दातव्या वैष्णवे श्वरेः ।

देवानि चैव शाकानि वर्ज्जयित्वा तु भूतकम् ॥

अथ भूतकस्यादेवत्वं सावभासीवपूजाविषयम् । आसालरे तु वराहपुराणवाक्याद्
देवमेव । अतएव

माञ्जुषी भूतकं मुक्ता चरेद्वान्द्रायथं व्रतम् ।

इत्यपि सावभासविषयम् । अतएव

योऽर्चयेन्नाथं भूतो भक्तवित्वा तु भूतकम् ।

अपराधघतं तेन कृतं भवति माधवे ॥

साधवे साधवदैवत्ये साधे । तेन उपक्रमोपसंहारपाठात् भूतकनिधेधो साधनास-
विषयः ।

अथ विष्णुपदेवानि ।

नरसिंहपुराणे,—

हस्ताभ्यामन्युतं भक्त्या परिधाप्य विचिन्ततः ।

सोनलोके रभित्वा तु विष्णुलोके महीयते ॥

तथा,—

ध्वजञ्च विष्णवे वस्तु गरुडेन समन्वितम् ।

दद्यात् सोऽपि ध्वजाकीर्णविमानेन विराजता ।

विष्णुलोकमवाप्नोति सेव्यमानोऽङ्गरोगणैः ॥

सङ्कटैः कटकाद्यैश्च यो विष्णुं पूजयेच्चृप ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वभूषणभूषितः ।

इन्द्रलोके वसेत् श्रीमान् यावद्दिन्द्राद्यनुर्दृष्ट ॥

यो भी धनस्त्रिर्नो विष्णोः कपिला संभवत्यति ।

स सर्वपापरहितः सर्वभूषणभूषितः ।

मयां सकृददानस्य फलं प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥

दद्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,— न वाचो नीलरक्तं न तथा सन्निभवर्णयोः प्रतिरूप-
अलङ्करणम् ।

तथा,—

गच्छे कृत्वा तु पानीयं सधुष्पसफलाच्छयम् ।

अर्घ्यं ददाति देवस्य ससागरधराफलम् ॥

अधुपक्वं तथा दद्याद् दधि सर्पिकाया मधु ।

अधुपर्कस्य दानेन परं प्रदमिहाप्नुते ॥

उशीरं कूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

दत्त्वा गोबालकं कूर्चं सर्वाङ्गान् कामान् व्यपोहति ।

शयनासनदानेन स्थितिं विन्दति शाश्वतीम् ।

उत्तरच्छददानेन सर्वाङ्गान् कामान् प्राप्नुयात् ॥

वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

शुक्लवस्त्रप्रदानेन त्रिव्यं प्राप्नोत्यनुत्तमात् ॥

नीलरक्तं विनारक्तं शेषरक्तं द्विलोत्तमाः ।

दत्त्वा भवति धर्मात्मा सर्वव्याधिविचर्जितः ॥

अलोमानि च वस्त्राणि कौशेयानि शृङ्गानि च ।

यैवेयकप्रदानाच्च सर्वशान्तार्थविह्वलेत् ॥

कर्णानरक्षदानेन भवेत् श्रुतिधरो नरः ।

अश्वमेधसमाप्नोति शौभाग्यज्ञैव विन्दति ॥

यः प्रयच्छति देवाय सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

निष्ठेत् शुक्लं सुपीतं वा पट्टसूत्रादिनिर्मितम् ॥

अक्षोपवीतं गोविन्दे दत्त्वा वेदान्तगो भवेत् ।

अक्षोपवीतदानेन ब्रह्मदानफलं लभेत् ॥

तथा स्वर्णदं सर्वकामान् कल्पदोऽभवम् । सकृददो सर्वेभ्यो राजा । जेयूरदानात्
बालुत्तयः । कृष्णाङ्गुरीयदानात् शौभाग्यम् । अङ्कददानेन राजा । शोमोस्त-
दानेन अकवर्त्ता । पादाभरणदानेन सर्वस्वानलपः । पादाङ्गुरीयदानात्
शुद्धकायिणः । पादुकादानेनानुत्तमा गतिः । उपानदानेन विमानाधिरोहणम् ।

यैवेवकदानाच्च सर्वशास्त्रार्थविदु भवति । कर्माभरणदानेन श्रुतिधरः जन्ममेवकर्म
सोभाव्यते ।

कर्माभरणदानेन राजसूयफलं लभेत् ।
यस्याप्ये तिवते विष्णुर्हंससूयभूषितः ।
रत्नैर्मन्त्राविशेषेण व्यहृन्महान् भूभुजः ॥
कल्यकोटिसहस्राणि तत्पितृणां हरेः पदे ।
वागी भवति विमोह कथितं ब्रह्मणा मम ॥

पुनर्हिंसाधर्मोत्तरे,—

दर्पणस्य प्रदानेन राजसूयफलं लभेत् ।
राजा भवति लोकेऽस्मिन् कर्त्तुं दत्वा द्विजोत्तम ॥
तालडन्तप्रदानेन निर्धृतिं विन्दते परास ।
तथा चाभरणदानेन श्रीमान् भवति भूतले ।
सुच्यते च तथा पापैर्हिंसाधर्मोत्तरे ॥
प्रदाय चाभरणं च दत्वा विष्णवे नरः ।
परं पदमवाप्नोति यत् हरैरपि दुर्लभम् ॥
पताकासु शुभां दत्वा तथा केशवसद्गानि ।
सन्त्यक्त्य सकलं पापं वायुलोकं च गच्छति ॥
वाद्यं दत्वा तथा विप्र सत्त्विलोके महीयते ।
वाद्यानामपि देवस्य तन्त्रीवाद्यं सदा प्रियम् ॥
किं वादितव्यमस्ति पुरतो वै ममाद्यतः ।
नामारिचिह्नितां वक्त्रां चक्राह्वे च समन्विताम् ।
वादयन् कुरुते नार्थं जन्ममृत्युसङ्गवम् ॥
यस्तु वादयते वक्त्रां नैनतेनैव चिह्निताम् ।
धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाशे श्लेषने ।
ममाप्ये लभते पुण्यं चान्द्रायणमतोद्भवम् ॥
नैनतेवाङ्गितां वक्त्रां सुदर्शनयुतां यदि ।
ममाप्ये स्थापयेद् यस्तु देहे तस्य वक्त्राव्यहम् ॥
अम नासाङ्गिता वक्त्रा मत्पुरो यदि तिष्ठति ।
अलिके नैष्णवे मेहे तत्र मां विद्धि वै द्विज ॥

महीशार्ङ्गनवेलायां वष्टावाद्यं श्रुत्वाति यः ।
 नश्यन्ति तस्य पापानि शतजन्मार्जितानि वै ॥
 क्लृप्तं दत्त्वा तथाप्नोति चन्द्रलोकममंगलम् ।
 श्रवणं वृतेन सम्पूज्य तथैवानुचरो भवेत् ॥
 प्रधानैर्भक्तिचारैश्च पात्राख्यादिभ्यः जनार्दने । (१)
 माध्याधारं तथा दत्त्वा धूपाधारं तथैव च ।
 गन्धाधारं तथा पात्रं कामानां पात्रतां व्रजेत् ॥
 गोदानानि पवित्राणि क्षुभिदानानि यानि च ।
 दद्याद् वस्त्राक्षदानानि प्रीतये मधुचातिनः ॥
 विष्णवे भोगसुहिष्यं क्लृप्तं वा द्याममेव वा ।
 यो ददाति स पुण्यात्मा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

दण्डधर्मोत्तरे, — सपुष्पैः सकलैर्वृक्षैः पूर्यं कृत्वा जलान्निकम् ।
 उद्यानैः पद्मिनीपत्रैराश्वकैश्च मभोरमैः ॥
 जलाशयैः तथा कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 श्वेतद्वीपमवाप्नोति सुखो नावर्तते ततः ॥
 देवायै कारवेद् वस्तु रज्ज्वासापन्नवीथिकाम् ।
 राजा भवति लोकेऽस्मिन् विजितारिन्द्यहायशाः ॥
 नगरञ्च तथा दत्त्वा साक्षाज्जमधिगच्छति ॥
 विष्णोरायतने दत्त्वा तत्कथापुस्तकं नरः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति बह्वन् वै वत्सरान् द्विज ॥
 स्वभूतं वाचकं कृत्वा देवाशारे नरः सदा ।
 विद्यादानफलं प्राप्य ब्रह्मलोके महीयते ॥
 विष्णोः शङ्खप्रदानेन वारुणं लोकमप्नुते ।
 सौभाग्यं सहदाप्नोति किङ्किणीं प्रददन् नरः ॥
 यानवाहनदानेन सर्वकामसुखी भवेत् ।
 शिविकां ये प्रयच्छन्ति ते गच्छन्त्यमरावतीम् ॥
 व्यश्रुदाः सूर्यलोकस्या राजन्ते दिवि सूर्यवत् ।
 करीन्द्रदानाच्छक्रश्च पुरे स्थित्वा चिरं वसेत् ॥
 दास्यं दत्त्वा सूर्यलोके तिष्ठेद् भूयो न जायते ।
 दासीं दत्त्वा तथाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

गच्छिकां मे प्रयच्छन्ति नृत्यगीतविशारदाभू ।
 सर्व्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तास्तो प्रयान्त्यभरावतीभू ॥
 राजलिकानि दत्त्वा च राजा भवति भूतले ।

वासनपुराणे,—

प्रासादनगरादीनि गृहप्राकारकादिकम् ।
 बहुवदित्तमं किञ्चिद् यज्ञाव्यक्ति गृहे शुचि ।
 तत्तद्वि देवं प्रोत्सर्धं देवदेवाय चक्रिणे ॥

विष्णुधर्मो नाम्नातारं प्रति वशिष्ठवाक्यम्,—

सप्तसहस्रभिर्भा लब्ध्वा सर्व्वलोके चरेत्परम् ।
 पूजयाच्युतभीषेणं तमारोध्य न शीदति ॥

इति ।

पुष्पैर्धूपैस्तथा गन्धैर्दोषैर्वस्त्राभूषणैः ।
 आराधयाच्युतं भक्त्या वैष्णवसम्भारैर्नादिना ॥
 बहुवदित्तमं किञ्चिद् बहुवदत्त्वं तुर्लभम् ।
 तजद् दत्त्वा जगद्भाले वैकुण्ठाय न शीदति ॥
 सुगन्धामुत्कृष्टैरुत्तमैश्चन्दनजोदकुङ्कुमैः ।
 वासोभिर्विनिधैर्धूपैः पुष्पैश्चामरैर्ध्वजैः ॥
 लक्ष्मोपहारैर्विनिधैर्भूतस्त्रोराभिषेचनैः ।
 गीतवादित्रनृत्याद्यैर्कोपयस्त्राच्युतं नृप ॥
 पुष्कराक्षिषु गोविन्दं नृत्यगीतरसोन्मत्तैः ।
 भूष जागरुर्भक्त्या तोषयाच्युतमव्ययम् ॥

स्कान्दे,—

शनीरकधूरोपेतं कुम्भं कृत्वायतो न्यसेत् ।
 कल्पान्नं न जलापेक्षां कुर्वन्ति पितरस्तथा ॥
 यः कुर्व्यात् जलभवनं कदलीसम्भूषितम् ।
 कुर्वते चामरैर्युक्तं स्वागतं तस्य देवराट् ॥
 लम्बालयं प्रकुर्वते पताकैरुपशोभितम् ।
 स दर्शे सर्व्वलोके तु रमेद् वावञ्च मेदिनी ॥
 भोजमारोक्षयेद् यस्तु प्रासादोपरि भक्तिः ।
 तस्य नृत्तापदे वासः कोट्यते जल्लया सृष्ट्वा ॥

भूप चन्दनमालान्तु कुरुते कण्ठासद्गानि ।

देवकन्याकुतैर्लक्षैः सेव्यते सुरनायकः ॥

चन्दनमाला पत्रपुष्पकृतमाला ।

प्राङ्मुखो वर्णकोपेतं स्तुतिवैद्यं समन्वितम् ।

देवदेवस्य कुरुते कीदृते भूवनत्रये ॥

प्रासादे देवदेवस्य चित्तकर्म करोति यः ।

वसते रङ्गलोके तु यावत् तिष्ठन्ति भूधराः ॥

दद्याच्चन्द्रातपं वस्तु कण्ठोपरि नरेश्वर ।

वसते चन्द्रलोके तु यावत्तिष्ठति हारणा ॥

दद्याच्चक्रं विमानान्तु विष्णवे नरनायक ।

सत्कतो भनद्देनैव वसते ब्रह्मवासरम् ॥

आदिश्वपुराणे,—

लेपनाच्छादनञ्चैव यः करोति पुनर्नवम् ।

देवतायतने तस्य न भवेत् कीटजं भयम् ॥

देवमृत्हाधिकारे यमः,—

विधाय विविचं चित्तं तत्क्रोको विन्दति ध्रुवम् ।

विष्णुः,—

यस्य देवस्यायतनं करोति तस्यैव लोकमाप्नोति सुधार्पितं कृत्वा यज्ञसा
विराजते ।

['अथ वराहपुराणोक्तानि नैवेद्यानि ।

वाराहे,—

सर्वं ब्रौहिमयं गृह्यं शुभं सर्व्वरसान्वितम् ।
मन्त्रेण मे प्रदोष्येत न कश्चिदपि संसृजेत् ॥
इद्रुदीफलविल्वानि वदारामलकानि च ।
खर्जूरान् पनसाञ्चैव मानवाकपरूषकान् ॥

मानवाके नारिकेलफलम् ।

आम्बानुदुम्बराञ्चैव तथा मूलफलानि च ।
मरीचं शशिपाकञ्च भज्जातकरमर्दनम् ॥
* * * * तुम्बरञ्च प्रियङ्गुकम् ॥
द्राक्षा च दाडिमञ्चैव पिण्डखर्जूरमेव च ।
सौवीरं कोकिलञ्चैव तथा शुभफलानि च ॥
पिण्डारकफलञ्चैव पुन्नागफलमेव च ।
शमी च करवीरञ्च बीजपूरफलं तथा ॥
कुमुदस्य फलञ्चैव उत्पलस्य फलं तथा ।
कर्कारुकफलञ्चैव तथा शिम्बफलानि च ॥
शर्कककोटकञ्चैव तथा तालफलानि च ।
जातीयकफलञ्चैव * * * * ॥
कलिकस्य फलञ्चैव फलं कारुषकं तथा ।
रोतकस्य फलञ्चैव काश्मर्याः फलमेव च ॥

'मल्ललायाः फलञ्चैव कर्णिकारफलं तथा ।
 अयदायफलञ्चैव शीलायाः फलमेव च ॥
 चित्रशालाफलञ्चैव द्विविधा कर्कटी तथा ।
 कालिङ्गफलञ्चैव वृहतीफलमेव च ।
 उभे चैव पटोले द्वे तथा रसफलानि च ॥
 वचनस्य फलञ्चैव सय्याफलमेव च ।
 स्यन्दनस्य फलञ्चैव कटुसारफलं तथा ॥
 कम्भारङ्गफलश्चान्यत् प्रतिगृह्णामि माधवि ।
 मूलकानां फलञ्चैव कदम्बस्य फलं तथा ॥
 धन्यकस्य फलञ्चैव कन्दस्योत्पलकं तथा ।
 कन्दश्च कौमुदञ्चैव द्विविधं स्थलकन्दयोः ॥
 पिण्डकन्देति विख्यातं माद्भिषं कन्दमेव च ।
 करमर्दककन्दन्तु तथा नीलोत्पलस्य च ॥
 मृणालं पुष्करञ्चैव शालूकस्य फलं तथा ।
 एतान्यन्यानि बह्विनि कन्दमूलफलानि च ॥
 एतानि चोपयोग्यानि यान्युक्तानि मया शुभे ।
 मूलकस्य च शाकञ्च ^१चं हृषाकं (चन्द्रीशाकं) तथैव च ॥
 शाकञ्चैव कलायस्य सर्षपस्य तथैव च ।
 वत्सकस्य च शाकञ्च शाकमेकं कलिङ्गकम् ॥
 शार्द्रकस्य च शाकञ्च पालाशं शाकमेव च ।
 आस्थिकोदकशाकञ्च शाकं कौमारकं तथा ॥

शुकमण्डलपत्रञ्च द्वावेवतु तवानकी ।
 वदरस्य च शाकञ्च मधुकोदुम्बरं तथा ॥
 एतं चान्ये च बहवः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 कर्मैश्यास्ते च सर्वे वै ये मया परिकीर्त्तिताः ॥
 ब्रौह्मीणाञ्च प्रवक्ष्यामि उपयोगञ्च माधवि ।
 धर्मैर्धर्मिकरक्तञ्च सुगन्धिरक्तशालिकम् ॥
 'दीर्घशूकं महाशालिवरं कुङ्कुमपल्लिकम् । (० कहुणिकाख्यकम्)
 यामशालिसमुद्राणां सुत्रीकां कुलशालिकाम् ॥
 यवात्रं विविधं दीयं कर्मैश्या मम माधवि ।
 कर्मैश्याश्चैव मुक्ताश्च तिलाः कृष्णाः कुलत्यकाः ॥
 गोधूमका महामुक्ता कुलत्यमधवाप्यलुम् ।
 प्रतिगृह्णाम्यहं ह्येतत् सर्वं भगवतः प्रियम् ॥
 पशूनां संप्रवक्ष्यामि बन्धानां मार्गवासिनाम् ।
 ये ममेवोपयोज्यानि गव्यं मधु घृतं तथा ॥
 माहिषह्राविकं कागमयाज्ञिकमुदाहृतम् ।
 मागं मांसतश्चा क्कागं 'शाशं वा मम युज्यते ॥
 कर्मैश्यां रौरवं मांसं मायूरं 'कुङ्कुटं तथा ।
 'लावकं वार्त्तिकञ्चैव प्रशस्तञ्च कपिञ्जलः ॥

(१) E. दीर्घशूलम् ।

(२) E. पाशम् ।

(३) E. कौकुरम् ।

(४) E. लवङ्गं वार्त्तिकञ्चैव ।

रेणुकः प्राणिकश्चैव हारीतश्चैव वीर्यवान् ।

तथा कुरुवकश्चैव (कुररवश्चैव) पितॄणां प्रवरः प्रियः ॥

अत्र मांसस्य देयत्वेनोक्तावपि कलियुगे वर्जनं समाचारात् ।

पठन्ति वाराहीतम्—

ब्रह्मविष्णुशिवानाञ्च शक्तेश्च श्रीकरस्य च ।

राज्ञः श्रियं कुलं हन्ति कलौ मांसेन चार्चनम् ॥

* सन्ध्याकृतानेनैतेषां विष्णुनैवेद्यापापकवचनानां शीर्षदेगे “अथ वराहपुराणो-
क्तानि नैवेद्यानि” इति, तदनन्तरं “वाराहे” इति च कवचनादेतानि वराहपुराणा-
देवोदृतानीति स्पष्टं विज्ञापितम् । अद्यापि सन्ध्याकर्तुः कवनानुसारेणैतेषां वचनानां
मध्ये सान्ध्यासंलग्नपाठानि यानि च कोपशास्त्रालोचनयाध्वन्यज्योत्स्नानि तेषां
वयावधपाठनिर्णयाय सन्ध्यामालोचितं एमिटाटिकसोसाइटिसहितं वराहपुराणं
किन्तु तत्र न प्राप्नः सकल एव एतदुद्धृतः पाठ इति स सुतरां तथैव रचितो यथा
दृष्टो भूतपुस्तके । प्राप्नश्च यावत्परिमितः सोऽप्येतद्भूतेन सङ्गमर्थेन न सन्ध्याक सङ्ग-
युक्त इति सोऽत्र निम्ने भक्षिविष्टः । सहितवराहपुराणपाठ एतस्य “वदरस्य च
शाकस्य मधुकोदुम्बरं तथा” इति श्लोकादारभ्य तत्परश्लोकैः सङ्गमभ्येष्टा इत्यर्थः ।

सहितवराहपुराणपाठः—

परममलस्य शाकानि मधुकोदुम्बरमथा ।

एते चान्ये च बहुवः सततोऽप्य सङ्गमगः ।

कर्म्ममया च त एतेषां वै भवा परिकीर्त्तिताः ॥१॥

श्रीहोषाञ्च प्रवक्ष्यामि उपयोग्यानि भाषवि ।

एकाम् मानसं ज्ञत्वा प्रापय्यं शृणु सुन्दरि ॥२॥

धर्मोचितिकयाकञ्च सुगन्धं रक्तमालिकौ ।

दोषमालिमहायात्री वरकुङ्कुममालिकौ ॥३॥

त्वामोदाशिवसुन्दर्यौ शिरीकाकुलमालिकाः ।

विविधं यावकाक्षञ्च शेषान्येतानि कर्मणि ॥४॥

कर्म्ममया सुहृन्माषा वै तिलकङ्कुलिच्छकाः ।

शवेधुर्कं महाभोर्हं मकुटमधवाहिजाम् ।

व्यामकमितिचोक्तानि कर्ममयानि वसुधारे ॥५॥

निधिदानि ।

विष्णुः,—

नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं । न भक्ष्येऽप्यजामहिषीक्षीरे । पञ्चनखमत्स्य
वराहमांसानि च ।

वाराहे,—माहिषं वर्जयेन्नित्यं क्षीरं दधि घृतं तथा ।

विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे,—

उदुम्बरं कपित्थञ्च तथा दन्तशठं तथा ।

एवमादीनि देवाय न देयानि कदाचन ॥

दन्तशठं जम्बीरफलम् ।

नैवेद्यदानानन्तरं नरसिंहे,—

ततस्तदन्नशेषेण मन्दिरस्य समन्ततः ।

पुष्पाक्षतविमिश्रेण बलिं यस्तु प्रयच्छति ॥

कर्मैश्यानि च शाकानि विजानोहि वसुधारे ।

एतानि प्रतिस्पर्द्धामि वच्च भागवतं प्रियम् ॥१०॥

मार्गमांसं वरं क्षाणं शामं ममसुयुज्यते ।

* * * * *

माहिषं वर्जयेन्मह्यं क्षीरं दधि घृतं ततः ।

* * * * *

पक्षिणाञ्च प्रवक्ष्यामि वे मयोज्झा वसुधारे ।

वे चैव मम क्षेत्रेषु उपयुज्यन्ति नित्यतः ॥११॥

जावकं तार्क्षिकञ्चैव ममकाञ्च कपिज्जलम् ।

* * * * *

वराहपुराणे जनविश्वव्यधिकमतमाध्याये ५—१५ लोका इत्यध्याः ।

मातृभिः सहिताश्चैव लोकपालविनायकाः ।

बलिदानाद् वैष्णवेन तृप्ताः सन्तो दिवौकसः ॥

शान्तिं तस्य प्रयच्छन्ति श्रियमारोग्यमेव च ।

यत्तु बलिदानमभिधाय ह्यशीर्षे,—

एवम्बिधो बलिर्नित्यो भगवद्भक्तिं सर्वदा ।

कार्यः प्रतिष्ठादिवसमारभ्यानुदिनं बुधैः ॥

तद् बलिदानं पृथक्फलार्थमेव न पूजाङ्गम् ।

विष्णुधर्म—

पूजजातीफले दत्त्वा जातीपत्रं तथैव च ।

लवङ्गमथ ककीलमेलं कटुफलं तथा ॥

ताम्बूलानां किशलयं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ।

सौभाग्यमतुलं लोके तथा रूपमनुत्तमम् ॥

स्नान्दे,—

ताम्बूलञ्च सकर्पूरं सपूगं नरनायक ।

लक्ष्माय यच्छते प्रीत्या तस्य तुष्टेर्हरिः सदा ॥

अथ कुम्भदानम् ।

स्कान्दे,—

सनीरन्तु सकर्पूरं कुम्भं कृणाय यो न्यसेत् ।
कुत्रापि न जलापेक्षां कुर्वन्ति प्रपितामहाः ॥

तथा,—

कुम्भं सकरकं दिव्यं फलकर्पूरसंयुतम् ।
न्यसेदर्चनकाले तु कृणुयात्सीव वल्लभम् ॥

अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

गुह्यखण्डाज्यसन्निभमर्चं दत्त्वा नराधिप ।
वैष्णवस्य फलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥
गुह्यखण्डयुतानाञ्च तथा शर्करया नृप ।
वृतेन परिपक्वाणां प्रदाय ब्रह्मणः पदम् ॥
शाखोदनं रसालाञ्च पानञ्च विविधं तथा ।
यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति शिवालयम् ॥
दुर्गामुद्दिश्य पानीयं केतकीशशिवसितम् ।
यः प्रयच्छति राजेन्द्र स गणाधिपतिर्भवेत् ॥

शशी कर्पूरम् ।

आम्रञ्च नारिकेलञ्च खर्जूरं बोजपूरकम् ।

यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति परं पदम् ॥

ब्रह्मणे तु नैवेद्यदाने फलाकथनात् पूजायामेतानि नैवेद्यानि
भविष्ये,—

खण्डलङ्कुकग्रौवेष्टकासाराशोकवर्त्तिका(ः) ।

स्वस्तिकालोपिकादुग्धग्रौवेष्टककिलाटिका(ः) ॥

फलानि चैव पक्वानि तथा खण्डगुडानि च ।

अन्नादि विविधं दद्यात् स्वाद्यानि विविधानि च ।

अथ सूर्यस्य नानाविधद्रव्यदानानि ।

भविष्ये,—

वासोभिः पूजयेद् भानुं यानि वाऽस्य प्रियाणि तु ।

तथान्येष शुभैर्द्रव्यैः पूजयेद् वनमालिनम् ॥

वासांसि सुविचित्राणि मारवन्ति सृदूनि च ।

धूपितानि रवौ दद्याद् विकेशानि नवानि च ॥

यावत्तद्वस्त्रतन्तूनां परिमाणं प्रचलते ।

तावद्वर्षसहस्राणि सूर्यलोके भङ्गीयते ॥

त्रिवृत् शुक्लं सुपीतं वा पटसूत्रादिनिश्चितम् ।

दत्तोपवीतं सूर्याय भवेद् वेदाङ्गपारगः ॥

श्वेतमहाध्वजं किङ्किणीमालान्वितं मयूरच्छत्रभूषितं रथं दत्वा
मन्वन्तरगतं दिवि मोदते । सूर्यगृहे मणिमालादाने महा-
ध्वजाष्टकदाने च कल्याणं दिव्यं दिवि मोदते । मणिरत्नमयदण्डं
काञ्चनमयदण्डं वा शुभं क्वचं सुक्तामालालङ्कृतं दत्वा सूर्यलोके
मोदते । शृङ्खलासमायुक्तकांस्यलोहमयमहास्त्रनघण्टादाने अरुण-
स्यानुचरः सूर्येण सह मोदते । भेरोसदङ्गपटहतुस्वुरमुरजवंश-
कांस्यादिदाने युगायुतगतं सूर्यलोके महीयते । ['महास्त्रनघ-
दाने युगायुतगतं सूर्यलोके महीयते ।] वज्रिवर्णाभं एकवस्त्रं
नानावस्त्रचितं वा मध्ये पद्मभूषितं ['स्वर्गघण्टौचामरभूषित]
वितानं सूर्यस्योपरि दत्वा तद्वस्त्रतन्तुपरिमाणसंख्ययुगसहस्रं
सूर्यलोके महीयते । ^१[सूर्ययज्ञोपकरणं दत्वा सूर्यलोके
महीयते ।]

तथा,—

भास्करायतनाभ्यासे सूर्यक्षेत्रं समन्ततः ।

देहिनां तत्र पञ्चत्वं सूर्यसायुज्यकारणम् ॥

मनुजैः स्थापिते सूर्ये क्रोशादौ स्यात् समन्ततः ।

तदर्वाहमयो वाऽपि सूर्यक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) D. Omits the portion bracketed.

सूर्यस्वायतनाभ्यामे यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
 सूर्यगङ्गेति तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ।
 यः कुर्याद् दोर्घिकां वापीं तद्भागं भास्करालये ।
 स तारयेत् कुलशतं सूर्यलोके महीयते ॥

शङ्खवाद्यगौतमृत्यजयशब्दकरणे भूमिदानकन्यादानफलम् । दासो-
 दासदाने 'अश्वमेधफलम् । प्रेक्षणीयकदाने राजसूयफलम् । वैश्या-
 कदम्बकं दत्त्वा परं स्थानं स गच्छति यत्र सूर्यस्तिष्ठति । गोमहिष-
 गजाश्वदाने अश्वमेधफलम् । सूर्याय गौरीगोदाने स्थावरजङ्गम-
 जगदानफलम् । स्नानार्थगोदाने कपिलागोशतदानफलम् । गोवृषं
 पुष्टं दत्त्वा वृषसन्ततिरोमसंस्थयुगसहस्रं सूर्यलोके महीयते ।
 उभयमुखीं दत्त्वा सप्तद्वीपमहोदानफलम् । सवृषं गोशतं दत्त्वा
 एकविंशतिकुलजेः साधुं सूर्यलोके क्रीडित्वा तत्र भोगान् भुक्त्वा
 प्रलये सूर्यमण्डलं प्रविशति । सवृषं गोसहस्रं दत्त्वा अश्वमेध-
 फलम् । गोयुक्तमश्वयुक्तं वा काञ्चनं रौप्यं वा रत्नचित्रं रथं दत्त्वा
 सूर्यलोकं गत्वा पश्चात् शिवलोके महीयते । दारुरघदाने विमाने-
 नाके प्रयाति । घण्टाभूषितगजदाने युगकोटिशतानि स्वर्गे भुक्त्वा
 पश्चादिन्द्रः स्यात् । सर्वशस्यशालिभूमिदाने भूमिरेणुसंस्थयुग-
 सहस्रं सूर्यलोके महीयते ।

एवं सर्वत्र विज्ञेयं फलं भूरेणुमानतः ।

ग्रामखेटपुरजेत्रविषयादिनिवेदने ॥

नानाफलान्वितनानापुष्पान्वितारामदाने वृक्षपत्रफलसंख्ययुगसहस्रं
सूर्यलोके महीयते । एवं भानोरायतने प्रपाकरणे परमं स्थानं
याति । शीतकाले सूर्यायतने 'वह्निदाने अश्वमेधफलम् । सूर्य-
स्नानार्थं पञ्चासृतदाने सर्वकामाप्तिः । दीपार्थं तैलं दत्वा नरकं
न याति । दीपतैलार्थतिलदाने महापातकक्षयः । धनं धान्यं
हिरण्यं दत्वा परमां गतिमेति । भानवे भारतपुस्तकं दत्वा
विष्णुलोके महीयते । [तथा भास्कराग्ने दक्षिणां दत्वा कल्यायुत-
सहस्रं सूर्यलोके महीयते ।]

सुवर्णमणिमुक्तादि रजतञ्च तथोत्तमम् ।

वस्त्राणि विविधानीह यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥

पुष्पाणि करवीराणि प्रियं रक्तञ्च वन्दनम् ।

गुग्गुलुक्षैव धूपानां नैवेद्यं मोदकाः प्रियाः ॥

पूजाकरो भोजकश्च हृतदीपस्तथा प्रियः ।

'दानं प्रियं खगच्छेष्ट ये प्रयच्छन्ति मानवाः ।

तेषां ददाति विश्वेशो भगवान् मुक्तिमीश्वरः ॥

संवत्सरे षण्मासे वा भानोर्यागकरणे न पुनरुद्भवः ।

तथा,—

अयं विनैव मन्त्रेण पुष्कराग्निः प्रकीर्तितः ।

स्वादयं मन्त्रयुक्तश्चेत् पुष्पं शतगुणोत्तमम् ॥

(१) E. वह्निदाने ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) E. ब्रानम् ।

तस्मान्मन्त्रेण सूर्याय स्नानं 'वार्यफलादिकम् ।
गजाम्बवस्तरत्रादि हेमाद्यञ्च निवेदयेत् ॥
खगोक्तायेति विज्ञेयो मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
सर्वमन्त्राधिकद्यायं प्रणवद्वयमध्यगः ॥

अथ सौरधर्माः ।

भविष्ये,—

सूर्यधर्मा दुधैरुक्तः सर्वपापभयापहः ।
त्रिसन्ध्यमर्चयेद् भानुमग्निकार्यञ्च शक्तिः ॥
सूर्यार्चाम्निपरो नित्यं तद्भक्तातिथिपूजकः ।
पर्वमैयुनवर्जो स्यात् श्रीमान् सूर्यगृहायमी ॥
अर्घात् तुरीयभागेन प्रकुर्व्यादर्चनं रवेः ।
धनार्जनं तदर्थेन यतोऽनित्यं हि जीवनम् ॥
ब्रह्मार्थं ब्रह्मचारी यः सूर्यपूजाम्बितत्परः ।
भवेज्जितेन्द्रियः शान्तो नैष्ठिकः स्नातकोऽपि वा ॥
सर्वदुष्टविनिर्मुक्तः कन्दमूलफलाशनः ।
सूर्यवैखानसो ज्ञेयः सूर्यपूजाम्बितत्परः ॥
निवृत्तः सर्वसङ्गेभ्यः पूजादानरतः सदा ।
ज्ञेयः सूर्ययतीन्द्रोऽयं पूजानिष्ठो जितेन्द्रियः ॥

निद्रामग्नस्य यः कुर्यात् भस्मना च त्रिपुण्ड्रकम् ।
 अष्टम्यः सर्वमत्वानां सूर्यलोकं स गच्छति ॥
 सूर्यभक्तैः सदा कार्या शिखैका भास्करप्रिया ।
 कृत्वाग्निकार्यं सूर्यस्य भस्मना तिलकक्रिया ॥

कालिकापुराणे सूर्यवाक्यम्,—

मद्भक्तो नहि भुञ्जीत भाजने परिमण्डले ।
 उष्णीषं वर्जयेच्छत्रं शाकं सौवर्चलं तथा ॥
 रक्तं मातृघ्नं न सेवेत तथा वस्त्रं विलेपनम् ।
 गोमयं मूषिकोत्कृष्टं तथा कृष्णस्य सृत्तिकाः ॥
 वर्जयेदुपलेपार्थं धूपं देयं न पाणिना ।
 घट्टट्टा मां न भुञ्जीत विण्मूत्रं नैव दर्शयेत् ॥
 ग्रहोरात्रोपितो भूत्वा सप्तम्यामर्चयेन्नरः ।
 केशांश्च वापयेद् भक्त्या रक्तं मुञ्चेन्न मेऽघतः ॥
 मन्त्रास्त्रा पर्यटन्तश्च मद्भक्तं समुपस्थितम् ।
 मम भोजकमन्यं वा सर्वं यत्नेन मानयेत् ॥
 मच्छास्त्रं लिखितं किञ्चिद् भिक्षौ रम्ये शिलातले ।
 मम ज्ञानोक्तमन्यद् वा न मार्ज्जेत कदाचन ॥
 मदर्चाधृतनिर्झास्त्रं शरीरेण तु धारयेत् ।
 दशनानां विशुद्ध्यर्थमर्ककाष्ठं न भक्षयेत् ॥
 हिरण्यगुल्मकांस्त्राकंदाव्वाञ्चत्यगमीभभिः ।
 प्रतिथयं पादपीठं पादुके न च धारयेत् ॥

उदयास्तमयश्चैव मद्बिम्बं प्रणमेत् सदा ।
इदंविधानां भक्तानामहं तुष्ट्याभ्यसंशयम् ॥

अथ शिवप्रदेयानि ।

भविष्ये,— सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।

शिवे दत्तं हृतं जप्तं बलिपूजानिवेदनम् ।

एकान्ततोऽनन्तफलं तद्वेत्ता च संशयः ॥

तथा,— वासांसि सुविचित्राणि सारवन्ति मृदूनि च ।

धूपितानि शिवे दद्याद् विकेशानि नवानि च ॥

यावत् तदवस्त्रतन्तूनां परिमाणं विधीयते ।

तावदयुगसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

त्रिहत् शतञ्च पीतं वा पटसूत्रादिनिर्मितम् ।

दत्त्वोपवीतं रुद्राय भवेद् वेदान्तगः सुधीः ॥

चुटिमात्रञ्च यो दद्यादेव लिङ्गे समौक्तिकम् ।

इन्द्रस्यार्द्धासने तावद् यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

नन्दिपुराणे—

मुक्तां मुक्तार्द्धमात्रं वा तदङ्गं प्रतिवासरम् ।

कनकं यस्य लिङ्गे तु व्रजेत् पदमनुत्तमम् ॥

एवमर्थानुसारेण फलं ज्ञेयं समासतः ।

योऽर्कपत्रपुटे कृत्वा मधुपर्कं समन्त्रकम् ॥

निवेदयति शर्वाय सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

भविष्ये,—शिवस्य पुरतो दत्त्वा दर्पयन्तु सुनिर्मलम् ।

कल्पायुतमहस्रन्तु शिवलोके महीयते ॥

तथा,—

श्वेतं महाध्वजं कृत्वा परं यान्ति शिवान्तिकम् ।

शिवगृहे ध्वजमालादाने षष्टदिक्षु ध्वजाष्टकदाने वा कल्पायुतशतं
दिवि मोदते ।

स्कान्दे,—

कृत्वं दद्यात्तु यः सोऽपि दीप्यते तेजसा दिवि ।

भविष्ये,—

शरच्चन्द्रांशुविमलं मुक्तादामोपशोभितम् ।

मणिकाञ्चनान्यतमदर्शं कृत्वं दत्त्वा विचित्रच्छत्रशोभितो विमान-
शतसन्धोगैः शिवपुरे चिरं स्थित्वा समुद्रपर्यन्तां महीं मुंक्ते ।
शृङ्खलासमायुक्तमहास्रनकांस्त्रिलोहान्यतममयघण्टायाः शिवालये
बन्धने घण्टाकर्णगणतुल्यः शिवलोके महीयते ।

भेरीमृदङ्गसुरजदुन्दुभीपटहादिकम् ।

वंशकंसालवादिचं यः शिवाय प्रयच्छति ।

युगायुतशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥

महास्रनन्तु यो दद्यात् शङ्खयुग्मं शिवालये ।

युगकोटिशतं सार्धं शिवलोके महीयते ॥

अन्यत्र च,—

कुर्यान्मकरसंक्रान्तौ लिङ्गे तु घृतकम्बलम् ।
 चावयेद् देवमीशानं क्षीरसारं घृतं विभोः(ः) ॥
 पुण्यकाले करिष्यामि तवैव घृतकम्बलम् ।
 देवदेव महादेव नित्यदत्त निरामय ।
 अविघ्नं मेऽस्तु यज्ञस्य प्रसीद कृपया विभो ॥
 शालिपिष्टेन दीपांश्च महादीपांश्च कारयेत् ।
 तिलैर्होमं प्रकुर्वीत दधिमध्वाज्यसंयुतैः ॥
 अष्टोत्तरशतञ्चाज्यं मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।

अथ महाज्ञानम् ।

कार्त्तिक्यामथ वैशाख्यां शयनादिषु पर्वसु ।
 दत्त्वा दीपान् समुद्धोष्य देवस्याये बलिं ततः ॥
 भक्तानां देवदेवस्य वाङ्मादिषु क्षिपेत्सुधीः ।
 सर्वत्र देवमामन्त्र्य स्वपेङ्गुमौ हरं स्मरन् ॥
 उपलिप्य गृहान् गत्वा निराहारो निशि स्वपेत् ।
 अपरेऽहनि पूर्वाह्ने गत्वा तत्रैव मन्दिरम् ॥
 कारयेत् महाज्ञानं हन्तामुं विधिमाश्रुणु ।
 पञ्चविंशत्पलं लिङ्गे अभ्यर्ङ्गं कारयेदथ ॥

शिवस्य सर्पिषा स्नानं प्रोक्तं पलशतेन च ।
 तावता मधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः ॥
 तावदेवहि क्षीरेण पञ्चगव्येन वा स्वतः ।
 भूयः सार्द्धसहस्रेण पलानामैकधेन च ॥
 रसेन कारयेत् स्नानं भक्त्या चोष्णाम्बुना ततः ।
 शीताम्बुना तयोद्वर्त्य वस्त्रपूतन मन्त्रवित् ॥
 स्नापयेद् भक्तितो भूयो गन्धमन्त्रान्वितेन तु ।
 विधिना स्नाप्य चानेन सह रोचनयालिपेत् ॥
 कुष्ठकुङ्कुमकर्पूरचन्दनाशुक्रयुक्तया ।
 लेपयित्वा ततो लिङ्गमापीठान्तदनन्तरम् ॥
 नीलोत्पलसहस्रेण मालां बद्धा प्रपूजयेत् ।
 अलाभे तु सहस्राङ्गं तदङ्गेनैव पूजयेत् ।
 उत्पलानामलाभे तु पञ्चैव त्रीतरोर्यजेत् ।
 पद्मैर्वा चम्पकैर्वापि जाल्वा पाटलयाऽपि वा ॥
 पुन्नागैः कर्णिकारैर्वा श्वेतमन्दारजैरपि ।
 दमनैर्यरुवकैर्वापि शमोशुक्लार्कनागरैः ॥
 यथालाभञ्च पञ्चैर्वा निर्घण्य सुमनोऽन्वितैः ।
 सम्पूज्य कारयेद् भक्त्या विमलं पुष्पमण्डपम् ॥
 गुग्गुलुञ्चाज्यसंयुक्तमशुक्लं वा सितं दहेत् ।
 सम्पूज्य गौरीभर्तारं गीतवादिचमत्कलैः ॥
 शालिपिष्टोद्भवैः सिद्धेर्घृतपूर्णैः समुज्ज्वलैः ।
 ततो नीराजनं दीपैः षड्विंशदृभिस्तु कारयेत् ॥

सर्वपैर्दधियुक्तैश्च दूर्वागोरोचनाक्षतैः ।
 गन्धपुष्पादिकं दद्याद् भूयो विचिन्त्य शङ्करम् ॥
 वितानं सितपद्माभं मध्ये कमलभूषितम् ।
 विचित्रवर्णमेकं वा नववस्त्रोपकल्पितम् ॥
 किङ्किणीरवसंयुक्तं वैदूर्यैश्च सुशोभितम् ।
 लम्बकैः धूतदामैश्च घण्टाचामरभूषितम् ॥
 शिवस्योपरि यः कुर्यात् पुरतो वाऽपि कल्पयेत् ।
 रुद्रवत् सर्वलोकेषु युगकोटिं स मोदते ॥

शिवोपरि मौक्तिकमण्डपकरणे कल्पान्तं यावत् शिवपुरे वासः ।
 शिवायतने वस्त्रशोभाकरणे तत्तन्तुसंख्ययुगसहस्रं शिवलोके मही-
 यते । शिवे यज्ञोपकरणं दत्त्वा शिवलोके महीयते । कृष्ण-
 तिलप्रस्थदाने युगायुतसहस्राणि शिवलोके महीयते । शिवाय
 पयस्विनीगोदाने सचराचरजगद्दानफलम् ।

वृषभं शुकवर्णं वा नीलं वा विनिवेदयेत् ।
 यावत्प्रसूतिरोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु वै ।
 तावद्युगसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥
 कृत्वाग्निकार्यं कपिलां दत्त्वा गोशतजं फलम् ॥
 क्रोशमात्रं परं चैत्रं शिवस्य परमात्मनः ।
 देहिनां तत्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम् ॥
 मनुजैः स्थापिते लिङ्गे चैवमानमिदं स्मृतम् ।
 स्वयम्भुवि सहस्रं स्थापयेत् चैव तदर्हकम् ॥

यः कुर्याद् दीर्घिकां वार्षीं कूपं वापि शिवालये ।
त्रिसप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते ॥

स्तान्दे,—

दद्यात् कृष्णतिलाञ्चैव तथा सिद्धार्थकाञ्च च ।
यो मे देवि सदा भक्त्या स मे नन्दिसमी भवेत् ॥

तथा,—

गोचर्यमात्रमपिवा यो मे दद्याद् वसुन्धराम् ।
स मे पुरं समाभाष्य गणेशैः सह मोदते ॥

अथ घृतकम्बलविधिः ।

भविष्ये,—

आलिङ्गपीठपर्यन्तं यो दद्यात् घृतकम्बलम् ।
घृतेन रूपकं रम्यं कृत्वा शश्वोर्महात्मनः ॥
मन्त्रान्तरगतं 'साहं' रुद्रलोके महीयते ।
सुरूपः सुभगः श्रीमान् परितुष्टोऽपि जायते ॥
रूपं पिष्टमयं कृत्वा विचित्रं रत्नभूषितम् ।
यज्ञोपवीतसंयुक्तं हेमपादं विशेषतः ॥
दन्तेषु मौक्तिकं न्यस्य प्रवालमधरोष्ठयोः ।
दद्याद् वज्रञ्च नेत्राभ्यां वैदूर्यं वाऽप्यसम्भवे ॥

हेमरूप्यञ्च हस्ताभ्यां ताम्रं पादतले तथा ।
 अग्न्यर्चयेत्तत्रैवैवैर्विचित्रैः परिवेशयेत् ॥
 विविधैरथ तोयाद्यैर्लिङ्गपूजां प्रकल्पयेत् ।
 भोजयेत् शिवभक्तांश्च विप्रान् भक्त्या च दीक्षयेत् ॥
 प्रीयतां मे महादेवी भक्तांस्तान् चामयेद् द्विजान् ।
 तैरेव सार्धं विमेषेद् तद्रूपञ्च शिवालये ।
 नीत्वा समर्पयेद् विद्वान् शिवलिङ्गसमीपतः ।
 सर्व्वयज्ञफलं प्राप्य सर्व्वदानफलानि च ।
 सूरूपो रूपदानेन शिवलोके महीयते ॥
 शातकुम्भं ततः पद्ममष्टपदं सुशोभनम् ।
 मध्ये निवेशयेन्मूर्द्धि लिङ्गस्य 'कुम्भैः सह ॥
 सूक्ष्मवस्त्रयुगं श्वेतं पीतं वा पट्टसम्भवम् ।
 चामरं दर्पणञ्चैव दीपवत्तलं प्रदापयेत् ॥
 धूपं साधारणञ्चैव सघण्टं पूर्णमेव च ।
 वितानकं ध्वजं दद्यात् किङ्किणीरसनान्वितम् ॥
 अथाष्टाभिः चित्तिं पीथ्य अङ्गैर्भक्त्या च दण्डवत् ।
 ततः किञ्चित् पठेत् स्तोत्रं शाङ्करं भवशङ्करम् ॥
 प्रदक्षिणं ततो गच्छेत् शनैर्निष्कान्त्यवर्जकः ।
 प्रणम्योच्चैः पुनः पश्चाद्वैवेद्यां विनिवेदयेत् ॥

दीनान्महापणांश्चैव तर्पयेदन्नदानतः ।
 कारयेद् यः शिवे भक्त्या महास्नानं फलं शृणु ॥
 समुद्धृत्य शतं साधं कुलानां पापवर्जितः ।
 भगवन् ब्रह्मलोकान्तं भुक्त्वा 'लोकानग्रेषतः ॥
 ब्रजे क्रीडायने तस्मिन् विमाने सोऽमरैर्युतः ।
 भुक्त्वा यथेष्टितान् भोगान् शिवसायुज्यतां व्रजेत् ॥
 मायावितानैः सुद्धृत्य भन्ते मोक्षमवाप्नुयात् ।
 केवलीनाप्यथाज्येन दध्ना गव्येन वै तथा ॥
 पयसा पञ्चगव्येन मधुनेक्षुरसेन च ।
 यः कारयेन्महास्नानं विधिनानेन संयुतः ॥
 सोऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यति परं पदम् ।
 विधिनानेन निःस्त्रोऽपि स्नानं तोयेन कारयेत् ॥
 नराणां विंशतियौवत् सोऽपि यास्यति तत्पदम् ।
 एवमेव हि धर्मस्य राशिर्धर्मविवर्जितः ॥
 मन्त्रयुक्तोऽर्चयेद् यस्तु तत्तुल्यो नास्ति धर्मवान् ।
 मन्त्रः शिवमन्त्रः । लिङ्गपुराणे,—
 महास्नानञ्च यः कुर्याद् दृढेन दधिना ततः ।
 स याति मम सायुज्यं स्नानेष्वेतेषु सुव्रत ॥

(१) E. भोगानग्रेषतः ।

(२) E. सत्सुख्ये ॥

(३) E. सुव्रते ।

स्नाने पलगतं त्रेयमभ्यङ्गे पञ्चविंशतिः ।
 द्वे सहस्रे पलानान्तु महास्नानं प्रकीर्तितम् ॥
 स्नाप्य लिङ्गं मदीयञ्च गव्येनैव घृतेन च ।
 विशोध्य सर्व्वद्रव्यैश्च तोयेनाप्यभिषेचयेत् ॥
 महास्नाने नियुक्ते तु स्नानमष्टगुणं स्मृतम् ।
 जलेन केवलेनैव गन्धतोयेन शक्तितः ॥
 अनुलेपस्तु सर्व्वत्र पञ्चविंशपलेन वै ।
 शमीपुष्पञ्च विधिना विस्वपत्रञ्च पङ्कजम् ॥
 अथान्यानि च पत्राणि विस्वपत्राणि संस्तजेत् ।
 दशद्रोणैश्च नैवेद्यं सप्तद्रोणैरथापि वा ॥
 शतद्रोणसमं पुण्यमादृकेऽपि विधीयते ।
 वित्तहीनस्य विप्रस्य नात्र कार्या विचारणा ॥
 भेरीसुदङ्गमुरजविषाणपटहादिभिः ।
 वादिनैर्विविधैश्चैते रन्योन्यैर्विविधैस्तथा ॥

(१) E. भक्तितः ।

(२) E. न स्तजेत् ।

(३) E. रान्दोले ।

अथ घृताभिषेकः ।

भविष्ये,— घृताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं शिवस्य तु ।
 अक्षधारेण भाण्डेन पुष्पमासे द्विजोत्तम ॥
 गौतमव्योपचारेण शङ्खवादित्रनिःस्वनैः ।
 कुर्याज्जागरणं चात्र प्रदीपाद्युपशोभितम् ॥
 समस्तपापनिर्मुक्तः समस्तकुलवर्धनः ।
 मुक्तः शिवपुरे नित्यं मोदते शिववत् सुखी ॥
 ग्रहणे विषुवे चैव पुण्येषु दिवसेषु च ।
 घृताभिषेकं यः कुर्यान्महापुण्यं समश्रुते ॥

अथ घृतधारा ।

कलिकापुराणे,—

अथार्थव्य सुगन्धेन विन्यसेद् हेमपद्मजम् ।
 प्रत्यहं वाहयेद् धारां यस्तु वै लिङ्गमूर्धनि ॥
 उत्तरायणमासाद्य ज्ञात्वा संक्रमणं रवेः ।
 तदन्ते विधिवत् पूज्य दद्याच्चैव उपस्करम् ॥
 गृहं प्राप्य ततो भक्त्या ब्राह्मणान् यतिभिः सह ।
 सम्भोज्य दक्षिणां दत्वा क्षमाप्य च विसृज्य च ।
 दीनान्बहुःखितानाञ्च कल्पयेदनिवारितम् ॥
 कीर्त्तिं लोकेऽतुलां प्राप्य मुक्ता भोगाननल्पकान् ।
 प्राप्नुयात् परमं स्थानं रुद्रसायुज्यलक्षणम् ॥

अथ शिवप्रजागरः ।

शैवधर्मास्तत्त्वसारसंहितायाम्,—

भस्मपुण्ड्री भवेन्नित्यं शिवपूजापरायणः ।

सिद्धचेन्ननिवासो यः शैवीं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

तथा,— लिङ्गाश्चनं रुद्रजपो व्रतं शिवदिनचये ।

वाराणस्याच्च मरणं मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥

एकादश्याष्टमी चैव चतुर्दशी शिवप्रिया ।

तासामाद्यामुपवसेत् दिवा नाद्यात् तथा द्वयोः ॥

अथ शिवप्रौढ्यमेकादशीव्रते शिवपूजाध्यङ्गम् ।

कालोत्तरे,—

दीक्षितानां क्रमेणैव शिवाचारो निगद्यते ।

किं वक्ष्ये किञ्च कर्त्तव्यं शिवमार्गे स्थितेऽप्यथ ॥

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पञ्चयोरुभयोरपि ।

व्यतीपातेषु सर्वेषु दिनह्रौ दिनचये ।

संक्रान्तावयनाभ्यान्तु षड्दशीतिमुखे तथा ॥

द्विगुणं पूजनं होमं जपं नक्त्रेण वर्त्तनम् ।

भीतेषु रक्षणं कार्यं बालान्यञ्च तपस्त्रिसु ॥

कारुण्यं सर्वभूतेषु क्षमा सत्यमचापलम् ।

अमृतं गुरुदेवार्थं न दोषाय प्रकल्पयेत् ॥

रुद्राक्षकटकं कार्यं समञ्च विषमं दृढम् ।

एकत्रिपञ्चवदनं यथालाभन्तु धारयेत् ॥

द्वित्रिपञ्चमुखं शस्तमव्रणं तीक्ष्णकण्टकम् ।
 दक्षवाहौ शिखायां वा धार्यं च चतुराननम् ॥
 अधारणात्महादोषः सिद्धिस्तस्य सुदूरतः ।
 रुद्राक्षं धारणीयन्तु दीक्षितैश्चाप्यदीक्षितैः ॥
 नित्यं हेममयो धार्या मुद्रिका दक्षिणे करे ।
 पद्मरागान्विता कार्या नीलेन रचिताऽथवा ॥
 धार्यं विचित्रहेमाब्धे कुण्डले रचनान्विते ।
 शिवसंज्ञा द्विजस्यैव कवचाख्या लृपस्य च ॥
 वैद्यानां शैवसंज्ञा च शूद्राणाञ्च गणान्वितम् ।
 अनायदुर्वलं भीतं दुर्गस्य न परित्यजेत् ॥
 गवामुत्थापनं कार्यं भग्नानां कईमादिषु ।
 चोदको बोधकश्चैव मोक्षदस्तु तृतीयकः ॥
 शिववत् पूजयेत् सर्वान् यत्र ते मोक्षदा लृणाम् ।
 यः प्रेरयति जन्तूनां शिवे प्रोक्तः स चोदकः ॥
 दोषागुण मोक्षदस्तु बोधकः शास्त्रदर्शकः ।

तथा,—

स्नानं पूजा जपो ध्यानं होमश्चैव तु पञ्चमम् ।
 इति नित्यं सदा कुर्यात् परशास्त्रं विवर्जयेत् ॥
 पूजनीयो महादेवो नापरं मनसा स्मरेत् ।
 न वामहस्ते पूजा तु कर्त्तव्या मनसा अपि ॥
 वामहस्तेन लिङ्गन्तु न संस्पृश्यं कदाचन ।
 वामाचारं न कर्त्तव्यं तत्र निन्दां च वर्जयेत् ॥

न निन्दाकारणं देवो न शास्त्रं शिवभाषितम् ।
 शङ्करो नार्चिती यावत् तावन्नान्यत् समाचरेत् ॥
 शिववत् शिवभक्तान् द्रष्टव्याः शिवमिच्छता ।
 न शून्यमस्तकं लिङ्गं दृष्ट्वा यायात् कदाचन ॥

अथ विष्णुप्रदेयानि ।

नरसिंहे,—

वस्त्राभ्यामच्युतं भक्त्या परिधाप्य विचित्रतः ।
 सोमलोके रमित्वा तु विष्णुलोके महीयते ॥

तथा,—

ध्वजश्च विष्णवे यस्तु गरुडेन समन्वितम् ।
 दद्यात् सोऽपि ध्वजाकीर्णविमानेन विराजता ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति सेव्यमानोऽप्यरोगणैः ॥
 मुकुटैः कटकाद्यैश्च यो विष्णुं पूजयेन्नृप ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वभूषणभूषितः ।
 'रुद्रलोके वसेत् श्रीमान् यावदिन्द्रासतुर्हृश ॥
 यो गां पयस्विनीं विष्णोः कपिलां संप्रयच्छति ।
 स सर्वपापरहितः सर्वभूषणभूषितः ।
 गवां सहस्रदानस्य फलं प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥

दद्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—न वासो नीलरक्तं न मणिसुवर्णयोः

प्रतिरूपमलङ्करणम् ।

तथा,— शङ्के कृत्वा तु पानीयं सपुष्पं सफलाक्षतम् ।
 अर्घ्यं ददाति देवस्य ससागरधराफलम् ॥
 मधुपर्कं तथा दद्याद् दधि सर्पिस्तथा मधु ।
 मधुपर्कस्य दानेन परं पदमिहायुते ॥
 उशीरकूर्चकं दत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 दत्वा गोवालजं कूर्चं सर्वान् पापान् व्यपोहति ॥
 शयनासनदानेन स्थितिं विन्दति शाश्वतीम् ।
 उत्तरच्छददानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 वितानकप्रदानेन सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ।
 शक्रवस्त्रप्रदानेन त्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥
 नीलरत्नं विनारत्नं शेषरत्नं द्विजोत्तमाः ।
 दत्वा भवति धर्मात्मा सर्वव्याधिविवर्जितः ॥
 अलीमानि च सूक्ष्माणि कौशेयानि सुदूनि च ।
 यः प्रयच्छति देवाय सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 चित्रद्वहत्तं सुपीतञ्च षट्सूत्रादिनिश्चितम् ।
 यज्ञोपवीतं गोविन्दे दत्वा गोदानगो भवेत् ॥
 यज्ञोपवीतदानेन ब्रह्मदानफलं लभेत् ।
 यैवेयकप्रदानाच्च सर्वशास्त्रार्थविद् भवेत् ॥
 कर्णाभरणदानेन भवेत् श्रुतिधरो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सौभाग्यश्चैव विन्दति ।
 मूर्धाभरणदानेन राजसूयफलं लभेत् ॥

दर्पणस्य प्रदानेन दर्पवान् उपजायते ।
 राजा भवति लोकेऽस्मिन् कृत्तं दत्त्वा द्विजोत्तम ॥
 तालवृन्तप्रदानेन निर्वृतिं विन्दते पराम् ।
 तथा चामरदानेन श्रीमान् भवति भूतले ॥
 मुच्यते तु तथा पापे विष्णुलोकञ्च गच्छति ।
 प्रदाय चामरवरं ब्रह्मा विष्णवे नरः ।
 परं पद्मवाप्नोति यत् सुरैरपि दुर्लभम् ॥
 पताकाञ्च शुभां दत्त्वा तथा केशवसङ्गनि ।
 सन्त्यज्य सकलं पापं वायुलोकञ्च गच्छति ॥
 वाद्यं दत्त्वा तथा विष्णोर्मर्त्यलोके महीयते ।
 वाद्यानामपि देवस्य तन्निवाद्यं सदा प्रियम् ॥
 किं वादिनसहस्रैस्तु पुरतो वै ममाग्रतः ।
 नागारिचिह्निता घण्टा प्राप्यते यदि कर्हिचित् ॥
 नागारिचिह्नितां घण्टां रथाङ्गेन समन्विताम् ।
 वादयन् कुरुते नाशं जन्मसृत्युसमुदभवम् ॥
 यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्निताम् ।
 धूपे नौराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने ॥
 ममाग्रे लभते पुण्यं चान्द्रायणशतोद्भवम् ।
 वैनतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि ।
 ममाग्रे स्थापयेद् यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् ॥
 मम नामाङ्किता घण्टा मत्पुत्रो यदि तिष्ठति ।
 अन्तिके वैष्णवे गेहे तत्र मां विद्धि दैत्यज ॥

मदीयाञ्चनवेलायां घण्टानादं नृणोति यः ।
 नश्यन्ति तस्य पापानि शतजन्मार्जितान्यपि ॥
 'हन्तं दत्वा तथाप्नोति चन्द्रलोकमसंशयम् ।
 स्वयं हन्तेन संयुज्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥
 अहधानैर्भक्तिपरैः पात्रास्तुद्दिश्य जनार्दने ।
 अलेपान्यपि दीयन्ते अकूप्यानि विदुर्बुधाः ॥ (?)
 मात्स्याधारं तथा दत्वा धूपाधारं तद्यैव च ।
 गन्धाधारं तथा पीठं कामानां पात्रतां व्रजेत् ॥
 गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि चानघ ।
 वस्त्राश्चस्वर्णदानानि प्रीतये मधुघातिनः ॥
 विष्णवे भोगस्तुद्दिश्य जैत्रं वा शाममेव वा ।
 यो ददाति स पुण्यात्मा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

सपुष्पैः सफलैर्वृक्षैः पूर्णं कृत्वा जलान्तिकम् ।
 उद्यानैः पद्मिनीषण्णैराश्रमैश्च मनोरमैः ॥
 जलाशयं तथा कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 श्वेतद्वीपमवाप्नोति भुवो नावर्त्तते ततः ॥
 देवाद्ये कारयेद् यस्तु रम्यामायणबीधिकाम् ।
 राजा भवति लोकेऽस्मिन् विजितारिर्महायशः ॥
 नगरञ्च तथा दत्वा सायुज्यमधिगच्छति ।

विष्णोरायतने दत्त्वा तत्कथापुस्तकं नरः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति ब्रह्मन् वै वक्तरान् द्विज ॥

तत्कथापुस्तकं विष्णुपुराणादिरूपम् ।

स्वभूतं वाचकं कृत्वा देवागारे नरः सदा ।

विद्यादानफलं प्राप्य ब्रह्मलोके महीयते ॥

'विष्णोर्गन्धप्रदानेन वाक्कथं लोकमश्नुते ।

सौभाग्यं महदाप्नोति किङ्किणीं प्रददन् नरः ॥

यानवाहनदानेन सर्व्वकामसुखी भवेत् ।

शिविकां ये प्रयच्छन्ति ते गच्छन्त्यमरावतीम् ॥

अश्वदाः सूर्य्यलोकस्था राजन्ते दिवि सूर्य्यवत् ।

करीन्द्रदानात् शक्रस्य पुरे स्थित्वा चिरं रमेत् ॥

दासं दत्त्वा सूर्य्यलोके तिष्ठेद् भूयो न जायते ।

दासीं दत्त्वा तथाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥

गणिकां ये प्रयच्छन्ति नृत्यगीतविशारदाम् ।

सर्व्वइन्द्रविनिर्भृक्तास्ते प्रयान्त्यमरावतीम् ॥

राजलिङ्गानि दत्त्वा च राजा भवति भूतले ।

वामनपुराणे,—

प्रासादनगरादीनि गृहं प्राकारकान्वितम् ।

यद्यदिष्टतमं किञ्चिद् यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि ॥

तत्तद्वि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवाय चक्रिणे ॥

विष्णुधर्मं मान्धातारं प्रति वशिष्ठवाक्यम्,—

ससृष्टिमिमां लब्ध्वा सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ।
 पूजयाच्युतमीशेशं तमाराध्य न सौदति ॥
 पुष्पैः फलैर्धूपदीपैस्तथा वस्त्रानुलेपनैः ।
 आराधयाच्युतं भक्त्या वेष्ट्यसम्भारजनादिना ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चिद् यद् यदत्यन्तदुर्लभम् ।
 तत्तद् दत्त्वा जगद्वाचे वैकुण्ठाय न सौदति ॥
 सुगन्धागुरुकर्पूरचन्दनक्षौद्रकुङ्कुमैः ।
 वासोभिर्विविधैर्धूपैः पुष्पस्रक्चामरैर्ध्वजैः ॥
 अन्नोपहारैर्विविधैर्घृतक्षीराभिषेचनैः ।
 गीतवादिनृत्याद्यैस्तोषयित्वाच्युतं नृप ॥
 पुष्करात्रिषु गोविन्दं नृत्यगीतरवोज्ज्वलैः ।
 भूपजागरणैर्भक्त्या तीक्ष्णयाच्युतमव्ययम् ॥

स्कान्दे,—

सनीरं कर्पूरोपेतं कुम्भं कृत्वाऽयतोन्वसेत् ।
 कल्याणं न जलाकाङ्क्षां कुर्वन्ति पितरस्तथा ॥
 यः कुर्यात् कृष्णभवनं कदलीस्तम्भभूषितम् ।
 कुरुते चामरैर्युक्तः स्वागतं तस्य देवराट् ॥
 कृष्णालयं प्रकुरुते पताकैरुपशोभितम् ।
 स दर्शे सूर्यलोके तु रमेद् यावच्च भेदिनी ॥
 ध्वजमारोपयेद् यस्तु प्रासादोपरि भक्तिः ।
 तस्य ब्रह्मपदे वासः कीदृते ब्रह्मणा सह ॥

‘भूप चन्दनमालाञ्च कुरुते कृष्णमग्ननि ।

देवकन्यायुतैर्लज्जैः सेव्यते सुरनायकः ॥

चन्दनमाला पत्रपुष्पकृतमाला ।

प्राङ्गणं वर्णकोपेतं स्वस्तिकैश्च समन्वितम् ।

देवदेवस्य कुरुते क्रीडते भुवनत्रये ॥

प्राप्तादे देवदेवस्य चित्रकर्म्म करोति यः ।

वसते रुद्रलोके तु यावत्तिष्ठन्ति भूधराः ॥

दद्याच्चन्द्रातपं यस्तु कृष्णोपरि नरेश्वर ।

वसते सोमलोके तु यावत्तिष्ठति द्वारका ॥

दद्यान्नवं विमानन्तु विष्णवे नरनायक ।

सत्कृतो धनदेनैव वसते ब्रह्मवासरम् ॥

आदित्यपुराणे,—

लेपनाच्छादनञ्चैव यः करोति पुनर्नवम् ।

देवस्यायतने तस्य न भवेत् कीटजं भयम् ॥

देवगृहाधिकारे यमः,—

विधाय विविधं चित्रं तन्नोकं विन्दति ध्रुवम् ।

विष्णुः,—यस्य देवस्यायतनं करोति तस्यैव लोकमाप्नोति सुधा-
सितं कृत्वा यशसा विराजते ।

अथ महास्नानम् ।

महास्नानेन गोविन्दं सम्यक् संस्त्राय मानवः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

उत्तमं स्नपनं कार्यं सर्वदोषोपशान्तये ।

तद्विधिः,—

अस्त्रेण रक्षयेद् दुग्धं कवचेनावगुण्ठयेत् ।

अमृतौकरणं कृत्वा वासुदेवेन मन्त्रयेत् ॥

अभिषेकञ्च मूलेन गडुकानां ततो भवेत् ।

अर्घ्यादिधूपपर्यन्तं ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥

एवं दद्यादितिमन्त्रे विधेयः । दधि सङ्कर्षणेन । घृतं प्रद्युम्नेन ।

मधु अनिरुद्धेन । खण्डं नारायणेन । ॐ नमो भगवते वासु-

देवाय । आं नमो भगवते सङ्कर्षणाय आं नमः । आं नमो

भगवते प्रद्युम्नाय आं नमः । ॐ नमो भगवते अनिरुद्धाय ॐ

नमः । ॐ ॐ नमो भगवते नारायणाय ॐ ॐ नमः । तथा,—

सपिःपलसहस्राणां गोविन्दस्य शिवस्य वा ।

महास्नानं नरः कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्मालोत्तरे,—

पयोदधिघृतानाञ्च सहस्राष्टोत्तरद्वयैः ।

महास्नानं पलानाञ्च 'तिलानामपि तत्समम् ॥

तथा,—महास्नाने प्रसक्ते तु स्नानमष्टविधं स्मृतम् ॥

स्वच्छं हेमं सुगन्धं सरत्नफलपुष्पकम् ॥

सर्वोषधिजलञ्चान्यत् स्नापयेत् क्रमशः शुचिः ।

अन्यदिति जलान्तरमष्टविधत्वाय ।

अत्र यद्यपि,—

पलानां दे सहस्रे तु महास्नाने प्रकीर्तिते ।

इति पञ्चदशेन मिलित्वा सहस्रद्वयमिति प्रतीयते तथापि “सहस्राष्टोत्तरद्वयै”रिति बहुवचनात् “तिलानामिति तत्सम”मिति तिलाष्टकेऽपि सहस्रद्वयविधानाच्च प्रत्येकं सहस्रद्वयम् । केवल-
दुग्धादिमहास्नाने सहस्रद्वयमेव । तत्राप्यष्टदशस्नानमङ्गत्वादेतदङ्ग-
भूतनारिकेलोदकादिस्नानं शतपत्नेन । हेमाद्युदकानि तत्तद्व्य-
योगिन । मुरामांस्यादि सर्वोषधिगणः । गन्धीदके सर्वगन्ध-
इत्याहुः । चन्दनक्रीविरागुरुकुष्ठकुङ्कुमोशीरजटाभांसीमुरा इति ।

महास्नानप्रयोगः ।

मार्क्सभौमत्वकामः परमैश्वर्यकामो महशान्तिकामी
महारोगोपशमनकाम उषद्रवनिष्ठितिकामी वा विष्णुभूक्तौ
महास्नानमङ्गं करिष्ये इति स्मृति वाच्य संकल्प्य वैकल्पिका-
च्छिद्रावधारणं कृत्वाचार्यं हणुयात् ।

(१) E. जलानां ।

(२) E. जलाष्ट ।

(३) E. राजान्मिशौरदुर्भिद्याद्यन्यतमोषद्रवनिष्ठितिकामी वा ।

अथाचार्यो द्वारपालपूजां कृत्वा देवगृहे प्रविश्य पञ्चोपचारेण देवं सम्पूज्य प्राणानायस्य देव त्वां स्नानमण्डपं नयामीति विज्ञाप्य तूर्ध्वधोषपूर्वकं देवं स्नानमण्डपं नीत्वा तत्र धूपामोदं वितानवन्धनं फलपत्रवपुष्ययुक्तकुम्भचतुष्कस्थापनञ्च कृत्वा गीतं कृत्य कृत्वा दीपत्रयत्रयमुच्छ्रित्य देवदक्षिणे अष्टाधिकशतपल-
तैलपात्रे रक्तवस्त्रं प्रज्वालय वामे साष्टशतपलघृतपात्रे शुक्लवस्त्रञ्च प्रज्वालय परितोऽष्टाधिकशतदीपानभितः प्रज्वालय स्नानो-
द्भ्याणि सन्निधाप्य स्वासने उपविश्य भावनाचतुष्टयान्तं समन्व-
न्यासं कृत्वा स्नपनीयमूर्तिं ध्यात्वा सामान्यार्घ्यं संस्कृत्य स्नानो-
पयोगि सर्वं प्रोक्ष्य पञ्चोपचारैर्देवं सम्पूज्य

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्तेति वै क्षीरं दधिक्रावणेति वै दधि ।

तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्वत्वा कुशोदकम् ॥

इति पञ्चगव्यं गृहीत्वा प्रणवेनैकोक्त्य मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव
हृदा वा स्नपनम् । अन्तरा शुशोदकपलशतेन स्नपनम् । सर्व्वत्रान्त-
रास्नानं पलशतेन । मूलेन कुशोदकमभिमन्त्र्य हृदा स्नपयित्वा
अन्तरा स्नानं कृत्वा पञ्चोपचारैः सम्पूज्य मूलाभिमन्त्रितघृतपञ्च-
विंशतिपलेन मूलेनाभ्यङ्ग्य अन्तरा संस्त्राप्य मूलाभिमन्त्रितशालि-
पलशतेन मूलेनोद्वर्त्यन्तरा स्नानं कृत्वाऽस्त्रेण राजिकाभिः सिद्धार्थेण
निर्मय्य मूलाभिमन्त्रितपञ्चविंशतिपलशुद्धामलकेनानुलिप्यान्तरा
संस्त्राप्य यवचूर्णेन विरुच्यान्तरा संस्त्राप्यार्घ्यादिधूपान्तैः सम्पूज्य
शालिपिष्टमयसप्तवर्त्तिकदीपेन नीराज्योदकेः संस्त्राप्य विशेषार्घ्यं

संस्कृत्य षष्टोत्तरसहस्रद्वयपलपरिमितक्षीरं संस्कुर्यात् । क्षीरमर्घ्या-
म्बुना प्रोक्ष्य गन्धपुष्पाभ्यामभ्यर्च्यस्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठा धेतु-
मुद्रयास्तौकृत्य ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नम इत्यभिमन्त्रा
सुवर्णादिपात्रे कृत्वा देवं स्नानोक्तुकं विचिन्त्य मूलमन्त्रमुच्चार्य
त्रौक्त्यं स्तपयामीति स्तपयेत् । कर्षाधिकपट्पलमितहैमादि-
निर्गमितजलपलचतुष्टयग्राहिगहुकेनाष्टोत्तरशतवारं मूलेन स्तप-
नम् । धूपान्तैः सम्युन्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलदधिसंस्कारः । दधि
प्रोक्षणादिभिः संस्कृत्य ॐ नमो भगवते सकृद्वर्णाय सां नम
इत्यभिमन्त्रा पूर्ववद्दध्ना स्नानं मूत्रेण । गहुकस्तपनं पूर्ववत् ।
धूपान्तपूजा । [षष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमिताज्यं प्रोक्षणीभिः
संस्कृत्य नमो भगवते प्रद्युम्नाय नम इत्यभिमन्त्रा मूलेन स्तप-
नम् ।] षष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितखण्डमिच्छुरसं वा प्रोक्षणा-
दिभिः संस्कृत्य ॐ नमो भगवते नारायणाय ॐ नम इत्यभिमन्त्रा
मूलेन स्तपनम् । गहुकस्नानं धूपान्तपूजा पूर्ववत् । इति
प्रधानस्नानम् ।

ततोऽष्टोत्तरशतपलमितनारिकेलोदकं संस्कृत्य मूलेनाभिमन्त्रा
तेनैव स्तपनम् । अन्तरा शुद्धोदकस्तपनम् । पञ्चविंशतिपलमित-
यवगोधूमचूर्णाभ्यां विरुक्ष्य शुद्धोदकेन संस्नाप्य पञ्चविंशति-
पलमितामलकेनानुलिप्योणोदकशीतोदकाभ्यां संस्नाप्य पञ्च-
विंशतिपलमितविल्वपत्रेण संष्ट्य शुद्धोदकेन स्तपयित्वा पञ्च-

(१) E. यतद्वय ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

विंशतिपलमितचन्दनेनानुलिप्य शुद्धोदकेन संस्त्राय्य धूपान्तैः
सम्पूज्याष्टोत्तरशतपलमितक्षुरसं संस्कृत्य मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव
अपयित्वा शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

अथाष्टविधजलस्नानम् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टाधिकसहस्रद्वयपलमितक्ष्णजलं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव अपयित्वा शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टाधिकसहस्रद्वयपलमितहिरण्योदकं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेन संस्त्राय्य शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितसुगन्धोदकं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेन संस्त्राय्य शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितरत्नोदकं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव संस्त्राय्य शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितजातिफलोदकं
संस्कृत्याभिमन्त्र्य संस्त्राय्य शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलपरिमितपद्मजातिमल्लिका-
गुण्योदकं संस्कृत्य तेनाभिमन्त्र्य अपयित्वा शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितसर्वौषधिजलं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेन संस्त्राय्य शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितशुद्धोदकं संस्कृत्या-
भिमन्त्रा तेन संस्त्राय तोयेन स्त्रपयेत् ।

इत्यष्टविधस्नानम् ।

अथ सुवर्णाद्यन्यतमकलशे वस्त्रपूतमष्टोत्तरयत्तपलपरिमितं
जलं जलदेवतैर्मन्त्रैः पूरयित्वा कुशापामार्गकपर्पूरजातीचम्बकपाटला-
मितकरवीरमज्जिकाकमलोत्पलचन्दनागुरुकुङ्कुमादिकं प्रक्षिप्यानु-
ष्टुप् नारमिंहमन्त्रराजं विन्यस्य मूलेनाभिमन्त्रा तेन स्त्रपयेत् ।
पुरुषसूक्तेन तौर्योदकेन स्त्रपयेत् । [प्रणवेन शुद्धोदकेन स्त्रपयेत् ।]
सुसूक्ष्मवस्त्रेणाङ्गप्रोञ्जनम् । कर्पूरादियुक्तचन्दनानुलेपनम् । वस्त्र-
द्वयपरिधानम् । स्वर्णपद्मदानम् । सूक्ष्मसुगन्धिपुष्पमालादानञ्च
कृत्वा पुष्पाञ्जलिं दत्वा विलोमार्घ्यजपसुतिप्रणामफलसमर्पणो-
द्घासनानि कृत्वाऽच्छिद्रावधारणं कृत्वा पूजागारे देवं स्थापयेत् ।

ततो महास्नानाङ्गत्वेन महापूजा ।

पञ्चविंशतिपलमितेन गन्धेनानुलेपनं धूपो दीपश्च इति महा-
परिमाणः । नीलोत्पलविल्वपत्रपद्मचम्बकादिनानाविधपुष्पाणि
नेत्रपटादिदिव्यवस्त्रम् । भस्मभोज्यपेयादिनानाविधनैवेद्यम् ।
दशद्रोणमितमन्नं सप्तद्रोणमितं वा । असम्भवे आढकमितम् ।
दर्पणच्छत्रचामरादिनानाविधराजोपचाराः । इत्येवं पूजासमाप्ता-
वाचार्थ्यदक्षिणा ।

इति वृहत्कालोत्तरोक्तविष्णुमहास्नानविधिः ।]

अथ वैष्णवदीक्षा 'वराहपुराणोक्ता ।

†[तथाच वराहे]

दीक्षितात्मा †गुरौ भूत्वा वाराहं शृणुयाद् यदि ।

तेन †वेदाः पुराणानि सर्वे मन्त्राः समग्रहाः ॥

जप्ताः स्युः पुष्करे तीर्थे प्रयागे सिन्धुसागरे ।

देवदुते कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां विशेषतः ॥

अहणे विपुत्रे चैव यत् फलं जपतां भवेत् ।

तत्फलं द्विगुणं तस्य दीक्षितो यः †शृणोति च ॥

देवा अपि तपः कृत्वा ध्यायन्ति च वदन्ति च ।

कदा नो भारते वर्षे जन्म स्याद् भूतधारिणि ॥

दीक्षिताय भविष्यामी वराहं शृणुमः कदा ।

वाराहं षोडशाब्दानं त्यक्त्वा देहं †कदा पुनः ॥

यास्यामः परमं स्थानं यन्नृत्वा न पुनर्भवेत् ।

वाराहं षोडशाब्दानं षोडशाक्षरवराहमन्त्रः ॥

तथा,—एवं योऽर्चति तत्वेन †यश्च पश्यति मण्डलम् ।

(†) Y. वराहपुराणे ।

(†) Y. Omits the portion bracketed.

(†) Y. गुरोर्भूत्वा ।

(†) Y. वेदपुराणानि ।

(†) D. शृणोति नः ।

(†) Y. पुनः कदा ।

(†) Y. ते च पश्यन्ति मण्डलम् ।

यथेमं शृणुयाद् देवि सर्व्वं मुक्ता इति श्रुतिः ॥

योऽर्चंतीति दीक्षार्चनानुवादः । दीक्षितस्य वराहश्रवणाच्च मुक्तिः फलम् । वराहश्रवणस्य च दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः । वराहोक्तवैष्णवधर्मानुष्ठानद्वारेण वराहश्रवणं मुक्त्यर्थम् । तेन दीक्षितस्य वराहोक्तवैष्णवधर्मानुष्ठानाधिकारः । अतएव द्वात्रिंशदपराधे “अस्माकं यः प्रपद्यते” “शुद्धो भागवतः शुचिः ।”

“पञ्चादौ तेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् ।”

‘पूजायाञ्च तत्र “मम भक्तेन नित्यशः” इत्यादि कीर्त्तनम् । दीक्षारहितानां वराहोक्तवैष्णवधर्मानुष्ठानेन यथोक्तं फलम् । किन्तु “स्मृत्यन्तरोक्तधर्मसमानमेव फलम् । यद्यपि दीक्षा मुक्तिफला तथापि वैष्णवाधिकारसम्पादनमपि संयोगपृथक्कात् । तद्यथा उपनयनादिसंस्कारस्याष्टाक्षरारिंशत्संस्कारमध्ये पठितस्य “ब्रह्मभूयाय कर्णयते” इति ब्रह्मभावरूपमोक्षफलकत्वेऽपि वैदिक-कर्माधिकारसम्पादकत्वम् ।

दीक्षाक्रमः ।

शुद्धकाले कार्त्तिकशुक्लद्वादश्यां मासान्तरोयद्वादश्यां संक्रान्ति-शङ्खश्रीर्वा दीक्षा कार्य्या । संवत्सरं गुरुमुपासीनाः शौचाचार-विशुभक्तियुक्ततया गुरुणा परोक्षिता ब्रह्मक्षत्रविशोऽधिकारिणः । संवत्सरान्ते कार्त्तिकशुक्ल[^१दशम्यां मासान्तरोयद्वादश्यां वा

(१) Y. शुचिर्भागवतो भूत्वा पूजायाञ्च तत्र ।

(२) Y. स्मृत्युक्तधर्म्ये ।

(३) Y. Omits the portion bracketed.

संक्रान्तिग्रहणपुण्यकालात् पूर्वं तृतीयदिने वा प्रातः शिष्यः शिष्य-
ब्रह्मो वा प्रातर्नित्यकृत्यानन्तरं गणपत्यादिपूजास्वस्तिवाचन-
पूर्वकं मम मोक्षप्राप्तये ऐहिकपुत्रधनादिसृष्टिपूर्वकमोक्षप्राप्तये
वा गुरुद्वारा दीक्षाभिक्षाकर्म कुर्वीयेति संकल्प्य गुरुं
प्रार्थयेयुः,—

भगवंस्त्वत्प्रसादेन संसारार्थवतारण ।

इच्छामस्वैहिकीं भक्तिं विशेषेण तपोधन ॥

इति सम्यार्थं वस्त्रकाञ्चनादिभिः सम्पूज्य दीक्षाकर्मणि गुरु-
र्भवेति वृणोयुः । तद्दिने द्वयोरेकभक्तम् । सायं सन्धानन्तरं मूल-
मन्त्रेणाभिमन्त्रा गुरुणा दन्तेन दन्तकाष्ठेन शिष्यस्य दन्तधावनम् ।
रात्रौ हरिं स्मृत्वा देवगृहे शयनम् । स्वप्नपरीक्षा । प्रातः स्वप्नस्य
गुरवे निवेदनम् । अशुभस्वप्ने मूलमन्त्रस्य शतं सहस्रं वा गुरो-
र्जपः । एकादश्यां गुरुशिष्ययोरुपवासः । संक्रान्तिग्रहणपक्षे
'पूर्वदिने उपवासः । द्वादश्यां संक्रान्तौ पुण्यकाले ग्रहोपराग-
समये वा स्नात्वा गुरोर्देवालये प्रवेशः उपलिप्तमूमौ ब्रह्मविताने
पुष्पमालादिभिरलङ्कितं षोडशारचक्रनवनाभिनवमण्डलाष्टदल-
'पद्मानामन्यतमस्य लिखनम् । तत्र प्रागाद्यष्टदिक्षु मध्ये च
नवकलशस्थापनम् । कलशाः पञ्चरत्नपञ्चपल्लववस्त्रयुगमश्वमाख्यदध्य-
क्षतसप्तसृत्तिकातीर्थोदकयुक्तास्तण्डुलफलयुक्तसरावापिहितमुखाः ।
शुक्लवस्त्रबहनेत्राणां शिष्याणां गुरोरनुज्ञया प्रवेशः । पूर्व्याद्यष्ट-

(१) Y. तत्पूर्वदिने ०

(२) Y. पञ्चनवनामान्यतमस्य लिखनम् ।

कलशेषु स्वस्ववैदिकमन्त्रेण वा शक्तादिलोकपालपूजा । मध्ये मूल-
मन्त्रेण विष्णोरभीष्टमूर्तिपूजा । मध्यकुम्भपूर्वादिषु बलप्रयुक्ता-
निरुद्धवासुदेवानां क्रमेण पूजनम् । ईशाने शङ्खस्य धाम्निये चक्रस्य
याम्ये गदाया वायव्यां पद्मस्य नैर्ऋत्यां सुपलस्य दक्षिणे गरुडस्य
वामे लज्जया देवस्याग्रतो 'धनुः' श्रीवत्सकौस्तुभानां पूजनम् ।
विष्णुपूजावरणपूजाकाले पूजनं वाऽमीषाम् । ततो गुरुप्रेरितानां
शिष्याणां पूजामण्डलदर्शनम् । पुष्पान्त्रलिदानपूर्वकं प्रणामः ।
मण्डलोत्तरे शिष्यस्य शिष्याणां वा क्रमेणोपवेशनम् ।

अथाभिषेकः ।

प्रथमं वैष्णवकुम्भेन तत इन्द्रादिकुम्भैः । एकस्य नवभिः
स्त्रपनं कृत्वा 'तैरेवान्धस्य । वर्णक्रमेण 'अभिषेकमन्त्रानुत्तैर्मूल-
मन्त्रः । अत्र गुणफलानि,—वैष्णवकुम्भस्नाने मोक्षः । ऐन्द्रघटे
श्रीः । धाम्निये जयः । याम्ये अपस्तुजयः । नैर्ऋत्ये दुष्ट-
ध्वंसः । वारुणे शान्तिः । वायव्ये पापक्षयः । कौबेरे द्रव्यम् ।
ऐशाने ज्ञानम् । सर्वकुम्भस्नानस्य संयोगपृथक्त्वेन विष्णुसायुज्यं
इह राज्यं वा गुणफलम् । परिहितशक्तवस्त्रयुगवदनेन मण्डल-

(१) Y. चेन्वाः श्रीवत्सकौस्तुभस्य च पूजनम् ।

(२) Y. तैरेवान्धेषाम् ।

(३) Y. अभिषेकमन्त्रान्तरानुत्तैर्मूलमन्त्रः ।

दक्षिणेन प्रवेश्य तद्देहस्वभूतानि रमित्यग्निवीजीत्येनाग्निना
 दग्धानि यमिति वायुवीजीत्यवायूद्भूतानि वमिति सोमवीजीत्य-
 जलाप्यायितानि विचिन्त्य प्रणतं प्रक्षीभूतं समयान् श्रावयेत् ।
 ब्राह्मणवेदविष्णुमहर्षद्रादित्याग्निलोकपालग्रहगुरुवैष्णवपूर्वदक्षि-
 तानां मानना कार्य्या कदापि निन्दा न कार्य्येति । मण्डले
 भगवन्तं ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्व्वरूपिणे हमिति षोडशाक्षर-
 मन्त्रेण पूजयेत् । अस्य पृथिवी ऋषिरनुष्टुप् कन्दो वराहो
 विष्णुर्देवता । स्थण्डिलेऽग्निमुपसमाधायाज्यभागान्तं कृत्वा शिष्य-
 देहे मं नमः पराय 'जीवात्मने नम इत्यादिरुपद्वात्रिंशत्तत्त्वव्यासं
 कृत्वा मं नमः पराय जीवतत्वात्मने 'स्वाहा इत्यादि द्वात्रिंशन्मन्त्रै-
 र्जुहुयात् । ततः स्वाहान्तषोडशाक्षरमन्त्रेण सहस्रं शतं वा
 हुत्वा तेनैव मन्त्रेण शिष्यस्य गर्भाधानादिविवाहान्तकर्मनिमित्तं
 प्रत्येकं तिस्रस्तिस्रश्च षाड्दुर्हुत्वा होमशेषं पूर्णहुत्यन्तं समाप्य
 पापनिराकरणबुद्ध्या शिष्यस्य नेत्रवन्धमपनीय ज्ञानरूपहस्तशला-
 कया नेत्रमुन्मील्य पुष्पाञ्जलिं यादयित्वा ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

अक्षुब्धमौलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

इति दत्तपुष्पाञ्जलिं भद्रपीठे उपवेश्य तदन्तिके स्वयमुपविशेत् ।
 शिष्यस्याष्टहीतमन्त्रत्वे तत्रैव मन्त्रदानं समाचरात् । तच्चैवम्,—

(१) Y. जीवतत्वात्मने नमः इत्यादि रूपेण द्वात्रिंशत्-

(२) Y. स्वाहेति द्वात्रिंशन्मन्त्रैर्जुहुवात् ।

शुभः सुषुम्नान्तर्गतां 'चित्शक्तिं' स्नानासादारानिर्गतां शिष्यनासा-
 द्वारा शिष्यसुषुम्नागतां विचिन्त्य स्रद्धदयाच्च मन्त्रवर्णमालारूपेण
 चिन्मयफुलिङ्गमालां शिष्यमुखे प्रविष्टां विचिन्त्य कर्णे 'निर्मलं'
 आवहेत् । पश्चादध्वोदकमादाय इदममुकार्षेममुकच्छन्दममुक-
 दैवतं मन्त्रममुकशिष्याय तुभ्यं ददे अयभावयोः समानफल-
 दोऽस्त्विति हस्ते जलं दद्यात् । शिष्यशुभदेवतामन्त्राणामैकं
 ध्यात्वा अष्टकत्वः शतकत्वो वा जपेत् । 'ब्रह्मदक्षिणा' शुकणा
 होमान्ते दीयते 'शुखे' हस्तस्वरध्वनिमकटकयामादिकमुत्तम-
 दक्षिणा । मध्यमदक्षिणा तदर्धं गोमिद्युनं हिरण्यं कन्याः सदक्षिणा
 वा दत्त्वा यावज्जीवं विष्णुं पूजयिष्यामीति संकल्प्य शुकतदिशा
 सम्पूज्य पूजितदेवतानामग्नये शुकणोद्वासने कृते ब्राह्मणान्
 भोजयित्वा यागोपकरणं शुखे दत्त्वा पुनः पुनः शुकं प्रणम्याच्छिद्-
 मवधार्य यावज्जीवं सभाष्यापत्यवान्वयो विष्णुकशरणस्तिष्ठेत् ।
 इदञ्च पुत्रकामेन श्रीकामेन व्याधिनाशकामेनापि कर्त्तव्यम् ।

इति वराहपुराणीयवैष्णवदीक्षा ।

-
- (१) Y. काचित् शक्तिम् ।
 (२) Y. निर्मितं आवहेत् ।
 (३) Y. जयदक्षिणा ।
 (४) Y. Beads भगवन्नामपूर्वकक्षनाभायाश्चरयुक्तनामकरणं श्रीकृष्णदासो-
 ऽसीति । शुखे ०

शिष्टाः पठन्ति,—

तापः पुच्छं तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः ।

एते वै पञ्च संस्कारा यस्याऽसौ वैष्णवो भवेत् ॥

तापस्तप्तमुद्राधारणम् । पुच्छं तिलकम् । नाम दीक्षाकालीनम् ।
यागोदीक्षा ।

तप्तमुद्राविधिवैवं 'नवप्रश्नपञ्चरात्रे,—

सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव च ।

चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत्तु विचक्षणः ॥

चक्रमायुधम् । ब्रह्माण्डे,—

आयुधैर्वैष्णवैः शैवैस्तापितैः स्त्रतनुं यदि ।

चिह्नयेद् वैष्णवो यश्च स याति परमां गतिम् ॥

वाराहे,—

शङ्खचक्राङ्कितं कुर्यादात्मानं बाहुभूलयोः ।

कलत्रापलम्बत्येषु पञ्चादिषु च सम्पदि ॥

स्नेच्छेद्देशेऽशुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।

योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुधरे ॥

तत्र शङ्खचक्रगदापद्मखड्गशार्ङ्गशरान् स्वर्णाद्यन्यतमधातुना
निर्धाय स्वनाममन्त्रेण प्रतिष्ठां कृत्वा पूजयित्वाऽग्निमुपसमाधाया-
भ्यर्चान्यभागान्तं कृत्वा “इदं विष्णुः, विश्वोरराट्, शतो देवा भवन्तु

(१) Y. ततः प्रश्नपञ्चरात्रे ।

(२) Y. धारयेच्च विचक्षणः ।

(३) D. ततो देवा भवन्तु नः ।

नः, नारायणाय विद्महे," इत्यैर्हुत्वा उदीच्याङ्गं समाप्याग्नीं शङ्ख-
चक्रादीनि निक्षिपेत् । स्वस्ति वाच्य तप्तं चक्रमादाय "सुदर्शन
महाज्वाल" इत्यादिपूर्वोक्तमन्त्रेण दक्षिणवाही चिह्नयेत् । "पाञ्च-
जन्य निजध्वान" इत्यादिमन्त्रेण 'वामबाहुं' शङ्केन चिह्नयेत् ।
"संसारभयभीतानां" इत्यादिमन्त्रेण यत्र कापि पद्मेन अङ्कयेत्
"ब्रह्माण्ड भुवनारम्भ" इत्यादि गदामन्त्रेण ललाटे गदां चिह्नयेत् ।

शार्ङ्गधारणसंयुक्त 'ज्वालाकंसदृश्यप्रभ ।

संसारभयमध्यस्थं रत्न मां त्वां नमाम्यहम् ॥

इति गिरसि शार्ङ्गचिह्नम् । नन्दकाय नम इति हृदये खड्गचिह्नम् ।

धारणान्तरमेवं ब्रूयात्

पुत्रमित्तकलत्रादि र्यः कश्चिन्मत्परिग्रहः ।

सह देवेन सर्वोऽसौ विश्वप्रोत्यै मयाऽर्पितः ॥

पश्चात्तु धर्ममास्थाय तिष्ठेदाजीवनं बुधः ।

नान्यदेवं नमस्कुर्याद् वैष्णवो न च पूजयेत् ॥

नान्यप्रसादं गृह्णीयात् नान्यनाम प्रकीर्त्तयेत् ।

फलञ्च—

कुलकोटिं समुद्रुत्य विश्वलोके महीयते ।

तत्त्वसारसंहितायाम्—

अधुना तव वक्ष्यामि वैष्णवं कल्पमुत्तमम् ।

देहे पुण्ड्रं सदा कुर्याच्चतुर्दश विधानतः ॥

(१) Y. वामवाही ।

(२) D. भूलोकसदृश्यप्रभ ।

शिरोललाटयोस्तद्वद् बाह्वीय इदये तथा ।

दक्षवक्षस्त्रले धीवामूले तद्वक्षवामयोः ॥

कुक्षिपक्षद्वये नाभौ धीवाजठरवामतः ।

चन्द्रेनाथवा कार्यं तीर्थजालसृदापिवा ॥

तुलसीजटया 'वापि कार्यं सर्वसुरेश्वर ।

लिखेद् देहे तु राजेन्द्र मूलमन्त्राभिमन्वितम् ॥

अङ्गुष्ठेन पुटैश्च मुक्त्यैवनामिकया मध्यमया वज्रार्धौ न कदा-
चित् तर्जनीकनिष्ठाभ्याम् ।

तदभक्तसङ्गसेवी स्वात्मदा कृष्णपरायणः ।

अर्चयेद्भरिमुद्दिश्य चतुर्भुजमहर्निशम् ॥

विष्णुपयुक्तवस्तूनि दापयित्वापजीवयेत् ।

वैष्णवी या तिथिः शक्र सोपेक्षा सर्वदेव हि ॥

प्राप्नोति महतीं भक्तिं विष्णुमेवाधिगच्छति ।

विष्णुधर्मं प्रज्ञादवाक्यम् —

किंलक्षणां भागवता भवन्ति पुरुषा गुरो ।

यच्च भागवतैः कार्यं तन्मे कथय भार्गव ॥

शुक्र उवाच,—

कर्मणा मनसा वाचा प्राणिनां यो न हिंसकः ।

भावभक्तश्च गोविन्दे दैत्य भागवतो हि सः ॥

भावभक्तस्तद्विषये प्रेमवान् ।

यो ब्राह्मणांश्च देवांश्च नित्यमेव न निन्दति ।

न च द्रोण्यापरस्त्रानां दैत्य भागवतो हि सः ॥

सर्वान् देवान् हरिं वेत्ति सर्वलोकांश्च केशवम् ।

तेभ्यश्च नान्यमात्मानं दैत्य भागवतो हि सः ॥

तथा,—यः कारयति देवार्चां हृदयालम्बनां हरेः ।

पुण्याणि च सुगन्धौनि मनोज्ञानि च यः पुमान् ।

प्रयच्छति हृषीकेशे स भागवत उत्तमः ॥

महाभारते,—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्त्ता जिज्ञासुरर्थाधीना ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानीत्वाकौव मे मतम् ।

तथा,—मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव शतं कर्तुं न संशयः ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

तथा,—यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी 'भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥

‘स्कान्दे चन्द्रशर्मावाक्यम्,—

कविना मोहितेनापि न कृतं तव पूजनम् ।
 मया पापेन देवेश शिवभक्तिसमादरात् ॥
 तव भक्तिः कृता नैव न कृतं तव वासरम् ।
 विफलं सुकृतं जातं यन्मया समुपार्जितम् ॥
 मत्पूर्वजैस्तु कथितं सर्वमेतत् सुरेश्वर ।
 तत्पुण्यं मा वृथा यातु प्रसादात् तव माधव ॥
 दृष्टे तु तव वक्त्रे तु दुर्लभं भुवनत्रये ।
 नैवास्ति देवकीपुत्र पुराणेषु श्रुतं मया ॥
 सापराधाश्च ये केचित् शिशुपालादयः श्रुताः ।
 त्वत्करणाहताः कोपात् मुक्तिं प्राप्ता महीभुजः ॥
 अद्यप्रभृति कर्त्तव्यम् यन्मया कृणु तत् शृणु ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत कर्त्तव्यं जागरं सदा ॥
 महाभक्त्या प्रकर्त्तव्यं प्रत्यहं पूजनं तव ।
 पलाङ्गेनापि विद्वन्तु न कार्यं वासरं तव ॥
 ‘त्वत्प्रियार्थं मया कार्या द्वादशी व्रतसंयुता ।
 कार्या भक्तिर्भगवति प्राणैरपि धृतैः सदा ॥
 नित्यं नामसहस्रञ्च पठनीयं तव प्रियम् ।
 पूजा च तुलसीपत्रैर्मया कार्या सदैव हि ॥

(१) Y. स्कन्दपुराणे कृष्णार्धे चन्द्रशर्मावाक्यम् ।

(२) Y. त्वत्प्रियार्थं मया ।

तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या मया^१ हरे ।
 नृत्यं गीतं च कर्त्तव्यं संप्राप्ते तव जागरे ॥
 तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।
 करिष्यामि तवाग्रे तु शुणानामपि कीर्त्तनम् ॥
 द्वारकायां प्रकर्त्तव्यं प्रत्यहं गमनं मया ।
 त्वत्कथायवणं कार्यं नित्यं पुस्तकवाचनम् ॥
 नित्यं पादोदकं मूर्द्धा मया धार्यं स्मभक्तितः ।
 नैवेद्यभक्षणञ्चापि करिष्यामि यतव्रतः ॥
 निर्मात्य शिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया ।
 त्वया यदवसृष्टन्तु भक्षणीयं सदा मया ॥
 तथा तथा प्रकर्त्तव्यं तव तुष्टिर्यथा भवेत् ।
 सत्यमेतन्मया कृणु तवाग्रे परिकीर्त्तितम् ॥

पलाहेन तिलाहेन दशमीविहं एकादशीव्रतं न कार्यम् ।
 नित्यं पुस्तकवाचनं नित्यं वैष्णव्यन्यपर्यालोचनम् । त्वया यदव-
 सृष्टमिति यद्भक्षणीयं तत् त्वदुपभुक्तमिति बुद्ध्या भक्षणीयम् । तथा
 तथा प्रकर्त्तव्यमित्यन्यदपि भगवन्गीतिहेतु कर्मान्तरमित्यर्थः ।

नारदीयपञ्चरात्रे,—

समयांश्च प्रवक्ष्यामि संक्षेपं पाञ्चरात्रिणाम् ।
 न भक्षयेन्मत्स्यमांसं कुर्यात् शूकरयोस्तथा ॥
 कांस्यपात्रे न भुञ्जीत न पद्मवटपत्रयोः ।
 देवागारे न निठीवेत् क्षुतञ्चात्र विवर्जयेत् ॥

(१) E. वदा ।

(२) D. शुणानाञ्चापि कीर्त्तितम् ।

सोपानत्कचरणसु न विशेत् तत्र कर्हिचित् ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥
 जागरं तत्र कुर्वीत विशेषात् पूजयेद्गरिम् ।

तथा,—

न शङ्केन पिवेत् तीर्थं न निन्देद् ब्राह्मणं सदा ।

अथ दुर्गासम्प्रदेयानि ।

अविष्टे,—

मयूरपत्रव्यजनं नानावर्णविचित्रितम् ।
 भगवत्यै नरो दत्त्वा लभेद् बहु सुवर्णकम् ॥
 तालवृन्तं महाबाहो चित्रकर्म्मापशोभितम् ।
 भगवत्यै नरो दत्त्वा वैष्णवस्य फलं लभेत् ॥

वैष्णवस्य यज्ञस्य । रूप्यदण्डचामरदाने वायुलोकाभिः ।
 ताम्रदण्डचामरदाने मातृणां स्नानम् । सर्व्वसौवर्णदण्डचामरं
 दत्त्वा ब्रह्मलोके महीयते । मणिदण्डसुवर्णरौप्यविचित्रचामरं
 दत्त्वा दुर्गालोके महीयते । श्वेतपताकाव्यं ध्वजं दत्त्वा दुर्गालोके
 महीयते । दुर्गायतने ध्वजमालाकरणे महाध्वजाष्टककरणे वा
 कल्पगतं दुर्गालोके महीयते । धवलप्रवालमणिभूषितमणिदण्ड-
 मयच्छत्रदाने शिरसि धार्थ्यभागेन च्छत्रेण विमानस्थो दुर्गालोके

(१) Y. चित्रकर्म्मापशोभितम् ।

(२) Y. दुर्गालोकः ।

महीयते । दुर्गालये बहुघण्टादाने देवीलोकाप्तिः । भेरीसृदङ्ग-
पटहवेणुवीणादिदाने देवीमालोक्यम् । दुर्गायै सृत्पात्रदानं
ब्राह्मणसम्प्रदानकताम्बपात्रदानात् शतगुणफलम् । देव्यै ताम्ब-
पात्रदानं ब्राह्मणसम्प्रदानकस्वर्णपात्रदानात् शतगुणफलम् । दुर्गायै
रजतदानं ब्राह्मणसम्प्रदानकनिष्ककोटिसुवर्णदानादधिकफलम् ।
पयस्विनीगोदानेऽश्वमेधफलम् । स्नानार्थगोदाने गोशतदानफलम् ।
श्वेतं वषट् दत्वा वषट्परोमसंख्यककल्पसहस्रं रुद्रलोके मही-
यते । '[दामोदासदाने राजसूयाश्वमेधफलम् । हस्तिदानाद्
गजनेन्द्रलोके क्रौडनम् । छत्रध्वजकिङ्किणीघण्टाचामरभूषितं
रथं दत्वा परमां गतिं याति । जलोपेतशस्यशालिमहीं
दत्वा भूमिहस्तसंख्यककल्पसहस्रं दुर्गालोके महीयते । सुस-
सृदङ्गकुटुम्बयुतग्रामं दत्वा शक्रलोके महीयते ।] विपश्चाय-
तनयुक्तनानाजनसमाकुलं पुरं दत्वा महर्लोके महीयते । सुससृद-
नगरं परिष्ठादेवायतनप्राकारवीथ्यापणनानाजनाकोर्णं दत्वा
अश्वमेधफलं प्राप्य इन्द्रलोके महीयते । नानाफलपुष्पान्विताराम-
दाने फलपत्रकुसुमसंख्यकवर्षसहस्रं दुर्गानुचरत्वम् । दुर्गायतने
वापीकूपतडागदीर्घिकां कृत्वा कुलानां शतं तारयित्वा

चण्डिकापुरमासाद्य मोदते चण्डिकानुगः ।

सृदुसूक्तविचित्रवस्त्रदाने वस्त्रतन्तुसंख्यकवर्षसहस्रं मोदते चण्डि-
कालये । सुवर्णतिलकदाने दुर्गामालोक्यम् । सौवर्णाचडय-

दाने गीसहस्रदानफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते । नानाविधभक्ष्य-
भोज्यमद्यमांससमन्वितमष्टम्यां नवम्यां वा सन्ध्याकाले महिषा-
जनिपातनैर्बलिकरणे चण्डिकामालोक्यम् ।

अथ देवीधर्माः ।

कालोत्तरे देवीभक्त्याचारप्रसङ्गे,—

कन्यास्त्रीदेवविप्राणां गुरुणाञ्च विशेषतः ।
शास्त्राग्निसाधकादीनां निन्दां यत्नेन वर्जयेत् ॥
सुगन्धि पुष्पं शिरसि मुखं ताम्बूलसंयुतम् ।
हस्ताभ्यां कङ्कणे धार्यं कुण्डले चाङ्गुलीयकौ ॥
ग्रीवां शैवेयकाभ्याञ्च रत्नवस्त्राणि धारयेत् ।
रमणञ्च दिवा वर्ज्यं तथा पर्वसु सर्वदा ॥
प्रभातसमये भक्त्या भवानीं पूजयेत् सदा ।
यावन्न पूजिता गोरी तावत् किञ्चिन्न भजयेत् ॥
ताम्बूलवस्त्रगन्धादीन् पूजयित्वा तु धारयेत् ।
कण्डनीं पेषणीं चुर्नीं मार्जनीं देहलीं तथा ॥
कन्यास्त्रीबालघण्टाञ्च वस्त्रमग्निं द्विजं गुरुम् ।
स्वविरं कर्करीं रत्नं विष्णुपादेन संस्पृशेत् । (?)
वल्गुहस्तेन पूजा तु वर्जनीया शिथिध्वज ॥

तैलमांसादिकां वक्तुं वर्ज्यं पर्वणि पर्वणि ।
 अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां विशेषतः ॥
 संक्रान्तौ ग्रहणे चैव पट्टशीतिमुखेषु च ।
 विशेषपूजा कर्त्तव्या आचार्यं पूजयेत् सदा ॥
 तृतीयाजागरः कार्यश्चतुर्थ्या पूजनं तथा ।
 दैव्यं दत्तान्तु नैवेद्यं कुमारौषु प्रदापयेत् ॥
 अदीक्षितानां पुरतः पूजनं परिवर्जयेत् ।
 ['सितपुष्पाणि सिद्धार्था नीलदूर्वाङ्गुरास्तथा ॥
 नित्यं गिरसि दातव्या देव्या मन्त्रेण मन्त्रिताः ।
 आदर्शं धारयेन्नित्यं न चित्तिं न शवं स्पृशेत् ॥
 न स्पृशेद् भक्तिहीनान्तु कपिलां वाऽथ काञ्चन ।
 कुष्ठिनं कुलखञ्जाञ्च केकरं कुटिलाश्रयम् ॥
 मद्यमांसामिषादीनि प्रयत्नात् परिवर्जयेत् ।]
 खण्डखाद्यानि देयानि तथा भक्ष्याणि यत्नतः ॥
 अपर्युषितपुष्पाणि दातव्यानि प्रयत्नतः ।
 कर्पूरयुक्तमुदकं वस्त्रपूतं प्रदापयेत् ॥
 १निर्दयत्वममर्त्यादामसत्यं साहसं तथा ।
 दौत्यमाक्लीव (?) हास्यञ्च शयनं शून्यवेश्मसु ॥

(१) Y. Omits the portion bracketed.

(२) Y. निर्भयत्वममर्त्यादा ।

वापीकूपमहावृक्षदेवतायतनेषु च ।

शयनं रोदनञ्चैव भोजनञ्च विशेषतः ॥

न रात्रौ पूजनं शस्तं भोजनञ्च विशेषतः ।

प्राणिहिंसा न कर्त्तव्या परच्छिद्रं न दर्शयेत् ॥

दीर्घमन्नन्तया सुखंसङ्गमं परिवर्जयेत् ।

तपस्त्रिसु सदा दानं शिवभक्त्यु नान्यथा ॥

न पठेत् पशुशास्त्रन्तु भूतवादञ्च वर्जयेत् ।

दया च सर्वदा कार्या भूतानामभयं तथा ॥

इदं शौचविधानन्तु कथितन्ते समासतः ।

नादीक्षितेषु दातव्यं नाभक्त्यु कथञ्चन ॥

अत्र येषां द्रव्याणां समर्पणे अर्चयतिशब्देन विधानमर्चयति प्रायपाठे तत्र ददात्वर्थश्चवर्णेऽपि “विशये प्रायदर्शनात्” इति न्यायेन पूजात्वमेव निश्चितमिति । पुष्पानुलेपनावस्त्रेण प्रोक्ष्य नेत्रेण वीक्ष्य कवचेनावगुण्ठय अस्त्रेण तालत्रयेण संरक्ष्य स्पृष्ट्वा मूल-मष्टधा जघ्ना धेनुमुद्रया असुतीकृत्य अनुलेपनेन गात्रलेपनम् । पुष्पस्य शिरसि दानम् । धूपस्य घ्राणे सन्निधापनम् । दीपस्य नेत्रे प्रदर्शनम् । नैवेद्ये जलप्रक्षेपः । प्राणादिमुद्रादर्शनम् । अलङ्कारस्य देहे यथास्थानं विन्यासः । वस्त्रस्य परिधापनं यज्ञोपवीतस्य देहे समर्पणमित्यादि यथायोग्यं कार्यम् । येषां तद्ददाति प्रायपाठस्तेषां तेनैव न्यायेन दानरूपत्वनिश्चयात् सम्प्रदानम् । देवं गन्धपुष्पाभ्यां सम्पूज्य देयद्रव्यञ्च सम्पूज्य दानवाक्येन दानम् ।

'इत्यग्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते । नित्याचारप्रदीपे
प्रथमभागे नानाविधदेवकार्याणि । श्रीः ।

अथ प्रणवोपासकेन प्रातः प्रणवजपः कार्यः ।

प्रातः स्नातः शुचिर्भूत्वा कृतसन्ध्याजपः स्मृतः ।

यथोक्तमन्त्रस्तमन्त्रः सप्तश्लोत्तरसहस्रकम् ॥

सप्राणायामकं कुर्यात् तदर्थं काग्रमानसः ।

एवमेव तथा सायं नित्य एष विधिः स्मृतः ॥

नित्यजपेन सर्वपापक्षयः सर्वकामाप्तिश्च । प्राणायामश्च—

रचकं दक्षिणेनोक्तं पूरणं वामतश्चरेत् ।

जपारम्भे विधिर्ज्ञेयो विपरीतसु संस्थितौ ॥

प्रणवमन्त्रस्य प्रजापति ऋषिर्देवी गायत्रीच्छन्दः परमात्म्या

(१) Y. इत्यग्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचारप्रदीपे नाना-
विधदुर्गाराधनकर्माणि । अथ नानादेवतभज्याणि ।

शिवोऽभिषेकसन्तुष्टो भक्ततुष्टो विनायकः ।

चक्रद्वारप्रियो विष्णुः प्रीत्या देवः प्रसीदति ॥

ब्रह्माध्ययनसन्तुष्टः कर्मणा च शतक्रतुः ।

वैनतेयः सर्पवरैर्भास्वरोऽर्धेण तृष्यति ॥

होमेन तु यज्ञः प्रीतो दानतुष्टा नवभुजाः ।

चातुश्छावचदैतेवाः सुरार्चांसर्वाभिप्रियाः ॥

धर्म आचारसन्तुष्टः पावसेन सुधाकरः ।

मन्त्रयः कुसुमैस्तुष्टो लज्जोऽप्यर्चनप्रिया ॥

ध्यानेन सर्वदा सर्वे कालयोगेन मुक्तिदाः ।

इति नित्याचारप्रदीपे प्रातःकालोददेवताकार्याणि समाप्तानि ।

(२) Y. अतः प्रणवजपः कार्यः ।

देवता प्रणवजपे विनियोगः । ॐ भूः हृदयाय नमः । भुवः शिरसे
 स्वाहा । स्वः शिखायै वषट् । महः कवचाय ह्रम् । जनः
 नेत्राभ्यां वीषट् । तपः अस्त्राय फट् । इत्यङ्गन्यासः । प्रणवेन
 सर्वशरीरे व्यापकन्यासः । एवं करद्वये अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तेषु
 करद्वये युगपन्न्यासः । अकारं प्रथमपर्वणि । उकारं द्वितीय-
 पर्वणि । मकारं तृतीयपर्वणि । सर्वाङ्गुलिव्यापकं प्रणवं न्यसेत् ।
 अकारं नाभौ । उकारं हृदि । मकारं मूर्द्धि । सर्वाङ्गे प्रणवः ।
 शरीरं प्रणवं ध्यात्वा तन्मध्ये परमात्मानं विचिन्त्य ब्रह्मकवचेन
 स्वदेहं परिवन्धयेत् । भूः अग्न्यात्मने हृदयाय नमः । भुवः
 वाय्वात्मने शिरसे स्वाहा । स्वः सूर्यात्मने शिखायै वषट् । ॐ भू
 भुवः स्वः ब्रह्मात्मने कवचाय ह्रम् । सोमात्मने नेत्राभ्यां वीषट् ।
 सत्यात्मने अस्त्राय फट् । व्यावृत्तित्रयेण दिग्वन्धनम् । एतद्
 ब्रह्मकवचम् । एतद्वन्धं दृष्ट्वा हिंसाः पलायन्ते । अन्तकालेऽने-
 नैव बद्धो मुक्तो भवति । सोऽहमित्यस्य महावाक्यस्य स्थूल-
 महाभूतविराटरूपं हकारार्थं सूक्ष्ममहाभूतार्वाच्छब्दहिरण्य-
 गर्भास्थे सकारार्थं लोनं तच्च मकारार्थेऽव्याकृतास्थे मूलकारणे
 तच्च दानार्थं (?) शरीरत्रयानुस्यूते ब्रह्मणि तच्च शुद्धं चिन्मात्रं
 ब्रह्माऽहमस्मीति चिन्तयेत् । असमर्थस्तु

विष्णुं भास्वत्किरीटाङ्गदवलयमलाकल्पहारोदरांघ्रि-
 योणोभूयं सवचोमणिमकरमहाकुण्डलामण्डिताङ्गम् ।
 हस्तोदयकशङ्काम्बुजगदममलं पीतकौशेयवासो-
 विद्योतद्भासमुद्यद्दिनकरसदृशं पद्मसंस्थं नमामि ॥

इति ध्यायेत् ।

अथाष्टाक्षरविधानम् ।

प्रातः स्नातः समुत्थाय कृतसन्ध्याजपः शुचिः ।
जपेदष्टसहस्रं वै नित्य एष विधिः स्मृतः ॥
यो मासं द्वापरे भक्त्या पूजयन् लभते फलम् ।
नमो नारायणायोक्ता तत्कलौ लभते फलम् ॥
अष्टाक्षरो महामन्त्रः सर्वपापहरः शुभः ।
सर्वेषां विष्णुमन्त्राणां राजत्वेन प्रतिष्ठितः ॥
भूत्वोर्द्ध्वाङ्गुरद्वयं सत्यपूर्वं ब्रवीमि वः ।
हे पुत्र शिष्याः शृणुत न मन्दोऽष्टाक्षरात्परः ॥

नारसिंहे,—

किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्व्रतैः ।
नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥
इमं मन्त्रं जपेद् यस्तु शुचिर्भूत्वा दिने दिने ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
सर्वतोर्यफलं ह्येतत् सर्वदानफलं नृप ।
हरैरर्चनमव्ययं सर्वयज्ञफलं नृप ॥

तथा,—गन्धपुष्पादि सकलमनेनैव निवेदयेत् ।

कल्पतरौ,—शिशुक उवाच,—

किं जपन् मुच्यते तात सततं विष्णुतत्परः ।
संसारदुःखात् सर्वेषां हिताय वद मे पितः ॥

व्यास उवाच,—

अष्टाक्षरं प्रवक्ष्यामि मन्त्राणां मन्त्रमुत्तमम् ।
 यं जपन् मुच्यते मर्त्यो जन्मसंसारबन्धनात् ॥
 हत्पुण्डरीकमध्यस्थं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 एकाग्रमनसा ध्यात्वा विष्णुं कुर्याज्जपादिकम् ॥
 एकान्ते विजने स्थाने विष्णुये वा जलान्तिके ।
 वेदे पुराणे प्रसिद्धे एष मन्त्रः 'पुरातनः ॥
 एवमष्टाक्षरं मन्त्रं जपेन्नारायणं स्मरन् ।
 सन्ध्यावसाने सततं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 सर्ववेदरहस्येभ्यः सार एष उदाहृतः ।
 विष्णुना वैष्णवानाम् 'हितानुश्रयणात् पुरा ॥
 कीर्तितः सर्वपापघ्नः सर्वकामप्रदायकः ।
 स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे जपेत् पापविशुद्धये ॥
 गन्धपुष्पादिभिर्विष्णुमनेनाराध्य यो जपेत् ।
 महापातकयुक्तोऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥
 जपेत् सहस्रं नियतं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 मासि मासि च द्वादश्यामयुतञ्च जपेत् शुचिः ॥
 प्रथमेन तु लक्षेण ध्यात्वाशुद्धिर्भविष्यति ।
 द्वितीयेन तु लक्षेण 'मन्त्रशुद्धिर्भविष्यति ॥

(१) Y. सनातनः ।

(२) Y. हितानुश्रयिना पुरा ।

(३) Y. निर्व्यायसमिपिष्यति ।

“[द्वितीयेन तु लक्षणे स्वर्लोकं प्राप्नुयात् परम् ।
चतुर्थेन तु लक्षणे हरिः सायुज्यमाप्नुयात् ॥
पञ्चमेन तु लक्षणे निर्मलं ज्ञानमाप्नुयात् ।
षष्ठेनैव तु लक्षणे भवेद् विष्णुस्थिता मतिः ॥
सप्तमेन तु लक्षणे स्वरूपं प्रतिपद्यते ।
अष्टमेन तु लक्षणे निर्व्याणमधिगच्छति ॥]

तथा,—जपेन्नारायणं मन्त्रमेतन्मृत्युभयापहम् ।

आयुष्यं धनपुत्रांश्च पशून् विद्यां महद्यशः ॥
धर्मार्थकाममोक्षांश्च लभते जपलक्ष्मणः ।
दुःस्वप्नासुरपैशाचा उरगा ब्रह्मराक्षसाः ।
जपिनं नोपसर्पन्ति चौरा व्याधय एव च ॥

पद्मपुराणे,—

अष्टाक्षरञ्च मन्त्रेण ये जपन्ति द्विजोत्तमाः ।
तान् दृष्ट्वा ब्रह्महा शूरेण स्तूयतो वैष्णवः स्वयम् ॥

तथा अष्टाक्षरकल्पे,—

पादचारो सहस्रायुरमितायुर्नभश्चरः ।
ललायुरपि जीवेच्च जपे सातिशये सति ॥
कोटिमष्टाक्षरं जप्नुर्न किञ्चिद् दुष्करं भवेत् ।
स्तब्धेदपि खे सूर्यसुदधिञ्चापि शोषयेत् ॥
अग्निमादिगुणान् प्राप्य स्वाराज्ये सुखमश्नुते ।

इत्यादिवाक्यवलान्नारायणमन्त्रोपासनपरः प्रातः सहस्रं जपेत् ।

यस्तु तेनैव संसारविच्छेदमिच्छति स आवश्यककर्मकालाति-
रिक्तकाले सततं जपेत् ।

तथाच,—

तस्मात् सर्वेषु कालेषु नमोनारायणेति यः ।

जपेत् स याति विप्रेन्द्र निर्वाणमधिगच्छति ॥ (?)

यस्तु,—

स्वप्नानारायणं मन्त्रं गच्छन्नारायणं तथा ।

भुञ्जन् नारायणं विप्रं तिष्ठन् जायन् श्रमवपि ॥

उन्मिषन् निमिषन् वापि नमो नारायणेति यः ।

जपेन्नारायणं मन्त्रं ब्रह्म पुरुषोत्तमम् ॥

इति । यच्च,—

आसीनो वा शयानो वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा ।

नमोनारायणायेति मन्त्रैकशरणा वयम् ॥

इति तत्र गमनादिकाले,—

मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव सदा जपेत् ।

इति मनसा जपः । एतादृशजपनिष्ठावतो नित्याकरणेऽप्य-
दीधः समाधिसमानत्वात् ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

इति भगवद्वचनादित्याहुः । अस्य वैदिकत्वान्न दीक्षादिचिन्ता
नवा दीक्षानियमः पुरश्चरणनियमो वा । तथाच नारायणो-
पनिषद्,—ॐमित्येतदग्रे व्याहरेन्नम इति पञ्चान्नारायणायेत्यु-
परिष्ठात् ॐमित्येकाक्षरं नम इति हे अक्षरे नारायणायेति

पञ्चाक्षराणि एतद् वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदं यीहवै नारायण-
स्याष्टाक्षरं पदमध्येत्यनुपपन्नवः सर्व्वमायुरप्येति विन्दति प्राजापत्यं
रायस्योषं गौधत्यं स ततोऽस्तत्वमश्रुते । इति । तथात्मबोधो-
पनिषद्,—ॐ नमोनारायणायेति मन्त्रोपासनं वैकुण्ठं गमयिष्यति ।
इति । प्रपञ्चसारं,—

ऋषिरस्य मनोः साध्यनारायण इतीरितः ।

कन्दसु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥

अथ क्रुद्धमहावीर्य्यसहस्रपदादिकैः ।

उल्के र्जातियुतैः कुर्यात् पञ्चाङ्गानि मनोः क्रमात् ॥

अष्टाक्षरेण व्यस्तेन कुर्यादष्टाङ्गकं सुधीः ।

सहस्रशिरःशिखावर्णनेत्रास्तोदरदृष्टके ॥

अर्कोष्ठाभं किरीटान्वितमकरलसत्कुण्डलं दीप्तिराजत्-

केयूरं कौमुभाभाशबलरुचिरहारं सपोताम्बरञ्च ।

नानारत्नांशुभिन्नाभरणशतयुजं शोधरास्त्रिष्टपाश्वं

वन्दे दीःसक्तचक्राभ्युरुहदरगदं विश्ववन्द्यं मुकुन्दम् ॥

मन्त्रार्थश्च ।

सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिश्च सर्व्वात्मा सर्व्वगो ध्रुवः ।

जगज्जन्मस्थितिध्वंसहेतुरपि महेश्वरः ॥

एवमेव समुद्दिश्य मन्त्रो नारायणः सदा ।

इति सुरेश्वराचार्य्यरीत्या ज्ञातव्यः । अस्यार्थः,—

ब्रह्मलीकातुयहार्थं गृहीतदेहो नारायणस्तस्मै नारायणाय
नमस्कार इति ।

प्रपञ्चसारं च,—

तारः शक्तुत्यतया निर्दिष्टः सोऽहमर्थकः पूर्वम् ।

नार्थः प्रतिषेधार्थो मोकारवायमर्थको भवति ॥

सलिलानलपवनधराः क्रमेण नारायणाचराः प्रोक्ताः ।

चरमेरस्तु विभक्तिव्यक्त्यर्थं दर्शितस्तदर्थार्थं ॥

अयं सलिलतेजोवायुधरात्मकः प्रपञ्चो नास्ति सोऽहं ब्रह्मैवाह-
मित्यर्थः । अत्राङ्गभूतकिरीटमन्त्रः किरीटकेयूरहारमकर-
कुण्डलगङ्गचक्रगदाम्बुजहस्तपीताम्बरधरयौवत्साङ्गितवल्लस्यलयी-
भूमिसहितस्त्रात्मज्योतिर्दयदीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमः ।
इति व्यापकन्यासः ।

वैष्णवपीठे पूजा ।

अङ्गान्यभ्यर्च्य मन्त्रार्णान् केशरेषु समर्चयेत् ।

पूर्वादिचतुर्दशे वासुदेवसङ्घर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाः । कोण-^१दलेषु
शान्तियोसरस्मतोरतयः । दलायेषु शङ्खचक्रगदापद्मकौस्तुभमुपल-
खद्वयनमालाः । अग्रे गरुडम् । शङ्खपद्मनिधी दक्षिणोत्तरयोः ।
पश्चिमे ध्वजः । आग्नेये विघ्नराजं । नैर्ऋते तार्क्ष्यं ईशाने
सेनानीं इन्द्रादयस्तद्वह्निर्वज्रादयः ।

^२विकारलक्षं प्रजपेन्ननुमेनं समाहितः ।

तद्दशांशैः सरसिजैर्जुहुयान्मधुराद्भुतैः ।

धर्मार्थकामान् लब्ध्वान्ते विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥

(१) Y. हृदयेषु ।

(२) Y. विकारलक्षं जपेन्ननु ।

प्रयोगश्च ।

सर्वार्थसाधनं जप्ता विशुद्धालुपपातकी ।
 पञ्चाहं पञ्चगव्याशी निषखी दर्भमंस्तरे ॥
 अहोरात्रमुपोष्याशु सहस्रेणाभिमन्त्र्य च ।
 युक्तानि पञ्चगव्यानि पीत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 शनैश्चरदिनेऽश्वत्थं नित्यमालभ्य पाणिना ।
 'जपेदष्टोत्तरं शुद्धो म्रियते नापमृत्युभिः ॥
 अश्रीयादन्वहं विद्वान् असं सप्ताभिमन्त्रितम् ।
 आरोग्यं महदाप्नोति बलं तेजश्च विन्दति ॥
 उदकुम्भं नवं पूर्णमुपसृश्यायुतं जपेत् ।
 तेनाभिषिक्तस्तोत्रेण व्याधिभिः परिमुच्यते ॥
 तिलानां दशसाहस्रैर्होमवायुर्विवर्द्धकः ।
 दधिमध्वाज्यसंमिश्रां चतुरङ्गुलमन्त्रिताम् ।
 शुलुचौमयुतं हत्वा मृत्युमेवातिवर्त्तते ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति घृतहोमेन भूयसा ।
 अष्टाक्षरं समुच्चार्य वामहस्ताभिमन्त्रिताः ॥
 पुनः पुनरपः सिञ्चेत् सर्पदष्टशु जीवति ॥
 नाभिमालोदकस्यान्ते नदीं प्राप्य समुद्रगाम् ।
 जप्ता सूर्यमूर्धवाहुरयुतं धनमाप्नुयात् ॥
 अभिमन्त्र्याष्टसाहस्रं सर्व्वबीजानि वापयेत् ।
 महती शस्यवृद्धिः स्यादान्नादिष्वप्ययं विधिः ॥

पुनं मासत्रयाद् विन्देत् हुत्वा गोमूत्रयावकम् ।

भुङ्क्तेति क्वचित् पाठः ।

अनुक्तायान्तु संख्यायां विधाने जपहीमयोः ।

सर्व्वत्राष्टसहस्रं स्यादेव साधारणो विधिः ॥

['इति नित्याचारप्रदीपे अष्टाक्षरविधानं समाप्तम् ।]

अथ मुमुक्षुणा प्रातः प्रपञ्चयागविधिः कार्य्यः ।

कृते च यस्मिन्निह साधकोत्तमाः

प्रयान्ति निर्व्व्याणपदं तदक्षयम् ।

इति प्रपञ्चसारवचनात् । सम्बिदानन्यसिद्धिद इति तन्वान्तरात् ।

'तत्राङ्गत्वेन प्रथमं महागणपतिमन्त्रस्य व्यासः । महागणपति-
मन्त्रस्य गणक ऋषिः नीलदृगायचोच्छन्दः महागणपतिर्देवता
गां योजं स्वाहा शक्तिः ॐ गां हृदयाय नमः ॐ श्रीं गां शिरसे
स्वाहा ॐ ह्रीं गुं शिखायै वषट् ॐ क्लीं गे कवचाय ह्रं ॐ लं
गौ नेत्राभ्यां वीषट् ॐ शं गः अस्त्राय फट् । कल्पवृक्षवने ऐश्व-
जलधिलहरीवातशिशिरं सर्व्वर्त्तुमेविते तरुमूले षट्कोणे लिपि-
पत्रे आसीनस्त्वेकरदो ['दशभुजो] गजवदनः ।

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) Y. पञ्चसोमविधिः कार्य्यः ।

(३) Y. तदङ्गत्वेन ० ।

(४) Y. Omits the portion bracketed.

वीजापूरगदेक्षुकार्मुकरजाचक्राजपागोत्पल-

ब्रौहिप्रस्थविषाणरत्नकलशप्रोद्यत्कराभोरुहः ।

ध्येयो वल्लभया सपद्मकरया श्लिष्टो ज्वलत्भूषया

विश्वोत्पत्तिविनाशनस्थितिकरो विघ्नो विगिष्टार्थदः ॥

अग्रे रमारभेगौ दिव्ये । दक्षे वटमूले गिरिजागिरिशौ ।

पृष्ठे पिप्पलमूले रतिकामौ । सव्ये भूवराहौ प्रियङ्गुमूले । षट्कोणा-

यिषु । अग्रे आमोदः सिद्धिः । तमभितः प्रमोदः ससृङ्गा ।

सुमुखः कान्त्या । दुर्मुखो 'मदनावत्या । तमभितो विघ्नो मद-

द्रवया । विघ्नकर्त्ता द्राविष्ठा । सव्ये शङ्कनिधिर्वसुधारया । दक्षे

पद्मनिधि र्वसुमत्या । अष्टदेवताः । ततोऽष्टमातरः । इन्द्रादयो

वज्रादयश्च । एवं सपरिवारं गणपतिं ध्यात्वा ॐ श्रीं क्लीं लं गण-

पतये वरवरद सर्व्वजनं मे वशमानय स्वाहेति गणपतिमन्त्रस्य देहे

न्यासः । गमिति वीजमन्त्रस्य चतुश्चत्वारिंशद्वारं जपः । गणानां

त्वेति मन्त्रस्य सप्तजपः । महागणपतिमन्त्रस्य चतुर्व्वारं जपः ।

मातृकामन्त्रस्य ऋथादिस्मरणम् । षडङ्गन्यासः । मातृकाक्ष-

राणां स्वस्वस्थानेषु त्रिवारं न्यासः । सविन्दुकषोडशस्वरान्ते

आदित्याय नम इति मुखे । कवर्गान्ते अङ्गारकाय नम इति

दक्षिणकरे । चवर्गान्ते शुक्राय नम इति वामकरे । टवर्गान्ते

बुधाय नम इति दक्षिणपादे । तवर्गान्ते बृहस्पतये नम इति

वामपादे । पवर्गान्ते शनैश्वराय नम इति कुक्षौ । यकारादि-

दशाक्षरान्ते सोमाय नम इति हृदये ।

अथ प्रपञ्चयागन्यासः ।

प्रपञ्चयागमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः सच्चिदानन्दादय-
परिपूर्णं प्रत्यक्ब्रह्मज्योतिर्देवता प्रणवो बीजं ह्रस्वेखा शक्तिः ।
स्नाहा हृदयाय नमः । सोऽहं शिरसे । हंसः शिखायै । क्रीं
कवचाय ह्रन् । ॐ नेत्राभ्यां हरहर अस्त्राय फट् । इति करे
षडङ्गन्यासं कृत्वा देहे मूलमन्त्रेण व्यापकन्यासं कृत्वा हृदया-
दिषु षडङ्गन्यासः । ॐ क्रीं हं सः सोऽहं स्वाहेति मन्त्रार्थध्यानम् ।
सर्व्वात्मकं मायारोपितदेहेन्द्रियादिभेदप्रपञ्चाधिष्ठानरूपं प्रत्यक्-
ब्रह्मैकभूतं परिपूर्णं ब्रह्मानन्दज्योतीरूपम् । तस्मिन् सोम-
रूपे ब्रह्महुताग्ने ज्योतिषि समस्तप्रपञ्चसहितास्तत्तुल्याः
संस्थानोपेता मातृकावर्णा ज्ञयन्तु इति भावनीयम् । ॐ क्रीं हं सः
सोऽहं स्नाहा इति क्रमेण । शिरःसहितो अकारो हुत इति
बुद्धिः । ॐ आं क्रीं आं हं सः सोऽहं स्नाहा । वदनवृत्तसहित
आकारो ब्रह्मणि हुत इति बुद्धिः । एवं सर्वत्र ।

एवं न्यासान्ते सर्वप्रपञ्चदेहादिशून्यः पूर्वचिन्मात्रस्ति-
ष्ठेत् । एवं न्यासं कुर्वतो ब्रह्मज्ञानमस्मिन्नेव जन्मन्युत्पद्यते ।
मन्त्रोपासकस्य च मन्त्राः सर्वदोषरहिता भवन्ति । एतावन्मोक्ष-
फलाय मन्त्रसिद्धये तु वक्ष्यमाणवाह्यहोमः काम्यफलाय ।

हव्येष जुहुयादग्नी मन्त्रवित् तन्वचोदितैः ।

अश्वत्योदुम्बरप्रचन्ययीधमभिधस्तिलाः ।

सिद्धार्यपायसान्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः ॥

अमोभिर्जुहुयान्नृचं तदहं वा समाहितः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति परां सिद्धिञ्च विन्दति ॥

एभिरर्कसहस्राणि हुत्वा मन्त्रो विनाशयेत् ।

रिपून् क्षुद्रयक्षान् भूतान् शपान् सर्वान् सपन्नगान् ॥

मन्त्राणामन्यथावृत्तिप्रतिपत्तिसमुद्भवान् ।

विकारान् नाशयेदाशु होमोऽयं समुदीरितः ॥

एभिक्षिमधुरोपितैर् हुत्वा लक्षं राज्यं लभते । तिललक्षहोमः

पापक्षयाय । पद्मलक्षहोमः स्त्रियै । वृत्तलक्षहोमः कीर्त्यै ।

अनया सप्त संजप्तं पिवेत् प्रतिदिने दिने ।

सलिलं स भवेद् वाम्भौ लभते कवितां पराम् ॥

सोमसूर्याग्निदैवत्या वर्णा लोहत्रयन्तथा ।

रौप्यमिन्दुः श्रुतो हैमं सूर्यस्त्राम्बो हुताशनः ॥

लोहभागाः समुद्दिष्टा श्वराद्यक्षरसंस्थया ।

तैर्मृद्रां कृत्वा तां स्पृष्ट्वा सहस्रं संजप्य सहस्रं हुत्वा तत्र
संपातं पातयित्वा पङ्कजोपरि चौरवृत्तकायपूर्णमष्टगन्धनवरत्न-
युतं संस्थाप्य तत्र मुद्रिकां प्रक्षिप्य कुम्भे भाटकां सम्पूज्य
स्पृष्ट्वा सहस्रं जप्त्वा तेनाभिषिञ्च्य यस्मै तां मुद्रिकां दद्यात्
तस्य तां धारयतः सर्वपापनिवृत्तिरोगग्रहभूतविषचौरव्यालादि-
दोषनिवृत्तिर्युद्धे जयः । अष्टावष्टौ श्वराः कादयः पञ्चवर्गा
यादयो वर्गद्वयमिति नववर्गाणां नवग्रहा देवताः । नवग्रहाणां
नवरत्नानि माणिक्यमौक्तिकविद्रुमगारुडपुष्करागवज्रनीलगोमेद-
वैदूर्याणि एतैर्मृद्रां कृत्वा पूर्ववत् संस्कृत्य धारणे सह-

पौडाशान्तिसौभाग्यलक्ष्मीसकलापविद्वत्तिरचोभूतपिशाचादिभया-
भावधनधान्यससृद्धिश्च फलम् । एवं केवलमाहकोपासकस्यापि ।

अथ प्राणाग्निहोत्रविधिः ।

तस्य फलं प्रपञ्चसारं,—

सतारशक्त्याद्यजपान्तमेवं हुत्वा महात्माथ शताहंसंख्यम् ।

विन्द्यस्य तावच्च तथैव सूत्रमात्राकृतिर्नित्यतनुश्च भूयात् ॥

इति प्रपञ्चसारवचनान्मोक्षफलकः ।

इत्येवं हुतविधिमन्त्रहं दिनादौ

ये सम्यग् विदधति मन्त्रिणः शताहंसम् ।

ते रत्नैरपि कनकांशुकैः सधान्यैः

सम्पन्नाः सकलजगत्प्रिया भवन्ति ॥

इति वचनाच्च काम्योऽपि । तत्र दिनादाविति वचनात् प्रातः
कर्त्तव्यता ।

तद्विधिः,—

ब्रह्मा पद्मासनमृजुकायो मन्त्री विशेत् पुरोवदनः ।

शुदाद्यङ्गुलोर्द्विस्थाने मेढ्राद्यङ्गुलादधश्च मूलाधारः । तत्र
पूर्वैर्नैर्ऋतवायुकोणं त्रिकोणं तन्मध्ये हृज्जेखा हकारः । दीर्घ
ईकार 'हकाराभ्यां वेष्टितं त्रिकोणं त्रिकोणमध्ये चावसथ्यकुण्डं
त्रिकोणपूर्वं सभ्यकुण्डं त्रिकोणपश्चिमे आहवनीयकुण्डं
त्रिकोणोत्तरे अन्वाहार्यपचनकुण्डं त्रिकोणदक्षिणे गार्हपत्यकुण्डं
सर्व्वेभ्योऽन्तर्गते वस्तिः । इति होमाधिकरणान्निध्यानम् । सर्व्व-

गतचैतन्यप्रकाशप्रतिबिम्बहेतुभूतानवच्छिन्नचैतन्यात्मकात् सकल-
वर्णकारणशब्दरूपब्रह्मात्मकमूलप्रकृत्यात्मनो द्वादशान्तस्थितात्
कल्याकात् स्वाविताममृतमयीमक्षरमालिकां चैतन्यज्योतिषा
संभिन्नां जाव्यव्यमानां कल्यान्ताग्निशिखरस्फुरत्कुहरकेषु कुण्डेषु
होमयेत् । होमकाले नवरत्नान्यतमवर्णत्वेन ध्यानं तदयथा
क्षकारं मरकतवर्णममृतमयञ्च ध्यात्वा द्वादशान्तपदान्निर्गम्य
सुषुम्नामार्गे मूलाधारगतावसथ्यकुण्डपर्यन्तं नीत्वा ॐ ह्रीं लं हं सः
सोऽहं स्वाहा । एवं शकारं गोमेदाभममृतमयं द्वादशान्तामूला-
धारावसथ्यकुण्डं नीत्वा ॐ ह्रीं शं हं सः सोऽहं स्वाहेति होमः ।
एवं मकारं नीलाभं नकारं विद्रुमाभं णकारं वज्राभं ञकारं
पुष्परागाभं उकारं वैदूर्याभं विसर्गं मुक्ताभं एकारं मुक्ताभं
ऋकारं माणिक्याभं ध्यात्वा पूर्ववदावसथ्ये प्रसीषां होमः ।
एवमावसथ्ये वर्गान्ते दशवर्णहोमः ।

अथ सभ्ये लकारं मरकतवर्णममृतमयं द्वादशान्तान्निर्गम्य
सुषुम्नामार्गेण मूलाधारगताहवनीयकुण्डगतं ध्यात्वा ॐ ह्रीं
लं हं सः सोऽहं स्वाहेति होमयेत् । सभ्यकुण्डे । एवं नववर्णान्
सभ्ये । तत्र वकारं गोमेदाभं धकारं विद्रुमाभं ढकारं वज्राभं
भकारं पुष्परागाभं घकारं वैदूर्याभं अनुस्वारं मुक्ताभं उकारं
माणिक्याभं ध्यात्वा पूर्ववन्मन्त्रेण सभ्ये होमः ।

(१) Y. मूलाधारतिलोचनपूर्वगतसभ्यकुण्डपर्यन्तं नीत्वा यो ह्रीं लं हं सः
सोऽहं स्वाहेति सभ्ये जुहुवात् । एवं नववर्णान् वक्ष्यमाणसभ्ये । तत्र वकारं •

अथ त्रिकोणपश्चिमस्याहवनीये । इकारं मरकतवर्णममृत-
मयं द्वादशान्ताविर्गत्वं सुषुम्नापथा मूलाधारगताहवनीयकुण्डगतं
ध्यात्वा ॐ ह्रीं हं हंसः सोऽहं स्वाहेति होमयेत् । एवमपरवर्ण-
नवकस्याहवनीये । तत्र लकारं गोमिदाभं वकारं नीलाभं दकारं
विद्रुमाभं इकारं वज्राभं जकारं पुष्परागाभं गकारं वैदूर्याभं
घीकारं मुक्ताभं ऋकारं माणिक्याभं इकारं माणिक्याभं ध्यात्वा-
हवनीये पूर्ववन्मन्त्रेण होमः । उत्तरगतान्वाहार्थपचनकुण्डे ।
सकारं मरकतवर्णं ध्यात्वा द्वादशान्ताविर्गत्वं सुषुम्नापथा मूलाधार-
त्रिकोणीत्तरगतान्वाहार्थपचनपथ्यन्तं नीत्वा ॐ ह्रीं सं हंसः सोऽहं
स्वाहेति जुहुयात् । एवमपरनववर्णानन्वाहार्थं । तत्र रेफं गो-
मिदाभं फकारं नीलाभं थकारं विद्रुमाभं ठकारं वज्राभं ङकारं
पुष्परागाभं खकारं वैदूर्याभं घीकारं मुक्ताभं ऋकारं माणिक्याभं
ईकारं माणिक्याभं ध्यात्वा पूर्ववन्मन्त्रेण होमः ।

अथ त्रिकोणदक्षिणस्याहवनीयकुण्डे । यकारं मरकताभ-
ममृतमयं ध्यात्वा द्वादशान्ताविर्गत्वं सुषुम्नापथा मूलाधारगार्हपत्य-
समीपं नीत्वा ॐ ह्रीं यं हंसः सोऽहं स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् ।
एवमपरवर्णनवकं गार्हपत्ये । तत्र यकारं गोमिदाभं पकारं
नीलाभं तकारं विद्रुमाभं टकारं वज्राभं चकारं पुष्परागाभं
ककारं वैदूर्याभं ऐकारं मुक्ताभं ऋकारं माणिक्याभं आकारं
माणिक्याभं ध्यात्वाहवनीये पूर्ववन्मन्त्रेण । ततोऽकारं ब्रह्मरूपं
सर्वाधारं ध्यायेत् ।

अथ ॐ ह्रीं हं सः श्योमशब्दजातं सोऽहं स्वाहेति मध्यगताव-
सथ्यकुण्डे होमः । ॐ ह्रीं अनिलं स्यर्गजातं हंसः सोऽहं स्वाहेति
पूर्वगतसभ्यकुण्डे । ॐ ह्रीं तेजोरूपजातं हंसः सोऽहं स्वाहेति
पश्चिमगताहवनीये । ॐ ह्रीं आपोरसजातं हंसः स्वाहेति
उत्तरगतान्वाहार्यपचने । ॐ ह्रीं पृथिवीगन्धजातं हंसः सोऽहं
स्वाहेति दक्षिणगार्हपत्ये । एवं कृत्वा सर्व्वतेजोपसंहारपूर्व्वकं
प्रतिलोमं विधाय आनन्दात्मकोऽहयः परमात्मरूपपूर्णचिन्मात्रो-
पतिष्ठेदिति । तत्र प्रपञ्चसारमते टवर्गस्य शुक्रो देवता पुष्प-
रागमणिः तवर्गस्य जीवो देवता विद्रुममणिः । शारदामते
क्रमेण टवर्गस्य लहस्यतिः तवर्गस्य जीव इति शेषः । इति
प्राणाग्निहोत्रविधिः । भोजनकालीनप्राणाग्निहोत्रवर्त्तिर्व्व्यते ।

अथ मुमुक्षूणां मन्त्रराजानुष्टुभन्तसिंहाकारब्रह्मविद्यो-
पासनं कर्त्तव्यमिति तदभिधीयते ।

पूर्व्वतापनीये,—“य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं
नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स
आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स सत्यपूतो भवति
स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति स रुद्रपूतो भवति
स वेदपूतो भवति स सर्व्वपूतो भवति । य एतं मन्त्रराजं
नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स मृत्युं जयति स पाप्मानं
तरति स सर्व्वहत्यां तरति स भ्रूणहत्यां तरति स वीरहत्यां
तरति स सर्व्वहत्यां तरति । य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं

नित्यमधीते सोऽग्निं स्तभ्यति स उदकं स्तभ्यति स वायुं
 स्तभ्यति स आदित्यं स्तभ्यति स सोमं स्तभ्यति स उदकं
 स्तभ्यति स सर्वान् देवान् स्तभ्यति स सर्वान् ग्रहान् स्तभ्यति
 स विषं स्तभ्यति । य एतं मन्तराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते
 स देवानाकर्षति स यक्षानाकर्षति स नागानाकर्षति स ग्रहा-
 नाकर्षति स मनुष्यानाकर्षति स सर्वानाकर्षति । य एतं मन्तराजं
 नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति स भुवर्लोकं
 जयति स स्वर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति स जनर्लोकं जयति
 स तपोलोकं जयति स सत्यलोकं जयति स सर्वलोकं जयति ।
 य एतं मन्तराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निष्टोमेन
 यजते स षोडशिनो यजते सोऽतिरात्रेण यजते सोऽप्तोर्यामिणो यजते
 स वाजपेयेन यजते सोऽश्वमेधेन यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते ।
 य एतं मन्तराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते
 स यजूंश्चधीते स सामान्यधीते सोऽयर्वाणमधीते सोऽङ्गिरस-
 मधीते स शाखा अधीते स गाथा अधीते स नाराशंसीर-
 धीते स प्रणवमधीते । अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्
 समम् । उपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समम् । गृहस्थशत-
 मेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समम् । वानप्रस्थशतमेकमेकेन
 यतिना तत्समम् । यतीनां पूर्णशतमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्-
 समम् । रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्-
 समम् । अथर्वशिरःशिखाध्यापकशतमेकमेकेन तापनीयोपनि-
 षदध्यापकेन तत्समम् । तापनीयोपनिषदध्यापकशतमेकमेकेन

मन्त्रराजजापकेन तत्समम् । तद् वा एतत् परं मन्त्रराजा-
ध्यापकस्य । यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वार्युवहति यत्र न चन्द्रमा
भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्देहति यत्र सृत्यु न
प्रविशति यत्र न दुःखं सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदा-
शिवं योगिध्येयं परं पदं यत्र गत्वा न निवर्त्तन्ते योगिनस्तदे-
तदचाभ्युक्तम्,—तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवौव
चक्षुराततम् । तद् विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्वते ।
विष्णोर्यत्परमं पदमिति तदेतन्निष्कामस्य भवति । य एवं वेदेति
महोपनिषत् य एतां महोपनिषदं वेद स कृतपुरस्करणीऽपि महा-
विष्णुर्भवति ।” तथा “यो सृत्वोः पाप्मभ्यः संसाराच्च विभीयात स एतं
मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात् स सृत्युं जयति स पाप्मानं
तरति स संसारं तरति ।” तथा “य इह स्यातुमपेक्षते स सर्वेष्वर्था-
ददाति देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा
सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।” तथा तत्र तेषु पदपदाङ्गविधिषु “साम
जानीयाद् यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।” घोषणा भूयसो ।
अङ्गिरसकल्पे,—

शक्तिनिष्ठो भवेत् शैवः शैवो विष्णुं प्रपूजयेत् ।

वैष्णवो नारसिंहः स्यात् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

इति सर्वोपासनाक्रमफलस्य मोक्षहेतुत्वमुच्यते । हरिवंशे नरसिंह-
प्रादुर्भावादनन्तरं ऋषय ऊचुः,—

यत्त्वयाभिहितं देव नरसिंहात्मकं वपुः ।

एतदेवार्चयिष्यन्ति परापरविदो जनाः ॥

विष्णुधर्माक्षरे विष्णुमूर्तिपूजाविशेषाधिकारे ज्ञानकामसु
वृसिंहमित्युक्तम् । विष्णुधर्मं च,—

भगवन्नरसिंहस्य विष्णोः स्तोतुं जिघांसतः ।

दृष्टं देहे मया सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

ब्रह्मा प्रजापतिश्चेन्द्रो रुद्रैः पशुपतिः सह ।

इत्याद्यभिधाय—

एतच्चान्यच्च यत्किञ्चिद्देवर्षिपितृमानवम् ।

सतिर्यगूर्द्धपातालं तस्य दृष्टं तनो मया ॥

सोऽहं तमजरं देवं द्रुष्टदैत्यनिवारणम् ।

आराधयितुमिच्छामि तं समाख्यातुमर्हति ॥

वैरहे,—

प्रादुर्भावसहस्रेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

कस्मिन्नभ्यधिका शक्तिरनुभूता त्वया विभो ॥

इति नारदप्रप्रे ब्रह्मोवाच,—

योऽसौ हिरण्यकशिपुं जघ्निवान् वृहदरिर्नखैः ।

नरस्य कृत्वा हतनुं सिंहस्यार्हतनुं तथा ॥

प्रादुर्भावसहस्रेषु तत्र शक्तिर्विशिष्यते ।

भार्गवसंज्ञितायां तथा,—

मे एव देवः सर्वेषां प्रधानमिति मे मतिः ।

अगुवाक्यं सनत्कुमारं प्रति—

चतुर्वर्गस्य कर्तारः श्रुता धर्मा न तत्श्रुतम् ।

मत्तोर्निर्वर्त्तनं धर्मं मे त्वं वक्तुमिच्छार्हसि ॥

अयं हि पञ्चमो वर्गः सर्वधर्मात्मोत्तमः ।
अस्मिन् सिद्धे चत्वारो वर्गा अपि करस्विताः ॥
ततः स प्राज्ञ मन्त्राणामुत्तमं स्वर्गमोक्षदम् ।
मृत्योर्निवर्त्तनोपायं वदामि तव चानघ ॥

तथा,—

गच्छंस्तिष्ठन् वसन् वापि जाग्रद् वा शयने स्थितः ।
मन्त्रैकशरणो मन्त्री मनसात्मनः स्मरेत् ॥
उच्छिष्टे मैत्रेयं कृत्वा मेहित्वा प्राग् विशुद्धितः ।
न स्मरेन्नमसाद्येन स्मरन् नरकमृच्छति ॥

भातुरथ सुसुषुप्तं विना शीघ्रं स्मरेदपि ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासपर्यालोचनया नृसिंहाकारब्रह्मो-
पासनमन्त्रराजकं मोक्षफलप्रदं प्रतीयते । तदुक्तं तापनीय-
वार्त्तिके,—

नृसिंहब्रह्मविद्यया व्याख्याता मुक्तिसिद्धये ।

उपासनप्रकारश्च श्रुत्यैव प्रतिपादितः ॥

तत्तदागमकल्पग्रन्थेषु बहुषु कचित् कचिदित्येवं सर्वपर्या-
लोचनया शेषपडतिः । गङ्गाराचार्यादिसम्प्रदायाविरोधेन संचेषेण
किञ्चिदुच्यते । अस्य मन्त्रस्य वैदिकत्वादागमोक्तदोषा पुर-
श्चरणाद्यपेक्षा नास्ति ।

तदाहुः,—

मन्त्रिणां भजतामिवं मन्त्रपाठेन धीमताम् ।

पुरश्चरणकृत्येन विनापि फलदो मनुः ॥

आगमे दीक्षापुरस्चरणादिकं यद्यपि मन्त्रराजमधिकृत्यापि क्वचित्
क्वचित् श्रूयते तथापि

यदन्यत् तत्र ह्युदितं तत्सर्वमिह गेयते ।

मन्त्रो गृहीतमात्रोऽयं तारयेत् सकलापदः ॥

इति पुरस्चरणपेक्षा कल्पकारमतेऽपि दृश्यते । केवलं तद्विधाना-
सामर्थ्यात् दीक्षापूर्वकगृहीतेन तु पुरस्चरणेन चोपासने शीघ्रं
मोक्षफलाप्तिः । तत्तत्काम्यफलानामतिशयश्च । एवमयुतादिपुरस्च-
रणापेक्षा द्वात्रिंशलक्षणादिपुरस्चरणे बोध्यम् । यत्तु श्रुतौ,—य एतां
महोपनिषदं वेदं स कृतपुरस्चरणो महाविष्णुर्भवतीति उपनिषद्-
ज्ञानस्य पुरस्चरणकार्यकारित्वोक्तेः पुरस्चरणपेक्षास्तीति । तत्र
उपनिषद्ज्ञानस्य तदुक्तोपासनाद्वारा पुरस्चरणकार्यकारित्वमित्यु-
पनिषदुक्तोपासनैव पुरस्चरणमित्यर्थः ।

भार्गवसंहितायाम्,—

वैदिकोऽयं महामन्त्रो ब्रह्मणादेव सिद्धाति ।

तथापि मनसस्तुष्टौ पुरस्चरणमुच्यते ॥

यत्तु प्रपञ्चसारे,—

‘द्वात्रिंशत्सहस्रैरधिकतिरयुतैर्भवेत् पुरस्चरणम् ।

ताभिर्लक्षैः सिद्धिः समीरिताऽस्य मनोः ॥

(१) प्रपञ्चसार reads,

द्वात्रिंशत्सहस्रैरधिकतिरयुतैर्भवेत् पुरस्चरणम् ।

तावद्विस्त्रावद्विर्लक्षैः सिद्धिः समीरितावास्तु मनोः ॥

तत्र द्वात्रिंशत्सहस्रैः पुरः सेवा द्वात्रिंशदयुतैः पुरश्चरणं ताम्रिलक्षैः
सिद्धिः मोक्षसिद्धिः । शारदातिलके,—वर्णलक्षं जपेन्नान्वमिति
वर्णलक्षं चतुर्लक्षम् । वर्णलक्षं द्वात्रिंशत्लक्षमिति यद्यपि मोक्ष-
फलार्थमित्याहुः । मन्त्रदेवप्रकाशिकायान्तु परमेश्वरसाक्षात्कार-
क्षमं द्वात्रिंशत्पुरश्चरणमित्याहुः ।

अन्यत्र च

नियुतञ्च जपेन्नान्वमस्यैवा तु पुरस्त्रिया ।

नियुतं दशलक्षम् । वैरञ्चे

अष्टलक्षं जपेद्वापि.....सिद्धति ।

इदञ्च द्वात्रिंशत्लक्षाग्रन्तेषु मोक्षफलार्थम् । द्वादशमन्त्राधिकारे
आदिब्रह्मे,—

निजेष्टदेवञ्च सपर्ययन् जपेत्

शतं शतानां दश मन्त्रसिद्धये ।

शतानां शतं दश लक्षमित्यर्थः ।

जपन् लक्षेण सिद्धिः स्यात् द्विलक्षेणान्तरीक्षणम् ।

त्रिलक्षेण नभोवृत्तिश्चतुर्भिर्मोक्षमाप्नुयात् ॥

तत्रापि लक्षेण पुरश्चरणम् । द्विलक्षादिप्रयोगः फलार्थः । वामन-
भवदासीये,—

विविक्तं स्थानमासाद्य विविक्तं सुमनोहरम् ।

तीर्थं वा पुण्यदेशं वा विविक्तं नापि किञ्चन ॥ (१)

अयुतञ्च भार्गवसंहितायाम्

कुर्यान्नान्वस्य संसिद्धेः दशसाहस्रकं जपम् ।

स्वयं प्रोक्ते च दीक्षामभिधाय

अभिषिक्तोऽथ गुरुणा अयुतं प्रजपेन्ननुम् ।

अधिकारौ भवेदेवं पुरश्चरणमारभेत् ॥

गुरोराज्ञां समादाय ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

आदितोऽप्यवसानान्तं ध्यायन् देवं जपेन्ननुम् ॥

एवञ्च ग्रहणपुरश्चरणमेव स्वयं प्रोक्ते मुख्यम् । अयुतजपः पुरः

सेवा । भार्गवसंहितायाम्बलुकत्वत्वेन ग्रहणपुरश्चरणमुक्तम् ।

चन्द्रसूर्यविरागेतु पूर्वं चाहमुपोषितः ।

एकाहं वा जपेन्नन्त्रं स्पर्शान्मुक्त्यन्तमादरात् ॥

परेऽहनि च होमादि यथापूर्वं समाचरेत् ।

नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमाचोदके स्थितः ॥

अथवा सिन्धुतीरेऽपि शुक्लवासा जपं चरेत् ।

अथवा भूतलिप्यन्तैरादावन्तो क्रमोत्क्रमात् ॥

पुटितं प्रजपेन्नन्त्रमष्टोद्दृशतसंस्थया ।

विना होमादिभिर्मन्त्रः सिद्धात्वेव न संशयः ॥

भूतलिपिपुटितजपे होमाद्यपेक्षा नास्ति । अन्यत्र तु होमजप-

तर्पणमार्जनविप्रभोजनैः पञ्चविधं पुरश्चरणम् ।

पूजाहोमी जपयेति भवेदंशत्रये तव ।

इति पञ्चात्मकपुरश्चरणाशक्तस्यानुकल्पपरमेव ।

जपस्य,—

कल्पोक्तैव कृते संख्या चेतायां द्विगुणा स्मृता ।

हापरे त्रिगुणा प्रोक्ता कलौ संख्या चतुर्गुणा ॥

इति वचनात् श्रुतसंस्थाचातुर्गुणं सर्वत्र कल्पयित्वा कर्त्तव्यम् ।
तद्दशांशेन होमः । तद्दशांशेन तर्पणम् । तद्दशांशेन मार्जनम् ।
तद्दशांशेन विप्रभोजनमित्यादि ।

स्वयंप्रोक्ते—

सहस्राख्येन मन्त्रेण यो हरिं स्तौति मानवः ।

अनुष्टुप् तस्य सिद्धिः स्यात् सर्वे मन्त्रा वशानुगाः ॥

सहस्राख्यमन्त्रस्तत्रैवोक्तः ।

तथा,—

तस्मादस्य पुरश्चर्यां चरित्वा जीवनावधि ।

पूजां जपञ्च सहस्रं विद्वानहरहचरेत् ॥

अथ भार्गवसंहितायाम्,—

एवं सिद्धमनुर्मन्त्री नित्यकर्माणि निष्ठितः ।

काम्यानां फलभागी स्यान्नोत्तमप्याशु गच्छति ॥

इति वचनान्नित्यकर्मानिष्ठा कार्या । नित्यकर्माणि तत्रैवो-

क्तानि,—

कुर्याज्जपमशक्तस्तु त्रिकालं वैककालिकम् ।

कृत्वा जपं देवपूजां दीप्तोक्तविधिनाचरेत् ॥

अत्रापि त्रिकालमशक्त एककालं वेत्यनुषङ्गः ।

गच्छन् तिष्ठन् वसन् वापि जायद् वा मयने स्थितः ।

मन्त्रैकशरणी मन्त्री मनसामुं मनं शरेत् ॥

मुञ्चानो मैत्रकं कृत्वा मेहित्वा प्राग् विशुद्धितः ।

न शरेत् मनसाप्येनं शरन् नरकमुच्छति ॥

आतुरश्च मुमुर्षुश्च विना शौचं शरैर्दुःखं यदि ।
 मन्त्रमेनं जपेन्नन्त्री स्वस्थो नामिषभुग् भवेत् ॥
 परकांस्वाशनो भूत्वा परलालाशनोऽपि वा ।
 न पर्वणि स्त्रियं गच्छेत् न काञ्चित्परयोषितः ॥
 न नग्नामवलीकृतं नान्यमन्त्ररतिर्भवेत् ।
 रजन्यामन्त्रिमे यामे देवं स चिन्तयेत् सदा ॥
 क्षणं लघ्वान्यकालेऽपि शरन् वै मोक्षमृच्छति ।
 स्वर्गं वा धर्ममर्थं वा सर्वथा निष्फलं न तत् ॥
 देवतागुरुमन्त्रैक्यं सदा चेतसि धारयेत् ।
 नारायणमनुं जप्त्वा मन्त्रमेवं जपेद् बुधः ॥
 अस्य हातिंशद्वर्णादि अष्टाक्षरसमुद्भवाः ।
 नारसिंहं सहस्रार्णं जप्त्वा मन्त्रमिमं जपन् ॥
 ऐहिकं फलमासाद्य विष्णुलोकश्च गच्छति ।
 एवं नियमयुक्तस्य साधितोऽयं मनूत्तमः ॥
 कामधुक् कल्पवृक्षश्च न ते बन्ध्यावधूरिव ।

वैरहे,—

अस्मिन् मन्त्रे रतिः स्यादिति पुरुषवरो नार्चयेदन्यदेवान्
 बभ्रीयादञ्जलिं वाप्यवनतशिरसा मात्स्यजातं सुगन्धि ।
 नैवेद्यं नापि दद्याज्जपति न च परं साधयेदन्यमन्त्रं
 हन्याद् विप्रश्च पूज्यं गुरुमतिभवति प्रायशो नैव दोषः ॥
 यः पूज्यं गुरुं हन्यात् विप्रं अति अत्यन्तं हन्यात्
 तादृयेदित्यर्थः ।

नाश्रियात् तैलसिक्तः स्वपतु च विरहे नाभिसि स्त्रीसमेतः
 स्वप्नं पश्यत्यनुभवति विधौ दूषयेन्नेव नारीम् ।
 क्रायां नैवाश्रयोत क्षणमपि मतिमान् दीपखट्वाङ्गनानां
 मार्जारस्तम्भमार्जन्नजस्वरशशकोट्टवैभोतिकानां ॥
 शाखोटारौष्टकानामपि खलु करजाभयानां तरुणां
 प्राच्योदीच्यादिजातीनपि विकलगुणान् न स्पृशेत् सूतिकांश्च ।
 माञ्जिष्टं चारनालं लसुनमपि तथा शृङ्गनं कांक्षसुक्तिं
 तुम्बं तैलावसिक्तं यवसमपि नरो वर्जयेद् यातयामम् ॥
 पीतं स्वादुनिपुणमपि परिवसितं केवलञ्चैव लोणं
 विण्मूवच्छर्दिरेतांस्तपि रसनया न स्पृशेत् मन्त्रजापौ ।

नाश्रियाद् दधि ललितं निशासु विष्णुं

नोच्छिष्टं घृतरहितं तथाच मन्त्री ।

नाभुञ्ज्यात् प्रतिपदि नैव पक्ष्यां

नवम्यां पञ्चम्यां प्रयतमना अथैह भक्तः ॥

योगो नावश्ययोनावपि खलु मतिमानन्ययोनौ च रेतो-
 निष्पत्तिं नैव कुर्यात् पयसि पथि वने देवतानां समीपे ।
 आरामे चैत्यवृक्षे सदसि बहुजने रङ्गभूमौ गुरुणां
हुतवहसदने नैव गच्छेच्च गोष्ठम् ॥

शून्यागारे पथि च विपिने केवलञ्चैव भूमौ

सन्ध्याकाले स्फटिकशयने न स्तुते वा कटे वा ।

निद्रां गच्छेन्न खलु निभृते प्राङ्गणे वाप्युदग्वा

प्रत्यग् वा विन्यसेत् न शिरः केवलं मन्त्रजापौ ॥

धान्यगोशुक्लताशनराणां न स्वपेदुपरि नाप्यनु वंशे ।
 नान्यकारभवने च न नमो नार्द्रपाणिचरणोऽप्यमुनिर्वा ॥
 वेदस्मृत्योर्विरोधं कचिदपि विषये नैव कुर्याच्च मन्त्रो ।
 लोकादृष्टिश्च वश्ये कारणमपि तथा तीव्रदुःखात्मकञ्च ॥५॥

तथा,—

सकलौलतविग्रहोऽमुना नरसिंहोऽहमिति स्मरेद् बुधः ।
 परमायुधभूषणायुतामपि मुद्रां परिकल्पयेत् तनौ ॥
 शङ्कारशार्ङ्गसगद्विशिखाशुगात्र-
 यीवत्सकौसुभकिरोटवनस्रगाद्याः ।
 मुद्रा हरेः प्रियतराः स्वतनौ तु सद्यः
 साविध्वतर्पचमभूदनया नराणाम् ॥

अत्र शङ्कादिसुद्राणां हस्तेन दर्शनम् । सदेहे तिलकेन लिखनमित्यन्ये ।
 सकलोकरणञ्च प्रयोगे वक्ष्यते तच्चावश्यकं तदभावे दीपमाह ।
 अन्यथाग्रहणे भवन्ति पुंसां स्मृतिविभ्रान्तिरूपाधिवित्तनाशाः ।
 सुखमित्रकलत्रपुत्रहानि भविता न विचारणीयमस्ति ॥
 अन्यथाग्रहणञ्च वक्ष्यमाणसकलोकरणसकलज्ञानविरहः ।

अथोपासनक्रमः ।

रजन्यन्तिमे यामि उत्थायाचम्य प्राणायामभूतशुद्धौ कृत्वात्मानं
 चोत्सिंहं ध्यात्वा स्रग्दये अष्टदलपद्मे भक्त्या कियत्कालं ध्यान-

* मूलश्लोककृत "वैरह्य" इति नामकपुस्तकस्य संवादाप्राप्तेस्तदुक्तान्येतानि
 पद्यानि वचनानि च रचितानि । अं

शतकोक्तवक्ष्यमाणमार्गेण श्रीगुरुमिहध्यानम् । शिरसि शुक्रेऽङ्गे
दिनेत्रं दिभुजं गुरुं ध्यात्वा

नमोऽस्तु गुरवे तुभ्यं शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ।

यस्य वाक्यामृतं हन्ति विषं संसारसंज्ञितम् ॥

इति नमस्कारः ।

तत्र स्नानादिकम् ।

आर्त्तान् ब्राह्ममुहूर्त्तोक्तानाचारान् कृत्वा स्नानतर्पणोप-
योगिवस्तून्वादाय तीर्थगमनम् । तत्र सर्वं स्थापयित्वा प्रार्थना,—

देवता मुनयः प्रेता भूतानि च यथाक्रमम् ।

अत्रासतां यथाशक्ति तर्पयिष्यामि वो जलम् ॥

मृदमस्त्रेणाष्टधाभिमन्त्र्य खननं प्राङ्मुखस्योदङ्मुखस्य वा । ताञ्च
स्नानार्थं शौचार्यञ्च द्विधा कृत्वा स्नानार्थमृदं शुद्धदेशे संरक्ष्य
शौचार्यमृदा विष्णुवशीचं कृत्वा दन्तधावनं विधाय आर्त्तविधिना
तर्पणान्तं स्नानं कृत्वा तान्त्रिकस्नानारम्भः । स्नानार्थमृदं त्रिधा
विभज्य एकेन भागेन कक्षद्वयपार्श्वद्वयकटिगुह्यसर्वाङ्गचालनम् ।
वस्त्रचालनम् । पुनराचमनम् । द्वितीयमृदभागं वामहस्ते कृत्वा
मूलेनाष्टधाभिमन्त्र्य पुनस्तां त्रिधा विभज्य प्रथमभागेनास्त्रेण
विशुद्धिः (शिरोऽङ्गस्य) । द्वितीयभागेन हृदयाद्यङ्गस्थानि लेपनम् । यस्य
यावदङ्गम् । तृतीयभागेन मूलमन्त्रेणापादतलमस्तकं लेपनम् । जले
प्रविश्य करायस्यदर्भाद्यान् जले संयोज्य तीर्थान्वावाह्य गङ्गादि-
नान्नेव कृत्विमादिगङ्गादितीर्थावाहनम् । गङ्गायै नमः । गङ्गे त्व

मेङ्गोति पुनरपि तीरगमनम् । जलं सम्पूज्यमूर्त्तिमयत्वेन ध्यानम् ।
 स्वात्मन इष्टदेवमयत्वेन (च) ध्यानम् । आचमनम् । श्रोत्रनासे पिधाय
 वक्त्रस्याङ्गजले निमज्ज्य मूलमन्त्रं स्मृत्वा मज्जनम् । उन्मज्ज्याचम्य
 तीरं गत्वा पूर्वस्थापितसदस्तृतीयं भागं त्रिविधा विभज्य वस्त्रचाल-
 नार्थे द्वितीयभागं स्थापयित्वा प्रथमभागेन हृदयाद्यङ्गस्थाने लेपनम् ।
 तृतीयेन सर्वोङ्गलेपनं कृत्वा जले प्रविश्य मूलमन्त्रेणान्तर्जलजपं
 कृत्वा उन्मज्ज्य स्वात्मन इष्टदेवं ध्यात्वा शिरस्त्रभिषेकः । स च
 कलयसुद्रया मुष्योर्लङ्गयोरङ्गुष्ठतर्ज्जिन्यौ वहिः कृत्य तर्ज्जिन्यग्रेऽङ्गुष्ठाग्रे
 संयोगरूपया । आपोहिष्ठेति ऋक्त्रयेणाभिषेकत्रयं द्रुपदादि-
 मन्त्रेणैकः शन्न आपइत्यनेनापरः अघमर्षणेनैकः पुनर्भूमेत्यादि-
 भिर्नवभिर्मन्त्रेर्नवाभिषेकाः । निमज्ज्योत्थाय पुनरेवमभिषेकः । इति
 वारत्रयम् । तूर्णीं पञ्चवारं निमज्ज्योत्थायाचम्य तीरं गत्वा
 वस्त्रपरिधानम् । यथाविधिसन्ध्योपासनान्ते मूलमन्त्रपञ्चविंशति-
 वारजपेन मन्त्रसन्ध्या । मूलमन्त्रजपेन ब्रह्मयज्ञः ।

अथ तान्त्रिकतर्पणम् ।

तिलतण्डुलयवान्यतममित्यतोयेन देवांस्तर्पयामि इति
 तर्पणम् । ब्रह्म तर्पयामि ब्रह्मर्षास्तर्पयामि तिलतण्डुलतोयेना-
 स्त्रलिङ्गम् । मनुष्यपिङ्गणाञ्च तर्पयामीति तिलतण्डुल-
 तोयेनाञ्जलिः । तिलोदकेन पितॄंस्तर्पयामि पितामहांस्तर्पयामि
 इत्यादिक्रमेण वर्गत्रयतर्पणम् । सर्वभूतगणांस्तर्पयामीति

तिलोदकेन । इतरभूतानि तर्पयामीति केवलोदकेन । यव-
तण्डुलान्यतमोदकेन आधारशक्तिप्रभृतिषोडशदेवतानां तर्पणम् ।
मूलेन खेष्टदेवतर्पणम् । आवरणदेवताविश्वक्सेनतर्पणम् ।
आर्द्रवस्त्रं निष्पीड्य दासवर्गे तर्पयामीति तर्पणम् । अवशिष्टमृदा
वस्त्रचालनम् । तीर्थविमर्जनम् । हिराचम्य देवपिष्टमनुष्यभूतानि
स्वस्थानं गच्छतेति विसृज्य मूलमन्त्रेण तीरचालनम् । अर्घ्यहस्तस्य
देवगृहगमनम् ।

अथ पूजारम्भः ।

आचम्य प्रवेश्य मूलमन्त्रेण प्रदक्षिणं कृत्वा पूजारम्भः ।
(एतादृशस्नानाशक्तस्य ब्रह्मज्ञानं मानसस्नानम् । तत्राशक्तस्य सर्वे-
न्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहृत्यात्मन्यवस्थानं द्वितीयं मानस-
स्नानम् । मूलमन्त्रजपो जाप्यस्नानम् । अन्ये श्रुताध्ययनसम्पन्नं
स्नात्वा स्पर्शनं संस्कृतस्नानम् । प्रार्थिता विप्रा यद् वा घोषणं
कुर्वन्ति तव स्नानं परिपूर्णमस्त्विति तदाघोषणस्नानम् । तव
स्नानं जातमिति यदा गुरोराज्ञा तदाज्ञास्नानम् । इत्यशक्त-
विषयाणि ।)

अथ () नन्दनीमध्यस्था एते त्रयं नैतत्स्नानस्य विषयाः प्रकरणेन
सङ्गच्छन्तत्वात् परन्तु एतत्पूर्वप्रकाशमभिविद्धतस्नानप्रकरणान्तर्गतं । एवेति
प्रतीत्यन्ते । स्थापिताद्येह मूलपुस्तकानामनुसारेण । न

सूर्यार्घ्यं दत्त्वा प्रथमं द्वारपालपूजा । शङ्खमस्त्रेण प्रोक्ष्य
 प्रणवेन जलं पूरयित्वा तेनैव गन्धपुष्पे दत्त्वा शङ्खं स्पृष्ट्वा प्रणवदश-
 वारजपेनार्घ्यं संस्कृत्य तज्जलेनास्त्रेण द्वारं प्रोक्ष्य गन्धपुष्पाभ्यां
 द्वारपालपूजा । दक्षिणशाखायां मायाशक्तिं वामशाखायां चित्-
 शक्तिं सम्भूज्य दक्षिणशाखायां चण्डजयमातङ्गगणानाम् । उत्तरे
 प्रचण्डविजयविधातयमुनालक्ष्मीः । तद्दक्षिणवामयोः शङ्ख-
 पद्मनिधौ । देहल्यां क्षेत्रपालस्य । समुदायेन वा द्वारपालगणैर्भ्यो
 नम इति देहल्यामस्त्रं सम्भूज्य ततोदित्यदृश्यवलीकनादित्यविघ्न-
 निवारणम् । अस्त्राङ्गिरन्तरीक्षविघ्ननिवारणम् । पार्श्विघातत्रयेण
 भौमविघ्ननिवारणम् । देहलीवामशाखां किञ्चित् स्पृशताङ्ग-
 सङ्कोचेन दक्षिणाङ्घ्रिणा प्रवेशनम् । नैर्ऋत्यां दिशि मध्ये वा वास्व-
 धिपतये नमः । ब्रह्मणे नमः । प्राङ्मुखतयोदङ्मुखतया वा पद्मा-
 सनायेकतमासनेन मृदासने उपवेशनम् । दक्षिणे भागे पूजा-
 द्रव्यस्थापनं सुवासितजलकुम्भस्य वामे पश्चात् करप्रक्षालनान्य-
 पात्रम् । परितो घृतप्रज्वलितदीपस्थापनम् । दर्पणचामरताल-
 वृत्तादिराजीपचारसन्निधापनम् । अभीष्टदेवस्य परब्रह्मत्वेन
 ध्यानम् । स्वयं तन्मयत्वेन । वामे गुरुभ्यो नमः दक्षिणे
 गणेशाय नम इति नमस्कारः । मध्ये ईश्वराय नमः शेषाय नमः
 श्रीगृहसिंहाय नमः इति नमस्कृत्य “भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा
 भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देव-
 हितं यदायुः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्व-
 वेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।” प्रथमाभौमिति (?) शक्तिं यागागार-
रक्षायै जालत्वेन प्रकल्प्य अस्त्रेण तालत्रयमूर्द्धाङ्गं कृत्वा तेनैव दिग्-
बन्धनम् । ऐन्द्रीं दिशं वध्नामीति नमश्चक्राय स्वाहेति यथा लिङ्गं
दिग्बन्धनं नाराचमुद्रया । ॐ नमो महासुदर्शनाय महाचक्राय
महाज्वालाय दीप्तरूपाय सर्वतो रज रज हं फट् स्वाहेति । अस्य
परितोऽग्निप्राकारचिन्तनम् । आसनमन्त्रस्य मिरुपृष्ठ ऋषिः
सुतलं छन्दः श्रीकूर्मा देवता आसनोपवेशने विनियोगः
इत्यासनं धृत्वा

पृथिवि त्वं धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।

त्वच्च धारय मां नित्यं पवित्रं कुरु चासनम् ॥

इति प्रार्थना । आसनशक्तये कमलासनाय नम इति स्वासन-
मभिमन्त्र्य भूतशुद्धिः ।

करकच्छपिकां बद्धा हादशान्तपदे ध्रुवे ।

सुषुम्नावर्जनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ॥

सोऽहं मन्त्रेण भूतानां सूक्ष्मात् पातश्च (?) चिन्तयेत् ।

कण्ठभूमध्यपर्यन्ते षड्विन्दुयुतमण्डलम् ॥

कृष्णं वायोस्तात्र बीजं विचिन्त्य च तदुद्धृतैः ।

मरुद्भिः शोषयेद् देहं कल्पशेषसमं बुधः ॥

नाभ्यादिकण्ठपर्यन्ते स्थानेऽग्नेर्वह्निमण्डलम् ।

रक्तं त्रिकोणरं बीजयुक्तं स्वस्वस्तिकं ततः ॥

तस्य तेनाग्निना देहं कल्पशेषेण समं दहेत् ।

जान्वादिनाभिपर्यन्ते स्थानेऽपामर्हचन्द्रवत् ॥

शुक्लं पद्मान्वितं गङ्गामण्डलं तत्र वं स्मरेत् ।
 तदुद्यतानृतान्धोभिः प्रावयेत् सलिलं ततः ॥
 तत्र एकार्णवध्यानं भुव आत्रह्यरन्ध्रकम् ।
 आकाशमण्डलं धूमं हं बीजाव्यञ्ज मध्यजम् ॥
 विचिन्त्य विपुलाकाशं तदुत्थं चिन्तयेद् बुधः ।
 पादादिजानुपर्यन्तं भूस्थानि वज्रलाञ्छितम् ॥
 चतुरस्रं भुवोर्विम्बं पीतं लं बीजमेव तु ।
 प्रलयाभ्योनिधी ध्यात्वा ब्रह्माणञ्च तदुत्थितम् ॥
 सौवर्णप्रभवेणैनं द्विधाकृत्वा तु कल्पयेत् ।
 विचिन्त्य भूतसूक्ष्माणि समानीय परात्मनः ॥
 कल्पयेदात्मनो देहं कल्पयेत् विनोद्य तम् ।
 हंसमन्त्रेण चात्मानमानयेत् परमात्मनः ॥

अथवा गृहस्थो न दहेदिति गृहस्थस्य देहदाहात्मकभूतशुद्धा-
 वनधिकारात् एवंविधा भूतशुद्धिः,—धर्मकन्दं ज्ञाननाल-
 मैश्वर्याष्टदलं वैराग्यकर्णिकं हृदयाभोजमुकुलितं ध्यात्वा
 तारेण विकसितं कृत्वा तत्कर्णिकास्थं चैतन्यात्मकं जीवं
 प्रुतप्रणवोच्चारणेन सुषुम्नानाडीमार्गेण निर्गम्य द्वादशान्तस्थ-
 महस्त्रदलपद्मस्यपरमात्मना सहैकीकृत्य स्वशरीरकल्मषजातं
 पुरुषाकारेण कुक्षौ विचिन्त्य—

ब्रह्महत्यागिरस्कान्तु स्मरणं स्तीयभुजहृदयम् ।
 सुरापानहृदायुक्तं गुरुतल्पकटिहृदयम् ॥

तत्संसर्गिपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ।

उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम् ॥

खड्गचर्मधरं कृष्णं कुक्षौ पापं विचिन्तयेत् ।

तं पापपुरुषं नाभिप्रदेशस्थपट्कोणषट्पङ्क्तिविन्दुलाञ्छितकृष्णवर्ण-
वायुमण्डलान्तर्गतयमितिवायुबीजोत्थितवायुना शोषयित्वा पुनस्तं
पापपुरुषं हृदयस्थितत्रिकोणस्वस्तिकाङ्किताग्निमण्डलान्तःस्थित-
रमित्यग्निबीजोत्थिताग्निना दाहयित्वा भस्म दक्षिणनासाद्वारा
निःसार्य भूमध्यस्थितार्धचन्द्राकारपद्माङ्कितशुक्लवर्णासृतं मण्ड-
लान्तःस्थितवमित्यसृतबीजोत्थितासृतधारया निष्कृष्यं स्वशरी-
रमाप्ताव्य शुद्धं कृत्वा द्वादशान्तस्थितमाकानं तेन सह सुषुम्ना-
नदीमार्गेण पूर्वोक्तहृदयकमले प्रणवेन स्थापयेत् । भूतशुद्धानन्तरं
स्वस्य प्राणप्रतिष्ठा । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः विराट्
छन्दः प्राणो देवता ॐ बीजं स्वाहा शक्तिः आं ह्रीं क्रौं यं रं लं
वं शं घं सं हं लं लं ह्रीं हं सः सोऽहं अमुष्य प्राणा इह प्राणा
अमुष्य जीव इह स्थितः अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि मनोबुद्धिरहङ्का-
रश्चित्तं पृथिव्यप्तेजोवाक्काशशब्दस्पर्शरूपरसगन्धयोर्व्रत्वक्चक्षु-
र्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्वजीवप्राणा इहागत्य सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा । ह्रीं हं सः सोऽहं स्वाहा । अमुष्यपदस्थाने
मन्त्रिपदं दत्त्वा स्वस्य प्राणप्रतिष्ठा ।

अथ करशुद्धिः ।

गन्धेन करावन्योन्यं घर्षयित्वाऽस्त्रेण तालत्रयदिग्बन्धनम् ।
 मन्त्रराजनृसिंहमन्त्रस्य ब्रह्मकृषिरनुष्टुप् क्रन्दः श्रीनृसिंहो देवता
 हं त्रोजं ईं शक्तिः पूजायां विनियोग इति मूलमन्त्रवारचयजपेन
 दक्षिणनासायां प्राणान् रेचयित्वा पुनर्मूलमन्त्रवारत्रयजपेन वाम-
 नासायां पूरणं कृत्वा मूलमन्त्रवारचयजपेन निश्चलवामनासापुट-
 द्वयोर्धेन कुम्भकं कुर्यात् । अपानाकुञ्चनञ्च कुम्भककाले । एवं
 पुनर्वारद्वयम् ।

ततो मातृकान्यासः ।

मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मकृषिर्गायत्रीच्छन्दः सरस्वती देवता
 न्यासे विनियोगः ।

ललाटमुखवृत्ताक्षिश्रुतिघ्राणेषु गण्डयोः ।

श्रोत्रदन्तौत्तमाङ्गास्ये दोःपक्षमध्यप्रकेषु च ॥

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽथके ।

ककुब्धयो च हृत्पूर्वपाणिपादयुगे तथा ॥

जठराननयो र्धस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रममात् ।

अं नम इति ललाटे आं नम इति मुखवृत्ते इं नम इति
 नेत्रे ईं नम इति वामनेत्रे उं नम इति कर्णे ऊं नम इति वाम-
 कर्णे कृं नम इति नासिकायां क्हं नम इति वामनासिकायां
 क्लं नम इति गण्डे खं नम इति वामगण्डे एं नम इत्योष्ठे ऐं नम

इत्यधरोष्ठे औं नम इति दन्तपंक्तौ औं नम इत्यधरदन्तपंक्तौ अं
 नम इति गिरसि अः नम इत्यास्ये कं नम इति बाहुमूले खं नम
 इति खपरिसन्धौ गं नम इति मणिवन्धसन्धौ घं नम इत्यङ्गुलि-
 मूलेषु ङं नम इत्यङ्गुल्येषु । एवं चं नमः छं नमः जं नमः झं
 नमः ञं नमः । टं नमः उरुमूले ठं नमः जानुसन्धौ डं नमः
 गुल्फसन्धौ ढं नमः पादाङ्गुलिमूले एं नमः पादाङ्गुल्यग्रकेषु । तं
 नमः वामोरुमूले थं नमः वामजानुसन्धौ दं नमः वामगुल्फसन्धौ
 धं नमः वामपादाङ्गुलिमूले । नं नमः वामपादाङ्गुल्येषु । पं
 नमः दक्षिणपार्श्वे फं नमः वामपार्श्वे बं नमः पृष्ठे भं नमः नाभौ
 मं नमः उदरे । यं त्वगात्मने नम इति हृदि रं अस्त्रगात्मने नम
 इति दक्षिणांशे लं मांसात्मने नम इति ककुदि वं मेदधात्मने
 नम इति वामांशे शं अस्त्रगात्मने नम इति हृदादिदक्षिणवाह्यौ
 यं वज्रात्मने नम इति हृदादिवामवाह्यौ सं शुक्रात्मने नम इति
 हृदादिदक्षिणपादे हं प्राणात्मने नम इति हृदादिवामपादे लं
 शक्त्यात्मने नम इति जठरे खं चक्रात्मने नम इति मुखे । इति
 सर्वाङ्गे व्यापकन्यासः । ध्यानम्

पञ्चाशद्वर्णभेदैर्विहितवदनदोःपादयुक्कुक्षिवक्षो-

देशां भास्वत्पद्माङ्गलितशशिकलामिन्दुकुन्दावदाताम् ।

अक्षस्यकुक्ष्यचिन्तालिखितवरकरां त्रीचणां पद्मसंस्था-

मच्छाकल्यामतुच्छस्तनजघनभरां भारतीं तां नमामि ॥

सोऽहमस्मीति ध्यानम् । तत्र एवैव स्थानेषु केशवादिन्यासः स च

कामबीजपूर्वकः । श्रीकामस्य श्रीबीजपूर्वकः ।

अमुमेव रमापुरःसरं भजते यो मनुजो विधिं बुधः ।

समुपेत्य रमां प्रथीयसीं पुनरन्ते हरितां व्रजत्यसौ ॥

समुपेत्य रमामन्ते परं पदं यातीति वचनात् । प्रजापतिः ।

गायत्री । चण्डलक्ष्मीश्वरः ।

हस्तैर्विभ्रत्सरसिजगदाशङ्ककाणि विद्यां

पद्मादर्शीं कनककलशं मेघविद्युदविलासम् ।

वामोत्तुङ्गस्तनमविरलाकल्पमाज्ञेषलोभा-

देकीभूतं वपुरवतु नः पुण्डरीकाक्षलक्ष्मणोः ॥

ललाटादिस्थानेषु अं श्रीं केशवाय कीर्त्तये नमः । ॐमित्यादि सर्वत्र । आं श्रीं नारायणाय कान्त्यै नमः । इं श्रीं माधवाय तुष्ट्यै नमः । ईं श्रीं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमः । उं श्रीं विष्णवे धृत्यै नमः । ऊं श्रीं मधुसूदनाय ज्ञान्त्यै नमः । ऋं श्रीं त्रिविक्रमाय क्रियायै नमः । ॠं श्रीं वामनाय दयायै नमः । ॡं श्रीं श्रीधराय मेधायै नमः । ह्रं श्रीं हृषीकेशाय हर्षायै नमः । एं श्रीं पद्मनाभाय श्रद्धायै नमः । ऐं श्रीं दामोदराय लज्जायै नमः । औं श्रीं वासुदेवाय लक्ष्म्यै नमः । ओं श्रीं सहस्रर्पणाय सरस्वत्यै नमः । अं श्रीं प्रद्युम्नाय प्रीत्यै नमः । यः श्रीं अनिरुद्धाय रत्न्यै नमः । कं श्रीं चक्रिणे जयाय नमः । खं श्रीं गदिने दुर्गायै नमः । गं श्रीं शार्ङ्गिणे प्रभायै नमः । घं श्रीं खड्गिने सत्यायै नमः । ङं श्रीं शिखिने चण्डायै नमः । चं श्रीं हलिने वात्यै नमः । छं श्रीं सुपलिने विनाशिन्यै नमः । जं श्रीं शूलिने विजयायै नमः । भं श्रीं पाशिने विरजायै नमः ।

जं श्रीं चक्षुशिने विम्बायै नमः । टं श्रीं सुकुन्दाय वरदायै नमः ।
 ठं श्रीं सुनन्दाय सुनन्दायै नमः । डं श्रीं नन्दिने स्मृत्यै नमः ।
 ढं श्रीं नराय ऋड्यै नमः । णं श्रीं नरकजिते समुद्रायै नमः । तं
 श्रीं हरये शुद्धायै नमः । थं श्रीं कृष्णाय वृद्धायै नमः । दं श्रीं सत्याय
 भक्त्यै नमः । धं श्रीं सात्वताय सत्यै नमः । नं श्रीं
 शौरये क्षमायै नमः । पं श्रीं शूराय रमायै नमः । फं श्रीं
 जनार्दनाय उमायै नमः । बं श्रीं भूधराय क्लेदिन्यै नमः ।
 भं श्रीं विश्वमूर्त्तये क्लिन्नायै नमः । मं श्रीं वैकुण्ठाय वसुदायै
 नमः । यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नमः । रं श्रीं
 रक्तात्मने बलिने परायै नमः । लं श्रीं मांसात्मने बलानुजाय
 परायणायै नमः । वं श्रीं मेदसात्मने बामनाय सूक्ष्मायै नमः । शं
 श्रीं अस्थ्यात्मने वृषघ्नाय सन्ध्यायै नमः । षं श्रीं मज्जात्मने वृषाय
 प्रज्ञायै नमः । सं श्रीं शुक्लात्मने हंसाय प्रभायै नमः । हं श्रीं
 प्राणात्मने वराहाय निगायै नमः । लं श्रीं शक्त्यात्मने विमलाय
 अमोघायै नमः । जं श्रीं क्रोधात्मने नरसिंहाय विद्युतायै नमः ।

अथ तत्त्वन्दासः ।

इत्यच्युतीकृततत्त्वात्मने नम इत्यादिरूपेण इति सम्प्रदायः । मं
 नमः पराय जीवतत्त्वात्मने नमः । भं नमः पराय प्राणतत्त्वात्मने
 नमः । इति द्वयं सकलवपुषि । वं नमः पराय मतिरतत्त्वात्मने

नम इति हृदये । फं नमः पराय अहङ्कारतत्वात्मने नम इति
 हृदि । पं नमः पराय मनस्तत्वात्मने नम इति हृदि । नं नमः
 पराय शब्दतत्वात्मने नमः शिरसि । धं नमः पराय स्पर्शतत्वात्मने
 नमः मुखे । दं नमः पराय ग्राणतत्वात्मने नमः प्राणे । थं नमः
 पराय रसतत्वात्मने नमः गुह्ये । तं नमः पराय गन्धतत्वात्मने नमः
 पादयोः । शं नमः पराय श्रोततत्वात्मने नमः कर्णयोः । ठं नमः
 पराय त्वक्तत्वात्मने नमः चर्माणि । डं नमः पराय चक्षुस्तत्वात्मने
 नमः चक्षुषीः । ढं नमः पराय रसनातत्वात्मने नमः जिह्वायाम् । टं
 नमः पराय ग्राणतत्वात्मने नमः प्राणे । ञं नमः पराय वायुतत्वात्मने
 नमः मुखे । भं नमः पराय पाणितत्वात्मने नमः करयोः । जं
 नमः पराय पादतत्वात्मने नमः पादयोः । झं नमः पराय
 पायुतत्वात्मने नमः पायी । चं नमः परायोपस्थतत्वात्मने नमः
 उपस्थे । ञं नमः पराय आकाशतत्वात्मने नमः मूर्द्धि । घं नमः
 पराय वायुतत्वात्मने नमः मुखे । गं नमः पराय तेजस्तत्वात्मने
 नमः हृदि । खं नमः पराय वाततत्वात्मने नमः गुह्ये । कं नमः
 पराय पृथिवीतत्वात्मने नमः पादयोः । ग्रं नमः पराय हृत्पुण्ड-
 रीकतत्वात्मने नमः हृदि । ङं नमः पराय द्वादशकलात्मने
 सूर्यमण्डलाय नमः हृदि । सं नमः पराय षोडशकलात्मने
 सोममण्डलाय नमः हृदि । रं नमः पराय दशकलात्मने वज्र-
 मण्डलाय नमः हृदि । मण्डलत्रये तत्त्वपदभाव इत्याहुः । यं
 नमः पराय परमेष्ठितत्वात्मने वासुदेवाय नमः शिरसि । थं नमः
 पराय पुंतत्वात्मने सङ्कर्षणाय नमः मुखे । लं नमः पराय विश्व-

तत्त्वात्मने प्रद्युम्नाय नमः । इति । वं नमः पराय निवृत्तितत्त्वात्मने
अनिरुद्धाय नमो गुह्ये । लं नमः पराय सर्वतत्त्वात्मने नारायणाय
नमः पादयोः । ज्ञौ नमः पराय कोपतत्त्वात्मने वृसिंहाय नमः ।
इति तत्त्वन्यासः ।

अथ प्राणायामः ।

तत्ताधारभावना ।

आधारनाभिपर्यन्ते न्यासचतुष्टयम् । आधारशक्तये नमः ।
महामण्डुकाय नमः । कालाग्निरुद्राय नमः । कूर्माय नमः ।
दक्षांशे अधश्चाय नमः । वामांशे ज्ञानाय नमः । वामोरुमण्डले
वैराग्याय । दक्षोरुमूले ऐश्वर्याय । अधश्चाय नमः सुखे । वाम-
पार्श्वे अज्ञानाय । नाभौ अवैराग्याय । दक्षिणपार्श्वे अनेश्वर्याय ।
हृदि अनन्ताय । आनन्दकन्दाय । सन्निवालाय पद्माय । प्रकृति-
पतेभ्यः । विकारकेयरेभ्यः । पञ्चाशद्वर्णबीजादिकर्णिकायै । आं
आदित्यमण्डलाय । उं सोममण्डलाय । मं वज्रिमण्डलाय । सं
सत्याय । रं रजसे । तं तमसे । आं आत्मने नमः । अं अन्तरात्मने
नमः । पं परात्मने । ज्ञौ ज्ञानात्मने सुखे विमलायै । वामांशे
उज्ज्वलिण्यै । वामपार्श्वे ज्ञानाय । वामोरुमूले क्रियायै । नाभौ
योगायै । दक्षोरुमूले प्रज्ञायै । दक्षिणपार्श्वे सत्यायै । दक्षांशे
ईशानायै । इति अनुष्ठायै । ततः पीठमन्त्रन्यासः,—

ॐ नमो भगवते विष्णवे वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगपौटात्मने
नमः । इत्याधारभावना ।

हृदयभावना ।

हृत्पद्मे अव्यक्तं परमाकाशं चिन्तयित्वा तन्मध्ये स्फुरत्तामरस-
प्रस्थं प्रणवं विचिन्त्य तदुत्थितं विद्युत्पुञ्जसमप्रभं मूलमन्त्रात्मकं
तेजश्चिन्तयेत् । इति हृदयभावना ।

हृत्पद्मगतप्रणवात्मकतेजसो निर्गतं दीपात् दीपान्तरमिव
मूलमन्त्रात्मकं तेजो विचिन्त्य निश्वासमार्गेण करतलहृदयगतं
चिन्तयेत् ।

ततः करन्यासः ।

उग्रं वीरमङ्कुठाभ्यां नमः । महाविष्णुं तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
ज्वलन्तं सर्वतोमुखं मध्यमाभ्यां वषट् । नृसिंहं भौषणमना-
मिकाभ्यां ह्रम् । भद्रं मृत्युमृत्युं कनिष्ठाभ्यां वीषट् । नमाम्यहं
करतलपृष्ठाभ्यामस्त्राय फट् । पञ्चाङ्गपत्रे पादचतुष्टयेनानामिका-
पर्यन्तम् । समस्तैव कनिष्ठाभ्यां फट् । इति हस्तभावना ।

अथ देहभावना ।

मूलतज्जीयुक्तहस्ताभ्यां मूलमन्त्रतज्जीव्यां देहं व्यापकन्यास-
मुद्रया कल्पयेत् । ततो न्यासः,—उषं वीरं हृदयाय नमः । महा-
विष्णुं शिरसे स्नाहा । ज्वलन्तं सर्वतोमुखं शिखायै वषट् ।
वृषिं भौषणं कवचाय झम् । भद्रं सत्युसृत्यं नेत्राभ्यां वीषट् ।
नमाम्यहं अस्त्राय फट् । पञ्चाङ्गपत्रे चतुर्भिः पादैश्चत्वारि
समेतैस्तैरस्त्रम् ।

अथाक्षरन्यासः ।

सशिरोललाटदृग्युगमुखकरपदसन्धिकेषु साधेषु ।

उदरहृद्गोर्गलपार्श्वेषु पृष्ठे कुकुदि क्रमाक्षरसेदं वर्णान् ॥

“प्रत्यक्षरमुभयतः ॐ कारो भवतीत्यक्षराणां न्यासमुपदिशन्ति ब्रह्म-
वादिनः” इति श्रुतेः । ॐ उं ॐ इति शिरसि । ॐ यं ॐ ललाटे ।
एवं क्रमेण । एवं न्यासः । ततो मन्त्रस्याद्यद्वादशाक्षरेषु
द्वादशाक्षरमन्त्रस्यैकैकाक्षरयोगः । ततः अष्टाक्षरे अष्टाक्षरस्यैका-
क्षरयोगः । पुनश्चेद् द्वादशाक्षरेषु द्वादशाक्षरस्यैकैकाक्षरयोगः ।
एवं न्यासः । ॐ ॐ उं ॐ शिरसि । ॐ नं यं ॐ ललाटे ।
ॐ मीं वीं ॐ चक्षुषि । एवं क्रमेण न्यासः ।

मूर्धन्यक्षोष वदने दोर्मूले हृदये तथा ।

नाभिगुह्योरुजान्वन्तपादेषु पदगो न्यसेत् ॥

अत्र जानु जङ्घा । तथा जानुनि पदं जङ्घायां पदमिति
न्यासः ।

अथ नरसिंहरक्षाकरसान्निध्यकरसर्व्वरक्षाकरादिदशविधन्यासः ।
अथ प्रथममक्षरन्यासः । अङ्गुष्ठमूलमध्याग्रपर्व्वसु त्रिषाङ्गुली च
हस्तयोरङ्गुठादिक्रमेण त्रिंशदक्षराणि । करतलद्वये अक्षरद्वयम् ।
अथापरो मूर्द्ध्नि शिरसि ललाटे भ्रुवोः नेत्रयोः नेत्राधः कपोलयोः
दन्तपंक्तयोः चिबुके उत्तरोष्ठे कण्ठे नासिकायां दक्षिणभुजे वाम-
भुजे हृदये सर्व्वतनौ नाभ्यां दक्षिणकरतले वामकरतले कटि-
स्थाने मेढ्रे उर्वीः जान्वोः जङ्घयोः पादाङ्गुलिषु सर्व्वसन्धिषु रोम-
कूपेषु रक्तास्त्रिमज्जासु । इत्यक्षरन्यासः ।

अथ द्वाक्षरन्यासः ।

उग्रं पादयोः । वीरं गुह्ययोः । महा जान्वोः । विष्णुं कव्योः ।
ज्वलं नाभ्याम् । तं स हृदि । र्व्वतो वाङ्मोः । सुखं कण्ठे ।
दृशि चिबुके । इं भी दन्ते । वरं ओष्ठे । भद्रं गण्डयोः ।
मृत्युं कर्णयोः । मृत्युं नासिकयोः । जमा नेत्रे । म्यहं मूर्द्ध्नि ।

अथ पदन्यासः ।

मुखे मूर्ध्नि तथा नासाचक्षुःश्रोत्रे च विन्यसेत् ।

आस्ये च हृदये नाभौ कटिजानुपदेश्वपि ॥

मुखे मुखहस्ते । आस्ये श्रोष्ठहयमध्ये ।

अथ चतुरक्षरन्यासः ।

पादाग्रे गयने श्रवणे नाभौ हृदि मूर्ध्नि बाह्वोः पादयोः ।

अथ पादन्यासः ।

मूर्ध्नि हृदि नाभौ सर्वाङ्गे ।

अथार्धन्यासः ।

मूर्ध्नि हृदयपर्यन्तं अर्धं हृदयात्पादपर्यन्तमर्धम् । ततः
समस्तेन सर्वाङ्गन्यासः ।

अथ उग्रन्यासः ।

उग्रमुखं नमाम्यहमिति मुखे । वीरमुखं नमाम्यहमिति
शिरसि । महाविष्णुमुखं नमाम्यहमिति घ्राणयोः । ज्वलन्तमुखं
नमाम्यहमिति चक्षुषोः । सर्व्वेतीमुखमुखं नमाम्यहमिति

श्रोत्रयोः । नृसिंहमुखं नमाम्यहमित्यास्वे । भीषणमुखं नमाम्य-
हमिति द्विदि । भद्रमुखं नमाम्यहमिति त्रिभिः । मृत्युमृत्युमुखं
नमाम्यहं नमाम्युयं नमाम्यहमहमुखं नमाम्यहमिति कत्वा-
दिपादपर्यन्तम् । तेष्वेव स्थानेषु उयं नरसिंहं नमाम्यहं वीरं
नरसिंहं नमाम्यहं महाविष्णुं नरसिंहं नमाम्यहं ज्वलन्तं नरसिंहं
नमाम्यहं सर्वतोमुखं नरसिंहं नमाम्यहं नृसिंहं नरसिंहं
नमाम्यहं भीषणं नरसिंहं नमाम्यहं भद्रं नरसिंहं नमाम्यहं
मृत्युमृत्युं नरसिंहं नमाम्यहं नमामि नरसिंहं नमाम्यहमहं नर-
सिंहं नमाम्यहम् । इत्येकादशविधन्यासः ।

अथ मन्त्रार्णोक्तो हरिन्यासः ।

मन्त्राद्यवर्णं सविन्दुकं मूलाधारे तदुपरि नाभिपर्यन्तं वर्ण-
चतुष्टयम् । तदुपरि भ्रूमध्यपर्यन्तं वर्णषट्कम् । ततो वर्णत्रयं
नेत्रत्रितये ततो वर्णदशकं वा हृदयाङ्गुलीषु । वर्णद्वयं पादद्वये ।
ततोऽन्यवर्णं मूर्धादिपादपर्यन्तम् । अयं हरिन्यासो हरिसाकृष्य-
प्रापकः । अस्य माहात्म्यं हरिरिव जानाति नापरः ।

अक्षरसकलीकरणम् ।

अथ वैरञ्जोक्त-नित्यात्मकलीकरणमन्त्रात्मकदेवतानामेकी-
भावना । तत्र सर्वभूतात्मानं नरसिंहरूपिणमात्मानं मन्त्रान्यवर्णेन

हंकारेण ध्यात्वा म्यइतिवर्णं प्रकृतिरूपं महत्तत्त्वादुत्पन्नं स्वात्मनि
चिन्तयेत् । नमा वर्णं देहादिस्वात्मवृत्तिरूपावहंकारचित्तयो-
रुत्पन्नो विचिन्त्य स्ववर्णं निश्चयात्मकरूपमहङ्कारादुत्पन्नं विचिन्त्य त्वं
वर्णं सङ्कल्पविकल्पात्मकमनोबुद्धोरुत्पन्नं स्वस्मिन् विचिन्तयेत् ।
स्ववर्णात्मक आकाशः सर्वावकाशादुत्पन्न इति चिन्त्यः । त्वं वर्णा-
त्मको वायुराकाशादुत्पन्न इति चिन्त्यः । स वायुः स्वशरीरे प्राणा-
दिद्वारावस्थित इति । नृ वर्णात्मकं तेजो वायोरुत्पन्नं तस्य स्वशरीरे
चिन्तनम् । णं वर्णात्मिका आपस्तेजस उत्पन्नाः स्वशरीरे विचिन्त्य
ष-वर्णात्मिका भूमिरदृश्य उत्पन्ना तस्याः स्वशरीरे चिन्तनम् ।
भौ-वर्णात्मकं श्रोत्र आकाशादुत्पन्नं तस्य स्वशरीरे चिन्तनम् । सिं
वर्णात्मकं चक्षुस्तेजस उत्पन्नं स्वशरीरे चिन्त्यम् । खं वर्णात्मकं
घ्राणं पृथिव्या उत्पन्नं स्वशरीरे चिन्त्यम् । सुवर्णात्मकः शब्दो
भूताद्यहङ्कारादुत्पन्नः स्वशरीरे चिन्त्यः । तो वर्णात्मकः स्पर्शः
शब्दादुत्पन्नः स्पर्शे चिन्त्यः । वं वर्णात्मकं रूपं स्पर्शादुत्पन्नं तत्
स्पर्शे चिन्त्यम् । स वर्णात्मको रसो रूपादुत्पन्नः स्पर्शे चिन्त्यः ।
तं वर्णात्मको गन्धो रसादुत्पन्नः स्पर्शे चिन्त्यः । लं वर्णात्मिका
वाचस्तेजसोऽहङ्कारादुत्पन्नाः स्पर्शे चिन्त्याः । ज्व-वर्णात्मको पाणो
वाच उत्पन्नो स्पर्शे चिन्त्यो । णुं वर्णात्मको पादौ पाणेरुत्पन्नौ
स्पर्शे चिन्त्यौ । वि-वर्णात्मको पायुः पादादुत्पन्नः स्पर्शे चिन्त्यः ।
हा वर्णात्मक उपस्थः पायोरुत्पन्नः स्पर्शे चिन्त्यः । म-वर्णात्मकं
वचनं वाच उत्पन्नं स्पर्शे चिन्त्यम् । रं वर्णात्मकमादानं पाणि-
रुत्पन्नं स्पर्शे चिन्त्यम् । वी-वर्णात्मकं गमनं पादादुत्पन्नं स्पर्शे

चिन्त्यम् । यं वर्णात्मको विसर्गः पायोक्त्यन्तः स्वदेहे चिन्त्यः ।
 उ-वर्णात्मक आनन्द उपस्थादुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः । इत्थं चिन्त-
 यित्वा हात्रिंशद्रूपं जगत् स्वदेहे हात्रिंशदक्षरमध्ये कल्पयित्वा
 विराटरूपेण श्रीनृसिंहोऽहमिति चिन्तयेत् । पुनश्च मन्त्रस्यानुलोम-
 पाठेन उ-वर्णात्मकानन्दस्य यं वर्णात्मके विसर्गे लय एवं क्रमेणा-
 विद्यामक्तिलयपर्यन्तं चिन्तयित्वा चिदामात्रया नृसिंहोऽहमिति
 चिरं तिष्ठेत् । पुनश्चान्तप्रतिलोमपाठेन यथोक्तरूपेणोत्पत्तिं कल्प-
 यित्वा सर्वात्मको नृसिंहोऽहमिति चिन्तयेत् । इत्यक्षरसकली-
 करणम् । *

अथ पदसकलीकरणम् ।

प्रथमपदं भूः । द्वितीयं जलम् । तृतीयं तेजः । चतुर्थं वायुः ।
 पञ्चममाकाशः । षष्ठं मनः । सप्तमं बुद्धिः । अष्टममहङ्कारः । नवमं
 चित्तम् । दशमं मूलप्रकृतिः । एकादशमात्मा । अहमात्मनि ।
 नमामि रूपा प्रकृतिः । प्रकृतेर्मृत्यु-मृत्युरूपं चित्तम् । चित्ताद्
 भद्ररूपोऽहङ्कारः । अहङ्कारात् भीषणपदरूपा बुद्धिः । बुद्धेर्नृसिंह-
 पदरूपं मनः । मनसः सर्वतोमुखं रूपमाकाशः । आकाशाज्ज्वलन्तं

* अत्र उपर्युक्तविरचित्यादि हात्रिंशदक्षरमयमन्त्रस्य न सर्वाक्षराणि सकली-
 कृतानि नृसिंहमित्यस्य च पदस्य अहमिति पदद्वयस्य च सकलीकरणं सर्वज्ञेया-
 दुर्यधुसक्तेशु प्रमादात् प्रचिप्रम् ।

पदरूपो वायुः । वायोर्महाविष्णुं तेजः । तेजसो वीरं पदरूप-
मापः । एवं अद्भ्यः उग्रं पदरूपा भूमिः । एवं सर्वं स्वदेहे
विचिन्त्य विराटरूपेण श्रीनृसिंहोऽहमिति चिरं विचिन्त्य पुनः
पृथ्वा अप्सु लयः अपां तेजसि तेजसो वायौ वायोराकाशे
आकाशस्य मनसि मनसो बुद्धौ बुद्धेरहङ्कारे अहङ्कारस्य चित्ते
चित्तस्य विद्यायां तस्माद्यात्मनि लयं चिन्तयित्वा स्वयं बुद्धिचिन्मा-
त्रयोः स्थित्वा श्रीनृसिंहोऽहमिति भावयित्वा पुनः प्रतिलोमपद-
पातेनोत्पत्तिं पूर्ववद् विचिन्त्य सर्वात्मकस्तिष्ठेदिति ।

अथ पादसकलीकरणम् ।

प्रथमपादः पृथ्वी । द्वितीयो जलम् । तृतीयस्तेजः । चतुर्थो वायुः ।
समस्तमन्त्र आकाशः । हं बीजं परमात्मा पञ्चभूतान्यात्मा ।
तच्च चित् । नान्यत् किञ्चित् । बीजात्परमात्मन आकाशः ।
तस्माच्चतुर्थपादरूपो वायुः । तस्मात् तृतीयपादात्मकं तेजः । तस्मात्
प्रथमः पादः पृथिवी । एवं स्वदेहे मन्त्रात्मकं सकलं कल्पयित्वा
विराटरूपेण श्रीनृसिंहोऽहमिति चिन्तयेत् । पुनश्चानुलोमक्रमेण
पृथिव्या अप्सु अपां तेजसि तेजसो वायौ वायोराकाशे आकाशस्य
परमात्मनि लयं कल्पयित्वा शुद्धचिन्मात्ररूपो श्रीनृसिंहोऽहमिति
चिरं विचिन्त्य पुनरपि सृष्टिक्रमेण सर्वरूपो मन्त्रमयः श्रीनृसिंहो-
ऽहमिति चिरं चिन्तयेत् ।

नरसिंहोऽहमित्येवं यावदबुद्धिः प्रजायते ।
 यावद्बुद्धिर्विस्तारस्तावद् देहस्य न स्मृतिः ॥
 अभीष्टाभ्यसनाद् विद्वान् तन्मयत्वमवाप्नोति ।
 शुक्लचोदरगतो यथा वह्निर्महान् क्रमात् ॥
 अग्नीकरोति सकलं तद्वत् तन्मयतां व्रजेत् ।
 स्मृते सकलकल्याणभाजनं यच्च जायते ॥
 पुरुषस्तमजं नित्यं न स्मरेत्को नु बुद्धिमान् ।

अथ साकारध्यानम् ।

तत्र शान्तरूपस्य ।

जाल्वोरासततीक्ष्णस्वनखरुचिलसद्बाहुसंस्पृष्टकीश-
 यत्नं शङ्खश्च दोर्भ्यां दधदनलसमज्योतिषा भग्नदैत्यः ॥
 ज्वालामालापरीतं रविशशिदहनतीक्ष्णं दीप्तजिह्वं
 दंष्ट्रोयं धूतकेशं वदनमपि वहन् पातु वो नारसिंहः ॥

इति शान्तध्यानम् ।

उग्रध्यानम् ।

उग्रदभास्त्रसहस्रप्रभमशनिनिभं चीत्तणं विचरन्तं
 वज्रीनङ्गाय विद्युत्ततिविततसटाभीषणं भूषणैश्च ।
 दिव्यैरादीप्तदेहं निशितनखलसद्बाहुदण्डैरनेकेः
 सन्निभं भिन्नदैत्यैश्चरतनुमतनुं नारसिंहं नमामि ॥

परमाग्न्यधभूषणादिमुद्रा-दर्शनम् । गङ्गचक्रगार्ङ्गशरचिशूलगदा-
पद्मशोवस्तकौस्तुभकिरीटवनमालावेनतेयमुद्रा दर्शयेत् सान्निध्य-
करणार्थम् ।

अत्रावसरे मानसपूजा ।

हृत्सिंहाराधने मानसपूजा मुख्य्या । “धियैव पूर्व्व” मिति
प्रपञ्चसारात् । हृदि विल्लसुद्रां कृत्वा स्मरबीजोच्चारणं मानस-
काले । तत्र विना नैवेद्यं पञ्चोपचारा इति केचित् । अन्ये
तु नैवेद्यदानमपोच्छन्ति । मूलमन्त्रमुच्चार्य सायुधाय सर्व्वाकने
भगवते नरसिंहाय गन्धं कल्पयामोति वक्ष्यमाणगन्धं मनसा
निवेद्य पुष्पधूपदीपान् निवेद्य नैवेद्यं नानाविधं मनसा सहस्रं
निवेदयेत् । भोजनकाले तु वैश्वदेवः । मूलाधारे त्रिकोणान्ति-
कुण्डध्यानम् । तत्र मूलमन्त्रमत्वाग्निध्यानम् । धर्माधर्मोन्म-
नध्यानम् । मनसा स्तुवंण । मूलमन्त्रमुच्चार्य एवममृतं लुहोमि
स्वाहा । पेशुन्धं हविः कामो हविः क्रोधो हविः लोभो हविः
मोहो हविः मदो हविः मात्सर्यं हविः । ततो मूलमन्त्रस्य मनसा
जपः । देवाय समर्पणम् । ततोऽर्घ्यसंस्कारः । अग्रे भूमि-
लेपनम् । तत्र चतुरस्रलिखनम् । तन्मध्ये षट्कोणं तन्मध्ये
त्रिकोणं तत्र आग्नेयादिकोणेष्वङ्गचतुष्टयपूजा । दिक्षु नेत्रस्य
मध्ये अस्त्रस्य । तत्र गङ्गाधारस्थापनम् । दशकलाकने अग्नि-

मण्डलाय नम इति तत्र पूजा । शङ्खस्त्र्यम्बकेन चालनम् । शङ्खा-
धारे स्थापनम् । तत्र द्वादशकलात्मने सूर्यमण्डलाय नम इति
शङ्खपूजनम् । प्रतिलोममाष्टकापाठेन शङ्के जलपूरणम् । उं
षोडशकलात्मने सोममण्डलाय नम इति शङ्खजले पूजा ।

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नम्येदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

इति सूर्यमण्डलात् तीर्थावाहनम् । हृदा गन्धं शिरसा पुष्पं
शिखामन्त्रेण तेजोव्यामिधानम् । नेत्रेण वीक्षणं कवचेनावगुण्ड-
नमन्त्रेण दिग्बन्धनं धेनुमुद्रया अमृतोत्तरणं शङ्खमुद्रादर्शनं योनि-
मुद्रयोद्दीपनमङ्गमन्त्रैः पूजा शिखया । तत्र गालिनीमुद्रादर्शनम्
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाद्यतिलश्चेतसर्षपदूर्वापयःफलानां शङ्खजले
प्रक्षेपः । मूलमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यामिष्टदेवतापूजनम् । मूलमन्त्र-
स्वाष्टधाजपः । प्रोक्षणीपात्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य तत्र जलं पूरयित्वा
अर्घ्याभ्यु तत्र संयोज्य वीक्षणादिदिग्बन्धनमूलमन्त्रमष्टधा जपैः
संस्तुय्यात् । प्रोक्षणीजलेन त्रिधा देहप्रोक्षणम् । आत्मतत्त्वात्मने
नमः विद्यातत्त्वात्मने नमः शिवतत्त्वात्मने नमः । तज्जलेन
पूजोपयोगिसमस्तद्रव्यप्रोक्षणम् ।

अथ देहपूजा ।

मूलेन ललाटे तिलकम् । मूर्द्ध्नि तेनैव पुष्पम् । आधार-
शक्त्यादिपीठपूजापर्यन्तं स्वदेहे पूजनम् । मूलमन्त्रात्मकं तेजो

मूलाधारे हृदि भूमध्ये ध्यात्वा तदेवरूपं विचिन्त्य तत्र पूजा ।
मूलमन्त्रमुच्चार्य सायुधाय सर्वात्मने भगवते नरसिंहाय गन्धं
कल्पयामि । घनामिकया मन्त्रेण तिलककरणम् । पूर्व्ववमूल-
मन्त्रमुच्चार्य पुष्पं ददामीत्युच्चार्य शिरोहृदाधारपादसर्वाङ्गेषु
पञ्चपुष्पाञ्जलिदानम् । ततो धूपदीपौ निवेद्य मूलाधारे मूला-
धारया स्वदेहरूपं लुसिंहं तूष्णीं चिन्तयेत् । ततो वैश्वदेवः
पूर्व्ववत् । यथाशक्ति मूलमन्त्रजपसमर्पणे कृत्वा

अनुज्ञां देहि भगवन् वह्निर्यागी मम प्रभो ।

इत्यनुज्ञां प्रार्थ्य मन्त्रशुद्धिः ।

गुदमेढ्रान्तराले वामपार्श्विदानेनापीद्य पूरकेण वायुं पूरयित्वा
हृदारेण कुक्षनेनाधारपद्मं विकसितं कृत्वा नासापुटद्वयरोधेन
कुम्भकं कृत्वाधारपद्मत्रिकोणे वज्रं ध्यात्वा तदुत्थितां तन्निभां
तत्शक्तिं सुषुम्नारन्ध्रगतां हंसमन्त्रेण बीजात्मना सहैकीभूतां विचि-
न्त्याधारगतस्त्रयभूलिङ्गं हृद्गतबाणलिङ्गं भूमध्यगतमितरलिङ्गं
भित्त्वा निर्गच्छन्तीं चित्शक्तिं ब्रह्मरन्ध्रोपरिगतसहस्रारपद्मभूर्द्धिं
यन्त्रादूर्ध्वगपरब्रह्मरूपे विष्णोः पदे प्रविशन्तीं विचिन्त्य मूलमन्त्रं
प्रणवपुटितं त्रिधा जपेत् । पुनस्तां चित्शक्तिं आधारपद्मत्रिकोण-
स्थाने प्रविष्टां विचिन्त्य पुनरपि सहस्रारपद्मोपरिगतां विचिन्त्य
प्राणोदघातेन गणपतिं विचिन्तयेत् । उदघातश्च प्राणस्थापाना-
दूर्ध्वगमनमिति योनिमुद्रावन्त्रेण मन्त्रशुद्धिः ।

विना यन्त्रेण चेत्पूजा देवता न प्रसीदति ।

इति वचनात् यन्त्रपूजा सुस्थ्या ।

पूजनीयदेवतानिर्मात्यमपकृत्य हस्ती प्रक्षाल्याध्यास्युना प्रोक्ष
मूलमन्त्रेण हृदयं स्पृष्ट्वा अष्टधा जपेत् । इति देवताशुद्धिः ।

अथ देवतापीठाधश्चन्दनादिनाष्टपत्रपद्मलिखनम् । तदुपरि
पद्ममुद्रादर्शनम् । तत्र पीठस्थापनम् ।

अथ वह्निःपीठे पूजा ।

स्रवामे गुरुभ्यो नमः । गुरुपादुकेभ्यो नमः । परमगुरुभ्यो-
नमः । परमगुरुपादुकेभ्यो नमः । परात्परगुरुभ्यो नमः । परात्पर-
गुरुपादुकेभ्यो नमः । स्रदक्षिणे आचार्याय नमः । दुर्गायै नमः ।
गणेशाय नमः । सरस्वत्यै नमः । मध्ये वासुनाथाय नमः । पीठाधः
आधारशक्तिमहामण्डुककालाग्निरुद्रकूर्मपृथ्वीरत्नक्षीपमणिमण्डप-
कल्पवृक्षरत्नवेदीरत्नसिंहासनाद्युपर्युपरि सम्पूज्य पीठान्नेयादिषु
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यान् प्रागादिष्वधर्माज्ञानावैराग्यानेश्वर्यान्
पीठमध्ये प्रकृतिपत्रेभ्यो नमः । विकारकेशरेभ्यो नमः ।
पञ्चाशद्वर्णकान्त्यै नमः । आं आदित्यमण्डलाय नमः । उं
सोममण्डलाय नमः । मं वज्रिमण्डलाय नमः । सं सत्वाय नमः ।
रं रजसे नमः । तं तमसे । आं आत्मने । अं अन्तरात्मने । पं
परमात्मने । ऊं ज्ञानात्मने । अष्टदिक्षु विमलादिनवशक्तयः ।
मध्ये पीठमन्त्रपूजा । ततः पाद्यादिपात्राणां पञ्चानामन्त्रेण
क्षालितानामर्घ्यस्रोत्तरत आसादनमुदक्संस्मृम् । तत्र मधुपर्कार्थं

कांक्षपात्रं तृतीयम् । मधुपर्कवर्ज्यमन्यपात्रेषु मूलेन जलपूरणम् ।
 प्रथमं पात्रपात्रे श्यामाकटूर्वापद्मविष्णुकान्तानां मूलेन प्रक्षेपः ।
 यस्यासंभवस्तस्य मनसा चिन्तनम् । द्वितीयाचमनपात्रे जातीफल-
 लवङ्गककौलकानां पिष्टानां प्रत्येकं मूलपाठेन प्रक्षेपः । तृतीय-
 मधुपर्कपात्रे दधिमधुघृतानां मूलमन्त्रपाठेन प्रक्षेपः । कांक्षे-
 नापिधानम् । चतुर्थपुनराचमनपात्रे गन्धपुष्पप्रक्षेपः । स्नानपात्रे
 गन्धपुष्पप्रक्षेपः । शेषद्रव्याणां वस्त्रयज्ञोपवीतालङ्कारगन्धपुष्पा-
 दीनां सन्निहितानां स्वस्वकाले संस्कारः । पादस्नानेन प्रोक्षस्तु-
 दकेन प्रोक्षणं मूलेन वीक्षणं कवचेनावगुण्ठनम् । अस्त्रेण
 दिग्वन्धनम् । हस्तेनापिधाय मूलमन्त्रस्याष्टधा जपः । धेनुमुद्रया-
 स्तुतीकरणम् । एवमाचमनमधुपर्कादीनां संस्कारः । पीठपूजा-
 पूर्वं पाद्यादिपात्रसंस्कारः । पीठपूजानन्तरं ब्रह्मरन्ध्रान्तर्गता-
 स्तुतधारया देहं क्षालयित्वा हरिन्वासः ।

अथावाहनादिकम् ।

नवाङ्गुलमानेन स्वेच्छामानेन वा श्रीनृसिंहं ध्यात्वा

स्वात्मस्थमजरं शुभं त्वामहं परमेश्वर ।

अरण्यामिव हव्याग्रं मूर्त्तावावाहयाम्यहम् ॥

इति नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य श्रीनृसिंह इहागच्छ इत्युच्चारयन्
 स्वहृदयस्थं परं ज्योतिः सुपुष्पावर्जना भ्रूमध्यगतं विचिन्त्य दक्षिण-

नासारभ्युण निर्गतं भानुमण्डलादागतं करस्यपुष्पेषु विचिन्व
 तत्पुष्पाणि प्रतिमायां लिपन् तत्तेजः प्रतिमावामनासारभ्युण
 प्रवेश्य तद्दृश्यस्वतेजस्वेकीभूतं चिन्तयेत् । शालग्रामस्थण्डिलादौ
 ध्येयमूर्त्तेरेवावाहनम् । आवाहन्यादिमुद्रादर्शनम् । कवचमन्त्रेषाव-
 गुणहनम् । तन्त्रानेन धेनुमुद्रादर्शनम् । देवताङ्गे षडङ्गन्यासेन
 सकलीकरणम् । अस्त्रेण परमीकरणम् । शङ्खचक्रगदापद्ममु-
 षलशार्ङ्गखड्गपाशाङ्कुशवैनतेयश्रीवत्सकौसुभवेखभयवरवनमालानाद्य
 दर्शनम् । अथवा शङ्खचक्रगदापद्ममुषलखड्गश्रीवत्सकौसुभानामष्ट-
 मुद्राणां दर्शनम् । पद्ममुद्रां दर्शयन्

अस्मिन् वरासने देव सुखमाप्स्राक्षरात्मके ।

प्रतिष्ठितो वा तिष्ठस्व प्रसीद परमेश्वर ॥

मूलमन्त्रमुच्चार्य इदमासनं साङ्गाय सायुधाय सर्व्वात्मने
 श्रीनृसिंहाय आसनं कल्पयामि इत्यासनसमर्पणम् । जलधारा-
 दानम् ।

यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः क्षामौष्टसिद्धये ।

तस्य ते परमेशान स्वागतं स्वागतञ्च मे ॥

कृतार्थोऽस्मानुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितञ्च मे ।

यदागतोऽसि देवेश सुस्वागतमिदं पुनः ॥

मूलमन्त्रमुच्चार्य करोमि स्वागतं देवेति वदेत् । स्वागतमुद्रा-
 दर्शनम् ।

ततः पादम् ।

यद्भक्तिलेशसम्पत्कात् परमानन्दसम्भवः ।

तस्मै ते चरणाम्नाय पादं शुभाय कल्पये ॥

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य उग्रं वीरं हृदयाय नमः । सायुधाय
सर्वात्मने श्रीनृसिंहाय पादं कल्पयामि नमः । इति पादाम्बुजे
दद्यात् । ततः पादमुद्रां दर्शयेत् ।

अर्घ्यः ।

तापत्रयसहं दिव्यं परमानन्दलक्षणम् ।

तापत्रयविनिर्मुक्तं तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥

नमः । महाविष्णुं शिरसे स्वाहेति साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने
श्रीनृसिंहाय अर्घ्यं कल्पयामीति शिरसि दद्यात् । अर्घ्यमुद्रां
दर्शयेत् ।

स्वस्तिमुद्रा दिङ्मस्ता चेन्मुद्रात्वर्घ्यस्य कीर्तिता ।

आचमनम् ।

देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने ।

आचमन्ते करोमीश शुभानां शुद्धिहेतवे ॥

नमः । ततो मूलमन्त्रान्ते वमिल्लभ्यते वीजमुच्चार्य साङ्गाय सायु-

धाय सर्व्वात्मने श्रीनृसिंहाय आचमनं कल्पयामि स्वधेतिमुख-
मन्त्रिणी दद्यात् ।

देशिनीमूलगाङ्गुष्टा दक्षिणाधः कनीयसी ।

पर्याप्तमध्यमास्तिस्त्री (?) मुद्राचामेति कीर्त्तिता ॥'

ततो मुखप्रोव्धनवस्त्रं प्रदर्श्यं करदृष्टिं दद्यात् ।

मधुपर्कः ।

सर्व्वकालुष्यहीनाय परिपूर्णसुखात्मकम् ।

मधुपर्कमिमं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय सायुधाय सर्व्वात्मने श्रीनृसिंहाय
मधुपर्कं कल्पयामि स्वधेति अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मधुपर्कैकदेशं
मुखे दद्यात् ।

संयुक्तानामिकाङ्गुष्ठा तिस्रोऽन्याः सम्यसारिताः ।

इति मधुपर्कमुद्रा ।

(१) अत्र पाठान्तरं हरिमन्त्रिविज्ञाने ।

देशिनीमूलगाङ्गुष्ठा दक्षिणाधः कनीयसी ।

आचाममुद्रा विख्याता देवताचमने विधी ।

पञ्चविज्ञाने आचमनाद्यप्येवमकरवस्त्र टीका ।

पुनराचमनम् ।

उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वाऽथ यस्य स्मरणमात्रतः ।

शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनं त्विदम् ॥

मूलमन्त्रान्ते वमित्युच्चार्य साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने श्रीनृसिं-
हाय आचमनं कल्पयामीति दद्यात् । आचमनमुद्रां प्रदर्श्य
प्रोञ्जनकरवृष्टिं दद्यात् ।

ज्ञानम् ।

तत्तत्ज्ञानमण्डपं वितानादिमण्डितं प्रकल्प्य ज्ञानोप-
करणं तत्र सन्निधाय पादुके समर्प्य देवं ज्ञानमण्ड-
पमेहीति प्रार्थ्य हस्तचामरव्यजनदर्पणस्तुद्रविमानादियानारूढं
देवं ज्ञानमण्डपगतं यानादवरुह्य पादुकाभ्यां ज्ञानमण्ड-
पोपविष्टं विचिन्त्य दिव्याङ्गमईन्दिव्योदत्तनोप्योदकज्ञानादि
कारयित्वा

परमानन्दबोधाब्धिनिमग्ननिजमूर्त्तये ।

साङ्गोपाङ्गमिदं देव कल्पयामीश ते नमः ॥

मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने श्रीनृसिंहाय ज्ञानं
कल्पयामीति पञ्चानृतज्ञानं गन्धोदकज्ञानं पुष्पफलार्घ्यवर्षादक-
ज्ञानं कारयेत् । सर्व्वं च ज्ञानीयं पलशतम् । प्रतिमापूजायां न
प्रत्यहं ज्ञानं पर्व्वणौति केचित् । तस्मिन् पक्षे ज्ञानीयमन्त्रेण

देवताङ्गं प्रोक्षयित्वा निनयेत् मनसा स्नानं सङ्कल्पयेत् । कनिष्ठां
 त्वक्ता मुष्टिः स्नानमुद्रा । वस्त्रान्तरेणाङ्गप्रोक्ष्यनमाचमनञ्च पूर्व्ववद्
 दत्त्वा वस्त्रं पूर्व्ववत् संस्कृत्य

वस्त्रम् ।

मायाचित्रपटञ्च ब्रनिजगुह्यो रतेजसे ।

निरावरणविज्ञान वस्त्रं ते कल्पयाम्यहम् ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते श्रीनृसिंहाय पीतवस्त्रं ददामीति कटिदेशे
 दद्यात् । मध्यमाङ्गुली लम्बावस्थाः प्रसारिता इति वस्त्रमुद्रा ।

उत्तरीयम् ।

यमाञ्चित् महामाया जगद् भासयते सदा ।

तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय उत्तरीयं
 कल्पायामीत्युत्तरीयमरुणवर्णं दद्यात् । पूर्व्ववदाचमनीयम् ।

यज्ञोपवीतम्

यज्ञोपवीतं संस्कृत्य

यस्य शक्तिचयेषेदं सम्प्रीतमखिलं जगत् ।

यज्ञसूत्राय तस्मै ते यज्ञसूत्रं प्रकल्पये ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय यज्ञोपवीतं
कल्पयामीति दद्यात् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठौ सक्तौ तिस्रोऽन्याः सम्प्रसारिताः ।

इति यज्ञोपवीतमुद्रा ।

भूषणम् ।

ततो देवं मण्डपागतं विचिन्त्य अलङ्कारं संस्कृत्य

स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय ते ।

भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यपराजित ॥

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय विविध-
मलङ्कारं कल्पयामीति यथास्थाने दद्यात् । उत्तानहस्तस्था-
नामिकाङ्गुष्ठौ सक्तौ तिस्रोऽन्याः प्रसारिता इत्यलङ्कारमुद्रां
दर्शयेत् ।

जलधारा ।

देवतादेहनिर्गतं परिचारगणं छत्रचामरव्यजनदर्पणशिविका-
दिकान् तैर्धृतं ध्यात्वा देवं यागमण्डपमेहीति प्रार्थ्य परिचारगण-
क्रियमाणतूर्त्यन्नक्षत्रघोषजयशब्दादिपुरःसरं यागमण्डपस्यपूजापीठे
निवेश्य परिचारकगणं स्वस्वस्थानस्थं विचिन्त्य

समस्तदेवदेवेश सर्व्वलौकिकरं परम् ।

परमानन्दसम्पूर्णं गृहाण जलमुत्तमम् ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते श्रीनृसिंहाय जलधारां कल्पयामीति कर्पूर-
वासितजलं दद्यात् ।

गन्धः ।

ततः —

चन्दनागुरु^(१)कर्पूरपङ्कं गन्धमिहोच्यते ।

उशीरं कुङ्कुमञ्चैव मांसी मलयजं तथा ।

^(२)तथाम्बुजञ्च ज्जीवेरं कुठञ्चागुरुमेव च ॥

सृग्मदजातिफलसम्भवे अवश्यमन्येषामनावश्यकत्वम् । एवं गन्धं
संस्कृत्य

परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तरम् ।

गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय गन्धं कल्प-
यामि नम इति हृदि लिख्येत् । मुक्तानामिका मुष्टि गन्धमुद्रा ।

पुष्पम् ।

तुलसीद्वयजातिद्वयकरवीरद्वयोत्पलद्वयकल्हारमल्लिकार्जुन-
मन्दारनन्दावर्त्तपलाशपाटलापार्थावर्त्तकचम्बकनागकेशराशोकवि-

(१) E. F. कर्पूरी .

(२) E. F. ज्जीवेरं सङ्करञ्चैव .

त्वकर्णिकारखेवतीजातीनामन्येषामपि सुगन्धसुरूपाणां स्वाग-
मोक्तानां यथासम्भवं संस्क्रत्य

तुरीयवनसम्भूतं नानागुणमनीहरम् ।

अरुणसौरभं पुष्पं गृह्यतामिदमुत्तमम् ॥

मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय पुष्पं कल्पयामि
वौषट् इति पुष्पमाख्यं शिरसि कण्ठे दद्यात् ।

उत्थिताधोमुखी मध्या विहाङ्गुष्ठा यदीतराः ।

तदा पुष्पमुद्रा ।

आवरणपूजा ।

निवेद्य पुष्पपर्यन्तमवावरणपूजा ।

अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल ।

भक्त्या समर्चये त्वाऽहमाद्यमावरणार्चनम् ॥

इति प्रार्थ्य प्रथमावरणमङ्गे ।

हारस्कटिकपौताभाः कृष्णनीलाग्निरोचिषः ।

वरदाभयहस्ताश्च प्रधानतनवः स्त्रियः ॥

इति ध्यात्वा उषं वीरं हृदयाय नम इति प्रतिमाधारपद्म-
केशरेश्वाम्नेयादिकोणेऽङ्गचतुष्टयम् । देवाग्ने नेत्रपूजा । चतुर्दिक्षु
अस्त्रपूजा । अस्त्राय फट् इत्यादिरेव मन्त्रः । न पृथक्
नमः पदम् । पूजा च पञ्चोपचारेण गन्धपुष्पाभ्यां केवलपुष्पेण
वा । एवं

भक्त्या समर्चयेत्वाऽहं द्वितीयावरणार्चनम् ।

इति प्रागादिचतुर्हस्ते पञ्चीन्द्राय नमः । अनन्ताय नमः ।
 शर्वेशाय नमः । कमलोद्भावाय नमः । आम्नेयादिकोणदलेषु
 त्रियै नमः । द्वियै नमः । धृत्यै नमः । पुष्ट्यै नमः । इति
 द्वितीयावृत्तिः । तद्वाङ्मे प्रागादिषु स्तम्भनकारितृसिंहाय
 नमः । मोहनकारितृसिंहाय नमः । मारणकारितृसिंहाय
 नमः । विडम्बणकारितृसिंहाय नमः । आकर्षणकारितृसिंहाय
 नमः । पुष्टिप्रदतृसिंहाय नमः । विद्याप्रदतृसिंहाय नमः ।
 इति तृतीयावृत्तिः ।

चक्रं शङ्खं महापद्मं सुषलं देवदक्षिणम् ।

गूलखेटगदाशार्ङ्गं पूजयेदेव वामतः ॥

इति चतुर्थावृत्तिः ।

लक्ष्मीं दक्षिणतनुष्टिं वामे तत्रैव कीशुभम् ।

श्रीवल्लं दक्षिणे मध्ये वनमालाञ्च पूजयेत् ॥

पीताम्बरं वस्त्रसूत्रं नाभिमध्ये किरीटकम् ।

भूषणानि च सर्वाणि पुरीभागे च पूजयेत् ॥

इति पञ्चमावृत्तिः ।

अहां मायां तथा कामां भीमां मायां भयानकाम् ।

* * * दीप्तिं तथाष्टमीम् ॥

इति प्रागादिषु । इति षष्ठावृत्तिः । इन्द्रादिभिः प्रागादिस्त्रैः

सप्तमावृत्तिः । ईशानपूर्वमध्ये अनन्तः । निर्ऋतिपश्चिममध्ये ब्रह्मा ।

रक्षोवरुणमध्ये अनन्तः । पूर्वेशानमध्ये ब्रह्मा इति वा । एते च

कपिशकपिलकृष्णश्यामलम्बेतधून्ना —

मलसितशुचिरक्ता वर्णतो वासवाद्याः ।

तद्वह्निर्लोकपालास्त्राणि स्वस्वदेवस्थाने । वज्रशक्तिदण्डस्वज-

पाशाङ्कुशगदाशूलचक्रपद्मानि । अस्ररूपमभ्यर्च्य

अर्च्या वह्निर्निजसुलक्षितमौलियुक्ताः

स्वस्त्रायुधाभयसमुद्यतपाणिपद्माः ।

एवं पुरुषाः ।

अथ धूपदानम् ।

सगुग्गुल्वशुक्रगौरसितान्धमधुचन्दनैः ।

साराङ्गारविनिःक्षिप्तैर्मन्त्रानीतैः प्रधूपयेत् ॥

इति प्रसिद्धधूपपात्रे साङ्गारे यथासम्भवे गुग्गुल्वादीनि क्रीवेर-
कुन्दविल्वमुस्तादीनि विक्षिप्य घण्टामस्त्रेण संप्रोक्ष्य गन्धपुष्पैः
प्रपूजयेत् । वीक्षणवगुण्डनदिग्वन्धनधेनुमुद्रास्तोकरणानन्तरं
मूलमन्त्रमष्टधा जपैः संस्कृत्य धूपञ्च संस्कृत्य घण्टां वामहस्तेन
वादयन् दक्षहस्तेन धूपं गृहीत्वा

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यो गन्धकृत्तमः ।

आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय सायुधाय त्रीनृसिंहाय धूपं
कल्पयामि स्वाहा इत्यनुप्राणं दद्यात् । आचमनं मुखवासं कर-
वृष्टिञ्च देया ।

अङ्गुष्ठतर्जनी लम्बी तिस्रः सङ्गुचिताः पराः ।

इति धूपमुद्रा ।

अथ दीपदानम् ।

सकूर्पूरदशो दीपः फलं दद्यात् शताधिकम् ।

गोष्ठेन तैलेन वाक्त्रया वर्त्त्वा प्रज्वालय चतुरङ्गुलमिच्छं श्रेष्ठं चतुरङ्गुलं
मध्यं द्व्यङ्गुलं हीनं प्रज्वालय वामकरे घण्टां वादयन्

सुप्रकाशो महादीपः सर्व्वतस्तिमिरापहः ।

आवाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

नम इति मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय दीपं
कल्पयामि स्वाहेति नेत्रसन्निधौ पारावतभ्रमाकारं दर्शयेत् ।
आचमनमुखवासकरघृष्टीय देयाः । पुष्पमुद्वेगोत्ताना दीपमुद्रा ।

ततो नैवेद्यहोमबलिजपगण्डूषताम्बूल- नीराजनानि ।

चतुरस्रस्थण्डिलं देवतादृष्टिगोचरे कृत्वा तत्र सुवर्णरजतताम्र-
कांस्यशिष्टभोजनयोग्यकदल्यादिपत्रपाषाणादिपात्रेषु वा विशेष-
येण ताम्ब्रेषु सुप्रचालितेषु प्रणवेन प्रोक्षितेषु शाल्यमथ्यञ्ज-
नदुग्धदधिगर्करापिष्टकप्रपानकपरमान्नकदलीनारिकेलनानाविध-
पिष्टकभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयरूपं साज्यं प्रस्थचतुष्टयादन्यूनं असम्भवे

पुरुषाहारमात्रमुत्तमं तदर्थं मध्यमं तदर्थं कनीयः अभावे आस-
मात्रं नैवेद्यं व्यञ्जनान्वितं प्रकल्प्य संस्क्रुय्यात् । वराहपुराणे च
अन्नविशेषाः,—सुगन्धिरक्तशालिदोर्घशूकमहाशालिकुङ्कुमपक्षिक-
(कङ्कुणिकाख्यक) शालिप्रभृतिधान्यानां । विविधयवान्नानि ।
शुद्धमाषाः । तिलाः । कृष्णकुलत्पकाः । गवेषुकाः । सुद्धाः ।
तथा गोधूमाः । गव्यपयोदधिवृतानि । फलानि प्रसिद्धानि ।
इङ्गुदौविल्ववदरामलखर्जूरपनसास्रोदुम्बरप्लक्षपिण्डारकपुन्नागशमी-
कवारबीजपूरकुसुदोत्पलकर्कारुनोपकतालकश्वेतरङ्गकदम्बादिमूल-
फलानि वन्यानि च करमईनीलोत्पलपद्मशालूकानाम् । तथा
शाकानि मूलकवत्सकास्थिकपलाशवदरमधुकोदुम्बरादीनाम् ।
पशुपक्षिविशेषाणां देयत्वेऽपि कलौ निषेधः ।

तथा—

ब्रह्मविष्णुशिवानाञ्च कलौ मांसेन चार्जनम् ।

दातुः श्रियं कुलं हन्ति तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ॥

इति पठन्ति । अत्र फलमूलकन्दशाकादीनां येषां तथैव देयत्व-
मन्येषां व्यञ्जनादिपाकेन ।

आम्रं विल्वं गुवाकञ्च नारिकेलञ्च दाडिमम् ।

अपक्वान्यपि चैतानि फलानि विनिवेदयेत् ॥

कदलीफलं यत्नपक्वमपि नान्यत् फलम् । कदल्यास्त्वचमुत्कृत्य
नारिकेलफलं सुखमुत्कृत्य । एवं सर्वं भक्ष्ययोग्यं कृत्वा अर्घ्याम्बु-
पुष्पाभ्यामस्त्रेण प्रोक्ष्य चक्रमुद्रादर्शनेन संरक्ष्य यमिति वायुबीजेन
जलेन संशीध्य रमित्यग्निबीजमुच्चार्य दक्षिणबाहुनाग्निरूपेण

सन्दृष्ट्वा वमित्यसृतबीजेन वामबाहुना संज्ञाय्य अक्षेण तालत्रयं
दत्वा दिग्बन्धनं कृत्वा कवचेनावगुह्य मूलेन धनुमुद्रयासूती-
कृत्य मूलेनाष्टधाभिमन्त्र्य पुनर्धनुमुद्रया पूर्णं ध्यात्वा गन्धपुष्पा-
भ्यामभ्यर्च्य पुष्पाञ्जलिना नृसिंहमभ्यर्च्य देवमुखात् तीजो निःसार्य
नैवेद्ये व्याप्तं विचिन्त्य अर्घ्याम्बुपुष्पं हस्ते गृहीत्वा

सत्पात्रचिह्नविःसौख्यं विविधानेकमक्षणम् ।

निवेदयामि भवते साधुगाय गृहाण मे ॥^१

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय साधुधाय सर्वाङ्गानि श्रीनृसिंहाय
नैवेद्यं कल्पयामि स्वाहेति देवतीर्षेण नैवेद्योपरि अर्घ्याम्बुपुष्प-
प्रक्षेपः ।

पश्चाद्बुधप्रसंलम्भा प्रीत्यतोद्भूमुखी यदि ।

दिधा निबद्धा मुद्रेयं नैवेद्यस्य प्रकीर्तिता ॥

इति मुद्रां दर्शयन्

निवेदयामि भवते लुपाणेदं हविर्हरे ।

इति नैवेद्यं समर्प्य देवोपरि पुष्पं प्रक्षिपेत् । ततः अमृतोप-
स्तरणमसि स्वाहेत्युपोषानं दत्वा विकचीत्पलसन्निभां यासमुद्रां
वामेन दर्शयन् दक्षिणेन प्राणादिमुद्रां दर्शयेत् स्वस्त्वमन्त्रैः ।
प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । उदानाय
स्वाहा । समानाय स्वाहा । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाग्रयोगेन प्रथमा ।
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठाग्रयोगेन द्वितीया । अनामिकामध्यमाङ्गुष्ठाग्र-

योगेन तृतीया । अनामिकामध्यमातर्जन्यङ्गुष्ठाययोगेन चतुर्थी ।
कनिष्ठानामिकामध्यमादेशिन्यङ्गुष्ठाययोगेन पञ्चमी । कर-
द्वयानामिकायां स्वस्त्राङ्गुष्ठयोगेन निवेदनमुद्रां दर्शयन् ठौ
नमः परायावाकने अनिरुद्धाय नैवेद्यं कल्पयामि । ब्रह्माद्यैः
सूपविष्टैः समेतो व्यजनैर्वीज्यमानो नमस्क्रीडाप्रहसनपरो देवः
'कनकपात्रेषु भस्मान् भुङ्क्ते इति चिन्ता । भोजनावसरे
वैश्वदेवः ।

दक्षिणे स्थण्डिलं कृत्वाग्निमुपसमाधाय वीक्षणवगुगहन-
तालत्रयदिग्बन्धनमूलाष्टधाजपधेनुमुद्रादिभिः संस्कृत्य घृततिल-
पायसानामन्यतमेन हविः संस्कृत्याग्नाविष्टदेवं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य
प्रणवेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिराहुतिपञ्चकं हुत्वा मूलेन
पञ्चविंशतिसंख्यया हुत्वा पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा पुनः पञ्चोपचारे-
णग्निं सम्पूज्य देवं प्रतिमायामुद्वास्याग्निं विसर्जयेत् ।
होमशेषहविषा गन्धपुष्पाक्षतैर्देवतापापिदेवेभ्यो बलिः । तत्र
मन्त्रः,—

ये रुद्रा रुद्रकर्मणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।

योगिन्यो रुद्ररूपाश्च गणानामधिपाश्च ये ॥

विघ्नभूतास्तथा चान्ये दिग्बिदिक्षु समाश्रिताः ।

सर्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

इत्यष्टदिक्षु दत्त्वा भूतबलिः । तत्र मन्त्रः—

भूतानि यानीह वसन्ति भूतले
 वलिं गृहीत्वा विधिवत् प्रयुक्तम् ।
 सन्तोषमासाद्य व्रजन्तु सर्वे
 चमन्तु तान्यत्र नमो नमोऽस्तु ॥

इति वैश्वदेवहोमो वक्ष्यन्त्यः ।

होमाग्रहो द्विगुणो जपः । यत्कस्य होमसंख्यको जप-
 स्तावत् पुण्यदानं मूलैर्न तावत् प्रमाणं वा । ततः अमृतापिधान-
 मसि स्वाहेत्यपोशानं दत्वा गण्डूषादि कल्पयित्वा सुवासिताम्बुभि-
 र्देवायाचमनं पुनराचमनमन्त्रेण सुखवासकरघृष्टिं विचिन्त्य
 ताम्बूलदानम् । ताम्बूलं सकर्पूरं सपूषं चूर्णेन खदिरेण युक्तं
 संस्तव्य मूलमन्त्रान्ते ताम्बूलं कल्पयामीति दद्यात् । ताम्बूलदानं
 नैवेद्योपचाराङ्गम् । ततः पुनर्गन्धपुष्पं धूपदीपनैवेद्यैः प्रपूज्य
 पुष्पाञ्जलिचयं दूर्वाञ्जलं दत्वा नीराजनम् । दोषपात्रमूर्ध्वमण्डला-
 कारं कृत्वा तत्र घृततैलादिवर्तिसप्तकं दत्वा ज्वालयित्वा
 देवमुखे भ्रामयेत् । इति नीराजनं घण्टावादनसहितम् । ततो
 मूलमन्त्रजपः ॥

* अत्रातःपुनः सर्वेष्वेवादर्शपुष्पाङ्गेषु सर्वं लोको दृश्यते यथा,—

एतावद्दूरपर्यन्तं लिखित्वा वाजपेयिभिः ।

स्थितं पलाङ्गरे यस्मात् ततोऽङ्गलिखं सदा ॥

लोकोऽयं मन्ये तेनैव लेखकेन प्रथमं रचितो येन साक्षाद्वरसिङ्गवाजपेयिन एव
 स्वहस्तकृतादादर्शाद्वितीयादर्शः कृतः । तत आदर्शादादर्शान्तरेषु भ्रष्टान्धनपुष्पाङ्ग-
 पाठरूपेणैव लिखित इति सर्वेष्वेवादर्शपुष्पाङ्गेषु दृश्यते । वस्तुतस्तस्य लेखककृत
 इति सूत्रे न वदितेति शतः । इति सं ।

स्तुतिः ।

यच्छिन्द्यात् परमापदं प्रणमतां पुंसां सदा चेमकृत
ध्यानं यस्य विमुक्तये च तरणिः संसारवारांनिधेः ।
यः क्रुहो नखरैर्विभेद कठिनं दैत्येन्द्रवज्रःस्थलं ।
तस्मै मानवसिंहशुभ्रवपुषे नित्यं नमो विष्णवे ॥

तापनीयश्रुत्यनुसारेण नृसिंहोपासना ।

तान्त्रिकविधिना प्रातरुत्थाय तान्त्रिकविधिना स्नानतर्पणा-
दिकं कृत्वा गृहमेत्य स्वाचालो द्वारपालपूजात्रिविधविघ्ननिवारण-
पूर्वं यथोक्तरीत्या देवागारे प्रविश्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सदासन
उपविश्य महासुदर्शनमन्त्रेण नाराचमुद्रया विघ्नान् निवार्य ताल-
त्रयदिग्वन्धप्राकारचिन्ताशक्तिजालकल्पनाभी रक्षां विधाय ईश्वरं
श्रेष्ठं गुरुं श्रीनृसिंहं नमस्कृत्य “ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजताः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं
यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥” आसनवन्धादिकं कृत्वा भूतशुद्धिः । करशुद्धिं
विधाय श्रीनृसिंहानुष्टुभो मन्त्रराजमन्त्रस्य विधिर्ब्रह्मा प्रजापतिः
ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । श्रीमहामङ्गलेश्वरी लक्ष्मीनृसिंहो महा-

विष्णुर्देवता । उदात्तः स्वरः । शुक्लो वर्णः । नृ इति दृष्टं कौलकं
 ज्ञातम् । स सिद्धेरप्रतिबन्धकं स इत्यदुष्टं कौलकं ज्ञातं स सिद्धि-
 प्रदम् । हं बीजम् । इं शक्तिः । उदात्तः स्वरः । शुक्लो वर्णः ।
 परमात्मा चेतनम् । मोक्षार्थं विनियोगः । इति स्मृत्वा प्रणवशक्ति-
 बीजादिना बीजशक्तिप्रणवान्तेन मूलमन्त्रेण प्रत्येकं त्रिवारजमेन
 प्राणायामत्रयम् । मातृकान्यासः । केशवादिन्यासः । तत्त्वन्यासः ।
 आधारभावना । हृदयभावना । हस्तभावना । काले करन्यासः ।
 पञ्चाङ्गेनाङ्गुलिन्यासः । देहभावना । चतुर्भिः पादैश्चतुष्टयम् ।
 समस्तेनास्त्रमित्यङ्गन्यासः । सान्निध्यकरादिदशन्यासाः । एवं
 तान्त्रिकपद्धत्यनुसारेण ध्यानम् ।

महाचक्रस्य यन्त्राभिमण्डले त्रिगुणात्मनि ।
 सुखसंवित्क्षीरजलं चिन्तयेत् क्षीरसागरम् ॥
 श्वेतद्वीपश्च तन्मध्ये शब्दादिविषयात्मकम् ।
 जातिव्रह्मबलोपेतं महत्त्वसिकतान्वितम् ॥
 मणिरत्नमये तत्र प्रासादे सुमनोहरे ।
 श्वेतसिंहासनं ध्यायेत् श्वेतपद्मोपरिच्छदम् ॥
 शेषं तत्र विजानीयात् समत्या पुच्छमण्डलैः ।
 फणासहस्रमुपरि क्वलीकृत्य व्यवस्थितम् ॥
 श्वेतहारकिरीटाभ्यां दधानं सुषलं हलम् ।
 रक्ताक्षं श्वेतपुष्पसङ्गं नीलवस्त्रैककुण्डलम् ॥
 तदङ्गे चिन्तयेद् देवं नृसिंहं पीतवाससम् ।
 सूर्येन्दुकोटिमहसमरुणोत्तरवाससम् ॥

श्वेताद्रिकान्तिवपुषं सत्यज्ञानसुखात्मकम् ।
 आसीनं योगपट्टेन चतुर्दंष्ट्रं चतुर्भुजम् ॥
 प्रादक्षिण्येन दधतमूर्ध्वदक्षिणबाहुके ।
 चक्रं पिनाकमभयं वरं करचतुष्टये ॥
 तप्तहाटककिशान्तं चन्द्रार्द्धकृतशेखरम् ।
 सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्वलम् ॥
 चन्द्रसूर्याग्निसङ्काशं वृत्तोत्फुल्लतिलोचनम् ।
 स्फुरत्कमलकिञ्जल्कसमलोमान्तकार्णिकम् ॥
 किञ्चिदुन्नतमध्येषु फुल्लनासामनोहरम् ।
 ललज्जिह्वप्रपञ्चास्यप्रकाशितरदावलिम् ॥
 श्मश्रुलम्बितशुभास्यं किञ्चिदुत्कुञ्चितभ्रुवम् ।
 तद्वद्भ्रूलोमपञ्चार्णं तिर्यगालम्बिकेशरम् ॥
 ककुदंसगिरःकण्ठप्रकुञ्चितकरोच्चयम् ।
 नीलपीवं प्रकृत्या सन्धिवत्साङ्गितवचसम् ॥
 विस्तीर्णरुख्यललसत्पुरुषात्मककौमुभम् ।
 विष्टवपार्श्वपृष्ठास्थिमग्ननाभ्यङ्कितोदरम् ॥
 तिर्यक्कुक्षिखरजंघोरजान्वाङ्गितकरद्वयम् ।
 तीक्ष्णोद्यनखवज्रास्त्ररोचिर्विद्रावितामुरम् ॥
 तिर्यक्पादतलस्पर्शकृतार्थीकृतशेषकम् ।
 किरीटहारकेयूरकाञ्चीकटकभूषितम् ॥
 अमुक्तजङ्घाभरणं पादान्तव्याप्तनूपुरम् ।
 रत्नाङ्गुलीयकज्योतिरुदभासितदिगन्तरम् ॥

समकर्णन्तु विन्द्यस्तुचारुकर्णविभूषणम् ।
 पञ्चभूतात्मिकां पञ्चरूपां मालाञ्च विभ्रतम् ॥
 वामोरुगतया लक्ष्म्या स्निष्टं दक्षिणवाहुना ।
 दधत्वा वामहस्तेन दाढिमं सुमनोहरम् ॥
 मुक्ताप्रभाभरणया पीतनिर्मलवस्त्रया ।
 हिरण्यवर्णया न्यस्तदृशा स्वामिमुखाम्बुजे ॥
 नानारूपधरैः शस्त्रैः पृष्ठपार्श्वगतैः पृथक् ।
 स्रस्त्रायुधोद्यतकरैर्मूर्त्तिमद्भिरुपासितम् ॥
 सचामरैर्वीज्यमानं लक्ष्म्याद्याभिश्च शक्तिभिः ।
 संसक्ताभ्यनुरक्ताभिरन्याभिः परिवारितम् ॥
 यत्तपन्नगगन्धर्व्यविद्याधरवधूगणैः
 नृत्यवादिचमङ्गीतस्तुतिभिः कम्पितक्षणम् ॥
 सुरासुरगणैश्चैव प्रसादावाप्तदर्शनैः ।
 कृताञ्जलिभिराज्ञायै किङ्करैर्दूरतः स्थितैः ॥
 अन्तरीक्षगतैः सिद्धै र्योगिभिः सनकादिभिः ।
 संस्तूयमानमेकाग्रै ऋग्यजुःसाममन्त्रकैः ॥
 ऐशानीं दिशमारभ्य महाचक्रदलस्थितैः ।
 पद्मासनैरभिमुखैर्वीक्षमाणैः सुदर्शनैः ॥
 नारायणैर्वासुदेवैः केशवाद्यैर्व्याक्रमम् ।
 ब्रह्माद्यैर्नरसिंहैश्च स्वस्ववर्णायुधान्वितैः ॥
 पुरस्ताद् वसुभिस्तस्य रुद्रैर्दक्षिणतः स्थितैः ।
 चक्रस्य पश्चादादित्यैर्विष्णुदेवैरद्याभ्युदक् ॥

सुखोपविष्टैः पादान्ते ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।
 स्रस्त्रायुधकरैरुद्धं कृताञ्जलिपुटैरधः ॥
 तत्रैवोपस्थितं चन्द्रसूर्याभ्यां पार्श्वयोर्द्वयोः ।
 महाविभूतिसंस्थानं सर्वदेवात्मकं विभुम् ॥

दिश्वरसाम्ना करन्यासः ।

ऊर्ध्वप्रयत्नोच्चारण उदात्तः । तिर्यक्प्रयत्नोच्चारणे स्वरितः । स च
 पूर्वोदात्तापेक्षया अनुदात्तः । अनुदात्तापेक्षयोदात्तः । द्वितीयश्च
 स्वरितः पूर्वोदात्तस्वरितयोरपेक्षयाऽनुदात्तः । अनुदात्तापेक्षयो-
 दात्तः । अङ्गुष्ठाग्रतर्जनीमध्यपर्व्वयोगिनोदात्तगानम् । तर्जनी-
 मध्यमानामिकाकनिष्ठानां मध्यपर्व्वणां क्रमेणाङ्गुष्ठाग्रसर्गेन
 स्वरितगानम् । अङ्गुष्ठाग्रेण कनिष्ठामूलसर्गेनानुदात्तस्य गानम् ।
 ऋस्रस्याप्यन्यस्वरस्य गाने प्रुतत्वम् । गाने चान्द्याचरस्य त्रिचतुःपञ्च-
 मात्रा । गायमानाचराणां दीर्घाक्षरे वामहस्ताङ्गुलिचक्रीकरणात्मकं
 ग्रहणम् । तथा प्रथमंपादस्य प्रणवोऽङ्गः । द्वितीयस्य वृश्चिमन्त्रः
 तृतीयस्य यजुर्लक्ष्मीः । चतुर्थस्य वृश्चिंहगाथा । समस्तस्य महा-
 चक्रम् । एवं गानपरिभाषा ।

तत्रादौ दिश्वरगाने नाङ्गुलिन्यासाः । प्रणवस्य मात्रा
 अकारोकारमकारोद्वाकाराद्यतस्रस्तद्विराट्त्वा अष्टौ भवन्ति ।
 अउ उदात्तः । मँ । अनुदात्तः । अउ उदात्तः । मँ । अनु-

दात्तः । इति प्रागाय शक्त्यक्षरं बीजाक्षरं चतुराष्ट्रं कृत्वा इं हं
उदात्तः । इं हं अनुदात्तः । पुनः इं हं उदात्तः इं हं अनुदात्तः ।
ततः प्रथमपादगानम् । उग्रं उदात्तः वीरं अनुदात्तः महा अनु-
दात्तः विष्णुं अनुदात्तः इति गात्वा पुनः प्रणवगानम् । ततः ॐ
इं हं उग्रं वीरं महाविष्णुं ॐ आनन्दात्मने श्वेतवर्णाय अङ्गु-
ष्ठाभ्यां नमः । इति हस्तयोरङ्गुष्ठे न्यासः । ततः । ज्वलं उदा । तं स ।
अनु । ज्वंती । उदा । सुखं । अनु । इति प्रागाय । ॐ ह्रीं छुणिः
सूर्यः आदित्यः त्रीं ज्वलन्तं सर्व्वतोमुखं प्रियात्मने कृष्णवर्णाय
तर्जनीभ्यां स्नाह्वा । इति न्यासः । ततः नृसिं उदा । हं भी अनु ।
पणं उदात्तः । भद्रं अनु । “ॐ भूर्लक्ष्मी भूर्वलक्ष्मीः सुवः काल-
कर्णी । तन्नी महालक्ष्मीः प्रचोदयात् ।” इति सामरहितमुक्त्वा
पुनः तृतीयपादं यल्लक्ष्मीपूर्व्वकमुक्त्वा घोरान्ने पिङ्गलवर्णाय
मध्यमाभ्यां वषट् । इति न्यासः । ततः स्रुत्यु उदा । स्रुत्युं अनु ।
नमा उदा । म्यहं अनुदा । इति गात्वा ॐ नृ उदा । सिंहा
अनु । यवि उदा । ग्रहे अनु । वज्र उदा । नखा अनु । यधी
उदा । मही अनुदा । तन्न उदा । सिंहः प्रचो उदा । दयात्
अनुदा । इति गात्वा ॐ नृसिंहाय विद्महे वज्रनखाय धीमहि
तन्नः सिंहः प्रचोदयात् इत्युक्त्वा स्रुत्युस्रुत्युं नमाम्यहं मायात्मने
हेमवर्णाय अनामिकाभ्यां हुं इति न्यासः । ततः प्रणवशक्तिबीज-
साममन्त्रपादचतुष्टयसाममित्रणं सामानि गात्वा प्रणवशक्ति-
बीजपुटितं मन्त्रमुच्चार्य महाचक्रं स्मृत्वा ज्ञानात्मने विद्युद्वर्णाय
कनिष्ठाभ्यां वौषट् । इति न्यासः ।

अथानुष्टुप-साम ।

प्रथमं प्रणवसाम ततः शक्तिबीजसाम ततः प्रथमपादसाम
ततः पुनरङ्गप्रणवसाम गात्वा द्वितीयसामगानम् । ततो हृणि-
मन्त्रस्य सामरहितस्य पाठः । ततस्तृतीयपादसाम । ततो
यक्षुर्लक्ष्मीमन्त्रस्य सामरहितस्य पाठः । ततश्चतुर्थपादसाम ।
वृसिंहगायत्रीसाम । इति गात्वा मिश्रणसामगानम् । उच्चैरेवम् ।
ततः प्रणवप्रथममात्रा ततो बीजाक्षरम् । कनिष्ठामूले । ततः
प्रणवद्वितीयमात्रा ततः शक्त्यक्षरम् । प्रणवद्वितीयमात्रा ततो बीजा-
क्षरम् । प्रणवचतुर्थमात्रा ततः शक्त्यक्षरम् । इत्यष्टाक्षराणि ।
अ हं उदा । उ इं । अनु । म हं उदा । ॐ इं अनु । इति गात्वा ।
अनेनानुष्टुमेन साम्नासमं व्यापको न्यासः सम्पद्यतामिति न्यासः ।

अथ षट्स्वरसामभिरङ्गन्यासः ।

तत्र प्रथमाक्षरद्वयमुदात्तं तर्ज्जन्यग्रस्पर्शेन । द्वितीयमनुदात्तं
कनिष्ठामूलस्पर्शेन । चतुर्थः स्वरितः तर्जन्यादिचतुष्कमध्यपर्व-
स्पर्शेन । तर्जन्याद्यङ्गुलमध्यपर्वस्पर्शकाले उत्तरोत्तमस्यानुदात्तत्वम् ।
एकैकाङ्गुलिपर्वस्पर्शकाले त्रिचतुःपञ्चमात्रा स्वरितमप्येवं षष्ठमनु-
दात्तं तर्ज्जनीमध्यपर्वस्पर्शेन गेयम् । प्रणवसाम । अउ उदा ।
म अनु । ॐ स्वरितः । अ स्वरितः । उ उदा । मॐ अनु ।
शक्तिबीजसाम । इं हं उदा । इं अनु । हं स्वरितः । इं

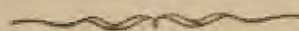
स्वरितः । हं अनु । प्रथम पादमाम,—उग्रं उदा । वी अनु ।
 रं स्वरि । महा उदा । विष्णुं अनु । गाला । तत्र द्वतीयपञ्चा-
 चरयोर्वीमहस्ताङ्गुलिवक्त्रोकरणात्मकं ग्रहणं प्रथमपादगाने ।
 पुनः प्रणवसाम ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायान्निचिद्-वाजपेयि-नरसिंह-
 विरचिते नित्याचारप्रदीपे नरसिंहोपासना ।

इति प्रथमभागकृत्यं समाप्तम् ।

श्रीनृसिंह उद्धारकरिवे ।

श्रीनृसिंहाय नमः ।

नित्याचारप्रदीपस्य प्रथमभागस्य विषयसूचिः ।

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
मङ्गलाचरणम्	१	१
ग्रन्थकारवंशपरिचयः	२	१
नित्यनैमित्तिककाम्येतित्रिविध-कर्म्मणां निरूपणं मुख्यगौणकालभेदेन तेषां कर्त्तव्यताप्रकारः		
फलञ्च	४	१८
कुतोऽपि कारणात् कर्म्मणो वैगुण्ये तस्य समाधानम् ११	१	
धर्माश्चमाचारस्यानुष्ठितस्य फलम् ... १२	१	
काम्यकरणान्नित्यफलसिद्धिः १३	६	
कर्म्मफलानां श्रौक्ये समर्पणं तस्य फलञ्च ... १३	१६	
वेदाध्ययनस्य कर्त्तव्यता फलञ्च १४	७	
वेदेभ्यो वेदाविरोधिशास्त्रेभ्यश्च धर्माचारादिनिरू- पणम् १६	८	
धर्मप्रमाणत्वेन वेदपुराणोपपुराणदर्शनधर्मसाङ्ग- योगपञ्चरात्रपाशुपतादिशास्त्राणां निरूपणम् १७	१३	
कर्म्माधिकारिणं निरूपयितुमुपनीतानुपनीतयो- र्धर्मनिरूपणम् २३	८	
विष्णुस्मरणमाहात्म्यम् २५	१	
अथ परिभाषा २५	५	

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
तत्र कर्म्मार्म्भे नारायणनमस्कारस्य कर्त्तव्यता	२५	६
पुण्डरीकाक्षस्मरणस्य विधिः ...	२५	८
विशेषानुपदेशे करनिर्णयः ...	२५	१२
” दिङ्नियमः ...	२५	१५
” उपविष्टस्यैवाधिकारिता ...	२५	१८
” मानकर्त्तृत्वनिरूपणम् ...	२६	१
” संख्यानिर्द्देशः ...	२६	४
प्रणवस्य प्रथमोच्चार्यत्वमुच्चारणप्रकारश्च ...	२६	११
स्त्रियादिवाचनस्य कर्त्तव्यता ...	२७	१
स्त्रातस्यैव कर्म्मधिकारित्वम् ...	२७	१२
वाचमनस्यावश्यकर्त्तव्यता ...	२७	१७
कर्म्मकर्त्तुः परिच्छेदादिनियमः ...	२८	१
वस्त्रपरिधानप्रकारः ...	२८	७
घातृवस्त्रस्य निषेधः ...	२८	१३
काषायवस्त्रदूषणम् ...	२८	१६
जलस्थलकर्त्तव्यकर्म्मभेदेन शुष्कार्द्रवस्त्रयोर्विधि-		
निषेधौ ...	२८	२०
नग्ननिरूपणम् ...	२८	३
उत्तरीयनिधानप्रकारः ...	२८	८
कर्म्मकाले शुद्धवस्त्रान्तरस्य विधिः ...	२०	६
स्त्रयं धीतस्त्र वस्त्रस्य प्राशस्त्यम् ...	२०	१३

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
रजकधीतस्याधीतस्य वस्त्रस्य निन्दा	... ३०	२०
उपवीतधारणस्य नित्यता	... ३१	१०
वाङ्मणस्योपवीतनिर्णयः परिमाणादिकञ्च	... ३१	१४
कर्म्मविशेषे उपवीतधारणस्य विशेषः	... ३२	४
अङ्गुरीयकधारणस्य कर्त्तव्यता	... ३२	१७
कर्म्मविशेषे दर्भविशेषस्य धारणम्	... ३३	१५
वर्ज्यावर्ज्यदर्भनिर्णयः	... ३४	१५
दर्भोच्चयकालः	... ३५	१३
पवित्रस्य निरूपणधारणादिकम्	... ३७	१
तिलकधारणम् (जड्वैपुण्ड्रविष्णुायुधादिधारणस्थान- निर्देशफलकयनादिसमेतम्)	... ४०	१३
रुद्रालङ्कारधारणम्	... ४७	८
पद्मालङ्कारधारणम्	... ५१	१२
धात्रीफलधारणम्	... ५२	२
तुलसीकाष्ठधारणम्	... ५२	६
विष्णुनिर्माळधारणम्	... ५३	८
शिखाबन्धनम्	... ५४	१३
तत्र प्रसङ्गात् चौरकर्म्मविषयकविधिनिषेधौ काला- कालनिरूपणञ्च	... ५४	१७
कर्म्मकाले निषिद्धकर्म्मणि कथञ्चित् कृते सति अप- सर्गनविष्णुस्मरणयोः कर्त्तव्यता	... ५७	१

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
कर्मकाले स्नानकाले वा कस्यापि षोडाशकर-		
कर्मणः करणनिषेधः	५७	१६
दानप्रतिग्रहहोमभोजनवलिकर्मणामाचमनकर्म-		
णश्च करणप्रकारः	५७	१८
स्नानदानादिक्रियाणां कालनिर्णयः	५८	१३
कर्मविशेषे मौनित्वस्यावश्यकता फलश्च	५८	३
सकामनिष्कामद्विविधकर्मणोरेव कर्त्तव्यता	५८	८
कर्मफलाधिकारिनिर्णयः	५८	१०
ब्रह्मचिन्तकब्राह्मणानां कर्मनिर्णयः	५८	१६
अविधितकर्मणः फलाभावत्वम्	६०	३
छन्दोदैवतादिकं विदित्वैव जपहोमादिकं कर्त्तव्यं		
नान्यथेति कथनमुखेन छन्दः प्रभृतीनां स्वरूप-		
निर्णयः ज्ञाने फलकथनश्च	६०	५
दैवपितृगादितीर्थानां निरूपणं कर्मविशेषे तेषां		
विशेषनिरूपणश्च	६३	१८
अक्रियाविचारः प्रसङ्गात् कर्मणी मुख्यगौणाद्व्य-		
विवेचनं तस्य करणाकरणे फलाफलादि-		
निर्णयश्च	६५	३
अयनभेदेन कर्मनिरूपणम्	७२	१५
दिवसमासाब्दानां निरूपणं कर्मविशेषे तेषां		
विशेषनिरूपणश्च	७३	४

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
पौषादिशब्दानां व्युत्पत्तिमभिधाय तेषां पूर्णिमा- न्तत्वं एव मुख्यत्वमिति प्रतिपादनं कर्मविशेषे		
दर्शान्तादिमासविवेचनञ्च ...	७४	१३
तिथिद्वये तत्तत्तिथिविहितकर्मणां कालनिर्णयः	७८	५
देवपितृकृत्ययोः पूर्वाह्णापराह्णभेदेन तिथ्यादरः	७८	११
तिथिवेधे तत्तत्तिथिविहितकर्मणां कालनिरूपणम्	७८	३
पारणनियमः ...	८४	७
एकभक्तव्रतलक्षणं तस्य कालश्च ...	८४	१३
नक्तव्रतलक्षणं तस्य कालश्च ...	८४	१८
सूर्यव्रते विशेषः ...	८५	८
नक्षत्रोपवासादिकालनियमः ...	८५	१५
श्राद्धभेदे पक्षभेदव्यवस्था देवकार्यं युष्मादरश्च	८६	१
तिथिलक्षणम् ...	८६	६
कर्मभेदे पूर्वाह्णादिविधानं तिथिविभागश्च ...	८६	८
कुतपनिर्णयः ...	८६	२०
ग्रत्याब्दिकपार्वणकालनिर्णयः ...	८७	१
दर्शश्राद्धकालनिर्णयः ...	८७	१५
अथ कर्मानर्हकालाः ...	८८	११
(तत्र मल-भानुलङ्घित-क्षयमास-गुरुशुक्रास्तादिकालेषु कर्त्तव्याकर्त्तव्यकर्मनिरूपणम्)		
द्रव्यशुद्धिः ...	८३	७

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
भूशुद्धिः (प्रसङ्गात्मानाविधद्रव्यशुद्धिश्च)	८४	४
अथ कर्तृशुद्धिः । अर्थात् कर्मकर्तृर्द्विविधाशौचाच्छी- धनव्यापारः । भलयुक्तरूपवाङ्माशौचात् सपिण्ड- जननमरणजन्याभ्यन्तराशौचाच्च । तत्र प्रस- ङ्गतः सपिण्डसमानोदकविवेचनं तेषां जननमरणेऽशौचविचारः साग्निरग्नि- भेदेनाशौचव्यवस्था दैवपितृगादिकर्मस्वधि- कारादिकथनञ्च	...	१०४
अङ्गाशौचम्	...	११४
अथ शुद्धिः (अशौचतः)	...	११५
बालाद्यशौचम्	...	११८
कन्याशौचम् (प्रसङ्गादुभयजनितपुत्रायाः पुत्रजनन- मरणाशौचञ्च)	...	१२०
अशौचसङ्करे व्यवस्था	...	१२३
पितृगाद्यशौचे विशेषः	...	१२७
त्रिरात्राशौचम्	...	१२८
प्रक्षिण्यशौचम्	...	१३०
एकाहाशौचम्	...	१३०
सद्यः शौचम्	...	१३१
सर्वोपधिगणः	...	१३६
पञ्चरत्नम्	...	१३७

विषयः	पृष्ठा	वर्गः
पञ्चभङ्गः	... १३८	४
पञ्चगव्यम्	... १३८	७
परिमाणानि	... १३८	११
भूमानम्	... १४०	१४
मन्त्रदीक्षाद्युपयुक्तमण्डपादिविचारः	... १४२	१
दीक्षामहादानलक्ष्मीमाद्युपयुक्तमण्डपे	शारदानु-	
सारेण वास्तुपूजा मण्डपकरणप्रकारश्च	१४४	१
अथ कुण्डानि	... १४७	८
अथ कुण्डनिक्रमणम्	... १४८	५
वृत्तकुण्डः	... १५२	१
पद्मकुण्डम्	... १५४	८
अष्टास्रकुण्डम्	... १५५	१५
पञ्चास्रकुण्डम्	... १५६	११
सप्तास्रकुण्डम्	... १५७	१०
कण्डमानम्	... १५८	१२
अथ योनिः	... १६१	१२
विहस्तादिकुण्डविधिः	... १६४	४
अथावचन्द्रकुण्डम्	... १६७	११
अथ वृत्तकुण्डम्	... १६८	७
पद्मकुण्डम्	... १६८	१
अथाष्टास्रकुण्डम्	... १६८	७

विषयः	श्रुतिः	पंक्तिः
अथ मण्डलम्	...	१७० १६
सुक्-सुवलक्षणम्	...	१७२ १४
श्रीतस्मार्त्तयोः सुवलक्षणम्	...	१७४ १
” सुक्लक्षणम्	...	१७४ १५
अथ जपधर्माः	...	१७७ १
आसनानि	...	१७८ १
अक्षमाला	...	१७८ ८
अक्षमालाग्रयनम्	...	१८२ ८
अक्षमालाप्रतिष्ठा	...	१८४ १
जपभेदाः	...	१८७ ८
अथ होमपरिभाषा	...	१८० १

(तत्र होमस्य लक्षणं सुद्रा द्रव्यनिर्णयश्च । वस्त्रे-
वर्णध्वनिशिखानां निरूपणं समिधः परिमाण-
लक्षणयोर्विचारः ।)

अथानुकल्पप्रतिनिधिविचारः	...	१८५ १४
अथ प्रतिनिध्यपवादः	...	१८८ ४
तृद्विधादम्	...	१८८ १२
मधुपर्कपाद्याभ्यविष्टरादिकम्	...	२०३ ५
कर्मविशेषे भोजयितुं ब्राह्मणानां संख्यानियमः	...	२०५ १३
दक्षिणापूर्णपात्रादिकम्	...	२०६ १
अथाहुरापणविधिः	...	२०७ १

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
अथ अर्चयज्ञः	२०८	३
तत्र,—		
प्रयोगः	२११	८
आचार्य्यकर्म्म	२११	१०
आवाहनम् (ध्यानसमेतम्)	२१३	१३
अधिदेवतावाहनम्	२१७	१०
घोडशोपचाराः	२१८	५
सुतिनमस्कारौ	२१८	१८
कक्षसंस्थापनम्	२२१	३
प्रत्यधिदैक्सहोमः	२२५	४
विनायकादीनां होमः	२२५	१०
पूर्णाहुतिः	२२६	७

(इति परिभाषा)

ब्राह्मणस्य प्रतिदिनकर्त्तव्यकर्म्मनिरूपणम्	२२८	१५
रात्रेरन्तिमि यामि शयनादुत्थाय कर्त्तव्यम् ...	२३३	३
(तत्र भूमौ पादव्यासप्रकारः नगरार्णश्चरणं ब्राह्म- मुहूर्त्तनिर्णयः भगवत्स्मरणस्कीर्त्तनी तयोः फलं भक्तिविवेकः मङ्गलवसुदर्शनश्च)		

मैत्रोत्सर्गविधिः	२४७	१६
शौचविधिः	२५२	१०
आचमनम्	२५८	४

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
आचमनक्रमः	२६५	१
आचमननिमित्तानि	२६७	५
पुरुषार्थाचमननिमित्तानि	२७२	१
द्विराचमननिमित्तानि	२७४	१३
आचमनानुक्त्याः	२७८	१
आचमनापवादाः	२८०	१
दन्तधावनप्रकरणम्	२८२	४
प्रातःस्नानप्रकरणं प्रसङ्गात् विविधस्नानविचारश्च	२८०	१५
अथ स्नानाङ्गानि (अर्थात् स्नानकर्तॄणि निषिद्ध- विहितानि)	३०७	१४
स्नानेति कर्त्तव्यता । प्रसङ्गात् शङ्खजलस्नानं स्नानभेदाः		
अपननिमित्तानि च	३११	५
स्नानानुक्त्याः	३२४	१३
स्नाने अप्राप्तत्वनिमित्तानि	३२८	१
स्नानापवादः	३३७	४
अथ प्रातःस्नानप्रयोगः	३३८	१
वारुणस्नानम्	३४०	५
भौमस्नानम्	३४३	१२
आग्नेयस्नानम्	३४४	१३
वायव्यस्नानम्	३४५	६
दिव्यस्नानम्	३४५	११

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
ज्ञानसंज्ञानम्	३४६	१
ज्ञात्वा ज्ञाननिमित्तं द्विराचमनं ज्ञानशब्दप्रति-		
पादार्थनिर्णयश्च	३४६	१३
वस्तुविनिर्णयः	३५१	१०
वस्तुपरिधानस्य मन्त्रः प्रकारश्च	३५३	१०
यज्ञोपवीतधारणं चद्राक्षपद्माक्षादिधारणञ्च	३५७	७
अथ सन्ध्या । तत्र सन्ध्यायां अवश्यकर्तव्यता काल-		
निर्णयः प्राणायामादिसन्ध्येतिकर्तव्यता च	३५८	८
अथ सन्ध्याक्रमः	३६१	१
अथ गायत्रीजपः	३६५	७
गायत्र्युपासना	३६७	८
नमस्कारविधिः नमस्कारार्थादिविवेकश्च	४०२	१
द्रव्यप्रोक्षणम्	४०८	४
अग्निहोत्रहोमः	४०८	१२
अध्वर्युकर्त्तव्यं	४१३	१०
पथोहोमपक्षः	४१४	४
यजमानकर्म	४१६	३
आर्त्तहोमविधिः	४२०	६
अग्निहोत्रप्रातः-प्रयोगः	४२४	१
अध्वर्युकर्त्तव्यं	४२४	८
आर्त्तहोमः	४२८	१०

विषयः पृष्ठा पंक्तिः

अग्निहोत्रप्रायश्चित्ताष्टकम् ... ४३८ ६

परिशिष्टभरद्वाजसूत्रादिनिष्ठो मण्डलव्याहृतः पञ्च-

होमविधिः ... ४५२ २

प्रायश्चित्तोपयुक्ताधानप्रसङ्गेन प्रथमाध्वनम् ४६२ ५

आर्त्ताधानप्रयोगः ... ४६७ १

अथाष्टचरुहोमः ... ४६८ १

चौताधानम् ... ४७३ १

पूर्णाहुतिः ... ४७८ ११

पुनराधेयम् ... ४८२ १

आहिताग्नेः प्रवासविधिः ... ४८२ १०

होमान्ते तिलकधारणम् ... ४८४ १७

मीनप्रथमा ... ४८८ १४

इति सध्याकालीनकर्माणि ।

अथ दिवसस्य प्रथमभागकृत्यम् ... ४८० ८

तत्र--

सूर्यायाश्चलिप्रदानं, गुरुमङ्गलवीक्षणं, मङ्गलवस्तुविवेचनं,

जपहोमयोः कर्त्तव्यता, गणेशसूर्यशिवायां स्तवनञ्च ।

अथ विष्णोः स्तोत्राणि ... ४८४ १०

आर्यास्तवः ... ५०८ ८

देवीमाहात्म्यपाठः ... ५०८ १५

विष्णुपुराणीयो लक्ष्मीस्तवः ... ५१३ १

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः
स्कन्दपुराणीयः सरस्वतीस्तवः ...	५१३	८
नवग्रहस्तोत्रम् ...	५१५	५
अथ सामान्यतो देवानां गृहसम्भारार्जननिर्माणापनयन- स्नानश्रुतिनमस्कारप्रदक्षिणादिदेवकार्याणि	५१८	८
तत्र,—		
सूर्यस्य ...	५२०	१
शिवस्य ...	५२३	१
ब्रह्मणः ...	५५३	१
विष्णोः ...	५५६	१
बाहुव्येन विष्णोः स्नातं तदितिकर्त्तव्यता च ...	५५८	१
” दुर्गायाः ” ...	५७०	१
सूर्यस्य दर्शनादिफलम् ...	५७२	४
शिवस्य ” ...	५७३	१
विष्णोः ” ...	५८१	१
दुर्गायाः ” ...	५८७	१
अथ सर्वदेवसाधारणप्रियाणि ...	५८८	१
विष्णोः प्राधान्यस्थापनम् ...	५८८	११
भगवदपराधास्तेषां प्रायश्चित्तानि च ...	५८२	१३
पूजास्वरूपविनिर्णयः ...	६००	१
अथानुलेपनम् ...	६०३	१
अथ व्यजनम् ...	६०५	१

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
सूर्यस्यानुलेपनव्यञ्जनं	...	६०५ १६
शिवस्य गन्धः	...	६०६ १५
ब्रह्मणो गन्धः	...	६०६ १८
विष्णोर्गन्धः	...	६०७ १
दुर्गाया गन्धः	...	६०८ १
सूर्यस्य पुष्पाणि	...	६०८ ११
शिवस्य पुष्पाणि	...	६१२ १
विष्णोः पुष्पाणि	...	६१५ ६
दुर्गायाः पुष्पाणि	...	६१८ १
अथ धूपाः	...	६४२ ८
शिवस्य धूपः	...	६४३ ८
विष्णोर्धूपः	...	६४४ ७
दुर्गाया धूपः	...	६४७ ७
अथ दीपाः	...	६४८ १
शिवस्य दीपः	...	६४८ १
विष्णोर्दीपः	...	५४८ १२
दुर्गाया दीपः	...	६५६ ४
अथ नैवेद्यानि	...	६५७ ४
शिवस्य नैवेद्यम्	...	६५८ १४
विष्णोर्नैवेद्यम्	...	६६० ६
वराहपुराणोक्तानि विष्णोर्नैवेद्यानि	...	६७२ १

विधयः	पृष्ठा	पंक्तिः
विष्णोर्निषिद्धनैवेद्यानि	...	६७६ १
विष्णवे षलिदानम्	...	६७६ १०
विष्णवे ताम्बूलदानम्	...	६७७ ८
विष्णवे कुम्भदानम्	...	६७८ १
दुर्गाया नैवेद्यम्	...	६७८ ८
ब्रह्मणो नैवेद्यम्	...	६७९ ४
अथ सूर्यस्य नानाविधद्रव्याणि	...	६८० १०
अथ क्षीरधर्मः	...	६८३ ५
अथ शिवप्रदेयानि	...	६८५ ३
तत्र—		
शिवस्य महास्नानम्	...	६८७ १०
शिवस्य घृतकम्बलविधिः	...	६९० ८
शिवस्य घृताभिषेकः	...	६९४ १
शिवस्य घृतधारा	...	६९४ १०
अथ शिवप्रलापरः	...	६९५ १
शिवाचाराः	...	६९५ १०
अथ विष्णुप्रदेयानि	...	६९७ ५
विष्णोर्महास्नानम्	...	७०४ १
महास्नानप्रयोगः	...	७०५ १३
अथाष्टविधजलस्नानम्	...	७०८ ४
वैष्णवदीक्षा (वराहपुराणोक्ता)	...	७१० १

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
दौक्षाक्रमः	७११	१५
अथाभिषेकः	७१२	८
वैष्णवनिर्णयः वैष्णवकर्त्तव्यञ्च	७१६	१
अथ दुर्गाम्मदेयानि	७२२	६
देवीधर्माः	७२४	४
प्रणवजपस्थितिकर्त्तव्यता प्राणायामप्रकारश्च	७२७	६
अष्टाक्षरविधानम्	७२८	२
प्रपञ्चयागविधिः	७३६	६
प्रपञ्चयामन्यासः	७३८	१
प्राणान्निहोत्रविधिः	७४०	७

सुसुचूणां मन्त्रराजानुष्ठुम दृसिंहाकारव्रद्धाविद्यो-

पासनस्य कर्त्तव्यता	७४३	१२
अथोपासनक्रमः	७५४	१०
तत्र स्नानादिकम्	७५५	६
अथ तान्त्रिकतर्पणम्	७५६	१५
अथ पूजारम्भः	७५७	८
अथ करशुद्धिः	७६२	१
मातृकान्यासः	७६२	८
तत्त्वन्यासः	७६५	१६
प्राणायामः	७६७	५
तत्राधारभावना	७६७	६

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
हृदयभावना	३६८	२
करन्यासः	३६८	१०
अथ देहभावना	३६८	१
अथाक्षरन्यासः	३६८	८
अथ ह्यक्षरन्यासः	३७०	११
अथ पदन्यासः	३७१	१
अथ चतुरक्षरन्यासः	३७१	५
अथ पादन्यासः	३७१	७
अथार्धन्यासः	३७१	८
अथ उग्रन्यासः	३७१	१२
अथ मन्त्रार्णोत्तो हरिन्यासः	३७२	१०
अक्षरसकलीकरणम्	३७२	१६
पदसकलीकरणम्	३७४	१०
पादसकलीकरणम्	३७५	८
साकारध्यानम् (शान्तरूपस्वीयरूपस्य च)	३७६	८
मानसपूजा	३७७	४
देहपूजा	३७८	१८
बहिः पीठे पूजा	३८०	५
आवाहनादिकम्	३८१	१४
पाद्यम्	३८३	१
अर्घ्यः	३८३	७

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
स्नाचमनम्	७८३	१४
सधुपकः	७८४	६
पुनराचमनम्	७८५	१
स्नानम्	७८५	७
वस्त्रम्	७८६	४
उत्तरीयम्	७८६	८
यज्ञोपवीतम्	७८६	१४
भूषणम्	७८७	५
जलधारा	७८७	१३
गन्धः	७८८	३
पुष्पम्	७८८	१४
आवरणपूजा	७८८	८
भूपदानम्	७८९	८
दीपदानम्	७८९	३
नैवेद्यहोमबलिजपगण्डूयताम्बूलनीराजनानि	७८९	१२
स्तुतिः	७८७	१
तापनीय शुलमुसारेण नृसिंहोपासना	७८७	६
विस्तरसाध्या करन्यासः	८०१	५
अनुष्टुप्साम	८०३	१
षट्स्ररसामभिरङ्गन्यासः	८०३	१२

५२३ पत्रात् ५२३ पत्राणि सूर्यस्य दर्शनादिफलनामक-
विषयस्य पूजास्वरूपविनिर्णयनामकविषयस्य सूर्यस्य गन्ध-पुष्प-
धूप-दीप-नैवेद्य-नानाविधद्रव्यदाननामकविषयाणां सौरधर्मेति
नामकविषयस्य च पाठान्तरार्थं द्रष्टव्यानि ।

५२५ पत्रात् ५२२ पत्राणि शिवस्य घृतकम्बलविधि-
घृतकम्बलाभिषेक-घृतधारा-महास्नान-दर्शनादिफल-गन्ध-पुष्प-धूप-
-दीप-नैवेद्येत्यादिनामकविषयाणां शिवप्रदेयशिव-धर्मेतिनामक-
विषयद्वयस्य च पाठान्तरार्थं द्रष्टव्यानि ।

५५४, ५५५ पत्रे ब्रह्मणो गन्ध-अर्जन-पुष्प-नैवेद्येतिनामक-
विषयाणां ब्रह्मधर्मेति नामकविषयस्य च पाठान्तरार्थं द्रष्टव्ये ।

५६६ पत्रात् ५७० पत्राणि विष्णोर्भस्मास्नान-महा-
स्नानप्रयोगाष्टविधजलस्नानेतिनामकविषयत्रयस्य पाठान्तरार्थं
द्रष्टव्यानि ।

तान्येतेषां पाठान्तराणि प्रायशः प्रमादवद्भूतानि ।

(556)

✓
✓
✓

cat

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.

S. B. 148. N. DELHI.